

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

2/2017

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**HUMANİTAR ELMLƏRİN
ÖYRƏNİLMƏSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

Межвузовский сборник научных статей

**THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES**

Interuniversity collection of scientific articles

№2

2017

Мәcmuә 1997-ci ildән nəşr olunur.

İldә 4 nömrә çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125

Tel.: 596 21 44; 4970625

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2017

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **A.M.Məmmədli**
filol. e. d., prof. **A.Ə.Həsənov**
filol. e. d., prof. **T.H.Şükürbəyli**
filol. e. d., prof. **T.H.Məmmədova**
filol. e. d., prof. **F.Y.Veysəlli**
filol. e. d., prof. **İ.H.Həmidov**
filol. e. d., prof. **F.F.Cahangirov**
filol. e. d., dos. **N.Ş.Məmmədov**
filol. f. d., dos. **E.Ə.Şükürlü**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **A.N.Abbasov**
ped. e. d., prof. **O.M.Rəcəbov**
ped. e. d., prof. **F.N.İbrahimov**
ped. e. d., prof. **K.A.Məmmədov**
ped. e. d., dos. **İ.H.Cəbrayilov**
ped. f. d., dos. **O.Ə.Səmədov**
ped. f. d., dos. **Y.K.Alxasov**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **R.M.Novruzov**
filol. e. d., prof. **M.Q.Qocayev**
filol. e. d., prof. **Ş.H.Xəlilli**
filol. e. d., prof. **R.M.Qeybullayeva**
filol. e. d., prof. **N.T.Məmmədov**
filol. e. d., dos. **R.K.Rəsulov**
filol. f. d., dos. **İ.M.Carçıyeva**
filol. f. d., dos. **Ə.Ç.Ağamirzəyev**

İctimai elmlər

tarix e.d., prof. **M.C.Qasımlı**
fəlsəfə e.d., prof. **M.A.Əliyev**
fəlsəfə e.d., prof. **C.R.Məmmədov**
tarix e.d., prof. **F.F.İbrahimli**
tarix e.d., prof. **M.İ.Əmrahov**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **T.H.Cəfərov**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 2/2017. – Bakı: Mütərcim, 2017. – 392 s.

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2017

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2017

DİLÇİLİK - ЛИНГВИСТИКА

Y.M.ABBASOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: yeganahuseynova@mail.ru

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6.)

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞU VƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: sۆzۆnləri, artikl, feilin məchul növləri.

Ключевые слова: предлоги, артикль, неопределенная форма глагола.

Key words: preposition, article, the passive voice.

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu səciyyələndirən və onun müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən başlıca cəhət ona xas olan analitizmdir. Bu isə digər sözlə o deməkdir ki, bu dildə, yəni müasir ingilis dilində söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlərlə-köməkçi feillər, sۆzۆnləri, artikl, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn, müasir ingilis dilində feilə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi feillər vasitəsilə düzəldilir.

1) İndiki və keçmiş zamanların davamedici formaları "to be" köməkçi feili; 2) İndiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları "to have" köməkçi feili; 3) Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması "shall/will" köməkçi feilləri; 4) Gələcək zamanın davamedici forması "shall/will" və "to be" köməkçi feilləri; 5) İndiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları "to have" və "to be" köməkçi feilləri; 6) Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə "shall/will", "to have" və "to be" köməkçi feilləri vasitəsilə düzəldilir. Məsələn:

1) I am speaking. They were reading; 2) I have said. He has gone. They had come; 3) We shall go. They will stay at home; 4) I shall be working. They will be watching; 5) We have been working. They had been sleeping; 6) I shall have been working. They will have been working.

Müasir ingilis dilində 1) feilin məchul növ forması, 2) feilin vasitəli şəkilləri və 3) feilin inkarlıq kateqoriyası forması da analitik yolla düzəlir. Məsələn:

1) I am invited. He has been invited; 2) I should speak. He would go. We should have spoken; 3) He does not speak English. They do not learn French.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımından çox zəifdir. Sintaktik dillərdə, məsələn, Azərbaycan və rus dillərində ismin hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar müasir ingilis dilində sۆzۆnü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Məsələn:

1) The streets of Baku - Bakının küçələri; 2) I am going to school - Mən məktəbə gedirəm; 3) They are at home - Onlar evdədirlər.

İngilis dilində ismə xas olanda qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası da analitik yolla, daha doğrusu, artikl adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Məsələn: I see a tree. The tree is tall.

Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə söz birləşməsində sırası da sözlər arasında sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar:

1) Light lamp - lamp night; 2) Tom Rnew Brown - Brown Rnew Tom.

XIX əsrin başlanğıcında məşhur alman filosofu F.Şlegenin dillərin tipologiyasına dair verdiyi bölgü elm aləminə məlum olduğu ilk illərdən belə bir həqiqətən də aydın olmuşdur ki, bu bölgünün özü də qüsurudur; heç bir dil saf sintetik və ya analitik ola bilmir; sintaktik dillərdə analitizm üsürləri, analitik dillərdə isə sintetizm üsürləri mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis dili də bu həqiqətdən kənar qala bilmir: müasir ingilis dili analitik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə də qrammatik mənaların bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir.

Müasir ingilis dilində sözün morfoloji formasını dəyişmək üçün daha iki üsuldan istifadə edilir:

1) Daxili fleksiya; 2) Suppletiv üsul.

Daxili fleksiya üsulu ilə yalnız bir neçə ismin cəm forması (man - men, woman - women, tooth - teeth) bir qisim qaydasız feillərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən və keçmiş zaman feili sifət forması (to speak - spoke - spoken, to write - wrote - written və s.) düzəldilir.

Suppletiv üsulla isə cəmi bir neçə feilin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması (to be - was - were, to go - went) və bəzi şəxs əvəzliliklərinin obyekt hal forması (I - me, we - us) düzəldilir.

Qədim ingilis dili (700 - 1100-cü illər) zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sistemində malik idi. Bu dövrdə isim qrammatik hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olmuşdur.

Bu da məlumdur ki, dil ictimai bir hadisə olaraq statik vəziyyətdə, donmuş halda qalmır, insan cəmiyyətin inkişafı və dəyişməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və dəyişir. İngilis dili də, ümumiyyətlə, dilə xas olan qanunauyğunluqdan kənar qalmamış, zaman keçdikcə öz daxili inkişaf qanunu əsasında inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Orta ingilis dili dövründə (1100 - 1500-cü illər) baş vermiş bir sıra hadisələr, xüsusən "The Great Vowel Shift" adlanan fonetik hadisə nəticəsində ingilis dilinə xas olan bir sıra sintetik formalar - şəkildə zəifləməyə başlamış və sonra isə istifadədən çıxmış, yox olmuşdur. Forma və məzmun arasında mövcud olan dialektik vəhdət bunu tələb edir. Buna müvafiq olaraq orta ingilis dili dövründə sintetik formasını itirmiş qrammatik mənaların ifadəsi üçün yeni qrammatik formalar, həm də əvvəlki formalardan keyfiyyətə fərqli formalar - analitik formalar əmələ gəlmişdir ki, bu da ingilis dilinin qrammatik - morfoloji quruluşunun ümumi mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir: qədim ingilis dili dövründə əsasən sintetik dil olan ingilis dili, orta dövrdə əsasən analitik dilə çevrilmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, qədim dövrdə əsasən sintetik dil olan ingilis dili orta dövrdə analitikləşmiş və əsasən analitik dil kimi formalaşmışdır. Müasir dövrdə isə ingilis dilinin inkişafı yenidən sintetikliyə doğru istiqamət almışdır.

Artıq heç kəsə sirr deyil ki, beynəlxalq ünsiyyət kimi ən çox ingilis dilindən istifadə olunur. Bu dilin qeyri-məhdud yayımı nəticəsində hazırda dünyanın elə bir nöqtəsi tapılmaz ki, orada bu dildə danışan və ya bu dili başa düşən bir neçə nəfərə rast gəlmək olmasın. Elə bunun nəticəsidir ki, indi ingilis dilində danışanların hər dörd nəfərindən biri yerli sakinlər - əslən ingilis olanlardır. Bu o deməkdir ki, ingilis dilində danışanların əksəriyyəti heç də bu dili ingilis dilinin standart normalarını gözləməklə danışmırlar. Nəticədə ingilis dilinin müasir inkişafı bu dilin əsil daşıyıcıları tərəfindən deyil, qeyri - millətlərdən olan şəxslər tərəfindən formalaşır. Dilin bu tərzdə inkişafı nə onun Britaniya, Amerika və ya Avstraliya variantı olmasından, nə də bu dildə danışan yerli vətəndaşların bu və ya digər ifadəni, sözü normal yaxud idiomatik hesab etmələrindən asılı olmadan öz axarı ilə gedir.

Bir çox dillərdən fərqli olaraq ingilis dilində söz sırası sabitdir, yəni cümlədə birinci yerdə mübtəda, ikinci yerdə xəbər, daha sonra isə təyin və tamamlıq, zərflər gəlir. Məsələn: She brought all the necessary documents yesterday.

Sözlərin yerini dəyişsək - all the necessary documents she brought yesterday - cümlə başa düşülsə də, düzgün hesab olunmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində sintetik vasitələrin, xüsusən "s" şəkilçisinin getdikcə daha geniş miqyasda işləndiyini bəzi ingilis dilçiləri də etiraf etməkdədir.

Qeyri millətlərin ingilis dili normalarına əməl etmədikləri ümumi hallar əsasən aşağıdakı kimi özünü göstərir.

1. Felin indiki qeyri-müəyyən zaman formasında 3-cü şəxsin təkisi üçün felin sonuna –s-es əlavə etməmək və bütün şəxslər üçün feli eyni şəkildə işlətmək. Məsələn; (you, he she, it, we, you, they) speak.

Halbuki standart ingilis dilində: I (you, we, they) speak. He (she, it) speaks, - olur.

2.İngilis dilinin qrammatikasında xüsusi əhəmiyyəti olan müəyyən və qeyri-müəyyən artikiillərdən bəzən işlənməsi lazım olan yerdə istifadə etməmək, bəzən isə lüzumsuz halda əlavə etmək.

Məsələn: They have a respect for all. He is good teacher.

Əslində isə, They have respect for all. He is a good teacher, - olmalıdır.

Bir çox dillərdən fərqli olaraq ingilis dilində söz sırası sabitdir, yəni cümlədə birinci yerdə mübtəda, ikinci yerdə xəbər, daha sonra isə təyin, tamamlıq və zərflik gəlir. Məsələn: She brought all the necessary documents she brought yesterday - cümlə başa düşülsə də, düzgün hesab olunmur.

Məlumdur ki, Azərbaycan, rus və digər dillərdə şəxsi cümlələrdə mübtəda olur. Məsələn: Səhərdir. Çox soyuqdur. Утро. Очень холодно.

Lakin məsələyə başqa bir cəhətdən yanaşdıqda bu prosesin dilçiliyin inkişafı baxımından tamamilə təbii olduğunu görürük. Dilin bu cür inkişafının milyonlarla insan tərəfindən tanınması və qəbul olunmasına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu qeyri-standart dəyişikliklər müasir ingilis dilinin gələcək lüğətlərində özünə yol tapacaqdır. Məlumat üçün onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Vyana Oksfordunda ingilis dilinin beynəlxalq yazılı və şifahi mətnlər toplusu proyektini hazırlanır.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2003.
2. Oxford Advanced Learner's Dictionary Oxford University press, 2005.
3. Betty Sehzampfer Azar: English Grammar U.S.A. 1999.
4. Uartin Hewings Advanced Grammar in use Cambridge University press, 2005.

Е.М.Аббасова

Грамматическая структура и развитие английского языка на современном этапе

Резюме

В данной статье рассказывается о взаимной связи синтаксических и аналитических форм, используемых в каждом языке, в том числе, в современном английском языке и об их целостности.

В современном английском языке одним из основных факторов, указывающих на данное развитие, может быть и главное, заключается в том, что целый ряд вспомогательных слов, существующих в данном языке, проходят период аффиксации.

Y.M.Abbasova

Grammatical structure and development of the English language in this stage

Summary

This article deals with mutual relations of synthetic and analytic forms used in every language, as well as, modern English language and their unity. This relation and unity is striking from the standpoint of function on these forms and their origin.

This article deals with the unprecedented global spread of English. The author says that most interactions in English take place among 'non-native' speakers of the language who share neither a common first language, nor a common native culture, and who often try to avoid some grammatical difficulties and therefore the language they use is not recognized as correct Standard English.

Рецензент: д.ф.н.п.ф, доц. Б.Самедов

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2017

F.B.ABDULLAYEVA

E-mail: fiala_azeri@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

QEYDLƏR TƏRCÜMƏDƏ YARDIMÇI VASİTƏ ROLUNDA

Açar sözlər: tərcüməçi qeydləri, realilər, qeydlərin mətndə verilməsi, qeydlərin ixtisarı, mətnin sonuna qeydlərin əlavə edilməsi.

Ключевые слова: примечания переводчика, реалии, вложение примечаний в текст, отсутствие примечаний, включение концевых примечаний.

Key words: translator's notes, the realia, embedding of notes, omission of notes, addition of endnotes.

Yazılı tərcümədə qeydlər əlavə məlumat yükü daşdığına və bununla da tərcüməçiyə qərarlarının doğruluğunu sübuta yetirməkdə bir vasitə olduğuna görə tərcümə tənqidçiləri öz təhlillərində bu paratextual elementə xüsusi önəm verirlər (2; 3; 5). Bir çox hallarda tərcüməçinin yazdığı ön söz və ya girişdəki fikirlə yanaşı, onun qeydlərində və ya şərhlərində də orijinal mətnə münasibəti sezilir. Qeydlər vasitəsilə o öz oxucusuna qaranlıq qala biləcək məqamlarla bağlı lazımi informasiyanı ötürür, seçdiyi həll yolunun üstünlüyünü bildirmək üçün öz arqumentlərini oxucuya qısa şəkildə təqdim edir, bununla da tərcümə mətnində verilmiş mürəkkəb fikirlərin oxucu tərəfindən təhrif olunmasının qarşısını alır. Qeydlərin nə qədər zəruri bir vasitə olmasını təsəvvür etmək üçün tərcümənin ən qədim növlərindən sayılan dini tərcümədə (İncilin tərcüməsində) qeyd və şərhlərin verilməsi ənənəsini xatırlamaq kifayətdir (3, 6).

Qeyd və ya şərhləri müxtəlif aspektdən təsnif etmək mümkündür. Məsələn, onları mətnə münasibətdə tutduqları yerə görə mətn daxilində yerləşdirilmiş (embedded), səhifənin sonunda (footnote) və mətnin sonunda gələn (endnote) deyə növlərə ayırmaq olar. Bu mövqelərin hər birinin öz üstünlüyü və zəif cəhətləri var. Məsələn, qeydlər mətn daxilində verildikdə oxucu diqqətini sətrdən ayırmadan müəllifini davam etdirmək imkanı qazanır, halbuki bu zaman mətn əlavələr hesabına xeyli şişirdilmiş ola bilər. Mətnin sonunda gələn qeydlərlə müqayisədə səhifənin sonunda gələn qeydlər oxucunun diqqətini əsas məsələdən bir o qədər də çox ayırmasa belə, hər halda oxucu izlədiyi sətrdən gözüni çəkməli olur. Mətnin sonunda gələn qeydlər geniş izahatla müşayiət oluna bilər. Amma bu zaman həm kitabın həcmi həddən çox arta bilər, həm də diqqət əsas fikirdən xeyli ayırı düşür.

Şərhlər təqdim etdikləri məlumatın xarakterinə görə yeni söz və ifadələr, xarici sözlər, kultural, o cümlədən, dini leksika, tarixi faktlar və oxucu üçün çətinlik yaradacağı ehtimalı ilə təqdim olunan digər elementlərin izahını özlərində ehtiva edir. Jan Kantureyin tərcümələrindəki qeydləri tədqiq edərkən Katerina Lengalova onları öncə iki əsas qrupa bölür: informativ və referensial (3). Bir sıra hallarda tərcüməçi hədəf mətnin oxucusunun məxəz mətndəki müəyyən kultural cəhətləri anlamayacağı qənaətinə gəldiyi üçün anlaşılmaz məqamları xüsusi qeyd və şərhlər verməklə açıqlamalı olur. Şərhlər və qeydlər bəzən tərcüməçinin öz seçdiyi tərcümə variantına bəraət qazandırmaq məqsədi də daşıya bilər. Belə hallarda tərcüməçi bir növ tədqiqatçı kimi çıxış edir. Mənbə baxımından yanaşdıqda isə şərh və izahatları məxəz və hədəf mətnlərin müəlliflərinin, şərh və qeydləri kimi iki qrupa ayırmaq olar.

Yuxarıda bəhs olunanları əyani şəkildə əks etdirmək üçün Valter Skottun "Ayvənhəu" əsərinin (4) azərbaycancaya tərcüməsinə (1) müraciət edək. Əvvəla qeyd edək ki, "Ayvənhəu" nun Azərbaycan dilinə tərcüməsində məxəz mətn kimi əsərin 2000-ci il nəşri əsas götürüldüyündən məhz orada verilmiş qeydlərin hədəf mətnə hansı şəkildə əks olunduğuna diqqət yetirəcəyik. Orijinaldakı qeydləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) nəşirin qeyd və şərhləri;

2) müəllifin öz qeydləri. İngiliscə müqəddimədən aydın olur ki, nəşir David Bleyer özündən əvvəlki üç nəşirin qeydlərindən də faydalanmış və yeri gəldikcə onlara istinad etmişdir. Orijinaldakı qeydlərin tərcümədə nə dərəcədə əks olunmasına gəlincə isə, qeyd etmək lazımdır ki, məxəz mətndəki 427 qeydin demək olar ki, yarısı hədəf mətnə də saxlanılmışdır. Onları bir neçə böyük qrupa ayırmaq olar: a) müəllifin istifadə etdiyi epiqrafların mənbəyi: “İvənhəu” əsəri 44 fəsildən ibarətdir ki, V.Skott bunların hər birinə də ayrıca epiqraf həsr etmişdir. Epigraflar klassik ədəbi nümunələrdən (Homer və C.Çoserdən), əsasən isə U.Şekspirin əsərlərindən götürülmüşdür. Onların əksəriyyətinə kitabın arxasında qeydlər, şərhlər verilmişdir ki, bunların hədəf dildə də izahına rast gəlirik. İyirmi bir epiqrafa aid hər iki dildə qeyd var. Məxəz mətnə qeydlə verilmiş doqquz epiqrafın isə hədəf dildə qeydi yoxdur, çünki bu epiqraflara aid bəzi qeydlər orijinaldakı qrammatik quruluş və leksik xüsusiyyətlərlə bağlı olduğundan tərcümə prosesində nəzərə alınmış və onlar ingilis dilindəki şərhlərə uyğun şəkildə dilimizə çevrilmişdir. Məsələn, 54-cü qeyd IV fəslə aid epiqrafın son sətirində verilmiş “assigns” (“*The Prince assigns*”) sözünün əslində Odisseyin kitabında “appoints” olduğunu göstərir. Yəni, orijinaldakı

A trivet table and ignobler seat,

The Prince assigns (4,29)

sətrlərini “*Şahzadə onu üçayaqlı stolun arxasında əyləşdirir*” deyə ifadə etməklə artıq tərcüməçi “*Assign a seat*” birləşməsini “*əyləşdirir*” kimi verib məsələni həll etmiş olur (1, 41). Yaxud da V fəsildəki epiqrafa aid Qeyd 62-də səhifə 36-dakı şeir parçasının U.Şekspirin “Venesiya taciri” əsərinin hansı hissəsindən götürüldüyü dəqiqləşdirilir ki, bunun da adı azərbaycanlı oxucu üçün o qədər də böyük əhəmiyyəti yoxdur (4, 36). Hədəf dildə şərhli olmayan digər epiqraflara aid ingiliscə verilmiş qeydlər də bu qəbildəndir. Qeydsiz verilmiş iki epiqrafa isə tərcüməçi qeyd əlavə etmişdir; buna da səbəb ingilis oxucusu üçün məlum, lakin Azərbaycan oxucusu üçün naməlum mənbəni işıqlandırmaqdır. Məsələn, 8-ci fəslin epiqrafının mənbəyi “Palamon və Arsit”in məhz Con Draydenin əsəri olmasını hədəf dilin oxucusuna xatırlatmaq lazım gəldiyindən tərcüməçi 62-ci qeydi daxil etməli olmuşdur. Eləcə də 20-ci fəslin epiqrafındakı şeirin Joanna Beylinin “Orra” əsərindən götürülməsi barədə ingiliscə qeyd olmasa da, bu fakt tərcümə variantına 107-ci qeyd şəklində artırılmışdır; b) ingilis krallarının hakimiyyət illəri və ya onlarla bağlı maraqlı faktlar: *Stephen, Henry the Second, Edward the Third, bastard – William I, Duke William, Authur, the Unready, Alfred, Hardicanute, Richard Plantagenet, Queen Mother, Estoteville, Lancelot de Lac and Sir Tristrem, Tracy, Morville, Brito, as its Saxon name implies*; c) xristian dinilə bağlı adlar, adət-ənənələr, eləcə də İncildən götürülmüş sitatlar: *Aaron, children of Ammon, Lazarus, Ishmaelite, May ... heavily, Bride of the Canticles, twelve Holy Fathers of our Tribe, handwriting on the wall, shake the wood, Abednego, upon Mount Sinai, to bind and to lose, witch of Endor, Sirach ... Ecclesiastica, Solomon, Apollyon, quidam...latrones, men of Belial, the sacred text, passing through the fire to Moloch, Gideon...Maccabeus, gospel of St Nicodemus, Ichabod... from my house, Abithophel, In many words...power of the tongue, Burrel cloth, the brand of Phineas, In the hearing...me, ...the thrashing floor, heaps upon heaps, Benoni, the gourd of Jonab, ...glided slow, Babel's streams, Rock of Ages, Ephraim... Issachari, o cümlədən din xadimlərinin fəaliyyəti, müqəddəslərin həyatı, eləcə də dini yer, təriqət və dini-hərbi təşkilatlar haqqında qısa məlumat: *St Dunstan, Cistercian, orders of monks, Jorvaulx, Knights Templar, St Hilda of Whitby, Mount Carmel, bones of Becket, St Hubert, St Goliath, Tekla, tongs of St.Dunstan, St Edmund... Edward the Confessor, hog dear to St Anthony, St George, St Dennis, St Duthoc, St Bennet, De Civitate Dei, Edom, lion of Idumea, En avant ... a la rescousse, sainted Edward, Compostella, St Hermangild, St Andrew's day, shrine of St Robert, church of St Peter, as holy David over Edom, rule of St Bernard, Robert de Ros... William de Mareschal, the blessed Seven, ten thousand virgins*;*

d) ingilis, fransız, norman, yəhudi, italyan ədəbiyyatına, folkloruna, mifologiyasına, tarixinə, o cümlədən adət-ənənələrinə, qanunlarına aid izah və şərhlər: *Hastings, laws of the chase, hussar, Malvoisin, Front de Boeuf, Odin, Hereward, curfew, 'a recheate... Sir Tristrem', Nortallerton, Exchequer of the Jews, the flying fish, Dane and Briton, Wat Tyrrel's mark, contemporary poet, faire le moulinet, three fleurs-de-lis, Newmarket, urus, sirvente... in the vulgar English, Tosti, Rembrandt, Talmud, 'They grievously ... and toads', Eadmer, Despardieux, par amours, Ifrin, Mount joye Saint Dennis, Clifford's gate, Hexhamshire...Tynedale...Teviotdale, King Bacchus...my Lady Venus, phlebotomy, Cordova, flints or dunghills, like the Greek fire, o cümlədən; e) ədəbi əsərlərin personajlarına, maraqlı obraz və epizodlarına istinadlar: *Dragon of Wantley, Harlequin, St. Withold, Eumaeus, banditti, uncle Cedric, Vortigern, Termagaunt, the Wardour Manuscript, most trampled on, St Nicholas's clerks, Lord Hastings, Charlemagne, Hotspur, Damocles, St Niobe, war-song Rollo, Juvenal's tenth satire, Reversing Shylock's position, on a holyday even, Fatal Sisters, pert as a pyet, ...once nearly scaled, Now cheaply ...their weight of gold, Charles of Sweden;* f) Şərqə aid məlumat: *El Jerrid, Askalon, Iconiums, den of lions;* g) pul vahidləri: *shekel, zecchins, talent, liard, cardecu, maravedi, asper, mancus;**

h) latın mənşəli ifadələr: bunların əksəriyyəti zərb məsəl xarakterlidir, ya da arzuları bildirir, hərblə bağlı olanları da var, Bibliyadan götürülmüş ifadələrə də rast gəlinir. Məsələn, *one pater ... and a credo (duaların adı), exceptis exceptiendis (istisna olunmalı şeylər istisna olunmaqla), De profundis clamavi ("Quyunun dibindən qışqırdım" – "Zəbur"un başlanğıc surəsindən), Pax vobiscum! (Sizə sülh, əmin-amanlıq arzulayıram!), quidam viator incidit in latrones ("Bir səyyah oğrulara rast gəldi" – "İncil"dən), Et vobis ...vestra (Sizə də sülh, əmin-amanlıq arzulayıram, müqəddəs ata!), Si quis, suadente Diabolo (kimlər ki, şeytanın təhriki ilə...), Deus ... benignitatem vestram (Allah sizi hiş eləsin, günahınızdan keçsin!), propter...ad frigus depellendum (zərurət yarandıqda və soyuqdan qorunmaq üçün), latro famosus (əsl quldur), Ut Leo semper feriat (Şiri həmişə məhv etmək lazımdır), ut omnium...fugiantur oscula (qadınların öpüşündən yayınmaq lazımdır), De Lectione Literatum (məktublərin oxunmasına dair), Invenientur vigilantes! (Ayıq olun!), Vinum laetificat cor hominis (Şərab insanı şənəndirir), Rexdelectabitur pulchritudine tua (Çar by gözəllikdən həzz alır), Semper... leo vorans (Qoy insanları yeyən şir həmişə özü yem olsun!), De commilitonibus...oblectationem carnis?(Ordenimizin cəngavərlərinin müqəddəs şahərdə öz ehtiraslarını söndürmək üçün ən pozğun qadınlarla əlaqədə olduğuna dair fəsl), Venite exultemus Domino ("Zəbur"dan: Gəlin Allaha dua edək!), Semper Leo percutiatur! (Qoy şir həmişə məğlub olsun!), Fiat voluntas tua! (Yerinə yetəcək!), Quare fremuerunt Gentes? (Bu dinsizlər niyə belə qəzəbləniblər?); i) fransızca ifadələr: Bunlar əsərdə norman-fransız əsilli obrazların dilindən səsləndirilir. Əksər hallarda hədəf mətnə bu ifadələr həm fransızca verilir, həm də izahla müşayiət olunur: *Despardieux! ('by God'), Mount joye Saint Dennis! (This was the battle cry of the French kings in the Middle Ages...), le don d'amoureux merci ('the boon of amorous mercy');* j) *Faites vos devoirs, preux chevaliers! ('Do your duty, gallant knights!)* və s.*

Yuxarıda epigrafa aid qeydlərdən bəhs edərkən artıq bildirmişdik ki, orijinaldakı bəzi qeyd və şərhlərin istiqamətləndirdiyi mənaya uyğun tərcümə variantı seçildiyindən izahata ehtiyac qalmadığı üçün hədəf mətnə onlar ayrıca verilmir. Orijinaldakı qeydlərin ixtisar olunduğu hallara aid ilk iki fəsildən seçdiyimiz nümunələr də bunu sübut edir: 1) *The power had been completely placed in the hands of the Norman nobility, by the event of the battle of Hastings* (4. 4). – *Hastings döyüşündən sonra ölkədə hakimiyyət tamamilə norman zadəganlarının əlinə keçdi;* (1,13) - İngiliscə qeyddə "event" sözünün "outcome" ("nəticə") mənasında işləndiyinə işarə edildiyindən tərcüməçi qeyddən yararlanaraq onu yerinə uyğun olaraq "sonra" sözü ilə vermişdir və sözün ingiliscə hansı mənada işlənməsinin birbaşa tərcümədə verilməsilə bu qeydə ehtiyac aradan qalxmışdır; 2) *Norman-French* (1,4) – *Saray*

mühiti və təmtərağını öz qəsrlərində yaratmağa can atan tanınmış zadəganlar norman fransızcasında danışırıldı... (1,14) – Bu birləşmənin ingilis mətnində geniş izahı verilsə də, tərcüməçi fransız dili ilə bağlı incəlikləri və ona normanların təsirini ayrıca göstərməyi lüzum bilməmiş və qeyd verməmişdir; 3) ... *daha çox təsirli, çevik, mərdanə olan anqlo-sakson isə ayrı bir dili bilməyən kəndli və saray xidmətçilərinin ümidinə qalmışdı* (1,14). – “Hinds” sözünün hansı mənada işlənməsini dərhal anlamaqda ingilis oxucusunun çətinlik çəkəcəyini güman edən naşir qeyddə ona “farm-workers” kimi izah verdiyi halda tərcüməçi birbaşa sözün mənasını tutaraq tərcümə etdiyindən ayrıca qeyd ehtiyac olmamışdır; 4) Orijinalın 6-cı səhifəsindəki “West-Riding Yorkshire” birləşməsinə aid qeyddə o dövrün inzibati bölgüsünün təsviri verildiyindən tərcüməçi qeydi orada ayrıca vermədən birləşməni nəzərdə tutulan mənada “Qərbi Yorkşir” kimi işlətməmişdir (1,15); 5) Yenə həmin səhifədəki 12-ci qeyd “ancient hauberik” birləşməsinə “a coat of mail” kimi izah etdiyindən burada o, “qədim zireh” kimi ümumiləşdirilərək tərcümə olunmuş, ayrıca qeyd ehtiyac duyulmamışdır (1,15). Qeyd 13-də isə “a sort of scrip” birləşməsi də ümumiləşdirilərək “torba” kimi verilmiş (1,15), “a small pouch”dan ibarət qeyd ixtisara düşmüşdür. Buradakı “Sheffield whittle” birləşməsi “şeffild bıçaqları” kimi ümumiləşdirilmişdir; 6) “A sort of gaiters” (4, 7) birləşməsinə “çəkmə quncu” (1,16) kimi verməklə tərcüməçi qeydi ixtisar etmişdir. “a jelly-bag” həmin səhifədə “jele kisəsi” kimi verilərək qeyd ixtisar olunmuşdur; 7) “Malice prepençe” (4,8) bu ifadənin izahından faydalanmış tərcüməçi onu birbaşa elə “bilərəkdən yamanlıq etmək istədiyindən” (1,18) kimi vermişdir; 8) Naşirin mətnə “an” sözünü “and” sözünün ixtisarı kimi “if” mənasında ayrıca qeyd etməsinə baxmayaraq azərbaycancaya tərcümədə haqlı olaraq o, qeyd kimi itir və “adam ol” kimi verilir (1,18); 9) Orijinaldakı “*His features might have been called good, had there not lurked under the penthouse of his eye, that sly epicurian twinkle which indicates the cautions voluptuary*” (4,11) cümləsindən ibarət qeyddə bu ifadənin “qaş” mənasında Şekspirin Maqbetindən götürüldüyü güman edilir. – *Qaşlarının altındakı gözlərində eys-işrətə meyilli olduğunu bildirən bic işarə olmasaydı, çöhrəsində heç bir qüsur yox idi* (1,21). Tərcüməçi qeyddən yararlı olsa da, bunun arxada təkrarlanmasına lüzum görməmişdir; 10) *This worthy churchman rode upon a well-fed ambling mule, whose furniture was highly decorated...*(4,12) - *Bu dəyərli kilsə xadimi yaxşı yemlənmiş bir qatır minmişdi. Qatırın palanı yüksək dərəcədə bəzədilmişdi.* (P.21) - Orijinaldakı qeyd “furniture” sözünün burda fərqli mənada işləndiyini nəzərə çatdırmaq üçün idi ki, tərcümədə elə birbaşa həmin mənə ifadə edildiyindən o lazım olmur; 11) *On one side of the saddle hung a short battle-axe, richly inlaid with Damascene carving...* (4,13) – *Yəhərin bir yanından gödəksaplı, dəməşq oyması ilə bəzədilmiş döyüş baltası ... asılmışdı* (1,23). – Orijinalda “Damascene carving” birləşməsi metalın üzərində açılan və sonra da yeri bahalı metalla doldurulan naxış kimi izah olunur, hədəf dilin oxucusuna isə Şərq incəsənətində “dəməşq oyması”nın nə olduğunu bilməsi ehtimalı ilə əlavə informasiya təqdim olunmur; 12) *It was covered with a scarlet cloth, which prevented the device from being seen* (4,13) – *üstünə tünd-qırmızı rəngli parça çəkilmişdi ki, görüb tanıyan olmasın* (1,23) – Naşir “device” sözünə izahat verərək bunun heraldika emblemi və ya gerb olmasını irəli sürür, tərcüməçi isə heç “device” sözünü işlətmədən söhbətin əvvəldə qalxandan getdiyini nəzərə alaraq vəziyyəti ümumiləşdirilmiş şəkildə “üstünə” sözü ilə təsvir edir; 13) *Saxon serfs ...received his benedicte, mes filz in return* (4, 15). – ... *sakson təhkimlilər əvəzində də onun xeyir-duasını alardılar* (1,25). – Kitabın arxasında qeyddə “Benedicte, mes filz” ifadəsinin həm ingiliscə tərcüməsi (“*Blessings on you my sons*”) verilir, həm də məhz “filz” sözünün sonundakı samitin Qədim Fransız dilində cəm düzəldən şəkilçə olmasına işarə edilir, lakin hədəf mətnə bunun ümumiləşdirilərək məzmunu heç bir zərər toxundurmadan “xeyir-dua” kimi tərcümə edildiyini görürük.

Biz əsərin sonunda latın dilində verilmiş bəzi ifadələrin də izahına tərcümənin sonunda rast gəlmirik. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: *Paternoster*=‘our father’: *the Lord’s Prayer* (4,41), *vis inertiae* = *the force of inertia: here: stubbornness* (4,64), *Cave, adsum* = *Beware, I*

am present (4,76), *Auferte malum ex vobis = remove the evil from among you, manus... in servos Domini = to lay hands on the servants of the Lord* (4,282), *excommunicatado vos = I shall excommunicate you* (4,282), *nebulo quidam = a man of nothing* (4,282), *Deus ... benignitatem vestram = God save your reverence* (4,283), *latro famosus = a celebrated robber* (4,286), *inter res sacras = among the sacred objects* (4,291), *Ut fratres ...cum excommunicatis = that brothers should not have communication with excommunicated persons* (4,322), *Ut fratres ... extraneis mulieribus = that brothers should not have dealings with foreign women* (4, 322), *Ut fugiantur oscula = That kisses should be shunned* (4,322), *Fructus Temporum = the fruit of the times* (4,352), *Te igitur = 'Thee, therefore', the opening words of the canon in the mass* (4,390).

Hədəf mətnin daxilində latın dilindəki bu ifadələrin mənası ya başqa sözlərlə aydınlaşdırılır, ya da onların azərbaycanca tərcüməsi verilir. Məsələn, 1) *The Prior of Jorvaulx crossed himself and repeated a paternoster...*(4,41) – Bundan sonra Abbat da xaç çevirdi və *dua* oxumağa başladı (1,55); 2) *Athelstane ... unwilling to obey, yet undetermined how to resist, opposed only the vis inertiae to the will of John...* (4,64) - ... Atelstan şahzadənin əmrinə riayət etməkdən imtina etdi, lakin necə müqavimət göstərməyi də qətdə bilmədiyindən yalnız *heç bir cavab verməməklə, özünü eşitməzliyə vurmaqla kifayətləndi...* (1,83); 3) *He bore on a white shield a black bull's head and bearing the arrogant motto, Cave, adsum* (4,76) ... qalxanın üstündə cəngavərin lovgalıqından xəbər verən devizi də latınca yazılmışdı: "Özünü gözlə, bu, mənəm!" (1, 97)

Tərcümə ilə orijinalı tutuşdurarkən o da məlum olur ki, bəzi hallarda orijinalda qeydin yoxluğuna baxmayaraq, tərcüməçi Azərbaycan oxucusu üçün yad ola biləcək məqamlara da aydınlıq gətirmək məqsədilə kitabın arxasında və mətnin daxilində təxminən 20-dən çox öz qeydini yerləşdirmişdir ki, bunların da çoxunu ingilis realiləri təşkil edir: məsələn, ²*Al və Ağ qızılgüllər müharibəsi* – buna “30 illik müharibə də deyilir...; ⁸Druidlər – anqlo-norman işğalına qədər Britaniyada yaşamış qədim keltlərin kahinləri; ¹⁴Kral Oberon – nağıl qəhrəmanı, Şekspirin “Yay gecəsi yuxusu” pyesində Titanianın əri; ¹⁸Kvaker təriqəti – xristian təriqətidir; müharibə və zorakılığa qarşı çıxar, insanlara təhsil və digər işlərdə yardım edirlər; ²⁰Sarasinlər – Suriyada qəbilə; ²⁶Trubador – Fransada özü mahını qoşub, özü çalib-oxuyan adam; ²⁷Xios şərabı – Egey dənizində Xios adasında yetişdirilən üzümdən çəkilmiş şərab vaxtilə Avropada məşhur idi; ²⁸Troitsa bayramı – üç üqnum (allah-ata, allah-oğul, allah-müqəddəs ruh); ³⁰Tan – qədim saksonlarda zadəgan titulu; ³⁴Morat – tut və baldan hazırlanmış içki; ³⁹Xiton – yunanlarda köynəyə bənzər uzun paltar; ⁴⁶Bard – xüsusən kimlərsə qəhrəmanlığını tərənnüm edən şair; ⁶⁷Qulden – vaxtilə Almaniya və Niderlandda işlənmiş qızıl sikkə; ¹⁰⁹Xaçaçuran gecəsi – xristianlarda uşaqları və xristianlığı qəbul etmiş adamları xaç suyuna salmaq üçün düzəldilmiş mərasim gecəsi; ²²⁶Ponomar – kiçikrütbəli kilsə xadimi; ²²⁷Zernbok – qədim saksonların Appollyonu, dibsiz quyunun mələyi; ²²⁸Mankus – Skott səhvən hesab edirmiş ki, mankus o dövrdə işlənmiş qızıl puldur və s.

Yeni qeydlərin əlavə olunduğu hallara aid bir neçə misala daha yaxından nəzər salmaq: 1) *...here were fought many of the most desperate battles during the Civil Wars of the Roses...* (4,3) - *Vətəndaş (Al və Ağ qızılgüllər) müharibəsinin ən qanlı döyüşləri bu diyarda baş vermiş...* (1,12) (Qeyd 2); 2) *A considerable open space, in the midst of this glade, seemed formerly to have been dedicated to the rites of Druidical superstition...* (1,5) - *Talanın ortasında nisbətən geniş bir sahə vardı, görünür, qədim zamanlarda druidlər orada öz ayinlərini keçirirmişlər...* (1,15) (Qeyd 8); 3) *Wamba, the son of Witless* (4,7) birləşməsinin ingiliscə olduğu kimi səsləndirməklə yanaşı, tərcüməçi burda təlxəyə yelbeyin kimi münasibəti əks etdirən “Witless” sözünün hərfi mənasını, daha doğrusu, bu xüsusi adın daşdığı əlavə yükü mötərizədə oxucuya çatdırmışdır: “*Vitlisin (Yelbeyin) oğlu*” (1,16); 4) “Kral Oberon” adı çəkilərkən (1, 20) hədəf oxucuya aydınlıq gətirmək üçün tərcüməçi ingiliscədə olmasa da qeyd şəklində arxada bunun Şekspirin əsərindən götürüldüyünü və nağıl

qəhrəmanı olduğunu yazır; 5) Səhifə 11-də “a quaker beauty of the present day” birləşməsinə azərbaycanca verərkən tərcüməçi “kvaker təriqətinə məxsus gözəl qızlar” (1,21) ifadəsinə aydınlıq gətirmək üçün arxada Kvaker təriqəti haqda məlumat vermişdir.

Deməli, tərcüməni orijinala tutuşdurarkən gətirdiyimiz nümunələr əsasında bir daha görürük ki, bəzən tərcüməçi hədəf mətnin oxucusunun məxəz mətndəki müəyyən kultural cəhətləri anlamayacağı qənaətinə gəldiyi üçün anlaşılmaz məqamları xüsusi qeyd və şərhlər verməklə açıqlamalı olur. Bir sıra hallarda isə o, məxəz mətndəki qeyd və şərhləri kitabın arxasında ayrıca vermir, çünki onlardan doğan mənanı birbaşa tərcümədə əks etdirir və ya mətnə əlavə edir.

Yuxarıda bəhs olunanlardan aydın olur ki, “Ayvənhəu” əsərinin qeydlərinə latın, italyan, fransız, anqlo-sakson mənşəli bir sıra izahı zəruri olan ifadələr daxildir. Burada xristianlıqla bağlı dini leksika, hərbi sənətilə, ədəbiyyatla bağlı söz və ifadələr var, antik dövrdə və orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış yazıçı və şairlərin, eləcə də Şekspirin adı çəkilir, tarixi şəxsiyyətlərin şücaətindən, müxtəlif inzibati bölgələrdən, adət-ənənələrdən bəhs olunur. Diqqət çəkən fakt ondan ibarətdir ki, nəşirin kitabın sonunda verdiyi qeydlərin sayı tərcümənin sonundakından ikiqat çoxdur. Buradan da göründüyü kimi, Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərini tərcümə edərək Q.Bayramovun orijinal mətndəki şərhlərə münasibətinin özü bir orijinalıq təşkil edir. XII əsrdə baş vermiş hadisələri təsvir edərək XIX əsrdə tarixi roman yaratmış Valter Skott yaradıcılığının XXI əsrdə zamanın ruhunu incitmədən, tarixi orijinallığı pozmadan azərbaycancaya çevrilməsi incə duyum, hədsiz diqqət və səbr, hərbi sənətinə və cəngavərlik tarixinə dair dərin bilgi tələb edir. Oxucu 505 səhifədən (arxada verilmiş qeyd və şərh-lərlə birlikdə 518 səhifə) ibarət bu tərcümə əsərini mütaliə edərək burada tərənnüm olunan vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, cəngavərlik, ülvəli məhəbbət hisslərinin konkret olaraq hansı dildə ifadə edilməsinin demək olar ki, fərqi nə varmadan hadisələrin təbii gedişini səbirsizliklə izləyir. Tarixizm, dini və hərbi leksika, fransız, latın dillərində işlənmiş mürəkkəb ifadələr, atalar sözlərilə zəngin olan bu əsərin belə rəvan mütaliəsinin əsas səbəbi kimi tərcüməçinin ana dilinin imkanlarından və tərcümə priyomlarından məharətlə istifadəsini göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Skott Valter. Ayvənhəu. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat, 2013.
2. Lengalova Katerina. Jan Kantürek's Notes in the Translation of Terry Pratchett's Discworld Series, BA Thesis, Brno, 2006 - https://is.muni.cz/th/110219/ff_b/Lengalova_BAthesis_Kanturek.pdf
3. Long Lynne, “Translation as commentary on the translators’ ideology” – Warwick Research Archive Portal. wrap.warwick.ac.uk, 2007
4. Sir Scott Walter. Ivanhoe. Introduction and Notes by David Blair. London, Wordsworth Classics, 2000, 440p.
5. The Holy Quran. Arabic Text with English Translation, Commentary and comprehensive Introduction by Maulana Muhammad Ali Year 2002 Edition Retypeset, redesigned with expanded Index. <http://www.muslim.org/english-quran/quran.htm>

Ф.Б.Абдуллаева

Примечания в качестве вспомогательного средства в переводе

Резюме

В настоящей статье исследуются типы примечаний и их роль в переводе. Причины пропуска некоторых сносок оригинала в процессе перевода, а также дополнение переводчиком некоторых примечаний к тексту перевода анализируются на основе многочисленных примеров, взятых из английской версии романа "Айвенго" Вальтера Скотта и его азербайджанского перевода Г.Байрамовым. После сравнения примеров в обоих текстах, становится очевидным, что в то время как примечания автора текста оригинала, а также примечания, добавленные издателем, подсказывают переводчику правильное значение различных слов, словосочетаний и

представленных фактов; комментарии, снабженные переводчиком в тексте перевода, служат для предотвращения неправильного понимания переведенного текста читателем.

F.B.Abdullayeva

Notes as supportive means in translation

Summary

The present article studies the types of notes and their role in translation. The reasons for omission of some endnotes of the original in the process of translation as well as the translator's comments are reviewed on the basis of numerous examples selected from the English version of W.Scott's "Ivanhoe" and its Azerbaijani translation by G.Bayramov. Following the comparison of examples in both texts, it becomes clear once more that while the source-text author's notes, as well as the ones added by the publisher guide the translator to correct understanding of the implications of different words, word combinations and presented facts, the comments contributed by the translator to the target text serve to prevent the target text readers from misunderstanding.

Rəyçi: prof. Q.H.Bayramov

Redaksiyaya daxil olub: 13.04.2017

K.A.ALIRZAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MƏHDUD DİSTRİBUSİYALI FONEMLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: fonem, əvəzlənmə, distribusiya, oppozisiya, kakuminal

Ключевые слова: фонема, альтернатива, дистрибуция, оппозиция, какуминальный

Key words: phoneme, alternation, distribution, opposition, cacuminal

Hər bir dilin fonoloji sistemi bir növ ələyə bənzəyir ki, bütün deyilənlər bu ələkdən ələniib keçir. İlişib qalan yalnız fonemin özümlülüyünü təsdiqləyən səs əlamətləri olur.

Fonem dil vahididir. Fonem dilin məna cəhəti ilə əlaqədardır.

I.R.Zinder göstərir ki, fonemin söz və söz formalarını fərqləndirməsi üçün onların özləri öz aralarında fərqlənməlidir. Onların hər biri müəyyən bir dildəki bütün başqa fonemlərə qarşı qoyulur. (1, s. 41-42)

A. Ələkbərov isə fonemi, kəmiyyət və keyfiyyətə kombinator dəyişmə və məhdudiyətdən asılı olmayan, söz forması və ya morfem daxilində ən qısa və eyni zamanda müstəqil bir səs vahidi adlandırır (2, s.21). A.Ələkbərov eyni zamanda qeyd edir ki, fonem kök morfemin səs sisteminin və yaxud sözün ayrılmaz tərkibinin ən kiçik müstəqil xətti elementidir. Fonem cərgəsi, məhsuldar affiks morfemlərdə fonemlərin həmahəng paralel əvəzlənmələrinin cəmidir. (2, s.24) Hər bir dildə olan fonemlər işlənmə mövqeyinə görə fərqli olurlar.

Ə.Dəmirçizadə /h/ fonemini cingiltili qarışılıq olmayan kar, novlu, küylü, qırtlaq-dildibi samit kimi təsnif edir.(3, s. 95).

Onun fikrincə, /h/ foneminin mövqə cəhətdən işlənmiş elə bir məhdudiyət yoxdur, lakin Azərbaycan dilində çox az işlənən samitdir. (3, s. 95)

A.Axundov /h/ fonemini udlaq samiti adlandırır. Onun fikrincə, /h/ samiti udlaq boşluğunda əmələ gələn dar novda yaranır. (4, s. 199)

A.Axundov /h/ samitinin söz əvvəlində tamamilə kar, söz ortasında və saitlərarası mövqedə xeyli cingiltili, söz sonunda isə səs tellərinin iştirakına görə özünün karlıq xüsusiyyətinin mühafizə etdiyi, yəni kar olduğunu qeyd edir. (4, s. 200)

T.Hidayətzadə Azərbaycan dilinin /h/ fonemini ingilis dilindəki /h/ samiti ilə müqayisə edərək, A.Uordun /h/ samitinin xırtək küylü samit hesab etməsi ilə razılaşmır.

Onun fikrincə, /h/ samiti udlaq boşluğunda əmələ gələn kar, küylü, ağız samitidir (5, s.72-73).

Dilimizdəki /h/ fonemi udlaq, cingiltili qarışılıq olmayan kar samitdir, lakin saitlərarası mövqeydə bu fonem bir qədər cingiltili olur.

Bu fonem həm sözün əvvəlində saitdən əvvəl, həm ortasında, həm də sonunda işlənebilir, /h/ fonemi söz ortasında sait fonemlərdən sonra da işlənir. Məsələn: bəhs, böhran, mühafizə və s.

/h/ foneminin söz ortasında iki eyni sait arasında işlənməsində müəyyən məhdudiyət var. /h/ fonemi bəzən iki eyni sait ortasında işlənir. Məsələn; bahar, nahar, səhər və s.

Azərbaycan dilində olan /ɣ / fonemi söz əvvəlində işlənmir. A.Axundov bu fonemin yalnız söz ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda, müstəqil fonem kimi çoxhecalı sözlərin sonunda işləndiyinə görə, başqa fonemlərə nisbətən bu fonem haqqında daha geniş danışmağın imkan xaricində olduğunu qeyd edir. (4, s.194)

Bu fonem /v,z,y, r/ fonemlərinə qarşı qoyulur.(4, s. 258-250)

T.Hidayətzadə qeyd edir ki, /ɣ/ səsi Azərbaycan dilinə məxsus spesifik fonemlərdən biridir.

Azərbaycan alimləri /ɣ/ fonemini /x/ fonemi ilə müqayisə edərək, göstərilər ki, bu fonemlər arasında fərq, onlardan birinin cingiltili, digərinin isə kar samit olmasıdır. (4, s.194, 3, s.94, 5, s.81)

/x/ fonemi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər, lakin /ɣ/ foneminin işlənməsində müəyyən məhdudiyyətlər vardır. /ɣ/ fonemi novlu, cingiltili, dilarxası, yumşaq-damaq samitidir. Sözün əvvəlində saitlərdən sonra işləyən

/ɣ/ fonemi bütün saitlərlə işlənmir. Məsələn; Aɣac, aɣdaş, iɣtisaş, aɣrı və s.

Söz ortasında iki eyni və ya müxtəlif saitlər arasında bu samitin işlənməsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn: /aɣa/, /uɣur/, /yaɣış/ və s.

Söz ortasında samit fonemlərdən əvvəl və sonra /ɣ/ foneminin işlənməsində çox vaxt elə bir məhdudiyyət yoxdur.

Məsələn: /yɣmaq/, /saɣlam/, /doɣma/ və s.

/ǧ/ fonemi yalnız /v, z, y, r/ fonemləri ilə oppozisiya yaradır. Məsələn: /avar/- /aǧar/, /dar//daǧ/, /yaz/-/yaǧ/, /ay/-/aǧ/, /yay/-/yaǧ/. (4, s.228,238)

/z/ fonemi söz əvvəlində, ortasında və sonunda gəlsə də, Azərbaycan dilində bu fonemi işləndiyi sözlərin sayı çox azdır. Bu fonem yalnız alınma sözlərdə işlənir.

Ə.Dəmirçizadə /z/ fonemini /qızıltı/, /qızhaqız/ kimi sözlərdə işləndiyini qeyd edir. (3, s.91)

Azərbaycan dilində /z/ fonemi novlu, cingiltili, dilönü-yuvaq samitdir. Bu fonem söz əvvəlində /a,e,i,o,u,ü/ saitlərindən əvvəl işlənir, lakin /i.,ö,ə/ fonemlərində əvvəl işləyə bilmir.

Məsələn; /zandarm/, /zanr/, /zest/, /zürü/ və s

/z/ fonemi yalnız /a/ və /æ/ saitlərindən sonu gələ bilər. Məsələn, /əzdaha/ /azan/ və s.

/z/ fonemi /z m ı x/ sözündə /m/ fonemilə ikiüzlü kombinasiya yaradır. Bu, söz əvvəlində gələn /z/ -dan sonra samit gələn yeganə sözdür.

/z/ fonemi söz ortasında və söz sonunda /pedaqozi/, /enerzi/, /personaz/, /staz/, /mesaz/ kimi sözlərdə işlənir.

/z/ fonemi çox az sayda, bəzi samitlərlə qonşuluqda işlənir.

/k/ fonemi iki variantda çıxış edir: (k) və (k')

Bu fonemin /k/ variantı ancaq alınma sözlərdə işlənir. Bu fonem Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmişdir. (4, s. 252)

/k/ kipləşən kar dilarxası-yumşaq damaq samitidir. Bu fonem Azərbaycan dilində həm sözün əvvəlində, həm sözün ortasında, həm də söz sonunda işlənir. Bu fonem sözün əvvəlində qalın /a,o,u/ saitləri ilə işlənir.

Məsələn; /kadr/, /komanda/, /kurs/ və s.

/e,ə,i,ö,ü/ saitlər ilə yanaşı (k) variantı işlənir. Məsələn: /kitab/, /kül/, /köşk/ və s.

/k/ fonemi söz ortasında iki sait arasında da gələ bilər. Məsələn: /dekabr/, /makaron/, /akademik/ və s.

/k/ fonemi sözün əvvəlində digər samit fonemlərlə işləyə bilər. Məsələn: /klub/, /kral/, /kreslo/, /klaviatura/ və s.

/k/ fonemi söz sonunda da işləyə bilər. Məsələn; /optik/, /bank/, /elektrik/ və s.

Azərbaycan dilində məhdud çərçivədə işləyən fonemlərdən biri də /x/ fonemdir.

Ə.Dəmirçizadə bu fonem haqqında qeyd edir ki, /x/ fonemi novlu, dilçək-dildibi, saf, küylü, kar samitdir. Bu fonemin artikulyasiyası zaman dilin arxa hissəsi ilə dilçək yumşaq

damaq arasında nov yaranır və hava axını bu novdan keçərək, dilçəyi də tərpədir və xəfif bir xırıltı eşidilir. (3, s. 94)

A.Axundov /x/ samitini novlu, kar, dilarxası-yumşaq damaq samiti kimi tərif edir (4, s. 171).

/x/ fonemi dilimizdəki digər samitlərlə oppozisiya yaradır. Məsələn: /kal/-/lal/-/mal/-/xal/-/sal/-/zal/ və s. /x/ fonemi yalnız /z/ fonemi ilə oppozisiya yaradar bilmir.

/x/ fonemi sözün əvvəlində bütün sait fonemlərdən əvvəl və /l/ və /r/ samit fonemlərindən əvvəl gələ bilər. Məsələn: /xidmət/, /xoş/, /xörək/, /xlor/, /xronik/ və s.

A.Axundov /x/ samitinin başqa samitlərlə qonşuluqda işlənmələrində müəyyən məhdudiyyətlərinin olduğunu qeyd edir. Bu fonem müəyyən /b/, /m/, /t/, /d/, /s/, /z/, /ʃ/, /h/, /r/, /ts/, /dz/, /g/, /y/ samitlərindən sonra işlənir (3, s. 257)

A.Martine müasir İngilis dilində /h/ fonemini fonoloji sistemə natamam inteqrasiya olunmuş fonem kimi qeyd edir. İngilis dilində /h/ fonemi saiddən sonrakı mövqedə söz və morfem sonunda işlənmə bilmir. (6, s. 178).

İngilis dilində /ʒ/ fonemin çox az miqdarda /f/ ilə kontrasta gəlir. Əslində müasir İngilis dilində /ʃ/, /ʒ/ foneminin ən yaxın qarşılığıdır.

İngilis dilində /w/ samiti sözün əvvəlində saiddən əvvəl işlənir və ya samitlə sait arasında gəlir. Ancaq o, söz kökünün sonunda işlənmə bilmir.

Müasir ingilis dilində /h/ və /ʔ/-nın fonoloji qarşılaşmasında danışmaq olmaz.

/r/ fonemi ingilis dilində əsasən sait və yarım sait səslərdən əvvəl işlənir.

Əgər özündən dərhal sonra saidlə başlanan söz gələrsə onda sözsözü-postvokal r-düşür. İngilis dilində elə bir fonem yoxdur ki, /r/ onunla birbaşa fonematik oppozisiyaya daxil ola bilsin (7, s. 244).

Y.Vaxek qeyd edir ki, /j/ nəzərə çarpan frikativ səs kimi deyil, daha çox yarım sait səs kimi tələffüz olunur.

Alman dilində dilözü titrək samit olan /r/ öz yerini tamamilə dilçək titrək samitinə verib. İngilis dilində kakuminal /r/ üstünlük təşkil edir.

İngilis dilində /ŋ/ və /ʒ/ samitlərinə heç vaxt sözün əvvəlində rast gəlinmir.

Ədəbiyyat

1. Зиндер Л.П. Общая Фонетика. Москва, 1979.
2. А.К.Алекберов. Фонематическая система современного Азербайджанского языка, Баку 1971.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1972.
4. A.Axundov. Azərbaycan dilində fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
5. Hidayətzadə T.İ. İngilis və Azərbaycan dili samit fonemlərinin müqayisəli təhlili. Namizədlik dissertasiyası. Bakı 1963.
6. Martinet A. Elements of General Linguistics. London, 1964.
7. Vachek. On peripheral Phonemes of modern English. In: Selected Writings in English and General Linguistics. Academia, Prague, 1976.

К.А.Алырзаева

Об ограниченных дистрибутивных фонемах в разносистемных языках

Резюме

Эта статья посвящена ограниченным дистрибутивным фонемам в разносистемных языках. Сделана попытка изучить ограниченные дистрибутивные фонемы в английском и азербайджанском языках.

K.A.Alirzayeva

On Non-Restricted Distribution of Phonemes in Languages of Different Systems

Summary

This article deals with the non-restricted distribution of phonemes in languages of different systems. An attempt is made to study the non-restricted distributional phonemes in the English and Azerbaijani languages.

Rəyçilər: dos. S.E.Poladova

*ADU-nun ingilis dilinin fonetika kafedrası
(31.01.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05))*

Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2017

G.R.CAHANGİROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DİLÇİLİKDƏ VARIANT VƏ DUBLETLƏRİN DIFFERENSİALLIĞI PROBLEMİ

Açar sözlər: *doublet, variant, differensiasiya, təsadüfi, termin, eynilik*

Ключевые слова: *вариант, дифференциация, случайный, термин, тождество*

Key words: *doublet, variant, differentiation, accidental, term, identity*

Variant və dubletlər məsələsində mübahisə doğuran və müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin meydana gəlməsinin əsas səbəbi eyniköklü sözlərdir. Dilçilikdə variant və dubletlər eyniköklü və ya müxtəlifköklü sözlər kimi izah olunur.

Başqa dillərdən eyni məfhumu ifadə etmək üçün alınmış sözlərin bir qismi həmin dildə heç bir məna və üslubi çalarlığa malik olmadan işlədilərək dildə dubletlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır, digər qismində isə yeniləşmə gedir, yeni məfhumları adlandırmaq olur.

Eynimənalı sözlərin dildə dövr sürməsi leksik vahidlərin bütün aspektlərinin (semantik, fonetik və qrammatik) bir-biri ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Onlardan birinin dəyişməsi o biri aspektlərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Omonimlərdə məna dəyişir, amma forma qalır. Eynimənalı sözlərin də forması qalır, mənalarında isə fərqli cəhətlər əmələ gəlir. O eynimənalı sözlər uzun müddət fəaliyyət göstərir ki, məna və üslubi cəhətdən differensiallaşır.

Mənaca eyni, fonetik tərkibcə və mənşəyinə görə müxtəlif olan sözlər variant və dubletlərin əsas bazasıdır. Eynimənalı sözlər o zaman dublet və variant kimi işlədilir ki, onlardan biri əsl sözlə mənaca eyniləşir, işlənmə sahəsi daralır, getdikcə işlədilmədən düşür. Məna və üslubi rəngarəngliyə malik olan sözlərin ömrü uzun olur. Daha doğrusu, bu əlamətlər onun yaşamasına zəmindir.

Dildə eynimənalı sözləri lüzumsuz və təsadüfi hadisə kimi yox, qanunauyğun şəkildə işlədilərək, əsas qismini zəruriyyət nəticəsində meydana çıxmış sözlər kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Eynimənalı sözlərin dildə mövcudluğu əsasən üç amillə əlaqədardır:

1. Bir məfhumu bir-biri ilə əlaqəsi olmayan ixtiraçıların eyni zamanda müxtəlif adlar verməsi ilə əmələ gəlir.

2. Mətnin təsiri ilə bir neçə leksik vahid yaranır.

3. Alınma və ya dialekt sözlərinin ədəbi dildə olan sözlə paralel işlədilməsi nəticəsində alınır.

Eynimənalı sözlərin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

a) onlar əsasən terminlə əlaqədar olduğu üçün nominativ xarakterlidir.

b) onlar məna və üslubi çalarlığa malik deyildir.

c) onların fəaliyyəti dilin sinxronik vəziyyəti ilə bağlıdır.

Eynimənalı eyniköklü sözlər ayrı-ayrı müstəqil sözlər kimi yox, bir sözün variantları kimi özünü göstərir. Variantlar eyniköklü sözlərdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə yaranır. Lakin eyni köklərdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə düzələn sözlərin hamısı variant olmur. Deməli, variantla eyniköklü sözləri eyniləşdirmək olmaz.

Variantlar, əsasən, eyniköklü sözlərə paralel şəkildə işlənən şakilçilər artırıldıqda əmələ gəlir. Məsələn, qumluq—qumlaq; ödəmə—ödəniş; bədbəxtlik—bədbəxtçilik və s. Onlara mənaca heç bir fərqli əlaməti və üslubi çalarlığı olmayan sözlər kimi baxmaq olmaz. Onlarda da müxtəlif ekspressiv və üslubi boyalar vardır.

Variantlıq probleminə ən başlıca məsələ söz eyniliyi ilə əlaqədardır. Eynilik məfhumunu, riyaziyyatda işləndiyi kimi, hərfi mənada dilə tətbiq etmək olmaz. Bu termin riyaziyyatda hər bir ədədə daxil olan elementlərin həqiqətən bərabərliyi mənasında işlədilir. Dildə isə eynilik mütləq deyil, nisbi mənada işlədilir. Dildə eynilik anlayışını yaradan elementlər arasında tam eynilik olsa idi, onlar bir-birindən fərqlənməsə idi, eynilik anlayışının dil üçün heç bir əhəmiyyəti olmazdı.

Leksik-semantik əsas məna sistemi, eyniköklü sözlərin məna ümumiliyi, variantların semantik əlamətlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Bu əlamətlər leksik-semantik, sözdüzəltmə, qrammatik və eyniköklü vahidlərin fonetik xüsusiyyətlərindən ibarətdir.

Eynilik anlayışı həm eyniköklü, həm də müxtəlifköklü sözlərlə ifadə olunur. Deməli, müxtəlifköklü sözlər kimi, eyniköklü sözlər də semantik xüsusiyyətlərinə görə həmcins olmur. Variantlar eyniköklü sözlərin leksik-semantik eyniliyi münasibətinə əsaslanır. Paralel qrammatik vasitələrlə eyniköklü sözlər variantlaşır. Variantlaşan söz ədəbi dil normalarına əsasən müəyyən məna və üslubi çalarlığa malik olur. Lakin eyniköklü sözlərin hamısını variant adlandırmaq olmaz. Variantlar eyniköklü sözlərdən əmələ gəlsə də, onları eyniləşdirmək olmaz.

Eyniköklü sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Mənaca fərqli olan eyniköklü sözlər
2. Mənaca eyni olan eyniköklü sözlər

Mənaca fərqli olan eyniköklü sözlər bir sözün variantları kimi yox, ayrı-ayrı sözlər kimi qəbul edilir. Onlar müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərlə düzəlir.

Eyniköklü sözlər o zaman müstəqil sözə çevrilir ki, sözün variantları arasında leksik-semantik eynilik pozulur. Eyniliyin pozulması mənaların dəyişməsinə və variantlardan birinin semantik differensiallaşmasına səbəb olur.

Variantların hamısını üslubi fərqi olan və mənaca uyğun gələn sözlər hesab etmək olmaz. Variantların bir qismi məna fərqinə və üslubi çalarlığa malikdir. Bir qisminin isə üslub fərqi yoxdur, mənaları bir-birinə tam uyğun gəlir. Məhz buna görə də variantları iki yerə ayırmaq olar:

a) müstəqil sözlərə meyil edən variantlar; b) dubletliyə doğru gedən variantlar. Variantlar fonetik və qrammatik olmaqla iki yerə bölünür. Sözün fonetik variantları: saat—saət, əba—aba, səhəng—sənək, xəlq—xalq, vərəq—varaq və s. Sözün qrammatik variantları: hönkürmə—hönkürtü, zarafatçı—zarafatçı, dırmanmaq—dırmaşmaq və s.

Variantlar təsadüfi olaraq deyil, dilin qanunauyğun inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlir. Yeni mənaların, növ və formaların yaradılmasında və inkişafında xüsusi rol oynayır.

Dubletlə variant arasında ifadə etdikləri mənaların eyniliyi nöqtəyi-nəzərindən uyğunluq olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Variantlar eyniköklü sözlərdən, dubletlər isə əsasən müxtəlifköklü sözlərdən törəyir. Dildə dublet terminlərlə əlaqədar olaraq yaranır. Bir elmi obyektə və elmi məfhumu adlandırmaq üçün müxtəlif dillərdən terminlər alınır. Müəyyən müddət onların hər ikisi paralel şəkildə işlədilir.

Dublet qarşılaşdırma, leksik tərkibin aktiv və passivliyi – dilin daxili xüsusiyyətləri və sözlərin işlənmə imkanı ilə bağlı olan bir hadisədir. Dubletlər ədəbi dildə müxtəlif zamanlarda müxtəlif dillərdən bir məfhumu adlandırmaq üçün alınmış iki eynimənalı terminin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində meydana gəlir. Məsələn, gözlük—çeşmək—eynək, mühazirə—leksiya, həkim—doktor, dilçi—lingvist, imla—orfoqrafiya və s.

Forma və mənşəcə, əsasən, müxtəlif, mətnə görə neytral, mənaca bir-birinin tam eyni kimi işlənən, müxtəlif şəraitdə məna fərqi yaratmadan bir-birini əvəz edən, işlənmə şəraiti məhdud olan, tam emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olmayan sözlərə dublet deyilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dubletlərin bir qismi dar, bir qismi isə geniş dairədə işlənir. O dubletlər dildə uzun müddət yaşayır, işlənmə dairəsini genişləndirir və başqa bir məfhumun adına çevrilə bilər ki, o, həmin məfhumun məzmununun daha dəqiq və bütün incəliyi ilə ifadə edir.

Dubletlər də sinonimlər kimi dildə təkrardan qaçmaq və səlistlik yaratmaq üçün istifadə edilir. Ona həmişə olmasa da, müəyyən müddət ehtiyac duyulur. Dubletlər artıq sözlər kimi dildən çıxmır, dilin lüğət tərkibində qalır, passiv fonda keçir. Fərq ondan ibarətdir ki, bir sinonim digər sinonimə bütöv məna həcminə görə yox, bir leksik-semantik variantına görə qarşı qoyulur, dubletlər isə bütöv məna həcminə görə uyğun gəlir. Sinonimlər məndə bir-birini əvəz edir, dubletlər isə adi əvəzlənmədir.

Dildə dubletlərin olması təsadüflük yox, dilin qanunauyğun inkişafı ilə bağlıdır. Dildə sözlərlə yanaşı, qrammatik şəkilçilər, söz birləşmələri və cümlələr də dublet ola bilər. Eyniköklü sözlərin dubletliyi var, amma belə dubletlər sayca çox azdır. Onlar, əsasən, variant yaradır. Dublet üçün eyni mənalı müxtəlifköklü sözlər – terminlər səciyyəvidir. Dubletlər eyni anlayışı, eyni məfhumu adlandıraraq mənaca fərqləndirməsə də, onlarda, cüzi olsa da, emosional və ekspressiv çalarlıq vardır. Leksik cütüklər mənaca eyni olsa da, işlədilmələrinə və yaranmalarına görə müxtəlifdir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1972.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1997.
3. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı, 2005.

Г.Р.Джахангирова

К проблеме дифференциации вариантов и дублетов в лингвистике

Резюме

Данная статья посвящена к проблеме дифференциации вариантов и дублетов в лингвистике. В лингвистике варианты и дублеты объясняются как слова из одной корни. В языке дублеты связываются с точки зрения пассивности и активности лексической системы. Варианты и дублеты играют большую роль в развитии новых значений и форм.

G.R.Jahangirova

The Problem on the Differentiation of Variants and Doublets in Linguistics

Summary

The written article is dedicated to the problem of variants and doublets. Variants and doublets are explained as words of the same root in Linguistics. Existence of words of the same root is connected with the relation of all the aspects of the lexical units to one another. Variants come into being not accidentally but dealing with the language development in conformity with natural laws. Doublets in a language are related with passiveness and activeness of lexical system and internal features of a language. Variants play a great role in the creation and development of new meanings and forms.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 11.02.2017

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFINDA ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Açar sözlər: leksik alınmalar, kontaktlı və kontaktsız dil əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik

Ключевые слова: лексические заимствованные слова, контактные и бесконтактные языковые отношения, двуязычие и многоязычие

Key words: lexical borrowed words, contact and contactless language links, bilingualism and multilingualism

Tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən dil insanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsidir və ictimai hadisədir. Dilin yaranması, inkişafı şüurun və təfəkkürün yaranmasından və inkişafından asılıdır. Dilin inkişaf prosesində müəyyən miqdarda köhnəlmiş söz ünsiyyət zamanı dilin lüğət tərkibindən çıxır, eyni zamanda dilin öz daxili imkanları və ya başqa dillərdən alınan sözlər hesabına yeni sözlərin yaranması ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi halları baş verir. Bəşər övladı hələ qədim zamanlardan bir-biri ilə istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də mədəni və coğrafi areallarda qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Cəmiyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil müxtəlif xalqlar və millətlər arasında müxtəlif təmasların yaranması, formalaşması və inkişafında əvəzedilməz rola malikdir.

Dil əlaqələrinin tiplərinin müxtəlifliyi onların digər konkret dilə təsirində müxtəlif formalarda təzahür edir. Müxtəlif dillər arasında əlaqələr özünü həm şifahi, həm də yazılı formalarda büruzə verir. Şifahi əlaqələr ya bir ərazidə ya da yaxın sərhədlərdə qonşuluq şəraitində yaşayan müxtəlif dilli xalqlar arasında baş verir. Şifahi yolla alınan sözlər obyekt dilin fonetik və qrammatik quruluşuna daha tez yatır və yazılı dil əlaqələrinə nisbətən daha tez mənimsənilir. Yazılı formada alınan sözlər dildə tədricən dərk edilir, obyekt dilin qrammatikasına uyğunlaşdırılaraq dilin leksikasını zənginləşdirir. İstər şifahi, istərsə də yazılı təzahür formaları ikidillilik və çoxdillilik məsələsində özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Bildiyimiz kimi ikidillilik ən azı iki dilin (A-B), çoxdillilik isə iki və daha artıq müxtəlif dillərin (A-B-C-...) bir birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır və ikidilliliyin kontaktlı və kontaktsız növləri bir-birindən fərqləndirilir. Kontaktlı ikidillilik iki xalqın gündəlik və daimi təması şəraitində yaranır, sabit dil hadisəsi hesab olunmaqla nəsil-dən-nəslə ötürülür, lakin kontaktsız ikidillilik ikinci dilin öyrənilməsi ilə həyata keçir. B.V. Qornunq kontaktlı və kontaktsız dillərarası əlaqələrin üç növünü qeyd etmişdir: 1) müxtəlif strukturlu dillər arasında əlaqələr; 2) qrammatik quruluşuna və leksik tərkibinə görə bir-birindən uzaqlaşmış qohum dillər arasında əlaqələr; 3) struktur cəhətdən böyük oxşarlığı olan və kök elementlərində böyük kəmiyyət eyniliyi olan yaxın qohum dillər arasındakı əlaqələr. Müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsir məsələsinə gəldikdə isə bu proses müxtəlif formalarda baş verə bilər. Belə ki, tarixi, siyasi, mədəni və iqtisadi cəhətdən müəyyən gücə sahib olan bir xalqın dili daha çox aparıcı mövqeyə malik olur və özündən aşağı inkişaf etmiş xalqın dilinə təsiri daha güclü və tez formada baş verir və özlüyündə dominantlıq qazanmış dilə çevrilir və dilçilər bu hadisəni müxtəlif səbəblərlə izah edirlər: dominant dilin istifadə sahəsi genişdir; dominant dilin rəsmi üslubu formalşır; dominant dil əsas ünsiyyət vasitəsi olduğundan digər dillərin daşıyıcıları onu öyrənməli və danışmalı olurlar; dominant dilə tərcümələr edilir (1, s. 12).

Hər hansı bir dilin inkişafı onun morfoloji-sintaktik, üslub imkanlarının genişlənməsi və lüğət tərkibinin artması hesabına baş verir və bu proses dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Leksik səviyyədə müşahidə olunan inkişaf dilin daxili imkanları və leksik alınmalar

hesabına baş verir. Dilin öz daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi ümumxalq dilindən, dialektlərdən alınaraq ədəbi dildə işlədilən, sözdüzəldici şakilçilər, söz birləşmələri vəsaitilə kalka yolu ilə yaradılan sözlər hesabına baş verir (6, s. 3-4). M.K. Braçina alınma sözlərin dilə daxil olması və mənimsənilməsi prosesində ekstralinqivistik və intralinqivistik amillərin rolunu xüsusi vurğulayır. O, bir xalqın digərinə mədəni təsiri, ölkələr arasında şifahi və yazılı əlaqələrin olması, bu və ya digər dilin öyrənilməsinə marağın artması, mənbə rolu oynayan dilin nüfuzu, yeni sözü qəbul edən ictimai mühitin dil mədəniyyəti, müəyyən təbəqələrin digər ölkənin mədəniyyəti ilə maraqlandırmasını şərtləndirən tarixi səbəbləri ekstralinqivistik amillər hesab edir. Yeni əşya və yaxud varlıq üçün doğma dildə ekvivalent sözün olmaması, ifadə olunan anlayışla ifadə vəsaiti arasındakı vəhdətin qırılması, lüğət vahidlərinin kommunikativ polisemiyanın və omonimiyanın aradan götürülməsi ilə ifadə olunan aydınlığının saxlanılması və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyin olması, bəzi mənə çalarlarını ayırd etmək üçün onları müəyyən sözlər ilə bağlayaraq fərqləndirmək ehtiyacının olması, ekspressivliyə olan tendensiya, sözləri qəbul edən dildə alınma sözlər ilə yeni struktur tipli sözlərin olması, tərkib elementlərindən birinin atılması ilə xarakterizə olunan sözlərin qəbul edən dildə mövcud olması, doğma dilin imkanlarından istifadə edərək alınma sözdən yeni söz düzəltmək imkanının olmaması və s. kimi amilləri intralinqivistik amillər hesab edir (7, s.137-138). Bir qrup dilçi alimlər alınma sözləri alınma əşya və məfhumlarla əlaqəsinə, mənbə ilə bilavasitə və bilvasitə ilə əlaqəsinə, keçmə tarixinə, mənaca dəyişməsi müxtəlifliyinə görə iki qrupda fərqləndirirlər: 1. Xalis alınma sözlərin obyekt dildə tez- tez işlədilərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış, xalq dilinə keçən sözlər; 2. Xalis alınma olub lakin xalq dilində işlənməyən sözlər.

Alınma söz öz mənbəyində hansı mənada işlədilsə, alan dildə də həmin mənada düzgün və dəqiq işlədilməlidir. Alan dildə danışan və yazanlar, yəni obyekt dilin daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmalıdır və onların işlədilməsi üç amillə şərtlənir: 1. Alınma sözün alan dildə adı olan və ya adı olmayan əşya və ya hadisəni ifadə etməsi; 2. Həmin dilin qrammatik, fonetik və orfoqrafik cəhətdən uyğun gəlməsi şərti; 3. Alınma sözün obyekt dilin leksikasının hansı layına aid olması şərti (3, s.145-146).

A.A. İvanitskaya görə alınma sözlərin mənimsənilməsi üç mərhələdən keçir: 1) əcnəbi sözün qəbul edən dildə işlədilməsi mərhələsi. Bu mərhələdə alınma sözün işlədilməsi epizodik, təsadüfi xarakter daşıyır və işlədilən əcnəbi element hələ qəbul edildiyi dilin leksik sistemində daxil olmur; 2) əcnəbi dil elementinin yeni sistem tərəfindən qəbul olunması mərhələsi. Bu mərhələdə qəbul edən dilin əsas leksik vahidləri ilə birlikdə yeni söz nisbətən kiçik olan müəyyən leksik qrupların tərkibinə daxil olur. Bu andan etibarən onu alınma söz hesab etmək olar; 3) inteqrasiya mərhələsi olan üçüncü mərhələdə alınmış element qrammatik, fonetik və semantik cəhətdən elə assimilyasiya uğrayır ki, onun mənşəyi unudulur və ünsiyyət prosesində ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən onun əcnəbiliyi hiss olunmur və artıq bu əcnəbi element etimoloqlar üçün maraq obyektinə çevrilir (7, s. 134). İ.Q.Çanturiya başqa dildən söz alınması prosesində üç mərhələni xüsusi vurğulayır: 1) daxil olma mərhələsi-bu vaxt həlledici amillər ekstralinqivistik və intralinqivistik amillər hesab olunur; 2) assimilyasiya mərhələsi - bu zaman söhbət fonetik, qrafik və qrammatik adaptasiyadan gedir; 3) Həlledici mərhələ - bu vaxt fonetik, qrafik, qrammatik cəhətdən mənimsənilmiş sözlər alan dilin leksik semantik strukturuna tamamilə daxil olur. Mənbəyinə görə alınma sözlər bilavasitə (birbaşa) və bilvasitə (dolaylı) olur. Bilavasitə alınma sözlər bir dildən digərinə birbaşa, başqa bir dilin vəsaitçiliyi olmadan keçir.

A.Rona-Taşın fikrincə, leksik alınmaların müəyyənləşdirilməsi zamanı dövrləşdirmə aparılmalı və həmin alınmalar dövrlər üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyənləşdirilməlidir. R.A.Yunaleyeva lüğət fondunun tematik qruplara bölünməsinə, eyni zamanda sözün ilkin mənası, onun dildə istifadə olunmasının xronoloji həddlərini, semantik dəyişmələrini, birləşmə xüsusiyyətlərini, areal-funksional və üslub statusunu araşdırmağı təklif edir. V.İ. Rassadin isə leksik alınmaların fərqləndirilməsinə dair beş meyar irəli sürür: 1) ifadə və məzmun

planına görə eynilik. Bu mərhələdə V.İ.Rassadin sözün bir neçə dildə həm fonetik, həm morfoloji, həm də semantik cəhətdən üst-üstə düşməsinə ayrıca meyar hesab edir; fonetik meyar. Müəllif fonetik meyarla sözlərin fərqli səs cildini əsas götürür; etimoloji-morfoloji meyar. Bu meyarda, müəllif etimoloji və morfoloji əsas leksik və qrammatik səviyyədə öyrənilmənin mümkünlüyünü bildirir; dilin mənşəcə öz sözünün varlığı. Dilin mənşəcə öz sözünün varlığı həmin sözün sinonim, dubleti, variantı kimi çıxış edə biləcək leksik alınmaların müəyyənləşdirilməsidir; semantik meyar.

Leksik alınmaların digər dil keçməsinin əsas səbəbi dil əlaqələridir ki, bu da özlüyündə yuxarıda qeyd olunduğu kimi kontaktlı və kontaktsiz rabitə nəticəsində leksik alınmalara bölünür. Kontaktlı rabitə - kəsilən kontaktlı və daimi kontaktlı rabitə olmaqla iki qrupa bölünür. İki və daha artıq dilin iştirak etdiyi daimi kontaktlı rabitədən fərqli olaraq kəsilən kontaktlı rabitədə iki dil iştirak edir. Areal amili kontaktlı mühüm rola malikdir. Müəyyən bir daşıyıcıları yaşadıkları ərazi ilə həmsərhəd regionlarda yaşayan başqa dil daşıyıcıları ilə kontaktlı rabitədə olur. Bu prosesdə əlaqələrin güclü olması sözlərin bir dildən digər dilə keçməsinə intensivləşdirir. Baş verən siyasi-iqtisadi hadisələr kəsilən və bərpa olunan kontaktlı dil əlaqələrinə mütləq şəkildə təsir göstərir. Lakin daimi xarakterli kontaktlı dil əlaqələri eyni dövlət ərazisində, eyni regionda yaşayan müxtəlif dil daşıyıcıları arasında baş verir. İkidillilik, tərcümə və çoxdillilik kontaktsiz rabitə nəticəsində leksik alınmaların yaranmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, Nurlan, 2009.
2. BERK-BOZDEMİR C. Les emprunts linguistiques entre le français et le turc, Université Paris III Sorbonne Nouvelle, 1999.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı Univeristetini nəşriyyatı, Bakı, 2001.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2010.
5. Loubier C. De l'usage de l'emprunt linguistique. Québec, 2011.
6. Məmmədov H. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair, Azərbaycan Universitetləri nəşriyyatı, Bakı, 1958.
7. Musayev Ə. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı, Maarif, 1987.

Э.А.Асадова

Роль заимствованных слов в образовании лексического состава языка

Резюме

Язык, который является наиболее важным средством коммуникации общества, играет незаменимую роль в создании, формировании и развитии экономических, политических и культурных отношений между народами и людьми. Помимо двуязычия и многоязычия, контактного и безконтактного существуют различные языковые соединения. В результате развития отношений между родственными и неродственными языками, лексические заимствования считаются одним из факторов, дающих толчок обогащению словарного состава языка.

E.A.Esedova

The Role of Borrowed Words in the Formation of the Lexical Composition of the Language

Summary

A language which is the most important communication tool has an irreplaceable role in the development of economic, political, cultural relations between different people and nations. There are bilingualism, multilingualism and also different contactful and contactless language links. As a result of development of related and unrelated languages, lexical borrowed words considered one of the main factors that stimulated the enrichment of vocabulary.

Rəyçi: dos. A.Həniyəyev

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2017

FRANSIZ DİLİNİN (FRANSIZ DİLİ XARİCİ DİL KİMİ) TƏDRİSİNDƏ OYUNUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Açar sözlər: fransız dili xarici dil kimi, oyunun həyata keçirilməsi, oyun motivasiya mənbəyi kimi, müəllimin oyuna münasibəti

Ключевые слова: французский как иностранный язык, реализация игры, игра в качестве источника мотивации, отношение учителя к игре

Key words: french as a foreign language, the realization of the game, the game as a source of motivation, the teacher's attitude to the game

Oyun bizim həyatımızın bir hissəsini təşkil edir. P.Neruda deyir ki, oynamayan uşaq uşaq deyil, oynamayan böyük isə daxilində yaşayan və həmişə ehtiyac duyacağı uşağı tamamilə itirmişdir (7, s. 40). Oyun bütün yaş qruplarına, müxtəlif sosial təbəqələrə aid insanlara, müxtəlif temperamentli insanlara müsbət təsir edir.

Xarici dildə istər şifahi, istər yazılı ifadə etmə şagirdlərdə müəyyən qədər stres, həyəcan yaradır. Oyun bu həyəcanı aradan qaldırmaq üçün əlverişli mühit yaradır.

Əksər müəllimlər xarici dil sinfində oyunun istifadəsinə şübhə ilə yanaşırlar. Bəzi müəllimlər oyunun şagirdə nə verəcəyini, nə qazandıracağını bilmirlər, digərləri isə düşünürlər ki, oyundan istifadə etmə müəllimin nüfuzunu aşağı salır. Dil sinfi üçün oyunun bir sıra üstünlüklərini sadalamaq olar, lakin oyunun faydalı olması üçün müəllim bu üstünlükləri məqsədyönlü şəkildə istifadə edə bilməsi mütləqdir.

Jil Brujer (Gilles Brougère) oyunun 5 səciyyəvi cəhətini vurğulayır: ilk xüsusiyyət oyunun ikinci dərəcəli olmasıdır, oyun ciddi olmayan bir şey üzərində qurulub. İkinci xüsusiyyət qərardır. Oyuna başlamazdan əvvəl qərar vermək vacib şərtidir. Oyunu xarakterizə edən üçüncü cəhət qaydadır. Çünki oyunlar qaydalar əsasında idarə olunur və oyun zamanı qərar verməyə təsir göstərirlər. Dördüncü xüsusiyyət oyunun daha sərbəst olmasıdır. Nəhayət, oyunun sonuncu cəhəti onun qeyri-müəyyənliyidir, çünki necə bitəcəyini əvvəlcədən müəyyən etmək olmur (1, s. 122).

Oyun şərtlərini oxumaq və onları həyata keçirmək işin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Oyunun yaradılması yalnız onun hazırlanmasından ibarət deyil. Bir sıra amilləri nəzərə alaraq, oyun tapşırıqlarını ehtiyaclara uyğunlaşdırmaq lazımdır. Müəllim oyunu seçmədən, yaratmadan əvvəl aşağıdakı vacib məsələlər üzərində düşünməlidir:

1. Oyunun obyektı, məqsədi nədir?
2. Oyunu hansı öyrənmə səviyyəsində istifadə etmək olar?
3. Tələb hansı ilkin dil biliklərinə malik olmalıdır?
4. Oyuna hansı bacarıqlar daxildir?
5. Bu fəaliyyət öyrənmənin sonunda nə qazandırır?
6. Bu oyunu fərdi, yoxsa qrup şəklində tətbiq edə bilərik?
7. Bu tapşırıq hansı növdədir: yönəltmə tələb edir, açıq və ya sərbəst tapşırıqdır?
8. Oyunu nə zaman təklif etmək olar?
9. Oyunu bu və ya digər versiyalarda bir neçə dəfə təklif etmək olarmı?
10. Oyun hansı hazırlıqları tələb edir?
11. Hansı təlimatları vermək lazımdır?
12. Oyun nə qədər davam edir?
13. Dil biliklərini nə zaman yoxlamaq lazımdır?
14. Oyun hansı materialları tələb edir?

15. Oyun zamanı sinifdə hansı tərtibat olmalıdır?

Oyun mövqeyi şagirdin oyunda iştirak etmək arzusundan irəli gəlir. Oyunu kəşf etmək hədiyyə açmaq hissəsinə bənzəyir. Gözəl qutular və ya rənglənmiş çantalar oyunçuları məmnun edir.

Oyun mühiti yaradıldıqdan və tələbələrə motivasiya verildikdən sonra, yalnız oyunu təqdim etmək, yəni onun necə və nə üçün həyata keçiriləcəyini izah etmək qalır. Müəllim qaydaları istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə təqdim edə bilər. Qaydaların şifahi təqdimatında onları sinifdə ucadan oxumaq olar. Əgər şagirdlər yazılı qaydalara öyrəşiblərsə və ya oyun mürəkkəbdirsə, onlar qaydaları əvvəlcə sakit səsle fərdi şəkildə oxuyub daha sonra birlikdə müzakirə edə bilərlər. Bəzən qısa bir ifadə geniş izahat tələb edə bilər [6, s. 20].

Zərurirdirsə, müəllim oyunun lüğət ehtiyatını təqdim edə bilər. Verilmiş tapşırığın seçimini əsaslandırmaq və pedaqoji məqsədini ifadə etmək nə üçün lazımdır. Oyuna başlamazdan əvvəl şagird, oyunun məqsədini, səriştəsini başa düşməlidir.

İstisna hallarda, müəllim oyunçu mövqeyində olur. O, daha çox oyunu canlandırır. Hayde Silva qeyd edir ki, müəllim materialların istifadə olunmasına, qrupun dinamikasına nəzarət edir, vaxt bölgüsünü idarə edir və oyunun qaydalarına əməl edilməsini yoxlayır. Müşahidəsi ərzində o, nəyin üzərində təkrar işləməyin və qrupla, yoxsa konkret bir şagirdlə işləmənin lazım olacağını, yəni tapşırığı mükəmməl yerinə yetirmək üçün hansı dəyişikliklərin edilməli olacağını müəyyənləşdirir (3, s.39).

Şagirdlərin səhvlərinə gəldikdə isə müəllim onları qeyd etməli və oyunun nəticə hissəsində izah etməlidir. Bu, yalnız oyunun davamını anlama üçün maneə törədir və ya onun düzəldilməsi oyunun bir hissəsini təşkil edir. Müəllim xarici dildə kommunikasiyanı müdafiə edir və zəruri olarsa hər hansı bir sözdə şagirdlərə kömək edir. Bununla belə, ana dilindən istifadəni tamamilə aradan qaldırmaq olmur.

Fransua Veis (François Weiss) qeyd edir ki, “şagirdlərin xarici dili istifadə etmələri üçün möcüzəvi bir resept yoxdur”. O, şagirdlərin fransız dilini istifadə etməli olduqları halda öz aralarında razılığa gəlmələrini təklif edir (2, s.11). Razılaşma öyrənmə sazişinə müsbət təsir göstərsə, müəllim oyundan əvvəl onu xatırlatmalıdır. Sonda qazananları qiymətləndirmək, nəticələri şərh etmək, mükafat varsa, onları paylaşmaq lazımdır.

Daha sonra pedaqoji yekun etmək lazımdır. Şagirdlər oyun sayəsində əldə etdikləri təəsüratları və biliklərini ifadə edirlər. Beləliklə, onlar vərdislərin ötürülməsini möhkəmləndirirlər. Ümid etdiyimiz məqsədə nə dərəcədə nail olduğumuzu yoxlaya bilərik. Əks halda uğursuzluqların səbəbini təhlil etməliyik.

Nəhayət, oyun materialları səliqəli şəkildə yığılmalıdır ki, heç bir vəsait qarışıb itməsin.

Elen Vantie (Hélène Vanthier) qeyd edir ki: “Dil sinfində oynamaq öyrənməyə həmişə zəmanət vermir” (4, s. 57). O, təsdiq edir ki, oyunun tapşırığının onun formalaşdırıcı təsiri onun necə həyata keçirilməsindən asılıdır. Tədris-öyrənmə məqsədlərini və vəzifələrini dəqiq şəkildə müəyyən etmək, təklif olunan oyun nümunələri dəyişmək və çoxvariantlı mexanizm yaratmaq lazımdır (4, s.58).

Julia M. Dobson (Julia M. Dobson) uğurlu oyunun 5 cəhətini qeyd edir:

- Heç bir hazırlıq tələb etmir və ya qısa hazırlıq tələb edir, qaydaları mürəkkəb olmur,
- Oynanılması asandır,
- Proqramda uyğun yer tutmaq üçün kifayət qədər qısaadır,
- Öyrənləri əyləndirir (fənnin mənimsənilməsi səviyyəsində),
- Usandırıcı yazılı düzəlişlər tələb etmir (5, s.107-108).

Seçilmiş oyunun uğurlu olması üçün Julia M. Dobson müəllimlərə aşağıdakıları təklif edir:

- Oyunu incəliklə hazırlayın.
- Oyunu sinifə daxil etməzdən əvvəl sinfin diqqətini cəlb edin.
- Tələbələr kimi oyunda maksimum iştirak edin. Əks təqdirdə digər rollardan birini üzərinizə götürün (hakim, müşahidəçi və s.).
- Oyunun tələbələrin yaş və səviyyəsinə uyğun olduğundan əmin olun.

- Sınıf yorğun olanda və ya darıxanda ritmi dəyişmək üçün oyun keçirin.
- Qaydaları aydın və qısa şəkildə şərh edin. Oyuna başlamazdan əvvəl bütün şagirdlərin başa düşdüyündən əmin olun.
- Oyunu özünüz yönləndirin.
- Oyun qaydalarını müntəzəm şəkildə izləyin. Onlara əməl olunmasını ədalətlə yoxlayın.
- Şagirdlərin şəxsi reaksiyalarını müşahidə edin. Onları həmişə ruhlandırırızsızsa narazılığı və qeyri-məmnunluğu azalmış olursunuz.
- İştirakçıların sayı və biliklərinə əsasən bərabərləşdirilmiş qruplar yaratmağa cəhd edin. Komandaların tərkibini dəyişin.
- Əgər hər hansı bir oyun sinifdə müvəffəqiyyət qazanmırsa başqa oyun tapşırığına cəhd edin. Bir oyunu hamının sevməsi mümkün olmadığı üçün seçimdə diqqətli olun.
- Bununla bərabər, eyni oyunu sevilə belə tez-tez oynamayın. Əks halda o, cazibəsini itirə bilər.
- Sınıf darıxmağa başlamazdan əvvəl oyunu dayandırın.
- Nəhayət, oyunun bitməsinə və onun nəticəsi üçün ayrılmış vaxtı düzgün tənzimləyin (5, s.108-109).

Fransız dilinin tədrisində (fransız dili xarici dil kimi) oyundan pedaqoji vasitə kimi istifadə fonetika, qrammatika, eləcə də leksikanın tədrisində öyrənməyə müsbət təsir edir. Bundan əlavə, eşidib anlama, oxuyub anlama, özünü yazılı və şifahi ifadə etmə bacarıqlarının inkişafında da oyunun mühüm əhəmiyyəti var. Oyunun nə dərəcədə uğurlu alınması isə həm müəllimin, həm də şagirdlərin oyuna münasibətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Gilles Brougère. Jeu et éducation. Paris : L'Harmattan, 1995
2. François Weiss. Jouer, communiquer, apprendre. Paris : Hachette, 2002
3. Haydée Silva. Le jeu en classe de langue. Paris : CLE International, 2008
4. Hélène Vanthier. L'enseignement aux enfants en classe de langue. Paris: CLE International, 2009
5. Julia M Dobson. Effective techniques for English conversation groups. Washington: English Language Programs Division, 1989
6. Nicole Décuré. Les langues modernes. Jouer, Est-ce bien raisonnable, 1994, n°2
7. Pablo Neruda. J'avoue que j'ai vécu. Paris: Gallimard, 1987

З.Азизли

О реализации игры во время обучения французского в качестве иностранного языка

Резюме

В статье речь идет о реализации игры во время изучения французского в качестве иностранного языка. В статье автор на основе конкретных данных объясняет роль игр в обучении иностранным языкам. Автор подчеркивает, что игре дети выражают приобретенные ими знания и впечатления.

Z.Y.Azizli

From the Realization of the Game in the Teaching of French as a Foreign Language

Summary

The article deals with the realization of the game in the teaching of French as a foreign language. In the article the author on the basis of concrete data explains the role of games in teaching foreign language. The author emphasizes in the game children express the knowledge and impressions acquired by them.

Rəyçi: dos. A.H.Həniyəyev
Redaksiyaya daxil olub: 20.04.2017

M.Z.HACIZADƏ*E-mail: mehriban@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DİL VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ*Açar sözlər: dil, nitq, mədəniyyət, ünsiyyət, bacarıq, dialoq**Ключевые слова: язык, речь, культура, коммуникация, умение, диалог.**Key words: language, speech, culture, communication, ability, dialogue*

Məlumdur ki, dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil, həmçinin, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına kömək edir. Belə ki, məhz dil vasitəsilə müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərini, yaşam tərzlərini öyrənmək olur. Dili öyrənərkən, ilk növbədə, dilin spesifik xüsusiyyətlərini bilmək zəruridir. Spesifik xüsusiyyət dedikdə – dilin hansı dil qrupuna mənsub olması, yaranması tarixi və müasir dövrdə həmin dilin öyrənilməsi zərurəti (yəni mahiyyəti) nəzərdə tutulur. İnsanlar arasında ünsiyyət olmadan cəmiyyətin də var olması qeyri-mümkündür. Ünsiyyət vasitəsi olan dil insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə – adi məişət formalarından tutmuş müasir istehsalın ən mürəkkəb idarəetmə proseslərinə, elmi bilik və texniki yaradıcılıq, mədəni mübadilə və siyasi fəaliyyətə daxildir (2, s.190). Cəmiyyətin nitq mədəniyyəti milli dilə münasibət ilə müəyyən olunur. Ümumilikdə, milli dilin vəziyyəti (səviyyəsi) bütövlükdə millətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir (1, s.3). Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beynin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Bununla yanaşı hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dil lüğəvi və qrammatik vasitələrdən istifadə edir, təfəkkür üçün istifadə mənbəyi sözlər və cümlələr deyil, məfhumlar və hökmlərdir. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Dil – ictimai xarakterə malikdir (1, s.9).

Bəs nəyə görə dil ictimai xarakterə malikdir? Çünki, dil cəmiyyətdə yaranır. Cəmiyyət mənsub olduğu dili yaşadır, inkişaf etdirir. Cəmiyyətsiz dil mövcud ola bilməz. İnsanların bir-birləri ilə ünsiyyət saxlaması üçün kollektiv şəkildə, toplum halında yaşamaları mühüm şərtidir. Bu isə cəmiyyət deməkdir (5). Dil çox mürəkkəb və sirlə hadisədir. Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil sərəştəsinə məlik deyildir. Bütün canlı aləm nəfəsvermədən və nəfəsalmadan yaşamaq, mövcud olmaq üçün istifadə edir. Bəzi heyvanlar öz hissələrini instinkt vasitəsilə – nərildəmək (şir), böyürmək (dana), mələmək (quzu), hürmək (it) kimi müxtəlif səslər və küylər şəklində bildirirlər. Yalnız insan nəfəsvermədə danışır, öz fikirlərini ifadə edir, insan öz həmdillisini dilindən tanıyır, ona nəşə deyir və ondan qəbul edir (3, s.6). Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. İnkişafımız, iqtisadiyatımız, ailədə, cəmiyyətdə siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır. Dili öyrənirik (ana dili kimi – idarə olunmayan), öyrədirik (xarici dil kimi – idarə olunan), tədqiq edirik, dilin təsvirini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar, modellər və nəzəriyyələr düşünüb tapırıq, bir dildən digər dilə tərcümə edir, tətbiqi problemləri həll edirik (3, s.17). Cəmiyyətin dil problemlərini həll etmək, ölkədə və ölkədən kənarında uğurlu nəticələr əldə edə bilmək dilləri öyrənməyimizdən asılıdır (dil siyasəti). Dil öyrənmək dünyanın dil mənzərəsini, dillərin qohumluq və tipoloji əlaqələrini aydınlaşdırmaq deməkdir (ümumi və tipoloji dilçilik). İnsan dilləri nə qədər müxtəlif və rəngarəng olsalar da, onlara xas ümumi cəhətlər də inkar edilməzdir (3, s.18). “Dil nədir?” sualına müxtəlif alimlər müxtəlif cür cavab verirlər. İngilis dilində “*What is language?*”, “*What is a language?*” sualları bir-birindən məna etibarilə

fərqlənir. Birinci halda söhbət ümumiyyətlə dildən gedir, ikinci halda isə konkret bir dildən bəhs olunur.

Dilə verilən bir neçə təriflər vardır: 1) V.F.Humboldt: “Dil ergon deyil, energie”dir; 2) F.de Sössür: “Dil işarələr sistemidir”; 3) N.Xomski: “Dil deyəndə elə cümlələr çoxluğu başa düşülür ki, onlardan hər birinin uzunluğu var və sonu məlum elementlərdən düzəlir” (3, s.22). Dilçilik yarandığı gündən bu vaxta qədər dilin məhiyyətini və dünyanın dil mənzərəsini açmağa çalışır. Hazırda dünyada 5.000-6.500-ə qədər dil mövcuddur. Dünyada ən çox yayılmış və ən çox danışılan dillər vardır. Ən geniş yayılmış dil ingilis dili olsa da, ən çox insanın danışdığı dil mandarin çin dilidir: 1) Mandarin Çin dili – 726 milyon; 2) İngilis dili – 427 milyon; 3) İspan dili – 266 milyon; 4) Hindu dili – 182 milyon; 5) Ərəb dili – 181 milyon (3, s.39). Hər bir xalqın öz mədəniyyəti var. Cəmiyyət daxilində ayrı-ayrı qrupların öz mədəniyyəti var. Y.Herder bunu belə izah edirdi: dil və təfəkkür əlaqəlidir, dil və mədəniyyət isə millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikasıdır. O yazırdı: “Dil bizim əqlimizin xarakteridir”. Mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik, adət və vərdişlərin toplusudur. Bilik deyəndə nəyisə etmək, nədəsə özünü tam hüquqlu insan kimi hiss etmək başa düşülür. Nəzəri biliklər hər bir fərdə imkan verir ki, yalanı və doğrunu seçsin. Elm də bu mənada mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bəzən dini və mifik ifadələr başqa cür qiymətləndirilir. Beləliklə, real vəziyyətdən kənar olan hər şeyi düzgün qiymətləndirmək və buna münasib hərəkət etmək əsl mədəniyyətdir (3, s.112). Nitq mədəniyyəti təkcə nitq etiketi deyildir. Nə dil, nə də nitq öz-özünə yaranmır. Onun yaranması və inkişafı cəmiyyətdə baş verən proseslərlə bağlıdır. Bu, dialektik bir əlaqədir. Yəni dil cəmiyyətin bütün sosial-siyasi proseslərini əks etdirir və eyni zamanda, insanların dünyagörüşünü formalaşdırır. Buna görə də nitq mədəniyyətini cəmiyyətin ümumi mədəniyyətindən ayrı təsəvvür etmək olmaz (1, s.4).

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışıq mədəniyyəti ilə yanaşı yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusilə, ziyalı insanların gözəl nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi olduqca vacibdir. Yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər, bədii söz ustaları nitqinin təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliyi, zənginliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidirlər. Dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: “*Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir*” (6).

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir. Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli (praktik) şəkildə həyata keçirilir. “Nitq mədəniyyəti”nin konkret predmetini müəyyənləşdirmək (məsələn, fonetikanı, leksikanı yaxud qrammatika predmeti kimi) çox çətinidir. Nitq mədəniyyətində bu və ya digər dil faktı hadisəsi yox, üsullar, qayda-qanunlar sistemi öyrənilir. Nitq mədəniyyəti filologiya elminin praktik sahəsidir. Yəni nitq mədəniyyəti dedikdə hər şeydən əvvəl filologiyanın dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydaları, elm əsasında öyrənilən sahəsi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, dil lüğət fondu, qrammatik quruluşu, fonetik sistemi ilə təşəkkül tapmış ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə xalqın hər bir nümayəndəsinin bu ünsiyyət vasitəsindən fərqli istifadəsidir, ayrı-ayrı insanların danışığıdır (6). Hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Gözəl nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur: 1) Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması; 2) Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi (6). Milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı

bütövlükdə xalqdır. Xalqın hər bir nümayəndəsi nitq mədəniyyətinə dərinləndirilməli və onu layiqli şəkildə qorumaq lazımdır. Bu mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə, yaymaqda söz ustalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür, dilə şüurlu sevgisinin ən yüksək keyfiyyətidir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, nə qədər nitq düzgündürsə, qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxttir (6). İnsanın nitqi onun daxili dünyasından xəbər verir. İnsanları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır. Tarixi inkişafın bütün dövrlərində nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir.

Lap qədim zamanlarda yaranmış bir zərb-məsəldə deyilir: “Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır”. Söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin məna çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, geniş erudisiyalı insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə edə bilmək qabiliyyətində olur. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimiyyət və s. (6). Əslində, gözəl nitq uğura gedən yoldur. Yaxşı lider olmaq üçün gözəl nitq qabiliyyətinə malik olmaq zəruridir. İnsan, yalnız danışdığı anda qiymətləndirilə bilər. Bir insanı gördüyümüz anda bizdə o insan haqqında təəssürat yaranır, lakin həmin insan danışdığı anda onun haqqında qəti fikirlər formalaşır. İnsan – mükəmməl bilik və bacarıqlara sahib ola bilər, lakin bu bilik və bacarıqları başqalarına çatdırmaq üçün gözəl nitq vacibdir. Nəyə görə səlis nitq zəruridir? Çünki, məhz səlis nitq vasitəsilə biz öz fikir və düşüncələrimizi qarşı tərəfə daha düzgün və dolğun şəkildə çatdırmaqla bilirik (7). Gözəl nitq özünənam və müvəffəqiyyətin açarıdır. Natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti və insan münasibətləri sahəsində görkəmli Amerika mütəxəssisi Deyl Karneginin rolu əvəzsizdir. Beləki, Deyl Karnegi müəllifi olduğu kitablarda, əsasən, işgüzar dünya adamlarının gündəlik görüşlərindən və şəxsi əlaqələrindən, cəmiyyətin üzvləri ilə rəftarından, incə mətləblərdən, düşməni dosta çevirməyin yollarından bəhs edir.

Bir zamanlar Missuri ştatında heç kimin tanımadığı fermer olan Karnegi bütün bəşəriyyətə xas tələbatlardan birini – insan münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək yolunu tapmaqda dünya şöhrəti qazanmışdır. Karnegi “Dost qazanmaq və adamlara təsir göstərmək sənəti” adlı kitabında natiqlik sənətinin incəlikləri, nitq mədəniyyəti, insanlarla düzgün ünsiyyət qurmağın sirləri və əhəmiyyətindən bəhs edir (4, s.9). Karnegi deyirdi: “*Nitqdən bacarıqla istifadə etməyi öyrənin*” (4, s.17). Həyatı təzadlarla dolu olan Karneginin karyerası orijinal ideyaya və bu ideyaları həyata keçirmək ruhuna malik olan insanın gözəl nümunəsidir (4, s.25). Dale Karnegi əmin idi ki, hər bir insan inama, özünü dərinləndirən düşündürən ideyalara malik olduqda kifayət qədər uğurlu nitq söyləyə bilər (4, s.30).

Ədəbiyyat

1. Bayramov A., Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015.
2. Hacıyev B. Dilin mətnə tənzimləyici xarakteri. Bakı, 2005.
3. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil, 2007.
4. Carnegie D. Dost qazanmaq və adamlara təsir göstərmək sənəti. Bakı, 2015.
5. Dil və nitq problemi. Linguistics and Philology. linqvist.blogspot.com.2015
6. Nitq mədəniyyəti. az.m.wikibooks.org/wiki/
7. Nəziroğlu Cəlalə // eksperttv.az Nitq mədəniyyətinin uğur qazanmaqda rolu nədir?

М.З.Гаджизаде

Язык и культура речи

Резюме

Язык является важнейшим средством общения между людьми. Язык является формой изображения нашей мысли. Язык имеет публичный характер. Самая важная и ведущая часть национальной культура – это культура речи. Иметь красивую культуру речи, особенно, для интеллектуальных слои общества означает важную роль.

M.Z.Hajizada

Language and Speech Culture

Summary

Language is the most important means of communication among people. It is a form of introducing our thoughts. Language is social. Language and society is a unity. Speech culture is one of the most significant and leading part of national culture. Having a perfect speech culture, specially, for the highly-educated level of society has a great importance.

Rəyçi: f.f.d. A.Ə.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2017

G.HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNTENSİVLİK ƏLAMƏTİNİN MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: *intensivlik kateqoriyası, kəmiyyət, dərəcəlilik kateqoriyası, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi, eksplikativlik, intensivləşmə.*

Ключевые слова: *категория интенсивности, мера, категория градуальности, оценка качества, экспликативность, интенсификация.*

Key words: *category of intensity, measure, category of gradation, the estimation of quality, explicatively, intensification.*

Müasir dilçilikdə “intensivlik” anlayışı geniş istifadə olunsa da, onun linqvistik məzmunu və statusu fərqli şəkildə şərh edilməkdədir. Əksər tədqiqatçılar arasında ortağ fikir ondan ibarətdir ki, intensivlik əlamətin kəmiyyət səciyyəsinin növlərindən birini təmsil edən şiddətlənmənin ifadəsidir. E.İ.Şeyqalın anlamında, intensivlik kateqoriyası “keyfiyyətin təxmini kəmiyyət dəyərləndirilməsini işarə edən kəmiyyət kateqoriyasının xüsusi təzahürü, məhz bölünməz (qeyri-diskret) kəmiyyət kimi səciyyələndirilən tərəfidir (1, 6). Deməli, E.Q.Şeyqala görə, “intensivlik kəmiyyətin keyfiyyətə dəyişməsi” və ya “keyfiyyətin dəyişməsilə bitməyən, yəni digər keyfiyyətə keçməyən, eyni kəmiyyət daxilində əlamətin inkişaf səviyyəsidir” (1, 13).

Əlamətin intensivləşməsi əksər təbii dillərə xas dil hadisəsidir. Bu cəhəti nəzərə alan A.Vejbitskaya semantik primitivlər, yəni “dünyanın əksər dillərində leksik təcəssüm əldə etmiş və digər kateqoriyaların da onlardan törədiyi bir neçə anlayışlar” arasında əlamətin kəmiyyət səciyyəsinə xüsusi ayırd etmək lazım olduğunu yazır (2, 279). Adresat danışıqını ekspressivləşdirmək istəyində olan adresant kommunikasiyanın ayrı-ayrı elementlərini intensivifikatorların köməylə qabartmağa çalışır. Məsələn, haqqında bəhs olunanın şiddətləndirilməsi və qabardılması üçün strateji, praqmatik vasitələri təmsil edən intensivifikasiya vasitələri eyni zamanda adresantın hiss və emosiyalarını, onun razılıq və narazılığını da həm global planda, həm də danışıqın bu və ya digər anına münasibətdə ifadə etməyə qadirdir.

Müasir linqvistik araşdırmalarda intensivlik kateqoriyasının ikili təbiəti etiraf edilir. Birinci halda onun mahiyyəti ümumqnoseoloji kateqoriya, yəni bu və ya digər əlamətin obyektiv kəmiyyəti, ikinci halda isə intensivlik danışanın təzahür və hadisələrə subyektiv münasibətinin inikası kimi şərh edilir. Deməli, intensivlik adresantın bu və ya digər xarakterik əlamətin dil vasitəsilə qiymətləndirilməsidir. İntensivliyin “məntiqi” və “emosional” dərk edilməsi “intensivliyi” dilin ekspressiv faktlarına münasibətdə işlədən Ş.Balliyə məxsusdur (3, 202–204). Ş.Balliyə görə, intensivlik anlayışı altında “konkret təsəvvürlərdən və ya abstrakt ideyalar haqqında söhbət getməsindən asılı olmayaraq, kəmiyyət, ölçü, dəyər, güc kateqoriyalarına gətirib çıxaran bütün fərqlilikləri” başa düşmək lazımdır (3, 202).

Eyni anlamlı dil elementlərinin çoxsaylı təkrarı onların insanların informasiya məkanında vacibliyindən xəbər verir. İntensivlik çoxsaylı dil vahidlərinə xas ümumi semantik xüsusiyyətlər və funksiyalar əsasında ayırd edilən digər kateqoriyalar kimi xüsusi semantik kateqoriyadır. Nəzərdən keçirdiyimiz intensivlik kateqoriyası, bir tərəfdən, keyfiyyət, kəmiyyət, əlamətin kəmiyyəti və dərəcəliliyi kimi obyektiv, digər tərəfdən isə ekspressivlik, emotivlik, qiymətləndirmə, ifadəlilik kimi subyektiv-praqmatik kateqoriyalarla qarşılıqlı bağlılıq və asılılıq münasibətindədir.

İntensivlik keyfiyyət-kəmiyyət semantik kateqoriyasıdır. Bu cür kateqoriyalar “keyfiyyət və kəmiyyət sahələri arasında orta mövqedə tutan” müstəqil funksional-semantik kateqoriya

əmələ gətirirlər (4, 21). N.A.Lukyanovanın “semantik kateqoriyalar bir-birilə kəşif bilər, çünki leksik vasitələr semantik kateqoriyaların əsasını təşkil edən müxtəlif funksiyaları və onlarla bağlı xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmək qabiliyyətinə malikdir” ideyası ilə uzlaşır (5, 6).

S.E.Radionovaya görə, “dərəcəlilik kateqoriyası üçün vacib dərəcə şkalası üzrə sıfır ölçü sistemində münasibətdə keyfiyyət əlamətinin nizamlanması, komparativlik kateqoriyası üçün ön plana müqayisə ideyası, kəmiyyət kateqoriyası üçün keyfiyyət deyil, kəmiyyət, ölçü əlaməti üçün isə əlamətlərin sayı mühümdür. İntensivlik kateqoriyasını yaxın kateqoriyalardan fərqləndirən əsas cəhət ona pragmatikliyin xas olmasıdır və bu, intensivlik və ona yaxın kateqoriyalar arasında dəqiq sərhək keçirməyə imkan verir, çünki intensivlik kateqoriyası üçün “əlamətin kəmiyyətinin artırılması situasiya iştirakçıları üçün subjektiv əhəmiyyəti” mühümdür (6).

İntensivlik kateqoriyasının digər yaxın subyektiv kateqoriyalarla əlaqəsini qeyd edən tədqiqatçılar, intensivliyin ekspressivliyin səciyyəsi keyfiyyətində çıxış etdiyini qeyd edirlər. İ.İ.Turanski təsdiq edir ki, “intensivlik bu və ya digər gücün, ekspressivliyin, emotivliyin ölçüsüdür” (7). İntensivlik kateqoriyası törəmə, keyfiyyət və kəmiyyət kateqoriyaları kimi əsas kateqoriyalar arasında aralır kateqoriyadır. Amma intensivləşmə zamanı keyfiyyət və kəmiyyət səciyyəsinin qarşılıqlı təsiri sadə və asan məcrada baş vermir. Bir tərəfdən, bütün dəyişmələr eyni keyfiyyət daxilində baş verir, digər tərəfdən, insan üçün nəyinsə prinsipial dəyişməsi baş verir. Məsələn: “leysan” sadəcə “güclü yağış” deməkdir. Lakin /Bu artıq yağış deyil, leysandır// sözləmi də vardır. Rus dilində isə bunu belə vermək olar: ливень - сильный дождь: /Это уже не дождь, а ливень// və ya /Qiymətlər təəccübləndirmir, valeh edir//.

İntensivlik kateqoriyası müxtəlif səviyyəli dil vahidlərilə idafə olunur. Buraya sözdüzəldici, leksik, qrammatik, frazeoloji və qrafik vasitələr aiddir. Leksik intensivlikatorlara sifətlər və feili sifətlərin qarşısında işlənən zərflər aiddir. Məsələn, alman dilində: entsetzlich, erstaunlich, grenzenlos, außerordentlich, zutiefst, extrem, äußerst, voll”. Bu leksemlər sifətlər və feili sifətlərin qarşısında işlənərək onların mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edir: “voll präsent, extrem reguliert, rasch zeichnet, entsetzlich ernst, erstaunlich schön” və s. Ən çox işlənən leksik intensivlikatorlar misal “zu, ganz, ganz und gar, völlig, wirklich, weit, stark, wahr, gänzlich, besonders, tatsächlich, heftig, recht, richtig, aufrichtig, bedeutend, radikal, überaus, großartig” və s. göstərmək olar. Alman dilindəki “zu” ədatı əlamətin adi dərəcədən çox olduğuna işarə edir. Məsələn: zu blöd, zu intensiv, zu originell, zu ehrlich”. Daha çox işlənən intensivlikatorlara /sehr/ zərfini də aid etmək olar. Bəzən isə adresant intensivləşdirməni bildirmək üçün /sehr/ intensivlikatorunun sinonimlərindən də istifadə edir. Məsələn: “viel zu groß, erstaunlich uninteressant, weiter schwach” və s.

Bədii dildə elativ də intensivlikator vasitəsi kimi çıxış edə bilir. Məsələn: /die allmächtigsten Politiker, die stärksten Maßnahmen, die wichtigsten Ereignisse, die berühmteste Person, die schrecklichste Geschichte//. Alman dilində intensivlik kateqoriyasının ifadə vasitələri kimi affiksəmə vasitələri çıxış edirlər. Müxtəlif sözdüzəldici affikslərin köməyi ilə substantiv və təyini leksemlərin mənalərini qüvvətləndirmək olar. Əsas intensivlikatorlar kimi prefiks və yarımprefikslər: “erz-, un-, ur-, über-, hyper-, super, grund-, hoch-, außer-, riese(n)-, mord(s)-, stock-, aller-/all, stink-, blitz-, blut-, sau-, spitzen-, haupt-, extra-“ və s. çıxış edirlər.

Prefikslər /hyper-/ və /extra-/ siyasi intervü diskurslar üçün daha xarakterikdir: /hypergenau, hyperkorrekt, hyperkritisch, hyperästhetisch, extrafein, extragross, extraschön, extrahartnäckig/ və s. Alman dilində /all(er) - prefiksi yalnız sifətlər əlamətin intensivləşdirilməsinə yardım edir: /allerbest, allzutiefst, allerhöchst, allgeröbft, allerheiligst, allergnädigst, alleräußerst/ və s. Alman dilində yarımprefikslər leksik vahidlərə birləşərək onların mənalərinə intensivlik çaları verir. Məsələn: /riese(n)-, mord(s)-, stock-, stink-, blitz-, blut-, sau-, hell-, spitzen-/. Alman dilində sözlərin birləşməsi də intensivləşdirmə vasitəsi keyfiyyətində çıxış edə bilər: /glasklar, übererdgros, Marsgros, schneeweiß, abgrundtief, großväterlichmild/ və s.

İntensivliyin leksik-qrammatik vasitələrinə metafor, hiperbola, epitet, litota, anafor, epofor, inversiya, təkrar, ritorik sual və s. üslubi vasitələrdir. Azərbaycan dilində intensivlik ayrı-ayrı cümlə üzvləri səviyyəsində özünü göstərir. Bu xüsusiyyət əsasən zərflər məxsusdur. Belə ki, onlar hərəkət və ya əlamətin bu və ya digər xüsusiyyətini - kəmiyyətini, dərəcəsinə, yerini, tərzini və s. bildirir: */Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz//* (Однажды поднятый флаг, не опустится никогда//).

İntensivləşmənin sintaktik vasitələri arasında leksik təkrarlar xüsusi yer tutur. İntensivlik kateqoriyasının ifadəsində qrammatik mahiyyət kəsb etməyən reduplikasiyalardan da istifadə edilir. Məsələn: “böyük lap böyük adam, rus d. большой большой человек). (*Lap qatı olana qədər soyudun//*; rus d. */Остужайте пока не станет густым-густым//*). Cümlədə intensivlik əlaməti ötürülən informasiyanın aktuallaşdığı sözdə özünü büruzə verir. Bu ayrı-ayrı sözləri, söz birləşmələrinin və ya cümlələrin təkrarı ola bilər. Məsələn: *Und sie sprach und sprach! Das Projekt war bezaubernd, zu bezaubernd. Alles war so schlecht, so schlecht.* İkinci cümlədə qüvvətləndirmənin daha bir sintaktik vasitəsinə – nida cümləsinə görə bilərik. Qüvvətləndirmə həm də budaq cümləsi (müqayisə budaq cümləsi) vasitəsilə də reallaşa bilər. Məsələn: */Immer noch das kleine Kind, das keine Verantwortung übernehmen will//*.

Təkrar emosianın intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Emosianın birbaşa ifadəçisi kimi nidalar çıxış edir. Nidalar cümlənin başlanğıcı və ya sonunda işlənərək funksional emfatik yükə malikdirlər. Məsələn: *Hä, meinst du das ernst? Das ist ja ekelhaft, igitt!* Bəzi hallarda emfatik funksiyada çıxış edərək nidalar həm poetik, məsələn, *Habe nun, ach! Philosophie ... studiert, həm də danışq dilində /Ich kann dir doch, verdammt nochmal, nicht ständig alles erklären! cümləni iki hissəyə parçalayır.*

Reduplikasiya və təkrarın, o cümlədən nidaların funksiyası intensivliyin gücləndirilməsilə məhdudlaşmır, həm də intensiv emosiyaların ifadəsi üçün universal strukturudur. Təkrar başlanğıc mövqedə işlənə və emfazanın effektini artıraraq onunla üst-üstə düşə bilər. Məsələn: */Jetzt lachst du auch nicht mehr mit deiner ewig guten Laune. Jetzt liegst du da, als ob du nicht bis drei zählen kannst. Kannst du auch nicht. Kannst nicht mal mehr bis drei zählen//* (W. Borchert. Mein bleicher Bruder).

Ədəbiyyat

1. Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. МГПИИЯ им. М., Тореза. М.: 1981
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: 1997
3. Балли Ш. Французская стилистика. М.: 1961
4. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. СПб., 2001
5. Лукьянова Н.А. Экспрессивность как семантическая категория //Языковые категории в лексикологии и синтаксисе. Новосибирск: 1991, с. 3-23
6. Радионова С.Е. Интенсивность и её место в ряду других семантических категорий // Славянский вестник. Вып. 2. М.: МАКС Пресс, 2004, с. 303-308
7. Туранский И.И. Содержание и выражение интенсивности в английском языке. Дис... док. филол. наук. М.: 1991, с. 6-7
8. Рсалдинов К.Т. Категория интенсивности признака в современном немецком языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. М.: 1980, 27 с.

Г.Гусейнова

Сравнение признака интенсивности в разносистемных языках

Резюме

Статья посвящена лексическим средствам выражения семантической категории интенсивности в разносистемных языках. Анализ источников показывает, что средства выражения категории интенсивности были в центре внимания лингвистов. В результате анализа языкового

материала было установлено, что наиболее ярко среди рассматриваемых средств в сравниваемых представлены имена прилагательные. В статье мы проанализировали семантику этих языковых единиц и выявили общие семантические признаки, позволяющие отнести отобранный материал к различным лексико-семантическим группам.

G.Huseynova

The Comparison of the Feature of Intensity in the Languages Belonging to Different Systems

Summary

The article is devoted to the investigation of the expression of lexical means of expression of the semantic category of intensity in the languages belonging to different systems. The analysis of linguistic sources show that the means of expression of intensity has been on the focus of attention. As a result of the analysis of language material, it has been determined that, among the above-mentioned means, the intensity has been expressed by means of adjectives mostly. In the article, we have analysed the semantics of these language units, and general semantic features allowing them to refer the chosen language material to different lexical-semantic groups.

Rəyçi: f.f.d. X.S.Əsgərova

Redaksiyaya daxil olub: 24.03.2017

Ş.İ.BRAHİMOVA

Bakı Avrasiya Universiteti

(Bakı şəh., Ak. Həsən Əliyev küç., 135 A)

KOHEZİYA ƏSAS MƏTN KATEQORİYASI KİMİ

Açar sözlər: mətn, kataforik, mətnin əlaqəlilik aspektləri, intertekstuallıq, koheziya və koherentlik, tekstuallıq kriteriyaları

Ключевые слова: текст, катафорический, аспекты связности текста, интертекстуальность, когезия и когерентность, критерии текстуральности

Key words: text, cataphoric, text coherence aspect, intertextuality, cohesion and coherence, criteria of textuality

Koheziya əsas mətn kateqoriyalarından biri kimi ilk dəfə M.A.Hallidey və R.Həsənin birgə araşdırmalarında nəzərdən keçirilir. M.A.Hallideyə görə, koheziya mətni qeyri-mətndən fərqləndirən, onun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqə yaradan və bütün mətnə xas olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bir kateqoriyadır (1).

Bütövlük və bağlılıq kateqoriyaları mətn dilçiliyində mətnin məğzini təşkil edən əsas meyarları hesab edilirlər. Bu vahidlər “diqqət mərkəzində mətn, onun üst və alt (dərin) strukturlarının yer aldığı” mətnin əlamətləridir (2, 61). Bu xüsusiyyətlər mətni vahid bir bütövə çevirir. Halbuki bütövlük “mətnin tematik və intensional vəhdətini” əmələ gətirir, bağlılıq isə mətnin komponentlərinin öz aralarında birləşməsindən ibarətdir. Bu anlayışlar İ.P.Qalperin, N.D.Arutyunova, R.Boqrand, V.Dressler və b. tərəfindən tədqiq edilmişdir. Həmin əsərlərdə mətnin “bütövlük” və “bağlılıq” kateqoriyaları “koherentlik” və “koheziya” terminlərilə işarə edilir. İ.P.Qalperin “koheziya”-ni aşağıdakı kimi şərh edir: “Koheziya kontinuumu, yəni məntiqi ardıcılığı (temporal və ya məkan), ayrı-ayrı məlumat, fakt, hərəkətlərin və s. qarşılıqlı asılılığını təmin edən əlaqənin xüsusi növləridir” (3, 74).

Bütövlük “mətnin (söyləmin) mütləq şəkildə dil kateqoriyalarında eksplikasiya olunmayan, lakin mətnin qavranılmasında daima hiss olunan daxili məna təşkili” kimi başa düşülür (7, 19). A.A.Leontyev koheziyadan bəhs edərkən qeyd edirdi ki, əlaqəlilik (koheziya) bütövlük (koherensiya) üçün şərt olur. Əlaqəlilik olmadan bütövlük də olmaz. Digər tərəfdən, əlaqəli mətn heç də həmişə bütövlük təşkil etmir (7, 170). T. van Deyk tərəfindən işlədilmiş “lokal bağlılıq” və “qlobal bağlılıq” terminləri və vardır. Lokal bağlılıq qonşu cümlələr arasında “makrostruktur səviyyədə” əlaqə vasitələrinin köməyiylə yerinə yetirilən münasibətlərlə səciyyələnir. O, makrostrukturları “iki və ya bir neçə qonşu cümlə arasında semantik bağlılığı yerinə yetirən elementlər” kimi şərh edir (8, 57). Qlobal bağlılıq bütövlükdə bütün diskursa və ya onun iri fraqmentlərinə aiddir. Lokal bağlılıq leksik-qrammatik (substitutsiya, rekurrensiya, deysis) və sintaktik-üslubi (ellipsis, parselyasiya, sintaktik paralelizm) vasitələrlə yerinə yetirilir.

Koheziyanı çox vaxt koherensiya ilə eyniləşdirirlər. Koherensiya mətnin məzmun planı ilə bağlı olub, onun məna bütövlüyünü təşkil etdiyi halda, koheziya mətnin ifadə planı ilə bağlı olub, onun formal ifadəsini əks etdirir. Mətnin struktur bütövləşməni təmin edən koheziya bir sıra amillərin yardımı ilə reallaşır. Koheziv münasibətlər arasında iki ən ümumiləşdirici qrupu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri mətn komponentləri arasında xətti ardıcılıq, digəri isə komponentlərin nəzəri çoxluq kəsişməsi münasibətləri, yəni onların daxili strukturunda bir-birini eksplisit və yaxud implisit təkrar edən element və təzahürlərin mövcudluğu kimi ayrılır. Bu münasibətlər qarşılıqlı şəkildə intensional olaraq bir-birini tələb edir (9, 58).

A.Məmmədov koheziyanın dildə, koherentliyin isə cəmiyyətdə mövcud olduğu arqumentini gətirir: “koheziyadan fərqli olaraq, koherentliyi başa düşmək üçün sadəcə mətnin

daxilində linqvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlərə baxmaq kifayət deyil, həmçinin mətnlə ətraf dünya arasında münasibətlərə də nəzər salmaq lazımdır” (10, 10).

Koheziv əlaqə vasitələrinin müxtəlif dilçilər tərəfindən təsnifatını nəzərdən keçirdikdən sonra koheziv vasitələrin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

1. Koheziv əlaqə vasitələri içərisində mərkəzi yer tutan leksik əlaqə vasitələri. Bunlara təkrar, sinonimlər, antonimlər, eyniköklü sözlər daxil edilir. Təkrar - mətnin yaranması və mövcud olması üçün vacib şərtidir. Təkrarlanan semantik komponent bütün semantik konstruksiyamı bütövlüyünü qeyd edərək cümlənin predikativ hissəsini möhkəmlədir. Məsələn, */She stood there, waiting the serene, glove-marked face. She sat down on the other bed, still watching her husband. She took a lace-bordered handkerchief out of a pocket and dabbed at her eyes. They were dry. She sniffed a little and the tears started. For a moment she cried silently, then she sobbed aloud//*. Burada */she/* (o) əvəzliyi kiçik bir mətnə demək olar ki, hər bir cümlədə işlədilmişdir. Koheziv əlaqənin leksik ifadə vasitələrinə gətirilmiş bu nümunədən anlaşılır ki, eyni bir sözün dəfələrlə təkrar edilməsi təkcə mətnin əlaqəli olmasına deyil, həm də onun emotiv və ekspressiv olmasına hesablanmışdır. Məsələn: */Suddenly I saw a boy. The lad was all shaking with cold//*.

2. Sintaktik əlaqə vasitələri. Sintaktik əlaqə vasitələrinə ellipsis, elementlərin paralellisimi və cümlələr arasında tabelilik və tabesizlik əlaqələri yaradan bağlayıcıları göstərmək olar. məsələn,

“And where’s Mr. Campbell?” Charlie asked.

“Gone to Switzerland. Mr. Campbell’s a pretty sick man, Mr. Wells.”

“I’m sorry to hear that. And George Hardt?” Charlie inquired.

“Back to America, gone to work”

Bu mətn ellipsisə bariz nümunədir. İki şəxsin arasında dialoq gedir, sual cavab edilir, lakin həm sual, həm də cavablarda müəyyən cümlə üzvləri buraxılıb. Buna baxmayaraq buraxılmış cümlə üzvləri kontekstdən asanlıqla anlaşılır.

3. Deyktik əlaqə vasitələrinin (əvəzlik, ədat, modal sözlər) əsas funksiyası hissi qavrayışla anlaşılan əşya və hadisələrin kommunikativ aktda olduğu kimi eyniləşdirilməsi və ya fərqləndirilməsidir. İşarə etmək funksiyasını təyin edilən sözlərin referenti kimi çıxış etməklə birləşdirərək sintaktik deysislər mətnin əlaqələnməsində fəal iştirak edirlər. Əvəzliliklər sintaktik deysis kimi çıxış edirlərsə, o zaman modal sözlər və ədatlar da kommunikativ deysis olacaqlar, çünki danışan dinləyicini verdiyi məlumata və bütün mətnin (diskursun) strukturuna yönəldir.

4. Üslubi əlaqə vasitələrinə mətnin əvvəli və sonunun eyni şəkildə format edilməsini, mətnin digər hissələrinin qarşısında müxtəlif fiqurların qoyulmasını və s. aid etmək olar.

M.A.Hallidey və R.Həsən koheziv vasitəsinin 5 ifadə vasitəsini qeyd edirlər: referensiya, substitusiya (əvəzləmə), ellipsis, konyuksiya (birləşmə) və leksik koheziv. Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, koheziv vasitələri bir-birləri ilə sıx bağlıdır və onların mətnə işlənmələri, əsasən mətnin funksional üslubundan asılıdır. Qeyd olunan bu beş koheziv vasitə iki cür münasibətə əsaslanıb.

1. Referensiya. Mətnin əlaqəli hissəsində ad, əlamət və yaxud hadisələrin müxtəlif determinatorlar vasitəsilə əvəzlənməsi referensiya adlanır. Bu determinatorlara əvəzliliklər (şəxs, yiyəlik, işarə), kəmiyyət, keyfiyyət bildirən sözlər, artıqlıq və s. aiddir. Məsələn, *the first, as many, such, the same, identical, different, more (don’t take more)*.

Referensiya koheziv vasitəsinin ən sadə və ümumişlək vasitəsidir, ona funksional üslubundan asılı olmayaraq istənilən mətnə rast gəlmək olar. Məsələn, */She just sat there crying silently, her round soft shoulders shaking now and then under her arm. Eddie began to feel more and more uncomfortable. He squeezed her shoulders two or three times, exhausting his methods of consolation. “Well,” he said finally, “I think maybe I’ll put the kid in the carriage and take him for a walk”//*. Bu mətnə Eddie-he, the kid-him sözləri arasında anaforik referensiya var.

2. Substitusiya. Substitusiyanı referensiyadan fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, o, ayrı-ayrı sözlərin deyil, bir qrup söz birləşməsi və cümlələrin əvəzlənməsi yolu ilə realizə olur. Məsələn, */I'll tell you this. Don't be impatient// (Sənə bunu deyəcəm. Səbirsiz olma).*

1-ci cümlədəki *this* özündən sonra gələcək cümləni əvəzləyir və yaxud sonra gələcək fikir üçün zəmin yaradır. Substitusiyanın referensiyadan ikinci fərqi ondan ibarətdir ki, əvəzedən element başqa sinfə və ya səviyyəyə aid olur. Bu zaman əvəz edən element kimi çox vaxt aşağıdakı ifadələr çıxış edir: *the same, likewise, that (I'll do the same, likewise, that), be, do (Do, please), so, not (I think so/not).*

3. Ellipsis dialoqda çox işlədilir, lakin substitusiyadan fərqli olaraq, ellipsis danışq dilində geniş şəkildə işlədilir. Canlı danışq zamanı bəzən bir söz deyil, bütöv cümlə buraxılır, lakin bu buraxılmış söz və cümlələr əvvəlki söz və yaxud kontekstdən asanlıqla anlaşılır. Məsələn, *1) Fortunately for him, or for you? – Oh, for me (fortunalely nəzərdə tutulur); 2) And I thought it better not to. – (to özündən sonra gəlməli olan, lakin mətndə buraxılan feilin əvəzində işlədilmişdir).*

4. Konyuksiya leksik vahidlərin çoxluğu və onların arasındakı məntiqi əlaqələrin müxtəlifliyi nöqtəyi-nəzərindən çox geniş yayılmış koheziv vasitədir. Koheziyanın bu birləşdirici vasitələrinə təkcə sözlər deyil (ilk növbədə bağlayıcılar), söz birləşmələri (*on the contrary, in such an event və s.*), hətta cümlələr (*I mean və s.*) də aiddir.

Bədii ədəbiyyatda daha çox birləşdirici-ziddiyyət bildirən and və but bağlayıcılarından istifadə edilir. Birləşdiricilərin semantik ifadə vasitəsi kimi still-i göstərə bilərik. Məsələn, *Still, ill humour was unusual in McEwan. (A. Cronin)*

Tərəfləri birləşdirmək üçün üslubi cəhətdən az və ya çox dərəcədə neytral olan inkarlıqdan da istifadə edilir. Məsələn, */Nor is there any up-to-date bibliography. Nor did the community exists at that time. Marion Peters came back from the kitchen. She was a tall woman with worried eyes, who had once possessed a fresh American loveliness. Charlie had never been sensitive to it and was always surprised when people spoke of how pretty she had been//.*

Bu mətndə müxtəlif konnektorlar vasitəsilə cümlələr arasında tabelilik (who, when) və tabesizlik (and) əlaqəsi yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu konnektorlar (birləşdiricilər) təkcə cümlələr arasında əlaqələndirici vasitə deyil, həm də yeni fikri və ya mikrotəməni də təqdim edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976
2. Филиппов К.А. Лингвистика текста. СПб: Издательство СПбГУ, 2003
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -М.: КомКнига, 2006
4. Н.Д.Арутюнова. Язык и мир человека. -М.: 1998
5. Beaugrande R. Text, discourse, and process. London: Longman, 1980.
6. Dressler W.U, R de Beaugrande. Introduction to the text linguistics, London, Longman, 1981
7. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. -М.: Наука, 1969
8. Dijk T.A. van. Text and Context. London, New York, 1977
9. Мəммədov А.Ү. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: 2006
10. Мəммədov А.Ү. Diskurs tədqiqi. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2013

Ш.И.Ибрагимова

Когезия как основная категория текста

Резюме

В статье рассматривается одна из важнейших характеристик текста - категория связности. В ней дается обзор основных подходов к категории когерентности в современной

лингвистике и рассматривается сущность упомянутых лингвистических явлений, определяется их взаимосвязь, устанавливаются отличительные черты. В статье на примере английских текстов выявляется текстообразующая роль рассматриваемой категории, а также рассматриваются анафорические и катафорические языковые средства.

Sh.I.Ibrahimova

Cohesion as a Main Category of the Text

Summary

The article deals with the main characteristics of a text – the category of coherence. The main outline of the approaches to the category of coherence in linguistics is described in the article, and the essence of the mentioned linguistic phenomenon is analyzed, the mutual relations among them are determined, and their allomorphic features are given. In the article, on the basis of the English texts, not only the text-building role of the investigated categories, but also the question how anaphoric and cataphoric language means insure the coherence of the text is investigated.

Rəyçi: f.f.d. Ş.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.03.2017

Ş.N.İSMAYILOV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: ismayilov.56@list.ru

G.QURBANOVA

E-mail: mirzoyeva_86@mail.ru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

(Mingəçevir şəh., AZ 4500)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ÖLÇÜ VAHİDLƏRİNİN TƏXMİNİ LÜĞƏTİ

Açar sözlər: ölçü vahidləri, ölçü vasitələri, məişət, çəki vahidləri, metrik sistem

Ключевые слова: единицы меры, способы меры, единицы веса, метрическая система, жизнь

Key words: measure units, measure means, weight units, metric system

Ölçü vahidləri ilə iş insanların dərketmə fəaliyyətində ən qədim məşğuliyyətlərdən biridir. Ölçü vahidlərinin yaranması bəşəriyyətin maddi mədəniyyətinin əvvəlinə aiddir. Qədim zamanlarda insanlar oxşar obyektlərin ancaq hesablanması ilə kifayətlənirdilər, məsələn, mal-qaranın baş sayı, əsgərlərin sayı və s. Belə hesablama fiziki kəmiyyət anlayışının tətbiqini və ölçü vahidlərinin təyin edilməsini tələb etmirdi. Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə məsafənin, çəkini, ölçülərin, həcmərin və s. kimi müxtəlif kəmiyyətlərin miqdarca qiymətləndirilməsi zərurəti meydana çıxdı. Bu cür qiymətləndirilməni çalışırdılar ki, hesablamağa yaxınlaşdırsınlar. Bunun üçün təbiət və antropoloji vahidlər seçilirdi. Məsələn, zaman günlərlə, həftələrlə, illərlə; xətti ölçülər dirsəklərlə, ayaqlarla; məsafə addımlarla, yola sərf edilən günlərlə ölçülürdü.

Özünün müəyyən inkişaf mərhələsində ölçü vahidləri metrologiyanın əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Ölçü vahidlərini öyrənən elm sahəsi “metrologiya” adlanır. Metrologiya termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlib. “Metron” yunanca ölçmə, “logos” isə öyrənmə, təlim deməkdir. Deməli, metrologiya fiziki kəmiyyətlərin ölçü vahidləri, ölçü vahidlərinin vəhdətinin təmin olunma metodları və vasitələri haqqında elmdir. Metrologiya bu gün elmin ən böyük və vacib sahəsidir.

İngilis və Azərbaycan dilinin ölçü vahidlərinin terminologiyasının tədqiqi zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

- vahid ölçü sisteminin formalaşdığı dövr XVIII – XIX əsrlərə təsadüf edir;
- ingilis ölçü vahidləri Anqlo–Sakson və Roma ölçü sistemi əsasında yaranmışdır; — struktur-qrammatik quruluşuna görə həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin ölçü vahidləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur;
- ingilis və Azərbaycan ölçü vahidlərinin çoxu insan bədən üzvlərinin proporsiyalarına uyğun gələn ölçü vahidləridir;
- ölçü vahidləri xalq ölçü vahidlərinə və rəsmi ölçü vahidlərinə ayrılır;
- xalq ölçü vahidlərinin adları əmək alətlərinin və insanın bədən üzvlərinin adları ilə uyğunluq təşkil edir;
- xalq ölçü vahidlərinin tarixi daha qədimdir;
- rəsmi ölçü vahidləri xalq ölçü vahidləri əsasında yaranıblar;
- ingilis və Azərbaycan dillərində rəsmi ölçü vahidləri ilə yanaşı xalq ölçü vahidləri də istifadə olunur;
- həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin ölçü vahidlərinin omonimlik və sinonimlik xüsusiyyətləri mövcuddur;

— ingilis dilində ölçü bildirən sözlərin bir çoxunun Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur;

— ölçü vahidləri dilin və ictimai həyatın inkişafı ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir.

İngilis dilində:

1 acre	= 4 roods = 4046, 86 m ²
1 ale barrel	= 163, 65 l (dm ³)
1 Balthazar	= 16 bottles = 12 l
1 barleycorn	= 1/3 inch
1 barrel	= 31-42 gallons = 140, 9 - 190, 9 l (dm ³)
1 blank	= 0, 000281245 mg ounce
1 bovat	≈ 15 acres
1 breakfast cup	= 1/2 pints = 284 ml
1 bucket	= 18, 927 l
1 bushel	= 4 pecks = 8 gallons = 36, 36872 l (dm ³)
1 butt	= 108 – 140 gallons = 490, 97 – 636, 44 l (dm ³)
1 cable	= 185, 3182 m
1 carat	= 3, 086 grains = 200 mg
1 carucate	≈ 120 acres
1 cask	= 64 gallons
1 chain	= 4 rods = 100 lines = 20, 1168 m
1 chaldron	= 32 – 36 bushels = 1268 – 1309 l (dm ³) (=36 bushels = 288 gallons = 1, 3091 m ³)
1 champagne bottle	= 630, 91 ml
1 clove	= 1/2 stone = 1/16 hundredweight = 7 pounds = 3, 175 kg
1 coffee spoon	= 2, 45 ml
1 coomb	= 4 bushels = 32 gallons = 145, 475 l (dm ³)
1 cubit	= 18 inches
1 cup	= 2 gills = 8 oz.
1 digit	= 3/4 inch
1 drachm (dram)	= 27, 34375 gr
1 dram	= 1/16 ounce = 27, 34375 grains
1 ell	= 45 inches
1 fathom	= 6 feet
1 finger	= 7/8 inch
1 firkin	= 1/6 hogshead = 1/4 barrel = 1/2 kilderkin
1 foot	= 3 hands = 12 inches = 0, 3048 m
1 furlong	= 10 chains = 201, 168 m
1 gallon	= 4 quarts = 8 pints = 4, 546 l (dm ³)
1 gill	= 1/4 pint = 0, 142 l (dm ³)
1 grain	= 64, 79891 mg
1 hand	= 4 inches = 10, 16 cm
1 hogshead	= 52, 5 gallons (imperial) = 238, 67 l (dm ³)
1 hundred	= 100 hides
1 hundredweight	= 1 quintal
1 inch	= 12 lines = 72 points = 1000 mils = 2, 54 cm
1 Jack	= 2 oz.
1 Jeroboam	= 4 bottles = 3 l
1 jigger	= 1, 5 oz
1 kenning	= 2 pecks = 4 gallons

1 kilderkin	= 1/2 barrel = 2 ferkins = 16 – 18 gallons
1 knight's fee	= 5 hides
1 league	= 3 miles
1 line	= 6 points = 2, 1167 mm
1 long hundredweight	= 1 quintal = 112 pounds = 50, 802 kg
1 long ton	= 20 hundredweights (quintal) = 2240 pounds
1 Magnum bottle	= 2 bottles = 1, 5 l
1 Melchior	= 24 bottles = 18 l
1 Melchizedek	= 40 bottles = 30 l
1 Methuselah	= 8 bottles = 6 l
1 metric ton	= 2204, 6 pounds = 0, 984 long ton = 1000kg
1 mil	= 0, 0254 mm
1 milk bottle	= 946, 36 ml
1 minim	= 0, 06 ml
1 mouthful	≈ 1/2 ounce
1 nail	= 7 pounds
1 nautical mile	= 10 cables = 1, 8532 km
1 Nebuchadnezzar	= 20 bottles = 15 l
1 ounce , oz	= 16 = drachms = 437, 5 grains = 28, 349523125 g
1 pail	= 2 pecks = 4 gallons
1 peck	= 2 gallons = 9, 092 l (dm ³)
1 pennyweight	= 24 grains = 1, 55517384 g
1 perch	= 1 rod = 5, 5 yards = 5, 0292 m
1 periot	= 24 blanks = 0, 00675 mg
1 pipe	= 105 gallons = 2 hogshead = 477, 34 l (dm ³)
1 point	= 0, 353 mm
1 pole	= 5, 5 yards = 5, 0292 m
1 pony	= 1 oz.
1 poppyseed	= 1/4 barleycorn
1 pottle	= 1/2 gallon (imperial) = 2 quart = 2, 27 l (dm ³)
1 pound	= 16 ounces = 7000 grains = 453, 59237 g
1 Primat	= 36 bottles = 27 l
1 quart	= 1/4 gallon (imperial) = 2 pints = 1, 1365 l (dm ³)
1 quarter	= 64 gallons = 8 bushels = 290, 93 l (dm ³)
1 quartern	= 1/4 stone = 3, 5 pounds = 1, 588 kg
1 quintal	= 1 long hundredweight = 112 pounds = 50, 802 kg
1 Rehoboam	= 6 bottles = 4,5 l
1 rod	= 5, 5 yards = 5, 0292 m
1 rood	= 40 square rods = 1011, 71 m ²
1 sack	= 3 bushels = 109, 05 l (dm ³)
1 Salmanazar	= 12 bottles = 9 l
1 scruple	= 20 grains = 1, 296 g
1 shaftment	= 6 inches
1 short hundredweight	= 100 pounds = 45, 36 kg
1 short quarter	= 1/4 short hundredweight = 25 pounds = 11, 34 kg
1 short ton	= 20 short hundredweights = 2000 pounds = 32000 oz.
1 Solomon	= 25 l
1 span	= 9 inches
1 spice spoon	= 1, 224 ml
1 square foot	= 144 square inches = 929, 03 cm ²

1 square inch	= 6, 4516 cm ²
1 square mile	= 640 acres = 2, 59 km ²
1 square rod	= 30, 25 square yards = 25, 293 m ²
1 square yard	= 9 square feet = 0, 83613 m ²
1 statute mile	= 8 furlongs = 5280 feet = 1609, 344 m
1 stone	= 1/2 long quarter = 1/8 long hundredweight = 14 feet
1 table spoon	= 3 tea spoons = 14, 2 ml
1 tea spoon	= 1/3 table spoon = 4, 7 ml
1 tod	= 1 long quarter = 1/4 long hundredweight = 28 pounds
1 tower pound	= 5400 grains ≈ 350 g
1 tun	= 2 butts = 256 gallons
1 virgate	≈ 30 acres
1 whisky bottle	= 757, 1 ml
1 wine bottle	= 750 ml
1 wine glass	= 56, 8 ml
1 yard	= 3 pounds = 0, 9144 m

Azərbaycan dilində:

Abbası	— Səvəfəvilər dövründə istifadə olunan dördşahlıq metal puldur.
Ağac	— Təxminən 6 – 7 km-ə bərabər uzunluq ölçüsüdür.
Altun	— Qədim qızıl pul vahididir.
Arşın	— Metrik ölçü sistemi qəbul olunanadək işlədilən uzunluq ölçüsüdür. Uzunluğu 0,71 m-ə bərabər idi.
Barmaq	— Barmaq uzunluğunda olan ölçü vahididir.
Baş	— Heyvanları saymaq üçün hesb vahididir.
Batman	— Əsasən 20 “girvəngə” ağırlığında olurdu.
Bisti	— “İyirmi” sözündəndir. Səfəvi Şahı I Təhmasibin dövründə buraxılmış 20 dinara bərabər xırda gümüş sikkədir.
Böyük qarış	— İki cür qarış mövcud idi: “kiçik qarış”, “böyük qarış”. “Böyük qarış”ın uzunluğu isə 22 – 23 sm -ə bərabərdir.
Brof	— Şəki dialektində istifadə olunan və ipək istehsalı sahəsiylə əlaqəli olan ölçü vahididir. Onun çəkisi 400 qrama bərabərdir.
Çanaq	— Çanaq tutan qədər ölçü vahididir.
Çarıq	— Xalq arasında geniş yayılmış məişət ölçü vasitələrindən biri ilə ölçülən ölçü vahididir. Adından göründüyü kimi, məsafələri ölçmək üçün çarıqdan istifadə olunurdu.
Çərək	— Bu ölçü vahidinin uzunluğu 17, 75 sm - ə bərabərdir. Ağırlıq ölçü vahidi kimi istifadə olunduqda “girvənkə”nin 1/4 hissəsinə bərabər idi.
Çətvər	— Metrik sistemin tətbiqindən əvvəl Azərbaycan istifadə olunan ağırlıq ölçüsü idi. Çəkisi 100 qr idi.
Dolan	— Şamaxı dialektində işlədilən “dolan” parçaların ölçülməsi zamanı istifadə olunur və 12 kv. m – rə bərabər parça ölçüsüdür.
Dinar	— Azərbaycan Ərəb xilafəti tərəfindən işğal edildikdən sonra qızıl pul “dinar” adlanırdı.
Dirsək	— Bu ölçü vahidinin xalq arasında adı “qulac” idi.
Dirhəm	— Azərbaycan Ərəb xilafəti tərəfindən işğal sonra gümüş pul – “dirhəm”, adlanırdı.
Ətək	— Xalq ölçü vahididir. “Ətək” “bir” sözü ilə işləndikdə qeyri-müəyyən çoxluq bildirir.

Fels	— Azərbaycan Ərəb xilafəti tərəfindən işğal edildikdən sonra mis pullar “fels” adlanırdı.
Fərsəx	— Təxminən 12 min “addım”, təqribən 6-8 km-ə bərabər idi.
Fulus	— Azərbaycan ərazisində kəsilən mis pullardır.
Girvənkə	— Azərbaycanda işlənən 400 qrama bərabər ağırlıq ölçü vahidlərindən biri idi.
Xalvar	— Təxminən 400 qrama bərabər ağırlıq ölçü vahididir.
Xan arşın	— Qarabağ xanlığında ölçü vahidi kimi “Xan arşın”ndan istifadə olunurdu. Uzunluğu metrədən beş – on santimetr artıq idi.
İlgək	— Xalq arasında istifadə olunan ölçü vahidlərindən biri idi. Uzunluğu 2, 5 “arşın”a bərabər idi.
İstil	— Xanlıqlar dövründə “istil” adlanan tərəzi daşından da istifadə edilirdi ki, onun da çəkisi 800 qram idi.
Kap	— Şəki dialektində işlənən “kap” sahə ölçü vahidi kimi istifadə olunur. O, 12 kv. m sahəni bildirir.
Kiçik qarış	— İki cür qarış mövcud idi: “kiçik qarış”, “böyük qarış”. “Kiçik qarış”ın uzunluğu 19 sm idi.
Qazbeqi	— Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisində “qazbeqi” 5 “dinar”a bərabər pul vahidləri mövcud idi.
Qulac	— Çox qədim və geniş yayılmış bu ölçü vahidi dirsəkdən barmağın ucuna qədər olan məsafəyə idi.
Mahmudi	— Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisində “mahmudi” – 100 “dinar”a bərabər idi.
Misqal	— Təxminən 4, 26 qrama bərabər köhnə ölçü vahididir.
Noxud	— Çox kiçik əşyaların ölçüsünü bildirmək üçün “noxud” sözündən istifadə olunurdu.
Ox	— Balıqçılar arasında istifadə olunan xalq ölçüsü “ox” idi. Onun ölçüsü 5/4 “arşın” idi.
Ovuc	— Adından görüldüyü kimi bu ölçü vahidi ovuc tutan qədər, ovuca yerləşən miqdarı bildirirdi.
Solid	— Solid Bizans dövründə kəsilən qızıl pullardır. Çəkisi 4, 55 qrama bərabər idi.
Pəncə	— Bu ölçü vahidi bir əl tutacaq qədər taxıl, ot və s. miqdarını bildirirdi.
Şahı	— Səfəvilər dövründə isə Azərbaycan ərazisində 50 “dinar”a bərabər pul vahidi idi.
Tümən	— Azərbaycan ərazisində kəsilən pul vahididir
Yarımşahı	— Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisində istifadə olunan pul vahididir.

Ədəbiyyat

1. www. Metricationmatters.com
2. Cornac Mc.Carthy. All the pretty horses, 1973
3. Verdiyeva Z. N., Ağayeva F.M., Adilov M.M, Dilçilik problemləri, I hissə, Bakı, 1982.
4. Qocayev Ə., Quliyeva Ş., Əliyeva S., Tarixi anlayış və terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, Maarif, 2003.
5. Arnold I.V. The English Word, M, 1986.
6. Jespersen Otto, Growth and structure of the English linguistics, 1958.

Ш.Н.Исмаилов, Г.Г.Гурбанова

**Приблизительный словарь единиц меры на азербайджанском
и на английском языках**

Резюме

В Азербайджане, как и в других странах, существуют единицы меры. В данное время, несмотря на использование нашей страной единицы мер, входящих в международную систему мер, среди народа пока еще пользуются единицами мер, присущими народу. Можно встретить в нашем языке фразеологические обороты, в составе которых имеются некоторые древние метеорологические термины.

У англичан, как и у других народов, были свои единицы меры. В данное время история применяемых в Англии единиц мер совпадает с временами средних веков. Эти единицы меры были созданы на основе Англо-саксонских и Римских систем мер. В 1924 году на основе акта о мерах и весах были изменены названия этих единиц мер. Английская система мер была распространена не только в Британии, но и в зависимых от нее странах.

Sh.N.Ismailov, G.G.Gurbanova

Approximate Dictionary of Measure Units in Azerbaijani and English

Summary

There are folk measure units in the Azerbaijan language as in every language. For many years these folk measure units have been used in our language. Though measure units of international measure system are used in our country. Folk measure units are also used among people. Old folk measure units are also used in phraseological combinations.

There are specific measure units in English as in every language. The history of measure units used in England treats back to earlier stages. These measure units formed on the basis of Anglo-Saxon and Roman metric system. According to the "Act about measure and weight units" the names of some measure units were changed. These measure units are also used in Britain's colonies.

Rəyçi: t.f.d. N.D.Zeynalov

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2017

X.N.QASIMOVA

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

İNGİLİS DİLİNƏ MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏN KEÇMƏ ALINMA SÖZLƏRİN TƏLƏFFÜZ QAYDALARI

Açar sözlər: alınma sözlər, tələffüz, assimilyasiya, fonetik qaydalar

Ключевые слова: заимствованные слова, произношение, ассимиляция, фонетические правила

Key words: loan words, pronunciation, assimilation, phonetic rules

Bildiyimiz kimi, dünyanın istənilən dilindəki lüğət leksikonunda alınma sözlərə rast gəlmək adi bir haldır. Hər hansısa bir dilə alınma sözlərin keçməsinə əngəl olmaq və ya qarşısını kəsmək qeyri mümkündür. Ən azı müasir texnologiya inkişaf etdikcə dünyanın müxtəlif dillərinə istər-istəməz çoxlu sayda texniki terminlər axını baş verir. Lakin bu axının sərhədi təbii ki, müasir texnika terminləri ilə məhdudlaşmır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz axını tam olaraq təkcə texnologiya və texnikanın inkişafı ilə əlaqələndirmək düzgün olmaz. Bunlarla bərabər digər terminlərə aid sözlər də dilin leksikonuna keçərək onun tərkib hissəsi ola bilər.

Əgər ingilis dilinin lüğət fondundakı alınma sözləri faizlə götürdükdə qeyd etmək lazımdır ki, onlardan 29% latın, 29% fransız, 26% german və 6% yunan dilindən keçmə sözlərdir (1). Latın mənşəli sözlərin özü də ya latın dilindən yunan dilinə, ya da yunan dilindən latın dilinə keçib qarışan sözlərdir. Bu qəbildən olan sözlərin çoxu öz tələffüzünü və yazısını müasir ingilis dilində qoruyub saxlamışdır. Məsələn, butere – yağ (lat>yun), apostol – imam, (apostolus >yun), cometa-kometa, (cometa<yun), paper-kağız (papyrus>yun) və s. Bildiyimiz kimi, dini, tibbi və hüquqi terminlərin əksəriyyəti latın mənşəli sözlərdir. Latın dilində danışan xalq olmasa da, bu terminlər müxtəlif xalqların dillərində yaşayır. Post klassik latın dilindəki birləşmələr və müasir dillərin istifadə etdiyi yunan köklü sözlər də vardır. Məsələn, telephone, television (6).

Bu axının bir neçə başqa səbəbləri də ola bilər ki, bunlardan biri də tarixi şəraitin dəyişməsidir. Bu da ta qədimdə və ya orta əsrlərdə baş vermiş fəth və işğallarla bağlı ola bilər. Romalılar I əsrdə Britaniya adasına ayaq basdıqda özləri ilə birlikdə əlifbalarını da gətiriblər. VII əsrdə isə anqlo-sakson-german qəbilələri Avropadan adaya gələrək özlərinə yer ediblər. IX əsrdə isə vikinqlər bəzi bölgələri işğal edərək özlərinə məxsus söz və kəlmələri xalqa "yedirdiblər". 1066-cı ildə isə norman fransızları adanı işğal edib və bu zaman bir çox işlənmiş sözləri öz kəlmələri ilə dəyişdiriblər.

Bir neçə əsr sonra fransızlar adadan qovulublar, amma söz və ifadələri isə qalıb. Bu dəfə isə ingilislərin özləri işğala start veriblər. Amerikaya, Avstraliyaya və Hindistana hücum, hər yeni koloniya britaniyalılar üçün yeni ifadələrin, sözlərin mənimsənilməsi demək idi. Demək olar ki, hər kəsdən "borc" a sözlər götürülüb, amma geri qaytarılmayıb. Yəni, İngilis Dili Lüğətinə həm də "İstilar muzeyi" kimi baxmaq mümkündür.

Bəs bu yuxarıda sadalanan tarixi faktların sözlərin yazılışı ilə nə əlaqəsi var? Məsələn, "borc" a götürülmüş sözlər əsasən latın dilinin yazı sistemindən ingiliscəyə keçib, amma ingilis fərdinin dilində fərqli səslərlə tələffüz olunub. Bir çox dillərdə alınma sözlər öz dil sistemində uyğunlaşdırılır. Amma ingiliscədə bəzi "borc" a götürülən kəlmələr üçün tələffüz mənimsənilib, yazı uyğunlaşdırılıb, bəzilərinə isə yazılış forması qorunub, tələffüz uyğunlaşdırılıb, bəzilərinə isə hər ikisinə əməl olunub.

1066-cı ildə Fransanın əyaləti olan Normandiya hersoqunun İngiltərəni işğal etməsilə fransız dili rəsmi dövlət dili elan olundu. 1066-cı ildəki Qastinqz döyüşündən sonra baş verən

tarixi hadisə dildə çox dəyişikliklərə səbəb oldu. İngilis dilinə heç ingilislərin özlərinin də xəbəri olmadan fransız dilindən çox böyük söz köçü başlandı. 1066-cı ildən sonrakı dövrlərdə təqribən 3 əsr boyunca ingilis dili sadə xalq danışığı kimi əsasən məişətdə istifadə olunurdu. Fransız dili yüksək aristokrat təbəqənin və hökumət dili hesab olunduğu halda, ingilis dili xalq dili və ya loru dildə desək, “kəndli dili” sayılırdı. İngilis dilində danışmaq savadsızlıq kimi başa düşülür və aşağı kateqoriyalı dil kimi qəbul olunurdu. Çünki bütün rəsmi sənədlər, yüksək icra orqanları, zadəganlar və aristokratik nəcib təbəqə fransız dilində fəxrlə danışmışdılar, halbuki, ingilis dilində danışmaq ayıb sayılırdı. İngilis dilində danışan insanlara hörmət qoyulmur və onları saymırdılar. Bütün bu keyfiyyətlərlə ingilis dili fransız dilinin yanında kölgədə qalırdı.

XIV əsrə qədər ədəbi dil də əsasən fransız dili hesab olunurdu. Çünki o zamanın şair və yazıçılarının çoxu fransız dilində yazıb-yaratmağa üstünlük verirdilər. Lakin Con Milton XIV əsrdə bu analogiyayı pozaraq öz yaradıcılığını sadə xalq dilində, yəni ingilis dilində xalqın diqqətinə çatdırdı və ilk dəfə olaraq ədəbi ingilis dilinin əsasını qoydu. Arxasınca XVI əsrdə Vilyam Şekspir və daha sonralar Con Milton və Conatan Svift kimi maarifçilər ingilis dilini ədəbi dil kimi formalaşdırdılar. Bu minvalla fransız dili sıxışdırılaraq artıq öz nüfuzunu itirməyə başladı.

Fransız dilindən ingilis dilinə keçmə sözlər tək öz orfoqrafiyası ilə deyil, eyni zamanda original tələffüzləri ilə birgə keçib. Bəzi sözlərin tələffüzləri cüzi formada el təbilincə desək, ingilisləşdirilsə də, bir çox söz hələ də öz original tələffüzlərini necə varsa elə də qoruyub saxlaya bilmişdir. Məsələn, *parquet* [pɑ: kei], *ballet* [bælei], *billet-doux* [bilei du:] (6), *chamois* [ʃæmwɑ:], *bourgeoisie* [buəzwɑ:zi] *machine* [mæʃi:n] *corps* [ko:z], *bijoux* [biʒu:z], *femme-fatale*, *ça ne fait rien* (instead of *san fairy Ann*- a British slang) (7)

1650-ci ildən sonra ingilis dilinə keçən fransız sözləri öz səslənməsini saxlayır. Bildiyimiz kimi, fransız dilində sözün sonundakı p,b,t,d,s,z hərfləri oxunmur. Bu qayda ingilis dilində də keçərlidir. Məsələn, *coup* [ku], *debris* [debri], *buffet* [bufei] və s. İngilis dilinin fonetik qanunlarına əsasən *ch* hərf birləşməsinin [ʃ], bəzi hallarda isə [k] kimi oxunur. Lakin fransız dilindən alınma sözlərdə isə *ch* hərf birləşməsi [ʃ] kimi tələffüz olunur, məsələn: *parachute* [pærəʃu:t], *champagne* [ʃæm'pein], *machine* [mə 'ʃi:n], *chic* [ʃi:k] və s. *Eau* və *ou* hərf birləşmələri fransız dilində söz daxilində necə tələffüz olunursa, ingilis dilində də eynidir. Məsələn, *tableau*, *bureau*, *bouquet*, *rouge* və s. (2)

Gördüyümüz və eşitdiyimiz kimi, yuxarıda misal gətirdiyimiz sözlərin tələffüzündə heç bir dəyişiklik baş vermədi. Bu sözlər fransız dilində necə varsa, ingilis dilində də elə tələffüz olunur və yazılır. Hərçənd elə sözlər də vardır ki, yazılışları hər iki dildə eyni olsa da, onlar ingilis dilinin tələffüz normalarına uyğunlaşdırılıb. Məsələn, *rhinoceros* [rainosərəs], *hippopotamus* [hipopətɑ:məs]

Fransız dilindən ingilis dilinə keçmə sözlər tək öz orfoqrafiya və orfoepiyanı ilə deyil, eyni zamanda öz spesifik işarələri ilə də keçmişdir. Məsələn, *café* sözünün son hərfi üzərinə qoyulan aksan qrav (*accent grave*) işarəsini məhz ingilis dilində çap yazısında da görmək mümkündür. Bu işarənin qoyulması o deməkdir ki, sondakı [e] hərfi mütləq tələffüz olunmalıdır. Bildiyimiz kimi, bəzən sözün sonundakı [e] tələffüz olunmadığından onun tələffüzünü xüsusilə nəzərə catdırmadığı üçün həmin isarə əovulur. Bu əəbildən olan sözlərə həm də *Beyoncé*, *fiancé*, *vis-à-vis* (4) və başqalarını misal gətirmək mümkündür.

Skandinav və fransızların təsiri altında keçmiş ingilis dilinin bəzi qarmaqarışıqlığına son qoyulmuş (misal üçün, "**hopian**" sözü "**hope**" formasına salınıb), ya da daha sonrakı əsrlərdə olduğu kimi "**kn**" hərf birləşməsi sadələşərək "**n**" olub, "**wr**" sadələşib "**r**" səsini verib. Bəzi sözlərdə isə səsin atılmasına rəğmən yazı forması eynilə saxlanılıb: "**laughter**" sözündəki "gh" birləşməsinin sadəcə "f" olaraq deyilməsi və ya "**daughter**" sözündəki eyni hərf birləşməsinin bütünlüklə atılması kimi.

Fransız dili İngilis dilinə ingilislərin etiraf edə biləcəyindən də çox təsir etmişdir. Villiam Britaniyanı işğal edəndə o Norman fransızcasını özü ilə gətirmiş və onu məktəblərdə, məhkəmələrdə, universitetlərdə və yuxarı siniflərdə ali dil kimi etməsi birinci dəfə XI əsrdə olmuşdur. Bu dil çox inkişaf edə bilmədi, amma əvəzində ətrafdakı bütün dilçilik təsirlərini əzərək “Orta İngilis dili” kimi inkişaf etdi. İkinci dəfə 1700-ci illər ərəfəsində Böyük Britaniyada fransızsayağı sözlər və yazılışlar trendə çevrildi. Əlbəttə, amerikalılar okeanın o biri tərəfində yaşayırdılar və bu trenddə iştirak edə bilmədilər. Buna görə Britaniya ingiliscəsinin Amerikan ingilcəsindən çox fransız ilə daha çox oxşarlığı var.

İngilis dilinə alınma sözlər tək fransız dilindən keçməyib. Öz orijinal orfoqrafyası və orfoepiyası ilə ingilis dilinə çoxlu sayda alman sözləri də keçmişdir. Məsələn, schadenfreude [ʃodenfraudə] - başqasının pisliyinə sevinmə, schizophrenia [skidzofrenia]-şizofreniya, schedule [skedju:l] və ya [ʃedju:l] cədvəl, Nazi [natzi] – nasist, Brontë – [bronte] və başqalarını misal gətirmək olar. Nəzərə çatdıraq ki, ingilis və alman dilləri qohum dillər sayılır və hər iki dil german dilləri qrupuna daxildir. Bu özünü ən çox sözlərin mənalılarının oxşarlığında göstərir. Yuxarıda göstərilən misallardan bəlli olur ki, alman dilindən də ingilis dilinə keçmə sözlərin həm orfoqrafyası, həm də orfoepiyası, həm də işarələrində heç bir dəyişiklik olmayıb və orijinalıq qorunub saxlanılıb. Brontë sözünün arxasındakı *ë* hərfi ingilis dilində mövcud olmasa da, göründüyü kimi işlənib.

Bunlardan başqa, müasir alman dilindən keçmə alınma sözlərin tələffüzündə bəzi özünəməxsusluqlar diqqəti cəlb edir. Reich sözündəki [ei] hərfləşməsi ingilis dilində belə alman tələffüzünü qoruyaraq [ai] kimi oxunur. Sitskrieg sözü kimi sözlərdə [s] saitdən əvvəl [z] kimi tələffüz olunur. [v] səsi isə öz alman tələffüzünü orijinallığını qoruyaraq Volkswagen kimi sözlərdə [f] kimi tələffüz olunur. (3) Əslində alman dilinin fonetik qaydalarına ciddi riayət olunsaydı, alınma sözlərin bəziləri başqa cür tələffüz olunmalı idi. Məsələn, bildiyimiz kimi, G hərfi alman dilində həmişə [g] kimi səslənir. [dʒ] kimi oxunduğu hal mövcud olmadığına baxmayaraq, ingilis dilinə keçən alman sözlərində yumşaq [dʒ] səsinə verir, məsələn, Garage, Orange, Geographie, Ingenieur, Biologie, Gymnasium və s.

Yuxarıda qeyd olunan dillərdən başqa italyan dilindən də ingilis dilinə keçmə sözlər vardır. Sadalanan keyfiyyətlər bu dildən keçmə sözlərdə də özünü ən incə detalları ilə göstərir. Bilindiyi kimi əsl italyan sözlərinin əksəriyyəti sait hərflərlə bitir. İngilis dilinə italyan dilinə keçmə sözlərin çoxu mətbəx və musiqi terminləridir və bir çox hallarda yazıldığı kimi tələffüz olunur. Məsələn, macaroni, spaghetti, pizza, soprano, solo, opera, capriçço, adagio, incoqnitto, alto, brocoli, casino, gazette, ghetto, piano, umbrella, viola, tempo, stanza, studio, dilemma, lottery və s.

Müasir ingilis dilində ingilislərin özlərinin belə xəbəri olmadan işlətdikləri yunan mənşəli sözlər də vardır ki, onlar tələffüzə tamamilə assimlyasiyaya uğrayaraq ingilis dilinə uyğunlaşdırılıb. Məsələn, abdomen, discuss, comedy, expensive, gradual, habitual, peninsula, ultimate, orbit, atmosphere, catastrophe, climax, data, history, parasite, pneumonia, skeleton, tragedy və s.

İngilis dilinə keçmə, lakin tələffüzlərini nisbətən qoruyub saxlayan ərəb sözləri də vardır. Məsələn, algebra, zenith, algorithm, almanac, azimuth, alchemy, admiral.

İngilis dilində orijinal tələffüzünü qoruyub saxlayan, lakin sadəcə hərflərini dəyişən rus sözləri də istifadə edilir. Məsələn, narodnik, apparatchik, sputnik, vodka.

Bizə çox qərribə görünsə də, ingilis dilində çin sözlərinə də rast gəlmək mümkündür. Bu dildən keçmə sözlərdə tələffüz olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, tea, ketchup, chop suey və s.

Yapon dilindən keçmə sözlərə də ingilis dili lüğət leksikonunda rast gəlinir. Yazı assimlyasiyaya uğrasa da, tələffüz orijinallığı yapon dilində necə varsa, ingilis dilində də təxminən elədir. Məsələn, *karaoke* sözünə baxsaq, görürük ki, ingilislər [ao] birləşməsinə alışığ olmadığı üçün və ingilis sözləri nadir hallarda [e] səsi ilə bitdiyindən tələffüz yüngülcə fərqlənir / kəri: 'ooki: /.

Dünya dilləri arasında ingilis dilinə öz tələffüzü ilə necə varsa elə də keçən sözlər həm də fars sözlərinə də aid edilə bilər. Məsələn, *shah*, *shawl* (8)

Bütün sadaladıqlarımızla yanaşı, Amerika və Böyük Britaniya ingiliscəsindəki tələffüz fərqi də olduqca maraqlıdır. Hər yerdə a-dan z-yə hər şey eyni cür yazılır, ancaq bütövlükdə müxtəlif cür səslənir. Amerikan və Britaniya lüğətləri çox müxtəlifdir. Çünki onlar 2 müxtəlif dil prespektivləri olan 2 çox müxtəlif müəllif tərəfindən tərtib olunmuşlar: Böyük Britaniyanın lüğəti bütün məşhur İngilis sözlərini toplamağa çalışan Londondan olan (müəyyən səbəblərə görə Oxford deyil) elmi işçilər tərəfindən hazırlanarkən Amerikanınki Noah Webster adlı lüğətşünas tərəfindən hazırlanmışdır. Webster istəyirdi ki, Amerikan orfoqrafiyası yalnızca çox sadə olmasın, həmçinin Böyük Britaniya orfoqrafiyasından fərqlənsin. O, İngiltərədə fransız təsirindən yaranmış “colour” və “honour” sözlərindən “u” hərfini salmış əvəzində onları “color” və “honor” kimi saxlamışdır. O eyni şeyi sonu *ise ilə bitənləri *ize etmək üçün etdi, çünki o fikirləşirdi ki, Amerikan ingilis orfoqrafiyası deyildiyi kimi tələffüz olunmayacaq. Üstəgəl z yazmaq üçün daha havalı səslənir.(2)

Ədəbiyyat

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Lists_of_English_words_by_country_of_origin
2. www.ef.com/az/blog/language
3. borrowings.io.ua/s109779/types_of_borrowings_reasons_for_borrowings
4. Həjiyeva A.H., Najafli E. B., *Contrastive Lexicology*, Baku 2010
5. Həjiyeva A.H., Najafli E. B., *English Lexicology*, Baku 2011
6. Krill, Richard M., *Greek and Latin in English today*, Bolchazy-Carducci Publishers, 1990
7. Kirsty Long, They are not all right, Jaques, *The Sunday Times*, 27 October, 1996
8. Webster's Third International Dictionary, Unabridged. Merriam – Webster, 2002
9. March Lawson, “The boy who would be Pope”, *The Guardian Weekly*, Saturday 21 September, 1996
10. Eric Partridge: *Dictionary of Slang and Unconventional English*, 1951

X.H.Гасымова

Правила произношения заимствованных из разных языков слов в английском языке

Резюме

Известно, что нет языка без заимствованных слов и английский, не является исключением. В статье рассматриваются заимствованные слова из французского, немецкого, итальянского и греческого языка и представлены примеры. В статье также анализируются правила произношения заимствованных слов, как в английском языке, так и в других языках.

Kh.N.Gasimova

Pronunciation Rules of Loan Words Taken from Different Languages into English

Summary

It is known that, there is no language without borrowed words and English is not an exception. The article deals with borrowed words, mainly from French, German, Italian and Greek languages and illustrated with examples. Pronunciation rules of loan words in English have been analysed in the article.

*Rəyçilər: dos. E.B.Nəcəfov
BSU-nun ingilis filologiyası kafedrası
(06.02.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. № 08))*

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2017

P.Ş.QAZAXOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MODAL FEİLLƏR VƏ ONLARIN ÇOXMƏNALILIĞI

Açar sözlər: modal feil, məsdər, hərəkət, modallıq**Ключевые слова:** модальный глагол, инфинитив, действие, модальность**Key words:** modal verb, infinitive, action, modality

Alman dilində danışanın hərəkətə münasibətini bildirmək üçün modal feillərdən geniş istifadə edilir. Onlar məsdər vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin nə qədər mümkün, qeyri-mümkün, ehtimal olunan, az ehtimal olunan, məcburi, lazımı, şübhəli, qeyri-dəqiq və s. olduğunu bildirir. Alman dilində yeddi modal feil vardır: *dürfen*, *können*, *mögen*, *sollen*, *müssen*, *wollen*, *lassen*. Onların əsas funksiyası cümlədə əsas feili modifikasiya edib mənasını dəyişdirməkdir. Modal feillərin əsas feillərdən fərqi odur ki, modal feillər hərəkət bildirmir, sadəcə hərəkətə münasibəti bildirirlər (2, s. 45).

Können bacarmaq, bilmək /bacarmaq mənasında/, imkanı olmaq mənasında işlədilir, fiziki imkan, bacarıq, qabiliyyət ifadə edir; Azərbaycan dilində feilin bacarıq şəklilə ifadə edilir: *Mitschurin hat bewiesen, dass die südlichen Obstbäume auch im Norden gedeihen können.* - *Miçurin isbat etdi ki, cənub meyvə ağacları şimalda da yetişə/inkışafədə bilər* (1, s.180).

Dürfen cəsarət etmək, icazəsi olmaq deməkdir, inkar şəklində isə bir işin, bir şeyin qadağan edildiyini bildirir:

Darf ich Ihnen Hilfe leisten? - Sizə kömək edə bilərəm?

Dürfen feili icazə mənasında ola bilir: *Das 12-jährige Mädchen darf heute ins Kino gehen./Ihre Eltern haben es ihr erlaubt./- 12 yaşlı qız bugün kinoya gedə bilər./Validəynləri icazə veriblər/*

Konjunktiv II-də güman mənası verir: *Wie alt ist wohl unser Lehrer? - Er dürfte um die 50 (Jahre alt) sein.*

Wollen əsasən, istəmək(arzu etmək) mənasında işlədilir: *Die Eltern wollen ihre Kinder gut erziehen.* - *Validəynlər uşaqlarını yaxşı tərbiyələndirmək istəyirlər.*

Bundan əlavə *wollen*, xüsusən hərəkətin gələcəyə aid olduğu cümlənin tərkibindən aydın olduqda, arzu ifadə edən feil olaraq, gələcəyi də ifadə etmək üçün işlədilir: *Der Chef ist heute beschäftigt, er will selbst morgen eine Beratung durchführen.* - *Müdür bugün məşğuldur, o özü sabah müşavirə keçirəcək.*

Wollen modal feili dəvət və əmr ifadə etmək üçün də işlədilir. *Wollen* indiki zamanda birinci şəxsin cəmində verilir və cümlənin əvvəlində gəlir. Xüsusən *wollen* indiki zamanda cəmin birinci şəxsinə verilir və cümlənin əvvəlində gəlir; *wollen* feili və infinitivdən düzəldilən əmr forması Azərbaycan dilində sadə əmr forması ilə yanaşı əsas feilin əmr formasına *gəlin* sözünün əlavə edilməsi ilə ifadə edilir: *Wollen wir heute einen Ausflug machen! - Gəlin bugün gəzməyə gedək!*

Başqa feillərin əmr formasının təsirinin artırmaq üçün də *wollen* feilindən istifadə edilir: *Willst du reden! - Danış!*

Wollen özgənin şübhə oyadan iddiasını da ifadə etmək üçün istifadə edilir: *Er will zur Herstellung dieser Verbindung ein neues Verfahren entdeckt haben.* - *Həmin birləşmənin alınması üçün o, yeni bir üsul icad etdiyini iddia edir.* - *O, demək istəyirki, həmin birləşmənin alınması üçün yeni bir üsul tapmışdır.*

Wollen feilindən alman dilinə xas olan olan bəzi ifadələrdə də istifadə edilir:

Es sei, wie es wolle. - *Necə olur olsun.*

Es *will* mir nicht einleuchten.-Mənə aydın deyil (1, s.176-177).

Mögen - şəxsin subyektiv istəyini, həvəsini, meylini, arzusunu bildirir. O, çox vaxt müstəqil feil kimi işlədilir: *Ich mag jetzt keine Birnen.*-Mənim bu saat armud yeməyə meylim yoxdur.

Başqa feilin infinitivi ilə birlikdə *mögen* feilinin imperfekt konjunktiv şəkli arzu, istək bildirir: *Ich möchte im nächsten Jahre die Chemische Fakultät der Universität beziehen.*-Mən gələn il universitetin kimya fakültəsinə girmək istərdim.

Rəvayət və imkan bildirmək üçün də *mögen* feili işlədilir; bu halda Azərbaycan dilinə bilmək feili ilə tərcümə edilir: *Er mag den Film gesehen haben.*- O, bu filmi görmüş ola bilər (1, s.177-178).

Mögen qeyri-dəqiqlik, inamsızlıq bildirə bilər. Bu yalnız sual cümləsində ola bilər: *Wie mag der Einbrecher wohl in die Bank gekommen sein? - Oğru banka necə girə bilərdi?*

Sollen əsasən, məcburiyyət və vaciblik bildirir, xüsusən bu məcburiyyət həm başqasının iradəsindən, yəni başqasının tapşırığından, əmrindən, həm də şəxsin öz subyektiv vəziyyətindən, arzu və niyyətlərindən asılı ola bilər. Bu halda *sollen* Azərbaycan dilinə tərcümə edilmir, əsas feilin infinitivi isə feilin intizam və vacib formasının müvafiq zamanı ilə tərcümə edilir:

Du sollst sofort zur Stunde gehen!-Sən bu saat dərslə getməlisən!

Ich soll heute im Dekanat sein, wir haben heute eine Sitzung.- Mən gərək bugün dekanlıqda olum, bizim bugün iclasımız var (1, s.178).

Sollen feili müxtəlif mənələrdə işlədilir. Tələb, sifariş bildirir: *Er soll sofort kommen.*-O tez gəlməlidir. Arzu, istək bildirir: *Du sollst dich hier wie zu Hause fühlen.*- Özünü evdəki kimi hiss etməlisən. Qeyri-dəqiqlik, şübhə bildirir: *Was soll es bedeuten? - Bu nə deməkdir? Gələcəyi ifadə etmək üçün işlədilir: In einer Woche sollen die Prüfungen beginnen.*-Bir həftə ərzində imtahanlar başlanmalıdır.

Danışan başqasının fikrini özü yoxlamamış üçüncü bir şəxsə nağil etdikdə ehtimal və şübhə bildirmək üçün *sollen* feilindən istifadə edilir, bu halda Azərbaycan dilində xəbər “deyirlər”, “guya”, “gərək” sözlərinin əsas feilin aid zamanına əlavə edilərsə ifadə edilir:

Die Delegation soll schon angekommen sein.-Nümayəndələr gərək artıq gəlmiş olalar.

Müssen - feili məcburiyyət, zərurilik, vaciblik bildirir: *Peinlich war bloß, dass er das Geld erst aus der Geheimesche heraufbefördern musste.* Pulu gizli cibindən çıxarmaq onun üçün xoşagəlməz idi.

Müssen və *sollen* feilləri vaciblik, məcburiyyət bildirsələr də, *sollen* feili işin icrasının müəyyən dərəcədə şübhə altında olduğunu, zəruri olmadığını bildirdiyi halda, *müssen* feili icra ediləsi işdə ciddiyyət, zəruriyyət və işin icrasına danışanın şəxsi inamı olduğunu bildirir:

Raschid soll gleich zum Rektor gehen.-Rəşid bu saat rektorun yanına getməlidir./getməsədə olar/

Raschid muss gleich zum Rektor gehen.- Rəşid bu dəqiqə gərək rektorun yanına getsin./mütləq getməlidir, getməsə nəticəsi pis ola bilər/

Lassen - modal feil olaraq çox geniş mənə daşıyır və xüsusən texniki ədəbiyyatda müxtəlif sintaktik münasibətin yaradılmasına kömək edir:

Qoymaq, icazə vermək, buraxmaq, mənasında işlədilir:

Die Mutter lässt ihre Kinder ins Kino gehen.-Ana uşaqlarına kinoya getməyə icazə verdi.

Lass mich meine Arbeit schreiben.- Qoy işimi yazım.

Məcbur etmək, tapşırmaq mənasında, Azərbaycan dilinə başlıca olaraq əsas feilin icbar növü ilə tərcümə edilir:

Ich lasse die Waschmaschine vom Elektriker reparieren.-Paltaryuyan maşını elektrikçi düzəltirdim.

Lassen feili birinci şəxsin cəmi üçün əmr ifadə edir:

Lasst uns an die Arbeit gehen. - Gəlin işə başlayaq (3, s. 181).

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə. Q. Alman dilinin qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956
2. Schendels E.I. Deutsche Grammatik. Morphologie – Syntax – Text. Moskau, 1979, 1982
3. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache, München: Langenscheidt GmbH Co. KG, 2015
3. Moser H. Sprache der Gegenwart. Pädagogischer Verlag, 1969 13-15 S.
4. Gulyga E. W. Syntax der deutschen Gegenwartssprache. M.D Nathanson Издательство «Просвещение» Е, 1996, s. 5-6

П.Ш.Газахова

Модальные глаголы и их многозначность

Резюме

В немецком языке модальные глаголы широко используются, чтобы выразить отношение говорящего к ситуации. Они с помощью инфинитивной формы глагола выражают возможность, невозможность, вероятность действия.

P.Sh.Gazakhova

Modal Verbs and Their Polysemy

Summary

Modal verbs are vastly used in German to show the speaker's attitude to the action. They show how much the action, which is expressed by an infinitive, is possible or impossible, probable, obligatory, suspected, needable, inexact etc.

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2017

T.S.QULIYEV*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**E-mail: t-guliyevs-52@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**TƏRKİBİNDƏ ‘HƏYAT’ VƏ YA ‘ÖLÜM’ ELEMENTLƏRİ OLAN
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında)**

*Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahid, həyat, ölüm.**Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, жизнь, смерть.**Key words: phraseology, phraseological unit, life, death.*

Müasir dövrdə bir sıra alimlər diqqətlərini frazeologiya elminə yönəldirlər. İrəli sürülən fikirlərdən biri frazeoloji vahidlərin mədəniyyət fenomeni kimi başa düşülməsi ilə bağlıdır. (13) Ona görə də onların dildə işlənməsi mədəniyyətlə bağlı kontekstdə tədqiq edilir. Beləliklə, frazeologiya sosiolinqvistika sahəsinə daxil olmuşdur. Frazeoloji vahidlərin ən yaxşı təriflərindən biri aşağıdakı kimi hesab olunur: frazeoloji vahid qismən və ya tam məcazlaşmış komponentlərdən ibarət olan sabit söz birləşməsidir. Məqalədə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində tərkibində ‘həyat’ və ya ‘ölüm’ elementləri olan frazeoloji vahidlərin tədqiqindən bəhs edilir və onların xüsusi semantik qruplara məxsus olması ilə bağlı təsnifatının verilməsinə cəhd edilir. Təqdim olunan analiz dil öyrənənlər və frazeoloji vahidlər haqqında biliklərini genişləndirmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər. Frazeoloji vahidlər hər hansı bir dildə danışanların mədəni paradigmalarını nümayiş etdirərək dilin zənginliyini əks etdirir. Onlar etnolinqvistik icmanın mədəni prototiplərini əks etdirir və onun dünyasının qavranılmasının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına kömək edir. Frazeoloji vahidlər dilin xüsusi vahidləri kimi dilçilərin diqqətini 20-ci əsrin əvvəllərində cəlb etməyə başladı. 20-ci əsrin ikinci yarısında bu söz birləşmələri elmi tədqiqatın obyektinə oldu. Hər hansı bir dildə frazeologiya (və yaxud idiomatika) sahəsi elə müxtəlif və heyvətəməlidir ki, onu müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən analiz etmək üçün bütöv bir insan ömrü bəs eləməz. Frazeoloji vahid diqqətlə işlənən təsbitləşmiş, universal və əsas element kimi dili zənginləşdirir. Frazeoloji vahidlər maraqlıdır, çünki onlar rəngarəngdir və işləkdir. Onlar, eyni zamanda, çətindir, çünki onların gözlənilməz mənaları və qrammatikası olur və onlar çox vaxt xüsusi konnotasiyalara malik olur. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi göstərir ki, onlar dildə mühüm rol oynayır. Təqdim olunan işin məqsədi Azərbaycan, ingilis və rus dillərində tərkibində ‘həyat’ və ya ‘ölüm’ elementləri olan frazeoloji vahidlərin tədqiqatını aparmaqdır.

İ.Arnold frazeoloji vahidləri tərkib hissələrinin növünə və bütöv birləşmənin funksiyasına görə təsnifatlandırır. O qeyd edir ki, “ifadə strukturlu olaraq onlar sözlər kimi işlənir”. (2, 38) İ.Arnoldun təsnifatında frazeoloji vahidlərin yeddi növü var:

- 1) nominal ifadələr, məsələn, high life
- 2) feli ifadələr, məsələn, put one’s head in a noose
- 3) zərf kimi işlənən ifadələr, məsələn, by hook or by crook
- 4) sifət kimi işlənən ifadələr, məsələn, as wet as a drowned rat
- 5) sözləşmə ilə işlənən ifadələr, məsələn, in accordance with
- 6) bağlayıcı ilə işlənən ifadələr, məsələn, as long as
- 7) nida kimi işlənən ifadələr, məsələn, well, I never did!

İki prinsipə əsaslanan digər təsnifat N.Amosova tərəfindən verilir. O frazeoloji vahidlərin iki növünü fərqləndirir: 1) frazemlər (komponentlərdən birinin xüsusiləşmiş mənasının ikinci

komponentdən asılı olan sabit kontekstli vahidlər, məsələn, small talk, fair sex); 2) idiomlar (idiomlar semantik və qrammatik cəhətdən bölünməz vahidlərdir, məsələn, play with fire). (1, 69)

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif təsnifatlarını analiz edərək A.V.Kunin özünün daha müfəssəl təsnifatını vermişdir. A.V.Kunin öz təsnifatında digər tədqiqatçıların qeyd etmədikləri ingilis dilinin inkişafını nəzərə almış və frazeologiyanın elementlərinə ciddi diqqət yetirmişdir. A.V.Kunin müxtəlif dillərə aid olan geniş nəzəri və praktik materiallara əsaslanaraq, frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təsnifatını işləyib hazırlamışdır. (8) Məhz A.V.Kuninin təsnifatına əsaslanaraq mümkün olan 9 lüğəti analiz etmək mümkün olmuş (ədəbiyyat siyahısına bax) və Azərbaycan, ingilis və rus dillərində tərkibində 'həyat' və ya 'ölüm' elementləri olan aşağıdakı sayda frazeoloji vahidlər müəyyənləşdirilmişdir:

'Həyat' elementli frazeoloji vahidlər – 27

'Ölüm' elementli frazeoloji vahidlər – 51

'Life' elementli frazeoloji vahidlər – 106;

'Death' elementli frazeoloji vahidlər – 89;

'Жизнь' elementli frazeoloji vahidlər – 55;

'Смерть' elementli frazeoloji vahidlər – 21;

Onları Kuninin təsnifatına əsasən bölmək üçün çəhd edilmişdir. Əşya, hərəkət və keyfiyyət bildirən müəyyən məvhum üçün işlənən nominativ frazeoloji vahidlər. Onlar ola bilər:

- Substantiv frazeoloji vahidlər:

Burada müvafiq olaraq 19 frazeoloji vahid Azərbaycan dilində, 118 frazeoloji vahid ingilis dilində və 19 frazeoloji vahid rus dilində aşkar edilib. Məsələn:

Azərbaycan dilində	İngilis dilində	Rus dilində
ölü kapital	dead sleep	мёртвая тишина
ölü məkan	dead line	семь смертных грехов
ölüm-dirim məsələsi	dead sea apple	живая душа
həyat xətti	the morning of life	собачья жизнь
həyat yoldaşı	the afternoon of life	

- Acektiv frazeoloji vahidlər:

Bu qrupda 9 frazeoloji vahid Azərbaycan dilində, 17 frazeoloji vahid ingilis dilində və 10 frazeoloji vahid rus dilində tapılıb. Məsələn:

Azərbaycan dilində	İngilis dilində	Rus dilində
ölü kimi ağ	dead as a doormail	смертельно бледный
ölü kimi dəhşətli	sick to death	живуч как кошка
	as large as life	живого места не оставить

• Adverbial frazeoloji vahidlər: (Azərbaycan dilində 9, ingilis dilində 8 frazeoloji vahid tapılıb, rus dilində isə belə frazeoloji vahidlər aşkar olunmayıb):

Azərbaycan dilində	İngilis dilində	Rus dilində
ömrün yay fəslində	never say die	-
ömrünün oğlan çağında	still as death	-
ömrünün qış çağında	for dear life	-

• Nominativ-kommunikativ frazeoloji vahidlər (bu sinfə aid olan frazeoloji vahidlər verbaldır). 23 frazeoloji vahid Azərbaycan dilində, 219 frazeoloji vahid ingilis dilində və 41 frazeoloji vahid rus dilində tapılıb. Məsələn:

Azərbaycan dilində	İngilis dilində	Rus dilində
öldün can istəmək	dice with death	умереть о скуки
ölümlə üz-üzə durmaq	pay for a dead horse	сдвинуться с мёртвой точки

ölümünü göz altına almaq	die with laughter	спать мертвецким сном
həyatın nəbzini tutmaq	give a new lease of life	жить не по средствам
həyatla üzülüşmək	to lead a fast life	вести двойную жизнь

• Nidayi frazeoloji vahidlər (hiss-həyacan ifadə edən). Azərbaycan dilində 6, ingilis dilində 29, rus dilində isə 2 frazeoloji vahid aşkar edilib:

Azərbaycan dilində	İngilis dilində	Rus dilində
Öləsən səni!	Drop dead!	Ни в жизнь!
Öl-öl, qal-qal!	Do or die!	Ну живчик!
Həyat deyil, fantastikadır!	Not on your life!	
	Such is life!	

• Kommunikativ frazeoloji vahidlər (sadə, tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlu). 12 frazeoloji vahid Azərbaycan dilində, 4 frazeoloji vahid ingilis dilində və 4 frazeoloji vahid rus dilində tapılıb. Məsələn:

Azərbaycan dilində	İngilis dilində	Rus dilində
Ömür sürmək	Death is a great leveler	Век живи – век учись
Həyat zarafat deyil	Cowards die many times, the brave but once	Жить как кошка с собакой
Həyat qısa – üçsənət əbədidir	Art is long, life is short	Перед смертью все равны
	Life is not a bed of roses	

Frazeologiya dilin ayrılmaz hissəsi kimi hələ də kompleks tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Ленинград: Наука, 1963.
2. Arnold I. The English Word. Moscow: Prosveshcheniye, 1966.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Совет. энцикл., 1969.
4. Брускина Т. Л., Шитова, Л.Ф. Краткий русско-английский фразеологический словарь. Санкт-Петербург, 1999.
5. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət. Bakı, Nurlan, 2006.
6. Винокуров А. Англо-русский словарь идиом. Мартин, Москва, 2009.
7. Григорьева А. И. 1000 русских 1000 английских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. Москва, Санкт-Петербург, 2010.
8. Кунин А.В. Английская фразеология. Теоретический курс. Москва: Высш. шк., 1970.
9. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. Государственное издательство иностранных словарей, Москва, 1956.
10. Longman Dictionary of English Idioms. Thomas Hill Long, editorial director. Harlow [England]: Longman, 1979.
11. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1978.
12. Пархамович Т. В. 1000 русских 1000 английских идиом. Попурри, Минск, 2000.
13. Тарасов Е.Ф. Язык как средство трансляции культуры. Сб. статей «Фразеология в контексте культуры». М., 1999.

Т.С.Гулиев

**Структурно-семантические особенности фразеологических единиц
с элементами ‘жизнь’ или ‘смерть’
(на основе материалов азербайджанского, английского и русского языков)
*Резюме***

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности фразеологических единиц с элементами ‘жизнь’ или ‘смерть’ (на основе материалов азербайджанского, английского и русского языков). Упоминаются различные виды фразеологических единиц. В статье приводится ряд примеров с элементами ‘жизнь’ или ‘смерть’.

T.S.Guliyev

**The Structural and Semantic Features of Phraseological Units
with the Elements ‘Life’ or ‘Death’
(on the basis of materials of the Azerbaijani, English and Russian languages)
*Summary***

The article deals with the structural and semantic features of phraseological units with the elements ‘life’ or ‘death’ (on the basis of materials of the Azerbaijani, English and Russian languages). Different kinds of classification of phraseological units are mentioned. A number of examples of phraseological units with the elements ‘life’ or ‘death’ are given in the article.

*Rəyçilər: prof. Ç.M.Qaraşarlı
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrası
(09.03.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №6))*

Redaksiyaya daxil olub: 04.04.2017

F.S.SƏLİMOVA

E-mail: fidan.s@mail.ru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

(Bakı şəh., Hüseyn Cavid pr.)

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏXSİ VƏ ŞƏXSİZ FORMALARININ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: feil, şəxsi forma, şəxssiz forma, növ, tərz

Ключевые слова: глагол, личные формы, неличные формы, залог, вид

Key words: verb, finite forms, non-finite forms, voice, aspect

Fel morfolojiyanın zəngin tərkib hissəsidir. Fel nitq hissələri sistemində xüsusi yer tutur və bu sistemdə böyük rol oynayır. Əşyanın hərəkətini bildirən sözlərə fel deyilir. Fel ərəb sözü olub, iş, hərəkət, əməl deməkdir. Zəngin kateqoriyalar sistemində malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Şəxsi və şəxssiz formalarda ünsiyyətə xidmət edir. Təsirli və təsirsiz olur. İşin icra olunduğunu bildirdiyi kimi, icra olunmadığını da bildirir. Məsələn, *yazmaq, oxumaq, üzmək, qaçmaq*. Müasir Azərbaycan dili dərslərində yazılır: “*Fellərin özünəməxsus, o biri söz qrupundan tamamilə seçilən zəngin və geniş, rəngarəng və mürəkkəb leksik-semantik mənası vardır. Fellərin malik olduğu və göstərdiyi iş, hal və hərəkət bunların leksik-semantik mənasını təşkil edir. Mənalara görə fellərin bir hissəsi vəziyyət, bir hissəsi təfəkkür, nitq, görmə prosesi və s. bildirir*” (3, s.190).

Eyni zamanda Azərbaycan dilinin feilləri təsdiq və inkarlıq, təsirlilik və təsirsizlik, növ, zaman, şəkil və tərz kateqoriyalarına, həm də onlar funksional formalara təsniflənmə sistemində, şəxs və kəmiyyət kateqoriyası malikdir. Dilçi alim O.Türksevər “İngilis dilinin qrammatikası” (5, 125) dərslərində fel haqqında yazır: *Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, ingilis dilində də iş, hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə fel deyilir. Məsələn, to work, to walk, to read, to swim, to sit.*

Müasir ingilis dilində fel şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malikdir. Dilçi alim V.D.Kaşaňskaya “Грамматика английского языка” dərslərində fel haqqında yazır: “*Felin şəxs, kəmiyyət, zaman, tərz, növ və şəkil kateqoriyaları var. Fellər təsirli və təsirsiz olurlar. Eyni zamanda dilçi alim formasına görə felləri şəxsi və şəxssiz formaları ayırır*” (7, s.75).

Müasir Azərbaycan dilində göstərilən qrammatik mənalara feillərə xüsusi qrammatik vasitələrin artırılması ilə əmələ gəlir. Həmin qrammatik vasitələr feilin şəkli, zaman, növ, inkarlıq, şəxs, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarının, feli sifət, feli bağlama və məsdər formalarının şəkilçiləridir. Şəkil və zaman kateqoriyalarının şəkilçiləri ancaq feilin təsriflənən formasına, məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri təsriflənməyən feil formalarına, növ, tərz, təsirlilik və təsirsizlik, inkarlıq şəkilçiləri bütün fel sistemində, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının şəkilçiləri isə həm fellərə, həm də adlara malikdir.

Klassik ədəbi dilimizdə belə fellərin milli xüsusiyyətlərinə heç bir təsir olmamışdır. Dilin milli xüsusiyyətlərini daha çox sadə, eləcə də müasir dil baxımından sadələşmiş fellər mühafizə edib saxlamışdır. Məlum olduğu kimi müəyyən əlamət və xüsusiyyətlərinə görə bir nitq hissəsi digərindən fərqlənir. Azərbaycan dilinin felləri də səciyyəvi əlamətlərlə başqa nitq hissələrindən ayrılır” (6, s.133-134). Azərbaycan dilinin feilləri ona məxsus olan aşağıdakı əlamət və xüsusiyyətlərlə başqa nitq hissələrindən seçilir: fellərin iş görəni, iş icra edəni, inkarlıq kateqoriyası, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası var.

Müasir ingilis dilində də fellərin özlərinə məxsus əlamət və xüsusiyyətləri var. Dilçi alim O.Türksevər (Musayev) yazır: Müasir ingilis dilində də fellər obyektə olan

münasibətlərinə görə də təsnif edilir: 1) özlərindən sonra obyekt tələb edən fellər; 2) özlərindən sonra obyekt tələb etməyən fellər. Birinci qrupa daxil olan feillərə təsirli fellər (Transitive verbs) deyilir. İkinci qrupa daxil olan, yəni özündən sonra obyekt tələb etməyən fellərə təsirsiz fellər (Intransitive verbs) deyilir. Bu fellərə misal olaraq *to laugh, to sleep, to enter, to go, to look* və s. Məsələn, *We laughed all together*.

Müasir ingilis dilində bəzi fellər həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işləyə bilər. Bunlara misal olaraq *to begin, to seem, to hear, to read* və s. Məsələn, *I began my work that day*. Fel şəxslə və şəxssiz formalarda ünsiyyətə xidmət edir. Təsirli və təsirsiz olur. İşin icra olunduğunu bildirdiyi kimi, icra olunmasını da bildirir. Növ şəkilçiləri qəbul edərək subyektlə obyekt arasındakı əlaqə və münasibəti üzə çıxarır. Dilçi alim Q.Kazımov yazır: Feillər dildə iki işlək formada çıxış edir: şəxslə və şəxssiz. Şəxslə fellər dedikdə feillərin zaman, şəkil, şəxs əlamətləri qəbul edərək dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi nəzərdə tutulur. Fellərin zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsinə feli təsri deyilir (2, s.161). Məsələn: *Qarı dinmədi. Onun bu dünyada heç kəsi qalmamışdı.*

Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilçi alim Q.Kazımov yazır: Şəxslə fellər əvəzinə təsriflənən, şəxssiz fellər əvəzinə təsriflənməyən fellər terminləri işlədilir. Təsriflənməyən fel yoxdur. Təsriflənmə dedikdə, felin kökü və ya əsası nəzərə alınır. Fel kökü və əsası içərisində təsriflənə bilməyən yoxdur. Lakin felin aldığı müvəqqəti şəxssiz forma onun təsriflənməsinə imkan vermir. Odur ki, təsriflənməyən fellər termini məntiqsizdir.

Şəxssiz fellər məsdər, feli sifət və feli bağlama şəkilçiləri qəbul etdikdən sonra ikili xüsusiyyət qazanan, təsri olunma imkanını itirən fellərdir. Bunlar məsdər, feli sifət və feli bağlamadan ibarətdir. Məsdər, feli sifət və feli bağlama felə məxsus əsas xüsusiyyətləri saxlamaqla, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətlərini qəbul etmiş olar. Məsdərdə ismi xüsusiyyəti, feli sifətdə sifət xüsusiyyəti, feli bağlamada zərf xüsusiyyəti olur. Müasir Azərbaycan dili dərslərində yazılır: Fel üçün başlıca əlamətlərdən biri təsriflənə bilməsidir. Əlbəttə, dilimizdə istənilən fel məsdər şəkilçisini itirdikdən sonra Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun vahid təsriflənmə sistemi üzrə dəyişir. Sözüün ilkin leksik mənası dəyişmədən yeni qrammatik mənalar yaranır, xüsusən iş, hal və hərəkətlə zaman, şəkil, şəxs, növ, kəmiyyət, inkarlıq və s. İşin icraçısı cümlədə iştirak etmədən belə, fel qəbul etdiyi şəxs şəkilçilərinin köməyi ilə onu özündə qoruyub saxlayır. İşin icrasının kimliyini, hansı şəxsə mənsub olduğunu müəyyənləşdirir (3, s.194). Məsələn, *Sən onu görməlisən – onu görməlisən; Biz dünən gəlmişik – dünən gəlmişik*.

Bu misallarda eyni fel bir yerdə subyektlə münasibətdən irəli gələrək konkret şəxs bildirir, yaxud obyektə münasibətdən asılı olaraq növ mənasını üzə çıxarır, bəzən də zamanı dəqiqləşdirməyə, iş, hal və hərəkətin icra olunub-olunmamasını göstərməyə, feldəki hərəkətin mənasını dəqiqləşdirməyə, yəni ismə və ya felə aid olduğunu göstərməyə xidmət edir. Müasir Azərbaycan dilindəki fellər bildirdiyi lüğəvi mənadan, münasibətdə olduğu sözlərin hansı nitq hissəsi olmasından, cümlədəki sintaktik vəzifə və imkanlarından, malik olduğu qrammatik kateqoriyalardan və s. irəli gələrək dörd qrupa bölünür: təsriflənən fellər, feli sifət, məsdər və feli bağlama. Birinci qrup fellər şəkillər, zaman, şəxs və kəmiyyət üzrə təsriflənir. Feli sifət, feli bağlama və məsdər isə bu xüsusiyyətlərindən məhrum olduğuna görə bunların üçü də birlikdə bir qrupda birləşir ki, buna felin təsriflənməyən və ya şəxssiz forması deyilir. Dilimizdəki fellər bu ardıcılıqla izah edilir. Təsriflənən formalar olan fərqli olaraq, felin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Məsdər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, bəzən cəmlənir. Feli sifətlər sifətlər kimi aid olduğu sözün əvvəlində gəlib onu izah edir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir və cümlədə təyin olur.

Feli bağlamada zərflər kimi, felə aid olur və cümlədə zərflik mövqeyində işləyir. Bütün bu fərqli cəhətlərə baxmayaraq, hal-hazırkı vəziyyətində nə məsdərlərə isim, nə feli sifətlərə

sifət, nə də feli bağlamalara zərflər demək olar, çünki feli bu təsriflənməyən formalar ən mühüm fel əlamətlərini saxlamışdır. Yəni özündə hərəkət anlayışını ifadə edir, inkar və təsdiqdə işlənir, təsirli və təsirsiz olur, hətta ümumi zaman məfhumu ifadə edirlər. Məsələn, *yazmaq – yazılmaq – yazışmaq – yazdırmaq – yazdırılmaq; yazan – yazılan – yazışan – yazdıran – yazdırılan; yazanda – yazılanda – yazışanda – yazdıranda* və s. Müasir ingilis dilində şəxs-kəmiyyət kateqoriyası şəxs əvəzliləri vasitəsilə ifadə edilir, belə ki, feli hansı şəxsə olması, onun təkdə və ya cəmdə işlənməsi şəxs əvəzliləri ilə müəyyənləşdirilir. Feli tərz kateqoriyası hərəkətin başvermə, icra edilmə xüsusiyyətini, tərzini bilirir. Müasir ingilis dilində zaman kateqoriyası feli ifadə etdiyi hərəkətin vaxta münasibətini bildirir. Feli şəkil kateqoriyası hərəkətin həqiqətə olan münasibətini bildirir: hərəkətin həqiqət, arzu, istək, şərt, məsləhət və s. olduğunu göstərir.

Müasir ingilis dilində də feli 3 şəxssiz (təsriflənməyən) forması var: 1) məsdər (The Infinitive), 2) feli sifət (The Participle), 3) cerund (The Gerund). Feli şəxssiz formaları kəmiyyət, şəkil və şəxs kateqoriyasına malik deyil. Onlar ikili xassəyə malikdir, məsdər və cerundun fel və isim, feli sifətin isə fel və sifət xassəsi vardır. Eyni zamanda şəxssiz formalar ayrılıqda cümlənin xəbəri ola bilmir: onlar ancaq xəbərin bir hissəsi funksiyasında çıxış edir. Feli şəxslili formasından fərqli olaraq, onun şəxssiz formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyil, nisbidir. Başqa sözlə desək, feli şəxssiz formalarının zamanı hərəkətin indiyə, keçmişə və ya gələcəyə aid olduğunu deyil, onun zamanca feli şəxslili forması ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl və ya eyni vaxtda icra olunduğunu göstərir. Məsələn: *While reading the article I found some misprints.*

Başqa bir misalə nəzər salaq: *“Having written the letter, I went to post it”* cümləsində isə feli şəxssiz formasının (having written) malik olduğu zaman göstərir ki, feli şəxssiz formasının bildirdiyi hərəkət (məktub yazma hərəkəti), şəxslili formanın ifadə etdiyi hərəkətdən (məktubu yola salma hərəkətindən) əvvəl icra edilmişdir. Dilçi alim K.N.Karalova “Практическая грамматика английского языка. English” dərsliyində yazır: Feli şəxssiz formalarında mübtəda xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır, onlar cümlədə şəxslili formadan fərqli olaraq mürəkkəb xəbərin 1 hissəsi kimi çıxış edirlər. Şəxslili formalar isə sadə xəbər funksiyasında çıxış edirlər. Məsələn: *Last year I often went to the theatre. She began to translate the article.*

Bütün bu araşdırmalardan bu nəticəyə gəlirik ki, hər iki dildə fel iş, hal, hərəkət bildirir. Hər iki dildə fellərin şəxslili (təsriflənen) və şəxssiz (təsriflənməyən) formaları var. Şəxslili formaların hər iki dildə şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz, şəkil kateqoriyaları mövcuddur. Lakin müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli şəxssiz formaları sayca eyni olsa da, tərkibcə müxtəlifdir, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cerund adlanan şəxssiz fel forması yoxdur. İngilis dilində isə feli bağlama adlanan şəxssiz feil forması mövcud deyil. Hər iki dildə şəxslili və şəxssiz formalar cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyalarda işlədilir. Cerund adlanan şəxssiz forma Azərbaycan dilin məsdər, feli bağlama yaxud da isim vasitəsilə tərcümə edilir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983.
2. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
3. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1980.
4. Nuriyeva S. Cerund. Bakı: Təhsil, 2011.
5. Türksevər O. (Musayev) İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
6. Каралова К.Н., Е.Е.Израилевич. Практическая грамматика английского языка. М.: Элиста, 2004.
7. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. Л., 1973.

Ф.С.Салимова

**Особенности использования личных и безличных форм глагола
в азербайджанском и английском языках**

Резюме

В этой статье рассматриваются способы выражения глаголов действия, состояния и движения в азербайджанском и английском языках. В обоих языках имеются личные и безличные формы глагола. Личные формы глагола имеют категорию времени, вида, залога, сослагательного наклонения. Несмотря на то, что в современном азербайджанском и английском языках количество безличных форм глагола одинаково, их состав и структура разные.

F.S.Salimova

**The Use of Finite and Non-Finite Forms of the Verb
in Modern Azerbaijani and English Languages**

Summary

The article deals with the verb. The verb denotes action and state in both languages. In compared languages we meet finite and non-finite forms of the verb. Finite forms have the categories of time, aspect, voice and mood. Though the quantity of non-finite forms of the verb is the same in contemporary Azerbaijani and English, the composition and structure are different.

Rəyçi: f.e.f.d. A.Seyidova

Redaksiyaya daxil olub: 13.04.2017

R.O.ŞİRƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏRİN ALTERNATİV İŞLƏNMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qeyri-müəyyən əvəzlilər, alternativ işlənmə, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri

Ключевые слова: неопределенные местоимения, альтернативное употребление, качественные и количественные особенности

Key words: indefinite pronouns, alternative usage, qualitative and quantitative features

Müasir ingilis dilindəki qeyri-müəyyən saylar və əvəzlilərin oxşar, fərqli və spesifik xüsusiyyətləri tədqiqat obyektini olmaqla müxtəlif cür şərh olunur. Bu məqalədə ingilis dilindəki /some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzlilərinin alternativ işlənməsi halları və onların spesifik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur.

“Language” (“Dil”) jurnalında bu problemə dair məqalə çap etdirmiş R.Lakoff /some/ və /any/ formalarının alternativ işlənməsi mümkünlüyünü cümlənin növündən çıxış edərək əsaslandırır və sübut etməyə çalışır ki, təsvir olunanlara münasibətdə /some/ müsbət, /any/ isə neytral və ya neqativ hisslərin ifadəsi üçün konkret cümlə növlərində istifadə olunur (7, s.611). Bu əsasda R.Lakoff /some/ və /any/ arasında fərqləri presuppozisiya terminlərində təsvir edir. Bu xüsusiyyəti müəyyənləşdirmək üçün R.Kvirk və onun həmmüəllifləri “positive orientation” və “negative orientation” (müsbət və mənfi istiqamət) terminlərindən istifadə etmişlər (9, s.330). Həmin müəlliflər başqa yerdə (8) isə /some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzlilərinin işlənmə variantlarını “assertive some and nonassertive any” terminləri vasitəsilə izah edirlər (8, s.390).

Bu barədə xüsusi tədqiqat aparmış D.H.Suleymanova göstərir ki, /some/ və /any/ sözlərinin fərqləndirilməsi üçün cümlə tiplərini əsas kriteriya kimi qəbul etmək olmaz. Eyni sintaktik konstruksiyalarda məna çalarlarının fərqlərini hansısa elementdə axtarmaq lazımdır (5). Dil materiallarının təhlili əsasında D.H.Suleymanova belə qənaətə gəlir ki, /some/ əvəzliyinin neytral yönümlü kontekstlərdə işlənməsi 14,5%, /any/ əvəzliyi üçün isə bu göstərici 20,9% təşkil edir. Müəllifə görə, bu növ kontekstlərdə sual cümlələri əsas yer tutur. Məlumdur ki, sualların spesifik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar situasiyadan, ümumi danışq kontekstindən asılı olur. Belə halda pozitiv mənalı /some/ və neqativ mənalı /any/ əvəzlilərinin rəqabət yönümlü işlənməsi mümkün olur (5, s.84).

Tədqiqatlar göstərir ki, fərqli qrammatik mənalara kəsb etmə baxımından /some/ və /any/ sözləri semantik ümumiliyi ehtiva edir, ona görə ki, onların leksik mənaları müxtəlif distribsiya şəraitində müəyyən olunur (6). /Any/ əvəzliyinin işlənməsi danışq aktında mövqeyin natamamlığına işarədir, onun daşdığı mənaya başqa alternativlər mümkündür, /some/ əvəzliyi isə eyni mənalara kəsb etmir (4).

Aşağıdakı misallarda /some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzlilərinin alternativ işlənməsi semantik aspektdə müəyyən təsəvvür yarada bilər:

1. /...he might have given me some good advice and many things would not have happened// (15, p.21) (O mənə bir neçə/bəzi məsləhət verə bilərdi və çox hadisələr baş verməzdi).

2. /I told her that if I could be of any use to her I should be very glad// (13, p.46) (Mən ona dedim ki, ona hər hansı xeyirim dəyərsə, çox şad olaram).

Hər iki nümunədə danışanın hadisələrin inkişafına müsbət və mənfi münasibətləri müəyyənləşdirir. Birinci misalda /some/ sözü obyektin mövcudluğuna və onun əlamətinə (good)

uyğun olaraq sayılmayan isimlə (advice) işlənərək müsbət orientasiyalı kontekstin göstəricisinə xidmət edir və modallıq bildirir. İkinci cümlədə də /any/ qeyri-müəyyən əvəzliyi /some/ sözünün daşdığı mənaya (modallıq) alternativ işləmə bilmişdir.

İngilis dilində dil materiallarının təhlili göstərir ki, /any/ qeyri-müəyyən əvəzliyi sual cümlələrinin potensialının reallaşmasında iki mərhələdə iştirak edir:

1) informasiyanın qəbulu: *“Is he having any success?” (Onun hər hansı uğuru var?)* (13, p.84).

2) hər hansı obyektin və ya əlamətin mövcudluğuna şübhə ilə reaksiya: *“Who says any good word to his address now?” (İndi onun ünvanına kim bir yaxşı söz deyir?)*

Kontekstdən aydın olur ki, danışan /any/ konseptindən istifadə etməklə (/any good word/), haqqında danışılan şəxsə (to his address) pozitiv münasibəti şübhə altına alır. Həmin sual ritorik xarakter daşıyır və inkar etmənin güclü vasitəsinə xidmət edir. Danışan obyekt barədə özünün emosional inkar qiymətini verir.

Bu xüsusda, başqa bir kontekstdə /some/ və /any/ sözlərinin məna anlamında funksional alternativ işlənməsi özünü göstərir. Məsələn:

“Of course there are some questions with touch the very foundations of morals, and on these I grant you even the closest relationships cannot excuse any compromise or laxity// (17, p.83) (Əlbəttə, əxlaqın ən vacib əsaslarına dair bəzi məsələlər var və bunlar əsasında mən sizi əmin edirəm ki, hətta ən yaxın münasibətlər belə hər hansı kompromisə və ya qeyri-dəqiqliyə haqq qazandıra bilməz).

Burada /some/ sözünün işlənməsi göstərir ki, danışan əminliklə bəzi məsələlərin mümkünlüyünü (mövcudluğunu) (there are some questions) vurğulayır, digər tərəfdən, hər hansı keyfiyyətlərin (any compromise or laxity) formalaşması mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşır.

/Some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin qarşılaşdırılmış münasibətlərini aşağıdakı şərt budaq cümlələrində daha aydın görmək olar:

“If some dentist was going to start slicing his mouth open, he wanted to be sure he wasn't going to feel anything// (11, p.325) (Əgər hər hansı diş həkimi onun ağızının geniş açılmasına cəhd etsəydi, o istərdi ki, heç bir ağrı hiss etməyəcəyinə əmin olsun).

“If he had any time, he would even pour some whisky down his throat// (10, p.59) (Əgər vaxtı olsaydı, bir az da viski içərdi).

Hər iki cümlədə məzmun (dentist, time) və müxtəlif formalı ifadə vasitələrinin (/some, any/) məcmusu qeyri-müəyyənlik anlayışının çərçivəsinə sığmayaraq müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrini, eləcə də bilavasitə həmin kateqoriyanın morfoloji vasitələri ilə ifadə olunmayan invariant mənaları əhatə etmişdir. Yəni funksional-semantik ümumilik (hər hansı, bəzi, bir az və s.) baza rolunu oynayaraq müxtəlif səviyyəli dil elementlərinin (/some, any, anything/) alternativ işlənməsi mümkünlüyünə şərait yarada bilmişdir. Hesab edirik ki, müasir ingilis dilində /some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin funksional-semantik sahələrinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onların məzmun və ifadə planlarına malik olmasıdır. Bütün bu müxtəlif səviyyəli və formalı ifadə vasitələrinin ümumi invariant mənası isə /some/ və /any/ kimi qeyri-müəyyənlik sahəsinin məzmun planını əmələ gətirir. Yeri gəlməşkən, bu tipli araşdırmalarda “məzmandan formaya” prinsipinin tətbiqi hər hansı dil hadisəsinin istər məzmun, istərsə də forma tərəflərinin tam əhatə olunmasına imkan yaradır. Rus dilçisi A.V.Bondarkonun fikrincə, “funksional-semantik tədqiqatların özünəməxsusluğu, hər şeydən əvvəl, funksiyalardan ifadə vasitələrinə prinsipinin tətbiqi ilə bağlıdır” (3, s.3).

Beləliklə, /any/ qeyri-müəyyən əvəzliyinin ingilis dilində davamedici və perfekt zaman formalı cümlələrdə işlənməsi hallarına rast gəlmək mümkün deyildir. Bu onunla izah olunur ki, həmin əvəzliyin işlənməsi üçün real kontekst xüsusiyyətləri vacibdir.

Tədqiq olunan dil hadisələrinin (*/some, any/*) reallıq şəraitində işlənməsi baxımından təhlili göstərir ki, reallıq situasinya onlar üçün kəmiyyət-keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ifadə variantlarının seçilməsində xüsusi rol oynayır. Belə bir misala diqqət yetirək:

/We stopped at one or two shops to take on some parcels// (14, p.242) (*Bir neçə paket ald etmək üçün bir-iki mağazaya baş çəkdik*).

Həmin cümlədə */some/* sözünün cəm halda isimlə birləşməsi (*/some parcels/*) göstərir ki, obyektin (paket) mövcudluğu presuppozisiya xarakteri daşıyır və kəmiyyət (bir neçə) xarakteristikası ön plana keçir.

Nəzərə alsaq ki, */some/* reallıq sferası, onun ifadə vasitələri sistemində özünə yer almışdır, onda */any/* əvəzliyinin bu sahədə pozitiv mənə daşması qeyri-adi görünür. Məsələn, */You may ask any question of any citizen and you will receive answers//* (16, p.68) (*Siz hər hansı vətəndaş barədə istənilən sualı verə bilərsiniz*). Bu cümlədə */any/* sözünün daşdığı mənə (hər hansı) */some/* əvəzliyinin işlənməsi məqamında kontrast yarada bilər: */some/* qeyri-dəqiq, qeyri-müəyyən, konkret olmayan mənəni ifadə edir, */any/* isə “istənilən”, “hər hansı” mənə çalarlarına məxsusdur.

/Some/ qeyri-müəyyən əvəzliyi */any/-*dən fərqli olaraq varlığın hər hansı əlamətinin mövcudluğunu praktiki olaraq ifadə edir, əlavə olaraq, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinə malikdir, mücərrəd anlayışın kiçik hissəsi – ölçü göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Müq.ət: */All small towns are much alike in some ways//* (14, p.164) (*Bütün balaca şəhərlər nədəsə bir-birinə oxşayırlar*).

Neqativ yönümlü */any/* qeyri-müəyyən əvəzliyi isə, əksinə, mövcudluğun hipotetik (fərziyyəyə əsaslanan) forması olduğu üçün özündə zəif keyfiyyət-kəmiyyət göstəricisini ehtiva edir. Məsələn: */He has got hardly any money//* (13, p.71) (*Onun heç pulu yoxdur*).

/Some/ və */any/* qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin əvəzlənməsinin göstərilən xarakteri inkarlıq sferası kontekstlərində də özünü göstərir. Məsələn:

/Some dragons do not have very good understanding, like some people// (16, p.63) (*Bəzi əjdahalar bəzi adamlar kimi çox yaxşı başa düşmə qabiliyyətinə malik deyillər*) və ya */Do not discuss your training with any other member of the community, including parents//* (12, p.68) (*Valideynləriniz də daxil olmaqla, cəmiyyətin heç bir üzvü ilə öz təliminizi müzakirə etməyin*).

Hər iki cümlə inkar formada təqdim olunmuşdur. İnkarlıq semantikasının təqdimatı isə bilavasitə */some/* və */any/* qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin işlənməsi üslubu ilə mümkün olmuşdur. Adətən sual və inkar cümlələri üçün xarakterik sayılan */any/* əvəzliyinin əvəzinə */some/* sözünün işlənməsi (*/some dragons, some people/*) pozitiv çalar yarada bilməmişdir.

Deməli, müasir ingilis dilində */some/* və */any/* qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin əvəzlənməsini əsasən neytral yönəlikli kontekstlərdə müşahidə edirik: danışan */some/* sözünü işlətməklə sual, müqayisə, şərt bildirən cümlələrdə dinləyənlə pozitiv, */any/* əvəzliyindən istifadə etməklə həmin kontekstlərdə neqativ yönəlikli incə mətləbləri açıqlayır.

/Some/ qeyri-müəyyən əvəzliyinin özünə xas olmayan neqativ orientasiyalı kontekstlərdə və cümlələrdə işlənməsi danışanın obyekt və ya keyfiyyətin mövcudluğuna olan münasibətini müəyyənləşdirir və söyləmin illokutiv gücünü dəyişir. Eyni zamanda, neqativ yönümlü */any/* qeyri-müəyyən əvəzliyi pozitiv orientasiyalı kontekstlərdə spesifik mənə çalarlarına malik olur və alternativ olaraq sual və təsdiq cümlələrində işlənə bilər.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
2. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 409 s.
3. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград, Наука, 1983, 208 с.
4. Селиверстова О.Н. Местоимения в языке и речи. М., 1988, 151 с.

5. Сулейманова Д.Н. Функционально-семантический аспект чередования неопределенных местоимений *some* и *any*. Вестник Челябинского государственного университета. 2013, №4(305). Вып.77. с.82-87.
6. Шапкин А.П. Многозначность *some* и *any* в английском языке XX в. Автореф. ...канд.филол.наук. М., 1963, 16 с.
7. Lakoff R. Some reasons why there can't be a some-any rule // Language. 1969. Vol.45, №3, p. 608-615.
8. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman Group UK Limited, 1985, 1779 p.
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Grammar of Contemporary English. London: Longman, 1972, 1120 p.
10. Folsom A. The Day After Tomorrow. Warner Books, 1995, 692 p.
11. Jewell L. 31 Dream Street. BCA, 2007, 461 p.
12. Lowry L. The Giver. Delocorte Press. 1993, 179 p.
13. Maugham S. The Moon and Sixpence. Progress Publishers. M., 1973, 239 p.
14. Mikszath K. The Siege of Beszterce. Corvina Kiado, 1982, 424 p.
15. Moravia A. The woman of Rome (translated from Italian into English by L.Holland). Penguin Books, 1953, 381 p.
16. Novik N. Temeraire. Harper Collins Publishers. 2006, 330 p.
17. Shaw B.G. A Fairless Champion of the Truth. Progress Publishers. M., 1977, 420 p.

Р.О.Ширалиева

**Некоторые особенности альтернативного использования
неопределенных местоимений в английском языке**
Резюме

В статье проводится функционально-семантический анализ вариативного использования неопределенных местоимений в английском языке. Здесь также выделяются сходства, различия и специфика неопределенных местоимений в сопоставительном плане.

R.O.Shiraliyeva

**Some Features of Alternative Use of Indefinite Pronouns
in the English Language**
Summary

The article deals with the problem of functional-semantic analysis of alternative use of indefinite pronouns in the English language. Their qualitative and quantitative features, similarities and differences are investigated in the article.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2017

İ.Ə.ŞİXİZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

SƏNƏT, PEŞƏ, MƏŞĞULİYYƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR ƏSASINDA FORMALAŞAN ETNONİMLƏR

Açar sözlər: etnonim, onomastik vahidlər, etimologiya, tədqiqat, araşdırma

Ключевые слова: этноним, ономастические единицы, этимология, изучение, исследование

Key words: ethnonym, onomastic units, etymology, study, research

Azərbaycan onomastikasının ən maraqlı qollarından birini etnonimlər təşkil edir. Etnonim yunan mənşəli – etimos (xalq) və onima (ad) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Etnonimlərə xalq, tayfa, qəbilə, millət birliklərinin adları aiddir və bu vahidlər dilçiliyin onomastika sahəsində tədqiq olunur. Etnonimika etnonimlərin tarixini, işlənməsini, yayılmasını və müasir vəziyyətini öyrənir. Dilin ən qədim leksik vahidlərindən olan etnonimlər xalqın tarixini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, sosial vəziyyətini, dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu vahidlər xalq təfəkkürünün məhsuludur. Etnonimlər xalqın etnik tarixini, etnogenezini öyrənmək üçün etibarlı mənbələrdəndir və onlar bütün onomastik vahidlər içində ən davamlı vahidlərdəndir. Etnonimlər min illər boyu dəyişmədən eynilə qala bilir. Onlar qədim qəbilə, tayfa və xalqların tarixi, etnogenezi, dil daşıyıcıları haqqında çox qiymətli materialları özündə yaşadır. Etnonimlərin yaranması bir dövrün deyil, müxtəlif dövrlərin məhsuludur. Etnonimlər başqa söz qruplarından fərqli olaraq qədim fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir və onların yaranması bir dövrün deyil, müxtəlif dövrlərin məhsuludur.

Azərbaycanın qədim və orta əsr etnonimləri barədə məlumatlara antik mənbələrdə, orta əsrlərə dair əsərlərdə rast gəlinir. Bir çox mənbələrdə, məxəzlərdə, eləcə də dilçilərin, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların əsərlərində etnonimlərin mənası və mənşəyi ilə bağlı fikirlər vardır. Qədim Yunan və Roma mənbələrində Azərbaycan toponimləri ilə yanaşı bəzi qədim etnonimlərə də təsadüf edilir.

Mənbələrdə qeydə alınmış etnotoponimlərin tədqiqinin türk tayfalarının tarixini, etnogenezini öyrənmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Əsrlər boyu müxtəlif türk tayfalarının bir-birinə qaynayıb qarışması, miqrasiyası toponimiyada öz izlərini qoymuşdur. Həqiqətən, toponimlər mövcud torpağın əsl yaddaşdır.

Azərbaycan xalqının yaranmasında, formalaşmasında özünəməxsus yeri olan etnosların adlarının öyrənilməsi dilçiliyimiz üçün əhəmiyyətlidir. Üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulan, linqvistik baxımdan maraq doğuran etnonimlər Azərbaycan onomastik sistemində çoxdur. Etnonimlərin tədqiqi xalqımızın etnogenezində iştirak etmiş tayfaların, dilimizin formalaşmasında həlledici rol oynamış konkret etnosların adlarını müəyyənləşdirmək, onları üzə çıxarmaq, onun yazıyaqədərki dövrünün bəzi spesifik cəhətlərini açıqlamaq və s. baxımından əhəmiyyətlidir.

Etnonimlərin araşdırılması dil tarixi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Etnonimlərin tədqiqi dialektologiya sahəsi üçün dəyərli faktlar verir. Nümunə olaraq Azərbaycan dilinin Ordubad və Şahbaz şivələrində təsadüf olunan *ts* (ɯ) səsi ilə bağlı fikirlərə diqqət yetirək. Ç səsi Ordubad və Şahbaz şivələrində *ts* (ɯ) səsi ilə əvəzlənir: *ıay-çay, ıox-çox, ıırax-çırax, ıəmən-çəmən* və s. *Ts* (ɯ)-laşma türk dilinin Trabzon, Rizə əyalətlərindəki şivələrdə, Qafqazda qaraçay dilinin yayıldığı rayonlarda, müasir tatar dilinin mişar və tümən dialektlərində, barabin, tabol, çulum tatarlarının və Luç karaimlərinin dillərində (1, s.42)

təsadüf edilir. *Ts* (ц)-laşma sabir-xəzər ittifaqı türklərinin dili üçün səciyyəvidir. M. İslamov Azərbaycanda bu fonetik xüsusiyyətin qədim xəzərlərlə bağlı olduğunu yazır. (2,s.207).

Azərbaycan etnonimləri antroponimlər, totemlər, dini xarakterli sözlər, sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən sözlər və s. əsasında formalaşmışdır. Etnonimlərin tərkibində işlənən bu sözlərin bir qisminin mənasını müasir Azərbaycan dili baxımından izah etmək mümkün deyil. Bu adlarda qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də sonrakı dövrlərdə onlar əsasında formalaşmış türk dillərinə aid çoxlu leksik vahidlərə təsadüf olunur. Onomastika sahəsində aparılan tədqiqatların nəticələri xalqın dilinin yaranması və formalaşması problemlərinin həllinə kömək etməsidir. Etnonimlərin arasında qədim peşə adlarına da rast gəlirik. Onların bir neçəsinə diqqət yetirək:

Yurdçu. Yurdçu peşə adı ilə bağlı olaraq etnonim yaranmışdır. «Hülakülər dövlətinin ordusunda inaq, bakaul, yasaul, yurdçu, bəlarğüçi, bəxşi və s. məmurlar xidmət edirdi. Düşərgədə, yaylaq və qışlaqlarda padşahın və hərbi hissələrin yerləşdiyi məskənlər – yurdlar yurduçular tərəfindən salınırdı» (3 ,s.337).

Yurdçular barədə «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda belə bir məlumat verilmişdir. «Yurdçular – kəngərli tayfasının bir tirəsi. Keçmişdə Naxçıvanda yaşamış yurdçular bir neçə kəndin əsasını qoymuşlar (4, s.182). A.Bağirov Şərur rayonu ərazisində yerləşən Yurtçular oykoniminin tayfa adı ilə bağlı yarandığını yazır (5, s.50).

Sadak. Sadak qədim türk sözlərindən olub «ox qabı» mənasında işlənmişdir. (6.s.148) Sadaq leksik vahidinə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında rast gəlinir.

Qara polad üz qılıncın vergil mana!

Sadağında səksən oxun vergil mana!

Ağ tozluca qatı yayın vergil mana!

Kafirə mən varayın.

Gürcüstan ərazisində yerləşən Sadaxlo kəndinin adı qədim yurd adlarımızdandır. Sadaxlı toponimini sadak etnonimi əsasında izah etmək mümkündür. Azərbaycanın qədim sakinləri arasında sadak tayfaları var idi. Q.Qeybullayev bizim eramın ilk əsrlərində Albaniya ərazisində sadak tayfasının yaşadığını göstərir. (7.s.251)

Şatır. Sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən sözlər əsasında formalaşan etnonimlərə qədim şatır peşə adını özündə yaşadan şatır/şatırlı etnonimini aid edə bilərik. Ə. Məmmədov şatır sözünü etnonim hesab edir, həm şatır, həm də şatar formasında işləndiyini yazır. Müəllifin mülahizəsinə görə, ilk dəfə bu söz çatmaq felindən yaranmışdır. Qədim türk tayfaları bu sözü iki və daha artıq ağacın ucunu bir-birinə bağlamaq mənasında işlətməmişlər. Onlar ağacların uclarını çataraq özlərinə yurd, ev tikmiş üstünü isə keçə və palazla örtmüşlər. İllər, əsrlər keçdikcə həmin ad onların yaşadıkları yurlara, dəyələrə keçmiş, ən nəhayət «şatır» (çadır) formasını almışdır. [8.s. 19-20] Fikrimizcə, bu ehtimal yanlıştır.

V.V. Radlov şatır sözünün «qışqıraraq yol açan adam» mənasını bildirdiyini yazır. [9.s.970] Keçmişdə şatır peşə adı olmuşdur. Orta əsrlərdə onlar əsasən hökmdarların yazılı məktubunu və şifahi sözlərini çatdırırdılar. Şatırlıq belə adamların əsas dolanacaq peşəsi hesab olunurdu. Onlara XIX-XX əsrin əvvəllərində İranda çapar da deyilirdi. Şatır qasid və xəbər gətirən mənasında da başa düşülməlidir. Fransız alimi Şardenə görə, şatır sözü şahın piyada nökrəri mənasındadır. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə isə şatırlar peşəkar kimi yetişirdilər. Fransız səyyahı Tavernye yazır ki, iranlılar (o cümlədən azərbaycanlılar) şatır saxlamağı şan-şöhrət əlaməti kimi qiymətləndirdiklərinə görə, şöhrətli adamların daha çox şatırı olurdu. Şatırlıq peşəsi atadan oğula irsi keçirdi. Uşaqlar 6-7 yaşlarında sürətlə yortma yerimək və qaçmağı məşq edirdilər. Orta əsrlərdə gecə səfərə çıxan varlıların atlarının qabağında nökrələr məşəl tutub yortma gedirdilər. (10.s. 20) F.Xalıqov şatır peşəsi və həmin peşənin xüsusiyyətlərini daşıyan oyun adının xalqımızın məişətində bu gün də yaşamaqda

olduğunu qeyd edir və şatır leksik vahidinin etimoloji izahı ilə bağlı yazır: «Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qeydə alınan hərəkəti ifadə edən şortlaxlamaş (Ağdaş) və şortdama (Zaqatala) leksik vahidləri şatır sözünün mənasının mərkəzində durur və «dördüyaq qaçmaq», «iri addımla yerimək» mənaları verir. Şatır sözünün bu günkü formaya düşdüyü inkişaf yolunu şortraxlamaş < şortdamaş < şortraxmaş < şartmaş < şatır formalarında təsəvvür etməklə onun isimləşmiş fel olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. (11.s.71)

Cəlilabad rayonu ərazisindəki Şatırlı oykonimi orta əsrlərdə mövcud olmuş məşhur şatır peşə adını özündə yaşadan etnosun adını əks etdirir. Tədqiqatçılar 1728-ci ildə İrəvan əyalətində mövcud olmuş Şatır qışlaq toponimini orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış şatır tayfasının adı ilə bağlı hesab edirlər. (7.s.436) XIII əsrə aid mənbələrdə Gəncə yaxınlığında Şutur, az sonra Həmdullah Qəzvini tərəfindən Xanəgah-Şutur adlandırılan, başqa müəllif tərəfindən Şatar kimi qeyd edilən yaşayış məntəqəsinin adlarına rast gəlinir. Türk xalqları yaşayan ərazilərdə şatır sözü ilə bağlı toponimlər təsadüf olunur: Türkiyənin Malatya vilayətində Şatır oba, Əfqanıstanda Kabul vilayətində Şatır, Paktiyada Şaturi, Qəznidə Şaturi, Pərvanda Şaturi oykonimləri. Bu da şatırlı tayfasının nə qədər geniş arealda yayıldığını göstərir.

XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Borçalı və Telavi qəzalarında Kəpənəkçi kənd adları qeydə alınmışdır. Bu kənd adı sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən söz əsasında formalaşmışdır. E. Əhmədova Kəpənəkçi etnoniminin etimologiyası barədə yazır: “Qədim türk dilləri və abidələrində kəpənək sözünün “yapıncı” kəpənəkçinin isə “yapıncıtikən” mənasında işləndiyi məlumdur. (12.s. 84)

Sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən sözlər əsasında formalaşan etnonimlərhazırda Azərbaycan ərazisində bir sıra yer adlarında mühafizə olunmuşdur: Arabacı (Gədəbəy), Arabacılar (Bərdə) Axtacı (Ağsu, Sabirabad, Kürdəmir), Bağbanlar (Ağdam), Bağbanlı (Quba), Balıqçılar (Lənkəran), Bostançı (Xaçmaz), Qalayçılar (Ağdam), Qarabaqqal (Göyçay), Qarasuçu (Goranboy), Üzümcü (Şamaxı), İlxıçılar (Ağdam, Goranboy), Dəmirçi (Şərur, Şamaxı), dəmirçi (Şərur, Şamaxı), Dəmirçilər (Qazax), Topçu (İsmayılı), Papaqçı (Tovuz), Aşıqlı (Beyləqan) və s.

İndiyə qədər Azərbaycan etnonimləri müəyyən qədər linqvistik baxımdan araşdırılmış, ayrı-ayrı etnonimlərin etimologiyasına dair maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Mövcud elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, hələ də Azərbaycan etnonimlərinin bütövlükdə dərin və ətraflı tədqiqatına ehtiyac vardır. Bu sahədə qarşıda duran vəzifələrdən biri də etnonimləri toplamaq, onların elmi cəhətdən düzgün etimologiyasını izah etməkdir. Azərbaycan etnonimlərinin geniş şəkildə öyrənilməsi təkcə Azərbaycan dilçiliyinin deyil, həm də türkologiya elminin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Dilçiliyimizin həllini gözləyən problemlərdən biri də Azərbaycan etnonimlərinin izahlı lüğətinin tərtibi məsələsidir.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Elm, 1962, 325 s.
2. Исламов М.И. Роль диалектных данных в изучении истории азербайджанского языка//Совещание пообщим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл. и сообщ. М: 1979, с.205-209
3. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı, Azərənəşr, 1994, 688 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V c., Bakı: 1981, s.592
5. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 286 s.
6. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s.
7. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. т.I, Баку: ЭЛМ, 1991, 552 с.
8. Məmmədov Ə. Şatırlı etnonimi haqqında // Elm və həyat, 1987, № 5. 19-20 s.

9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., IV, ч.1, СПб, 1911, 970 с; т., III, ч.1, СПб, 1905, 1260
10. Əliyev A. Şatır oyunu // Elm və həyat, 1995, №1, s.20-24.
11. Xalıqov F. Folklor onomastikası. II hissə, Bakı: Elm, 2000, 131 s.
12. Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri. Bakı: Nurlan, 2007, 128

И.А.Шихизаде

**Этнонимы, образованные на основе слов,
обозначающих профессию, ремесло, занятие**
Резюме

В статье исследуются этнонимы, образованные на основе слов, обозначающих профессию, ремесло, занятие на азербайджанском языке. Эти ономастические единицы являются результатом разных эпох, времен и столетий. Часть названий древних профессий, встречаемых в составе исследуемых этнонимов, в современном языке стали архаичными. Их в той или иной степени можно встретить в письменных источниках, в современных тюркских языках, в диалектах и говорах. В статье затрагиваются проблемы, связанные с азербайджанскими этнонимами.

I.A.Shikhizade

Ethnonyms Formed on the Basis of Words Denoting the Profession, Craft, Lessons
Summary

The article studies the ethnonyms formed on the basis of words denoting the profession, craft, lessons in the Azerbaijani language. These onomastic units are result of different epochs, times and centuries. Some of the names of ancient profession found in the composition of the studies ethnonyms, in the modern language have become archaic. They can be found in varying degrees in written sources, in the modern Turkic languages, in dialects. The article considers the problems, associated with Azerbaijani ethnonyms.

Rəyçi: f.e.d. T.Baxşıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2017

L.H.ZƏRBƏLİYEVƏ*E-mail: laurazarbaliyeva@yahoo.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNDONEZIYA DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ƏRƏB DİLİNİN ROLU*Açar sözlər: İndoneziya dili, ərəb dili, İslam.**Ключевые слова: индонезийский язык, арабский язык, ислам.**Key words: the Indonesian language, the Arabic language, İslam.*

1. İslam ərəb dilinin İndoneziya dilinə təsirinin başlıca amili kimi. Ərəb mədəniyyəti və İslam VII əsrdən başlayaraq indiki Türkiyə, Fars imperiyası, şimal-qərbi Hindistanda və bir sıra Afrika ölkələrində kök salmağa başlamışdır. Ərəb mədəniyyəti, İslam fəlsəfəsi və dini ilə bərabər, ərəb dili də geniş yayılmış, Yaxın və Orta Şərqdə və Şimali Afrika ölkələrində tədricən beynəlmiləl dilə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində ərəb leksikası müxtəlif yerli dillərə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etmişdir [1, s. 80].

İslamın İndoneziyaya nə zaman daxil olması ilə bağlı müxtəlif ehtimallar vardır. Bir ehtimala görə, İslam əslində arxipelaqda VII əsrdə artıq mövcud olmuşdur. Çin səyyahı İ-Tszinin qeydlərində 671-ci ildə Ərəbistan, Fars imperiyası və Hindistanın indiki İndoneziya ərazisində mövcud olmuş Srivicaya (Şrivicaya) dövləti ilə ticarət əlaqələri saxladığı göstərilir. Tan sülaləsinə aid salnamələrdə isə ərəb və fars tacirlərinin IX və X əsrlərdə Çinə səfər edərkən Sumatrada dayandıqlarına dair məlumatlar vardır [7, s. 60]. Venesiyalı səyyah Marko Polonun yazdıqları həqiqətə daha uyğun hesab edilir. O, 1292-ci ildə dəniz yolu ilə Çindən Fars imperiyasına səfərində Açeğin şimal hissəsində dayanarkən burada İslamı artıq qəbul etmiş və hələ etməmiş əhali ilə və İslam dinini yaymaq istəyən hindistanlı müsəlman tacirlərlə rastlaşmışdır. Bu fakt İslamın həmin dövrdə İndoneziya ərazisində hələ o qədər də dərin kök salmadığını göstərir [10, s. 42]. Lakin 1297-ci ildə vəfat etmiş Sultan Malik əl-Salehin məzarının orada mövcudluğu onu göstərir ki, Marko Polonun səfərindən az sonra İslam bu ərazidə möhkəmlənməyə müvəffəq olmuşdur. Həmin dövrdə dövləti də artıq “sultan” titullu hökmdar idarə etmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, İslam dini İndoneziyada XIII əsrin sonlarında Şimali Açeğ ərazisində artıq mövcud olmuşdur [10, s. 43]. Bunu Mərakeş səyyahı İbn Bəttutənin 1345-ci ildə indiki İndoneziya ərazisində mövcud olmuş Samudra Pasay adlı İslam sultanlığına səfəri ilə bağlı verdiyi məlumat da [7, s. 60] təsdiq edir.

Lakin Çandrasasmitaya görə, müsəlman ölkələrinin Cənub-Şərqi Asiya və Şərqi Asiya ilə ticarət əlaqələrinin VII əsrdən mövcud olduğu nəzərə alınarsa, İslamın İndoneziyaya məhz XIII əsrdə gəlməsi inandırıcı deyildir. Onun fikrincə, islamlaşma prosesi İndoneziya ərazisində daha əvvəl başlamışdır. XIII əsrdə isə o möhkəmləndikdən sonra burada ilk İslam krallığı yaranmışdır [11, s.15].

İndoneziyada İslamın yayılmasında ticarət əlaqələri, nigah, dövlət idarəçiliyi, mədrəsə təhsili, incəsənət, memarlıq kimi amillər mühüm rol oynamışdır. Hinduizm və buddizm kimi, İslamı da sahilboyu ərazilərdə zadəgan tacirlər yaymışlar, çünki onlara öz maraqlarını təmin etmək üçün yerli əhalinin dəstəyi vacib idi. Bu məqsədlə onların yerli zadəgan ailələrindən olan qadınlarla nigah əlaqələrinə girməsi İslam dininin ardıcılılarının sayının getdikcə artmasına səbəb olurdu. İslamın burada geniş yayılmasının bir səbəbi də yerli hökmdarın İslam dinini qəbul etməsindən sonra təbəələrinin də bu yolu seçməsi olmuşdur [7, s. 60].

Ümumiyyətlə, arxipelaq əhalisi eqalitar əsaslara söykənən İslam dinini xoş qarşılamışdır, çünki o burada məcburi şəkildə qəbul etdirilmirdi, sülh yolu ilə yayılırdı. Silk

bölgüsünün olmadığı və şəxsi ləyaqətə hörmətin üstün tutulduğu bu dini yerli əhali həvəslə qəbul etmişdir [7, s. 60].

İslamın geniş yayılmasında mədrəsə təhsili də böyük rol oynamışdır. Mədrəsə təhsilini başa vurmuş məzunlar sonra üləma və din müəllimləri kimi İslamı ən ucqar yerlərə qədər apara bilmişlər [7, s. 61]. İslamın geniş yayılmasında onun sufilik dini və fəlsəfi cərəyanının payı da az deyildir. Din müəllimlərinin mədrəsələrdə sufiliyi tədris etməsi əhalinin İslamı qəbul etməsini daha da sürətləndirmişdir [11, s. 25].

Bundan başqa, İslamın təbliğində incəsənətin də müəyyən rolu olmuşdur. İslam dini İndoneziyaya yol tapdığı zaman burada hind (hinduizm-buddizm) mədəniyyəti artıq dərin kök salmışdı. Bununla belə, yeni din yayılarkən bu mədəniyyətə qarşı heç bir etiraz cəhdi göstərilirdi. Əksinə, hind mədəniyyətinə xas vayanq (kölgə) tamaşaları İslamın təbliği üçün istifadə olunurdu. Məsələn, “Mahabharata” və “Ramayana” eposlarındakı obrazlar müsəlman obrazları ilə əvəz olunurdu. Bunun nəticəsində xalqın çox sevdiyi vayanq tamaşaları İslamın mühüm təbliğatçısına çevrildi (həmçinin bax: [11, s. 26-27]).

İslam dini memarlıq nümunələri ilə də təbliğ edilirdi. Yerli əhalinin dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin etmək məqsədilə məscidlərin inşasında hind məbədlərinin üslubundan o qədər də fərqlənməyən memarlıq üslubundan istifadə olunurdu (həmçinin bax: [11, s. 27]).

Müsəlman tacirlərin arxipelaqda uzun müddət olmasına baxmayaraq, İslam dininin burada geniş şəkildə XIII əsrdən sonra yayılması abbasilər sülaləsinin süqutu ilə əlaqələndirilir. Bu, 1258-ci ildə monqolların abbasilərə hücumu zamanı çoxlu sayda üləmanın Asiyanın cənub-şərqində yeni yaranmış müsəlman dövlətlərinə üz tutması ilə izah edilir [7, s. 60].

2.1. Ərəb alınmalarının İndoneziya dilində yeri. Öz tarixi boyu müasir İndoneziya dili müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Bu dillər arasında ərəb dilinin xüsusi rolu olmuşdur. Bununla belə, bu dil İndoneziya dilinə sanskrit qədər güclü təsir göstərə bilməmişdir [1, s. 80].

İslamın İndoneziyada yayılması ilə İndoneziya dili bu və ya digər zərurətdən ərəb dilindən müxtəlif sahələri əhatə edən sözlər almışdır. Ərəb dilindən alınmalardan əmələ gəlmiş törəmə sözləri nəzərə almasaq, İndoneziya dilində üç minə yaxın ərəb mənşəli söz olduğunu demək olar. Onların bir hissəsi ərəb dilindən birbaşa, digər hissəsi isə başqa dillər vasitəsilə alınmış söz və ifadələrdir.

Ərəb dilinin İndoneziya dilinə təsiri tədricən baş vermişdir. İlk dövrlərdə nisbətən zəif olmuş bu təsir zaman keçdikcə güclənmiş və İndoneziyaya hind mədəniyyəti ilə gəlmiş sanskrit dilini sıxışdırıb sıradan çıxarmışdır. Ərəb dilinin İndoneziya dilinə güclü təsiri klassik malay ədəbiyyatı dövrünə qədər davam etmişdir [5].

Ərəb dili İndoneziyada təkcə ibadət dili kimi istifadə olunmamışdır, insanlar bu dilə gündəlik həyatda da tez-tez müraciət etmişlər. Həmin ənənə indi də davam edir. İndoneziyalıların öz nitqində tez-tez ərəb sözlərindən istifadə etməsi onların İslam dininə çox həssas olması səbəbindən hətta təqdir olunur. *Masya allah, alhamdulillah, astaghfirullah* kimi ərəb sözlərindən istifadə etməklə hətta başqalarının rəğbətini də qazanmaq olar [9, s. 91-92]. Əhalisinin əsas hissəsi müsəlman olan İndoneziya xalqı üçün başqa əcnəbi dillərlə müqayisədə ərəb dilinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

İndoneziyada vaxtilə dövlət əhəmiyyətli, ticarət və adət-ənənələrlə bağlı sənədlərin yazılmasında ərəb qrafikasına əsaslanan cavi əlifbası tətbiq edilmişdir. İslamın indiki İndoneziya və qonşu ərazilərdə yayılması ilə ərəb əlifbası əsasında dəyişikliklər və əlavələr edilməklə yaradılmış bu əlifba uzun müddət burada İslam krallıqlarında rəsmi əlifba kimi istifadə olunmuşdur. Cavi əlifbası ilə yazılmış ilk yazının XIV əsrə aid olduğu təxmin edilir [4].

Cavi əlifbası sonra burada ərəb dilinin təsirini zəiflətmək üçün holland müstəmləkəçilərinin tətbiq etdiyi latın əlifbası ilə əvəz olunmuşdur. Məhz müstəmləkə dövründə ərəb dilinin əvvəlki təsiri azalmışdır, çünki onun funksiyası yalnız mədrəsələrdə tədris olunmaqla və dini ədəbiyyatla məhdudlaşdırılmışdı [6, s. 236].

2.2. Ərəb alınmalarının leksik qrupları. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar İndoneziya dilində olan ərəb alınmalarının sayını fərqli sayda göstərirlər. İndoneziya tədqiqatçısı Nurun yazdığına görə, İndoneziya dilində Sudarno 2336, Con 2750, Kamali isə 2178 ərəb mənşəli alınma söz aşkara çıxarmışdır [6, s. 238]. Ərəb mənşəli sözlərin bir hissəsi İndoneziya dilinə birbaşa ərəb dilindən, digər hissəsi isə fars dili və Hindistanda istifadə olunan müxtəlif dillər vasitəsilə keçmişdir [9, s. 86]. Ərəb dilindən (ər.) alınmalar İndoneziya dilinin (ind.) bütün sahələrinə nüfuz edə bilmişdir, lakin müəyyən sahələrdə onlar daha çoxdur. Daha çox işləndiyi sahələrə görə ərəb alınmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [1, s. 80-84]:

– şəriətlə bağlı sözlər: ind. *hak* ‘haqq; ixtiyar’ > ər. *حق*/ḥaqq/ ‘hüquq; haqq; həqiqət’, ind. *hakim* ‘hakim’ > ər. *حاکم*/ḥākīm/ ‘hakim’, ind. *hukum* ‘qanun; cəza’ > ər. *حکم*/ḥukm/ ‘hökm, qərar’;

– İslam dini ilə bağlı anlayışları bildirən sözlər (ümumiyyətlə, İndoneziya dilində ərəb alınmalarının əksəriyyəti İslam dininin bütün əsas tərəflərini əks etdirən söz və ifadələrdir): ind. *Allah* ‘allah’ > ər. *الله*/allahu/ ‘allah’, ind. *rasul* ‘rəsul’ > ər. *رسول*/rasūl/ ‘elçi, nümayəndə’, ind. *doa* ‘dua’ > ər. *دعاء*/du‘ā/ ‘çağırış, iltimas; dua’;

– zaman anlayışları bildirən sözlər: ind. *waktu* ‘vaxt’ > ər. *وقت*/waqt/ ‘vaxt, zaman, dövr’, ind. *zaman* ‘zaman’ > ər. *زمان*/zaman/ ‘zaman, an’, ind. *saat* ‘an’ > ər. *ساعة*/sa‘āt/ ‘saat’;

– coğrafi anlayışlar bildirən sözlər: ind. *dunia* ‘dünya’ > ər. *دنیا*/dunyā/ ‘dünya, aləm’, ind. *kutub* ‘qütüb’ > ər. *قطب*/qutb/ ‘qütüb; məhvər’, ind. *iklim* ‘iqlim’ > ər. *إقليم*/‘iqlīm/ ‘iqlim; bölgə, əyalət’;

– inzibati idarəetmə anlayışları bildirən sözlər: ind. *majelis* ‘şura’ > ər. *مجلس*/majlis/ ‘məclis, şura; yer’, ind. *daerah* ‘ərazi’ > ər. *دائرة*/dā‘irat/ ‘dairə, sahə’, ind. *wilayah* > ‘ərazi’ > ər. *ولاية*/wilāyat/ ‘vilayət’;

– ticarətlə bağlı sözlər: ind. *hisab* ‘hesab; hesablama’ > ər. *حساب*/ḥisāb/ ‘hesablama’, ind. *halwa* ‘şirniyyat; qurudulmuş meyvələr’ > ər. *حلى*/ḥalwā/ ‘şirniyyat’;

– elm və təhsillə bağlı sözlər: ind. *ilmu* ‘elm’ > ər. *علم*/‘ilm/ ‘elm’, ind. *kamus* ‘lüğət, okean’ > ər. *قاموس*/qāmūs/ ‘lüğət; dəniz’, ind. *huruf* ‘hərflər’ > ər. *حروف*/ḥurūf/ ‘hərflər’.

Ərəb alınmalarının çox az hissəsi gündəlik həyatda, məişətdə istifadə olunan sözlərdir. Onların böyük bir qismi mədəniyyətlə bağlı yeni anlayışlar ifadə etmək üçün alınmışdır [3].

Ərəb dilindən alınmış sözlərin bəziləri İndoneziya dilində eyni zamanda həm formal, həm də semantik diferensiasiyaya uğramışdır. Məsələn, ərəb dilində “fərd; vəzifə, borc” mənası ifadə edən *فرد*/fard/ sözü İndoneziya dilinə alındıqdan sonra iki leksik vahidə parçalanmışdır: *fardu* ‘dini öhdəlik’ və *perlu* ‘ehtiyacı olmaq’. Göründüyü kimi, burada *fardu* leksemi dinlə əlaqədar anlayış bildirməklə yanaşı, həm də *perlu* şəklində fərqli forma və leksik məna əldə etmiş, başqa sözlə, formal və semantik baxımdan diferensiasiya edilmişdir (həmçinin bax: [3]).

3. Ərəb alınmalarının fonetik və orfoqrafik aspektləri. Ərəb və İndoneziya dillərinin fonemlər sistemi fərqli olduğundan ərəb alınmaları İndoneziya dilində müxtəlif fonetik dəyişikliklərə uğramışdır. Məsələn, İndoneziya dilində uzun samitlər olmadığından ərəb dilindən alınmış sözlərdə onlar reduksiyaya uğramış, kəmiyyətcə qısaldılmışdır. İndoneziya dilində müvafiq qarşılığı olmayan ərəb samitləri də digər samitlərlə əvəz edilmiş, ya da ixtisar edilmişdir. Ümumiyyətlə, alınma sözlərdə apokopa, sinkopa kimi fonetik hadisələr həm saitləri, həm də samitləri əhatə edir (həmçinin bax: [6, s. 238]).

Nur İndoneziya dilindəki ərəb alınmalarını yazılışına, tələffüzünə və leksik mənalarına görə qruplaşdırır [6, s. 238]. Lakin onun təqdim etdiyi bölgü systemsizdir və konkret təsnifat prinsiplərinə əsaslanmır. Bəzi hallarda isə o, fonem və qrafem anlayışlarını dolaşq salır. Elə onun gətirdiyi nümunələr əsasında İndoneziya dilindəki ərəb alınmalarını yazılışına, tələffüzünə və leksik mənalarına görə deyil, fonetik tərkibinə və leksik mənalarının saxlanması / dəyişməsinə görə qruplaşdırmaq olar:

1. Fonetik tərkibi ərəb dilindəki kimi saxlanmış və ya kəmiyyətə dəyişikliyə uğramış sözlər: ər. بدن /badan/ ‘bədən’ < ind. *badan* ‘bədən, bel; korpus’ (dəyişikliyə uğramamışdır), ər. ابليس /‘iblis/ ‘iblis’ < ind. *iblis* ‘iblis, şeytan’ (uzun /i/ səsi kəmiyyətə qısa /i/ səsi ilə əvəz olunmuşdur).

2. Fonetik tərkibi dəyişikliyə uğramış sözlər: ər. ظاهر / zāhir/ ‘zahir; görkəm; əyani’ < ind. *lahir* ‘zahiri görünüş, görkəm; doğulmaq’ (/z/ səsi /l/ səsi ilə əvəz olunmuşdur), ər. فكر /fikr/ ‘fikir, rəy, baxış’ < ind. *pikir* ‘düşünmək’ (/f/ səsi /p/ səsi ilə əvəz olunmuşdur), ər. غائب /gā‘ib/ ‘gözə görünməyən, qaib, naməlum’ < ind. *gajib* ‘gizli; sirli’ (/g/ səsi /g/ səsi ilə əvəz olunmuşdur).

3. Leksik mənası ərəb dilindəki kimi saxlanmış sözlər: ər. زكاة /zakāt/ ‘zəkat, sədəqə’ < ind. *zakat* ‘zəkat’, ər. جسد /jasad/ ‘cəsəd, bədən, cüssə’ < ind. *jasad* ‘cəsəd’, ər. بدن /badan/ ‘bədən < ind. *badan* ‘bədən; korpus’.

4. Leksik mənası dəyişilmiş sözlər: ər. كلمات /kalimāt/ ‘kəlmələr, kəlamlar, sözlər’ < ind. *kalimat* ‘cümlə’, ər. جملة /jumlat/ ‘cümlə, ümumi’ < ind. *jumlah* ‘miqdar’, ər. اجازة /‘ijāzat/ ‘icazə, razılıq’ < ind. *ijazah* ‘diplom’.

Vaxtilə ərəb alınmalarının latın əlifbası ilə transliterasiyasında onları təşkil edən fonemlərin orijinallığının saxlanmasına da müəyyən cəhdlər göstərilmişdir. Məsələn, İndoneziya dilində bir sıra köhnə ədəbiyyat və lüğətlərdə ərəb alınmalarında hecasonu quttural /ʔ/ fonemi (ərəb dilində bu fonem Ʒ qrafemi ilə işarələnir) və həmzə (‘) *k* və ya ‘ qrafemləri, həmçinin auqmentativ *a* qrafemi ilə verilmişdir: ər. نعمة /ni‘mat/ ‘nemət’ < ind. *nikmat* / ni‘mat ‘həzz’, ər. لعنة /la‘nat/ ‘lənət’ < ind. *laknat* / *laanat* ‘lənət’. Lakin müasir orfoqrafik qaydalara uyğun olaraq hazırda bu səs *k* qrafemi ilə işarələnir (bu barədə həmçinin bax: [3]).

Yazılışı (eləcə də tələffüzü) fərqli, leksik mənası isə eyni olan bir sıra sözlərdən, başqa sözlə, variantlardan yalnız birinin orfoqrafyası düzgün hesab edilir. Məsələn, ərəb mənşəli *korban – kurban* (“qurban”) (> ər. قربان /qurbān/ ‘qurban’), *kemis – Kamis* (“cümə axşamı”) (> ər. خميس /xamīs/ ‘cümə axşamı’) [9, s. 78] kimi variantlardan birincilərin orfoqrafyası normativ kimi qəbul edilmişdir. Sudarnonun fikrincə [9, s. 78-79], ərəb mənşəli sözlərin İndoneziya dilində variativliyi bu dillərin fonetikasındakı fərqliliklər və İndoneziya dilində latın əlifbasının tətbiq olunması ilə ortaya çıxmış problemlərdən qaynaqlanır.

Ərəb mənşəli sözlərin İndoneziya dilində orfoqrafyasını təkmilləşdirmək məqsədilə 1953-cü ildə Din Nazirliyi və dinlə bağlı digər təsisatların istifadəsi üçün ərəb sözlərinin latın əlifbası ilə yazılışına aid bölmənin də daxil olduğu məlumat kitabçası nəşr edilmişdir [8, s. 73].

4. İndoneziya dilinin qrammatikasında ərəb elementləri. Ərəb dilinin təsiri İndoneziya dilinin qrammatikasından da yan keçməmiş, burada morfoloji yolla söz yaradıcılığında müəyyən yeniliklərə yol açmışdır [6, s. 240]. Məsələn, ərəb dilindən fərqli olaraq İndoneziya dilində cins kateqoriyası olmasa da, müəyyən sözlərdə ərəb mənşəli *-ah*, *-in* və *-at* şəkilçilərinin cins göstəricisi kimi çıxış etdiyini görmək olar. Hətta onlar İndoneziya dilinin qrammatikasında artıq cins bildirən şəkilçilər kimi təqdim edilir. Bəzi qrammatik təsvirlərdə verilən şərhələrdə göstərilir ki, *-ah* şəkilçisi ismin qadın cinsini bildirir: *muslimah* ‘müsəlman qadın’ (> ər. مسلمات /muslimāt/ ‘müsəlman qadınlar’). Bu qrammatik təsvirlərdə kişi cinsini bildirən *-in* və qadın cinsini bildirən *-at* şəkilçisinin eyni zamanda isimlərin cəm halını göstərməsinə dair fikirlər də irəli sürülür və buna *muslimin* ‘müsəlman kişilər’ (> ər. مسلمين /muslimīna/ ‘müsəlmanlar, müsəlman kişilər’), *muslimat* ‘müsəlman qadınlar’ (> ər. مسلمات /muslimāt/ ‘müsəlman qadınlar’) kimi nümunələr gətirilir. Bundan başqa, ərəb mənşəli *-i*, *-wi*, *-ani* və *-iah* şəkilçilərinin isimdən sifət əmələ gətirmək üçün istifadə olunduğu bildirilir və müvafiq nümunələr verilir: *Islam* ‘İslam’ (> ər. اسلام /‘islām/ ‘İslam’) → *islami* ‘islami’ (> ər. اسلامي /‘islāmī/ ‘islami’), *dunia* ‘dünya’ (> ər. دنيا /dunyā/ ‘dünya’) → *duniawi* ‘dünyəvi’ (> ər. دنيوي /dunyawī/ ‘dünyəvi’), *alam* ‘təbiət’ (> ər. عالم /‘ālam/ ‘aləm, təbiət’) → *alamiah* ‘təbii’ [6, s. 240] (> ər. عالمي /‘ālamī/ ‘təbii’ – burada *-ah* şəkilçisi, çox güman ki, İndoneziya dili zəminində yanlış analogiya üzrə yaranmışdır, çünki ərəb dilində “təbii”

mənasında *عالمية sözü yoxdur). Badudu göstərir ki, *-i* və *-wi* ayrı-ayrı şəkilçilər deyil, eyni şəkilçinin müxtəlif formalarıdır. *-i* şəkilçisi samitlə bitən, *-wi* şəkilçisi isə saitle bitən sözlərə əlavə olunur [2, s. 73-74].

Göründüyü kimi, həm Nur, həm də Badudu bu şəkilçiləri kateqorial göstərici kimi təqdim edir. Lakin hesab edirik ki, bu şəkilçilər yalnız ərəb mənşəli sözlərin tərkibində işlənir, digər sözlərdə isə müşahidə edilmir. Ona görə də həmin şəkilçiləri müstəqil hesab etmək olmaz, çünki onlar İndoneziya dilinə müvafiq sözlərin tərkibində daxil olmuşdur. Analoji hadisə Azərbaycan dilində də müşahidə edilir. Bu dildə ərəb və fars mənşəli etimoloji şəkilçilər (*la-*, *ba-*, *bi-*, *na-* və s.) əsl Azərbaycan sözlərinə artırılmır, çünki onlar Azərbaycan dilinə şəkilçi kimi deyil, ayrı-ayrı sözlərin tərkibində keçmişdir.

Nəticə. Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq ərəb dilinin İndoneziya dilinin inkişafındakı oynadığı rolu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- İndoneziyada holland müstəmləkəsi dövründə latın qrafikası əsasında yaradılmış əlifba tətbiq olunana qədər İndoneziya dili uzun müddət ərəb qrafikası əsasında yaradılmış cavi əlifbasından yararlanmışdır.

- ərəb dilindən alınmış sözlərin sayı İndoneziya dilində üç minə yaxındır. Onların bir qismi orfoqrafiyasını və ilkin leksik mənasını saxlamış, digər qismi isə yeni linqvistik mühitdə semantik və formal dəyişikliyə uğramışdır. İndoneziya dilinə yeni anlayışları ifadə etmək üçün alınmış bu sözlər İndoneziya dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

- ərəb mənşəli sözlər İndoneziya dilinin lüğət tərkibinə yalnız birbaşa ərəb dilindən deyil, həmçinin digər dillər vasitəsilə daxil olmuşdur.

- ərəb alınmaları İndoneziya dilində müəyyən sözlərdə cins göstəriciləri əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu göstəricilər yalnız müvafiq ərəb sözlərinin tərkibində çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Аракин В.Д. Индонезийские языки. Москва: Наука, 1965.
2. Badudu J.S. Inilah Bahasa Indonesia yang Benar. Jakarta: PT Gramedia, 1984.
3. Campbell Stuart. The Arabic Element in Indonesian – What do Students Need to Know about it? Language Acquisition Research Centre, University Of Western Sydney Macarthur // <http://wacana.usc.edu.au/4/campbell.html>.
4. Hermansyah. Kesultanan Pasai Pencetus Aksara Jawi (Tinjauan Naskah-Naskah di Nusantara) // Jumantara. Vol. 5 № 2, Oktober 2014 (versi elektronik: <http://www.perpusnas.go.id/magazine/kesultanan-pasai-pencetus-aksara-jawi-tinjauan-naskah-naskah-di-nusantara/>).
5. Melayuonline. <http://melayuonline.com/eng/culture/dig/1713/transitional-era-of-malay-language-in-arabic-influence>.
6. Nur Tajudin. Sumbangan Bahasa Arab terhadap Bahasa Indonesia dalam Perspektif Pengembangan Bahasa dan Budaya // Humaniora. Vol. 26. №2 iyun 2014, hal. 235-243 (versi elektronik: <https://www.researchgate.net/publication/>).
7. Oktorino Nino (pengalih bahasa). Ensiklopedia Sejarah dan Budaya. Jakarta: Lentera Abadi, 2009.
8. Rangkuti H.Bahrum. Masalah Penulisan Kata-Kata Arab dengan Huruf Latin di Indonesia. Seminar Bahasa Indonesia. Puncak Pass, 2-3 Maret 1972.
9. Soedarno. Ejaan yang Disempurnakan dalam Penulisan Kata-Kata Bahasa Arab. Seminar Bahasa Indonesia. Puncak Pass, 2-3 Maret 1972.
10. Soekmono R. Pengantar Sejarah Kebudayaan Indonesia 3. Yogyakarta: Penerbit Kanisius, 1973.
11. Tjandrasmita H. Uka. The Growth and Development of Muslim Cities in Indonesia from the 13th-18th Century. Center for Research and Development on Religious Literature and Heritage. Ministry of Religious Affairs. Jakarta, 2012.

Л.Х.Зарбалиева

Роль арабского языка в обогащении индонезийского языка

Резюме

Настоящая статья посвящена роли арабских заимствований в обогащении индонезийского языка. В ней выявляются пути заимствования в индонезийский язык арабских слов, приспособление звукового облика этих слов к фонетическим нормам индонезийского языка, затрагиваются случаи семантических изменений и орфографические аспекты заимствований, критически рассматриваются существующие мнения о заимствовании в индонезийский язык и некоторых арабских грамматических категорий.

L.H.Zarbaliyeva

The Role of the Arabic Language in Enriching the Indonesian Language

Summary

This article deals with the role of the Arabic borrowings in enriching the Indonesian Language. It studies the ways the Arabic loan-words have been borrowed into Indonesian, and the adaptation of the sounds of those words to meet the phonetic norms of Indonesian; analyzes the semantic changes of certain words and the orthographic aspects of borrowings; and also critically disusses various opinions about borrowings in Indonesian and some Arabic grammatical categories.

Rəyçilər: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

ADU-nun Xarici dillər kafedrası

(29.03.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №07))

Redaksiyaya daxil olub: 31.03.2017

G.F.ZEYNALOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DOLAYI NİTQ AKTLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

*Açar sözlər: birbaşa nitq aktı, dolay nitq aktı, danışan, dinləyən, akt, yaxud hərəkət**Ключевые слова: прямой речевой акт, косвенный речевой акт, говорящий, слушающий, акт или действие**Key words: direct speech act, indirect speech act, speaker, hearer, act or action*

Məlum olduğu kimi, C.Ostin tərəfindən əsas qoyulan danışmaq aktı nəzəriyyəsi sonradan C.Sörl tərəfindən inkişaf etdirilmiş və nitq akt nəzəriyyəsinə müəyyən əlavələr etmişdir. Bunlardan biri də dolay nitq aktının şərti məsələsidir. C.Sörlə görə, dolay söyləmələrin şərti zamanı dinləyən müəyyən biliklərə istinad edir: 1) dünya haqqında fon biliyi; 2) qarşılıqlı danışmaq təsiri və əməkdaşlıq prinsipinin əsas qaydalarını bilməsi; 3) uğurluluq şərtlərindən irəli gələn nitq aktı nəzəriyyəsində qaydaları bilməsi; 4) dolay nitq aktının müəyyən növündə çox zaman işlədilən konvensional dil formalarının inventarı haqqında bilik.

Nitq aktlarını bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də söyləmin cümlə quruluşunun müxtəlif olmasıdır. Nitq aktları quruluşca dörd cümlə növünə (nəqli, sual, əmr, nida) uyğun gəlir. Söyləmin cümlə quruluşu ilə onun ünsiyyət funksiyası arasında mövcud olan nitq aktı birbaşa nitq aktı adlanır. Belə ki, əmr bildirən nitq aktı əmr cümləsi ilə ifadə olunduqda birbaşa nitq aktı, nəqli və sual quruluşlu cümlə ilə ifadə olunduqda isə dolay nitq aktı adlanır. Məsələn: Take an umbrella in a rainy day. Yağışlı havada cətir götürün (əmr, birbaşa ifadə). Would you kindly get off my foot? Zəhmət olmasa, ayağımın üstündən düşərsiniz? (xahiş, dolay)

C.Sörl dolay nitq aktlarının zəruriliyini müəyyən şərtlərə söykəndiyini qeyd edir. Bunlardan ikisi xüsusilə önə çəkilir. Bunlardan biri uğurluluq şərti, digəri isə nəzakətlik prinsipidir. Dolay nitq aktları əsasən xahiş məzmunlu aktlar üçün səciyyəvidir. Bununla yanaşı, arzu, niyyət ifadə edən dolay nitq aktlarında söyləmin hər hansı növündə sintaktik konstruksiyalar müxtəlif cür işlədilə bilər.

Dolay (vasitəli) vadar etmələrin həyata keçirilməsində “şərti” istifadə olunan cümlələri C.Sörl altı qrupa bölür. Vasitəli xahişlərin, əmrlərin və digər vadar etmələrdən ibarət olan cümlələri hər bir qrupuna xas olan hərəkətləri ifadə edən cümlələrin sintaktik baxımdan genişlənmə imkanlarını “danışan” [S] “dinləyən” [H] və “akt” [A] (hərəkət) məzmununda modelləşdirir.

Qrup 1: Dinləyənin (H) hərəkəti (A) yerinə yetirmək qabiliyyətinə aid olan cümlələr:

Can you reach the salt? ‘Sizin əliniz duza çatır?’

Can you pass the salt? ‘Duzu mənə verə bilərsiniz?’

Can you be a little more quiet? ‘Özünüzü bir az sakit apara bilərsiniz?’

You could be a little more quiet. ‘Siz özünüzü bir az sakit apara bilərsiniz’.

You can go now. ‘Siz indi gedə bilərsiniz’ (bu həmçinin icazə də ola bilər—you may go now).

Are you able to reach the book on the top shelf? ‘Yuxarı rəfdəki kitaba əliniz çatır?’

Have you got change for a dollar? ‘Sizdə dolları dəyişmək üçün xırda var?’

Qrup 2: Dinləyənin (H) hərəkəti (A) yerinə yetirməsi üçün danışanın (S) istəyinə və ya danışanın (S) ehtiyacına aid olan cümlələr:

I would like you to go now. ‘Mən istərdim ki, siz indi gedəsiniz’.

I want you to do this for me, Henry. 'Henri, mən istərdim ki siz bunu mənim üçün edəsiniz'.

I would/should appreciate it if you would/could do it for me. 'Siz bunu mənim üçün etsəydiniz, mən sizə minnətdar olardım'.

I would/should be most grateful if you would/should help us out. 'Siz bizə kömək etsəydiniz, mən sizə son dərəcə minnətdar olardım'.

I'd rather you didn't do that any more. 'Mən istərdim ki, siz bunu bir daha etməyəsiniz'.

I'd be very much obliged if you would pay me the money back soon. 'Siz bu yaxın vaxtda pulu mənə qaytarsaydınız, mən sizə son dərəcə minnətdar olardım'.

I hope you'll do it. 'Mən ümid edirəm ki, siz bunu edəcəksiniz'.

I wish you wouldn't do it. 'Mən istərdim ki, siz bunu etməyəsiniz'.

Qrup 3: Aktın (A) dinləyən (H) tərəfindən həyata keçirilməsinə aid olan cümlələr:

Officers will henceforth wear ties at dinner. Bundan sonra nahar vaxtı zabitlər qalstukda olacaqlar.

Will you quit making that awful racket? Belə qorxunc gurultu eləməyi kəsəcəksiniz mi?

Would you kindly get off my foot? Zəhmət olmasa ayağımın üstündən düşərsiniz?

Won't you stop making that noise soon? Siz axırki belə səs eləməyi kəsməyəcəksiniz?

Aren't you going to eat your cereal? Yulafli sıyıqınızı yeməyə hazırlaşmırsınız mı?

Qrup 4: İstəyə və ya dinləyənin (H) hərəkəti (A) etmək meyilliyinə aid olan cümlələr:

Would you be willing to write a letter of recommendation for me? Siz mənim üçün zəmanət məktubu yazmağa meyillisiniz mi?

Do you want to hand me that hammer over there on the table? O stolun üstündəki çəkiçi mənə ötürmək istəyirsiniz mi?

Would you mind not making so much noise? Zəhmət olmasa bu qədər səs eləməyə bilərsiniz?

Would it be convenient for you to come on Wednesday? Çərşənbə günü gəlmək sizin üçün rahat olacaq mı?

Would it be too much (trouble) for you to pay me the money next Wednesday? Pulu mənə növbəti çərşənbə günü verməyiniz sizi çox çətinliyə salmaz ki?

Qrup 5: Hərəkətin (A) həyata keçmə səbəbinə aid olan cümlələr:

You ought to be more polite to your mother. Siz ananıza daha nəzakətli olmalısınız.

You should leave immediately. Siz dərhal getməlisiniz.

Must you continue hammering that way? Siz belə danqıldatmağı davam etməlisiniz?

Ought you to eat quite so much spaghetti? Siz bu qədər spaqetti yeməlisinizmi?

Should you be wearing John's tie? Siz Conun qalstukunu geyinməlisinizmi?

You had better go now. Yaxşı olar ki siz indi gedəsiniz.

Hadn't you better go now? Yaxşı olmaz mı ki siz indi gedəsiniz?

Why not stop here? Burada niyə dayanmıyaq ki?

Why don't you try it just once? Nəyə görə bunu bir dəfə belə etməyə cəhd göstərmirsiniz?

Why don't you be quiet? Nəyə görə siz sakitləşirsiniz?

It would be better for you (for us all) if you would leave the room. Siz otaqdan çıxsaydınız, bizə (bizim hamımıza) yaxşı olardı.

It wouldn't hurt if you left now. Siz indi qetsəydiniz, heç kimin xətrinə dəyməzdi.

It might help if you shut up. Əgər siz sussanız, bundan yalnız fayda olar.

It would be better if you gave me the money now. Siz pulu indi mənə versəydiniz yaxşı olardı.

It would be a good idea if you left town. Siz şəhərdən qetsəydiniz pis olmazdı.

We'd all be better off if you'd just pipe down a bit. Siz bir az tonunuzu aşağı salsaydınız, bizim hamımıza yaxşı olardı.

Bu sinfə həmçinin formaların ümumiliyinə sahib olmayan lakin aydın şəkildə müvafiq kontekstlərdə vasitəli xahişlər kimi deyilə bilən çoxsaylı nümunələr daxildir, məsələn:

You are standing on my foot. Siz mənim ayağımın üstündə dayanmışsınız.

I can't see the movie screen while you have your hat on. Sizin başınızda şlyapa olduğunda mən ekranı görə bilmirəm.

Ola bilsin ki bu sinfə növbəti cümlələr aiddir:

How many times have I told you (must I tell you) not to eat with your fingers? Mən sənə əllərlə yeməməyi neçə dəfə demişəm (deməliyəm)?

I must have told you a dozen times not to eat with your mouth open. Acıq ağız ilə yeməməyi deyəsən mən sənə min dəfə demişəm?

If I have told you once I have told you a thousand times not to wear your hat in the house. Əgər mən səndən bir dəfə xahiş etmişəmsə deməli mən səndən min dəfə xahiş etmişəm ki evdə şlyapa geyinməyəsən.

Qrup 6: Yuxarıda sadalanmış elementlərdən biri digərinə daxil olan cümlələr; həmçinin vadaredici eksplisit illokutiv felin yuxarıda işarə edilmiş kontekstlərə yerləşdirilmiş cümlələr.

Would you mind awfully if I asked you if you could write me a letter of recommendation? Əgər mən sizdən mənə tövsiyyə məktubu yaza bilərsinizmi soruşsam, siz kəskin etiraz etməsiniz ki?

Would it be too much if I suggested that you could possibly make a little less noise? Əgər sizdən heç olmasa bir qədər az səs eləməyi xahiş eləsəm bu mən tərəfdən həddindən artıq çox olmazmı?

Might I ask you to take off your hat? Şlyapanızı çıxartmağı sizdən xahiş edə bilərəm mi?

I hope you won't mind if I ask you if you could leave us alone. Mən ümid edirəm ki bizi yalnız qoymağı sizdən xahiş etsəm, siz etizar etməsiniz.

I would appreciate it if you could make less noise. Siz az səs salsaydınız mən sizə minnətdar olardım.

Beləliklə, C.Sörlin dolayı nitq aktlarına dair verdiyi söyləmələr, onların variantlarına və sintaktik baxımdan genişlənməsi əsasən arzu, niyyət ifadə edən nitq aktlarını ifadə edir. Bununla yanaşı, elə nitq aktları vardır ki, onlar (üzr istəmə, təbriklər, təşəkkürlər, vədetmə) illokutiv aktlar kimi dolayı nitq aktlarında işlənə bilmir.

Ədəbiyyat

1. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII, М., Прогресс, 1986.
2. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVI, М., Прогресс, 1985.
3. Mammadov A. Studies in text and discourse. Baku, 2008.
4. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, 2010.
5. Əbdülrahimov E. Linqvistik praqmatika. Bakı, Elm və təhsil, 2014.

Г.Ф.Зейналова

Об особенностях косвенных речевых актов

Резюме

В статье рассматриваются речевые акты. В статье сделана попытка изучения косвенных речевых актов на размышлениях Дж.Сёрля о возможностях использования некоторых речевых актов косвенно.

G.F.Zeynalova

On the Peculiarities of the Indirect Speech Acts

Summary

The article deals with the speech acts. In the article an attempt is made to study Indirect Speech acts on J.Searle's considerations about the possibility of using some speech acts indirectly.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

Б.Т.АГАЕВА

E-mail: bella.agayeva29@gmail.com

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ АНГЛИЙСКОГО ПРОСТОРЕЧИЯ НА РУССКИЙ ЯЗЫК ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Ключевые слова: просторечия, перевод, сленгизм, коллоквиализм, вульгаризм

Açar sözlər: sadə dil, tərcümə, slengizm, kollokvializm, vulgarizm

Key words: colloquial speech, translation, slang, colloquial words, vulgar words

Одним из средств придания художественному тексту выразительности и экспрессивности является употребление просторечия во всем его многообразии.

Просторечия – слова, выражения, формы словообразования и словоизменения, черты произношения, отклоняющиеся от литературной нормы и имеющие оттенок стилистической сниженности.

Вся английская нестандартная лексика подразделяется на «низкие» коллоквиализмы, общие сленгизмы, специальные сленгизмы (жаргонизмы, кентизмы) и вульгаризмы.

Язык романов английских писателей анализировался почти со всех точек зрения, однако, несмотря на такой повышенный интерес, употребление английского просторечия и его отражения при переводе на русский язык осталось без должного внимания.

Данный факт объясняется, во-первых, необычайной сложностью проблемы английского просторечия, во-вторых, укоренившимся в отечественной англистике взглядом на просторечие, как на нечто отрицательное, не заслуживающее научного описания. Именно теория «отклонения» от стандарта и исключала комплексное изучение английского просторечия.

Однако ученые-лингвисты и переводчики придают большое значение данному аспекту перевода, поэтому за последние несколько лет в переводах художественной прозы отчетливо наметился сдвиг в этом отношении.

Как правило, в художественных произведениях встречаются следующие элементы английского просторечия: стилистически сниженная лексика, включающая в себя вульгаризмы, сленгизмы, коллоквиализмы, жаргонизмы, а также фонетические и грамматические неправильности.

В данной статье мы попробуем обобщить и суммировать все способы и приемы, используемые переводчиками при переводе английского просторечия на русский язык. Особого внимания заслуживают те случаи, когда английское просторечие, в силу тех или иных причин, не нашло адекватного отражения при переводе или вообще была проигнорирована его стилистическая сниженность, переводом ненормативной единицы литературным языком.

Рассмотрим приемы и способы, используемые при передаче на русский язык отдельно каждого элемента английского просторечия, встречающихся в рассматриваемых художественных произведениях.

Особого внимания заслуживает элемент английского просторечия, занимающее, как правило, самое значительное место в произведениях – это английские сленгизмы и коллоквиализмы.

Следует заметить, что перевод данного элемента просторечия не представляет особого труда. Английские сленгизмы и коллоквиализмы обычно передаются при переводе с помощью эквивалентной стилистически сниженной лексики русского языка.

I'm fed up – Brian said gloomily.

Осточертло все, - сказал Брайан мрачно.

Выражение *to be fed up* имеющее несколько грубоватый разговорный оттенок удачно передано словом *осточертло*, относящимся к тому же лексическому пласту.

Важно отметить тот факт, что при переводе этой просторечной единицы переводчикам, как правило, удается передать все оттенки и специфику английских сленгизмов и коллоквиализмов, а подчас русский перевод бывает даже более экспрессивный и эмоционально окрашенный, чем английский оригинал.

He's barmy, Brian thought. He'll go into a fit one of these days and won't be able to come out of it.

Он псих, - подумал Брайан. – Когда-нибудь хлопнется в припадке, да и сдохнет.

Сленгизм *barmy* вполне удачно переведен как *псих*, в то время как второе предложение, относящееся к правильному английскому языку, в переводе приобрело стилистически сниженный просторечный оттенок, благодаря употреблению таких ненормативных глаголов как *хлопнется* и *сдохнет*.

При переводе данной категории английского просторечия переводчики широко используют просторечные средства русского языка, как лексические, так и грамматические, способные отразить в переводе окраску просторечия, в частности суффиксы субъективной оценки.

Если при передачи других элементов английского просторечия русский вариант произведения проигрывает оригиналу, то удачный перевод сленгизмов и коллоквиализмов зачастую компенсирует подобные недочеты в работе переводчика.

Одни из наиболее часто встречающихся в произведениях и наиболее знаменательных элементов английского просторечия - это грамматические и фонетические неправильности. Именно при переводе грамматических и фонетических неправильностей у переводчика возникает больше всего, порой неразрешимых затруднений.

Под фонетическими неправильностями понимается неправильное произношение, сокращения и искажения английских слов.

Под грамматическими неправильностями подразумевается неверное образование грамматических категорий английского языка.

Оба элемента просторечия характеризуют речь малообразованных и неграмотных персонажей.

Грамматические и фонетические неправильности - специфические реалии, присущие английскому языку. Принимая во внимание отсутствие подобных элементов просторечия в русском языке, их практически невозможно передать при переводе. Именно данная категория английского просторечия, как правило, не находит адекватного отражения при переводе.

Однако, используя метод компенсации переводчик, в ряде случаев, пытается передать фонетические и грамматические неправильности, используя стилистически сниженную лексику.

Who gen yer the chocolate? Never known anybody to gi' me owt, 'ave yer?

Кто дал тебе шоколад? Ты слыхал, чтобы мне когда, что давали, а?

Фонетические неправильности оригинала почти не были учтены при переводе, за исключением употребления коллоквиализма *слыхать* вместо литературной нормы *слышать*.

Еще один способ компенсации за неотраженные в русском переводе грамматические и фонетические неправильности - это умышленный перевод правильной английской речи с использованием просторечных элементов.

Следующая просторечная единица, часто встречающаяся в художественных произведениях - это английская вульгарная лексика. Особенно знаменательно использование вульгарных восклицаний зачастую с упоминанием имени бога или

других религиозных терминов. Перевод данной категории вульгаризмов не составляет особого труда, как правило, они передаются почти эквивалентными восклицаниями русского языка.

This is the limit. Oh, my goodness! – Mr. Jones wailed in mock-despair.

Нет, дальше, мне кажется уже некуда! Боже правый! – завопил мистер Джонс в притворном отчаянии.

В данном примере вульгаризм *my goodness* передан выражением *Боже правый*, что несомненно отражает его суть.

Трудность для перевода представляют специфические английские вульгарные конструкции с использованием вульгаризма *bloody* и его фонетических вариантов. При передаче данных конструкций, переводчику не всегда удаются сохранить весь их колорит и экспрессивность. Возможно причина в отсутствии схожих конструкций в русском языке.

Look at what 'appened to them poor boggers from Wales: got the bleddy hosepipes tyrned on 'em.

Помнишь, что сделали с теми беднягами из Уэльса? Облили из пожарной кишки.

В ряде случаев английские вульгаризмы передаются с помощью ненормативной или стилистически сниженной лексики русского языка.

Однако встречается и перевод указанных выше вульгарных английских конструкций литературным русским языком. Зачастую в случаях не передачи вульгарных нюансов оригинала переводчик, пользуясь методом компенсации, переводит правильную английскую речь стилистически сниженным вариантом на русском языке.

Особого внимания заслуживает жаргонная лексика. Многие авторы мастерски используют жаргонизмы, нередко встречающиеся в речи персонажей. Однако важно заметить, что не следует злоупотреблять использованием данной просторечной единицы, превращая художественный текст в непонятную для непосвященных тарабаршину. Что же касается оценки адекватности перевода жаргонной лексики на русский язык, то следует отметить, что переводчики, используя определенные приемы, стараются передать специфику данной просторечной единицы.

Наиболее часто используемый прием - это перевод английских жаргонизмов стилистически сниженной лексикой русского языка.

I can do a bunk to my 'ut in the wood, and the coppers wain't be able to find me.

Я всегда смогу удрать к себе, никакие фараоны меня не догонят, если дом построят в самой глубине леса.

Coppers переведен на русский язык словом *фараон*, относящимся к воровскому жаргону.

Brian was indignant: I'll finish it if yer'll shurrip an' let me.

Я дочитаю, только заткнись и не мешай мне.

Вульгаризм *shurrip* переведен стилистически сниженным словом *заткнись*, относящимся к тому же стилю речи.

В случае, когда жаргонизм отражает специфические английские реалии, переводчик использует метод описания, с помощью которого разъясняет суть того или иного явления. Хотя в ряде случаев встречается и дословный перевод английского жаргона. Видимо в виду отсутствия его эквивалента в русской жаргонной лексики, или по каким-либо другим, неизвестным нам причинам.

Справедливо высказывание, что "в мире нет ничего совершенного". В любом случае даже самый мастерски выполненный перевод всегда проигрывает оригиналу, т.к. не один переводчик не в силах передать всю специфику и колорит языка подлинника.

Литература

1. Charles Dickens "The adventures of Oliver Twist" Moscow 1953
2. Чарльз Диккенс "Приключения Оливера Твиста" Москва 1984
3. Котова В.А. "К вопросу о просторечии в современном английском языке" Ташкент 1967
4. Прошкина Е.П. "Чужая речь в творчестве Ч. Диккенса"
5. Прошкина Е.П. "О теории стиля у Ч. Диккенса"
6. В.К. Мюллер "Новый англо-русский словарь" Москва 1996
7. "Краткий англо-русский словарь сленга" Смоленск 1997

B.T.Ağayeva

Bədii əsərlərin sadə ingilis dildən rus dilinə tərcümə üsulları Xülasə

Bədii mətndə ifadəliyi və ekspressivliyi tətbiq etməyin üsullarından biri də dilinin sadəliyidir. Sadə dil - ədəbi normalardan kənarada olan və az dərəcədə stilistik çalarlara malik olan sözlər, ifadələr, sözyaratma və sözdəyişdirmə formaları, tələffüz xüsusiyyətləridir.

Verilmiş məqalə sadə ingilis dilinin rus dilinə çevrilməsi ilə bağlı problemlərə toxunur. Bu problemə ingilis ədəbiyyatının klassiki Çarlz Dikkensin yaradıcılığından götürülmüş nümunələrdə baxılır.

Məqalədə ingilis və rus dillərində olan nümunələrdən kifayət qədər istifadə olunub. İngilis dilində verilmiş nümunələrlə onların rus dilinə tərcüməsinin qarşılaşdırılması nəticəsində tərcümə zamanı istifadə olunmuş dil vasitələri meydana çıxır. Sadə ingilis dili elementlərinin rus dilinə çevrilməsi zamanı tərcüməçi tərəfindən istifadə edilmiş üsul və vasitələrə baxdıqda uyğun nəticələr əldə edilir.

B.T.Aghayeva

Ways of Translation of English Colloquial Speech into Russian in Literary Works Summary

Colloquial elements of the language are frequently used in order to make a literary text more expressive and evocative.

By colloquial elements we understand words, word combinations, means of word formation and word inflections as well as the way of pronunciation that differ greatly from the standards forms of the language. Very often they are regarded as stylistically degraded.

This article deals with the problems of the colloquial speech translation from English into Russian. The works of the English literature classic Charles Dickens has been taken to analyze the mentioned linguistic problems. There are many examples in both languages in the article. The linguistic means of colloquial speech translation have been revealed while comparing the English original with its translation into Russian. Having taken into account all the means and ways of the English colloquial speech translation, the corresponding conclusions have been made.

*Rəyçilər: filol.e.d. F.F. Kərimova
BSU-nun İngilis filologiyası kafedrası
(28.03.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №09))*

Redaksiyaya daxil olub: 05.04.2017

Р.А.АМИРОВА

E-mail: rafiga@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

БИБЛЕЙСКАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В ЯЗЫКАХ МИРА

Ключевые слова: фразеология, русский язык, английский язык, перевод, переосмысление, афористичность

Açar sözlər: frazeologiya, rus dili, ingilis dili, tərcümə, yenidən dərkətmə, aforistik

Key words: phraseology, Russian, English, translation, rethinking, aphoristic

Исторически Библия сыграла исключительную роль в развитии национальных культур. Новые национальные литературные языки Европы во многом формировались в процессе переводов Библии на эти языки. Исключительную роль в этих переводах играла библейская фразеология. В этой статье мы рассмотрим некоторые фразеологизмы библейского происхождения в русском и английском языках.

Фразеологизм **камень преткновения**. Восходит к следующему фрагменту из послания к римлянам апостола Павла: «Почему? Потому что искали не в вере, а в делах закона; ибо преткнулись о камень преткновения (1, 9.31). Как написано : «вот, полагаю в Сионе камень преткновения и камень соблазна; но всякий, верующий в Него, не постыдится» (1, 9.33). Однако в Евангелии от Матфея выражение встречается уже в самой обычной, разговорной форме, тем не менее предполагающей афористическое переосмысление: «Ангелам Своим заповедает о Тебе, и на руках понесут Тебя, да не преткнешься о камень ногою Твоею» (1, 4.6). Из этого фрагмента следует, что выражение **камень преткновения** - это обычное выражение, которое фразеологизируется уже в тексте самого Нового Завета.

Во Фразеологическом словаре русского языка (ФСРЯ) фразеологизм описывается следующим образом: «КАМЕНЬ ПРЕТКНОВЕНИЯ. Книжн. Помеха, затруднение, на которое наталкивается кто-либо в каком-либо деле, занятии и т.п.» (5, 192). В KJV: «Wherefore? Because they sought it not by faith, but as it were by the works of the law. For they stumbled at that stumblingstone: As it is written, Behold, I lay in Sion a stumblingstone and rock of offence: and whosoever believeth on him shall not be ashamed»(8, 9.32-33). В NIV вместо слова stumblingstone дается отдельно оформленное выражение stumbling stone. Причем в тексте Евангелия оно дается в кавычках. Кроме того, во второй раз его структура вновь изменяется на stone that causes men to stumble. Обратимся к тексту: «They stumbled over the “stumbling stone”. As it is written: “See, I lay in Zion a stone that causes men to stumble and a rock that makes them fall» (8, 9.32-33).

Таким образом, Оксфордский фразеологический словарь вносит в дефиницию новое понятие: «прогресс», т.е. камень преткновения стилистически оказывается сниженным. Коннотация выражения оказывается очевидно отрицательной, поскольку оно ассоциируется с чем-то реакционным, препятствующим прогрессу, переменам к лучшему.

Русское выражение **камень преткновения** лишено негативного оттенка, оно характеризуется стилистической нейтральностью. Интересно, что в Англо-русском словаре В.К.Мюллера зафиксировано как stumbling-block, так и stumbling-stone (3, 696). Оба выражения, как видим, даны через дефис, т.е. избран третий вариант, если первым считать сложное слово stumblingstone, отмеченное в KJV, вторым - отдельно оформленное фразеологическое выражение stumbling stone, зафиксированное в NIV.

Трудно делать категорические выводы, но на размышления наводит и замена слова *stone* словом *block*. Статья из Словаря Мюллера убеждает в том, что источник у этих двух выражений один - Библия. Но почему в словарях английского **язык** а, как общих, так и фразеологических, дается исключительно вариант с компонентом *block*? На наш взгляд, причина в том, что значение слова *stone* является нейтральным, оно не представляет выпукло тех оттенков, которые актуализируются в семантике этого фразеологизма. Напротив, слово *block* именно этим отличается от *stone*. Например, «*block* 1.1) чурбан, колода, 2) глыба (камня)...2. 1 Препраждать, задерживать блокировать, 2) препятствовать, создавать препятствия; *to block progress* стоять на пути прогресс» (3, 80).

Интересно, что Мюллер приводит пример с прогрессом, что буквально соответствует дефиниции из Оксфордского фразеологического словаря. Таким образом, слово *block* более выпукло представляет семему «препятствовать», в силу чего, на наш взгляд, оно оказывается ведущим компонентом в соответствующей конфигурации. Различие русского фразеологизма **камень преткновения** и английского *stumbling block* совершенно очевидно. Оно проявляется как на семантическом, так и на стилистико-коннотативном уровне. На семантическом уровне отличие английского фразеологизма проявляется в его конкретизации и ассоциировании с препятствием на пути положительных изменений в жизни. Стилистическое отличие мотивировано семантическим, т.е. поскольку фразеологизм ассоциируется с препятствием на пути прогресса, то он является стилистически сниженным, характеризуется негативной коннотацией.

Следует также отметить, что русский фразеологизм восходит к евангельскому фрагменту без изменений, т.е. представляет собой усеченный евангельский микротекст. Английский фразеологизм - претерпевает трансформацию на лексико-семантическом уровне, при этом для нас исходным текстом служит KJV.

В русском языке употребителен фразеологизм **от лукавого**. Значение фразеологизма следующим образом определяется в ФСРЯ: «ОТ ЛУКАВОГО. Книжн. Лишнее, ненужное, могущее принести вред. О мыслях, поступках и т.п.» (5, 233). Фразеологизм восходит к Нагорной проповеди Христа: «Но да будет слово ваше: «да, да», «нет, нет», а что сверх этого, то от лукавого» (1, 5.37). Неверной является определение значения слова и фразеологизма в Словаре Ожегова: «ЛУКАВЫЙ. 1. Коварный, хитрый...2. Игривый, исполненный добродушной хитрости... **Лукавый попутал** (прост.) - выражение сожаления, раскаяния по поводу неудачного, предосудительного или непонятного действия, поступка. **От лукавого** (книжн.) - о ненужном мудрствовании, излишнем усложнении чего-н.» (4, 333).

Во-первых, ошибочным является игнорирование такого значения у слова **лукавый**, как «дьявол». Во-вторых, совершенно неверно, на наш взгляд, определяется значение фразеологизма **лукавый попутал**. Это действительно выражение сожаления, но что оно означает? Необходимо было подчеркнуть, что фразеологизм указывает на непонятность мотивов поступка и для самого совершившего его человека. Семантика фразеологизма непосредственно мотивируется его образной основой, т.е. «сам не знаю, как это получилось, бес попутал».

Также не совсем точно определяется значение фразеологизма **от лукавого**. Ошибочность связана с конкретизацией общего значения, сведением его исключительно к «ненужному мудрствованию, излишнему усложнению». В KJV: «But let your communication be, Yea, yea; Nay, nay: for whatsoever is more than these cometh of evil», и в NIV: «Simply let your 'Yes' be 'Yes', and your 'No', 'No', anything beyond this comes from the evil one» (8, 5. 37).

В Словаре Мюллера слово *evil* зафиксировано и в значении «дьявол». Правда, это представлено в виде конфигурации, непосредственно восходящей к Библии: «*evil*2. а

1) дурной, злой; зловещий; the Evil One дьявол» (3, 249). В Оксфордском словаре третье значение слова evil толкуется как «connected with the Devil and with what is bad in the world» (5, 430). Однако фразеологизм from the Evil One в Словаре не зафиксирован. Представлены другие фразеологизмы с этим словом. Например, evil hour /day/moment, evil eye. В Словаре отсутствует и зафиксированная у Мюллера конфигурация Evil One. Возможно, авторами Оксфордского словаря выражение не воспринимается как фразеологизм, так как лексема from в данной конфигурации не десемантизируется, а что касается слова evil, то «дьявол» - одно из его значений. Фразеологизм отсутствует и в Оксфордском фразеологическом словаре. В Словаре Кунина, как и у Мюллера, зафиксирован фразеологизм the Evil One. Фразеологизмы **око за око** и **зуб за зуб** носят однотипный характер. Первый не отмечается в ФСРЯ, второй, т.е. **зуб за зуб** зафиксирован в следующем значении: «ЗУБ ЗА ЗУБ. Прост. Не уступая один другому в перебранке, ссоре, пререканиях и т.п.» (5, 176). Авторы Словаря отмечают, что фразеологизм восходит к библейскому выражению «око за око, зуб за зуб», тем более непонятно, Почему не зафиксировано **око за око**. Фразеологизм **око за око** отсутствует и в ФСРЛЯ. Не фиксируется здесь и **зуб за зуб**. Фразеологизм восходит к Нагорной проповеди Христа: «Вы слышали, что сказано: «око за око, и зуб за зуб»(1, Матф., 5.38). Выражение однотипно в KJV и NIV. Например: «Ye have heard that it hath been said, An eye for an eye, and a tooth for a tooth»(KJV); и «You have heard that it was said, 'Eye for eye, and tooth for tooth'»(NIV). Если фразеологизм **око за око** не находит отражения во фразеологических словарях русского языка, то в Словаре Кунина он отмечается. Здесь читаем: «eye for eye (тж. eye for eye, tooth for tooth) око за око; око за око, зуб за зуб (этим. библ.)»(2, 1, 295). Как и обычно в двуязычных словарях, значение фразеологизма не определяется.

В несколько иной форме фразеологизм приводится в Оксфордском фразеологическом словаре: «an eye for an eye (and a tooth for a tooth) (saying) (a warning that) an act of aggression will be met with relation of the same kind (esp in personal or national conflicts)» (7, 2, 172).

В качестве источника Словарь ссылается на библейскую книгу «Исход», т.е. ветхозаветную книгу. Как отмечалось выше, мы рассматриваем такого рода фразеологизмы как евангельские в силу того обстоятельства, что христианские народы познакомились с этими выражениями через Евангелие.

Таким образом, несколько иной является форма английского фразеологизма в Оксфордском фразеологическом словаре. У Кунина, как видим, артикли отсутствуют. Артикли присутствуют в тексте KJV и отсутствуют в NIV. Следовательно, эти формы можно считать мотивированными источниками. Очевидна разница в словарных дефинициях между Оксфордским словарем и ФСРЯ. Так, в Оксфордском словаре указывается, что это выражение предупреждения, означающее, что в случае агрессии агрессор получит адекватный отпор.

Английский фразеологизм и в этом случае отличается большей конкретностью. Смещены семантические акценты в дефиниции из Оксфордского толкового словаря. Например: «an eye for an eye (and a tooth for a tooth) (saying) used to say that you should punish sb by doing to them what they have done to you or to sb else» (6, 446). Здесь снимается понятие «агрессия» и таким образом семантика фразеологизма делается более абстрактной. В то же время вводится понятие «наказания», т.е. вы не отвечаете агрессией на агрессию, а наказываете за кого- либо за то, что он сделал вам или кому-либо еще. В рассматриваемой статье как бы усиливается афористичность высказывания.

Рассмотренные статьи из словарей русского и английского языков не учитывают, на наш взгляд, еще одну сему, которая ситуативно способна актуализироваться,

передвигаться из периферии семантической структуры в центр. Это сема «мечь». Могут сказать, что словарные дефиниции несут в себе это содержание, но это не совсем так. Не уступать друг другу в перебранке, ссоре, пререканиях вовсе не означает «мстить». Как не означает «мстить» и предупреждение, что агрессия встретит адекватное действие.

Дело в том, что семантика любого фразеологизма носит достаточно абстрактный характер. Однако в исходном тексте, т.е. в Нагорной проповеди речь идет именно о мести. Значение конкретизируется в конкретной речевой ситуации и ясно, что исходное для фразеологизации значение, мотивированное самим библейским текстом, всегда может актуализироваться. Существует еще одно различие в этих эквивалентных выражениях, на которое хотелось бы обратить внимание. Так, в ФСРЯ приводится фразеологизм **зуб за зуб**, фразеологизм **око за око** не отмечается, но в статье, посвященной фразеологизму **зуб за зуб** указывается, что он восходит к библейскому выражению «око за око, зуб за зуб». Совершенно противоположная лексикографическая картина наблюдается в английских словарях. Здесь, наоборот, фразеологизм *tooth for tooth* не фиксируется в отдельной статье, однако в статье на фразеологизм *eye for eye* в скобках дается полное библейское выражение : *eye for eye and tooth for tooth*. Отсюда можно сделать вывод о том, что в английском языке более употребительным является выражение *eye for eye*, в то время как в русском - **зуб за зуб**.

Выражение **хлеб насущный** является не просто употребительным в современном русском языке фразеологизмом, но очень серьезным понятием. Не случайно, оно восходит к молитве; «Молитесь же так; Отче наш, сущий на небесах! Да святится имя Твое; Да приидет Царствие Твое; да будет воля Твоя и на земле, как на небе; Хлеб наш насущный дай нам на сей день»(1, 6.9-11). В ФСРЯ значение фразеологизма определяется следующим образом: «ХЛЕБ НАСУЩНЫЙ. 1. Необходимые средства для жизни, для существования.. 2. Самое важное, существенное, жизненно необходимое» (5, 506).

В обоих английских переводах используется одно и то же выражение: «*daily bread*». Как показывает анализ текста, между русским и английским выражениями существует разница уже на уровне Евангелия. Так, буквально в английском тексте речь идет о том, что вымалывается каждый день хлеб на этот день. Разумеется, то же самое в русском тексте, иначе и быть не может, поскольку речь идет о переводе одной и той же молитвы. Однако использование слова **насущный** смещает акценты. Ведь могло быть и так: «дай нам на сей день хлеб этого дня». То есть именно: «*Give us this day our daily bread*». Соотношение слов *day* и *daily* делает текст однопорядковым и более конкретным.

В тексте русского Евангелия слово **насущный** выполняет более символическую функцию. В Словаре Ожегова это слово дается так. «Насущный. Имеющий важное жизненное значение, совершенно необходимый. *Насущная потребность. Насущные интересы. Хлеб (наш) н.* (перен.: то, что необходимо для пропитания, существования)» (4, 393). Фразеологизм зафиксирован в Словаре Кунина: «*daily bread* хлеб насущный, средства к существованию (этим. библ.)» (2, 1, 116). Таким образом Кунин не выделяет отвлеченного значения, а связывает фразеологизм именно со средствами к существованию.

Еще более конкретное значение характерно для Оксфордского словаря. Здесь читаем: «*your daily bread* the basic things that you need to live, especially food»(6, 314). Во-первых, здесь мы видим более сложную структуру, т.е. не «ежедневный хлеб», а «ваш ежедневный хлеб». Кроме того, авторы Словаря не ограничиваются указанием на то, что имеются в виду средства, необходимые для жизни, они специально отмечают: «особенно пища». В Оксфордском фразеологическом словаре понятие «пища» вообще

выносится на передний план: «one's daily bread the food one needs and/or gets each day; one's means of subsistence generally» (7, 2, 129).

Таким образом, английский фразеологизм имеет конкретное значение — «пища, средства пропитания». Русский эквивалент отличается афористичностью и абстрактностью. Кроме того, исходный библейский текст на русском языке представляет собой источник фразеологизации и отвлечения. Русский фразеологизм несет в себе афористичность уже на уровне основного, базового значения, непосредственно связанного с евангельским текстом. Более того, на русской почве его семантическая структура усложняется, развивая второе, дополнительное, еще более абстрактное значение.

Литература

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. М.: Библейские общества, 1995.
2. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Том 1. М.: Советская энциклопедия, 1967. Том 2. М.: Советская энциклопедия, 1967.
3. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М.: Русский язык, 1990.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.
5. Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986.
6. Oxford Advanced learners Dictionary. - Oxford: Oxford University Press, 2000.-1541 p.
7. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. - Volume 1. - Oxford: Oxford University Press, 1984. - 396 p. - Volume 2, 1984. - 685 p.
8. THE NIV/KJV. Parallel Bible. - New Jersey, 1983.

R.Ə.Əmirova

Bibliya mənşəli frazeoloji vahidlər dünya dillərində

Xülasə

Məqalə Bibliya mənşəli frazeoloji vahidlərin dünya dillərində işlənməsinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində rus və ingilis dillərində işlənən ifadələr dayanır. Göstərilir ki, həmin ifadələr geniş məzmunu malikdirlər. İşlənmə məqamında isə konkret situasiya ilə bağlı reallaşır. Tədqiqat göstərir ki, heç də həmişə bunların mənalrı lüğətlərdə düzgün verilmir.

R.A.Amirova

Phraseological Units of Biblical Origin in World Languages

Summary

The article deals with the usage of phraseological units of biblical origin in world languages. The phrases used in Russian and English are the centre of attention. These phrases are shown to have wide content. When used they are realized according to particular situations. The research shows that not always their meanings are properly indicated in dictionaries.

Rəyçi: prof. A.M.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2017

С.Ф.МАМЕДОВА

Азербайджанский технический университет

(г. Баку, пр. Гусейн Джавида, 25)

К ПРОБЛЕМЕ СРЕДСТВ СВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ ТЕКСТА

Ключевые слова: сложное синтаксическое целое, связь компонентов текста, функционально-семантические типы текста, сигналы синсемантики и контекст, средства связи между предложениями в тексте.

Açar sözlər: mürəkkəb sintaktik bütöv, mətnin komponentlərinin əlaqəsi, mətnin funksional-semantik tipləri, sinsemantiya signallar və kontekst, mətnə cümlələrarası əlaqə vasitələri.

Key words: the entire complex syntactic, connection components of the text, functional and semantic types of the text and context sinsemant signals, means of communication between the sentences in the text.

Как известно, функционирование многих грамматических форм наиболее ярко и полно проявляется не в изолированном предложении, а в тексте. Изучение связей и отношений между предложениями в сложном синтаксическом целом существенно не только с грамматической точки зрения, но и в стилистическом плане. В этом смысле весьма важным представляется наличие соотносительности между синтаксисом предложения и синтаксисом текста. Признание соотносительности предложения и сложного синтаксического целого (сверхфразового единства, фрагмента текста) принципиально возможно и необходимо. Известные перспективы в решении этого вопроса открывает не формально-традиционный, а структурно-смысловой компонентный анализ [1, с. 47].

Несмотря на разногласие в определении понятия «текст», всеми лингвистами признается, что текст не мыслим вне связности. В частности, К.Кожевникова считает связность конституирующим признаком текста [7, с. 66].

Следует отметить, что предложение, изъятое из окружающего его контекста, как правило, неполно, несамостоятельно и приобретает полный смысл лишь в речи, что только очень немногие предложения, специально рассчитанные на обособленное существование и предельную полноту мысли (половицы, афоризмы, сентенции), отличаются замкнутостью содержания и структурной независимостью. «Однако и их самостоятельность, как справедливо отмечает И. Р. Гальперин, в значительной степени относительная: они всегда ориентированы на окружение» [2, с. 102].

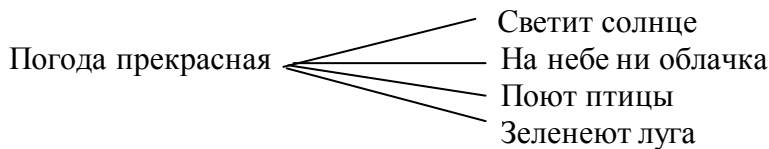
Свою действительную жизнь предложение приобретает лишь в составе сложного синтаксического целого, представляющего собой «сочетание нескольких предложений (простых и сложных) и характеризующегося смысловой и структурной спаянностью компонентов» [8, с. 101].

Сложность и многоаспектность текста, его природы обусловили различные интерпретации его категорий. В широком комплексе принципиальных свойств текста, предлагаемых лингвистикой, общепризнанной является категория связности [5, с. 24].

Наше представление о средствах межфразовой связи основывается на различии их текстового статуса. Такими средствами связи являются слова и словосочетания, не раскрывающие своей семантики в рамках одного предложения; слова с временным значением и их функционально-синтаксические эквиваленты; слова с пространственным значением и их функционально-синтаксические эквиваленты; слова с качественно-оценочным и слова с процессуальным значением как средство межфразовой связи.

Текстопорождающие слова являются необходимым свойством всех функционально-смысловых типов речи (описания, повествования, рассуждения). Однако их текстовая роль, связь с контекстом в разных типах текста неодинакова. Так, в описательных текстах (в рамках одного сложного синтаксического целого) присутствует, как правило, одно текстопорождающее слово, которое, как семантический центр, вмещает в себя содержание всех составляющих сложное синтаксическое целое предложений, но в то же время ни с одним из них не вступает в причинно-следственные или другие отношения (невозможно: *Погода была прекрасная, так как светило солнце, на небе не было ни облачка...* в отличие от правильного: *Погода прекрасная. Светит солнце. На небе ни облачка...*).

Отношения между первым предложением, в котором находится текстопорождающее слово с оценочно-качественным значением «прекрасная», и всеми остальными предложениями – гипо-гиперонимические. Между предложениями, находящимися после первого, в свою очередь отсутствует взаимосвязь, взаимообусловленность, и мысль развивается не слева направо, а, напротив, справа налево. Сравним:



В повествовательных текстах, как правило, напротив, каждое предложение, начиная со второго, взаимосвязано с последующим, взаимообусловлено предыдущим, и в каждом отдельном предложении находится как бы свое «текстопорождающее» слово, функционирующее на своем маленьком текстовом поле. Таким образом, между этими «порождающими» словами возникают иерархические отношения, а мысль развивается слева направо. Сравним такое повествование:

Выбежали солдаты, обступили Жилина; кто ему хлеба, кто каши, кто шинелью прикрывает, кто колодку разбивает. Узнали его офицеры, повезли в крепость. Обрадовались солдаты, товарищи собрались. (Л. Толстой).

Текстоконструирующие средства – «это такие формальные средства, которые способствуют структурному объединению предложений в тексте и через посредство которых реализуется эксплицитный способ выражения связности текста» [4, с. 9].

Проблема автосемантии (смысловой достаточности) и синсемантии (смысловой недостаточности) предложения как составной части сложного синтаксического целого является актуальной в связи с недостаточной разработанностью теории текста. Известно, что вся монологическая речь представляет собой иерархию автосемантических и синсемантических предложений. В связном тексте предложения характеризуются коммуникативном неравенством сообщений и синтаксической зависимостью от контекста [10, с. 67]. Поэтому весьма важным является вопрос о сигналах синсемантии.

Под сигналами синсемантии понимается не все то, что обычно относится к средствам связи между отдельными предложениями в сложном синтаксическом целом. Например: Несомненно, что такие станции необходимы для обработки системы и тренировки космонавтов *перед полетами к другим планетам* Солнечной системы, длительность которых будет измеряться годами. *Да и сами полеты к планетам*, очевидно, будут начинаться не с поверхности Земли, а с орбитальных станций... (г. «Известия», 02.04.2014).

Во втором компоненте есть сигналы синсемантии: союз *да*, *и* в присоединительном значении и местоимение *сами*. Если исключить их из предложения, то оно становится автосемантическим, хотя и связанным с предыдущим лексическим повтором.

Отсюда следует, что сами по себе лексические повторы, выступающие в качестве лексического средства связи отдельных предложений в сложном синтаксическом целом, не служат сигналами синсемантии данного предложения.

Важнейшее средство объединения отдельных предложений в сложное синтаксическое целое – соотносительность глагольных форм времени и вида – тоже не следует относить к сигналам синсемантии. Видо-временная соотносительность глагольных сказуемых [6] – такой неотъемлемый признак сложного синтаксического целого, как и предикативность, т. е. уровень понятийной соотнесенности с реальной действительностью [3, с. 71] в отдельном предложении. Например: *Волнуется* молодежь. Студенчество *выступает* за демократизацию всей системы образования, за создание своих демократических независимых организаций. То и дело *вспыхивают* молодежные манифестации, нередко заканчивающиеся острыми стычками с полицией (г. «Известия», 17.04.2014).

Здесь компоненты связаны исключительно соотнесенностью глагольных сказуемых в форме настоящего абстрактного. Но если предложение изолировать, то вопрос о соотносительности снимается вообще, так как это явление возможно лишь при наличии минимум двух глаголов-сказуемых.

Из сигналов синсемантии следует исключить и такое синтаксическое средство объединения предложений, как полный или частичный параллелизм [9, с. 30]. Например: Строго говоря, никто, кроме наводчика, не виноват. Что командир расчета приостановил огонь, отвлекся для выговора оплошавшему солдату, было в порядке вещей. А что наводчик как раз в этот момент вдруг проявит такую инициативу, сам произведет выстрел, никто ждать не мог (К. Симонов. Последнее лето).

Синсемантия третьего предложения создается не синтаксическим параллелизмом, а наличием специальных слов (*а, как раз, в этот момент, вдруг*), исключив которые мы получим автосемантическое предложение (*Что наводчик проявит такую инициативу, сам произведет выстрел, никто ждать не мог*).

Итак, не всякое средство связи отдельных предложений в единое целое выступает сигналом синсемантии. Анализ сложных синтаксических целых позволил выделить некоторые сигналы синсемантии, указывающие на левый контекст. Это союзы, частицы, вводно-модальные слова, анафорические местоимения, наречия и др.

Так, например, союзы в сложном синтаксическом целом выполняют две функции: 1) являются синтаксическими средствами связи и 2) служат сигналами синсемантии. Как правило, это сочинительные союзы: *и, а, но, или – или, тоже, также, да, да и, однако*. Сравним примеры: Старший сын совсем пал духом. Чувствуя душевное состояние отца, мальчики *тоже* приуныли (В. Катаев. Хуторок в степи); Мальчик, еще не вышедший из детского возраста, совсем не понимал, что на них свалилось большое несчастье, и продолжал жить в полное свое удовольствие. *Но* дядя понимал все (И. Тургенев. Новь).

В связной речи определенная группа частиц (*же, даже, только, лишь, вот* и некоторые другие) расширяет свои функции. С одной стороны, они выражают присущее им грамматическое значение, а с другой – выступают связующим элементов, подобно союзам. Сигналами синсемантии эти частицы могут быть только в том случае, если они находятся вначале предложения или, по крайней мере, на втором месте. Ср.: Настроение отца всегда легко передавалось мальчику, и теперь Самир был весь охвачен сильным душевным беспокойством. Он притих и не спускал с отца блестящих вопросительных глаз. *Рамиль же*, которому недавно исполнилось восемь лет и который был уже гимназистом, ничего того не знал и не замечал, исключительно занятый первыми впечатлениями гимназии, интересами своего приговорительного класса (г. «Комс. правда», 22.09.2014).

Усилительная частица *же* не только подчеркивает здесь слово *Рамиль*, но и выступает в функции союза, приближаясь к противительным союзам *но, а, однако, зато* и выражая отношения противопоставления. Сравним другие примеры: Я вхожу в комнату. Вроде все в порядке. *Только* настольная лампа почему-то закрыта газетой (К. Федин. Необыкновенное лето); Она очень любила чай с молоком. *Даже* в день смерти мама попросила такого чая (И. Тургенев. Новь).

Эти частицы, приближаясь по своим функциям к союзам, в какой-то степени грамматикализуются. Однако и в этом случае они придают высказыванию различные экспрессивные оттенки. Поэтому частицы следуют, на наш взгляд, отнести к лексико-грамматическим сигналам синсемантии.

Определенная группа вводно-модальных слов не только выражает отношение говорящего к высказываемой мысли, но и соотносит данное предложение с предыдущими, подобно союзам. Анализ позволил выделить следующие группы вводно-модальных слов в роли сигналов синсемантии: 1) слова логического характера, подчеркивающие порядок мыслей, их взаимоотношения: *итак, таким образом, словом, наоборот, значит, наконец, во-первых, во-вторых* и т. д.; 2) слова, выражающие различную степень уверенности-неуверенности говорящего в достоверности сообщаемого: *конечно, действительно, правда, разумеется*. Вводно-модальные слова второй группы функцию связующих элементов выполняют менее четко. Ср., например: Машина легко, будто на крыльях, взлетает на широкий горб Крестовского моста. Я сразу переключаю скорость. *Конечно*, мост не прогнется и не развалится, если я промчусь даже на самой бешеной скорости, но знак «20 км» все-таки висит (В. Андреев. Город не кончается).

В особую группу выделяются местоименные сигналы синсемантии. Это анафорические личные местоимения, указательные, определительные, личные в значении притяжательных (*его, ее* и т. д.). Синсемантичность местоимения создается в силу его указательной семантики. Местоимение, сигнализируя о связи с левым контекстом, выполняет, как правило, заместительную функцию. Ср.: Схватившись обеими руками за фуражку, солдат бросился в сторону, наткнулся на что-то горячее. *Оно* опрокинулось. *Это* была жаровня возле фруктовой лавочки (г. «Известия», 02.04.2014).

В то же время с помощью местоимений текст оказывается более тесно спаянным. Поэтому местоимение выступает также и важнейшим лексическим средством связи отдельных предложений в сложном синтаксическом целом.

Наречия. В качестве сигналов синсемантии выступают две группы наречий. Первую составляют местоименные по происхождению наречия: *там, так, тут, тогда, туда, оттуда, потому, поэтому* – или сочетания данных наречий с частицами: *туда же, так же, вот именно тогда, вот так, тотчас* и др. Эти наречия обнаруживают сходство с местоимениями по выполняемой ими заместительной функции. Они замещают отдельные слова или словосочетания предыдущего предложения, воспроизводя, как и местоимения, не слово, а данное понятие, стоящее за этим словом. Например: Я всегда смотрю на *эту постройку*, когда еду по этой дороге. *Она* оттуда хорошо видна из окна автобуса (г. «Комс. правда», 22.09.2014). Через месяц с небольшим *в этом сквере*, что напротив вокзала, каштаны выбросят тускло-серебряные цветы-елочки. *И там* по вечерам будут сидеть влюбленные, воображая, что они на морском бульваре южного города (В. Андреев. Город не кончается).

Вторую группу составляют наречия *сперва, сначала, сейчас, теперь, потом, дальше, затем*. Они, как правило, заместительной функции не выполняют, а служат для выражения временной последовательности описываемых событий. Обычно они располагаются в начале предложения, тем самым создавая частичный синтаксический параллелизм. Например: Серпилин поморщился. *Сначала* не хотел вдаваться в эту тяжелую историю, только чудом оставшуюся для него самого без всяких последствий.

Но потом превозмог себя и сказал, что думал и писал в своих объяснениях тогда, в марте сорок третьего, под Харьковом... (К. Симонов. Последнее лето).

Представленный в самом общем виде набор сигналов синсемантии здесь не исчерпан. Он может быть дополнен и другими сигналами синсемантии, указывающими не только на левый, но и на правый контекст.

Изучение особенностей структурно-семантической организации текста и средств связи между его компонентами позволяет сформулировать правила образования коммуникативных единиц и способствует развитию русской речи студентов на уровне текста.

Литература

1. Величко Л. И. Сложное синтаксическое целое и некоторые вопросы изучения его в школе // Русский язык и методика его преподавания. Пермь: ПГПИ, 1967 с. 43-51.
2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, Наука, 1981.
3. Гамидов. И. Г. Семантика и структура предложения. Баку: АПИ им. Н. Туси, 1992.
4. Дудкина О. И. Средства организации связного текста: Дидактический материал для учителей-словесников. Москва, 1991.
5. Зарубина Н. Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. Москва, Русский язык, 1981.
6. Карпухин С. А. Русский глагольный вид в языковом сознании // Русский язык в школе, 2004, № 3, с. 101-108.
7. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста, Москва, Наука, 1979. с. 64-72.
8. Лунева В. П. О степени самостоятельности предложений в сложном синтаксическом целом // Русский язык в школе, 1972, № 1, с. 101-104.
9. Мамедов Н. Ш. Сложное предложение с параллельными компонентами. Баку: Мутарджим, 2009.
10. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного, Москва, 2003.

S.F.Məmmədova

Mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitələri probleminə dair

Xülasə

Məqalədə rus dilində mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitələri öyrənilir. Mürəkkəb sintaktik bütövu təşkil edən cümlələrin struktur və semantik xüsusiyyətləri şərh edilir. Əlaqəli mətn daxilində cümlələrin avtosemantikliyi və sinsemantikliyi məsələsinə xüsusi diqqət verilir. Bu və ya digər kontekstdə cümlənin sinsemantikliyini göstərən elementlər qruplaşdırılır və əsaslı təhlil edilir. Mətnə əvvəlki kontekst və sonra gələn cümlələr arasında məna əlaqəsi mühüm rol oynayır. Mətnə əlaqə vasitələrinin düzgün işlədilməsi tələbələrin rus dilini mənimsəməsində və nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır.

S.F.Mammadova

To the Problem of Communication Between the Components of the Text

Summary

The article studies the communication between components of the text in the Russian language. Both syntactic and semantic features that make up the complex sentence structure is being cleared. A special attention has been given to auto semantic and sinsemantic sentences within the text. The elements of the sentence, showing its sinsemantics in any context, are grouped and thoroughly analysed. The meaning connection between the previous context and the following it sentences plays an important role in the text. The proper use of the connection means in the text plays an important role both in the students' learning the Russian language and in speech improving.

*Рецензент: доц. Г.Пзаева
Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2017*

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ - ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

G.AĞABƏY

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: gulshen_71@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Quba filialı)

(Quba şəh., Fətəlixan küç., 4)

MƏTLƏB NAĞI SATİRASINDA İCTİMAİ PROSESLƏRİN TƏSVİRİ

Açar sözlər: M.Nağı, satira, təsvir, ictimai proseslər, satirik obrazlar

Ключевые слова: М.Нагу, сатира, описание, общественные процессы, сатирические образы.

Key words: M. Nagi, satire, description, social processes, satirical characters

Araşdırmalar göstərir ki, ictimai-siyasi həyatda proseslərdə bir hərəkətlilik olan zaman satira da yenidən özünə qayıdır, dövrün, həyatın ziddiyyətlərini ifadə edir. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində keçmiş Sovetlər İttifaqında baş verən proseslər satiranı yenidən ortaya çıxarmışdır. Əsrin əvvəllərində olduğu kimi, sonlarında da satira yenidən ədəbiyyat meydanında görünmüş və dövrün, hadisələrin tragikomik vəziyyətinin təsvirində əsas rol oynamışdır. Baba Pünhan, İskəndər Etibarın satirik şeirləri onu yalnız obraz baxımından deyil, həm də şəkil və forma cəhətdən inkişaf etdirərək yeni bir mərhələyə qaldırdı. Belə ki, satira baş verən ictimai prosesləri dərk etmək, ondan baş çıxarmaq üçün ən yaxşı vasitə olur. Lakin həmişə şairlər heç də əsərlərində satirik hədəf kimi ictimai prosesləri seçmir, daha kiçik miqyaslı hadisə və keyfiyyətləri tənqid edir. M.Ə.Sabirlə isə satira, demək olar ki, dövrün, həyatın və ictimai proseslərin aynasını yaratmış oldu. Bu cəhətdən çağdaş dövrdə Mətləb Nağının yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Üç şeir kitabının müəllifi olan M.Nağı yaradıcılığa, demək olar ki, müstəqillik illərində başlamışdır. Onun şeirləri lirik və satirik səpkidədir. "Saçın ucun hörərlər" adlı lirik şeirlər kitabı nəşr edilmişdir (1). Satirik şeirlərdən ibarət olan "Ə.Qardaşbəylinamə" kitabı isə 2005-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Satirik şeirlərini Ə.Qardaşbəyli" imzası ilə çap etdirmişdir. Şair bu imzayı anadan olduğu kəndin adından götürmüşdür. Şair Salyan rayonunun Ərəb Qardaşbəyli kəndində anadan olduğundan təxəllüsünü də məhz bu kəndin adından götürmüşdür. Tənqidçi Təyyar Cavadoğlu M.Nağının bir şair kimi yaradıcılığını doğru qiymətləndirərək yazır: "Mətləb Nağının bədii istedadı hərtərəfli idi. O, çox qısa bir vaxtda həm lirik, həm də satirik şeir janrlarında uğurlu bir yaradıcılıq yolu keçməyə müvəffəq olmuşdu. "Saçın ucun hörərlər", "Yüz il yaşamaq olmur" şeirlər kitabları onun lirik şair, "Ə.Qardaşbəylinamə" kitabı isə satirik sənətkar kimi poetik imkanlarının genişliyini ortaya qoydu" (2).

M.Nağının yaradıcılığında yalnız həyatda olan qüsurlu cəhətləri tənqid etmək yox, həm də bu proseslərdən nəticə çıxarmaq, satirik qəhrəmanın halına acımaq meyilləri özünü göstərir. Onun şeirlərində tragizm ilə komizm vəhdətdə çıxış edir, bu cəhətdən həm Baba Pünhan, həm də Mətləb Nağının satirası Sabir satirası ilə çox yaxından səsləşir. Hətta bəzən bunlar arasında sərhəd çəkmək belə çətin olur. "Bu vətən bizimmi ola" şeirinin ümumi ruhunda istehza olsa da, faciəviliklə də yığrulmuşdur. Böyük türk şairi Nazim Hikmətin

"Bəylər, bu vətənə nasıl qıydınız?!" sualındakı vətən taleyi M.Nağının "Bu vətən bizimmi ola" şeirində də özünü göstərir. Bu şeirdə heç bir satirik bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edilmir, lakin şeirin ümumi ruhunda satirik-komik ittiham başlıca yer tutur. Şairin təqdimində Vətən elə bir hala düşmüşdür ki, onu tanımaq belə mümkün olmur; insanın üstünə "qar, yağış gəlir", burada "qış qurtarsa da". "yay gəlmir", "vətənin pay-püş olması" da onu tanınmaz hala salmışdır. "Göylərinin günü", "çöllərinin gülü" olmayan vətənin bizim olması şairdə müəyyən suallar doğurur. Vətənin əldən getməsi şairi "Bu vətən bizimmi ola" ritorik sualını verməyə məcbur edir:

Çəkmədik, nazını getdi,
Görmədik yazını, getdik.
Ağartdıq üzünü, getdik,
Bu vətən bizimmi ola?" (3, s.7)

M.Nağının satira yaradıcılığında müstəqillik dövründə baş verən hadisələrin anatomiyası görünür. Məlumdur ki, müstəqillik qazanıldıqdan sonra cəmiyyət çətin bir prosesdən keçməli oldu. Bu prosesdə baş verən hadisələrin hamısı heç də cəmiyyətin bütün zümrələri tərəfindən razılıqla qarşılanmırdı. Hərə müstəqilliyi bir cür gördüyü kimi, baş vermiş hadisələrdən də öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışanlar da olurdu. Cəmiyyətdəki bu prosesləri görmək, dərk etmək və böyük satirik fəhmi ilə bədii düşüncə obyektinə çevirmək satirikdən böyük ümumiləşdirmə tələb edirdi. Bu hadisələrə biganə qala bilməyən şair özünün vətəndaşlıq etirazını bildirir, yeni dövrün və cəmiyyətin anomaliyalarını tənqid edirdi. Burada Bakıda elan olunan fəvqəladə vəziyyət rejimindən tutmuş, adi bir münasibətə qədər satirikin tənqid hədəfində olur. "Ola", "Olmaz", "Təəssüfnamə", "Qoy işığı söndürüm", "4 iyunnamə", "Seçki kompaniyasına giriş(mə)", "Məlum olsun, qara, sənə", "Məmməd İlqar, nə var, nə yox?", "Şuşanın dağları", "Şuşada sərindi yenə" və s. onlarla şeirlərində həyatın, dövrün, zamanın sərt gerçəkliklərini satirik düşüncədə ortaya qoyur. Bu şeirlər içərisində şairin şəxsi yaşantıları ilə yanaşı, xalqın, millətin bugünkü problemlərini təsvir edən proseslər də xüsusi yer tutur. Zarafatyana yazdığı "Mətləb Nağının AYB sərgüzəşti, yaxud iletisiz şairin bilet müdiri Fikrət Sadıqla qarşılaşması" şeirində şair başına gələn hadisəni satirik dillə izah edir. Bu şeir həm də M.Füzulinin "Şikayətnamə"si ilə səsleşir. Əgər orada şair ona verilən 9 axça təqaüdü ala bilməməsi təsvir edilirsə, burada şairin haqqı çatan AYB üzvü olması ilə bağlı biletini ala bilməməsi tənqid edilir. AYB-yə üzv olmaq və biletini almaq üçün gedən şairi Fikrət Sadıq süngü ilə qarşılayır, onun üstünə hirsələnir, hirsinin yatırılmasına nə qədər cəhd etsə belə, yenə "tüstüsünə od calayır" və satirik şairin heç niyyətini bildirməyə imkan vermir:

Gəlmiş idim Birliyə üzv olmağa,
Bağda bitən qanqal, alaq yolmağa,
Qoymadı heç niyyətimi bulmağa,
Büzdü dodaq qəsdimə Fikrət Sadıq.

Doğrusu, pis başladı lap əvvəlin,
Sonra qərar verdi götürsün əlin.
Görmədi mən boyda sənət heykəlin,
Qoymadı gül büstümə Fikrət Sadıq (3, s. 44)

Şair göstərir ki, söhbət əsnasında F.Sadıq şairlik təbimlə bağlı eyham etdikdən sonra bir qədər geri çəkilərək ona "şairi-pirana "vələdsən" və "nəzmə bələdsən" deyir, ancaq bununla da onun "şəstinə" deyir. Şair düşünür ki, hələ yaxşı ki, AYB-də rastına Qabil deyil, Fikrət Sadıq çıxmışdır. Bununla da şair üzv olmaq üçün AYB-də onu süngü ilə qarşılayanları, onun istedadına şübhə edənləri tənqid etmişdir.

M.Ə.Sabirin "Ay alan, məmləkəti-Rey satıram" şeirindən təsirlənərək "Səs satıram" şeirində şair yeni cəmiyyətin seçki proseslərinin reallığını ortaya qoyur. Şair burada canında

"kürsü azarı" olanların seçki bazarına başlaması, səs alması üçün dəridən-qabıqdan çıxması ilə yanaşı səslərini satan adamların düşüncə və psixologiyasını təsvir edir. Şeirdə səsini satanların ifşasının verilməsi heç də təsadüfi deyil, belə ki, səs alanlar haqqında çox yazılmışdır, səs satanların öz dilindən ifşası isə şairə imkan verir ki, cəmiyyətdəki naqislikləri göstərə bilsin. Məlum olur ki, səsin müştəriləri çox olduğundan "səs satan" müştəriyə baxır, kimə səs verəcəyini "baxıram müştərisinə, Satmıram əbəs, satıram",-deyə səsindən fayda götürmək istəyir və bunun üçün "süfrəsi yağlı", "arxası bağı", "papaqlı" kişilər axtarır. Satirik məni "səs"ini satmağa məcbur edən məqamları da açır:

Hər kəsə "gəl, gəl" deyirəm,
Şərtimi əzəl deyirəm.
Havayı qəzəl deyirəm,
Qoşma, müxəmməs satıram,
Ay alanlar, səs satıram!

"Tolkuçka"ya dönüb vətən.
Bir şey satır indi yetən.
Bu alverdən kənardə mən
Necə qalım bəs, satıram!
Ay alanlar, səs satıram! (3, s. 41)

"Artır hər il maaşım..", "Tərəf", "Olmuş", "Partiyalar", "Ziyalılar marşı", "Yenə seçmək buyurur xəlqə seçənlər, ya rəbb!", "Dinc oturmur yenə aclar", "Çıxmayıbmış Qarabağ sən demə, yaddan, yahu", "Atəşkəs əlindən", "Reaksiyanın reaksiyasına reaksiya", "Dubinka", "Dəliddən doğru mesaj", "Təraneyi-ədibanə" və s. şeirlərində Sabir satira ənənəsini yalnız ideya cəhətdən deyil, forma, bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından da inkişaf etdirir. Şairin satirik qəhrəmanları "vətən üçün çalışmağa ev-eşik dərdin" qoymaması, haqq üçün çalışa bilməməsi obrazın öz dili ilə deyilir və "gödəni üçün çalışmasını vətəninin əfv etməsini" istəyir və maaşının azlığından şikayətlənir. Bəzən şair "qurban belə xalqa" deyərək qəmə elliklə şükr edən xalqın olmamasını dilə gətirir. Burada şairin əsas tənqid hədəfi xalqdır; "xeyrin-şərin" ünvanını, "allahını, şeytanını" bilməyir, "yaxşıyla, yamanla", "doğruyla-yalanla", "dövrənlə-zamanla" işi yoxdur. Buna baxmayaraq satirik qəhrəman "Qurban belə xalqa" deyərək istehza edir, keçmişlə öyünməni istəmir, bugünlə yaşamasını istəyir.

M.Nağının şeirlərində cəmiyyətdə gedən proseslər də göstərilir; sanki şair rentgen şüası kimi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin mahiyyətini açır. Cəmiyyətin partiyalara bölünməsi və bu partiyaların sayının yüzə çatması onu narahat edir. Hamısının "əhdi-ilqarı"nın düz olduğunu, mayasının halallıqdan yoğrulduğu bildirilsə də, bu partiyaların yalnız bir nəfərdən ibarət olması, öz şəxsi mənafeələrini güdməsi, yerliçilik, qohumbazlıq mahiyyətli olması, millət və vətəni yaddan çıxarmaları açıq-aydın sezilir. Partiyaların gah birləşib, gah ayrılması da şairin tənqid hədəfinə tuş gəlir, ölkə dərdindən çox bölgə dərdi çəkən partiyaların iç üzünü açmağa nail olur.

"Ziyalılar marşı" şeirində isə M.Nağı yeni cəmiyyətdə ziyalıların və ziyalılığın rolunu tənqid hədəfi edir. Məlumdur ki, bütün dövrlərdə cəmiyyəti irəli aparacaq bir qüvvə onun ziyalılarıdır. Hansı ki, vaxtilə M.Ə.Sabir də "Ürəfa marşı" "İntelligentik, gəzərik naz ilə, Ömür edərik nəşəyi-dəmsaz ilə, Həftədə bir dilbəri-tənnaz ilə, Həmdəm olub işləri sahmanlarıq, Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq" deyərək dövrün ziyalılarını tənqid atəşinə tuturdu. Lakin indi aradan yüz il keçib, indi dövrün özünəməxsus ziyalıları və onların problemləri, qüsurları var. M.Nağının ziyalıları məzmunca yüz il əvvəlki kimi olsa da, formaca dəyişmişdir. İndi onlar gündüzlər "dimağ-i-eyşdə", axşamlar "bal dadır", ziyalı adını daşısa da, hər şeyə "ləbbeyk" deməklə işini bitmiş hesab edir, "vətən" deyəndə isə "oğul, qız" yada düşür. Görünür ki, M.Nağının ziyalıları da Sabirin ziyalıları kimi xalqın, millətin dərdini çəkmir, haqq-ədalət

yolunda mübarizə aparmır, vicdanının əleyhinə gedir, yollarda yatan zavallıları görmür və s. Bütün bunlar yeni satirik qəhrəmanın yaranmasına səbəb olur:

Eyzən "vətən" deyəndə oğul, qız düşür yada,
Mədə şirə ifraz edə, cızbız düşür yada.
Ardan danışan olsa, həm arsız düşür yada,
Mədhıyyə qoşub hər kəsə hər şey demək bizim,
Zatən ziyalıyız, gücə ləbbeyk demək bizim!

...Allaha şükür, baş aparıb başdan olmadıq,
Vicdanı basıb tapdaladıq-aşdan olmadıq.
Füsrət ötürən bir para qardaşdan olmadıq,
Hər əmrə yatıb, hər sözə "hürrey" demək bizim,
Zatən ziyalıyız, gücə "ləbbey" demək bizim! (3, s. 65-66)

M.Nağının satirik şeirlərinin bir çoxu Qarabağ probleminə həsr edilib; həm Qarabağ problemi ilə bağlı, həm də bu istiqamətdə çalışan dünya siyasəti, eləcə də Qarabağın yaddan çıxması ilə bağlı şeirlərdə məsələyə müxtəlif rakurslardan yanaşmışdır. "Çıxmayıbmış Qarabağ, sən demə, yaddan, yahu", "Təşkəs əlindən", "Yaddan çıxdı", "İyirmi faizimiz" və s. şeirlərində Qarabağı yaddan çıxaranlar kəskin satira atəşinə tutulur. Qarabağ üçün xalqın bir olması, qarşı düşmənin öz inadından əl çəkdirilməsi kimi məsələlər indi yalnız istehza obyektı olur. Qarabağ probleminin uzanması, "sülh, barış" söhbətlərinin saqqız kimi çeynənməsi şairi razı salmır, "nə çıxar dostluq olan yerdə qradan",-deyə sual verir, xalqın bu dərddə dözə bilməyəcəyindən əndişə duyur. Xalqın tarixən igid olması, dastanlarda vəsf olunması da heç bir nəticə vermir. Buna görə də Qarabağ "qurd-quşa" qismət olmuşdur. Lakin şair sonda heç kimə ümid etməməyi, Putinə, yaxud Buşa ümid bağlamamağı söyləyir və Şuşanın yaddan çıxmasına heç cür inanmır.

M.Nağının satirik şeirlərinin böyük bir qismi cəmiyyətdə gedən proseslərə-hər hansı bir hadisəyə həsr olunub. Müxalifətə həsr olunan şeirlərdə onların bir çox xüsusiyyətləri tənqid hədəfi edilir. Bu xüsusiyyətlər içərisində ömürlük müxalifətdə olmaq, mitinqlər təşkil etmək, "iks" gününə bel bağlamaq və s. kimi hadisələr mühüm yer tutur. Müxalifətin illərdi müxalifətdə qalması, gərdişi fırladıb yola vermək kimi dəyərləndirən şair istehza ilə hər kəsin bu cür uzunömürlü ola bilməməsini "təqdir" edir və müxalifətin dilindən dediyi "Nə yaxşıdı ömürlük müxalifətdə olmaq" tezisini lağa qoyur. Şair müxalifətdə olanların yalnız iqtidarı tənqid etməklə işinin bitdiyini və özlərinin işi olmadığını məsuliyyətdən uzaq olmağı özləri üçün uğur hesab edir və gələcəkdə töhmət götürməmək üçün müxalifətdə olmağı üstün hesab etmələrinə ironiya edir. "Salamat qal" şeirində isə Məmməd Arazın "Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman salamat qal, dağ salamat qal" şeirinin ritmini götürərək yeni bir məzmun ifadə etmişdir. Müxalifətin mitinqlərə toplaşaraq eyni şeyləri deməsini şair satirik yolla belə ifadə edir:

Bəlkə mitinqlərə bir də gəlmədim,
Meydan, salamat qal, düz, salamat qal!
Hər dəfə deyilən eyni kəlmədi,
Şüar salamat qal, söz, salamat qal! (3, s. 149)

M.Nağının "Motodromnamə", "Yurd" bayatıları", "SİDSU yenə meydana çıxır", "Yenə israrlıdı SİDSU", "Milli müqavimətnamə", "Müsavət bayatıları", "AMİP bayatıları", "Nə DUH qaldı, nə DUBB qaldı, nə SİDSU", "Niyə "Vəhdət" aramızdan getdi", "BABnamə", "Demkonqresnamə", "Müsavətin cığal əməliyyatına cığasız tənqis", "Müsavətçilər şərqişi", "Sabitlik şərqişi", "İslahatçı" cəbhəçilərə", "Klassik" cəbhəçilərə", "Gəl, gəl, "iks" günləri", "Müxalifət birləşəcək" və s. onlarla şeirlərində onların birləşə bilməmələri, öz içində bölünmələri, səmimi olmamaları, parçalanmaları, ortaya vahid namizəd çıxara bilməmələri və s. kimi məsələlər tənqid olunurdu. M.Ə.Sabirin "Gəl, gəl a yaz günləri" şeirinə uyğun olaraq

yazdığı "Gəl, gəl, "iks" günləri" şeirində hər dəfə ümidini "iks" günlərinə bağlayan müxalifət şairin kəskin satira atəşinə məruz qalır:

Gəl, gəl, "iks" günləri,
Yurdun lüks günləri,
Dərdi-azarı qov, gəl,
Köhnə bazara dov gəl,
Ağ olan ağa çıxsın,
Ayran ayranlıq olsun,
Yağ olan yağa çıxsın.

...Gəl, gəl, "iks" günləri,
Yurdun lüks günləri,
Dağda dumanı həslə,
Bağda gümanı bəslə,
Dərd-sərimiz az olsun,
Xalqın kefi saz olsun.
Arzumuz açsın çiçək,
Biz də bir qismət seçək!.. (3, s. 186).

M.Nağı ictimai-siyasi proseslərin digər tərəfləri-iqtidar və onlar (Avropa Şurası) haqqında yazdığı şeirlərdə də dövrün, zamanın gerçəkliklərinə satirik münasibət bildirir. Bu şeirlərdə Azərbaycana qarşı ikili standartlarla yanaşan ATƏT, Avropa Şurası, A.Qross, eləcə də ayrı-ayrı təşkilatlar və onların nümayəndələri tənqid edilir. "Avropa Şurasına", "Hər nə baş versə, günahkar yenə ATƏT-dir, əmu", "Canım Qross" (1-ci və 2-ci məktub-mənzumə), "Bizə İran da xox gəlir", "İrənin uçaqları", "Gürcünamə", "ATƏTnamə" və s. şeirlərində siyasi hərəratın xarakteri və ayrı-ayrı təşkilatların və insanların obrazı sənətkarlıqla yaradılır. ATƏT-in Qarabağ məsələsində, ictimai-siyasi proseslərdəki rolunu istehza edən şair ondan çarə aramağı artıq hesab edir. "ATƏTnamə" şeirində isə şair ATƏT deyib duranları tənqid hədəfi edir:

ATƏT gələli hər işimiz, namxuda yeydir,
ATƏT deyilən can qurtaran gör necə şeydir!
Sözdür, davadır, dərddi, şikayətdi, gileydir...
Ünvanlayırıq üstünə sussun bu cəmaət,
ATƏT dedik, ATƏT dedik, ATƏT dedik, ATƏT!

Yüz dərdimiz olsun, tapılan bir çaramız yox,
Xəlqlə işimiz, sövdəmiz, büsatla aramız yox.
Təriflə, öyünməklə, büsatla aramız yox,
Bir yol özümüzdən deyəli, yüz dəfə əlbət,
ATƏT dedik, ATƏT dedik, ATƏT dedik, ATƏT! (3, s. 238)

M.Nağı satirasının tənqid hədəfləri müxtəlif olsa da, estetik ideali birdir; xalqın, millətin bugünü və xoşbəxt gələcəyi. Ona görə də onun bütün satirik şeirlərində vətəndaşlıq ruhu vardır. O, cəmiyyətin ictimai-siyasi şüurunun formalaşmasına, hadisələrə ayıq gözlə baxmasını istəyir. Şair bunu çox zaman özünüifşa üsulundan yararlanaraq edir. Ədəbiyyatşünas Y.Qarayev Sabir satirasının mahiyyətini təhlil edərkən belə bir doğru qənaətə gəlir: "...bu şeirlərdə satira ənənəvi (açıq və müstəqim) inkar formasında deyil, "özünüifşa", komik "özünü-təsdiq", təşəbbüsləri formasındadır. Emosional, canlı, fərdi koloritli dildə ifrat satirik hüdudlara çatan obyektiv düşüncələri Sabir həmişə bu "özünüifşa"nın bədii icrasının tipik üsulu kimi seçir" (4, s. 269).

Müstəqillik dövründə də ictimai satira məhz belə bir funksiyamı əsas götürmüş, özünüifşada bir nikbinlik, gələcəyə inam ifadə etmişlər.

Ədəbiyyat

1. M.Nağı. Saçın ucun hörərlər. Bakı, 2002
2. <http://www.azyb.az/index.php/criticism/post/57>.
3. Mətləb N. Ə.Qardaşbəylinamə. Bakı: Nurlan, 2005, 321 s.
4. Qarayev Y. Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996.

Г.Агабек

Описание общественных процессов в сатире М.Наги

Резюме

В настоящей статье исследуется творчество лирического-сатирического поэта Метлеба Наги. Его литературная деятельность совпадает с эпохой независимости. В его стихах видны новые формы, содержания и сатирические типы. В его творчестве критикуются и разоблачаются общественные события последнего двадцатилетия. Как и в деятельности Сабира, так же у М.Наги встречаются и критические взгляды к международным отношениям.

G.Agabey

Description of Social Processes in the Satire of M.Nagi

Summary

In the article Matlab Nagi's literary activity is analyzed. He began his literary activity in the years of independence. It is noted in the article that M. Nagi's poems have new form and topic, at the same time his poems are rich new satirical heroes. Social processes, complex and controversial events are criticized and exposed in the poet's poems in last twenty years. One can also come across with the criticism of international events in Nagi's some poems like in Sabir's activity.

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Tağısoy

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2017

Ə.Ç.AĞAMİRZƏYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti
 (Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

PUBLİSİSTİKANIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: publisitika, publisistik yaradıcılıq, mətbuat, jurnalistika

Ключевые слова: публицистика, публицистическое творчество, печать, журналистика

Key words: publicism, publicistic oeuvre, press, journalism

Publisistikanın öz tarixi başlanğıcını hansı dövrdən götürməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə hesab olunur ki, ən qədim dövrlərin mətnlərinə də publisistika nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olar. Hətta peyğəmbərlərin kəlamlarını qədim dövr publisistika nümunələri hesab edənlər də var (11). Ancaq bugünkü mahiyyəti etibarilə, peşəkar yaradıcılıq kimi publisistikanın təşəkkülü, heç şübhəsiz, reformasiya dövründən əvvəlki illərə təsadüf edir. Publisistika yaradıcılıq kimi XVI əsrdə Avropada feodalizmə, katolik kilsəsinə və papa hakimiyyətinə qarşı dini mübarizə şəklində cərəyan edən ictimai-siyasi hərəkət nümayəndələrinin öz ideya və fikirlərini ictimaiyyətə çatdırmaq, ictimai rəyi formalaşdırmaq işində əsas silahına çevrilir. Onun əhəmiyyəti, ictimai rəyə təsiretmə gücü çap texnologiyasının ixtirasından sonra daha da artır. Çap məhsullarının tirajlanmasında əldə olunan nailiyyətlər, ilk qəzet və jurnalların yaranması ilə publisistika öz zirvəsinə çatır.

Publisistikanın formalaşması prosesi uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif tarixi dövrlərdə ictimai-siyasi proseslərin, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinin, iqtisadi münasibətlərin və ünsiyyət problemlərinin fonunda inkişaf edərək spesifik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu baxımdan ən qədim mətnlərdə publisistika rüşeymlərindən başlayaraq dünyada kapitalist münasibətlərinin təşəkkül tapdığı dövrə qədər publisistikanın keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaqla onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini, spesifik cəhətlərini, janr müxtəlifliyini, ictimai rəyə nüfuzetmə xüsusiyyətlərini, yayım formalarını və s. daha ətraflı öyrənmək olar.

Publisistika yazının meydana gəlməsi ilə sıx bağlıdır. Yazı materiallarının təkmilləşdirilməsi öz növbəsində kommunikasiya proseslərinin inkişafına təkan vermişdir. İqtisadi, sosial, mədəni inkişaf informasiya mübadiləsində yeni formaların yaranmasına və onun sürətlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan, sivilizasiya və mədəniyyətin tarixi elə kommunikasiyanın inkişaf tarixidir desək, səhv etmərik.

Qədim Misirdə uzun bir tarixi dövr ərzində yazı materialı kimi daş parçalarından istifadə olunmuşdur. Daha sonralar papiruslar meydana çıxır. Papiruslardan istifadə elə bir dövrə təsadüf edir ki, bu zaman dövlət quruluşu nisbətən təkmilləşmiş, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsinə ehtiyac yaranmışdı. Şəhərlərin rolu artdıqca, orta təbəqə olan şəhərlilərin də əhəmiyyəti yüksəlir, hakimiyyət institutları təkmilləşir. Dövlət adından müxtəlif sənədlər buraxılmağa başlayır. Hakimiyyət qüvvələri belə hesab edirlər ki, bu sənədlərin əhəliyə daha çox təsir göstərməsi üçün bəzi tələblərə cavab verməlidir. Sənədlər aydın və məntiqli tərtib olunmalı, ifadə dolğunluğu ilə seçilməli və daha yadda qalan olmalıdır. Bu sənədləri yazıb hazırlayacaq insanlara tələbat yaranır. Belə insanlar seçilərək yerli idarəetməyə məsul yüksək mənəbli əyanların ətrafına toplanılır, bir növ onun dəftərxanasını təşkil edirlər. Yazının inkişafında, həmçinin, kahinlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Məbədlərdə fəaliyyət göstərən kahin məktəblərində uzun illər təlimlər bu ifadələrlə başlayırdı: “Ürəyi elmə meyil etməyən insan fiziki işlə məşğul olmalı, gözünü yormalıdır. Ancaq kim ki elmin gücünü başa düşür, ürəyini ona verir, onlar bütün hakimiyyətə, saray vəzifələrinə yiyələnə bilər. Bunu yadda saxlayın! Savad bilməyən, yazıq insanlara baxın. Dəmirçi qapqaradır, hisə batıb, əlləri qabar-

qabardır, gecə-gündüz işləyir. Daşyonan qarnını doldurmaq üçün barmaqlarını sorur. Toxucunun həmişə dizləri cırıqdır. Silah ustası həmişə təşvişlə vargəl edir: öz evinə gedib çıxma bilməyəcək, səhər tezdən isə yenə işinin başında olmalıdır. Divar rəngləyən boyacıya əlləri həmişə boyalıdır, bütün vaxtını aşağı təbəqənin insanları arasında keçirir. Qasid isə ailəsi ilə sagollaşarkən vəsiyyəti etməlidir, bəlkə yolda yırtıcılara, ya da köçəri asiyalılara rast gələcək. Mən sizə müxtəlif peşə adamlarının taleyini göstərdim, çünki mən istəyirəm ki, siz yazı sənətini, bütün əsasların əsasını sevəsiniz. İndi isə sizə onun üstünlüklərini göstərəcəyəm. Yazı bütün digər məşğuliyyətlərdən daha vacibdir. Kim ki yazı sənətini bilir, uşaqlıqdan onun hörmətini saxlayırlar, ona daha böyük işləri həvalə edirlər. Savadı olmayanlar isə səfərlərində yaşayır. Məktəbdə təlim, dağa qalxmaq kimi, ağırdır, amma bu sizə əbədi bəs edər. Elmi mümkün qədər tez başa düşməyə və onu sevməyə tələsin. Yazı yazan – böyük rütbədir, onun mürəkkəbqabısı və kitabı ona sevinc və var-dövlət bəxş edir” (4). Kahinin öz fikirlərini necə məntiqli, sadə və dürüst ifadə etməsi, inandırıcı obraz və ifadələri diqqətə cəlb edir. Mətn publisistikanın, demək olar ki, bütün tələblərinə cavab verir.

Qədim Babil mətnləri özünəxas cəhətləri ilə fəqlənir. Hammurapinin hakimiyyəti illərində yaradılan məşhur qanunlar toplusunda da publisistik elementlərə rast gəlinir. Üç hissədən ibarət qanunların ümumi giriş olan birinci hissədə göstərilirdi ki, allahlar Hammurapiyə güclü olduğu üçün hökmranlıq veriblər. Daha sonra onun dövlətin qalası olması haqqında iltifatlar əks olunur. Girişdən sonra qanunlar verilir. Bütün bunlar ətraflı təfəsilat, nəticə ilə yekunlaşdırılır. Birinci və ikinci hissələrin xüsusiyyətləri bizə bu mətnə də qədim Şərqi publisistikasının başlanğıcı kimi baxmağa əsas verir.

Bəzən belə hesab olunur ki, publisitika məhz Yunanıstanda meydana gəlmişdir (5). Hətta yunan inanclarında gözəl danışmaq allahı belə vardır. Burada müstəqil düşüncə və cəmiyyət və dövlət məsələlərini müzakirə edən insanlar ortaya çıxmışdır. İctimai informasiyanın yayılmasında natiqlər böyük rol oynamışlar. Natiqlik fəaliyyəti öz növbəsində publisistikamı doğurmuşdur. Məlum olduğu kimi, qədim Yunanıstanda yazı geniş yayılsa da, publisitika əsasən şifahi şəkildə özünü göstərmişdir. Natiqlik sənəti məhz burada təkmilləşmiş, natiqlik istedadı, məhkəmələrdə gözəl çıxış etmək qabiliyyəti inkişaf etmişdi. Bu isə öz növbəsində çəkişən tərəflərin məhkəmə nitqlərini hazırlayan insanların – loqoqrafların meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdı.

Təhsildə ritorikanın tədrisinə xüsusi diqqət göstərilirdi. Ritorikanın inkişafında Aristotelin xüsusi xidmətləri olub. Georgi, Lisiy kimi tanınmış natiqlər isə məharətlə natiqlik priyomlarından istifadə edirdilər (Lisiy 425 belə nitq hazırlamışdı). Qədim Yunanıstanda publisitika üçün tənqid və ifşa başlıca janr əlamətləri hesab olunurdu (2, s. 10-11). Sokratı isə hardasa ilk publisist hesab etmək olar. O, nitqlər hazırlamaqdansa, daha çox siyasi mətnlər yazırdı. Traktat, məqalə, esse, çağırış, məktub kimi janrlarda çoxlu sayda publisistik yazılar hazırlamışdı. Bizə bunlardan yalnız 9 məktubu, 24 nitqi gəlib çatmışdır (5).

Qədim Romada sivilizasiyasının təşəkkülü və inkişafında publisitika əhəmiyyətli rol oynamışdır. Romada imperiya dövründə (e.ə. 27 – e. 476-cı illəri) dövlət idarəçiliyində Senat vacib rol oynayırdı. Zadəganlar sinfinin üst təbəqəsinin maraqlarını qoruyan Senat respublikaya keçid dövründə öz qüvvəsini daha da artırmışdı. Sezarın hakimiyyəti illərində gil lövhələr şəklində gündəlik Senat və xalq xəbərləri – “akta”lar buraxılmağa başlayır (aktalar müasir qəzetin prototipi hesab olunur.). Senat aktalarında (“Arta senatus”) Senat protokolları ixtisarla verilir, xalq aktalarında (“Akta diurna populi” – mənası şəhər xəbərləri deməkdir.) isə şəhər əhalisi üçün xəbərlər, müraciətlər yer alırdı. Şəhər əhalisi üçün xəbərləri toplayanlara isə “diurnalistlər” deyirdilər. Daha sonralar xəbər aktalarında siyasi fikir və mülahizələr də verilməyə başlayır (Bir müddət sonra bu aktalarda İmperator Tiberiyə qarşı tənqid yer alır və o, aktanı qadağan edir. Bu da senzuranın proobrazı hesab olunur.)

Yunan mədəniyyəti Roma mədəniyyətinə güclü təsir göstərir. Natiqlik sənəti Romada özünü başqa formada bürüzə verir. Yunan natiqlik sənətindən fərqli olaraq, burada natiqlik

sənəti unitar idi və hakimiyyətlə sıx bağlı idi. Natiqlik sənəti ilə daha çox siyasətçilər məşğul olurdu. Məsələn, Siseron öz rəqibi Koterin əleyhinə nitqlər hazırlayır, latın dilinin bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etməklə silsilə bəlağətli çıxışlar edir. Nəticədə konsul seçilir. Onun nitqləri bu gün də bir siyasətçiyə qarşı ən ideal nitqlərdən hesab olunur.

Yunan ədəblərinin klassik əsərləri latın dilinə çevrilməyə başlayandan sonra isə Romada tərcüməçilər və tərcümə məktəbi yaranır. Əgər Roma mədəniyyətinin ilk illərində yaradıcılıqla yalnız azad romalılar məşğul olurdularsa, daha sonralar ağalar qul və kölələrin də təhsil almalarını lazım bilirlər. Beləliklə savadlı insanlar təbəqəsi formalaşır, yunan və latın dilərində tarix, dil və ədəbiyyata həsr olunmuş əsərlər yaranır, kitabxanalar meydana gəlir.

Poetik satira (Horatsi, Marsial, Yuvenal, Persi) və publisistik epistoloqrafiya geniş yayılır. Hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışanda, publisitika xüsusilə canlanırdı. Romanın epistoloyar irsində Lusiya Anney Senekinin “Lusiliyə əxlaq məktubu” xüsusilə seçilir. Filosofun müxtəlif mövzulara həsr olunan, forma və ifadə şəkli ilə seçilən bu məktubu bütün Avropa mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir. Eləcə də siyasi və tarixi portret janrlarını yaradan Plutarxın əsərləri publisitikanın inkişafına öz töhvəsini vermişdir. Demosfen (Yunanıstan), Siseron (Roma) kimi məşhur natiqlərin siyasi fəaliyyətini cəmiyyətdə ictimai rəyin formalaşması, əhalinin bu və ya digər hadisəyə münasibət bildirməsi istiqamətində ideoloji-psixoloji fəaliyyət kimi qiymətləndirmək olar. Onların nitqləri kütləvi informasiya xarakteri daşıyır, əhalinin təsəvvürlərini formalaşmasına güclü təsir göstərirdi.

V əsrin axırlarına doğru asiyalıların Avropanı işğal etməsindən sonra antik mədəniyyət dağılmağa, öz yerini getdikcə güclənən xristian sivilizasiyasına verməyə başlayır. Orta əsrlər publisistikasının inkişafında dini publisistikanın – səmavi kitabların və din missionerlərinin çıxışlarının xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Eramızın ilk əsrlərində cəmiyyətdə durmadan güclənən xristianlığın antik mədəniyyətlə ideoloji mübarizəsi publisistikanın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Xristian ədəbiyyatı hələ özünün formalaşma dövrünü yaşayırdı. Kilsə ataları adlandırılan, Origen, Ambrozi, İeronim, Avqustin və s. kimi xristian filosoflarının teoloji, fəlsəfi, sosial-siyasi ideyaları, patristika inkişaf edirdi. Onların ideoloji fikirləri əsasında yazılı publisistik mətnlər yaradılırdı. Kilsə atalarının yazılarında güclü inam, fikirlərin obrazlı ifadəsi, mükəmməl söz yaradıcılığı kimi xüsusiyyətlər birləşirdi.

Antik ədəbiyyat və mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Bibliya özündə publisitik elementləri etnik, tarixi, fəlsəfi, bədii, siyasi elementlərlə sinkretik şəkildə birləşdirirdi (6). Bu mənada Bibliya mətnlərinə birbaşa publisitika kimi baxmaq düzgün olmazdı, ancaq bu mətnlər, heç şübhəsiz ki, dini publisistikanın təşəkkülünə təkan verirdi. Xristian mütəfəkkirləri, antik filosoflardan fərqli olaraq, latın dilində yazırdılar. Bununla yunan dilindən istifadə edən büt-pərəstlərdən fərqləndiklərini göstərmək istəyirdilər. Latın dilindən istifadə etmələri onlara latın əlifbasını qəbul etmiş Romada əlavə maneələr yaratmırdı. Bir neçə əsrdən sonra isə bütün Avropada latın dilindən geniş istifadə olunurdu. Antik yazıçı və natiqlər, xüsusilə də xristian publisistləri yaradıcılıqlarında mətnin qurulma sxeminə ciddi riayət edirdilər. Bu sxem beş hissədən ibarət idi: materialın seçilməsi, onun düzülüşü, dil və stil, yadda qalanlığı və tələffüzü. Bu kanonlara necə ciddi əməl olunduğunu Avqustin Avrelinin “Tövbə” əsərində açıq-aydın görmək olar (5).

Romanın müstəqilliyinin, dövlətçilik ənənələrinin zəiflədiyi bir dövrdə ölkənin daxilində ideoloji təlatümlər yaşanırdı: xristianlığın getdikcə güclənməsi büt-pərəstləri narahat edir, ölkənin üzləşdiyi problemləri xristianların ayağına yazırdılar. Büt-pərəst tərəfin publisistləri öz yazılarında xristianlığı lənətləyərək göstərirdilər ki, xristianlıq gəldikdən sonra al-lahlar Romadan üz döndəriblər və buna görə də onları cəzalandırırlar. Belə bir şəraitdə xristian publisistikası daha da güclənir, xristian filosofları xristianlığın əsl mahiyyətini izah etmək, öz ideyalarını əhaliyə qəbul etdirmək üçün yeni forma və üsullara baş vururlar. Bütün bunların nəticəsində III əsrdə artıq Romada xristianlıq rəsmi dövlət dini kimi qəbul olunur.

Az bir müddətdən sonra isə latındilli xristian publisistikası Avropanın hər yerinə yayılmağa başlayır və bütün orta əsrlər Avropa publisistikasının əsasını təşkil edir. Ayrı-ayrı ölkələrin özünəxas siyasi, iqtisadi, mədəni xüsusiyyətləri mövzulara təsir göstərsə də, ümumiyyətlə orta əsrlər Avropa publisistikasında daima yüksək nüfuzlu məqama müraciət etmə cəhəti ana xətt kimi keçir. Publisistik əsərlər ya müqəddəs kitab, ya kilsə atalarının əsərlərindən, ya da Aristotel kimi antik filosofların (əksərən Aristotelin) əsərlərindən qaynaqlanaraq qurulur.

Xristianlıq kimi, İslam dini də meydana gələrkən kəskin ideoloji maneələrlə üzləşmişdi. VII sərdə Məhəmməd Peyğəmbərə verilən və bütün dünya üçün göndərilən Allah kəlamı, islamın müqəddəs kitabı Quran, məlim olduğu kimi, kitab halına çox sonralar salınmışdır. Əvvəlcə müqəddəs kitabın ayələrini Məhəmməd Peyğəmbərin davamçıları öz hafizələrinə həkk etmişlər. Həm Ərəbistanın özündə, həm də dünyada insanlar islama dəvət olunarkən əsas məqsəd İslam dini haqqında informasiya vermək idi. Məhəmməd peyğəmbərin davamçıları insanlara Quran ayələrini izah edir, Peyğəmbərin şəxsi həyatını nümunə göstərirdilər. Həm mənəvi, həm də ictimai, sosial məsələlər ətrafında bu ideoloji mübarizə uzun müddət davam etmişdir. İslamın ilk illərində Məkkəli bütperəstlər, Kaab ibn Əsrəf, Bəşər ibn Burd, Əbu əl Ətəxiyyə və s. kimi dövrün tanınmış ədipləri (7, s.65-71) Məhəmmədi və islamı kəskin tənqid edirdilər. Daha sonra isə Dəməşqli İohan kimi kilsə ataları da İslam əleyhinə ciddi mübarizəyə qoşulurlar (8, s. 185). Məhəmməd peyğəmbərin davamçıları bir tərəfdən bütperəstləri islama dəvət edir, digər tərəfdən isə islam tənqidçilərinə qarşı tutarlı dəlillərlə tövhid (monoteizm) və şəriəti (hüquqi normalar) izah edirdilər. Məhəmməd peyğəmbər 23 il ərzində öz tərəfdaşlarına ibadətə, elmə, biliyə yüksək dəyər verməyi öyrətmişdi. Onun Haqqı, islamı öyrədərkən istifadə etdiyi metodları şagirdləri qoruyub saxlamış və bu metodlar İslamda təlim etikasının əsasına çevrilmişdir.

İslam Ərəbistan yarımadasında qalib gəldikdən sonra bütün Şərqdə yayılmağa başlayır. Artıq XI-XII əsrlərdə İslam Afrikanın şimalını, Asiyanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Şəriət, “Qurani-Kərim”in təfsirçilərinin əsərləri, xüsusilə də Peyğəmbərin həyatından, öyüd və nəsihətlərindən, şəxsi həyat yolundan bəhs edən hədislər müsəlman aləminin ictimai-siyasi, sosial həyatında əsas dəyərə çevrilirdi. İslam dəyərləri, dini motivlər mədəniyyətə, ədəbiyyat və publisistikaya əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Avropa publisistikasında olduğu kimi, Şərq publisistikasında yüksək məqama – müqəddəs “Qurani-Kərim”ə, hədislərə və təfsirlərə müraciət ana xətt kimi özünü göstərirdi.

IX srdə meydana çıxan sufizm cərəyanı da publisistikaya əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Sufizm İslam dininin təməl prinsipləri ilə yanaşı, qədim yunan, hind və xristian fəlsəfəsinə böyük önəm verirdi. Bu cərəyan orta əsrlər müsəlman dünyasının fəəfi fikrinin, mədəniyyət və ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

VII-VIII əsrlərdən etibarən İslam dünyası elm və mədəniyyət sahəsində yüksək inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Avropada intellektual həyata elə də diqqət yetirilmədiyi bir zamanda, müsəlman ölkələrində fəlsəfə, linqvistika, kimya, əczaçılıq və s. elm sahələri güclü inkişaf etmişdi. Müsəlman sivilizasiyasının digər əhəmiyyətli bir cəhəti isə müsəlman fəəhlərin bütperəst və digər dinə inananlarla mübarizə apararkən onların sahib olduqları elm və bilikləri onlara qadağan etməməsi idi. Ələ keçirdikləri ərazilərdə yunan, hind, çin müəlliflərinin əsərləri qadağan olunmurdu, əksinə, hətta bu elm xəzinəsindən səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradılırdı. Nə xristian, nə də buddist hökmdarlarda bu xüsusiyyətə rast gəlinmirdi. Əl-Mənsurun hakimiyyəti dövründə Bağdadda yaradılan “Müdrilik evi” bunun bariz nümunəsi idi. Akademiya rolu oynayan bu kitabxanada xarici müəlliflərin əsərləri ərəb dilinə çevrilirdi. Müsəlman alimlərinin bu istiqamətdə fəəliyyəti dünya mədəniyyətinə əvəzsiz töhvə vermişdir. Müsəlmanlar vasitəsilə Avropaya kağız gətiriləndən sonra yunan filosoflarının bir çox əsərləri məhz ərəb dilindən latın dilinə çevrilərək Avropada yayılmışdır. Müsəlman riyaziyyatçıları, optik, təbib, musiqişünaslarının yaradıcılığı latın dilinə çevrilmiş və bu əsərlər orta əsrlər Avropa elminin nüvəsinə çevrilmişdir.

Müsəlman mədəniyyətinin Avropa mədəniyyətinə intensiv təsiri İspaniyanın xilafətin tərkibinə daxil edildikdən (Əndəlus) sonra daha da güclənir. “Müxtəlif xalqların talelərinin belə mürəkkəb çulğaşması bənzərsiz, özünəxas xüsusiyyətləri olan bir mədəniyyətin yaranmasına səbəb oldu” (9, s. 7). Avropa və müsəlman mədəniyyətinin bir-birilə belə qaynayıb— qarışması dünya publisistikasının inkişafına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Dini publisistika (həm xristian, həm də islam publisistikası) ilk dövrlərdə əsasən şifahi şəkildə inkişaf edirdi, sonralar isə, daha doğrusu, peyğəmbərlər dünyalarını dəyişəndən sonra yazılı mətnlər də meydana gəlməyə başlayır. Məhz bu yazılı mətn sayəsində biz dini publisistika irsini öyrənə bilirik. Məlum olduğu kimi, peyğəmbərlər özləri bir cümlə belə olsun yazmamışlar. Onların kəlamlarını, hadisələri əshabələri, tərəfdaşları qələmə alırdılar. Dini publisistik mətnlərdən göründüyü kimi, peyğəmbərlər öz nitqlərini həmsöhbətlərinə görə qururlar, əgər sadə insanlarla danışdırlarsa, daha sadə dillə izahat verir, bir çox hallarda bu söhbətləri ibrətəməz əhvalatlarla əsaslandırılır. Bu ibrətəməz əhvalatların mövzusu isə sadə yerli xalqın həyatından götürülür. Həm şifahi, həm də yazılı dini publisistik mətnlərdə əsasən bu prinsip gözlənilir.

Şifahi publisistika əsasən moizə, xütbələr üzərində qurulur. Moizələr auditoriyaya görə iki cür olurdu: müqəddəs evlərdə din xadimlərinin möminlər qarşısında nitqi və din təbliğatçılarının, missionerlərin yad torpaqlarda bütperəstləri dinə dəvət etmək məqsədilə apardıqları söhbətlər. Yazılı publisistika isə məktublar, nəsihətnamələr, fətvələr, şərhələr, təfsirlər şəklində inkişaf edirdi.

IX əsrdən başlayaraq orta əsrlər publisistikasına siyasi problemlər daha çox sirayət etməyə başlayır. Getdikcə qüvvətlənən dövlət xadimləri öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün təbliğat vasitələrindən yararlanırlar. Avropada cərəyan edən hadisələr, krallar arasındakı barışmazlıq, müharibələr cəmiyyətdə təbəqələr və qruplararası ziddiyyətlər publisistikada aparıcı mövzulara çevrilir.

Yeni informasiya prosesi formalarının yaranması (XII əsrdə Avropada universitetlərin yaranması ilə universitet mühazirələri meydana çıxır. Universitet mühazirələri ənənəvi dini mövzulara deyil, elmi biliklərə, real həyat hadisə və faktlarına söykənir. Digər tərəfdən tamaşalar, teatr ünsürləri meydana çıxır. Teatr əvvəlcə kilsə liturgiya ayinlərinin səhnələşdirilməsi kimi özünü göstərsə də, daha sonralar küçə göstəriləri, karnavallar, bayram tamaşaları, kilsə pyesləri geniş yayılır), ticarətin, işgüzar və siyasi münasibətlərin şəhərlərdə daha çox inkişaf etməsi yeni şəhərli həyat tərzini, orta əsr şəhər həyatı isə müvafiq olaraq yeni kommersiya və siyasi informasiya formalarını doğurur. Bu da öz növbəsində siyasi mövzuların publisistikaya hakim kəsilməsi prosesini gücləndirir. Məsələn, fransız publisisti Pyer Dübuanın yaradıcılığını siyasi publisistikaya bariz nümunə kimi göstərmək olar. XIII-XIV əsrlərin qovşağında Roma papası VIII Bonifisi Fransa kralı Gözəl Filipin siyasətini sərt tənqid edirdi. Kral sarayında xidmət edən Pyer Debüa isə kralın apardığı siyasətin qatı müdafiəçilərindən idi. Dübua pamfletlərində¹ Roma papasının dünyəvi hakimiyyəti sıxışdırmasını sərt tənqid edir, dövlətin kilsədən ayrılmasının vacibliyini göstərirdi. Avropa dövlətlərinin Fransa kralı ətrafında birləşməsinin zəruriliyini irəli sürən Dübua bununla müharibələrə son qoyulacağına, dövlətlərarası mübahisələrin danışılmaq yolu ilə həll ediləcəyinə inandırmağa çalışırdı. O, hüquqi islahatların aparılması, əhəlinin maarifləndirilməsi ideyasını irəli sürürdü. Dübua tampliyerlərlə² mübarizədə kralı dəstəkləyir, Filipin imperator titulu qəbul etməyə çağırırdı. XV əsr ingilis cəmiyyəti isə Con Forteskyu kimi məşhur publisist yetişdirmişdi. Forteskyu pamfletlərində kral hakimiyyətinin mütləq və məhdudlaşdırılmış formalarını müqayisə edir, üstünlüyü kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına verirdi. Həmin dövrdə

¹ Pamflet sözü XIV əsrdə meydana gəlir. Əvvəlcə cildsiz broşura mənası daşıyıb, reformasiya dövründə isə publisistik janr kimi formalaşmışdır. Ancaq pamfletin aktualıq, hansısa tərəfi tutmaq, polemika istiqaməti kimi xarakterik cəhətləri antik dövr mədəniyyətindən başlayaraq şifahi və yazılı yaradıcılıqda özünü göstərirdi.

² *tampliyerlər* – orta əsrlərdə ruhani-rıtsar cəmiyyəti.

kral taxt-tacı uğrunda mübarizə aparən müxtəlif sülalələrin nümayəndələri onun pamfletlərindən kəskin silah kimi istifadə edirdi.

İntibah dövründə informasiya mübadiləsi getdikcə sürətlənir. İnformasiya axınının sürətləndiyi bir dövrdə ədəblərin ictimai mövqeyi də dəyişməyə başlayır, ictimai-siyasi proseslərdə daha yaxından iştirak edirlər. Hərbi və diplomatik hadisələri əks etdirən relyasiyalar¹ geniş vüsət alır. Bu janr əsasən İtaliyada çiçəklənir. Krallar hərbi və diplomatik prosesləri qələmə almaq üçün tanınmış ədəbləri proseslərə təhkim edirlər. Məsələn, buna bariz nümunə kimi italyan ədib Porçellionu göstərmək olar. XV-XVI əsrlərin qovşağında Milan-Venesiya müharibəsi zamanı kral Alfonso Porçellionu cəbhəyə göndərir və ona döyüşün bütün gedişatını qeyd edərək yazılı məlumat verməyi tapşırır. Porçellio həmin dövrə xas olan təmtəraqla, bəlağətli ifadələrlə relyasiyaları qələmə alır.

İntibah dövrünün publisistikasında satira xüsusilə seçilir. Buna misal kimi alman ədəbiyyatında Sebastyan Brant və Tomas Murnerin adı ilə bağlı olan “axmaq ədəbiyyatı” əsnələrini göstərmək olar. Karnavallarda cəmiyyətin müxtəlif aspektləri, siyasi, sosial, hətta şəxsi həyatın ayrı-ayrı epizodları satiranın hədəfinə çevrilir. “Axmaq ədəbiyyatı” holland yazıçı Rotterdamlı Erazmın yaradıcılığında öz zirvəsinə çatır. O, “Sarsağın tərifləri” (1509) əsərində Morri obrazının dili ilə dövrünün, demək olar ki, bütün sahələrini tənqid atəşinə tuturdu.

İntibah dövrü yeni ideyalarının publisistik traktatlarda əks olunması daha geniş xarakter alır. Buraya Lorenzo Balın “Əhdi-cədid” tərcümələrini tənqid etdiyi filoloji traktatlarını, Nikollo Makiavellinin dövlət idarəçiliyində irəli sürdüyü, pragmatik prinsiplərin yer aldığı siyasi traktatları da aid etmək olar. XVI əsrdə Avropanın ən məşhur publisisti isə “kralların bəlası” adlandırılan Petro Aretino idi. Papa hakimiyyətinin təqib etdiyi Aretino çoxsaylı pamfletlərində, məktub və müraciətlərində, parodiyalarında İtaliyanın bütün əyan təbəqəsini hədəfə götürürdü. Bu çıxışlarına görə xarici dövlətlərin maraqlı dairələri ona hədiyyələr göndərir, bir növ onu qorumağa çalışırdılar. O, bütün əsərlərini açıq-açıqına yayır, əlyazma kimi əllərdə gəzən yazılarını sonra toplayır və toplu kimi çap etdirirdi. Bu mənada, Aretinonu bəzi hallarda jurnalistikanın atası da adlandırırlar.

XVI-XVII əsrlərdə bütün dünyada bazar mübnasibətləri sürətlə inkişaf edir, beynəlxalq ticarət genişlənir, sosial-iqtisadi ünsiyyət yeni keyfiyyətlər qazanır. Digər tərəfdən də çap texnologiyasının icadı jurnalistikanın ayrıca bir peşə kimi meydana gəlməsinə təkan verir. Avropada mərkəzləşmiş güclü dövlətlər formalaşır, elm və mədəniyyət inkişaf edir, savadlı insanlar təbəqəsi artmağa başlayır, oxucu auditoriyası genişlənir, poçt xidməti meydana çıxır. Bütün bu sosial, siyasi, mədəni, iqtisadi faktorlar daha geniş və müntəzəm informasiyanın – həm ticarət, elmi, mədəni informasiyanın, həm də siyasi informasiyanın əhəmiyyətini artırır, onun inkişafına təkan verir. Çap texnologiyası ideoloji və siyasi mübarizələrdən doğan informasiya proseslərini aktivləşdirir. İnformasiyanın tirajlanmasında texniki imkanların artması həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq münasibətlərin inkişafına şərait yaradır. Yenicə arenaya daxil olan burjuaziya öz iqtisadi, daha sonra isə siyasi maraqlarını müdafiə etmək üçün jurnalistikadan yararlanmağa, həm də paralel olaraq onun inkişafına yardımçı olmağa başlayır. Eyni zamanda feodal-klerikal dairələr də siyasi və ideoloji mübarizədə əhəmiyyətini dərk edərək çap işinin inkişafına maneçilik yaratmırlar. Nəticədə əvvəlcə Almaniyada (Awizo Relation, oder Zeitung, 1609), sonra isə İngiltərə (Weekly News, 1622) və Fransada (La Gazette, 1631) ilk çap qəzetləri buraxılmağa başlayır. Əvvəllər bu qəzetlər şəhərlilər və tacirlər üçün nəzərdə tutulmuşdu və ticarət yolları, qiymətlər, ticarətin gedişatı, malların dövriyyəsi haqqında məlumatlar verirdi. Sonralar həmin dövrün tacirləri üçün əhəmiyyətli olan ölkədaxili hadisələr, beynəlxalq münasibətlərdən bəhs edən məlumatlar da bu qəzetlərə yol açır. Kardinal Rişelyenin iştirakı ilə yaradılan “Gasette” isə Fransanın dövlət maraqlarına xidmət edən siyasi xəbərləri də çap etməyə başlayır.

¹ relyasiya – hərbi əməliyyatın gedişi haqqında komandanlığa verilən yazılı məlumat

XVII əsrin ikinci yarısında jurnallar, gündəlik qəzetlər meydana çıxır. Ancaq başlıca siyasi mübarizələr əsasən broşura tipli pamfletlər şəklində aparılırdı. Məhz bu pamfletlər İngiltərə burjuaziya inqilabı zamanı əsas siyasi silah hesab olunurdu. Fransa burjuaziya inqilabı zamanı isə bu mübarizə siyasi burjua-demokratik qəzetlərin səhifələrinə keçmişdi.

Fransız siyasi ədəbiyyatında pamfletin yeni formaları yaranır. Siyasi pamfletlərin belə geniş yayılması pamflet publisistikasının qatı əleydarlarının formalaşmasına səbəb olur. Təzyiq və təqiblərə baxmayaraq siyasi publisistika inkişaf edir. Volterin, Didronun kilsə, monarxiya və zadəgan təbəqəsinə qarşı məşhur siyasi pamfletləri yaranır.

İlk siyasi qəzetlər, mahiyyət etibarilə, pamfletlər toplusu idi. Kamil Demulenin “Fransa və Brabant inqilabları” qəzeti elə onun “Fəhərin parisilərə məktubları” pamfletinin davamı idi. İnqilab zamanı Maratın “Xalqın dostu”, Eberin “Pyer Duşen”, Robespyerin “Konstitusiyanın müdafiəçisi” kimi məşhur qəzetləri də bu qəbildən idi.

Siyasi qəzetçiliyi doğuran pamflet eyni zamanda publisistikanın da əsas qanadı, hərəkətverici qüvvəsi kimi özünü göstərirdi. Pamflet əvvəllər broşuralar, vərəqlər şəklində fasilələrlə buraxılır, epizodik xarakter daşıyırdısa, artıq qəzet və jurnallarda dövrü olaraq məqalələr şəklində dərc olunur, yeni, daha təkmil formaları meydana gəlirdi. Qəzetlərə sahib olan burjuaziya təbəqəsi öz rəqibləri – feodalizm qalıqları və yeni meydana gələn fəhlə sinfinə qarşı siyasi mübarizəsində publisistikadan, xüsusilə də siyasi pamfletdən əlavə silah kimi istifadə edirdi.

XVIII əsrdə çiçəklənən burjuaziya satirası publisistikaya da yayılır. Dövrün maarifçiləri öz ideyalarının təbliğində mütəmadi olaraq satiranın kəskin gücündən yararlanırlar. Monteskyenin, Volterin məşhur satiralarında Fransa mütləqiyyəti, feodal-katolik cəmiyyəti gülüş hədəfinə çevrilir. Bir müddət sonra Fransada artıq satiriklər ordusu formalaşır.

Siyasi qəzetlərin əsası olan pamflet inkişaf etdikcə diferensiallaşır: siyasi-proqram xarakterli yazılar önə çıxaraq “baş məqalə”ləri, müzakirə və satira kimi yazılar isə felyetonu yaradır.

Publisistikanın inkişafında, heç şübhəsiz ki, maarifçilər müstəsna rol oynamışdır. Maarifçilik hərəkatı XVI əsr ingilis deist və filosoflarının adı ilə bağlıdır. İngiltərədə 1689-cu ildə qəbul olunan “Hüquqlara dair billər”də şəxsiyyət və dövlət arasında münasibətlərin yeni modeli ortaya qoyulur. İngilis mütəfəkkiri Lokun “Biz azad doğulduğumuz kimi ağıllı, idraklı da doğuluruq” müddəasından sonra Avropanın hər yerindən yazıçılar və filosoflar yeni ideyaları mənimsəmək üçün İngiltərəyə axışır, ingilis filosoflarının mədəniyyət, ideologiya və dövlət idarəçiliyi sahəsində irəli sürdükləri mülahizələrini əxz edir, öyrənirlər. Məhz elə bu dövrdə Avropada ilk jurnallar da meydana gəlməyə başlayır.

Maarifçilərin əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək, köhnə adət-ənənələri, müti həyat tərzi təbliğat və həvəsləndirmə yolu ilə dəyişmək idi. Onlar bütün insanların qanun qarşısında bərabər olmaları, mülkiyyət toxunulmazlığı, dinin dövlət işlərinə müdaxilə etməməsi, elm və texnikanın inkişafı, ədalətli vergi siyasətinin tətbiq olunması uğrunda mübarizə aparırdılar.

İlk jurnalların meydana gəlməsi, birinci növbədə, XVII əsrdə Avropa intellektual mühitin yaranması ilə bağlı idi. “Ədiblər respublikası” və ya “Alimlər respublikası” adı ilə tarixə düşən bu mühitin nümayəndələri yeni ünsiyyət formaları irəli sürürdülər. Yeni nəsill ziyalılar yeni həqiqət axtarışları aparır, tez-tez öz görüşür, mülahizələrini birlikdə müzakirə edirdilər. Getdikcə ziyalıların belə görüşləri ilə yanaşı, yazışmalara ehtiyac yaranır. Onlar öz baxışlarını, ideya və mülahizələrini məktublarla müzakirə edir, yazışmalar getdikcə müntəzəm xarakter alır. Nəticədə eyni fikirli ziyalıların birlikləri, elmi cəmiyyətləri yaranır. Bu da, öz növbəsində, topluların çap edilməsinə, geniş informasiya-təbliğat imkanlarına sahib olan dövrü nəşrlərin – jurnalların meydana gəlməsinə stimül yaradır.

Paris parlamentinin müşaviri Deni de Sallo Avropa elitesini düşündürən elmi, tənqidi və ədəbi problemlərinin öz əksini tapa biləcəyi dövrü nəşr yaratmaq qərarına gəlir və Fransanın maliyyə naziri Jan-Batist Kolberin dəstəyi ilə Avropada ilk jurnalı (“Journal des sçavans” – “Alimlər jurnalı”, 1665-1828) buraxır. Dövrün publisistləri jurnalın imkanlarından yararlanaraq öz mülahizələrini, fikir və tənqidlərini çap etməyə başlayırlar.

Müqəddəs mətnlərin öz yerini elmi mətnlərə, cəmiyyət və təbiət qanunlarının, ünsiyyət qaydalarının şərhinə verdiyi bir dövrdə jurnallar ictimai rəyin formalaşdırılmasında əsas qüvvəyə çevrilir. Məhz bu dövrdə elm, bilik informasiya şəkli alır. Publisistik yazılar həm məzmunca, həm formaca əvvəlkilərdən kəskin fəqlənir. Filosof və yazıçılar maarifçilik ideyalarının geniş oxucu kütləsinə çatdırılması üçün jurnalların bütün imkanlarından yararlanırlar. Daha çox oxucu cəlb etmək üçün xalq dilinə yaxın, sadə və aydın ifadələrə üstünlük verirlər.

Jurnalların sahib olduğu güc, heç şübhəsiz, özü ilə bərabər təqib və təzyiqləri, hakim qüvvələrin mətbuat orqanlarına senzurasını da gücləndirir. Artıq jurnalistikada söz azadlığı problemi meydana çıxır. Pyer Alber, Mişel Monten və s. kimi publisistlər söz azadlığınının boğulmasını, senzuranı kəskin tənqid edirlər. Maarifçilik dövrünün filosof və siyasətçiləri söz və mətbuat azadlığı, toplaşmaq hüququ uğrunda mübarizə aparırlar. İlk dəfə 1643-cü ildə Con Milton İngiltərə parlamentində çıxış edərək senzuraya ictimai institut kimi baxır, azad sözün boğulmasını tənqid edir (10). Onun "Areopaqitika" tənqidi traktatı 1695-ci ildə İngiltərədə senzuranın ləğv olunmasına zəmin yaradır.

Maarifçilik hərəkatı ayrı-ayrı ölkələrdə siyasi, sosial, iqtisadi şəraitə, xalqların milli xüsusiyyətlərinə görə özünü fərqli bürüzə versə də, ümumi prinsiplərə əsaslanırdı. Maarifçilik ideyaları həm elmi traktatlarda, həm də ədəbiyyatda geniş əks olunurdu. Fransada Volter, Russo, Monteskye, Didro, İngiltərədə Lok, Almaniyada Lessinq, Qerder, Höte, Şiller, Rusiyada Novikov, Radişşev və s. kimi maarifçilər əhalinin savadlanması və təlim-tərbiyə məsələlərinə diqqətin artırılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Nəticədə dinc inqilablar sayəsində (İngiltərədə sənaye inqilabı, Fransada siyasi, Almaniyada fəlsəfi-estetik inqilab) Avropa yüz il ərzində (1689-1789) öz simasını tamamilə dəyişdi.

Bu dövrdə Avropada jurnal nəşri genişlənir, qəzet çapı, bir növ, ikinci plana keçir. Jurnalistika əsasən "fərdi jurnalistika" şəklində inkişafa qədəm qoyur. Jurnalarda başlıca olaraq jurnalın yaradıcısı və rəhbərinin yazıları çap olunur. Belə bir şəraitdə publisistikaya daha geniş meydan açılır. Həmin dövr üçün xarakterik olan maarifçilik təbliğatı, həmçinin siyasi irad və mülahizələr publisistikanın inkişafını daha da sürətləndirir.

Tarixdən görünür ki, publisitika ictimai-siyasi dəyişikliklər, xalqların taleyində həlledici mərhələlərdə daha çox güclənir. İntibah dövründə, Fransa, İngiltərə, Rusiyada burjua inqilabları və s. zamanı cəmiyyətdə nüfuz sahibi olan güclü publisistlər formalaşmış, publisitika ictimai rəyin formalaşmasında əsas qüvvə olmuşdur.

XVIII-XIX əsrdə dinamik inkişaf edən Avropa jurnalistikası cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatında vacib sahəyə çevrilir. Əhalinin sosial həyatındakı dəyişikliklər, həmçinin savadlı təbəqənin artması sayəsində auditoriyanın tələbləri də genişlənir, çeşidli maraq dairələri meydana çıxır. Jurnalistika öz növbəsində bu sahələrin hər birini əks etdirməyə, fərqli tələbləri ödəməyə çalışır. Siyasi qruplar, elm, mədəniyyət, xeyriyyə cəmiyyətləri, hökumət orqanları və s. hər biri mətbu orqan yaratmaqla həm öz fəaliyyətləri haqqında məlumat vermək, həm də ictimai rəyə təsir göstərməyə cəhd göstərirlər.

Jurnalistikanın müxtəlif sosial qrupların maraqlarını ifadə edən fərqli istiqamətləri yaranır, siyasi proseslərə, beynəlxalq münasibətlərə nüfuz edir. Publisistik yazıların mövzuları genişlənir, siyasi xadimlərin əksəriyyəti öz təbliğatlarını publisistik yazılarla həyata keçirirlər. Bunun nəticəsidir ki, bu dövrün siyasi xadimlərinin bir çoxu həm də peşəkar publisistlər kimi tarixə düşmüşlər.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində artıq publisitika müstəqil ədəbi janr kimi formalaşır. Publisitika siyasi mübarizələrin ayrılmaz hissəsinə çevrilir, onun konkret tələbləri, üslub və dil özünəməxsusluqlarının konturları, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşir. Publisistikanın vəzifələri haqqında elmi fikirlər irəli sürülür. Məsələn, inqilabçı-demokratlar hesab edirdilər ki, publisitika sırf ictimai-siyasi xarakter daşımalıdır. N.Q. Belinski isə bu barədə yazırdı ki, "jurnal dünyası siyasət aləminin miniatür formasıdır." (12, s. 155).

Avropa ilə müqayisədə Şərq ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda publisistikanın formalaşması daha sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Bu hər şeydən əvvəl Avropa dövlət idarəçiliyi sistemi ilə Şərq dövlətçilik ənənələrinin müxtəlifliyi, demokratiyanın inkişaf fərqliliyi ilə izah olunmalıdır. Belə ki, əgər Avropa ölkələrində demokratiya ənənələrinin, dövlətin idarə olunmasında məsləhətləşmələrin (senat, parlament), söz və fikir azadlığının tarixi çox qədimlərə uzanırsa, Şərq ölkələrində belə cəhdlərə yalnız XIX əsrdə rast gəlmək mümkündür. Şərq ölkələrində əhalinin taleyüklü qərarları, xalqın güzəranını tənzimləyən, dövlət idarəçiliyi qərarları daha dar hakim dairələrdə müzakirə olunur və qəbul olunurdu. Yunanıstan və Roma natiqləri kimi natiqlərə, senat çıxışlarına, Aristotelin “Politika”sı kimi əsərlərə Şərq ölkələri tarixində rast gəlinmir, siyasi pamflet və satiralar, siyasi təhlillər gözə dəymir.

Müsəlman Şərqi xristian Avropasından nisbətən gerilədikcə islam cəmiyyətini modernləşdirmək və demokratikləşdirmək cəhdlərinin sayı artır (3, s. 398). Məhz bu dövrdə Şərq ölkələrində dünyəvi və ateist yönlü çıxışlar fəallaşır, daha mütərəqqi, Avropa ənənələrinə söykənən konsepsiyalar irəli sürülməyə başlayır (Cəmaləddin əl-Əfqaninin, Mirzə Fətəli Axundovun fikirləri, Osmanlıda “Tənzimat” islahatı və s.).

Azərbaycanda publisistika XIX əsrdə təşəkkül tapsa da, milli ədəbiyyatımızda tarix boyunca publisistikanın siyasi mübarizlik, müasirlik, həyatı və baş verən prosesləri tədqiq etmək, onlara tənqidi yanaşma sərgiləmək kimi janr əlamətləri bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Daha çox təsvir, tərənnüm və vəsf etmə, nəsihət xarakterli olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixən şairlərimiz öz dövrlərinin ictimai-siyasi mənzərəsini yaratmağa, cəmiyyəti arzuladıqları kimi qələmə almağa, xalqımızın mənsub olduğu duyğu və düşüncələrini, fəlsəfəsini, psixologiyasını təsvir etməyə cəhd göstərmişlər. Bu baxımdan yanaşdıqda ən qədim ədəbi nümunələrdə, Orxon-Yenisey abidələrində, “Dədə Qorqud” kitabında, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında, şifahi xalq yaradıcılığımızın digər janrlarında publisistik elementlərə, Nizami, Füzuli, Nəsimidən üzü bəri insan adına, şərəfinə ucalan yüzlərlə möhtəşəm əsərə rast gəlmək olar.

Bədii ədəbiyyatın tarix boyu dəyişməz mövzusu insan, insan həyatı, insan haqları, insan əməyi, mübarizəsi, onun dünya və gerçəkliklərlə mübarizəsidir. Bəşəri humanizm ideyaları orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ana xətt kimi keçir. Dahi Nizaminin poemalarında mənəvi bərabərlik əsasında qurulan, siniflərin olmadığı, azad insanların yaşadığı cəmiyyət arzularını qələmə alır. “Nizaminin əsərlərində ilk dəfə insan düşüncədə, əməl və iradədə azadlığa can atdı, ən müxtəlif xalqlar, qövmlər məhz ilk dəfə onun əsərlərində irqi mənsubiyyətinə görə deyil, insanlığa görə dəyərləndirildilər. İlk dəfə məhz “Xəmsə”də şah da, əkinçi də, daşyonan da, kənz də sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bir insan kimi düşünüldü. Çox doğru olaraq tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məhz Nizami öz əsərlərində azad, sərbəst qadın obrazını yaradır. Nizami insan cəmiyyətini zalımsız, zülməz görmək istəyir, “Xəmsə”yə daxil olan bütün əsərlərində ədalətli şah obrazı yaratmağa çalışır” (2, s. 14).

Humanizm ideyaları intibah dövrü şairlərinin, demək olar ki, hamısının yaradıcılığında davam etdirilir, Nəsimi yaradıcılığında isə öz zirvəsinə qalxır. Azərbaycan ədəbiyyatında insan azadlığı, cəmiyyətdəki zorakılığa qarşı etiraz romantik eşqin, gözəlin tərənnümü ilə də ifadə olunmuşdur. Bu mənada dahi Füzuli yaradıcılığında qəm, fəryad, əslində, zülmə, zorakılığa qarşı üsyandır. Dövrün eybəcərliklərinə, insanı alçaldan hər cür zorakılığa, geriliyə, müstəbid adət-ənənəyə qarşı etiraz ilahi eşq şəklində ifadə olunurdu. Füzuli poeziyasında insan ilahi və bəşəri duyğularla yaşadığı üçün müqəddəsləşir. “Əslində bütün təlimlər, orta əsrlərə məxsus cərəyanlar, dini baxışlar Füzuli poeziyasından keçir...” (2, s. 17).

Klassik ədəbiyyatımızdakı bu meyillər XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının başlanmasına qədər davam etmişdir. Klassik ədəbiyyatımızdakı bu etirazlar, dövrün eybəcərliklərinin, amansızlığın, zülmkarlığın, zorakı hakimiyyətin tənqidi istər-istəməz hakim dairələri narahat edir, təşvişə salırdı. Buna görə də hakimlər hər vəchlə şairləri öz ətrafına çəkməyə, saraylara cəlb etməyə çalışır, istəklərinə nail olmadıqda təqib və təzyiqlərə əl atırdılar. Bu mənada “Azərbaycanda yadfikirliliyin təqib olunması tarixi heç də Avropadan

geri qalmır. Orta əsr padşahlıqları dövründə dissidentləri həm siyasi, həm də dini hakimiyyətlər izləyirdi. Məsələn, Nəsimi və onun hürufi həmfikirləri cəmiyyətin mənəvi həyatına nəzarət etməli olan müctəhidlərin – yeddi ortidixsal din xadiminin hökmü ilə “küfr” üstündə edam edilmişdir” (3, s. 404).

Ədəbi-tarixi səhnəyə M.F.Axundov və onun ardıcılıları çıxana qədər Azərbaycan klassik ədəbiyyatında dünyaya, gerçəkliyə, zalım dövrə qarşı romantik etiraz poeziyada öz əksini tapır. Eyni zamanda orta əsrlərdə publisistikanın səyahətnamə, məktub, təfsir, şərh və s. kimi şəkilləri meydana çıxır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, publisistika cəmiyyətdə ictimai-siyasi proseslərin kəskinləşməsi dövründə ön plana çıxır. Dövrün ictimai-siyasi proseslərinin ifadə vasitəsi kimi inkişaf edir, yeni əlamətlər qazanır. Bu cəhətdən yanaşdıqda, Azərbaycanda publisistikasının yeni inkişaf tarixinin XIX əsrin birinci yarısından başladığını deməliyik. Çünki məhz bu illərdə Azərbaycanda maarifçilik dövrü adı ilə səciyyələnən xüsusi şərait yaranır (1, s. 152).

Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülüstən və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra Rusiya ərazisinə qatılan Şimali Azərbaycan, xalqımızın gələcək taleyi üçün siyasi, milli, mədəni və s. fəlakətlərlə müşayiət olunan hadisələrlə yanaşı, eyni zamanda böyük şimal qonşumuz vasitəsilə Avropa və Qərbi mədəniyyətinə qovuşmaq, mütərəqqi ideyaları qavramaq və qəbul etmək imkanı əldə etdi. Rusiya imperiyasının XVIII əsr ərzində Avropadan aldığı mədəni dəyərlərə, maarifçilik ideyalarına və təhsil modelinə imperiyanın tərkibinə qatılmış xalqlar artıq XIX əsrin birinci yarısında yiyələnməyə başladılar. Əsrin ikinci yarısında bu proses daha da intensivləşdi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan maarifçiləri cəmiyyəti tənqid və satira ilə tərbiyələndirmək, bilik və savada təşviq etmək üçün mübarizəyə başlayırlar. Onların ideyaları, mübarizə formaları publisistikanı da fəallaşdırır. Hələ Azərbaycan milli mətbuatının olmadığı bir dövrdə, milli publisistikanın ideya və ifadə vasitələri Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığında hazırlanır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmi xalqın maariflənməsi, öz haqq və hüquqları uğrunda düşünməsi, bilik və elmlə cəmiyyəti dəyişmək kimi maarifçi-realist ideyalar əvəzləyir. Ədəbiyyat öz pafosunu dəyişir, əsərlərdə xalq taleyinə, ümummilli problemlərə, sosial ağrılara diqqət çoxalır.

Azərbaycan publisistikasının formalaşmasında görkəmli filosof, maarifçi və dramaturq M.F.Axundov böyük rol oynamışdır. M.F.Axundov bütün müsəlman Şərqiində haqlı olaraq modernizmin və liberal ənənələrin yaradıcısı hesab olunur. O, həm də müasir milli publisistikamızın əsasını qoymuş, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni mövzular və ideyalar gətirməklə ədəbiyyatımızın orta əsrlər ənənələrindən qurtulmasına çalışmışdır. M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” adlı siyasi-fəlsəfi, publisist əsəri olan fəlsəfi traktatında müsəlman cəmiyyətində hökm sürən əsas problemləri hərtərəfli təhlil edir, böhrandan çıxış yollarını göstərmişdir.

M.F.Axundovun, necə deyirlər, hər şeyi atıb publisistikaya müraciət etməsinin, əlbəttə, tarixi-ictimai səbəbləri var idi. Bu, hər şeydən əvvəl, XIX əsrin ikinci yarısından sonra Azərbaycan siyasi-ictimai fikrində başlanan yeni sürətli oyanışla bağlı idi. Öz dövrünün böyük mütəfəkkiri sənətkarı kimi, M.F.Axundov görürdü ki, dövr ictimai problemlər ilə zənginləşdiyi bir vaxtda onun əlində daha münasib bədii mübarizə vasitələri olmalıdır. Elə bədii ifadə vasitələri ki, siyasi-ictimai ideyaları xalqa tez bir vaxtda, həm də müstəqim və aydın şəkildə çatdıra bilsin. M.F.Axundova görə publisistika bir yaradıcılıq forması kimi bu məqsədə daha münasib idi (1, s. 154).

Mirzə Fətəli Axundovun adı ilə bağlı olan Azərbaycan publisistikası sonrakı dövrlərdə bir çox şərəfli səhifələr və adlarla zəngin irs formalaşdırıb. M.F.Axundov ilə başlayan yeni Azərbaycan publisistikası 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin fəaliyyətə başlaması ilə daha da inkişaf edir. Az müddət sonra Azərbaycanda Mirzə Melkum xan, Zeynalabdin Marağalı, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov və s. kimi qələm sahibləri publisistikanı inkişaf etdirirlər. H.Zərdabinin “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan publisistlərinin tribunasına çevrilir.

“Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” kimi ilk milli mətbuat orqanlarımızın səhifələrində inkişaf edən Azərbaycan publisistikası Birinci rus inqilabından sonrakı yeni ictimai şəraitdə öz zirvəsinə çatır desək, yanılmazdır. Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ömər Faiq Nəmanzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Məmmədəmin Rəsulzadə və s. kimi görkəmli qələm sahibləri, “Mollanəsrəddin” və “Füyuzat” ədəbi məktəbləri Azərbaycan publisistikasını yeni-yeni ideya və mövzularla, müxtəlif forma və janrlarla daha da zənginləşdirdilər. Məhz bu dövrdə milli ədəbiyyatın və jurnalistikanın ortaqlıq hesab olunan Azərbaycan publisistikası kəskin, mübariz ruhlu xarakteri ilə Azərbaycan xalqının taleyində müstəsna rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı: Elm, 2008.
2. Paşayeva N. İnsan bədi tədqiqat obyektini kimi. Bakı: “XXI” YNE, 2003.
3. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol: Antologiya / Tərt. ed.: H.Nacizadə. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2001.
4. Панкратов В.А. История зарубежной журналистики (курс лекций): Учебное пособие, Ставрополь, 2003.
5. Зарождение и развитие устной публицистики в древней Греции и древнем Риме // Прутцков Г.В. Введение в мировую журналистику. Антология в 2-х томах. Том I. М.: Омега-Л, 2003.
6. О публицистических элементах в архаичных текстах // см.: Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1977.
7. Uri Rubin. The Assassination of Ka'bb. Al-Ashraf, Oriens. Vol 32, 1990.
8. John McManners. The Oxford History of Christianity. Oxford University Press, 2002, p. 167-205.
9. Шидфар Б. Я. Андалусская литература. М.: ГРВЛ, 1970.
10. Левченко И. Е. Проблема цензуры в истории зарубежной общественно-политической мысли // Социально-политический журнал. М., 1996. Вып. 6. С. 179-192.
11. Краткая литературная энциклопедия, т.6, стлб.72. М.: Советская энциклопедия, 1971.
12. В.Г.Белинский. Полное собрание сочинений. В 13-тт., т.1. М., 1953.

А.Ч.Агамирзоев

Зарождение и основные этапы развития публицистики

Резюме

В статье рассматривается история зарождения публицистики по этапам, анализируются публицистические элементы с самых древних текстов до текстовых материалов средневековья. Древнеегипетские, Византийские тексты, ораторство в Древнем Риме и Греции, развитие риторики, в том числе теологические тексты исследуются с публицистической точки зрения. Показывается, что древние письменные и устные текстовые материалы хотя и богаты публицистическими элементами, но публицистика как жанр, вид творчества возникла в Европе в средние века. Подробно рассматриваются этапы зарождения и развития публицистики в средневековой Европе, деятельность видных публицистов, приобретение нового характера в этапах развития публицистики с изменением производственных отношений в Европе и изобретением печатного станка.

В статье также показаны возникновение и своеобразие публицистики в странах Востока, в том числе в Азербайджане. Анализируются публицистические элементы в классической азербайджанской литературе, отмечены заслуги М.Ф.Ахундова в формировании азербайджанской публицистики.

A.Ch.Aghamirzayev

Origin and main stages of development of publicism

Summary

The article investigates the history of publicism development in various periods of time: It analyzes every period of publicism development since the oldest time up to now. The oldest Egypt's and Babil's inscriptions, the highest quality of eloquence in ancient Greece and Roman Empire and finally religious texts from the publicity point of view were also a subject of investigation. It is shown that in spite of existence some of elements in the ancient inscriptions, publicity as type of creation appeared in the Europe only in the medieval period. Formation and development stages of publicity in Europe in the middle Ages, activities of publicist, invention of the print machines, were a reason that publicity stepped into the new stage and reached new level of development.

The article also investigates the peculiarities of publicity in Eastern countries, including Azerbaijan, as well as publicistic elements of Azerbaijani Literature and works of writer M.F.Akhundov.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ş.Ş.Musayev

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2017

N.XAL-ABBASI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: noval.alabbasi@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

"NİBELUNQLAR HAQQINDA NƏĞMƏ" AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYA ELMİNDƏ

Açar sözlər: epik əsər, ədəbi əlaqələr, ümumtəyfa anlayışlar, aventüra, ulubabalar.

Ключевые слова: эпос, литературные связи, общеродовые представления, авантюра, первопродки.

Key words: epic, literary connections, general representation, adventure, first-ancestors.

Bir neçə il öncə Bakı Slavyan Universiteti (BSU) və Alman Ali təhsil müəssisələri arasında "Kitabi Dədə-Qorqud" və "Nibelunqlar haqqında nəğmə" eposlarının müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş birgə layihəyə dair həqiqətən tarixi müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə BSU-nun rektoru professor K. Abdullayev, Vyürsburq universitetinin Germanistika institutunun professoru Z.Xartman və Mayns universitetinin Türkologiya institutunun direktoru X.Busxoten arasında imzalanmışdır (1, s.1). Sonra bu iki eposun müqayisəli tədqiqinə dair axtarıqların nəticələri Azərbaycanın paytaxtında keçirilmiş elmi konfransın əsasını təşkil etmişdir. Burada Azərbaycan, Avstriya və alman tədqiqatçılarından savayı rus, türk və gürcü alimləri də iştirak etmişdir.

Konfransda Azərbaycan və alman dilli eposların müqayisəli tədqiqinə dair çıxışların mövqeyi bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün orada qaldırılmış məsələləri bu məqalədə işıqlandırməğa çalışdıq. Oxucuların diqqətini araşdırılan məsələlərə cəlb etmək üçün qəsdən müəlliflərin adlarını qeyd etməyirik.

"Kitabi Dədə-Qorqud" və "Nibelunqlar haqqında nəğmə"-ni nümunə götürərək, "Ümumtəyfa anlayışlarının rəmzi əhəmiyyəti"-nə dair çıxışda irəli sürülmüş fikirlərə nəzər salaq.

"Kitabi Dədə-Qorqud" və "Nibelunqlar haqqında nəğmə" – miqyası və ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə Erkən orta əsrlər dövrünün ən iri əsərlərindən biridir. Genişmiqyaslı hadisələri əhatə etməklə yanaşı zaman baxımından hadisələr təxminən eyni vaxtda baş vermişdir. Bu məsələni dərinlən işıqlandırsaq görərik ki, həm Şərqdə, həm də Qərbdə qəhrəmanlıq eposları eyni, oxşar süjet elementlərinə malikdir. Xalq nağıllarına aid olan qəhrəmanın möcüzəvi şəkildə anadan olması, onun möhkəmliyi, əfsanəvi qəhrəmanlıqların fantastik xarakteri, elçi getmək mərasimi, qanla qisas almaq kimi yazılmamış qanunlar və s. kimi xüsusiyyətlər əsərlərin oxşarlığını bir daha vurğulayır. Epik janrın əsasını təşkil edən bədii ifadə vasitələri Şərq (Azərbaycan) və Qərb (alman dilli) qəhrəmanlıq eposları arasında tipoloji müqayisə aparmağa imkan verir.

"Nibelunqlar haqqında nəğmə" əsərinin baş qəhrəmanlarından biri Ziqfriddir. Tayfa rəmzi adətlərin həyata keçirilməsi barədə ümumtəyfa anlayışları məhz onunla bağlıdır. Ziqfridin obrazında Skandinaviya nağıllarında öz əksini tapmış sehirlə-əfsanəvi motivlər ifadə olunmuşdur. Bu nağıllar almandilli qəhrəmanlıq eposu, daha doğrusu "Buynuzlu Ziqfrid haqqında nəğmə"-nin varyasiyaları ilə sıx bağlıdır.

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq İlqar Hüseynovun 2005-ci ildə müdafiə etdiyi "Azərbaycan və Qərbi Avropa eposunun qarşılıqlı əlaqələri" adlı tədqiqatlarına nəzər salaq (4). Bu araşdırmalarda ilk növbədə türk və Avropa eposlarının qarşılıqlı əlaqələrinin problemləri ümumi epik problemlərlə sıx əlaqədə olduğu diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, müəllif

kral sülaləsini müşaiyət edən tayfa lənətlərindən danışır. Bəzi motivlərin icması ilə bağlı aspekt nəzərimizi özünə cəlb etdi: "Azərbaycan və orta əsr Avropa eposları arasındakı mövcud paralellər lazımi əksini tapmamışdır. Buna baxmayaraq, hətta səthi nəzər saldıqda əsərlərin kompozisiyasında çoxlu analogi elementlərə rast gəlmək olar (məsələn, "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanının "Beyrək haqqında nəğmə"-də baş qəhrəman qardaşının düşmən köləsindən qurtarmaq üçün verdiyi əhdə sadıq olaraq toy gecəsi gəlinlə öz arasına qılınç qoyur). Müəllif öz fikrini davam etdirərək deyir: "Orta əsr Avropa ədəbiyyatında bu mövzu "Tristan və İzolda", həmçinin "Nibelunqlar haqqında nəğmə" kimi tanınmış abidələrdə öz əksini tapmışdır (4, s. 12).

İ.Hüseynov sözlərinə yekun vuraraq deyir: "Bu əsərlər Şərqi mədəniyyətində kök salmış kurtuaz-cəngavər ənənələri üslubunda yaradılmışdır. Psixologizm eposa sonrakı inkişaf mərhələsində kök salmaqla (məsələn, Qılqameş, Nibelunqlar, Köroğlu haqqında ikinci əfsanələr) əsərlərə təkraredilməz ifadə verir" (4, s. 12).

Azərbaycan və alman qəhrəmanlıq eposlarındakı ümumtayfa anlayışları ilə əlaqədar bu bədii təfərrüatın düzgünlüyünü qeyd etməklə, fikri davam etdirək. On sayılı avantüranı (fəsili) yada salaq. Y. Korneyevin rus dilinə tərcümə etdiyi poemanın bir hissəsinin məzmununu aşağıda göstərək:

Hökmdar Qunter söylədi: "Onda siz bilməlisiniz ki,
alicənab Ziqfrid böyük ölkənin kralıdır.
Mənim kimi torpaq və qəsrlərin sahibidir.
Ona görə də mən onu bacım üçün ər seçmişəm (3, s.31).

Lakin Qunterin izahatı Brünhildanın göz yaşlarını quruda bilmir. Orta əsr müəllifi toy mərasimindən sonra yalanın az qala aşkar edilməsindən danışır. İlk toy gecəsinə hazırlıq gedir, burada sevgi səhnələri təsvir olunmur. Bütün diqqət mənim yuxarıda qeyd etdiyim Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı "Kitabi Dədə-Qorqud"- da işlədilmiş analogi bədii təfərrüata yönəldilmişdir.

Beləliklə, toy mərasimindən sonra Brünhilda az qala hiyləgər planın aşkarlanmasının şahidi olacaqdır: ilk toy gecəsi Qunter əlçatmaz Brunhildaya nail ola bilmədikdə Ziqfridin gözəgörünməzlik verən plaşına bürünüb qarşıda gələn gecə öz istədiyinə nail olur. Ziqfrid isə öz növbəsində xəlvəti Brünhildanın qayıışı və üzünü götürüb özündə gizlədir. Avantüranın sonunda demək olar ki, Azərbaycan dastanı "Kitabi Dədə-Qorqud"- da işlədilmiş analogi hadisələr təsvir olunur.

Bədii ədəbiyyatda bu cür təsadüflərin baş verməsi təəccüb doğurur. Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, Qərb və Şərqi arasında müəyyən coğrafi əlaqələr mövcuddur. Lakin erkən orta əsr dövründə bu çox nadir hallarda qeyd olunurdu. "Sırr" təkcə bununla bağlı deyil. Azərbaycan-alman əlaqələrinin tədqiqatçısı gözə çarpmayan təfərrüatların vacibliyini hiss etməlidir. K.Abdulayevin "Gizli" Dədə- Qorqud" (2) adlı monoqrafiyasında bu suala belə cavab tapırıq: qəhrəmanlıq eposu ifadə planı və məzmun planına malikdir. Alim Azərbaycan abidəsini qədim yunan epik əfsanələri ilə müqayisə etdikdə məzmunca oxşar cəhətlərin çox olması qənaətinə gəlir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, gizli səbəb və motivlərin açıqlanması zəruridir. Əlbəttə, bu cür gizli motiv və halların mövcudluğu tayfa anlayışını dərinəndən dərk etməyə kömək edir.

Bəlkə kimsə belə düşünə bilər ki, biz bu tədqiqatın ikinci bölməsinin başlanğıcında söylədiyimiz fikirləri bu məruzədə təkrarlarıq. Lakin burada bizə bu işlə yaxından tanış olan elmi dərəcəli müəllimlərin yox, tələbələrin və cavan müəllimlərin araşdırma yönəldilməsinin yaradıcılıq potensialı zəruridir.

Növbəti məruzə "Kitabi Dədə-Qorqud" və "Nibelunqlar haqqında nəğmə" eposlarında baş qəhrəmanların təfsiri" adını daşıyır.

Bu məruzənin qısa məzmunu belədi: hal-hazırda bəzi müasir Azərbaycan alimləri milli və Qərbi Avropa eposlarını doğmalaşdıran xüsusiyyətləri axtarmağa çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Avropa genetik əlaqələri Şərq köklərindən xeyli fərqlənir. Lakin qədim işğalların xüsusiyyətləri, qəhrəmanlığın inkişaf yolunun ardıcılığı, Şərq və Qərb ədəbiyyatında mövcud olan ulubabalar haqqında mif və real obrazlar ədəbiyyatşünas və tarixçilərə qəhrəmanlıq əfsanələrinin xüsusiyyətlərini birləşdirməyə imkan yaradır. Beləliklə, bizim fikrimizcə, Azərbaycan və Qərbi Avropa eposlarının qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf prosesindəki mənzərə çox dəyərlidir.

V.M.Jırmunskiy ("Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Şərq və Qərb", (5)), Q. N. Potanın ("Orta əsr Avropa eposunda Şərq mövzuları", (6)) əsərlərində bu fikri söyləmişdilər. Sonra C.Nağiyev, K.Abdulla, X.Q.Keroğlu, A.M.Nəbiyev, M.Qasımlı və s. kimi müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da belə nəticəyə gəlmişdilər. Onların əsərlərində epos qəhrəmanlarının anaya və vətənə məhəbbət, doğma ocağa sədaqət, mətinlik, igidlik, qürur, şərəfi qorumaq kimi ədəbi və müqəddəs anlayışlar ümumiləşdirilmişdir.

K.Abdulla "Gizli Dədə Qorqud" adlı monoqrafiyasında qeyd etmişdir ki, əsəri ilk dəfə oxuyan zaman oğuz cəmiyyətinin gözəl əlamətlərinin şahidi oluruq. Hamıya məlum olan həqiqət və "Dədə Qorqud" müxtəlif rəvayətlərində öz bədii təsvirini tapmışdır. Müasir tədqiqatçı və oxucu kitab ilə kifayət qədər tanışdır. Müəllif yazır: "Dastanın Salur Qazan, Uruz, Beyrək, Basat, Qanturalı, Yeynək, Buqac və s. kimi qəhrəmanları igidlik və mətinlik rəmzidir. İncəbelli Burla xatun Azərbaycan qadınının ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bamsı Beyrəyin nişanlısı Banuçiçək, Qanturalın sevgilisi Selcan xanım oğuz dünyasının ləyaqətli qızları kimi təsvir olunmuşdur. Beyrək ölür, lakin Qazan xana xəyanət etmir. Basat oğuz xalqını ən böyük fəlakətdən xilas edir. Qoçaq Domrul ölüm mələyi Əzrail ilə döyüşür. Salur Qazan dəfələrlə igidlik nümayiş etdirir və bununla qəhrəman rəmziliyinə yüksəlir, cavan nəsil üçün önəm olur. Qaraca Çobanın düşmən qarşısında göstərdiyi cəsəret, Salur Qazana və onun simasında bütün xalqına, vətəninə sədaqəti hamıya məlumdur" (2,12).

Lakin "Kitabi Dədə-Qorqud" və "Nibelunqlar haqqında nəğmə"-nin baş qəhrəmanlarının hərəkətlərini müqayisə etdikdə çox maraqlı ədəbi təfərrüatlar aşkarlanır. Onların əsasını antiteza və qarşıdurma təşkil edir. Azərbaycan abidəsində igid qədim yunan allahları kimi tək-cə düşməne yox, həm də təbiət fəlakətlərinə qalib gəlir. Baş qəhrəmanlar burada heç zaman məğlub olmur, hətta, düşməndən geri çəkilməkləri müvəqqəti xarakter daşıyır. Əksər hallarda onlar xəyanətdən və ya əyyanların sadələvliyündən həlak olurlar. Əksinə, öz düşmənləri üzərində qələbə çalırlar. Ümumiyyətlə, bizim milli eposumuza baş qəhrəmanın ölümü xarakter deyil. Belə hallar normadan kənara çıxmaq kimi göstərilir. Bir neçə rəvayətin qəhrəmanı Beyrəyin müəmmalı ölümü istisna hal kimi qəbul edilir. Ancaq bu digər çıxışın mövzusuudur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Nibelunqlar haqqında nəğmə"-də hadisələr başqa cür cərəyan edir. Baş qəhrəmanların ölümündə heç bir rəşadət yoxdur. Ən yaxşı döyüşçü Ziqfridin ölümünü xatırlayaq. 15 saylı aventüra (bölüm) "Ziqfridə necə xainlik edilib", sonrakı isə - "Ziqfrid necə öldürülüb". Y.Korneyevin rus dilinə etdiyi tərcüməsini göstərək:

Tronyanın sahibi dedi: Əgər belədirsə,
onun pal-paltarının üzərinə şərti işarə tiki ki,
mən onu gizlədə bilim.

Burada qəhrəman arvadı tərəfdən ölümə düçar edilir (3, s. 39).

Amma "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında baş verən saray intriqaalarında belə hallara rast gəlmirik. Bizim dastanımızda özünəməxsus "mənasız məntiq" vardır. Lakin alman dilli eposda bu tamamilə başqa xarakter daşıyır. Beləliklə, Ziqfridin arvadı Krimhilda sevdiyi ərinə heç bir pislik arzulamadan istər-istəməz onun ölümünə səbəb olur:

Ərini xilas etməyə çalışan Krimhilda
əksinə olaraq düşmənləri tərəfindən öldürülməsinə kömək edir (3, s. 39).

Sonda xain Hagen döyüşmədən rəqibini yalanla və hiylə ilə aradan götürür:

Ziqfrid əyilib su içən zaman
Burqund xaçı nişan almayaraq nizəni ona tərəf atır (3, s. 39).

Azərbaycan dastanından fərqli olaraq "Nibelunqlar haqqında nəğmə"-nin qəhrəmanlarının xüsusiyyətlərini şərh etmək çox çətindir. Məntiqcə Hagen çox qorxaq hesab edilməlidir. Lakin alman dilli eposun finalında biz əks mənzərənin şahidi oluruq. Ditrix şəərəflə üz-üzə onunla döyüşür. Sonuncu 39-cu aventürada hərbi qarşıdurma elə dərəcəyə gəlib çatır ki, müəllifin kimin tərəfində olması anlaşılmazlıq doğurur. Poemanın tarixi əsasını V əsrdə hunnlar tərəfindən dağıdılmış Burqund krallığının məhvi təşkil edir. Lakin finalda birmənalı olaraq müəllif traktovkası şübhə doğurur. Ziqfridə arxadan zərbə vuran Qorxaq Hagen mərkəzi obraza çevrilir, "Məni qorxutmaq lazım deyil" düşmənlərinə ünvanlandırılmış sözlərlə sirri açmayır.

Və, nəhayət, üçüncü məruzə "Avstriya milli eposu "Nibelunqlar haqqında nəğmə" və Azərbaycan dastanı "Kitabi Dədə Qorqud"-da feodalların davranış stereotipi" adlanır. Bu məruzə orta əsr dövrünün Avstriya feodallarının və Azərbaycan xan və bəylərinin strategiyasının mahiyyətini və xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

"Nibelunqlar haqqında nəğmə" eposunda feodal əlaqələrinin araşdırılması çətinlik törədir. Çünki, epik səhnələrin arxasında real tarixi faktlar durur və onlar bu mənbəyin sütununu təşkil edirlər. Eposda ailəni təmsil edən kiçik qrupu, həmçinin hakimiyyət strukturuna tabe olan formal qruplara bölünməsinə göstərmək olar. Bizim fikrimizcə, "Avstriya milli eposu "Nibelunqlar haqqında nəğmə" və Azərbaycan dastanı "Kitabi Dədə Qorqud"-da iri feodal və xanlar əsas formal qrupu təşkil edir. Bizim mənbədə orta əsrlərdə inkişaf etmiş feodal əlaqələri sosial mühiti müəyyən edir. Hər iki milli qəhrəmanlıq eposunda bu əlaqələr icimai jest kimi qiymətləndirilir.

"Mən 12 nəfər ilə Vormsa burqundların yanına onu tapmağa gedirəm.
Mənim əsgərlərimi ədəbli geyindirin".
Burada Ziqfrid iki gülün xəzini onlara bağışladı.

Jest formasının əhəmiyyəti göz qarşısındadır. İnsanın geyimi onu müəyyən sosial qrupa aid edirdi. Feodal cəmiyyəti, müəyyən sosial iyerarxiya cəmiyyəti kimi, stillərin qarışmasına imkan yaratmırdı. "Nibelunqlar haqqında nəğmə" və "Kitabi Dədə Qorqud"-da feodal və xan libasları və zərgərlik əşyaları ətraflı təsvir olunur. Bu hakim formal qrup kimi iri feodal və xanların stereotip davranışlarının mühüm elementidir. Bu mənbədə feodal və xan-bəy əlaqələri sosial uyğunluq əlaqələri hesab olunur. Ziqfrid Vormsa gedir və Niderland taxtının varisi kimi geyinməlidir. O, öz feodal sahibkarlığına hüquqi uyğunluğunu göstərməlidir.

Sahibkar feodal hüquqlarına nəzərən hər iki epos iki stereotip davranışlarını təqdim edir: Alman-Avstriya və oğuz. Hər ikisi həm Avstriya, həm də Azərbaycan torpağında inkişaf etmiş orta əsrin hüquq sistemi kimi qanuni xarakter daşıyır.

Sizin kimi mən də cəngavərəm,
Məni tac gözləyir,
Lakin mən taxt-tacıma layiq olduğumu,
Ölkəmə sahiblik etməyimi sübut etməliyəm.

Avstriya-alman stereotip davranışlarının daşıyıcısı hakim hüququnu qılınc gücü ilə göstərir, feodal stereotip davranışın daşıyıcısı isə varislik hüququnun fasiləsiz və köhnə olmasını bildirir. Bu qayda Azərbaycan eposunda ətraflı təsvir olunan köçəri oğuz tayfalarının ərazisində də işləyirdi. Hər iki qəhrəman bu hüquqa istinad edir, lakin biri onu öz taleyi ilə bağlayır, o birisi isə hakimliyin qanuni olaraq ardıcılıq yolu ilə keçməsinə götür. Birinci stereotipin daşıyıcısı olan təcavüzkar Ziqfrid Qunter və Qernota qarşı durur. Həmçinin Bayandur xan orta əsr Azərbaycan bəy və xanlarına qarşı durur.

"Kitabi Dədə-Qorqud" və "Nibelunqlar haqqında nəğmə" eposunda feodal stereotip davranışından danışdıqda xalqın bu əsərlərini kurtuaz problematikasız təsəvvür etmək olmur. Burada biz ilk növbədə arxetipik ikitərəflilik qeyd edirik. Məsələn, Avstriya abidəsində deyilir:

Yalnız Ziqfrid ilə bir az soyuq rəftar etdi.

Bu halda qadının mövqeyi kurtuaz adət-ənənələrə əsasən müəyyənləşdirilir: öz hərəkətlərinə qiymət vermək azadlığına malikdir. Lakin Avstriya eposunda belə söylənilir:

Yalnız Brünhildanı qızlığından məhrum etmə...
Hətta mənim arvadımı öldürsəndə.
Ona qarşı zorakılığı əsla günah hesab etmərəm.

Beləliklə, "Nibelunqlar haqqında nəğmə"-də qadına qarşı münasibət Azərbaycan eposundan fərqlənir. Burada çox qədim, xristianlığa qədər olan stereotip davranış aşkarlanır.

Ailə vəziyyəti mühüm problemlərdən biridir. Bizim mənbənin mövqeyi uşaqlara qarşı yenə ikitərəflidir.

Sizin borcunuz - mənimlə getməkdir: sizin övladımız var
Burada qalsanız onu yetim qoyarsınız...

Orta əsr cəmiyyəti üçün "uşaq", "uşaqlıq" anlayışları nisbidir. Böyük və uşaq mühiti üçün stereotip davranışı eynidir. Nəhayət, müqayisə edilən hər iki eposda qəbilə münasibətlərindən dar ailə münasibətlərinə keçid yaxşı göstərilmişdir. Beləliklə, Krimhilda qardaşlarından- qəbilənin nümayəndələrindən əri- kiçik ailənin başçısının qisasını alır. "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanında analoji halları müşahidə etmək olar.

Avstriya və Azərbaycanın orta əsr qəhrəmanlıq eposları inkişaf etmiş orta əsrin sosial və ictimai praktikası ilə gizlədilmiş arxaik stereotip davranışlarını təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Bakı Slavyan Universiteti və Alman Ali təhsil müəssisələri arasında müqavilə imzalanmışdır... //"Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyat" jurnalı (Bakı), 2008, №. 3, s 80.
2. Abdulla Kamal. Gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Mütərcim, 2007.
3. Nibelunqlar haqqında nəğmə// kit.: Orta əsr xarici ədəbiyyatı/ Tərtibatçı B.İ.Purişev. Moskva: Prosveşeniye, 1975, s. 17-64.
4. Hüseynov İ.Z.. Azərbaycan və Qərbi Avropa eposunun qarşılıqlı əlaqəsi: Avtoreferat dis. ... fil.elm. namiz. Bakı, 2005.
5. Jırmunskiy B.M. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Şərq və Qərb. Leningrad: Nauka, 1979.
6. Potanin. Q.M. Orta əsr Avropa eposunda şərq mövzuları. Moskva: Krasnaya Presnya, 1976.

Н.Х.Аль-Аббаси

«Песня о Нибелунгах» в азербайджанской филологии

Резюме

«Песня о Нибелунгах» - выдающийся героический эпос немецкоязычных народов. Известно, что сюжеты эпоса широко распространены и на их основе создан ряд художественных и музыкальных произведений. В мировой филологии эпос исследован сотнями ученых. Поэтому неоднократное изучение данного эпоса азербайджанскими филологами целесообразно и естественно. В статье исследуются высказывания представителей азербайджанской филологии (Камал Абдулла, И.Гусейнов и др.) о « Песне о Нибелунгах» и доказывається связь данного эпоса с Азербайджаном.

N.Kh.Al-Abbasi

The "Song of the Nibelungs" in the Azerbaijani Philology

Summary

The "Song of the Nibelungs" is an outstanding heroic epic of German-speaking peoples. It is known that epic plots are widespread and a number of artistic and musical works are created on their basis. The epic is studied by hundreds of scientists in the world philology. Therefore, the repeated study of this epic by the Azerbaijani philologists is expedient and natural. The article studies the statements of representatives of Azerbaijani philology (Kamal Abdulla, I. Huseynov, etc.) about the "Song of the Nibelungs" and proves the connection of this epic with Azerbaijan.

Rəyçi: f.e.d., prof. L.Z.Gərayzadə

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2017

N.H.CƏBRAYILOV*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**E-mail: c.nesib@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti***(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)***PYER BEZUXOV VƏ ONUN HƏQİQƏT AXтарыШLARI
(L.N.Tolstoy. “Hərb və sülh”)***Açar sözlər: kübar aləmi, müharibə, insan həyatı, həqiqət**Ключевые слова: светский мир, война, человеческая жизнь, истина.**Key words: the world of aristocracy, war, human life, the truth.*

Biz bu məqalədə L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanındakı Pyer Bezuxovun həqiqət axtarışlarını və xarakterinin təkamülünü nəzərdən keçirəcəyik. Bu mövzu ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə təhlil olunduğu üçün çox aktualdır. Andrey Bolkonskidən fərqli olaraq Pyer Bezuxov xasiyyətcə daha çox adi və hər bir şəraitə uyğunlaşan adamdır. Onda daha çox şəxsi iddia, maraq yox, xalqa yaxınlıq və ona əzəli bağlılıq üstünlük təşkil edir. Andrey necə istəyirsə o cür də yaşayır, hər halda, bu cür yaşamağa can atır, ancaq Pyer isə mühitin və həyatın inkişaf səmtinə, təsiri altına tez düşür, ona meyilli olur. Gəncliyində öz arzu və istəklərinin əleyhinə olaraq Kuraginə qoşuldu, sonra özünün şəxsi təşəbbüsü olmadan, məhəbbət hissi duymadığı bir halda, yenə ətrafındakıların təsiri ilə Elenlə evləndi. Daha sonra öz şəxsi iradəsinə söykənmədən, ictimai fikri nəzərə alaraq Doloxovla dueldə vuruşdu, yəni o, özünün, qəlbinin istədiyi kimi yox, ətrafdakıların ondan tələb etdikləri kimi, hətta bu onun xasiyyətinə uyğun olmasa da, sadəcə olaraq, kübar adətlərinə uyğun hərəkət etdi. Nəhayət, Platon Karatayevlə görüşü onun həyatında dönüşə səbəb oldu. Bu görüş onun şəxsi iradəsinin tale və tarixin iradəsinə tədricən tabe olmasına birdəfəlik son qoydu.

Pyer Bezuxov Andrey Bolkonski ilə müqayisədə fərqli düşüncə tərzinə malik bir insandır. Andrey Bolkonskini hadisələrin gedişatına fəal surətdə qoşulan və onları özünün istəyinə uyğun şəkildə dəyişməyə can atan bir şəxsiyyət kimi, Pyeri isə baş verən hadisələri müşahidə və təhlil edən, həmçinin onların mahiyyətini anlamağa can atan passiv seyrçi kimi qiymətləndirmək olar. Ona görə də zahirən passiv görünən Pyer əslində həyəcanlı, mənəvi cəhətdən sıxıntılı bir həyat yaşayır. Pyerin təkcə zahiri aləmində deyil, həmçinin onun mənəvi aləmində də böyük dəyişiklik baş verir. Təbii ki, onun mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə xarici hadisələrin obyektiv təsiri və hər şeydən də çox 1812-ci il hadisələrinin böyük təsiri olmuşdu. Bu hadisələr onun taleyinə təkcə fiziki cəhətdən deyil, həm də mənəvi cəhətdən böyük təsir etdi. Əgər Andrey Bolkonski bir şəxsiyyət kimi volyuntarist sinfinə, yəni Napoleon tipli insanlara uyğun gəlsə, onda Pyer Bezuxov fatalist tipli; yəni Kutuzov və Platon Karatayevin məxsus olduğu sinfə uyğun gəlir. Pyer onlar arasında mövqə tutur. L.N.Tolstoyun fikrincə, bu insan təmiz milli rus tipidir. Hələ L.N.Tolstoyun müasiri Ap.Qriqoryev rus ədəbiyyatındakı obrazları iki qrupa böldü. Birinciyə Avropa tipli insanları (həris, yırtıcı), yəni Peçorin kimi insanları aid etdiyi “artıq adamlar”ı, ikinciyə isə Belkin, Maksim Maksimiç və başqaları kimi sakit tip hesab etdiyi obrazları aid edir. Baxmayaraq ki, Pyer Bezuxov Avropada yaşayıb və tərbiyə alıb, bu təsnifatda onu ikinci qrupa – sakit tipli insanlara aid etmək olar. Qromov P.P. qeyd etdiyi kimi, “Pyer Bezuxov özünü bütövlükdə həyatının daxili mənasını, məğzini axtarmağa sərf edir. Məhz buna görə də o, “nikbin ehtimalla” yaşayan insanlara uyğun gəlir”[1, s.27].

Pyer avropalılışmadı, öz milli köklərindən ayrı düşmədi, ondan uzaqlaşmadı, milli zəminlə mənəvi əlaqəni qoruyub saxladı. Rusiyada yaşayan kübar insanların əksəriyyəti bu

əlaqəni çoxdan itirmişdilər. Buna parlaq və acınacaqlı nümunə kimi knyaz Vasili və ümumiyyətlə, bütün Kuraginlər tayfasını aid etmək olar.

Pyer özünün mənəvi cəhətdən təkamülündə, tamamilə dəyişməsində uzun bir mərhələ keçdi. Bu mərhələnin öyrənilməsi və tədqiq olunması L.N.Tolstoyun insan konsepsiyasını başa düşmək, dərk etmək üçün böyük elmi maraq doğurur. O, adlı-sanlı qraf Bezuxovun qeyri-qanuni oğludur və iyirmi yaşına kimi xaricdə yaşayıb. Rusiyaya gələn kimi qraf onu Peterburqa – özünün köhnə dostu Vasili Kuraginın yanına göndərir. Gənc Kuraginlər cəmiyyəti Pyeri özünə cəlb edir və o da onların təbiətlərinə uyğun şəkildə, o istiqamətdə, onlarla birlikdə pozğun həyat tərzini keçirməyə başlayır. Əslində isə Pyer təbiət etibarilə o tip insanlara meyilli deyildi. Pyerə onu Kuraginlər cəmiyyətindən uzaqlaşmağa çağıran, o fikirdən daşıdırmağa çalışan və özünün səmimiyyətlə hörmət bəslədiyi Andrey Bolkonskinin cəmiyyəti daha çox xoş gəlirdi. Pyerin gənclik çağlarındakı nöqsanları, səhv addımları nəticə etibarilə onun təmiz xasiyyətinin, sadələşməsinin korlanmasına gətirib çıxarırdı. Gənc çalışqan insan kimi özünə cəmiyyətdə yer tapmadığı üçün, özünün mənəvi gücünü sərf etmək üçün yer, şərait, imkan olmadığından, ilk rast gəldiyi kompaniyaya qoşulur. Ciddi ideyalar və vacib hisslərdən bixəbər olan Pyerin qəlbi ilk rast gəldiyi şirnikdirici şeylərə təslim olur, tez aldanır. Onun hissləri ilə mənəvi ehtiyacları arasında hansısa möhkəm, qəti və sarsılmaz bəndin olmaması açıq-aydın hiss olunur. Onun ruhu, qəlbi və hissləri sanki bir-birindən ayrı yaşayaraq fəaliyyət göstərir. Ona görə də o, öz hərəkət və hisslərində müəyyən ikilənmə, özündən narazılıq acısını yaşayır, bu acını çəkməyə mübtəla olur. Gənc adam öz inamını, öz idealını, özü üçün mühüm, vacib olanı hələ də tapa bilmir. Ona görə də Pyer xırda işlərlə məşğul olmağa başlayır, bunun da nəticəsində səhvlər edir, aldanır və pis işlərdən yaxa qurtara bilmir. Məhz elə bu inamsızlıq dövründə, yanılma vaxtlarında o, Elenə görüşür və elə onunla da evlənir. Onun gənclik səhvlərindən birincisi və əsası da bu evlənmə olur. Pyer Eleni sevməmişdi. Ancaq knyaz Vasili və Anna Pavlovna Elenin bu zəngin qrafın arvadı olması üçün, bu iki gəncin birləşməsi naminə çox çalışdılar. Öz məqsədlərini həyata keçirtmək üçün çox canfəşanlıq etdilər. Bu ərəfədə Pyerin atası öldü və özünün bütün var-dövlətini varisi kimi ona qoyub getdi. Pyer artıq qraf Bezuxov kimi ad qazandı. Və ona qarşı yüksək cəmiyyətin fikri tamamilə dəyişdi. Pyer Elenin hansı yuvanın quşu olduğunu gözəl bilirdi. Elen onun diqqətini bir insan kimi yox, mənəvi tərəfdən deyil, bir qadın kimi cismani, fiziki gözəlliyi baxımından cəlb edirdi. “Pyerə həmişə bir mərmər kimi görünən bu bədən ona o qədər yaxın bir məsafədə idi ki, Pyer yaxıngörən gözləri ilə qızın çiyinlərinin və boynunun canlı lətafətini qeyri-ixtiyari seyr edirdi, həm də bu, onun dodaqlarına o qədər yaxın idi ki, azca əyilsəydi, toxunardı. Pyer onun vücudunun sıcaqlığını, ətirlərinin qoxusunu və hərəkət edərkən korsetinin qıcırıtmasını eşidirdi. O, bu qızın paltarları ilə bir vəhdət təşkil edən mərmər gözəlliyini deyil, onun ancaq paltarla örtülüb olan bədəninin bütün lətafətini hiss edir və görürdü” [2, s. 293].

Bu təsvirdən görünür ki, onlar arasında mənəvi əlaqənin olmasından əsər-əlamət belə yoxdur. Onun mənəvi gözəlliyindən heyranlıq hiss olunmur, ona görə ki, o hisslər Elenə yoxdur, ancaq onun cismani gözəlliyindən, cazibəsindən heyranlıq duyulur. Digər bir tərəfdən də onu əhatə edənlərin onları ər-arvad kimi görmək arzuları və onlara kübarların fikri. O, başa düşürdü ki, ətrafdakılar ondan Elenə evlənməyi təklif etməsini gözləyirlər. Bu amil və Pyerin xarakter etibarilə zəif olması onun Elenə evlənməsi işində həlledici rol oynayırdı. Başqa bir tərəfdən də, bu cazibədar qadının fiziki gözəlliyinə olan meyil, həm də ictimai fikir, ətrafdakıların onu bir adaxlı kimi təsdiq etmələri – bütün bunlar tədricən öz işini gördü. Əvvəlcədən bilib-bilə ki, bu izdivac ona heç bir xoşbəxtlik gətirməyəcək, amma yenə də Pyer sevmədiyi Elenin ərinə çevrildi. “Mən özüm deyirdim ki, axmaqdır, - Pyer düşünürdü. - O, qadının mənə oyatdığı hisslərdə bir çirkinlik, qadağan edilmiş bir şey vardır” [II, 294]. O, Elenə imtina etmək qərarına gələ bilmədi. Pyer tam anlayırdı ki, artıq çirkəbin içindədir. Ona görə də o, öz qəlbindən gələn qərarını itirmişdi. Pyerə elə gəlirdi ki, onu əhatə edənlərin hamısı onun bu çirkəbə batdığını və onun könlündən keçənləri tam anlayır. Pyerlə Elenin bir-

birinə can atması, meyil etməsi olduqca təbii, canlı insani hisslər idi, ancaq qabaqcadan müəyyən edilmiş, qanuni və ondan da yüksək səviyyədə, kübar ailələrində olan saxta, qondarma bir şey idi. Amma ailənin yaranması üçün bu nəzakətsiz hisslərin qarşılıqlı cazibə qüvvəsi kifayət qədər deyildi. Məhz bu cür – dünyəvi, cismani hisslər nəticəsində Pyerlə Elenin ailə adlandırılan birliyi yaranır. Təbii ki, təməli bu cür qoyulan ailə həyatı Pyerə xoşbəxtlik əvəzinə həddindən artıq biyabırçılıq və iztirablar gətirdi. Dneprov V.D. haqlı olaraq qeyd edir ki, “Hərb və sülh”də hadisələr müxtəlif cür - dəyişkən və bir-biri ilə əvəzlənən şəkildə cərəyan edir. Personajların fəallığı onların dəyişkən şəraitə münasibəti ilə ölçülür. Şəxsiyyətdən şəraitə və şəraitdən şəxsiyyətə yönəlmiş, çarpazlaşmış fəallıq axını yaranır. Burada bərabər təsir dərəcəsi baş verir, bu isə insan təbiəti, şəxsiyyət formaları və xarakterlərin müəyyənlişməsində əsas göstəricilərdən biridir” [3, s. 43].

Doloxovla duelin tarixi və aqibəti Pyerin Elenlə “qeyri-qanuni” izdivacının məntiqi nəticəsinə çevrildi. Elen ailə yaratmaq, analıq etmək üçün yaranmamışdı. Bu ailə Pyer üçün bir yük olmuşdu və onun təsirindən heç cür azad ola bilmirdi. Doloxovla duel və onu öldürmək imkanının mümkünlüyü Pyer üçün çox güclü mənəvi sarsıntıya çevrildi. O, öz səmimi keyfiyyətlərinə və mənəvi prinsiplərinə əks olan hərəkət etdi. Ona görə də o, Doloxova qarşı heç bir nifrət hissi yaşamadı. Özünə qarşı isə çox böyük narazılıq hiss etdi, sevməyə-sevməyə evləndiyinə, özünü və Eleni aldatdığına görə vicdan əzabı çəkməyə başladı. Onun yanında olanda Pyerə elə gəlirdi ki, o, “bir özgəsinin yerini tutmuşdur. Bu səadət sənin üçün deyildir, - deyə içəridən qulağına bir səs gəlirdi. – Bu səadət səndə olan şeylərə malik olmayan bir adamındır” [II, 301]. Pyer düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün, özünə təskinlik vermək, daxilən sakitləşmək naminə yollar arayır, öz bədbəxtliyini fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən təhlil etmək və onu əsaslandırmağa mənəvi dayaqlar axtarırdı. “Əbədiyyətə nisbətən insanın həyatı bir saniyə ikən, əzab çəkməyə dəyərmimi?” [II, 432]. Ancaq bu cür – özünü sakitləşdirə-sakitləşdirə, o saat da yenə sıxıntı keçirməyə başladı. Nə qədər çalışsa da, əsəblərini cilovlaya bilmirdi. Ən çox da onu narahat edən arvadı haqqındakı qarışıq xəyalları idi. O, özünü günahlandırır ki, niyə ona “mən sizi sevirəm” deyib. Axı o, Eleni heç vaxt sevməmişdi. “Canlı həyat” mücərrəd fəlsəfi düşüncələrdən üstün olur. L.N.Tolstoyun fikrincə, insan dünyanın əbədi, həyatın isə qısa olması həqiqəti haqqındakı fəlsəfi nəticəni bilir. Bu həqiqətin gündəlik duyğudan üstün olmasını da bilir. Ancaq insan fəlsəfi həqiqətlərlə yox, gündəlik duyğularla yaşayır. Bax, bu cür də, Yerin Günəş ətrafında fırlandığını bilir, ancaq Günəşin Yer ətrafında fırlandığını zənn edərək, gündəlik hisslərlə yaşayır. İnsan həyatı böyük dünyanın qanunlarına deyil, kiçik dünyanın qanunlarına tabe olur.

Baş verən hadisələrdən sonra Pyer arvadı ilə əlaqəni kəsərək, onu Moskvada qoyub, Peterburqa gedir. Məhz bu vaxtlarda o, masonlar cəmiyyətinə daxil olmaq fikrinə düşür. Arvadından uzaqlaşaraq, Pyer yolda həyatın mənası haqqında, insanın vəzifəsi barədə götür-qoy edir, fikirləşir, elə bil ki, karetdə oturmaqla, təkcə mücərrəd düşüncələrlə əsl həqiqətə çata biləcəyini zənn edirdi. Elə bil ki, insan ağılı özü özlüyündə bu cür sualları həll etmək iqtidarındadır: “Nə yaxşıdır? Nə pisdir? Nəyi sevmək, nəyə nifrət etmək lazımdır? Yaşamağın mənası nədir və mən kiməm? Həyat nədir, ölüm nədir? Hansı qüvvə bizi idarə edir?” [II, 472]. Bu suallar onu narahat etsə də, onlara cavab tapmaqda çox aciz idi, heç bir nəticəyə, heç bir sakitləşdirici fikrə və qərara gələ bilmirdi.

Məhz mənəvi cəhətdən ümitsiz halda olduğu bir vaxtda Pyer mason Bazdeyevlə görüşür. Bazdeyev masonların inamlarının mahiyyətini ona aydınlaşdırır və Pyeri masonların birliyinə daxil olmağa dəvət edir. Özünün şəxsi, ateist baxışı ilə müqayisədə masonların təlimi Pyerə ədalətli və daha düzgün görünür. Mason Pyerə deyir: “Heç kəs təkbaşına həqiqətə çata bilməz. Ulu atamız Adəmdən indiyə qədər hamının, milyonlarla nəsillərin iştirakı ilə daşı daş üstünə qoymaqla Allah-taalaya layiq bir məbəd qurulmaqdadır” [II, 475]. Maymin Y.A. hesab edir ki, “Pyerin masonlara qoşulmasına L.N.Tolstoy şəxsən və psixioloji cəhətdən haqq qazandırır. Bu fakt tarixi nöqtəyi-nəzərdən də bəraət qazanıb” [4, s.102]. Ona görə ki, P.Koqanın

fikrincə, “Pyerin həyat tarixi – onun həyatında hökm sürən yalanın bütün növlərindən üz döndərməsi zamanı idi. Əsl həqiqətə çatmaq üçün o, bu yalan yollardan keçməli idi” [5, s. 131].

Həyatın mənası haqqında Pyerin düşüncələri ilə müqayisədə masonun dəlilləri daha üstün idi. Çünki onlar bir şəxsiyyətin gücünə yox, bəşəriyyətin təcrübəsinə söykənirdilər. Görünür ki, bununla o, Pyeri öz tərəfinə çəkmişdi, onun rəğbətini qazanmışdı. Masonun dəlillərinə inanıb-inanmaması vacib deyildi. Vacib o idi ki, o, nə isə ağıllı, məntiqə uyğun bir şeyə inanmaq arzusunda idi. Y.A.Mayminin fikrincə, “Pyerin masonlara müraciətinin müəyyən dərəcədə dekabristlər hərəkətinin tarixi ilə əlaqəsi olub” [4, s. 102]. Bizə elə gəlir ki, Allahın özünə olan inamı deyil, nəyəsə qeyri-adi, İlahi, böyük, məsələn, məhz Allahın özünə inanmaq istəyi onu mason lojasına özü gətirib çıxartdı. Öz həyatının, öz mənəvi inkişafının bu mərhələsində Pyer, qəlbini sakitləşdirər, narahatlığına son qoya biləcək öz həqiqətini, öz inamını axtarırdı, ancaq tapa bilmirdi. Məhz bu xüsusiyyət, həyatının mənasını inadla və daim axtarması onu Anatol Kuraginə bənzər başqa insanlardan fərqləndirir. O, öz inamını axtarmadan, elə-belə, düşünmədən yaşaya bilməzdi. Pyer bir insan kimi “praktik fəaliyyətə meyillidir, insanın zahiri münasibətlərinin dəyişdirilməsinə yox, insanın özünün daxili azadlığını axtarmaq, düşünmək bacarığı vardır” [5, s. 132].

Məhz təzələnmə, dirçəlmə arzusu onu masonlara gətirib çatdırdı. Sonradan aydın olur ki, masonların mənəvi-dini prinsipləri sanki məntiqli və düzgün deyil, o, inam, din yox, nəzəriyyə idi, yəni varlığın sirlərini dərk etmək insanın arzusu, ağıllığın nəticəsi idi. Bu, masonluğu fəlsəfi, mənəvi və s. – istənilən başqa nəzəriyyəyə yaxınlaşdırır. Ona görə də o, insan həyatının mənası haqqında və dünyanın varlığı haqqında son həqiqətləri verə bilmir. Masonlar ayrı-ayrı insanların mənəvi cəhətdən dirçəlişi sayəsində “dünyada hökm sürən şərə qarşı” [II, 484] durmaq kimi iddialı və ağır bir vəzifəni öz üzərlərinə götürmüşdülər. Pyerin bu mücərrəd, necə deyərlər, məntiqi inamının nəticəsi arvadı ilə barışmasına və öz mülkündə böyük dəyişikliyə səbəb oldu. Özünün mülkündəki bu dəyişikliklərlə o, özünə təskinlik tapır, sanki öz həyatının mənasını tapmış kimi görünürdü.

Masonluq Pyerin axtardığı sonuncu həqiqət olmasa da, ancaq onu ateizmdən, öz “Mən”indən ayırdı və onu Allaha inama gətirib çıxartdı. Baxmayaraq ki, bu inam mücərrəd, qeyri-realdır, ancaq əvvəlki ateizmlə müqayisədə nisbətən yaxşıdır. Pyer özünü varlığın bitkilərlə başlayan və sonu Allaha qədər olan nəhəng zəncirin bir hissəsi kimi hiss edir. Ona görə də Andreyə nisbətən Pyerin mənəvi dayağı daha güclü və möhkəmdir. Məhz elə bunlara görə də Pyer ailə həyatında bəxti gətirməsə də yaşamaq istəyir, özünün bir insan kimi mövcudluğunun mənasını görür, ancaq Andrey Bolkonski öz həyatında bunların mənasını görmürdü.

Andrey Bolkonski ilə Pyerin görüş və söhbətlərindən belə bir fikir də aydın olur ki, insan həyat və ölüm həqiqətlərini əsas etibarilə varlıq haqqında ümumiləşmiş, mücərrəd mühakimələr əsasında yox, praktik həyatın özündə, yaşaya-yaşaya dərk edir - Andrey Bolkonskinin Austerlitsdə ölümü üz bəz dayandığı vaxt kimi, öz yaxın adamını – arvadını itirməsi zamanı özünün şəxsən günahkar olduğunu dərk etdiyi vaxt kimi. Ona görə də Pyer və Bolkonskinin əsl mənəvi dönüşü bir qədər sonra – 1812-ci ildə bütün millət üçün faciəvi hadisələrin təsiri zamanı baş verəcək, ancaq hələ hər iki qəhrəman yalnız öz şəxsi güc və imkanlarına söykənərək, son dərəcə mücərrəd düşüncələr əsasında həyatın və ölümün mənasını əbəs yerə tapmağa cəhd edirdilər. Bu, insanın məqsəd və vəzifələrini, varlığın mənasını faustsayağı axtarış yoludur, ancaq rus ruhu, rus insanı üçün qəbulolunmazdır. Qəbulolunmazdır, ona görə ki, Rusiya, rus xalqı şəxsiyyətin təşəbbüs, güc və imkanlarına olan inama deyil, Allaha, firəvanlığa olan inama söykənirlər. Ancaq Rusiyanın ən çox yüksək təbəqələrindən olan ayrı-ayrı insanlar öz milli mahiyyətlərindən ayrılaraq, avropasayağı, faustsayağı yola düşürlər ki, bunun da nəticəsində əzab-əziyyət, izzətəzlər çəkir və sonda da Pyer və Bolkonskidə baş verdiyi kimi öz mühitlərinə, milli zəminə, özünəinama qayıda bilmirlər. Ancaq bu Avropa dünyagörüşündən azadolma və öz milli əhvali-ruhiyyəyə, milli zəminə

qayıdış onlar üçün çox çətin, əzablı proses nəticəsində başa gəlir. Andrey və Pyer bu çətin yolu özlərinə məxsus keçirlər.

Masonluq Pyeri mənəvi əzabdan, intizamsız, pozğun həyat tərzindən xilas edə bilmədi. Ancaq Pyer daha çox fikir aləminə qapılmış və həyat tərzindən narazı kimi hərəkət edir və anlayırdı ki, istədiyi kimi yaşamır. İnsan ruhunu iztirab və əzab-əziyyətdən xilas edə biləcək möhkəm bir dayaq, sağlam mühit hələ də tapılmamışdı. Ona görə də L.N.Tolstoy Pyerin yeni inamla yaşadığı həyatı, daha doğrusu, mason cəmiyyətindəki həyatını normal mühitə yox, bataqlığa bənzədir. “O, mason cəmiyyətinə daxil olarkən, hamar səthli bataqlıq üzərinə arxayınlıqla ayaq qoyan bir adamın duyduğunu hiss edirdi. Lakin ayağını qoyan kimi bataqlığa batdı. Üzərində durduğu sahənin möhkəm olub-olmadığını tamamilə müəyyən etmək üçün o biri ayağını da bataqlıq üzərinə qoydu, bu ayağı da batdı və dizə qədər batmış halda istər-istəməz bataqlıq içində gəzməyə başladı” [II, 587]. Masonluq insanın mənəvi cəhətdən məmnunluq və rahatlıq hissi, inam, əminlik, arxayınlıq və təhlükəsizlik kimi hiss etdiyi, güvəndiyi, axtarıb tapdığı möhkəm inam mühiti deyildi. Əsl inamın olmaması, yoxluğu ucbatından Pyer masonlara ilişib qalır, ayaqlarının altında möhkəm zəmin olmadığı üçün o, dizə qədər bataqlığa batdı. Masonluq Pyer üçün nəzəri, əqli yolla həqiqətin və inamın axtarış yolu idi, ona görə də o, məqsədinə çatmadı. Xrapçenko M.B. haqlı olaraq qeyd edir ki, “Pyer Bezuxov mason lojalarının fəaliyyəti ilə təntənəli natiqlik arasındakı uçurumu, həmçinin cəmiyyətə azacıq da olsa təsir gücünü itirmiş mason ideyalarının səmərəsizliyini hiss edir. İdeyalar Bezuxovun özünü azacıq dəyişmişdi” [6, t.2, c. 140].

Pyerin həqiqət axtarışlarında vacib mərhələ onun iştirakçı kimi yox, müşahidəçi kimi iştirak etdiyi Borodino döyüşləri idi. Hələ Borodino döyüşlərindən əvvəl Napoleon ordusu Rusiya sərhədlərinə daxil olarkən, Pyer orduya daxil olmaq istəyirdi. Ancaq o, bunu etmədi, birincisi özünün mason məsləkinə görə, ikincisi də ona görə ki, onda hamı hərbi mundir geyib, vətənpərvərliyi təbliğ edirdi. Pyer yüksək cəmiyyətin süni vətənpərvərliyini, hiyləgərliyini, riyakarlığını görməyə bilməzdi. Bu saxtakarlıq çarla Moskva zadəgan cəmiyyətinin görüşü səhnəsində xüsusilə, incəliklərinə qədər təsvir olunmuşdur. Sonra Borodinoda kəndlilərin hərbi formada işlədiklərini görüb, Pyer “bu dəqiqələrin əhəmiyyətini və təntənəsini” daha çox başa düşür, nəinki zadəgan cəmiyyətinin çar qarşısındakı heyranlığını görəndə. Ona, ümumiyyətlə, saxta həyat və yalan vətənpərvərlik hissləri yad idi, ancaq ona çətin olsa da, bütün bunlardan uzaq olmaq istəyirdi.

M.B.Xrapçenko qeyd edir ki, Borodinodakı mənzərə “Pyerə bu qapalı, heç bir dəyəri olmayan, onu sıxan, buxovlayan, bərqərar olmuş adətlər mühitindən, məişət münasibətlərindən çıxmağa imkan yaradır. Mojayska səfər, Borodinonun döyüş meydanı Bezuxov üçün yeni, o vaxta kimi tanış olmayan bir dünya açır, ona sadə insanların real simalarını göstərir. Pyer xalq mühitində, hər yerdə təzahür edən təbii, dərin vətənpərvərlik hisslərini görür. Onda bütün yalan və səs-küylü mühitə yad olan, doğma torpağı qəhrəmanlıqla müdafiə etmək qərarı formalaşmağa başlayır” [6, t. 2, c.141].

Borodino döyüşləri ərəfəsində sabahkı qələbə üçün müqəddəs inamla yaşayan rus əsgər və zabidləri ilə və Andrey Bolkonski ilə görüş Pyerə o qədər də təsir etmədi. Andrey Bolkonski Pyeri inandırırırdı ki, sabahkı döyüşün taleyini komandirlərin başlarındakı fikirləri yox, sadə rus əsgərlərinin qəlblərindəkilər həll edəcək. Pyer məhz bu hisslərdən məhrum idi, ona görə ki, o, xalqdan mənəvi cəhətdən ayrı düşmüşdü, ruhən bu hisslərdən uzaq idi, sadə əsgərlərin hiss etdiklərini belə duya bilmirdi. L.N.Tolstoyun fikrincə, həyat uğrunda yox, ölüm üçün vuruşan əsgərlər arasında Pyerin ağ şlyapada böyük siması onun baş verən bütün hadisələrdən nə qədər uzaq və həmin hadisələrə nə qədər yad olduğunu göstərir. O, döyüşlərdə hələ də öz yerini, mövqeyini tapmamış, faydalı bir adam olduğunu sübut edə bilməmiş və faydalı bir iş də görməmişdi.

Pyerin ümumxalq, ümummillə işlərə yad olması, faydasızlığının əsas səbəbi, Borodino döyüşlərində olduğu kimi, onun bu “ümumi həyata girmək” imkanının olmaması və onun bu

“ümumi həyatdan” ayrı düşməsi idi. Axı o da başqaları kimi rus və başqaları kimi insan idi. Onun başqaları kimi olmasına maneçilik törədən “İblisanə zahiri insan yükü”, yəni zadəgan mənşəyi idi. Bu, onu hamıdan, ümumi işdən, ümumi məhəbbət və nifrətdən uzaqlaşdırmışdı. O, “zahiri insanı” özündən uzaqlaşdırı, ruhən başqaları ilə birləşə və ümumxalq ruhunun bir parçasına çevrilə bilmirdi. Onun xalqla birləşməməsinin, ona xidmət etməməsinin və öz yerini doğma mühitdə tapmamasının əsas səbəbləri bunlardan ibarət idi.

Pyerin həyatında yeni bir mərhələ - müharibədən sonrakı dövr başlayır. Bu onun Nataşa Rostova ilə görüşü və onunla nigah bağlaması dövrüdür. Bu mərhələ üçün onun həyat xoşbəxtliyi və sevinc hissi, duyğusu səciyyəvidir. Ruhən təmizlənmə uşaqlarda olduğu kimi, Pyeri hər şeyə xeyirxah münasibət bəsləməyə, fərəhli olmağa, hər şeyə qənaət etməyə sövq edir. O artıq həyatda və insanlarda, demək olar ki, heç bir pis şey, eybəcərlik görmür. O, dünyaya da eyni münasibət bəsləyir və ona hər şey işıqlı və çox gözəl təsir bağışlayır. Hətta Moskvanın müharibədən sonrakı xarabalıqları da ona çox gözəl görünür. Bu gözəllik Pyerin saf ruhundan, daxili aləmindən bir günəş şüası kimi bütün dünyaya yayılır, işıq saçır. Nataşa onun haqqında deyir: “...o, çox təmiz, hamar, təzə olub, elə bil, hamamdan çıxıb...ruhən təmizlənilib”[7, 676].

Məhz bu mərhələdə - özünün həyatla barışdığı bir vaxtda, özünün tam xoşbəxt və sevincli günlərində, “hədsiz dərəcədə xoşbəxt çağında”, o, hədsiz sədaqətlə sevdiyi Nataşa ilə görüşür. Bu “hədsiz dərəcədə xoşbəxtlik” hissi ilə bütün insanlara, xüsusilə də Nataşaya və bütün dünyaya olan səbəbsiz məhəbbətlə də roman başa çatır.

Beləliklə, Pyer Bezuxov insan varlığının tarix və əbədiyyət qarşısındakı əhəmiyyətsizliyini, heç bir rolu olmadığını anlayaraq, pessimist bir nəticənin sərhəddində dayanmışdı. Ancaq o, intuisiya ilə hiss edirdi ki, bu məsələnin müsbət həlli üçün hansısa bir çıxış yolu olmalıdır. Əks təqdirdə necə ola bilər ki, insan özünü dəyərləndirməyə, şəxsiyyətinin toxunulmazlığına bu qədər ümitsiz qalsın. L.N.Tolstoy Pyeri əvvəlcə kübar aləmlə, sonra tarixlə qarşılaşdırır və tarixin fonunda onun kübar xəyallarının mənasını, eləcə də onların iflasa uğramasını göstərir. Sonra yazıçı öz qəhrəmanını xalqla qarşılaşdırır və bu qarşılaşdırma zamanı onda xalqa münasibətdə laqeydliyin, etinasızlığın əriyib yox olmasını göstərir. Zaman etibarilə Pyer əvvəlcə gündəlik qayğı ilə, sonra cəmiyyətin fikir və qayğıları ilə yaşayır və nəhayət, əbədi həyatın mənasını dərk etməyə başlayır.

L.N.Tolstoya görə, insan cəmiyyətdə öz mövqeyinə, istəklərinə şəxsi maraqlarının yüksəkliyində yox, xalqla vəhdətdə, bütün dünya ilə mənəvi cəhətdən yaxın olanda, birləşəndə daha çox nail olur və əsl həqiqətə çatır. Məhz bu birləşmədə insan özünün çoxdankı, ilkin mənəvi mahiyyətini əldə edir, süni və yalan iddialardan, xəyallardan tamamilə azad olur.

Ədəbiyyat

1. Громов П.П. О стиле Льва Толстого. «Диалектика души» в «Войне и мире». Л.: Худож. лит., 1971. -488 стр.
2. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri üç cildə. II cild. “Hərb və sülh”. I cild, II cild, Bakı, “Şərq Qərb”, 2010, 812 səh. (məntdəki bütün sitatlar cild və səhifə göstərilməklə buradan götürülüb).
3. Днепров В.Д. Искусство человековедения: из художественного опыта Л.Толстого. –Л., Сов. Писатель, 1985. -288 стр.
4. Маймин Е.А. Лев Толстой. –М., Наука, 1978. – 192 стр.
5. Коган П. Очерки по истории новейшей русской литературы: В 2-х т. – М.-Л.: 1924. - Т.2. -304 стр.
6. Храпченко М.Б. Собр. соч.: В 2-х т. –М.: Худож. лит., 1980. – Т.1-2.
7. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III cild. “Hərb və sülh”. I II cild, IV cild, Bakı, “Şərq Qərb”, 2010, 804 səh.

Н.Г.Джабраилов

**Пьер Безухов и его поиски истины
(Л.Н.Толстой. «Война и мир»)
*Резюме***

В статье рассматриваются поиски истины героем романа Л.Н.Толстого «Война и мир» Пьером Безуховым и эволюция его характера. Сначала писатель сталкивает Пьера со светским миром, а затем с историей и на ее фоне раскрывает смысл его благородных мыслей и показывает, как они терпят крах. По мнению Л.Н.Толстого, человеку легче придерживаться своей позиции, достигать своих желаний, не принимая во внимание личные интересы, а являясь одним целым со своим народом, находясь в согласии со всем миром в нравственном плане. Именно тогда он постигает истину.

N.H.Jabrailov

**Pierre Bezukhov and his Search for the Truth
(Leo Tolstoy. "War and Peace")
*Summary***

The article examines the search for the truth by Pierre Bezukhov, who is the hero of Leo Tolstoy's novel "War and Peace", and the evolution of his character. First, the writer confronts Pierre with the world of aristocracy, and then with a history and against its background reveals the meaning of his noble thoughts and shows how they fail. According to L.N. Tolstoy, it is easier for a man to stick to his position, achieve his desires, not taking into account personal interests, but being one with his people, being in harmony with the whole world in moral terms. It is then that he comprehends the truth.

Rəyçi: dos. M.M.Qasımova

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

T.Ə.ƏBDÜLHƏSƏNLİ

filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6.)

POSTMODERNİZM VƏ JANRSIZ POETİK ÖRNEKLƏR MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA

Açar sözlər: istiqlalıyyət dövrü, poetik örnəklər, janrsız, müəllif, orijinal

Ключевые слова: периода независимости, поэтических примеров, без жанра, автор, оригинально

Key words: of independence period, number of poetic samples, genreless, autho, original

İstiqlaliyyət dövrü poeziyasında bir sıra poetik örnəklər mövcuddur ki, onları şərti olaraq «janrsız» epiteti ilə səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Bu tipli şeirlər postmodernist ədəbi düşüncənin məhsulu kimi bəzi tədqiqatlarda böyük sənət uğurları kimi dəyərləndirilməkdədir. Şübhəsiz ki, hər hansı bir poetik nümunənin «janrsız» epiteti ilə dəyərləndirilməsi ədəbi-estetik fikirdə birmənalı qarşılanmamaqdadır. Çünki bəzi tədqiqatçıların fikrincə, poetik örnəyin hər hansı formada ortaya çıxması özlüyündə onun hansısa janra mənsubluğunu şərtləndirir.

«Yanrsız» epiteti altında səciyyələndirdiyimiz poetik nümunələrin bir qisminin yeni janr axtarışları fonunda formalaşdığı inkar olunmamalıdır. Lakin poetik örnəklərin mühüm bir qisminin də orijinal görünmək xatirinə «yaradıldığı» şübhə doğurmur. İstedadlı şair Çingiz Əlioğlu «Şeirin sirləri və poeziya pozverənləri» adlı məqaləsində bu məqama diqqəti yönəldərək yazır: «Keçmiş, iflasa uğramış ideologiyadan miras qalmış təbiətə hakim kəsilmək çağırışı o sistemin süqutundan sonra da qaldı.

... Terminlərlə oyun başladı, belə oyun ədəbiyyatşünaslıq terminlərini ön plana çəkir, ədəbiyyatın taleyisə arxa planda qalır. Bu taleni inşa edən, düzənləyən nəsnələrsə cürbəcür konsepsiyalar üçün bir növ xammala çevrilir. Elə bil ki, hazır rəflər təklif edilir, təkcə onları doldurmaq və yerbəyer etmək qalır.

...Əsas prinsip budur ki, bu xətt boyunca harada olsan, hesab edəsən ki, öndəsən. Avancarddasan.

...«Postmodernizm», «avanqard» daha çox işlədilər, – özü də, başları çıxdı-çıxmadı, bildilər-bilmədilər – terminlərdir» (1)

Elə buna görə də bəzi tədqiqatlarda «yanrsızlığın» əllaməçilik kimi dəyərləndirilməsi özünü bürüzə verdiyindən bu kimi poetik nümunələrin üzərindən sükutla keçilməsi, müstəqil təhlil obyektinə çevrilməməsi daha məqbul hesab edilməkdədir. Əslində isə bu qənaət doğru deyildir, çünki ədəbi-estetik fikir yaranmış bədii irsi zamanında dəyərləndirməyə borcludur və onun bu missiyasından imtina etməsi məqbul hesab edilməməlidir.

Son illərdə postmodernizm termini geniş yayılmış istilahlardan biridir. Lakin bu terminin özünə münasibətdə də fikir ayrılığı mövcuddur. Çünki tədqiqatçıların bir qismi postmodernizmi bütünlüklə rədd edir, bu istilahın ədəbiyyata aidiyyəti olmadığı məramından çıxış edirlər. Araşdırıcıların digər qismi isə ədəbi-bədii yaradıcılıqda müşahidə olunan bütün novator keyfiyyətlərin, yenilikçi düşüncənin postmodernizm kimi dərk olunması kimi qənaətindədirlər. Professor Tofiq Quliyev «Ədəbiyyatda realizm və modernizm problemləri» adlı tədqiqatında problemə müəyyən qədər aydınlıq gətirərək yazır: «Postmodernizm anlayışı bir çox filosof, yazıçı və publisistlər tərəfindən «postmüasirlik» kimi başa düşülür, izah edilir. Burada müəyyən həqiqət vardır, amma tam həqiqət yoxdur. Birincisi, «müasirlik» nisbi anlayışdır və hər dövr üçün müasirlik ünsürləri xasdır. İkincisi, heç də hər bir müasirlik modernizm mərhələsini, modelini formalaşdırırmır, konseptualıq (cərəyan, ideya) yaratmır. Üçüncüsü, «postmüasirlik» anlayışından heç də aydın olmur ki, məhz

müasirliyin necə deyərlər, hansı nöqtəindən sonra yeni müasirlik, modern başlayır və yaxud başlamışdır. Dördüncüsü, hər bir elmdə müasirlik, yenilik bir qayda olaraq əvvəl mövcud olanlara istinaddan baş verir, postmodernizm isə klassik, ənənəvi olan dəyərlərlə, mənəvi normalarla uyuşmur, ən başlıcası onu qəbul etmir, ədəbi, fəlsəfi şüurun, fikrin fraqmental relyativizminə cətirib çıxarır. Burada ədəbi hadisələr, proseslər eklektik qaydada, qeyri-vəhdət halında nəzərdən keçirilir» (2, s.109). Digər qisim tədqiqatlarda isə problemə bir qədər fərqli prizmadan baxılmaqdadır. Belə ki, gənc tənqidçi Nərgiz Cabbarlı «Yeni nəsil poeziyası» adlı məqaləsində yazır: «...İstənilən məktəbin, cərəyanın, üslubun və metodun müəyyən nəzəri əsası olmalıdır. Bu, sübutuna ehtiyac olmayan həqiqətdir. «Postmodernizm» anlayışının «atası» və yaradıcısı hesab olunanların belə etirafına görə, mövcudluğunu sona yetirməmiş «modernizm»lə ayıran sərhədləri var. Postmodernizm üslub, metod yox, dünyaya baxış, təfəkkür istiqaməti deməkdir» (3, s.148-168). Lakin bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, ümumiyyətlə, postmodernizm haqqında yazanların əksəriyyəti ona şübhə ilə yanaşdıqlarını gizlədə bilməmişlər. Ümumiyyətlə, ədəbi növlər içərisində janr xüsusiyyətləri ilə daha qabarıq seçilən poeziyaya «yanrsızlıq» prizmasından baxış xüsusi təhlil səriştəsi, özünə-məxsus yanaşma tərzii, bədii söz tarixinə dərinləndirən bələdlilik tələb etməkdədir. Çünki estetik fikirdə «janrsız» kimi dəyərləndirilən poetik örnəklərin əslində hər hansı bir janra aid olması qənaəti hər zaman mövcuddur və bu aspekt bütün məqamlarda nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Yanrsız kimi təqdim olunan şeirlərdə bəzən şeirlə nəsrin ənənəvi sərhədlərinin aradan qaldırılmasına cəhd edilir. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Şirindil Alışanlı yazır: «Müasir şeir özünün bədii strukturu və obrazlar sistemi etibarilə irəliyə, yeniliyə doğru hərəkətdə olmalıdır. Bu gün şeir və nəsr arasında sərhədlərin, özünə-məxsus estetik qanunauyğunluqlarının formalaşmadığı tarixi yazılı abidə nümunələrini fetişləşdirmək və bunu tənqidi fikirdə nəzəri şəkildə əsaslandırmaq cəhdləri zahirən parıltılı, çevik görünür. Əslində isə yazıldığı vəznindən asılı olmayaraq, şeirin zamanın minillik sınağından çıxmış, bədii fikrin inkişaf axarında büllurlaşmış öz daxili qanunları vardır» (4, s.109).

Lakin bütün bunlarla belə «janrsız» poetik örnəklərin təhlili zəruridir və mövcud materiallar kontekstində bunların incələnməsinə ehtiyac duyulmaqdadır. Janrsız poetik örnəklərin bəzən ənənəvi forma, bəzən isə üslub qəliblərini uçuraraq təkrarsız poetik biçimdə yaradıldığı sirr deyildir. Azərbaycanın xalq şairi Sabir Rüstəmxanlıın «Ehram» adlı şeirini bu baxımdan nəzərdən keçirək.

Mən
 bu gün
 insanın
 ilk həqiqətə
 ən yaxın olduğu
 Bir yerdə dayanmışam.
 Yerdən aldığı güc kimi
 bu qüllələr yığır fikrimi
 sıxıb-sıxıb bir nöqtəyə döndərir.
 Sonra da dünyanın bizə görünməyən
 əbədi bir yoluyla Tanrımıza göndərir.
 Ehram deyil, Allah dərgahına yüksələn
 müqəddəs pilləkəndi. Bacaranlar çıxacaq
 o zirvədən Tanrı görünməsə də, tapacaq həqiqəti
 Bu ehramı ucaldana Allah kimi baxacaq (5, s.490).

Bütöv şəkildə təqdim olunan «Ehram şeiri» forma baxımından Misir piramidalarına bənzədilərək yazılmışdır. «Bu şəkil formalizmin əlaməti kimi yox, məzmunun özünə uyğun, mənaca onu daha da dolğunlaşdıran vasitə, forma kimi təzahür edir. Bu forma poetik

obyektin özünü gözümüzün qabağında illüstrativ olaraq canlandırır və mətndə verilən metaforik ifadələrlə mövzunun bütün detallarına qədər açılışında əsas rol oynayır» (6, s.30).

Fikrət Sadığın «Taleyin açığına» adlı kitabına daxil etdiyi «Həndəsəli şeirlər» də bəhs olunan problem işığında təhlil oluna bilər. Bu silsiləyə şairin «Nöqtə», «Düz xətt», «Üçbucaq», «Dördbucaq», «Çevrə» kimi şeirləri daxil edilmişdir. «Düz xətt» şeirinə nəzər salaq:

Günəş şüası.

İnad.

Məsək.

Əsl məhəbbət(7, s.37).

«Dördbucaq» adlı şeir də eyni səpkidə qələmə alınmışdır:

Külək.

Rübai.

Dörd coğrafi cəhət.

Vəd (7, s.37)..

Fikrət Sadığın «Sürrealist şeir», «Azərbaycanda şəxs əvəzlilikləri» adlı şeirləri də postmodernist yöndə dəyərləndirilə biləcək poetik örnəklərdir.

Onu da qeyd etmək ki, əvvəlki illərlə müqayisədə son dövrlərdə Azərbaycan poeziyasında eksperimentçilik adı altında sənətə, bədii düşüncəyə yad olan, saxta, süni ədəbi məhsulların artdığının şahidi oluruq. Ədəbi azadlıqdan qaynaqlanan bu amil şübhəsiz ki, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın passivliyi sayəsində gündən-günə artmaqda, genişlənməkdədir. «Poetik sadəliklə bəsitliyi qarışıq salanlar o qədər çoxalıb ki, ümumiyyətlə, əsl şeiri ayırmaq seçmək çətinləşib. Onlarla şeir kitabının içində ciddi poeziya naminə bircə misra belə tapmaq olmur. Şeirəbənzər qafiyəli yazılar, savadsız araşdırmaçıların səviyyəsindən irəli gedə bilməmək hətta bir sıra təcrübəli yaşlı qələm sahiblərini də həyatdan uzaqlaşdırıb və nəticədə belə bir ağır vəziyyət yaranır ki, kitab müəllifin özündən başqa heç kimə görə olmur» (8, s.195)..

Son illərdə Adil Mirseyid, Murad Köhnəqala, Rasim Qaraca, Salam Sarvan, Xanəmir, Qulu Ağsəs, Şərif Ağayar və bir çox digər şairlərin yaradıcılıq axtarışları postmodernist bədii düşüncənin məhsulu kimi qiymətləndirilməkdədir. «Dərdimizi yüz dildə deyə bilərik: siyasətlə, ədəbiyyatla, rəssamlıqla, heykəltəraşlıqla, musiqi ilə və s. və i.a. bunların da hərəsinin içərisindən yüz cür dil çıxara bilərik: üslublar, məktəblər, cərəyanlar... Amma bu qədər çoxluq, çoxçalarlılıq içərisində ruhumuz saf, təmiz, ürəkdən, içdən təbii şəkildə dünyaya gələn sözə tərəf dartınır» (9, s.187).

Çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda postmodernizm, sərbəst şeir, bəyaz şeir, habelə janrsız bədii örnəklərlə bağlı biri-birindən fərqli mülahizələr söylənilməkdədir. Əlbəttə, bu mübahisələrə sözün həqiqi mənasında aydınlıq gətirmək missiyası tədqiqatımızın qarşısında duran vəzifələrə aid deyildir. Çünki bu məsələ bəhs olunan problem kontekstində xüsusi araşdırma tələb etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Əlioğlu Ç. Şeir sirləri və poeziya pozverənləri, "Ədəbiyyat qəzeti", 28 may 2004, №21, (3407)
2. Quliyev T. ədəbiyyatda realizim və moderimin problemləri. Bakı: Nağil evi, 2006.
3. Cabbarlı N.. Yeni nəsil poeziyası. "Azərbaycan" jurnalı, 2004, №8, səh.148-168
4. Alışanlı Ş. Sözün estetik yaddaşı. Bakı: Elm, 1994.
5. Rüstəmxanlı S. Zaman məndən keçir. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.
6. Səfərli E. Sabir Küstəmxanlının fərdi yaradıcılıq üslubu. Bakı: Qanun, 2003.
7. Sadıq F. Taleyin açığına. Bakı: Çinar-çap, 2003.

8. Rüstəmxanlı S. Bu sənin xalqındır. Bakı: Şərq – Qərb, 1995.

9. Musayeva İ. İmdad haraylı bir səs. “Azərbaycan” jurnalı, 2005, №1, səh.187

T.A.Абдулгасанли

**Постмодернизм и поэтические примеры без жанра
в современной азербайджанской поэзии**

Резюме

В поэзии периода независимости существует ряд поэтических примеров, которых иногда условно охарактеризуют эпитетом «без жанра». В статье отличается, что стихи такого типа являются продуктом постмодернистской литературной мысли. Автор справедливо отмечает, что оценка любого поэтического образца эпитетом «без жанра» воспринимается неоднозначно в литературно – эстетической мысли. Потому, что по мнению некоторых исследователей появление поэтического образца в любой форме обусловлено принадлежностью его какому-либо жанру.

В статье не отрицается мысль о том, что некоторые части поэтических образцов, которые характеризуются под эпитетом «без жанра» формируются на фоне поисков нового жанра. Но мысль о том, что немаловажная часть поэтических образцов появились лишь для того, чтобы выглядеть оригинально, также не подлежит сомнению.

T.A.Abdulhasanli

**Postmodernism and Genreless Poetic Samples
in Modern Azerbaijani Poetry**

Summary

A number of poetic samples exist in Azerbaijani poetry of independence period and sometimes they are conditionally characterized with the genreless poetic samples. Such kinds of poems are pointed out as the product of postmodernist literary sense in the article. But in some researches, these are estimated as the great art success.

The author fairly points out that every poetic “genreless” sample estimation – are not confronted in literary – aesthetic thought.

According to some investigators thoughts, appearance of poetic samples in any shape are conditioning with the genre belonging.

The poetic samples characterized under the “genreless” poetic samples are denied in genre research backgrounds formation. But the main number of poetic samples is “created” for the sake of to be seen as the original.

Rəyçi: prof. M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.02.2017

G.M.HÜSEYNLİ

E-mail: huseynli_ing@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

POSTMODERNİST ƏDƏBİYYATDA "OXUCU" AMİLİ*Açar sözlər: R.Bart, postmodernizm, müəllif, oxucu, P.Oster**Ключевые слова: Р.Барт, постмодернизм, автор, читатель, П.Остер**Key words: R.Barthes, postmodernism, the author, the reader, P.Auster*

Postmodernizm hələ təşəkkül dövrünü başa çatdırmamış elmi-nəzəri və bədii-estetik təsəvvürlər kompleksidir. Postmodernizm bədii ədəbiyyat sahəsində yaradıcılıq metodu kimi təşəkkül tapdığı dövrdə özündən əvvəlki metodların müxtəlif cəhətlərini əxz edərək və dəyişdirərək özünüküləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, postmodernist poetikamın və bədii ifadə tərzinin əsas prinsiplərindən biri olan oxucu faktoru da fransız nəzəriyyəçisi Rolan Bartın "Müəllifin ölümü" konsepsiyası vasitəsilə dəyişikliyə uğramışdır. Müəyyən simvol və işarələrdən istifadə edən modernist təhkiyəçini oxunub-oxunmadığı o qədər də maraqlandırmırdı. O, özünü seçilmişlər üçün yazıb-yaradan elita sayırdı və beləcə modernist oxucu sənət əsərinin passiv seyriçisi sayılırdı. Postmodernist ədəbiyyatda isə oxucu sənətkarın təqdim etdiyi əsərin qavranılması prosesinin fəal tərkib hissəsi olmaqla qalmayıb, həm də sənət əsərinin yaranması aktının birbaşa və fəal iştirakçısıdır. "Postmodernist müəllif tərəf müqabilini maksimum fəallaşdırmaq yolu ilə onu əsərin təhkiyəsinin – ideya məzmunundan tutmuş ifadə tərzinə qədər bütün laylarını mənimsəməyə sövq etməklə bağlıdır və çalışır ki, oxucu əsərlə tanışlıq prosesində onun içində qapanıb qalmasın."(1, s. 269)

Düzdür, bütün postmodernist bədii nümunələrdə sadələşən oxucuya ünvanlanmış üst qatının qavranılması böyük səy və zəhmət tələb etmir; R.Bartın təbirincə desək "ləzzətli oxucu" üçün meydan açılır. Lakin bir qayda olaraq postmodernist əsər parodiya – pastiş, sitat, alluziya və sairə istinadlar qismində saysız – hesabsız mənbələrə müraciət edir və onlardan bəhrələnir. Bir çox hallarda müəllif özü dərk etmədən şüuraltı səviyyədə müxtəlif qaynaqlara müraciət edir və müraciət etdiyi ünvanları dəqiq şəkildə müəyyən etmək iqtidarında olmur. Məhz buna görə postmodernist ifadə tərzinin zəruri atributlarından biri olan total istehza müəllif tərəfindən istinad olunan qaynaqların deyil, həmçinin, oxucunun özünü ələ salmağı, dar düşüncə tərzini rişxənd obyektinə çevrilməyə hesablanıb.

XX əsrin son rübündə Amerika tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq fikri tərəfindən milli söz sənətinin aparıcı nümayəndələrindən biri kimi dəyərləndirilmiş mütəfəkkir oxucular tərəfindən də yekdilliklə qəbul olunmuş və Amerika ədəbi-bədii fikrinin dünyada layiqli təmsilçisi kimi şöhrət qazanmışdır.

Postmodernist filosofların fikrincə hər hansı bir mövcud tarixi durum mahiyyəti etibarlı ilə digər saysız-hesabsız durumlara meydan açmaq potensialına Amerika postmodernist nəsrinin aparıcı nümayəndələrindən biri Pol Osterin "Nyu-York trilogiyası" bir-birinə düşmən kəsilmiş, dünyanıdərkən və təcəssümün əks qütblərində qararlaşmış sələfləri realizmlə modernizm arasında bir- birindən təcrid olunmuş və faktiki olaraq özgələşmiş müəlliflə oxucu arasında dil tapmağa söykənən üsullar əsasında "qurulduğuna" görə bu mövzunun təhlili üçün səciyyəvidir. Bir sıra tədqiqatçılar ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda postmodernizmin özünə-məxsus konsepsiya kimi təşəkkülü prosesində başlanğıcını 1972-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında Binqhemton universitetində "Boundary 2" jurnalının birinci sayının işıq üzü görməsi ilə bağlayırlar. Jurnal bütünlüklə müasir ədəbiyyatın və mədəniyyətin qarşısında duran problemlərin işıqlandırılmasına həsr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, jurnalda dərc

olunmuş materialların əksəriyyəti görkəmli Amerika şairi Olsonun irsinin postmodernist kontekstdə araşdırılması məsələsinə həsr olunmuşdur. İlk baxışdan amerikalı sənətkarın əsərində "sualtı daşlar"a, oxucuya əsərin məzmununu, xüsusilə onun üst layını qavramağa mane olan heç bir dəfolunmaz əngələ təsadüf olunmur, əsərdə cərəyan edən hadisələrin təsvirində son dərəcə sadə və yüngül deyim tərzindən istifadə olunur, ancaq kütlə ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olan, yüksək ədəbi- bədii nümunələrin mütaliəsi təcrübəsinə malik olmayan oxucu da bu əsərin təhkiyəsinə çox asanlıqla "dəf edir". Məsələn, P.Oster əsərində detektiv janrın elementlərindən (xəfiyyə obrazı, cinayətkarın izlənilməsi və s.) istifadə edərək əsərin dilini sadələşdirmişdir. Lakin diqqətlə fikir verdikdə məlum olur ki, əsərin strukturunun xeyli mürəkkəb olması, sadə və "kütləvi" üst layın altında "sadələvh" oxucunun dərk etmək iqtidarında olmadığı semantik layların mövcudluğu üzə çıxır. Məsələn, trilogiyanın ilk romanı olan "Şüşə şəhər"də sübhəli şəxs qismində izlənen ata Stilmen alimdir. O belə bir fərziyyədən çıxış edir ki, Allahın özünəməxsus dili mövcuddur. Stilmen Allahın əsl həqiqi dili ilə tanış olmaq üçün oğlunu doqquz il ərzində tək-tənha qaranlıq otağa qapayır. Və yalnız bu tədbirin həyata keçirilməsi vasitəsilə niyyətinə nail ola biləcəyini fikirləşir. Bununla bağlı əsərin müəllifi Bibliya ilə, onun mifologiyası və mövzuları ilə bağlı bir sıra mətnləri əsərinin korpusuna daxil edir. Bu isə o deməkdir ki, P.Oster geniş şəkildə postmodernist intermətnlik prinsipindən istifadə edir. Bu ona sübutdur ki, P.Osterin öz deyim tərzini sadələşdirmək yolu ilə oxucusu ilə "dil tapmaq" cəhdlərinə baxmayaraq postmodernist təhkiyənin daxili ziddiyyətlərinin nəticəsi kimi meydana gələn uyğunluq və qeyri- müəyyənlik ona mane olur; bütün postmodernistlər kimi P.Oster də düşünür ki, oxucu əsərin hüdudlarını arasıkəsilmədən tərk edə bilməli, dünya adlanan ucsuz – bucaqsız dünyasını mütaliə etmək imkanı əldə etməlidir. Bu onun bir sənətkar kimi deyil, bir yaradıcılıq konsepsiyası kimi postmodernizmin yetərsizliyindən xəbər verir. Öz məqsədinə nail olmaq üçün "Nyü –York trilogiyası"nın müəllifi nümayişkeranə şəkildə, faktiki olaraq zorla hər sözdə, hər ifadədə, sujet xəttinin hər bir dönəmində semantik dəyişikliyə can atır, oxucunun postmodernist mütaliə prinsiplərinə yiyələnməsinə çalışır. Bununla da P.Oster öz trilogiyasında həm diaxronik, həm sinxronik kəsimdə gerçəkliyi dərk etməsinə nail olmağa can atır. Trilogiyanın postmodernist təhkiyənin prinsiplərinə uyğun olaraq çoxlaylı olması həqiqətən də oxucuları intellektual-evristik səviyyələrindən asılı olaraq müxtəlif kod- açarlarla təmin edir, dünyanıdərkən səmərəli vasitəsinə çevirir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində keçid dövrü ilə bağlı olaraq təkcə cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsində, ayrı-ayrı fərdlərin ovqatında deyil, qərb dünyasının ümumi mədəni durumunda da köklü dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə təkcə bədii-estetik fikirdə deyil, ümumiyyətlə dünyaya münasibətdə, məsələn, dünyanın elmi dərkində də çox zaman izahı çətin olan bir rəngarənglik, mozaiklik müşahidə olunur: məhz bu dövrdə uzun əsrlər boyu təşəkkül tapmış, ilk baxışdan son dərəcə möhkəm sarsılmaz məntiqə söykənən, sarsılmaz görünən sistemlər dağılır, həm elmi, həm də bədii estetik fikirdə mövcud olan dəyərlər şübhə altına alınır, süquta uğrayır, alt-üst olunurdular. XX əsrin əvvəlində bu mərkəzdənqaçma tendensiyası, bu xaotik meyl özünü dünyanı dərkən bütün sahələrində- Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsində, Freydin psixoanalizində, Şenberqin və Veberin dodekafonik musiqisində, sürrealist və dadaist sənətkarların incəsənətin bütün aparıcı qanunlarından imtinasında biruzə verirdi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bədii-estetik konsepsiyaların özlərinin aparıcı konsepsiyalarını ifadə etməyə macal tapmamış digəri ilə əvəz olunması bu prosesin labüd təzahür forması idi. Postmodernist ədiblərin Amerikaya qayıdıb ədəbiyyat sahəsində özünün layiqli yerini tutması bir sıra səbəblərlə izah oluna bilər. Hər şeydən əvvəl XIX əsrin 90-cı illərindən bəri özünün bədii fikir sahəsində müstəqil söz demək, qeyri-adi konsepsiyalardan çıxış etmək iqtidarında olduğunu Amerika ədəbi fikri XX əsrin özündə də hələ yetərsizlik kompleksindən əzab çəkirdi. Bu kompleks şübhəsiz ki, amerikalı oxucunun da ədəbi əsərlərə münasibətinə təsir edir.P.Osterin yaradıcılığının tədqiqatçısı M. Bredberi sənətkarın qısa bir zaman ərzində oxucular arasında geniş şöhrət tapmasını, işıq üzü görün əsərlərinin demək olar

ki, hamısının bestsellərə çevrilməsinin səbəbini ilk növbədə onun məharətlə kütləvi ədəbiyyatın deyim tərzindən, ifadə vasitələrinin özəlliklərindən istifadə etməsi ilə izah edirdi. Tədqiqatçı belə hesab edirdi ki, P.Oster postmodernist fəlsəfi prinsiplərini, oxucu kütləsi arasında geniş yayılmış, mütaliəsi oxucu üçün heç bir əngəl yaratmayan təhkiyə texnikası ilə birləşdirməklə müasir həyatın ziddiyyətlərinin mozaika təsiri bağışlayan adekvat mənzərəsini yaratmağa nail olmuşdur. Digər bir qism tədqiqatçılar isə əsas diqqətlərini P.Osterin yaradıcılığında ekzistensial problemlərin ortaya qoyulması və həll olunması üsullarının araşdırılmasına sənətkarın yaradıcılığında onların inikasının təzahür xüsusiyyətlərinə yönəldirlər. Onların fikrincə P.Osterin romanlarında tez-tez rast gəlinən “divar”, “manea” kimi metaforik səciyyəli obrazlar XX əsrdə bəşər nəslinin bütövlükdə və fərd-fərd üz-üzə gəldiyi, həlli son dərəcə müşkül olan köklü ekzistensial problemlərin işıqlandırılmasına yönəlmişdir.

Dünyanın mətn qismində şərh qərb düşüncə tərzində uzun və dərin ənənəvi köklərə malikdir. Lakin bununla belə postmodernizmə qədər mədəniyyətdə mətnin obyektiv məzmunu və obyektini bir-birindən fərqləndirirdilər. Postmodernizmdə mənanın müəyyənliyi tələbi, onun sərt şəkildə konkret denotatlarla əlaqələndirilməsi onun bütün mümkün mənalara açıqlığı ilə əvəz olundu. Bu isə hər hansı bir mətnin saysız-hesabsız mədəni şərhələrinə yol açdı. Bu və ya digər sözün mənasının oxucu tərəfindən qəbul olunması onun arxasında duran obyekt müəyyən şəkildə mənalandırır. Müəllifin dünyada, insanların şüurunda hökm sürən durumunu adekvat bədii vasitələrlə təcəssüm etmək üçün insanların həyatını, düşüncələrini, hərəkətlərini, dünyagörüş mövqelərini postmodernist sayağı çulğalaşdırır. Bu çulğalaşma təhkiyəsində müəllifin ad “siyasəti” xüsusi rol oynayır. Onların birləşməsi təsadüfi xarakter daşımır və müəllif tərəfindən təhkiyənin ən səmərəli vasitəsi kimi əsərin ideya məzmununu açıqlamağa xidmət edir və müəllifin məhz postmodernist yaradıcılıq metodunun prinsiplərindən istifadəsinə dəlalət edir.

P. Oster digər postmodernist sənətkarlar kimi artıq özünün ilk nəsr əsəri olan “Nyu – York trilogiyası”nda oxucu amilinin prioritet rolunu nəzərə alır və bunu özünün bütün təhkiyə sistemində biruzə verir. Bu hər şeydən əvvəl bütün postmodernistlər kimi P. Osterin də modernist sənətkarlarla onların oxucuları arasında yaranmış uçurumu dəf etmək, cəmiyyətin total, faktiki olaraq bir –birindən təcrid olunmuş, “atomlaşmış” oxucuları, fərdləri bir araya gətirmək istəyi ilə bağlıdır. Lakin postmodernist sənətkarlar özlərinin də öz əlləri pluralist azadlığın təbliği ilə yaratdıqları, dərinləşdirdikləri və genişləndirdikləri bu uçurumun dəf olunmasının çətinlikləri ilə üz –üzə gəlib narahatçılıq hissi keçirirlər: P.Oster öncədən əmin deyil ki, o hətta oxucu ilə onun "sevdiyi", kütləvi mədəniyyətin dilində danışsa belə onunla tam dəyərli təmas qura bilər, ona özünün ən mühüm hissə və düşüncələrini nəql edə bilər. Bu uçurumu P.Oster ilk növbədə oxucunun faktiki olaraq ədəbi- bədii nümunənin istehlakçısı olmaqla yanaşı həmçinin onun bərabərhüquqlu yaradıcısına çevirmək təşəbbüsünü həyata keçirtməklə nail olmaq istəyir, yəni əslində ədəbi-bədii nümunənin yaradılması və onun oxucu tərəfindən qavranılması aktları arasında bərabərlik işarəsi qoyur.

XX əsrin ikinci yarısında müxtəlif istiqamətlərdə parçalanıb dağılmış, fraqmentar səciyyə kəsb etmiş cəmiyyətin adekvat təcəssümünə son dərəcə aludə olan elitər modernist incəsənət və ədəbiyyat demək olar ki, bütünlüklə öz auditoriyasından, tamaşaçısından və dinləyicisindən məhrum oldu – incəsənət növlərində bədii informasiyanı qəbul edən səciyyəsiyindən asılı olaraq parçalanma baş verdi. Daha doğrusu, bu parçalanma çoxdan mövcud idi, lakin elitər incəsənət bütün XX əsr ərzində “kütləvi mədəniyyət”ə yuxarıdan baxırdı, onun müəyyən estetik dəyərlər yaratmaq qabiliyyətindən, ən aşağı səviyyəli zövqlərə hesablandığından çıxış edərək keçici olması qənaitinə gəlirdi.

İnsanda dünyanın vəhdəti haqqında təsəvvürlərin dağılıb səpələnməsi bəşər tarixində də zaman-zaman özünü büruzə verir: əgər bəşər mədəniyyətinin təşəkkülünün ilk dövrlərində ayrı-ayrı, faktiki olaraq bir birindən təcrid olunmuş hadisələrin virtual izahi və şərhli olan mifləri bir-birinə birləşdirmək, calamaq vasitəsilə zamanı təkrar olunan hadisələrin, məsələn,

fəsilərin, mövsümlərin çərçivəsinə salmaq vasitəsilə dondurmaq mümkün idisə, daha doğrusu, dünyanı zamanın axarından təcrid etməklə insan gerçəkliyin tərkib hissələrini birləşdirməyə, onları bir-birinə calamağa cəhd göstərirdisə, bu gün mifoloji dünyagörüşün elmi dünyagörüşü ilə əvəz olunması nəticəsində bu vəhdətin görüntüsü tamamilə yoxa çıxmışdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, insan qəlbi zülmət içindədir; insan öz hissələrindən, öz düşüncələrindən baş açə bilmir. Məhz buna görə də onun idrakı dünyaya aydınlıq gətirmək əvəzinə onu daha dərin qaranlığa qərq edir. XX əsrin sonunda insan nə tarix boyu keçdiyi yolun, nə də müasir dünyanın düzümünü dərk etmək iqtidarında deyil.

XX əsrin ikinci yarısında incəsənət ezoterik dildə danışan, çox zaman mistik hazırlıq tələb edən, rəasional şəkildə dərk olunması qeyri-mümkün olan elitar və hazırlıqlı-hazırlıqsız bütün insanlarla dil tapmağa, ünsiyyətə girməyə yol axtaran, istənilən zövqə uyğunlaşmağa hazır olan kütləvi incəsənətə - kitçə parçalandı. Eyni zamanda başqa bir tendensiyanı da nəzərə almaq lazımdır: qabağına çıxan bütün dəyərləri ağına-bozuna baxmadan həzm-rəbedən keçirtməyə alışmış kütləvi mədəniyyət elitar sənətin də dəyərlərini bayağılaşdıraraq özünküləşdirirdi. Bu isə dünyanı dərk etmənin xüsusi spesifik forması olan incəsənətin ümumiyyətlə məhvə məhkum olunması demək idi. Müasir Amerika ədəbiyyatına müxtəlif konseptual nəzər nöqtələrindən və ideoloji mövqələrdən yanaşan tədqiqatçılar bir məqamda birləşirlər: XX əsr Amerika ədəbi-bədii fikri son dərəcə mürəkkəb və ziddiyətli hadisədir və ilk baxışdan müxtəlif mövqələrin təmsil olunduqları tendensiyalar paradoksal şəkildə bir-birindən uzaqlaşmağa deyil, yaxınlaşmağa, bir-birini tamamlamağa can atırlar. Həqiqətən də XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri ədəbi-bədii fikrini ətraflı şəkildə araşdıranda məlum olur ki, bu ziddiyyətlərə və postmodernist dolaşılıqlığa ilk növbədə Amerika gerçəkliyinin özü rəvac verir.

Qədim yunan fəlsəfəsində və ritorikasında istehza bir qayda olaraq ziddiyətli və mürəkkəb səciyyəli mülahizələri ifadə etməyin ən səmərəli üsulu hesab olunurdu: yunan fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələri nəsnə və hadisələri onların adlarında ifadə etmək prinsipindən geniş istifadə edirdilər. Yunan fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi Sokrat biliyi əldə etmək naminə biliksizdən paradoksal şəkildə istifadə etməklə faktiki olaraq fəlsəfi istehzadan sistemli şəkildə istifadənin əsasını qoydu.

Bu ənənə həm yaxın Şərq, həm də Qərb fəlsəfi fikrində dərkini yaşamış və inkişaf etdirmişdir və onun müxtəlif formalarına müasir fəlsəfi fikrin müxtəlif nümayəndələrinin əsərlərində rast gəlmək olar Nəsnə və hadisələr arasında mövcud olan əlaqələr və münasibətlər humanitar fikri, o cümlədən bədii ədəbiyyatı "səfərbər" edir, onu bu real dolaşılıqlıq arasında heç olmasa virtual qayda-qanun, nizam-intizam yaratmağa sövq edir. Pol Osterin əsərində öz ifadəsini tapmış postmodernist təhkiyə konsepsiyasında bu modernist komponentlə yanaşı klassik realizmin təhkiyə ənənələri ilə bağlı məqamlar da az deyil. Realist təhkiyə prinsipi xüsusilə Saksın və Aaronun sevgillərinin obrazlarını təcəssümündə öz hərtərəfli ifadəsini tapır. Yeri gəlmişkən bu iki bir-birinə oxşar və bir-birindən fərqli sənətkarın rəfiqələri də müəyyən cəhətdən onları tamamlayırlar. Belə ki, Aaronun həyat yoldaşı eyni zamanda onun ilham pərisidir, onun bütün dərd-sərinə, düşüncələrini, problemlərini onunla bölüşür. Saksın rəfiqəsi isə özü kimi dəli-divanədir, hissələrini, düşüncələrini, ehtiraslarını cilovlamaq iqdidarında deyil. Peşəsi etibarilə rəssam – konseptualist olan bu qadın ərini tamamlayır. "Leviafan" romanında təsvir olunan qadın obrazları arasında Lilian xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu qadın öz sərbəstliyi, daxili mənəvi senzuranın yoxluğu və eyni zamanda satqınlığı yəni alış-veriş obyektinə çevrilməsi ilə Amerikayı, Leviafanı, Azadlıq heykəlini konkret şəxs səviyyəsində təcəssüm edir.

"Müəllifin şəriksiz nüfuzunu darmadağın edən postmodernizm sənət əsərinin yaradılmasında müəllif və auditoriyanın (*oxucunun* - H.G.) həmmüəllifliyi idealını əks etdirir."(2) Lakin postmodernist əsərlərin yaradılması prosesində sənətkarın, onun qavranılması prosesində oxucunun üz-üzə gəldikləri problemləri müqayisə edəndə bu iki akt arasında bağlılığa baxmayaraq onların arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasının faktiki olaraq bu iki

proses arasında köklü fərqlərinə göz yummaq demək olardı. Hər şeydən əvvəl sənətkar yaradıcılıq prosesini tək –təhna həyata keçirir və bu baxımdan unikal şəxsdir. Halbuki onun oxucuları çoxsaylıdırlar, rəngarəngdirlər, müxtəlif məkanlarda və zamanlarda yaşayırlar, fərqli intellektual və erudisiya səviyyələrinə malikdirlər və həqiqətən oxucu ədəbi- bədii nümunəni qavradıqda həqiqətən sənətkarın keçdiyi yolu müəyyən mənada keçməli olsa da, bu yolla heç də bütünlüklə üst-üstə düşümlər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı, 2012.
2. Барт Ролан. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. М.: Прогресс, 1994.
3. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. М.: Интрада, 1996.
4. Auster P. The New York Trilogy / N.Y.Penguin Books, 1990.
5. <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=703>
6. <http://artsites.ucsc.edu/faculty/Gustafson/FILM%20162.W10/readings/barthes.death.pdf>

Г.М.Гусейнли

Фактор "читателя" в постмодернистской литературе *Резюме*

Эта статья посвящена факторам "читателя" и "автора" в постмодернистской литературе. В постмодернизме исследуется фактор "читателя", основанный на концепции "смерти автора" Ролана Барта, и эта теория находит отражение в данной научной статье. Эта тема рассматривается в рамках анализа романа "Нью-Йоркская трилогия" Пола Остера.

G.M.Huseynly

The Factor of "the Reader" in the Postmodern Literature *Summary*

This article is dedicated to the factors of "the reader" and "the author" in the postmodern literature. The aspect of "the reader" has been emphasized within the conception of "The death of the author" by Roland Barthes in postmodernism and this theory is being presented in the given scientific article. This topic is speculated within the analysis of the novel "The New-York Trilogy" by Paul Auster.

Rəyçi: f.f.d., dos. H.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2017

F.M.MƏMMƏDOV

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

**SERGEY KRUTILİNİN “KÖHNƏ SIĞIRÇIN YUVASI” POVESTİNİN
LİRİZMİ VƏ “SƏRT REALİZMİ”***Açar sözlər: Sergey Krutilin, sərt realizm, lirizm, faciəvilik, povest**Ключевые слова: Сергей Крутилин, суровый реализм, лиризм, трагедия, повесть.**Key words: Sergey Krutilin, realism, lyricism, tragedy, novel.*

Sergey Krutilin bədii yaradıcılığa XX əsrin 50-ci illərində başlamışdır. Rus altmışın-cıları ədəbi nəslinə mənsubdur. Yazıçı ilk iri həcmli «Lipyaqi» əsərində rus sovet kəndlisinin ilk baxışdan xoşbəxt görünən ziddiyyətli həyatını, məişətini təsvir etmişdir. Sonralar bu mövzu, problem Sergey Krutilinin digər əsərlərində davam və inkişaf etdirilmişdir.

Rus kəndinin əsrlərdən bəri yazılan və yazılmayan qanunları vardı. İnsanlar həmin qayda-qanunların əsasında yaşayırdı və el, camaat qaydalarına ciddi şəkildə əməl edirdilər. Min illər boyu yazılmamış qanunlara əməl etmə rus kəndlisinə baş ucalığı gətirmişdi, ən çətin anlarda xilaskar rolunu oynamışdı. Kəndlini əkindən-biçindən, torpaqdan ayırdın, ya öldürdün, fərqi yoxdur. Şəhərə gedəndən sonra Yeqorun oğlanları əkinçi, kəndli əməyinə xor baxmağa başlamışdılar. Atalarının işə vicdanlı münasibəti onlarda təzadlı hisslər yaradırdı. Yeqor oğlanlarında əvvəllər müşahidə etmədiyi, görmədiyi xüsusiyyətləri kəşf edirdi. Yeqor artıq «kəşflər» etməkdən bezmişdi. Yeqor qanlı-qadalı müharibənin əzablarını, itkilərini yaxşı bilirdi, müharibədən sonrakı aclıq illərini unutmamışdı. Yaxşı, xoş günləri çox arzulamışdı və qədrini yaxşı bilirdi. İnsanların müharibə dövründə bir-birlərinə təmənnasız kömək etmələri, “elnən gələn qara gün toy-bayramdır” prinsipini əldə rəhbər tutmaları Böyük Qələbədə əsas rolunu oynamışdı. Doğrudan da, Yeqorun övladları atalarından kəskin şəkildə fərqləndirilirdi. Onlar bazar günləri kəndə gələndə çaya tor atır, balıq tuturdular. Ancaq tutduqları balıqları heç kimə göstərmir, kəndarası gizli yollarla evə qayıdırtdılar. İnsanlarda qəribə hisslər, duyğular yaranmışdı. Onlar sevinclərini, kədərlərini bölüşmək istəmirdilər. Sanki xoşbəxtliklərini kimlərsə “oğurlayacağından” qorxurdular. Ona görə də tənqidçilər Sergey Krutilinin əsərlərini “rus-sovet kəndi haqqında həqiqətlər toplusu” adlandırırdılar. Eyni zamanda Sergey Krutilin “rus təbiətinin, rus qəlbinin” alovlu, fədakar təbliğətçisiydi, tərənnəm edəndir.

Sergey Krutilinin «Köhnə siğirçin yuvası» povestində «atalar və oğullar» problemi əhəmiyyətli yer tutur. XX əsr rus sovet ədəbiyyatında XIX əsr ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələri unudulmamışdı. İ.S.Turgenevin «Atalar və oğullar» romanında qaldırılan problemlər yeni şəraitdə, yeni ideologiyada, yeni quruluşda yazıçı S.Krutilin tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Bu fakt müxtəlif nəsillər arasında mənəvi dəyərlərin varlığına dəlalət edirdi. Nəsillər, ictimai quruluş və zaman dəyişilmişdi. Ancaq insanların şüurunda əsaslı, köklü dəyişikliklər baş verməmişdi. Kənddə və şəhərdə eyni proseslər gedirdi. Bütün bunları Yeqorun, Daryanın və oğlanlarının nümunəsində, müqayisəsində əyani şəkildə görmək olardı. Demək olmazdı ki, Yeqor övladlarına qayğı göstərməmişdi, tələbkər deyildi, pis valideyn idi, əksinə, övladları üçün mümkün olanı və olmayanı etmişdi. Onların arzularının, istəklərinin əleyhinə getməmişdi, inkişaf üçün lazım olan bütün şəraiti yaratmışdı, ata qayğısını əsirgəməmişdi. “Atalar və oğullar” arasında ailə-məişət məsələlərində problem yaranmamışdı. Ancaq «siyasi, ictimai» məsələlərdə, keçmişə, adət-ənənələrə münasibətdə, yanaşmada ciddi çatlar yaranmışdı, əmələ gəlmişdi.

Bu məqalədə Sergey Krutilinin «Siğirçin yuvası» povestini araşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Əsərin baş qəhrəmanı tipik rus sovet kəndlisi Yeqor Krayuxındır. Nə qədər

qəribə səslənsə də, onun keşməkeşli, mənalı həyatının əsas şahidi olmuş “Çığırğan”, “Deyingən” adlı sığırçınları “əsas surətlərdən” hesab etmək olar. Yeqor Krayuxinin həyatı müharibədən sonrakı rus kəndlisinin bədii boyalarla «rənglənmiş» salnaməsidir. Sergey Krutilin heç nəyi artırmadan, azaltmadan, süniliyə yer vermədən həqiqi sənət əsəri yaratmışdır. Əminliklə deyə bilərik ki, həyat Yeqor Krayuxin kimilərinin üstündə bərqərar olmuşdur. Yeqor Krayuxin müharibədən əvvəl ailə həyatı qurmuş, iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Kənddə traktorçu işləmişdir. Böyük Vətən Müharibəsinin əvvəlindən sonuna qədər vuruşmuşdur. Müharibənin sonuna yaxın ağır döyüşlərin birində yaralanaaraq kontuziya almış, qələbəni hospitalda qarşılamışdı. Xoş payız günlərinin birində evinə qayıtmışdı. Evin bütün ağırlığı həyat yoldaşı Daryanın üzərinə düşmüşdü. Darya vaxtından əvvəl, cavan ikən qocalmış, alınıdakı qırıqların sayı artmışdı. Oğlanlar böyümüş, təsərrüfat işlərində analarına kömək edirdilər. Cəsur, əməksevər rus qadınlarının 1941-ci ildə açdıqları ikinci cəbhənin – arxa cəbhənin maddi və mənəvi yükü, qayğıları tədricən azalırdı. Daryanı sözüən həqiqi mənasında xoşbəxt qadın hesab etmək mümkündür. Həyat yoldaşı qanlı-qadalı, odluluq müharibədən sağ-salamat qayıtmışdı. Baxmayaraq ki, aldığı yaralardan sağ qıçı axsayırdı. Çoxları Daryaya həsəd aparır, onu xoşbəxt hesab edirdilər. Çəkdiyi əzab-əziyyətlərə baxmayaraq, Darya həyatından narazı deyildi. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, o, həqiqətən xoşbəxt qadın və anadır. Müharibə qələbə ilə başa çatmışdı, ancaq çətinliklərlə, məhrumiyyətlərlə zəngin olan həyat davam edirdi. Yeqor müharibədən əvvəlki peşəsinə – traktorçuluğa qayıtmışdı. Ona görə hospitalda həkimlərlə mübarizə aparmış, ayağının kəsilməsinə razılıq verməmişdi. Darya sağıcı işləməkdə davam edirdi. Üçüncü övladları - qızları Nataşa dünyaya gəlmişdi. Çətinliklərin sayı-hesabı yox idi. Ailənin maddi problemləri yavaş-yavaş aradan qaldırılırdı. Həyat tədricən öz məcrasına dönürdü. İkilikdə yaxşı ev-eşik düzəltmişdilər, maddi cəhətdən çətinlik çəkmirdilər. Övladları artıq böyümüşdülər, müstəqil həyatın astanasında dayanmışdılar. Təkcə valideynlərinin xeyir-duası çatmırdı. Demək olmazdı ki, Yeqorla Darya pis övladlar böyütmüşdülər. Uşaq yaşlarından onları əməksevərliyə, düzlüyə, doğruluğa, doğma torpağa, ailə ocağına məhəbbət ruhunda tərbiyə etmişdilər. Gəncləri əhatə edən ətraf mühitdə, məktəbdə də eyni hisslər, duyğular təlqin edilirdi. Yeqor oğlanlarında özünün gələcəyini görürdü, traktorçu, əkinçi peşəsini onlara həvalə etmək istəyirdi. Uşaqların texnikaya olan marağı, həvəsi Yeqora bu cür düşünməyə əsas verirdi. Yeqorun nəzərində dünyada taxıl əkməkdən, becərməkdən, yetişdirməkdən müqəddəs peşə yoxdur. Ancaq, deyəsən, Yeqorun övladları fərqli düşüncə tərzinə malik idilər, qədim Şərq zərb-məsəlində deyildiyi kimi «valideynlərindən daha çox zəmanələrinə oxşayırdılar». Yeqorun, belə demək mümkünsə, “dördüncü övladı” vardı. Sahibi onunla müharibədən sonra yenidən dinc traktorçuluq sənətinə qayıtdığı zaman “tanış olmuşdu”. Həmin tanışlıq qəribə təsadüf nəticəsində yaranmışdı. Yeqor sonradan dostluğa çevrilən bu tanışlığın əbədi olacağını təsəvvür etmirdi. O, yuxarıların göstərişi olmadan, mənfəət güdmədən quşların, heyvanların qayğısına qalırdı. Müasir dövrümüzdəki qlobal və çətin həll edilən problemin öhdəsindən Yeqor yarım əsr bundan əvvəl təkbaşına gəlmişdi. O, sığırçınların və digər quşların soyuqdan qorunmaları üçün taxtadan çoxlu evciklər – yuvalar düzəltmişdi. Sonralar Yeqorun «Çığırğan», «Deyingən» adlandırdığı bir cüt sığırçın uzunmüddətli qanlı vuruşmalardan sonra yuvaya tam yiyələndilər. Sahibləri xarici düşməne, sığırçınlar isə “daxili düşməne” qarşı vuruşaraq qalıb gəlmişdilər. Yeqor sığırçınların təkbaşına yuvaya yiyələnmələrini müvəqqəti hal hesab edirdi. Ancaq sığırçınlar bir neçə aylıq gərgin mübarizədən sonra “tam və qəti qələbə qazandılar”, yuvalarının – ailə ocağının toxunulmazlığını təmin etdilər. Sığırçınlar demək olar ki, uzun müddət Yeqor və onun ailəsi ilə yanaşı yaşadılar, bir-birlərinin dərd-sərini bölüşdülər. Sığırçınlar Yeqorun ailəsinin bir üzvünə çevrilmişdilər. Yeqorun ailəsində və sığırçınlarda sağlam ailə mühiti yaranmışdı, dəmir qayda-qanunlar hökm sürürdü. Hələlik dəmir qayda-qanunlar heç kim tərəfindən pozulmurdu. Yazılan və yazılmayan qayda-qanunlara dəqiq riayət olunurdu. Sığırçınlar qışda başqa ölkələrə köç edirdilər. Sonra isə nizam-intizamla və

vaxtında öz yuvalarına geri döndürdülər. Yeqor evini nizama saldığı kimi, quşlar da öz yuvalarında qayda-qanun yaradırdılar. Beləcə, həyat davam edirdi. Hadisələr ilbəl təkrar olunurdu. Yeqor ömrünü sığırçınırsız, sığırçınlar isə Yeqorsuz təsəvvür etmirdilər. Sığırçınlar Yeqora olan məhəbbətini onun həyat yoldaşı və övladlarından əsirgəməirdilər. Ancaq sığırçınlar bəzi məqamlarda Yeqora bəslədiyi məhəbbəti heç kəslə bölüşmək istəmirdilər. Sığırçınlar bəzən Yeqoru yaxınlarına, doğmalarına qısqanırdılar. Sanki Yeqoru özünüküləşdirmişdilər, özəlləşdirmişdilər. Sığırçınlar Yeqorun hər bir hərəkətini diqqətlə izləyirdilər, əvvəlcədən hiss edirdilər. Yeqor da sığırçınları görməyəndə darıxırdı. Onlarsız çətin işləyirdi, istirahət edirdi. Oğlanları Yeqorun sığırçınlarla danışmasını təəccüblə izləyirdilər. «Ata, sən onlarla insan kimi danışırısan» - deyər söyləyirdilər.

Yeqor traktorçu idi. Baharda sahəni şumlamağa çıxanda onu ilk qarşılayan sığırçınlar olurdu. Quşlar Yeqoru görəndə darıxdıqlarını bürüzə verirdilər, sevinclərini gizlədə bilmirdilər, qanadlarının yellədir, “haray çəkər, qışqırırdılar”. Yeqor onları insanlar kimi salamlayırdı, əlini yellədir, sığırçınlarla birlikdə şum edirdi. Yorulmaq nə olduğunu, günün necə keçdiyini hiss etmirdi. Ağır işdən həzz alırdı, tapşırıqları dəqiq yerinə yetirirdi. Hər gün öz-özünə hesabat verirdi. Vicdanı ilə təkbətək qalib dərldəşirdi. Nədənə son zamanlar özünə yer tapa bilmirdi, narahatçılıq hissi keçirirdi. Kəndin sonrakı taleyi onu yaman narahat edirdi. İnsanlar dəyişmişdilər. Atalar oğullarını, oğullar atalarını başa düşmürdülər. Hər kəs özünü ağıllı, müdrik hesab edirdi. Keçmiş bugünlə, gələcəklə bağlayan, min illərin sınağından uğurla çıxan mənəvi körpülər yandırılırdı, məhv edilirdi. Kəndlər göz qabağında boşalırdı, qocaların, qarılının ümidinə qalırdı. Keçmişdəki mənəviyyatdan, yazılmayan qanunlardan əsər-ələmət qalmamışdı. Yeqor övladlarını əməyə məhəbbət ruhunda böyütmüşdü. Onların kənddə qalib işləməsini, atalarının peşəsinə yiyələnməsini, nəsillər arasındakı mənəvi bağların, əlaqənin qırılmamasını ürəkdən arzulayırdı. Oğlanları nədənə torpaqda işləmək, torpağa bağlanmaq istəmirdilər. Böyük oğlu əsgərlikdən sonra Moskvada tikintidə işləməyə qalmışdı. Əvvəlcədən həyatını planlaşdırmışdı, gələcəyini sığortalamışdı. Kənddən, torpaqdan əbədi, həmişəlik uzaqlaşmaq üçün valideynlərini də şəhərə aparmaq istəyirdi. Onların arzusunu nəzərə almırdı. Bilmirdi ki, ömrünün nisbətən ahıl çağlarını yaşayan, işdən, əməkdən əl çəkməyən, soyumayan insanları şəhərə aparmaq, onları adət etdikləri həyat tərzindən uzaqlaşdırmaq onları dirigözlü öldürməkdir, qəbrə qoymaqdır. Ancaq böyük oğul tez-tez kəndə gəlirdi, kəndin təmiz, sərin havasını udurdu. Ailə həyatı qurduqdan sonra da kəndi unutmamışdı. Tez-tez ailəsi ilə birlikdə gəlir, həftələrlə qalırdı. Valideynlərinin hazırladığı sovqatı götürməyi də yaddan çıxarmırdı. Özü ata olandan sonra kəndin qədrini daha çox bilməyə başlamışdı. Ancaq nə vaxtsa geri qayıtmaq haqqında qətiyyəni düşünmürdü. Uşaqlarını anasına etibar edirdi. İlin çox hissəsini Moskvada keçirirdi. Darya ağır təsərrüfat işlərində çalışır, nəvələrinə baxırdı. Ancaq Darya əvvəlki Darya deyildi. Yaş öz işini görürdü. İşlərin öhdəsindən çətinliklə gəlirdi. Üzə vurmasa da tez-tez yorulur, tənginəfəs olurdu. Yeqor və Darya ümidlərini ikinci oğluna bağlamışdılar. Onun kənddə qalacağını, ata yurduna sahib çıxacağını düşünürdülər. Bunun üçün lazım olan bütün tədbirlər görülmüşdü. Təbliğat-təşviqat işləri kifayət qədər aparılmışdı. Yeqor on yaşından ikinci oğlunu peşəsinə alışırdı, özü ilə birlikdə sahəyə aparmışdı. Anatoli traktor sürməyi əməlli-başlı öyrənmişdi. Orta məktəbi qurtarandan sonra şəhərdə birillik kursu bitirib, traktorçuluq ixtisasına yiyələnmışdi. Nəzəri cəhətdən Anatolinin kənddə qalib işləməsi və yaşaması üçün heç bir maneə yox idi. Əsgərlik illəri tez gəlib keçdi. Yeqor oğlunun qayıtmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Ancaq Anatoli qardaşından “daha irəli getmişdi”. Hərbi hissədə olarkən Moskvadakı tikinti təşkilatı ilə müqavilə bağlamışdı. Evdə üç gün qalandan sonra fikrini atasına bildirdi. Yeqorun təəccübünə, sifətinin ifadəsinin dəyişməsi nəticəsində aydın sezilən etirazlarına baxmayaraq böyük qardaşının arxasınca Moskvaya yollandı. Bazar günləri, məzuniyyət vaxtı evlərinə birlikdə qayıdardılar. Gözünü yollardan çəkməyən valideynlərini birlikdə sevindirirdilər. Sonralar həyat yoldaşları, övladları da onlara qoşuldular. Kəndin dadlı nemətlərindən

dadmaqda, bolluca, doyunca təmiz hava almaqda bir-birlərindən geri qalmırdılar, sanki yarışa girmişdilər. Yeqorla Darya son ümidlərini qızlarına – Natalyaya bağlamışdılar. Natalya qardaşlarından fərqli olaraq kəndi tərək etməyəcəyini vurğulayırdı. O, orta məktəbi qurtarandan sonra tibb bacısı olmaq istəyirdi və bu məqsədlə texnikuma daxil olmuşdu. Bir neçə aydan sonra Natalya evə qayıtdı və valideynlərini təəccübləndirdi. Natalya şəhəri və seçdiyi ixtisası xoşlamadığını bildirdi. Yeqor övladlarının peşə seçməklərini onların ixtiyarına buraxmışdı. Nataşanın seçiminə hörmətlə yanaşdı. Halbuki qızının tibb bacısı olmasını ürəkdən istəyirdi. Müharibədə onu şikəst olmaqdan həkimlər xilas etmişdilər. Yeqor əmin idi ki, Nataşa kənddə qalacaq və valideynlərindən uzaqlaşmayacaqdır...

Qonşu Gerasimin övladları da valideynlərini vaxtından əvvəl tərək etmiş, ucsuz-bucaqsız ölkənin müxtəlif guşələrinə səpələnmişdilər. Kiçik oğlu Fyodor beşillik fasilədən sonra valideynlərini görməyə gəlmişdi. Evlənmək fikri yox idi. Gerasim oğlunun gəlişi münasibətilə böyük qonaqlıq təşkil etmişdi. Təbii ki, min illər ərzində rus kəndində mövcud olan dədə-baba qayda-qanunlarına əməl edərək qonşuları da çağırmış və onları yuxarı başda əyləşdirmişdi. Fyodor gözlərinə inana bilmirdi. Dünənki məktəbli qız böyümüş, gözəlləşmiş, qızlar bulağından su içmişdi. Ondan yaxşı nişanlı, ailə ocağının qoruyucusu ola bilərdi. Fyodor bir həftənin içərisində məsələni həll etdi. Toy edib Uzaq Şərqə yola düşdülər. Yeqor qəmədən-kədərdən bir həftə sərxoşluqdan ayılmadı. «Köklü ağacın axıncı budağı» lap uzaqlara köçüb getdi. Yeqorla Darya tək qaldılar. Həyat öz axarı ilə davam edirdi. Oğlanları, nəvələri gəlir, ata ocağını ziyarət edir, qayıdırdılar.

Yeqorun iş və həyat rejimində heç nə dəyişməmişdi. Ancaq illər öz işini görürdü. Həyatın amansız qanunları var idi. İndiyə qədər heç kim həmin qanunlardan kənara çıxıbilməmişdi. Qocalıq yavaş-yavaş Yeqoru yaxalaydı. Müharibədə aldığı yaralar da özünü göstərməyə başlamışdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Yeqor qanlı-qadalı müharibənin bütün dəhşətlərini görmüşdü, müharibədən sonrakı aclıq illərini yaşamışdı, əmək cəbhəsində bərkimmişdi, möhkəmlənmişdi, mətinləşmişdi. Ancaq ömrünün sonlarında üç övladı ola-ola tək, həyat yoldaşının ümidinə qalacağını düşünməmişdi. Əlbəttə, Yeqorun ailəsi kənddə digərlərinə nümunə göstərilirdi. Yeqoru ideal ailə başçısı və insan kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Ancaq övladları, xüsusən də oğlanları Yeqor deyildilər. Onlar atalarından daha çox zəmanələrinə bənzəyirdilər. Bu illər ərzində Yeqorun «çığırğan» adlandırdıqları sığırçınlar sahiblərinə xəyanət etməmiş, «üzüdnük» çıxmamışdılar. Sığırçınlar nəinki xəyanət etməmiş, həm də nə qədər təəccüblü olsa da, ifrat dərəcədə sədaqətli olmaları ilə seçilirdilər. Bütün bunları Yeqorun xəstələnməsi və vəfat etməsi səhnəsində aydın şəkildə görmək olar. Sığırçınlar Yeqoru, Yeqor sığırçınları sözsüz başa düşürdülər. Sığırçınlar yazın gəlişini xüsusi bir səbirsizliklə gözləyirdilər. Çünki yazda Yeqor günün çox hissəsini sahələrdə, tarlalarda keçirirdi. «Şeytanlar» - sığırçınlar onun arxasına düşür, sevinir, fərəhlənir, bolluca qidalanırdılar. Nədənsə yaz gələndən sonra Yeqor gözə dəymirdi. Sığırçınlar bunu müvəqqəti hal hesab edirdilər. Əvvəllər də belə hadisələr baş vermişdi. Çox keçmədi ki, sığırçınlar narahat olmağa başladılar. Deyəsən, onların narahatlığı əbəs deyilmiş.

Yeqorun oğlanları, gəlinləri, nəvələri, hətta Nataşa ilə Fyodor da gəlmişdilər. Darya həyətdə qəmgin-qəmgin gəzib dolaşırdı. Sığırçınların səs-küyünə fikir vermirdi. Kənd sakinləri ara vermədən gəlib gedirdilər. Təkcə Yeqor görünmürdü. Sığırçınların narahatlığı gündən-günə artırdı, gizlicə həyətin künc-bucağını yoxlayırdılar. Qəflətən gözləri sığırçın yuvasına oxşayan böyük qutuya sataşdı. Yeqor qutuda hərəkətsiz halda uzanmışdı, onların çağırışlarına cavab vermirdi. İnsanların yaxınlaşdığını görən sığırçınlar uçub getdilər. Çox keçmədi ki, insanlar Yeqorun uzandığı taxta qutu ilə birlikdə kəndin kənarına tərəf hərəkət etdilər. Sığırçınlar sahiblərini tək buraxmadılar, sona qədər müşayiət etdilər. Kəndin kənarında sığırçınlara tanış olan qəbiristanlıq yerləşirdi. Yeqoru qəbiristanlıqda yerə qoydular. Əvvəlcə Darya, sonra isə oğlanları, nəvələri, gəlinləri, qızı Yeqorla vidalaşdılar. Yeqoru təzəcə qazılmış torpağa qoyub üstünü örtüldülər. Sonra insanlar gəldikləri yolla geri qayıdıb yeni-

dən Yeqorun həyətinə topladılar. Yenə də Yeqor gözə dəymirdi. Heç kim, heç nə Yeqoru əvəz edə bilmirdi. Sanki sığırçınların xoşbəxt günləri Yeqorla birlikdə həmişəlik yox olmuşdu. Sığırçınlarda əvvəlki sevincli günlərdən əsər-ələmət qalmamışdı. Yeqorun ardınca sığırçınlarla yeni bədbəxtlik üz verdi. Həmişə balalarına yem gətirən ana sığırçın insanların meşədə zəhər səpib öldürdükləri qurdlardan doyunca yeyib zəhərlənmişdi. Rəfiqəsinin gec qayıtməsindən narahat olan sığırçın onu halsız halda meşədə budaqların arasında tapdı. Müxtəlif otlar, bitkilər gətirdi. Müalicəni davam etdirmək üçün rəfiqəsinə qanadlarının üstünə alıb yuvasına apardı. Çayın üstündən keçəndə sığırçın başını sadıq həyat yoldaşının çiyindən götürüb sulara qərq oldu. Cücülərə, itlərə, pişiklərə yem olmaq istəmədi. Təmiz, ləkəsiz yaşamışdı, təmiz, ləkəsiz də öldü. Sığırçın rəfiqəsinin ardınca yollansa da, onu saf suların ağışundan, qoynundan qopara bilmədi. Fikirləşdi ki, qurd-quşa yem olmaqdan, şərəfli ölüm yaxşıdır.

Rəfiqəsinə qəflətən itirən sığırçın yuvasına qayıtdı. Yenicə yumurtadan çıxmağa başlayan balalarının qayğısına qaldı. Min əzab-əziyyətlərlə onları böyütdü. Balaları uçmağa, qanad açmağa, «müstəqil həyata atılmağa» başlayanda onları «ata yurduna» - sığırçın yuvasına gətirdi. Son nəsihətlərini verdi: «Balalarım, bizim bütün ömrümüz, şirinli-acılı günlərimiz bu sığırçın yuvasında keçmişdir. Dünyanın harasına getsəniz, qayıdanda «ata ocağına» baş çəkin. Bala sığırçınlar atalarının «darıxdırıcı» söhbətindən sonra uçub getdilər». Tək yaşamaq necə də ağır olarmış. Sığırçın yenidən Yeqorun həyətinə tərəf uçdu. Sahibini əvvəlkindən daha böyük həsrətlə axtarmağa başladı. Yeqor gözə dəymirdi ki, dəymirdi... Yeqorun evində, həyətinə əvvəlki səliqə-səhmandan əsər-ələmət qalmamışdı. Yeqorun oğlanları sığırçına fikir vermirdilər və yavaş-yavaş yuvaya yaxınlaşdılar. Bir neçə saatlıq gərgin «vuruşmadan» sonra sığırçın yuvasını ağacdən qoparıb yerə atdılar. Həyat yiyəsiz qalmışdı. Daryanın oğlanları analarını Moskvaya aparırdılar. Ata yadigarı – sığırçın yuvası lazımsız əşyaya, təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi. Kimlərinsə başına düşə bilər, xətər toxundura bilərdi. Sığırçının son ümid yeri məhv edildi.

Sığırçınlar Yeqor kimi namusla, vicdanla yaşamışdılar və Yeqor kimi dünya ilə əbədi vidalaşdılar. Yeqorsuz bu həyatda yaşamağa dəyməzdi...

Beləliklə, Sergey Krutilin "Sığırçın yuvası" əsərində lirizm elementlərindən və "sərt realizm" in xüsusiyyətlərindən, elementlərindən istifadə edərək dövrün ümumi mənzərəsini, faciəvi məqamları bütöv və hərtərəfli şəkildə yarada bilmişdir, qələmə almışdır.

Ədəbiyyat

1. Крутилин С.А. Мастерская: Повести. М.: Мол. гвардия, 1981.
2. Осетров Е.А. Проза Сергея Крутилина // Вопросы литературы, 1982, №2.
3. Шукшин В.М. Нравственность – есть правда. М.: Советский писатель, 1979.
4. Гусев В.А. В предчувствии нового. М.: Советский писатель, 1982.
5. Ковский В.С. Литературный процесс 60-х годов. М.: Советский писатель, 1983.
6. Воронин М.А. Повести Сергея Крутилина // Вопросы литературы. 1979, №8.

Ф.М.Мамедов

Лиризм и "суровый реализм" в повести "Старая скворечня" Сергей Крутилина

Резюме

Сергей Крутилин принадлежит к славной плеяде русских писателей- шестидесятников. Он пришел в литературу в 60- е годы XX века. Сергей Крутилин автор таких произведений, как «Липяги», «За косогором», «Косой дождь» и до. Писатель в своих произведениях изображал вечные проблемы литературы: жизнь и смерть, любовь, война и мир. Одновременно в творчестве писателя преобладают трагические мотивы. В данной статье анализируется повесть Сергей Крутилина «Старая скворечня». Основная идея его произведения: лишь честно, граждански- активная прожитая жизнь не оставит горечь утраты.

F.M.Mammadov

The Lyricism and "Harsh Realism" in the Story of Sergei Kurtilin "The Old Starling Nest"

Summary

Sergey Krutilin belongs to a bright representative of Russian writers of the sixties. He came to the literature in the 60s of the twentieth century. Sergey Krutilin is the author of such works as "Lip oil", "Behind the Slope", "Skewed Rain" and up to. The writer in his works depicted the eternal problems of literature: life and death, love, war and peace. At the same time, the tragedy of the writer is dominated by tragic motives. The article analyzes the story of Sergei Kurtilin "The old starling nest". The writer's aim: only honest, the civil-active life does not regret the life expectancy of people.

*Rəyçilər: prof. N.T.Məmmədov, dos. F.V.Musayeva
BSU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası
(14.02.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №9))*

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2017

R.N.MİRZƏFƏROVA

dosent

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ANARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ FƏLSƏFƏ

*Açar sözlər: mövzu, ideya, qəhrəman, psixologizm, fəlsəfə**Ключевые слова: тема, идея, герой, психологизм, философия**Key words: subject, idea, hero, psychologism, philosophy*

Anar nəinki hekayələrində, həmçinin nəsrin iri formalarında da ciddi yaradıcılıq axtarışları aparıb və uğurlu nəticələr əldə edib. Bu nəsrin müstəvisində həqiqəti aydınlığın qurtardığı xəttin o tayında axtaran və onu tapmağa səy göstərən qəhrəmanların xarakterləri yaradılır. Bu baxımdan Anar nəsrində psixologizmin aparıcı keyfiyyət kəsb etməsi təbiidir. Anarın qəhrəman axtarışlarının, o cümlədən bədii xarakter konsepsiyasının çağdaş insan amili ilə sıx bağlı olduğu məlumdur. Digər tərəfdən bu yöndə axtarışların bəzi hekayə (xüsusilə son dövrdə yazdığı hekayələrində) və iri həcmli nəsr əsərlərinin “ekzistensiya” məhfumu ilə, irreal anlama, sürreal təzahürlərlə bağlı, ilgili olduğu iddia edilir (1, s. 71; 9, s. 27).

Həmin məqamlara münasibətdən də nəsrin problematikası, fəlsəfi poetikası və xarakter konsepsiyası meydana gəlir. Bu konsepsiyada ənənənin sərhədi pozulur. Y.Qarayevin yazdığı kimi, “hadisənin obyektiv mənası ilə onun fərdi janrdakı qeyri–standart əksi kimi kardinal problemlər nəsrə yeni estetik baxım və ölçü, əlavə ideya–fəlsəfi çalar kəsb etdi” (2, s.125).

Anarın roman və povestlərini səciyyələndirən cəhət hadisənin obyektiv mənasının ifadəsi yox, məhz onun müəllif şüurunda doğurduğu qeyri–standartlıq, yeni estetik baxım, ölçü və əlavə ideya–fəlsəfi çalarlar kəsb etməsidir.

Anar daim axtarışda olan sənət adamıdır. O, təkcə hər hansı bir mövzunu qələmə alıb onu yüksək sənət nümunəsi kimi yaratmağı bacaran sənətkar deyil, o həm də ədəbiyyatın, incəsənətin qayğılarını çiyində daşıyandır, bədii ədəbiyyatın adına, amalına, əqidəsinə sadıq olan böyük bir şəxsiyyətdir.

Yazıcının yaradıcılığında vaxt xüsusilə fərqlənir. Yaşar Qarayevin bu baxımdan müşahidələri dəqiq və maraqlıdır: “Saat kəfirinin, günlərin, qərinələrin və min illərin səyahət və səfər yollarından qalan izlərin, əyri və düz xətlərin toxunduğu nəhəng torda, əbədi ələkdə çalxalanan və axan zamanın obrazı Anarın, demək olar ki, bütün əsərlərində gizli, “mətnaltı”, yaxud, elə açıq qəhrəmandır. Ünvan, reys, telefon, surət, təvəllüd, mövsüm tarixləri – bunlar hələ yalnız zahiri detallardır. Bu əsərlərin ruhu, əsəbi, alt qatı vaxt fəlsəfəsi ilə dərk olunur” (5, s. 150).

Vaxtdan danışıqda yazıçı özü və obrazlar dünyası xatırlanır. Şəxsiyyət, fərd kimi yazıçı özü vaxtın sınağından necə çıxıb? Vaxtın qulumu olub, yoxsa vaxtdan ucada dayanıb? Dahi M.Ə.Sabir təvazökarlıqla deyirdi ki, hələ gördüklərinin dördü birini yazmır. Dördü birini “yazmaya- yazmaya” nələr yazmırdı. Anar da “çəkinə–çəkinə” “Molla Nəsrəddin – 66”, adamın adamından, şəhərin yay günlərindən, səhra yuxularından və yaxşı padşahdan yazır... (3, s. 35). Vaxt anlayışı çox vaxt nisbi olur və yazıçı zamanla keçidlər edir.

Tənqidçi H.Quliyev çox doğru olaraq Anarın demək olar ki, bütün əsərlərinin fəlsəfi mündəricəyə malik olduğunu qeyd edir. Anarın əsərlərində hökm sürən fəlsəfiliyi iki cəhətdən fərqləndirmək mümkündür. Birincisi, sözün geniş mənasında fəlsəfilik. Əgər söhbət həqiqi sənətdən, böyük sənətkardan gedirsə, burada mütləq fəlsəfilik də olmalıdır. Bu özünü bəşəri problemlərə, həmçinin, milli problemlərə də münasibətdə, dünyanı sənətkarın necə dərk etməsində və s. göstərir. Bu mənada Anarın əsərlərində bəşəri problemlər milli materialla həllini tapır, ədəbi qəhrəmanlarının taleyi fonunda əsərlər bütün komponentləri ilə

tarixlə, zamanla bağlanır. Əsərdəki hadisənin, xarakterin, ən kiçik detalların da konkret mənalandırılması, zamanla, dövrlə, zamanın həllini gözləyən global problemlərlə əlaqələndirilməsi, yazıçının ayrı-ayrı fərdləri və cəmiyyəti öyrənməklə sözün geniş mənasında dünya haqqında düşüncələri elə həmin əsərin fəlsəfi mahiyyəti deməkdir. İkincisi, Anarın əsərlərində fəlsəfiliyi bir sıra dini fəlsəfi təlim və nəzəriyyələrə münasibət mənasında işlətmək olar.

Anarın hekayələri, həmçinin, “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Şəhərin yay günləri”, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Macal”, “Səhra yuxuları”, “Sizsiz” əsərlərində həyat, həyatın mənası, ölüm, həqiqət, yaxşılıq, xoşbəxtlik, fərdin cəmiyyəti, azadlıq, cəmiyyət və əxlaq və s. kimi fəlsəfi-etik problemlər qoyulmuşdur. Bu problemlərin həllində yazıçının adını çəkdiyim əsərləri çox zəngin material verir. Anar nəsr əsərlərində fəlsəfi terminlərdən istifadə etmir. Əgər belə olsaydı, onun nəsr dilindəki fəlsəfilik yalnız zahiri forma olardı. Lakin bu fəlsəfilik özünü mahiyyəti etibarilə fəlsəfi olan mühakimələrdə, orijinal mülahizələrdə göstərir. Yazıçı eyni zamanda yeri gəldikcə əsərlərində müxtəlif fəlsəfi məktəblərin, cərəyanların qənaətlərini, baxışlarını ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə, yəni qəhrəmanların dili ilə nəzərdən keçirir, onlara müəyyən münasibət bildirir. Və belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Anarın qəhrəmanları öz təbiətləri etibarilə filosofdurlar, onlar elədikləri hərəkətləri, başlarına gələn əhvalatları empirik olaraq qəbul eləmir, dərk etməyə çalışırlar ki, bu da həmin qəhrəmanların (obrazların) dilinə öz əhəmiyyətli təsirini göstərir (4, s. 41).

Ədəbiyyatşünas N.Əliyeva və tənqidçi T.Əlişanoğlu Anarın fəlsəfi baxışlarının bir mənada Dao Şen fəlsəfəsindən qaynaqlandığını qeyd edir və ədibin bədii yaradıcılığında, məxsusi olaraq düşüncə qəhrəmanlarının xarakterlərini yaradarkən psixologizmə geniş yer verməsinin səbəbini ekzistensializmin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, N.Əliyeva Anarın yaradıcılıq stixiyasını ədibin bədii nəsrinin konkret örnəkləri əsasında açıqlarkən sentimentalizmi, psixologizmi, “realist nəsrin yeni reallığı”, dünyanın “altıncı mərtəbəsi” anlamını, həqiqi reallığa canatımı kimi səciyyəvləndirdiyi qarabasmaları, yuxuları, sürreal aləmi nəinki məxsusi vurğulayır, həm də bu təyinetmələr üzərində tədqiqat qurur, özəl baxış bucağı yaradır. “Ağ liman”ı forma və məzmun vəhdəti baxımından geniş təhlil edən T. Əlişanoğlu povestdə zaman proyeksiyasına, ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin və estetiklərinin forma və məzmun kateqoriyası və bədii əsərdə bunların vəhdətinin zəruriliyi barədə müddəalarına istinadən açıqlamalar verir, əsər barədə qənaətlərini tənqidi tənqid müstəvisində ortaya qoyur. Ədibin “Otel otağı” povesti də onun tərəfindən ekzistensial əsasda dəyərləndirilir.

H.Qasımov isə Anarın “Ağ liman” və “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərlərini təhlil edərkən qəhrəmanları romantik müstəviyə çıxarır. Onun qənaətinə görə bu əsasda aparıcı qəhrəmanlar, xüsusən də Təhminə öz təbiətindən gələn taleyini tam gerçəkləşdirmək imkanı qazanır. H.Qasımov görə “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”ndə yazıçı romanını Füzulinin qəzəlləri ilə naxışlayıb rəvnaqləndirməklə taleləri zaman müstəvisindən mahiyyət müstəvisinə keçirmişdir. Bütün fəsillərdə dahi Füzulidən epigraf gətirən, “Epigrafdə şairimizə daha çox arxalanan, Təhminə və Zaurun sevgi macərəsini “Leyli və Məcnun” məhəbbət dastanı kontekstində sınağa çəkən Anar “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanı ilə sübut etdi ki, hər bir dövrdə beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsinə qalxan insanlar olmuşdur. “Ən böyük hakim olan vaxt özü belə bir şeyə, hər kəsə təsir edib dəyişdirdiyi halda, belələrini - Təhminə kimilərini dəyişmişdir. Cavanlıq, gözəllik, cazibədarlıq-bunlar üçün əbədi dəyər olur. Çünki əsilləri, zətləri cövhdəndən ibarətdir” (6, s. 151).

Öz lirik nəsrində Anar yalnız yaxşı duyduğu, hiss elədiyi oxucu ilə təbii bir əlaqə yaratdığı başlıca mövzusunə sadə insanların mənəvi aləminin onların qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi mövzusunə sadıqdır. Lakin bu heç də onun bir yazıçı kimi məhdudluğuna dəlalət etmir. Əksinə, müəyyən mövzuya sədaqət, həm də bir çox başqa sənətkarların müraciət etdiyi məsələlər barədə yeni söz demək, mətləbin eninə yox, dərininə getmək cəhdi Anarın yaradıcılıq axtarışlarının əsasını təşkil edir. Anarın lirik nəsr yenilikçi kompozisiyası və üslubu, ifadə tərzini, lakonizmi ilə də seçilir.

Anarın əsərlərində obrazların həqiqi dəyəri ilə mövcud olan yaşayış tərzləri, mövqeləri, davranışları, hərəkətləri arasında bəzən uyğunsuzluq var və məhz buna görə də hər obraz zərurət ilə təsadüfün, əslində olası ilə hal-hazırda olanın, daxildəki ilə üzdəkinin kəskin antaqonizmi arasında qalır. Yazıçının dilinin əsasən poetik amilləri də həmin antaqonizmdən irəli gələn mətnaltı mənə dərinliyi və daxili səs qüdrəti ilə fərqlənir (7, s. 169). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Anarın qəhrəmanların da ümümləşdirmə gücü ilə bərabər, çox yüksək dərəcədə fərdilik, fərdiləşmə keyfiyyəti də diqqəti cəlb etməkdədir. Məlum olduğu kimi, bədii obrazın strukturunda bu iki cəhətin, intonasiyanın dialekt vəhdəti əldə olunmazsa, yüksək sənətkarlıq səviyyəsindən danışmaq artıqdır. Anarın personajlar qalereyası-bu cür yüksək sənətkarlıq işinin layiqli mənzərəsidir.

Anar nəsrinin fəlsəfəsi, insan konsepsiyası lokal milli və ideoloji qəlibləri qıraraq dünyəvi və mənəvi problematikaya üz çevirdiyinə görədir ki, yaratdığı xarakterlər də həyat, varlıq, tale barədə düşünən insanlardır. Prof. H.Qasımovun qeyd etdiyi kimi, “mənəvi kamillik və axtarışlar” (3, s. 113) onun nəsrini üçün səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Onun yaratdığı xarakterlər bir daha sübut edir ki, ədəbiyyat sadəcə inikas, təqlid, təsvir olmayıb, varlıq və həyat barədə düşüncədir. Əslində, Anar nəsrində başlıca kontekst həyat, varlıq və yoxluq haqqında fəlsəfədən ibarətdir. Anarın xarakterləri onun məxsusi bədii təfəkkür tərzini və düşüncə sırasında qərar tutan insanlardır.

Ədəbiyyat

1. Anar. Otel otağı. Bakı: Gənclik, 1995.
2. Anar. Ömür yolu. Yaradıcılığı. Bakı, 2011.
3. Bəşirov S. Anar. Bakı: Bilik, 1994.
4. Əsgərova S. Anarın dili (nəsr, dramaturgiya, publisistika). Bakı, 2002.
5. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988.
6. Qasımov H. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq meylləri. Bakı: Elm, 1998.
7. Məmmədov A. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı: Yazıçı, 1988.

Р.Н.Мирзафарова

Философия в произведениях Анара

Резюме

В данной статье рассматривается проблематика произведений Анара, внутренний мир его героев, понятие времени в художественном произведении, психологизм, а также философский подход. Кроме типизации героев в произведениях Анара встречаем индивидуальные и отличительные характеры. Приводятся различные мнения литературоведов на философские взгляды писателя.

R.N.Mirzafarova

Philosophy in Anar's Works

Summary

In this article the perspective of works of Anar, inner world of his heroes, a concept of time of the work of art, psychologism, and also philosophical approach is considered. Except typification of heroes in Anar's works we meet individual and distinctive characters. Various opinions of literary critics at philosophical views of the writer are given.

*Rəyçilər: filol.f.d., dos. R.H.Əyyubova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrası
(15.02.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №08)).*

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2017

N.MUSTAFA YEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
*E-mail: nurlanagasimli@ymail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)**ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN YARADICILIĞI
TÜRKİYƏ ELMİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ***Açar sözlər: Ə.Ağaoğlu, Türkiyə, yaradıcılıq, dövlət, fərd, cəmiyyət, liberalizm**Ключевые слова: А.Агаоглу, Турция, творчество, государство, личность, общество**Key words: A.Agaoghlu, Turkey, poetry, state, personality, liberalism*

XX əsr Azərbaycan ədəbi, ictimai-siyasi fikrində görkəmli rol oynamış Əhməd bəy Ağaoğlu həyatının və yaradıcılığının böyük bir hissəsini Türkiyədə keçirmişdir. O, burada elmi, ictimai-siyasi mühitdə çox aktiv olmaqla yanaşı, yorulmadan yazıb yaratmış və Türkiyə mühitinə daxil olmuşdur. Həm sağlığında, həm də ölümündən sonra onun əsərləri haqqında geniş məqalələr yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Ötən əsrdə elə bir Azərbaycan doğumlu şəxsiyyət yoxdur ki, o, Türkiyədə bu qədər məşhur olsun, əsərləri, şəxsiyyəti ilə bağlı fundamental araşdırmalar aparılsın. Bunun müəyyən səbəbləri vardır; birincisi, ona görə ki, Əhməd Ağaoğlu Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərin tam mərkəzində olmuşdur. İkincisi, o, özünü bu mühitdən ayrı hesab etməmiş və dərhal bu proseslərdə aktiv iştirak etmiş, Türkiyənin gələcəyi naminə müəyyən işlər görmüşdür. Üçüncüsü, Türkiyəni sevmiş və onun gələcək siyasi həyatının qurulmasında yaxından iştirak etmişdir. Beşincisi, onun yazılarında qoyduğu problemlər özünün mövzu və problematikası baxımından son dərəcə geniş olduğu qədər, müasirlik nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir. Altıncısı, yazılarında və işində milliyyətçi, müasir və islamçı düşüncəsini birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Əlbəttə, bu faktorları daha da artırmaq olardı. Çünki onun yaradıcılığı son dərəcə zəngin olmaqla yanaşı, əhatəli və müxtəlifdir. Əhməd Ağaoğlu ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə Cümhuriyyətin qurucusu öndər Ataturükün yanında olmuş və ideyaları ilə ona köməklik göstərmişdir. Bütün bu səbəblər Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığının daim Türkiyə ədəbi mühitində aktual olduğunu şərtləndirmiş, həyatı, şəxsiyyəti, ayrı-ayrı əsərləri haqqında yüzlərlə məqalə, monoqrafiya, dissertasiyalar yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Bu araşdırmaları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ə.Ağaoğlunun həyatı və şəxsiyyəti ilə bağlı aparılan araşdırmalar
2. Ə.Ağaoğlunun ayrı-ayrı əsərləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar
3. Ə.Ağaoğlunun qəzetçilik fəaliyyəti və Türkiyə mətbuatının yaradılmasındakı rolu
4. Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında demokratiya anlayışı
5. Ə.Ağaoğlunun din, islamla bağlı düşüncələri
6. Ə.Ağaoğlunun dövlət və cəmiyyətlə haqqında fikirləri
7. Ə.Ağaoğlunun siyasi fəaliyyəti və siyasi düşüncələri ilə bağlı araşdırmalar
8. Türk düşüncə və siyasi həyatında Ə.Ağaoğlunun yeri və rolu məsələləri
9. Ə.Ağaoğlunun liberalizmi və Türkiyə müxalifət institutunun yaradılmasındakı rolu

və s.

Göründüyü kimi, Əhməd Ağaoğlunun həyatı, şəxsiyyəti, ictimai-siyasi fəaliyyəti, bütövlükdə yaradıcılığı geniş olduğu üçün haqqında yazılanlar da çoxtərəflidir. Bu araşdırmalardan yalnız bəzilərinin görkəmli fikir adamının yaradıcılığının üzə çıxarılmasındakı roluna nəzər salmaq yetərlidir. Bu araşdırmalar içərisində Yusif Akçuraoglu, Ufuk Özcan, Fahri Sakal, Fahreddin Gülsevən, Bilal Şimşir, Şerif Mardin, Hakkı Uyar, Taha Akyol, Sahahattin

Şimşir, Hüseyin Sadoğlu, Şaban Öz, Erol Kırkçıoğlu, Mehparç Tüzün, Yılmaz Özkaya, Özcan Özge, Mühit Mert, Abdullah Gündoğdu, Gülserən Akalın, Səməd Ağaoğlu, Sürəyya Ağaoğlu və s. tədqiqatları mövzu və problematikasının əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Onu da demək lazımdır ki, bu tədqiqatlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ lazımi qədər öyrənilməmiş və dəyərləndirilməmişdir.

Əhməd Ağaoğlu ilə bağlı Türkiyədə aparılan araşdırmalarda onun həyatı və fəaliyyəti haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni olan fikirlər də yer alır. Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarına qədər Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyəti Azərbaycanda ancaq mənfə yəndən qiymətləndirilir və "burjua ziyalısı" kimi dəyərləndirilirdi. Bu zaman Türkiyədə o, "...modern türk düşüncəsində bəlli bir yer tutmuş, siyasi mexanizmlərin kilit nöqtələrində yer almağa belə, önəmli siyasi görüşlər üstlənmiş bir aydın" (1, s. 3) kimi qələmə verilir. Azərbaycanda doğulmuş bir ziyalı və publisistin Türkiyəyə getdikdən sonra daha böyük bir mühitə düşməsi və burada fəaliyyət göstərməsi həm onun gördüyü işin ağırlığını, həm də yaradıcılığının əhəmiyyətini artırmış olurdu. Çox az-az ziyalılardan biri idi ki, qəribəliklə ilə xalqçılığı işində və yaradıcılığında eyni dərəcədə birləşdirmişdi. Məsələn burasındadır ki, Əhməd Ağaoğlu hələ Azərbaycandakı fəaliyyətində də bu faktorlara böyük önəm verirdi. Türkiyəli tədqiqatçılar da onun fəaliyyətindəki bu məqama diqqət çəkərək Qafqazdakı fəaliyyətinin bir davamı olaraq qiymətləndirirdilər. Onun Azərbaycandan getməsinin səbəbini də məhz burada axtarırdılar. Fəhri Sakal Əhməd Ağaoğlunun Qafqazda gördüyü milli işin əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: "'Difai'nin gizli bəyannaməsində isə qanlı hadisələrdən Rusiya sorumlu tutulur, ermənilər də şiddətə başvurmaları halında eynilə qarşılığını alacaqları şəkildə xəbərdarlıq edilirdi. Üçüncü xəbərdarlıq Rus-erməni işbirliyi quran Azəri "satqın"larına (xain, satılmış) yönəlirdi" (2, s. 22).

Doğrudan da Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycandakı son fəaliyyəti onun daha burada qalmasını imkansız edirdi. "Difai'nin proqramında siyasi-hərbi fəaliyyət xəritəsi öz əksini tapmışdı. Ermənilərin Rus idarəetməsi ilə əlbir işləri nəticəsində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş terror aktlarına qarşı yalnız bu şəkildə cavab vermək effektiv ola bilərdi. Bu proqramda Rusiyanın əl qoyduğu məscid, mədrəsə və məktəblərin əmlakının xalqa verilməsi, kəndlilərin torpaq haqlarının özlərinə qaytarılması, kəndlilərin mülklərini satın istədiyi yerlərə getməsinə icazə verilməsi, eləcə də Qafqazda xristianlara verilmiş hüquqların eynilə azərbaycanlılara verilməsi kimi məsələlər qaldırılmışdı. Proqramda yer tutan başqa bir məsələ müsəlmanların hüquqlarının hər vasitə ilə qorunması idi. Bütün bunlar son dərəcə gizli şəkildə həyata keçirilirdi. Sonuncu faktor "Difai'nin çox ciddi bir siyasi təşkilat olduğunu göstərdi və az bir zamanda erməni-rus işbirliyi onun nəticələrini gördülər. Bundan sonra da onun əsas qurucusu Əhməd Ağaoğlunun izlənməsi və həbs edilməsi yolunda işlər görülməyə başladı. Bu zaman Türkiyədə məşrutə elan edildiyindən və Parisdəki dostlarından bir neçəsinin burada hakimiyyətə gəlməsi onu Türkiyəyə aparın əsas səbəblərdən olur. Onun "Difai"dəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Fəhrettin Gülsevən yazır: "Difai'nin proqramı böyük ölçüdə Müsavat Partiyası və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən tutulmuş, Azərbaycanın müstəqilliyində böyük rol oynamışdır. Nəticə olaraq Ağaoğlunun Türkiyəyə qaçışından sonra "Difai" dağılmamış, 1905-1917-ci illər arasında fəaliyyət göstərərək müasir Azərbaycan ordusunun özəyini təşkil etmişdir" (3, s. 88). "Difai" cəmiyyəti Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycanda qurduğu sonuncu cəmiyyət olur. Doğrudur, türk araşdırıcısı Erol Mütercimlər onun 1910-cu ildə Azərbaycanda "Müsəlmanların Birliyi Cəmiyyəti"ni də təsis etməsi (4, s. 276) ilə bağlı məlumat verir. Lakin bu barədə Azərbaycandakı mənbələrdə elə bir məlumat yoxdur. Bu məlumatın doğruluğuna ona görə inanmaq olmur ki, həmin ildə Əhməd Ağaoğlu artıq Türkiyədə idi və onun buraya gizlicə gəlib belə bir cəmiyyət təsis etməsi imkansız görünürdü. Azərbaycan tədqiqatçıları da belə bir cəmiyyətin yaradılması ilə bağlı hər hansı bir mənbə göstərmir.

Əhməd Ağaoğlunun Türkiyədəki həyatı və fəaliyyəti bütün incəliklərinə qədər tədqiq edilib. Çünki həm onun övladları Səməd Ağaoğlu və Sürəyya Ağaoğlu, həm də tədqiqatçılar Qafqazdan İstanbula gəldikləri vaxtdan həyatını, fəaliyyətini yazmışlar. Onun Türkiyədəki həyat və yaradıcılığından belə bir nəticə çıxarmaq mümkün olur ki, İstanbula gələr-gəlməz özünə ev və iş axtarmış və dərhal da "...məşruteliyyətin fikir həyatı içində istəklərinə asanlıqla çata bilmişdir" (3, s. 92). Əhməd Ağaoğlu az bir vaxtda Süleymaniyyə kitabxanasına müdir gətirilmişdir. Eyni zamanda, İstanbul mətbuatı ilə tanış olmuş və "Le Yeune Turc", "Tərcümani-Həqiqət", "İslam", "Siratül Müstəqim", "Türk yurdu", "İctihad" və s. kimi qəzet və dərgilərdə məqalələrlə çıxış etmişdir. İlk vaxtlar məqalələrini "Ahmet Ağayef" imzası ilə dərc etdirirdi. 1912-ci ildə məmurluqdan çıxaraq İctihad və Tərəqqi partiyasının İdarə heyətinə gətirilmiş və buradan da millət vəkili seçilmişdir. Hələ Osmanlı Məclisi məbusanında milli hakimiyyətdən, millət vəkili toxunulmazlığı, millət vəkillərinin sürgün edilməməsi və hər kəsin məclisdə danışmaq haqqını irəli sürmüşdür (3, s. 24). Bu tədqiqatlardan aydın olur ki, Əhməd Ağaoğlu çox gərgin işləmiş, türk milli düşüncəsinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. T.Zafər Tunanın yazdığına görə "Millət vəkilliyi ilə yanaşı. qəzetçiliyinə də davam edən yazar "Türk yurdu" cəmiyyəti, "Türk yurdu" dərgisi (1911) yaradıcılarından olduğu kimi, daha sonra "Türk bilgi dərnəyi" və "Türk ocaqları"nın (1912) qurucularındandır. Hətta türk ocaqları ilk quruluş toplantısını onun evində keçirmişdir" (4, s. 432). Tədqiqatçı Hüseyn Tuncərin də tədqiqatlarında bu fikir təsdiq edilir (5, s. 14-15).

Türkiyədə aparılan araşdırmalarda Əhməd Ağaoğlunun ədəbi, ictimai-siyasi mühitdə fəallığı, yeni cəmiyyət quruculuğunda yaxından iştirakı, "Türk-Tatar heyəti" dərnəyinin ən fəal üzvü olması, 1916-cı ildə "Rusiya müsəlmanlarının haqlarının qorunması" ilə bağlı Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Vilsona teleqram vurması, əsgəri müşavir olaraq Qafqaz İslam ordusu ilə Azərbaycana gəlməsi, evinin yanması xəbərini alaraq geriye-İstanbula dönməsi, Malta sürgünü, Maltadan qurtuluşu, yeni Cümhuriyyət uğrunda mübarizəsi, müxalifətə keçməsi, həyatının son günləri və s. haqqında geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bu təhlillər içərisində Əhməd Ağaoğlunun hökuməti tənqidləri də başlıca yer tutur. İstiqlal məhkəmələrinin dostlarını mühakimə etməsi zamanı onları müdafiə etməsi Türkiyə siyasi mühiti üçün gözlənilməz olmuşdur. Haqlı olduqları halda iftiraya məruz qalan Hüseyn Cahit, Ali Çetinkaya, Yenibahçeli Şükrü, Seyyid Tahir Əfəndi, Dr. Nazim, Topçu İhsan və başqalarını Mustafa Kamal Atatürkün hüsurunda müdafiə etməklə yanaşı, onların ailələrinə də maddi və mənəvi dəstək vermişdir. Topçu İhsanın mühakiməsi ilə bağlı qurulan komissiyada sədrlik etmiş və səsinə onun lehinə vermişdir. Topçu İhsan İsmət İnönünün əmriylə evindən aparıldığı zaman ailəsinə təsəlli üçün Ağaoğlunun qızları getmişdi. Bu hadisə üzərinə ertəsi gün "Hakimiyyəti-Milliyə" qəzetində "Ağaoğlunun karısı və qızları eski bahriye vekilinin karısını təsəlliye koşdular" adlı məqalə çıxmışdı. Məqalədə Əhməd Ağaoğlunun ailəsi sanki bir cinayət işləmiş kimi qələmə verilmiş, yaxud belə bir ab-hava yaradılmışdı. Əhməd Ağaoğlu yazını yazan gənc müxbiri tutmuş və "Bir gün sənin başına da belə bir iş gələrsə arvadının və uşaqlarının köməyinə və təsəllisinə mən gedəcəm. Sənə xəbər verirəm, gənc adam",-deyə onu tənbeh etmişdi. Üzü qızaran gənc yazar "Ustadım, bağışlayın, vallahi yazdırdılar!,-deyə üzr istəmişdir" (6, s. 126).

Əhməd Ağaoğlunun həyatında ən önəmli hadisələrdən biri də Sərbəst Firqə hadisəsində oynadığı rol və ondan sonra müxalifətə keçməsidir. Məlumdur ki, 30-cu illərə qədər Cümhuriyyətdə təkpartiyalı sistem idi və bu partiya hakimiyyətdə idi. Mustafa Kamal Atatürk Sərbəst Firqəni yaradarkən məsləhətləşdiyi və bu partiyanın başına gətirdiyi ziyalılardan da biri Əhməd Ağaoğlu olmuşdur. Lakin Əhməd Ağaoğlu burada gedən bir sıra proseslərlə razılaşmır və yeni yaranan partiyanın hakimiyyət tərəfindən idarə olunmasına qarşı çıxır. Elə ilk seçkilərdə yeni yaranan partiya hücumlar edilir və üç aydan sonra da bağlanırdı. Əhməd Ağaoğlu bütün bunları "Sərbəst Firqə xatirələri" əsərində detallı şəkildə təsvir edir. Bu oyunlarda iştirak etmək istəməyən Əhməd Ağaoğlu yazırdı: "İndi tamamilə aydın olur ki, bu

komediya sırf firqə təşkili, müxalifət fikri daşımaq kimi cürətli hərəkətləri birdəfəlik kökündən kəsib atmaq üçün imiş. Bəli, bundan sonra uzun illər heç kim özündə müxalifət firqəsi yaratmaq cəsarəti tapa bilməz. Bununla bərabər xalqı oyatmaq yolunu da düşünmək lazımdır. Sərbəst Firqənin qısa ömrü xalqa hürryyətin nəşə və zövqünü azacıq da olsa daddırmış, onun az-çox sərbəst nəfəs almasına imkan vermişdi" (7, s. 309).

Düşündürücüdür ki, partiya bağlandıqdan sonra onun üzvləri, xüsusilə də İdarə heyətinin üzvləri ərizə yazaraq gəldikləri yerə, yəni Cümhuriyyət Xalq Partiyasına keçməsinə baxmayaraq, Əhməd Ağaoğlu nəyinsə müqabilində bunu etməyi şəxsiyyətinə sığdırmamışdır. O, nəinki hakim partiya daxil olmamış, həm də "Axın" qəzetini təsis etməklə ölkədə müxaliflik institutunun yaradılmasında önəmli rol oynamışdır. Lakin onun müxalif qəzeti uzun müddət tab gətirə bilməmiş, bir qədər kəskin tənqidlərinə görə iqtidar tərəfindən qapadılmışdı. Xüsusilə sonuncu sayında "Hakimiyyəti-Milliyə" qəzetinin kəskin şəkildə tənqidi bu addımı atmağa vadar etmişdi: "CHP-nin rəsmi yayın orqanı "Hakimiyyəti Milliyəyə" yönəlik bu tənqidlər "Axın"ın bağlanıb-bağlanmamasının səbəblərindən biri olmalıdır. Əslində qəzetin çıxmasını təqib edən günlərdə bir başyazı nədəniylə savcılıq tərəfindən bir başyazar Əhməd Ağaoğlu, imtiyaz sahibi və məsul yazı işləri müdiri Yusif Ziya bəy haqqında istintaq açılması, qəzetin uzun müddət yaşamayacağına ipucları verməkdəydi" (8, s. 45). Bu tədqiqatlar Əhməd Ağaoğlunun həyatını öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Türkiyədə aparılan tədqiqatlarda Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyəti kimi, onun yaradıcılığı da əsas araşdırma mövzusu olmuşdur. Xüsusilə, Ufuk Özcan, Hakkı Uyar, Fahri Sakal, Fahreddin Gülsevənin tədqiqatları öz yeniliyi və əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığı çox gənc ikən Fransada başlamış, Azərbaycanda davam etmiş və Türkiyədə tamamlanmışdır. Buna görə də onun bütün yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək, araşdırmaq və müəyyən nəticələrə gəlmək sistemli araşdırma tələb edir. Həm də ona görə ki, siyasi hadisələrin və dünya müharibəsinin gətirdiyi bir zamanda ictimai fikirdə də müəyyən fikir ziddiyyətləri olmuşdur. Əhməd Ağaoğlunun da yaradıcılığında bu fikir qarışıqlığı, əslində ictimai-siyasi hadisələrin gedişi kontekstində yarana bilərdi. Tədqiqatçılar da onun yaradıcılığını, ayrı-ayrı əsərlərini təhlil edərkən məhz bu amili götürmüşlər. Əgər Əhməd Ağaoğlunun ilk dövr yaradıcılığında İran, din mövzusu əsas yer tuturdu, sonrakı dövrlərdə qərbçilik, eləcə də milliyətçilik, mədəniyyət kimi problemlər öz əksini tapırdı. Parisdə olarkən gənc Əhməd Ağaoğlu İran, Avesta, yaxud din mövzuları üzərində yazırdı. Bunu da başa düşmək mümkün idi; belə ki, Şərqi tərəkürü ilə böyümüş gənc Avropada Şərqi və onun xüsusiyyətlərini tanımağa çalışırdı. Ufuk Özcanın fikrincə o, bu yazılarında özünün fars kimliyini, Osmanlı-Türk və Ərəb-İslam kimliyinə nisbətən daha üstün tutduğu gözə çarpmaqdadır (1, s. 24).

Məlumdur ki, Əhməd Ağaoğlu hələ tələbə ikən müəllimi darmstaterin vasitəsilə 1892-ci ildə Londonda toplanan IX Beynəlxalq Şərqişünaslar Simpoziumuna "Şiə dinində məzdəkçi inanclar" məruzəsi ilə qatılmış və məruzə böyük maraq doğurmuşdur. XIX əsrin sonlarında hələ Azərbaycanda milli kimliyin müəyyənləşmədiyi, gənc Əhməd bəyin Türk kimliyinə hələ kifayət qədər aşına olmadığı bir dövrdə onun mövzularının islam və din üzərinə olmasını başa düşmək olar. Doğrudur, burada onun türk millətçiliyi də nəzərə çarpır. Ancaq bunu heç də bu milli kimlikləri qarşı-qarşıya qoymaq, yaxud fars kimliyinə üstünlük vermək kimi də başa düşülməməlidir. Sadəcə olaraq o, buradan getdikdən sonra malik olduğu islami bilikləri nümayiş etdirmək, Avropanı əsl islam dini dəyərləri ilə tanış etmək məqsədi daşıyırdı. Ufuk Özcan isə bunu müəllimi Renanın təsiri altına düşməsi ilə bağlayır və yazır: "Gerçəkdən, Paris illərində Ağaoğlunun türklüyə ilişkin olumsuz münasibətinin (bəlkə də müəllimindən təsirlənərək) onun düşüncə və kimliyinin təməlini oluşturduğu sözlənməlidir" (1, s. 25). Fikrimizcə, bu mərhələdə Əhməd Ağaoğlunun düşüncəsində hələ türk kimliyinin formalaşmamasının əsas səbəbi, ümumiyyətlə türklük, türkçülüklə bağlı Osmanlının özündə belə müəyyən sistemli bir siyasi düşüncənin olmamasından irəli gəlirdi. Uşaq yaşlarında aldığı

tərbiyə də onun üzərində hələ öz təsirini göstərirdi. O zaman Azərbaycanda dinin təsiri hələ çox idi. Onun böyüdüüyü ailədə dini dünyagörüş daha çox hakim idi. Yusuf Akçuranın onun tərcümeyi-halından verdiyi bir istinad da bunu deməyə əsas verir: "Gün olmurdu ki, evimizin geniş divanxanasına bir çox elm və irfan sahibi toplanıb, plovla nargilə arasında müxtəlif dini məsələlər barədə uzun-uzadı söhbətlər edilməsin" (9, s. 215). Lakin onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, "Mən uzun illər davam edən bu kimi münaqişələrin (*dini söhbətlər nəzərdə tutulur - N.M.*) içində böyüdüm", -deyən Ə. Ağaoğlu həm də Şuşada rus gimnaziyasında erməni və rusların arasında təhsil almış və bütün çətinliklərə baxmayaraq oranı bitirən tək-tük gəncdən biri olmuşdu. Ona görə də ola bilməzdi ki, onda olan milliyətçilik hissi Azərbaycanda, türkçülük isə Türkiyədə baş qaldırmış olsun. Sadəcə olaraq Əhməd Ağaoğlu Avropada olduğu zaman hələ çox gənc idi, ictimai-siyasi proseslərə hələ qoşulmamışdı.

Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycandakı fəaliyyəti və yazılarında milli kimliyin, milliyətçiliyin izləri aydın görülməkdədir. Dünyada gedən proseslərin milli kimliklərin müəyyənləşdirilməsi üzərində getdiyini dərk edən gənc publisist az bir zamanda "Kaspi" qəzetində yazdığı yazılarında xalqı yeni inkişaf prosesinə hazırlamaq yolunu tutur. Onun şiş-sünni yönündəki məzhəb çəkişmələrinin ortadan qaldırılması haqqında yazıları yeni cəmiyyət quruculuğunda başlıca rol oynamışdır. "Difai" təşkilatını yaratması da məhz bu məqsədyönlü proqramın nəticəsi olaraq qiymətləndirilməlidir. "Həyat" və "İrşad" qəzetindəki yazıları da bunu deməyə əsas verir. Türkiyədə isə Əhməd Ağaoğlunun həm fəaliyyətinin, həm də yazılarının mövzu və problematikası keyfiyyətə dəyişir. Onun Qərb mədəniyyətinə dair görüşləri də məhz burada aydın şəkildə üzə çıxır. "İslam dini və islam aləmində qadın", "Üç mədəniyyət", "Hindistan və İngiltərə", "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Mən kiməm", "Könülsüz olmaz", "İxtilalmı, inqilabımı", "Sərbəst firqə xatirələri", "Tanrı dağında" əsərlərində və yüzlərlə məqalələrində yeni mədəni, kulturoloji, hüquqi, siyasi düşüncə kimliyini ortaya qoymuş olur.

Əhməd Ağaoğlu Türkiyədə həm də bir hüquqçu olaraq tanınmış və tədqiq edilmişdir. Onun Türkiyədəki siyasi mücadiləsinin və yazdığı əsərlərin ana xəttini hüquq, demokratiya, liberalizm kimi anlayışlar təşkil edir. Hüquqla bağlı fikirlərini ayrı-ayrı məqalələrində və Universitetdə dərs dediyi tələbələrin yazdıqlarından da öyrənmək mümkündür. O, Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində qadına seçmə və seçilmə haqqının verilməsinə dair bir neçə məqalə yazmış, hətta daha irəliyə gedərək qadınların millət vəkili və vali olacağı fikrini də irəli sürmüşdü. Ancaq onun narahatlığı ondan ibarət idi ki, türk qadını bu haqqı mübarizə apararaq almamışdır. Onlara bu haqq böyük öndər Atatürk tərəfindən verilmişdi: "Oysa Avropa qadını haqqını mücadilə ilə qazanmışdır. Bizimkilər bu lütfün qiymətini bilməz də vaxtlarını və enerjilərini sadəcə əylənməyə xərcləyərlərsə əllərindəkiləri də qaçırlarlar" (10). Ebru Kayabaş Əhməd Ağaoğlunun hüquq sistemindəki fikirlərini təhlil edərək onun başqa məsələlərə nisbətən hüquq mövzusunda cəmiyyəti çox tənqid etdiyi qənaətindədir. Tədqiqatçı Əhməd Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsərində və ayrı-ayrı məqalələrindəki hüquqa aid fikirlərini dəyərləndirərək yazır: "Yenə Ağaoğluna görə haqq mücadilə ilə alınmalı və hüquq da o mücadilədən çıxarılacaq dərs-lərlə şəkillənməlidir. Şərq cəmiyyətləri bu mücadiləyə alışqın olmadıqlarından, əslində dəyişkən olan islam hüququnu belə dondurmuşlar, son min ildə yeni hökmlər gətirməyərək hüquq sultanların ihsan və ədalətnamələrinə buraxmışlar. İslam hüququna inqilab gərəkdir" (11, s. 450).

Əhməd Ağaoğlunun ən çox müzakirə olunan düşüncələrindən biri də layiqlikdir (dünyəvilik); belə ki, həm əsərlərində, həm də fəaliyyətində həmişə onun tərəfində olmuş və müdafiə etmişdir. Əhməd Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığında xarakterini müəyyənləşdirən üç faktordan biri, bəlkə də birincisi dünyəvilik anlayışıdır. Bu barədə ayrıca yazı yazmasa da, həm məqalələrində, həm də "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində dünyəviliyi müdafiə etmiş və alternativsiz qələmə vermişdir. O, Türkiyə cəmiyyətinin hər hansı bir problemini təhlil edərkən dünyəviliyə istinad etmiş, Avropa dəyərlərini müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir.

F.Sakal onun dinlə bağlı fikirlərində də dünyəviliyə yer verdiyini nəzərə çatdıraraq yazır: "Bir zamanlar təriqətlərin də müsbət rol oynadığını xatırladan yazara görə, bu qurumlar son illərdə pozulmuşdur. Məzhəbcilik də türkləri böldüyündən dinin pozulmuş ünsürləri çoxalmışdır. Tək çarə dini əslinə döndərmək, siyasilərin müdaxiləsindən uzaq tutmaq və siyasətə müdaxilə etməsinə də fürsət verməməkdir" (2, s. 181).

Əhməd Ağaoğlunun azadlıq, liberalizm anlayışları ilə bağlı fikirləri də türk elmi fikrində dəyərləndirilən problemlərdəndir. Məlumdur ki, Əhməd Ağaoğlu dövlət, fərd, cəmiyyət məsələlərinə daima önəm vermiş və yeri gəldikcə fikir və mülahizələrini bildirmişdir. O, cəmiyyətdə fərdin güclənməsi ilə həm topluma dinamizm gələcək, həm də fərdlərin daha çox haqlarından istifadə edərək azadlıqlarını genişləndirəcəyini düşünürdü. Onun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri, demək olar ki, fərd, cəmiyyət, dövlət, idarəetmə barədə nəzəri və praktik əsaslardan ibarətdir. "Dövlət və fərd" əsərində zamanı üçün son dərəcə irəli gedən fikirlər söyləmişdir. Bu fikirləri təhlil edən istər onun müasirləri, istərsə də müasir tədqiqatçılar onun dünyagörüşü baxımından bir fərdçi, azadlıqsevər bir insan olduğunu bildirmişlər. Bu fikirlərində Əhməd Ağaoğlu ilə partiyadaşları arasında müəyyən bir fikir ayrılıqları da vardı. Cümhuriyyətə bağlı olmasına, kamalizmi müdafiə etməsinə baxmayaraq, dövlət və fərd anlayışlarında tutduğu mövqeyini daim müdafiə etmişdir. Onun fərdlə bağlı fikirlərini yüksək dəyərləndirən Ufuk Özcan yazır: "Ağaoğlu Qərb cəmiyyətlərinin siyasi, iqtisadi və texnik üstünlüklərini fərdin gəlişməsiylə paralel bir proses içində qazandığını, bir çox toplumsal yeniliyin mənbəyində fərdin olduğunu bildirmişdir. Beləcə, fərdi cəmiyyətiçi dəyişmənin təkanverici və yaradıcı gücü olaraq göstərmişdir" (1, s. 204).

Beləliklə, Əhməd Ağaoğlu ilə bağlı Türkiyədə aparılan tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, bu araşdırmalar vəfatından başlayaraq bu günə qədər davam etmişdir. Tədqiqatçılar onun Türkiyə həyatı və fəaliyyəti haqqında çoxlu əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün qaranlıq qalan bəzi məqamlara aydınlıq gətirmişlər. Bu tədqiqatlarda görkəmli publisistin həyatı, fəaliyyəti ilə yanaşı, bəzi əsərlərində qaldırdığı məsələlərə də geniş yer verilmişdir. Bəzi tədqiqatlarda Əhməd Ağaoğlunun ədəbi, publisist irsinə qarşı simpatiya olsa da, bir çoxunda dünyagörüşündəki ziddiyyətli məqamlar belə öz əksini tapmışdır. Bu da təbiidir; dövrün özü ziddiyyətli və təhlükəli olmuşdur. Lakin bu ziddiyyətlərin özü belə Əhməd Ağaoğluna tələpəli məsələlərdə cəmiyyəti irəli aparan siyasi düşüncəyə sahib olduğunu aydın görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği: Yüzyıl Dönümünde Batıcı bir Aydın, İstanbul, Donkişot Yayınevi, 2002
2. Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmet bey, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, 248 s.
3. Gülseven F. A. Ağaoğlunun Hayatı, "Azerbaycan", Yıl. 38, S. 268
4. T. Zafer Tunaya, Türkiyede Siyasal Partiler. İstanbul, 1984
5. Tuncer Hüseyin, "Türk Yurdu" (1911-1931) Üzerine İnceleme. Ankara, 1990
6. Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Ağaoğlu Samed. Babamın Arkadaşları, III baskı (ilavelərlə). İstanbul: Baha matbaası, 1969
8. Hakkı Uyar, 1930larda Türkiye Basımında "Liberal Mühalifet": Ağaoğlu Ahmetin "Akın" gazetesi, Toplumsal Tarih, sayı, Mayıs 1997, s. 43-50
9. Y. Akçura. Türkçülüğün tarixi. Bakı: Qanun, 2010
10. Ağaoğlu Ahmet, Türk Kadınına Verilen Seçme və Seçilme Hakkı. Cumhuriyet, 6, Birinci Kanun, 1934
11. Ebru Kayabaş, Bir Yavuz Hukukçu-Ahmet Ağaoğlu. UHF M C. LXX, S. 1, s. 441 - 452, 2012)

Н.Мустафаева

Творчество Ахмеда Агаоглу в Турецком научном понятии
Резюме

В статье повествуется о проблемах в исследованиях творчества выдающегося Азербайджанского мыслителя А. Агаоглу в Турции. Было показано, что богатая и многогранная жизнь и творчество А. Агаоглу было исследовано в Турции больше чем в Азербайджане. Это естественно, потому что А. Агаоглу провел тридцать лет своей жизни здесь, тесно участвовал в общественно-политических событиях, и оставил свое богатое научное наследие. Юсуф Акчураоглу, Уфук Озджан, Фахри Сакал, Фахреддин Гюлсевен, Биалал Шимшир, Гусейн Садоглу, Шабан Оз, Эрол Кыркчыоглу, Мехпарч Тюзун, Йылмаз Озкайя, Озджан Озге, Мухит Мерт, Абдуллах Гюндогду, Гюлсерен Акалын, Самед Агаоглу, Сурейя Агаоглу и другие принимали участие в научных исследованиях творчества А. Агаоглу.

N. Mustafayeva

Ahmed Agaoglu's Creativity in the Turkish Scientific Concept
Summary

The article is about the research problems in Turkish literature of the great azerbaijanian thinker A. Aghaoghlu. Its shown that rich, multifaceted poetry and life of A. Aghaoghlu have been researched in Turkey more than Azerbaijan. This is natural because he has been there for thirty years of his life, had a great role in social and political events, left a rich scientific heritage. Akchuraoghlu Yusif, Ufuk Ozjan, Fahri Sakal, Fahreddin Gulseven, Bilal Shimshir, Sherif Mardin, Hakkı Uyar, Taha Akyol, Sabahattin Shimshir, Huseyn Sadoghlu, Shaban Oz, Erol Kirkchioglu, Mehparch Tuzun, Yilmaz Ozkaya, Ozcan Ozge, Muhit Mert, Abdullah Gundoghdu, Gulseren Akalin, Samad Aghaoghlu, Surayya Aghaoghdu and others have been involved in research studies of A. Aghaoghlu poetry.

Rəyçi: dos. S. Mirzəyeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2017

L.E.QOCAYEVA

E-mail: gojayeveva93@inbox.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

BAYRON ƏDƏBİ İRSİNDƏ ŞƏRQ KONSEPSİYASI*Açar sözlər: C.Bayron, romantizm, müəllif, "Şərq poemaları"**Ключевые слова: Д.Байрон, романтизм, автор, "Восточные поэмы"**Key words: G.Byron, romanticism, the author, "Oriental Tales"*

Şərq yaşamından yazan müəlliflər, həmin xalqların adət-ənənəsini düzgün təsvir etmək məqsədilə bu xalqların içərisində yaşadığından sonra, onların milli xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olduqdan sonra öz əsərlərini yaratmışlar. Yaşadığı dövrün tənqidçiləri kimi, Bayron da Yaxın Şərq ölkələri ilə maraqlanmışdır. O, həmin xalqların tarixini, ədəbiyyatını öyrəndiyini, bu xalqların adət və ənənəsi ilə yaxından tanış olduğunu öz gündəliyində və müxtəlif adamlarla söhbətlərində dəfələrlə qeyd etmişdir. Bayron müxtəlif səyyahların Şərqə aid nəşr olunmuş kitablarının əksəriyyəti ilə tanış idi. Lakin Yaxın Şərq ölkələrini səyahətə çıxan avropalılar içərisində şübhəsiz ki, kapitalist dövlətlərinin kəşfiyyatçıları da var idi. Bu səbəbdəndir ki, Şərq haqqında yazılan məqalələrdə və gündəliklərdə çox zaman Şərqlin adət və ənənələri, mədəniyyət və incəsənəti təhrif edilirdi.

Bayron Avropa ədəbiyyatında yeni lirik-romantik tipli poema janrının banisidir. Ədib Soutinin əksinə olaraq, türk, yunan, alban xalqlarının folklorundan, adət və ənənələrindən kor-koranə şəkildə deyil, insan şəxsiyyətini yüksəklərə qaldırmaq məqsədilə istifadə etmişdir. O, Şərq poeziyasına məxsus ifadələri, şərq sözlərini işlətdikdə də yaradıcı hərəkət edir. Bayron həddən artıq Şərq üslubunda yazır. Bir avropalı kimi Şərq cah-cəlalından həzz alarkən belə, öz avropalı zövqünü və nöqtəyi-nəzərini saxlamışdır. Ona görə də onun poemaları bu qədər uğur qazanmışdır. Bayron poemalarının əksəriyyəti, xüsusilə də onun səyahətləri əsasında qələmə alınan əsərləri bütünlükdə Avropa əsarətini və insan azadlığının müdafiəsinin vacibliyi problemini ortaya qoyur. "Çayld Haroldun səyahəti" (Childe Harold's Pilgrimage) əsərində yazıçı tez-tez mövzudan kənarlaşaraq zülmkarlara qarşı öz sərt ittihamlarını və Bayron dövrünün insanlarının demək olar ki, əksəriyyətinin lüğətindən çıxarılmış "azadlıq" məfhumunu tez-tez dilə gətirərək, onu insanlara yenidən aşılamaq istəyir (3, s.23). Xoşbəxtliyi azadlıqda görünən şairin əsərlərində əslində onun bioqrafiyası görünür. Azadlıq düşüncələrini yaşadığı an azadlıqdır, azadlıq hiss etdiyini kimi yaşamaqdır, bu ideyalar şairin nəinki əsərlərində əsas yer tutur, həmçinin onun həyatında aparıcı mövqeyə malikdir. Bu poetik refleksiyalar Bayronun qədim döyüşlərdən olan Vaterlo və dövrünün əsas hadisələrindən olan türk işğalına qarşı yunan mübarizəsi ilə əlaqəli təcrübələrinə şahidlik doğurur. Demək olar ki, onun əsarətə qarşı ən sərt fikirləri "Şilyon məhbusu" (The prisoner of Chillon) əsərində əks etdirilmişdir. Bu əsərdə Bayron xalq əsarətinə qarşı duran bir vətənpərvərin sərt əqli təzyiqlərə məruz qalmasını qələmə almışdır. Bayrona görə azadlıq bütün bəşəriyyətinin məvini ən böyük səbəblərindən başqa, digər dinlərin həmçinin hökm sürdüyü də nəzərdə tutulur, hansılar ki Bayronun maraq dairəsindən kənar qalmayıb, lakin İslam Şərq'nin Bayron yaradıcılığında mühüm yer tutmasını nəzərə alsaq, Bayron yaradıcılığı İslam Orientalizminin ünsürləri vasitəsilə şərh etmək onun zəngin bədii irsinin böyük əksəriyyətini öyrənilməsi bizə verəcəkdir.

XIX əsr inqilabi romantizmin görkəmli nümayəndəsi C.Q. Bayron avropalıların Şərq ölkələri ilə ən çox maraqlandığı bir dövrdə yaşamışdır. Bu dövrdə İngiltərədə elə bir dərgi tapılmaz ki, orada Şərq ölkələri barədə və yaxud Şərq həyatından yazılmış kitablar haqqında

məqalə nəşr olunmasın. Təkcə “Elektrik Revyu” (Electric review) dərgisi 1805-1825-ci illər arasında, bəziləri bir neçə dəfə nəşr olunmaqla, həmin mövzuda 46 əsər çap etmişdir. Bu dövrdə Şərq mədəniyyətinin, Şərq adət və ənənələrinin Avropaya daha böyük təsir göstərdiyini müşahidə etmək olar.

Bundan başqa şairin şərqlə bağlı poemalarında da qafiyə və şeirdə emosiya yaratmaq üçün xəbəri önə keçirərək söz sırasını pozduğu misralar da var. Bayronun “Şərq poemaları”nda poetik obrazların üslubi rəngarəngliyində frazeoloji vahidlərin metonimiya və epitetlərin də rolu böyükdür. Məlum olduğu kimi bənzəyiş əsasında yox, bir-birindən fərqli olan əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması və bunun nəticəsində əmələ gələn daxili və zəruri əlaqə üzrə yaranır.

Yes, Leila sleeps beneath the wave,

But his be a redder grave (1, s. 8)

Leyla dalğalar qoynunda uyurkən,

Həsənin qisməti qanla dolu qəbir olacaq (4, s.131)

Yuxarıdakı misralarda “sleeps beneath the wave” –metonimiyadır. Müqəddəs hissənin qurbanı olan Leyla dalğalar qoynunda uyuyur. Həsənin isə qisməti “his shall be a redder grave” –qanla dolmuş qəbirdir.

Bayron yaradıcılığı Şərq poeziyasının Avropa ədəbiyyatına müsbət təsirinin gözəl nümunəsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən Bayronun yaxın Şərq ölkələrinə səyahətdən sonra yazdığı əsərlərin izahı Şərq və dünya ədəbiyyatı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bayron haqqında danışırkən onun yaradıcılığının iki əsas xarakteri nəzərdə tutulur. Bunlardan biri Şərq poeziyasının, bütün Avropa ədəbiyyatında olduğu kimi, Bayronun Şərq ölkələrinə səyahətdən sonra yazdığı əsərlərə müsbət təsiri, digəri isə bu poemalarda məhkum millətləri azadlıq mübarizəsinə çağıraraq, irtica qüvvələrinə qarşı kəskin etiraz və üsyan motivlərinin zəngin olmasıdır(8).

Yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı əsərlərdən fərqli olaraq, Bayron “Şərq poemalarında” özünü istedadlı bir lirik şair kimi tanıtmışdır. Şərq mövzusu başqa Avropa ədiblərinin əsərlərində də öz bədii əksini tapmışdır. Lakin Bayron Şərq poeziyasının xüsusiyyətlərini özünəməxsus bir şəkildə Avropaya təqdim etdi. Beləliklə, Bayron Avropa ədəbiyyatında yeni lirik-romantik tipli poemalar yaratdı. Lirik poemalar isə Şərq ədəbiyyatına xas olan bir xüsusiyyətdir. Şərq mövzusu Bayron yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bayronun yaşadığı dövr Şərq ölkələri ilə avropalıların daha çox maraqlandığı, Şərq ölkələrinə avropalıların hüsn-rəğbət bəslədikləri dövrdür.

Bu dövrdə Avropada bir neçə Şərq cəmiyyəti, o cümlədən 1784-cü ildə Parisdə “Asiya cəmiyyəti”, 1821-ci ildə Londonda “Asiya Kral cəmiyyəti”, 1823-cü ildə Leypsiqdə “Alman Şərq cəmiyyəti” yarandı. İngiltərədə Ü.Cons və Q.Kolburq sanskrit dilini Avropa dilləri ilə müqayisə edərək öyrənməyə başladılar (5,s 11).

Şərq sivilizasiyasının izlərini özündə daşıyan və orientalizmin dərinəndən araşdırılması ilə yazılmış “Şərq poemaları” oxucuda böyük maraq və həvəs yaratmışdır. Şairin təcrübələri və gördükləri əsasında qələmə alınmış “Şərq poemaları” özündə gerçəkliyin təcəssümü, möhtəşəm rəngarəngliyi, bədii quruluşu və şairin əks etdirdiyi arzuları ilə daim oxucunu özünə cəlb etmişdir. Bayronun poemaları başqa mədəniyyətlərlə heç vaxt qarışdırılmayacaq Şərqi xüsusilə də, Osmanlı həyat tərzinin müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirir. Osmanlı mədəniyyətinin belə fərqliliyi heç də bu mədəniyyətə sakitlik gətirməmişdir, ancaq Bayron poemalarını daha da rəngarəng və oxunaqlı etmişdir.

Bayron poemalarında Şərq haqqında ətraflı və dəqiq məlumatın ifadə edilməsi ilə Qərbdə məlum olmayan, ya da bir zamanlar təhrif olunmuş şəkildə Şərq mədəniyyətinin Avropada yayılmasının qarşısı alınmış və bununla da Şərqi zəngin mədəniyyəti bu poemalar sayəsində Qərbdə öz layiqli yerini tutmuşdur.

Şərq mövzusu bir müddət dünya klassik əsərlərində əsas yer tutmuşdur. Avropada Hötenin “Şərq divanı”, V.Hüqonun “Orientaliya”sı bu mövzuda yazılmış ən bariz nümunələrdəndir. 1811-1815-ci illərdə Fon Ditsin “Asiyanın diqqətəlayiq yerləri” kitabı çapdan çıxır.

Vyanada 1809-1816-cı illərdə Şərq səyahətindən sonra “Şərq poemaları” və “Çayld Haroldun səyahəti” poemasını yazmışdır. Bayron Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki yolla olmuşdur. Bunlardan birincisi, Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və Şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləridir ki, Bayron bu kitabların əksəriyyətini hələ uşaq ikən oxumuşdu. İkincisi, Şərq səyahət zamanı Bayronun Şərq xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmasıdır (7).

Şərq səyahət, Bayrona Şərq poeziyasının zəngin xəzinəsindən istifadə etmək imkanı yaratmaqla bərabər, şairin ictimai və siyasi baxışlarının inkişafına və dəyişməsinə də səbəb oldu. Bu barədə Bayron belə deyirdi: “Əgər mən gənc ikən vətənimə tərki edib səyahətə çıxmasaydım, ola bilsinki, mənim dünyagörüşüm daha məhdud olardı. Bu səyahət mənə bəşəriyyətin xeyrinə, ümumiyyətlə, bütün dünyanın xeyrinə mübarizə istiqaməti verdi. Ola bilsin ki, Portuqaliya və İspaniyanın əldən düşmüş halı, Yunanıstanda Türkiyənin qəsbkarlığı, Avstriya dövlətinin Venesiyada zülmü, papa hakimiyyətinin mənəvi cəhətcə alçalması mənim azadlığa olan məhəbbətimin ilham mənbəyi olmuşdur.”

Nəticə olaraq Bayron Şərqi təsvir etməklə, onu poemalarının əsas mövzusu kimi seçməklə əslində Şərqi Bayron özünün güzgüsü kimi təsvir etmişdir. O, Şərq həyatını, mədəniyyətini qələmə alarkən, türklərə olan gizli heyranlığını da biruzə vermişdir. O, Şərq təcrübələrindən çox şeylər başa düşmüşdür, sonda isə o, Şərqlə bağlı xatirələrini daha da qabardaraq Avropaya sanki nə itirdiklərini sübut etməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. G.Qocayeva. “Şərq həqiqətləri Avropa orientalizmində”. Ədəbiyyat qəzeti, 6 iyun 2015
2. C.Q.Bayron. Şərq poemaları, Bakı 1959
3. A.K.Лепорк. «Байрон и восток», Москва, 06 декабря, 2015
4. Peter Cochran, Byron and orientalism, England, 2006
5. Rutherford, Andrew. Byron: A Critical Study. Stanford University press, 1961
6. www.gradesaver.com/lord-byrons-poems/study-guide/themes
7. www.Byron.narod.ru

Л.Э.Годжаева

Восточная концепция творчестве Байрона

Резюме

Эта статья посвящена факторам ориентализма в романтической литературе. Несмотря на то, что тема эпоса основана на реальном материале, однако при описании главных образов и эпизодов чувствуется надуманность и несходство. Связь событий с восточным регионом, степень этой связи в данном эпосе является главным направлением статьи. Эта тема рассматривается в рамках анализа романа «Восточные поэмы»

L.E.Gojayeva

The Conception of East in Byron`s Literary Legacy

Summary

This article is dedicated to the factors of orientalism in the romantic literature. Although the topic of the epic is taken from the real life, there are a lot of perversions and fiction in the description of the characters themselves. The connection of the events with the East region, the character of its view in the novels is the main way of the article. This topic is speculated within the analysis of the novel `Oriental Tales`.

Rəyçi: filol.f.d., dos. H.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2017

A.Z.SABİTOVA*filologiya elmləri doktoru, professor***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AMERİKA İNQİLABI DÖVRÜNÜN POEZİYASI*Açar sözlər: ballada, satirik-vətənpərvərlik nəğmələri, xalq poeziyası, himn**Ключевые слова: баллада, сатирические-патриотические песни, народная поэзия, гимн**Key words: ballad, satirical-patriotic songs, folk poetry, anthem*

Amerika inqilabi dövründən danışanda adətən 1763-cü ildən 1783-cü ilə qədərki zaman kəsiyi fərqləndirilir. Bununla belə dərhal qeyd edək ki, ədəbi prosesi bilavasitə sırf tarixi hadisələrlə əlaqələndirmək, onların çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Əgər Amerika inqilabı yeni müstəqil dövlətin –Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaranması ilə başa çatdısa, ədəbiyyatda inqilabın təsviri və inqilabi ruhun təzahürü 80-ci illərin sonu - 90-cı illərdə də davam etmişdir.

İnqilab dövründə yaranan poeziyanın əsas xüsusiyyətləri ictimai təlatümlərin və geniş kütlələrin fikrini və duyğularını ifadə etməsində və dini poeziyadan dünyəvi ədəbiyyata dönüş etməsindədir. Tənqidçi qeyd edir: “Elə fikir yaranır ki, XVII və XVIII əsrin əvvəlindəki ədəbi fəaliyyətin əsasını təşkil edən dini mübahisələr traktatları və süjetləri dünyəviliyə transformasiya olundu və nəticədə mənəvi xilas axtarmaq siyasi azadlığa çatmaq istəyinə çevrildi” (3, s.139).

Bu dövrün poetik formaları və janrlarının maraqlı cəhəti mövqələrin qarşıdurmasında demokratik, ruhuna görə xəlqi vahid milli ruhun, koloniyaların hamısının iradəsini ifadə edən baxışın formalaşmağa başlamasıdır. Həmin poeziyanın fəlsəfi və siyasi fikirlərə hay verməsi də maraq doğurur.

Amerika inqilabı dövrü poeziyasında iki tərkib hissənin – folklorun və müəllif ədəbiyyatının – sıx əlaqəsi müşahidəsi olunur.Praktikada bu əlaqə qəzet və jurnallar vasitəsilə həyata keçirilir, amma şifahi ənənələr (şifahi oxumaq və ya xorla ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuş “vərəqlər”, “pamfletlər”) vasitəsilə dəstəklənirdi.

İnqilab dövrü ədəbiyyatının demək olar ki, hamısı, son dərəcə siyasiləşmişdi. Bi iki cəbhənin - demokratiya və koloniyaların müstəqillik qazanması tərəfdarları və loyalistlərin ədəbiyyatı idi. Bundan başqa, az da olsa, yalnız sülh tərəfdarı olan poeziya da var idi. Okeanın hər iki tərəfində günün tələbinə cavab verən balladalar, nəğmələr, pamfletlər yaranırdı. Hərbi toqquşmalar poetik cəbhədə də qarşıdurmada davam edirdi, əks tərəf balladalarda və satirik şeirlərdə gülüş hədəfinə çevrilirdi.

İnqilab dövrü poeziyasını səciyyələndirən Mozest Koyt Tayler onun bədii keyfiyyətinin yüksək olmadığını nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, “onun çox hissəsi, xoşbəxtlikdən, anonimdir”. Amma elə buradaca başqa bir fikir söyləyir: “Bu şeirlər, sanki indicə qeyzli kütlələrin keçdiyi torpaqda bitən yabanı çiçəklər kimi, sanki hələ də bu ölkənin öz dövrü tərəfindən sərt bölünən insanların qəlbindəkilərlə nəfəs alırlar” (6, s. 26). Başqa sözlə, inqilab illəri poeziyasının mühüm xüsusiyyəti onun bariz təzahür edən emosionallığı, ehtiraslılığı, vətənpərvərlik pafosudur.

Poeziya yüksək bədii səviyyəsi və üslub incəliyi ilə fərqlənirdi. Bu da tamamilə aydın məsələdir, çünki o belə mürəkkəb və təlatümlü dövrdə öz yerini və əsl simasını axtarırdı. Şərait, dövr, hadisələrin gedişi dərhal fəaliyyət göstərməyi tələb edirdi, əsərlərdə bədiiliyin çatışmazlığı funksionallıq və təbliğat yönümlülüyü ilə əvəzlənirdi. Bundan başqa, deyərdik ki, məhz belə poeziya o dövrdə zamanla daha yaxşı ayaqlaşır, öz oxucuları və dinləyicilərinin qəlbinə daha tez yol tapırdı, çünki geniş xalq kütlələrinin bədii zövqünün hələ formalaşmadığı

bir zamanda məhz belə sadə şeirlər anlaşılıqlı olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inqilabi poeziyanın xeyli hissəsini qeyri-peşəkarlar yaradırdı. Bir sözlə, inqilab poeziyası bədii məsələlərdən çox, tarixi məsələləri həll edirdi.

70-80- ci illərdə yaranan nəğmə və balladalar əsasən ingilisdilli folklor ənənələrinə söykənsələr də, onlar koloniya dövrünün təcrübəsi, puritanlığın mənəvi ənənələri ilə zənginləşirdi. Nəticədə moizə, himn, dua kimi formalar dünyəvi sosial funksiya kəsb edir, haqq işi uğrunda mübarizəni işıqlandırır. Bu tendensiyalar əsasən Yeni İngiltərəyə mənsub idi: düşmən qüvvələrin hərbi düşərgələri məhz bu ərazidə yerləşirdi, hərbi əməliyyatlar burada aparılırdı; bundan başqa, bu bölgənin əhalisi savad və mədəniyyət səviyyəsi, müəyyən mənada dini - konfessional birliyi ilə fərqlənirdi və bu da onlara koloniyaların siyasi birliyini daha tez dərk etməyə imkan verdi.

İnqilab dövrünün müəllif poeziyası xalq poeziyasına çox yaxındır. Bu, özünü janrlarda: təhkiyyəvi - epik (ballada, nisbətən az da oda), dramatik (mənzum dramalar, disputlar, dialoqlar) və lirikanın müxtəlif növlərində göstərirdi.

Bu dövrdə bir çox məşhur ədəbiyyatçılar dövrün tələbi ilə poeziyaya müraciət edirlər. Bunlardan Tomas Peynin, Con Dikinsonun, Frensis Xopkinsonun, Devid Xemfrisın, Filip Frenonun və Coel Barlonun adlarını çəkmək olar. Maraqlıdır ki, bu dövrün şairlərinin çoxu öz şeirlərinə xalqilik cizgiləri verməyə çalışır, bu məqsədlə folklorun bədii priyomları və vasitələrinə müraciət edir, şeirlərini anonim çap etdirirdilər. Coel Barlou deyirdi: “Bir yaxşı nəğmə bir düjin petisiya və proklamasiyadan yaxşıdır” (4, s. 995).

İnqilab dövrü görkəmli şairlər yetirməsə də, bu keçid dövrünün ruhunu əks etdirən ayrı-ayrı poetik uğurlar yox deyildi. Vətənpərvərlər tərəfdə yazıb-yaradan şairlərdən Nataniel Naylz, C.Ledd, Anna Syuard, Semyuel Lou, Persi Otisi, Frensis Hopkinsonu göstərmək olar. Loyalistlər tərəfdə Conatan Odell və Cozef Stensbern yazıb-yaradırdılar. Şairlərin bədilik baxımından ən böyük uğurları kütlələrin əhval-ruhiyyəsini ifadə etməklə bağlı idi.

Frensis Hopkinsonun ən böyük uğuru satirik ballada formasına müraciətlə bağlı idi. Nəticədə “Çəlləklərin vuruşu” (“Battle of the Kegs”, 1778) balladası meydana gəldi. Bu əsərdə Filadelfiyadakı britaniyalıların guya ki, ingilis donanmasını partlatmaq üçün çaya atılmış barıt dolu çəlləkləri görəndə düşükləri təşviş lağa qoyulurdu. Şeirin uğurlu alındığını düşmənlər də etiraf etdilər-onlar şairin Bordenstaunda yaşadığı evi yandırdılar.

Daha bir yeni tendensiya şeirin melodiyadan, musiqidən ayrılmazlığı oldu. Bu o cümlədən Hopkinsonun, Layonun və başqalarının yaradıcılığında özünə yer almışdı. İnqilab dövrü bütün ədəbiyyatçıları, hətta kitab ənənəsi nümayəndələrini, məsələn Brekenric və ya Barlou kimi, bütün zümrələrin nümayəndələrinin ehtiyaclarına müraciət etməyə məcbur etdi.

Məhz yazılı və şifahi poeziyanın hüdudlarında “Azadlıq ağacı” kimi milli Amerika obrazı yarana bilərdi. T.Peynin şeiri (1775-ci il) belə adlanırdı. Şeirdə çaya vergi qoyulandan sonra baş verən hadisələr təsvir olunmuşdu. Bostonda bazar meydanındakı böyük ağacdan vergi yığanı təsvir edən müqəvva asılmışdı. Tezliklə belə ağaclar başqa şəhərlərdə də peyda oldu.

İnqilab illərinin şifahi xalq poeziyasında ənənəvi ingilis folklor formalarının demokratikləşməsi, özünəməxsus koloriti müşahidə olunur. Onun melodikasında isə ingilis-irland ənənələrinin yerli materiala qovuşması, bir qədər sonra isə zənci və frontir elementləri özünü göstərir. Tədqiqatçıların fikrincə, inqilabın nəğmə poeziyasında Britaniyanın müvafiq folklor nümunələri ilə müqayisədə çoxlu adamların və hər bir ayrılıqda götürmüş insanın bədbəxtliklərinə yanma duyulur (5, s.155).

Mahnı yaradıcılığının necə böyük vüsət tapmasını dövrümüze qədər yazılı şəkildə gəlib çatmış mahnı və balladaların mövzu rəngarəngliyindən görmək olar. Koloniya və inqilab dövrünün bəzi balladaları hətta günümüze qədər gəlib çatmışdır. Məsələn 1759-cu ildə ingilislərlə fransızların Kvebek uğrunda döyüşündən bəhs edən “Qoçaq Vulf” (“Brave Wolfe”) balladası belələrindəndir.

İnqilab dövrü xalq poeziyasının əsas janrı nəğmə idi. Nəğmənin ən əsas növləri vətənpərvərlik, əsgəri, süfrəarxası, satirik və.s idi. Təbii ki, müəllif poeziyasında da məhz bu növlərə müraciət edilirdi.

Nəğmələrdə ictimai və tarixi hadisələrə tez-tez müraciət olunur, bir dənə də az-çox vacib hadisə diqqətdən kənar qalmırdı. Məsələn, Fransa ilə ittifaqa girmək, müstəqilliyin bəyan edilməsi və b. Maraqlıdır ki, hadisələri iki düşmən tərəfin hər biri öz mövqeyindən qiymətləndirir və bu zaman keçmişə söykənməyə, ənənələrdən və formalaşmış qaydalardan çıxış etməyə çalışırdı.

Çay mövzusu ilə bağlı çoxsaylı süjetlər yaranmışdı. Bura həm nəğmələr, həm də balladalar aid idi. 70-ci illərdən başlayaraq bu mövzuya həm İngiltərədə, həm də Amerikada əsərlər həsr olunurdu. Mövzunun əsasını Britaniya çayını Amerikaya gətirib-gətirməmək təşkil edirdi. İngilis qəzetçiləri bunu kinayə ilə “stəkanda tufan” adlandırırdılar. Çay siyasi arenada siyasi fikir müxalifliyinin simvoluna çevrilsə də, əslində söhbət sosial və siyasi bərabərlikdən gedirdi. Bu “çay” mövzusunun açılması əsər müəlliflərinin sosial mənşəyini və siyasi mövqelərini bariz əks etdirirdi.

Çay içmək zadəgan məşğuliyyəti hesab edilirdi. Vətənpərvər ruhlu koloniyacı qadınlar isə çay ehtiyatlarını gizlətməyə və çay içməməyə çalışırdılar. Bu əhval-ruhiyyə öz əksini şən, ritmik və qeyzli “İnqilabi çay” nəğməsində tapdı.

Nəğmədə kraliçaya müraciətlə çaydan imtina edilməsindən danışılır. Lirik qəhrəman, kraliçaya “ana” deyərək müraciət edərək, “çay dəmlənib, tündür, onu içmək vaxtdır... Onu iki nəfərin yerinə için”. – deyir. Qohumluq terminlərinin bu metaforik oppozisiyası inqilab dövrü poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətidir. Onun tarixi-mədəni mənası var: bir vaxtlar britaniyalıların hamısının eyni üstünlükləri var idi. Koloniyalılar qiyama qalxanda kim əsl britaniyalı hesab edilməlidir? Patriarxal, zadəgan “valideyn”lər üçüncü zümrədən olan “övladlarına” azadlıq vermək istəyirlər. Bu sözlərin mənasını belə anlamaq lazımdır. Dövr yalnız dövlət əlaqələrini deyil, həm də real ailə əlaqələrini dağıdırdı.

Satirik – vətənpərvərlik nəğmələri qarşısında duran birinci vəzifə torizm və konkret olaraq kral III Georqun siyasəti və şəxsiyyətində əks olunmuş istibdada nifrət yaratmaqdan ibarət idi. İş o yerə çatmışdı ki, üstündə kralın təsviri olan pulu kimsə xırdalamaq istəməirdi. Satirik nəğmələrdə daha demokratik poetik vasitələrə, dilin aşağı səviyyələrinə, hətta söyüşə müraciət olunurdu.

Əlbəttə, vətənpərvər yönümlü nəğmələrdə müsbət ideal, ali vətəndaşlıq duyğuları da mədh olunurdu. Bu məqsədlə puritanlığın psalom (dini nəğmə) janrına müraciət olunur, moizə janrı demokratikləşir, və “xalq moizəsi” cizgiləri kəsb edirdi. Bunlara səciyyəvi misal “Amerika vətənpərvərinin duası”, “Amerika əsgərinin himni” ola bilər. Bunlarda sadə dua formasında azadlıq uğrunda mübarizə aparmanın mövqeyi açıqlanırdı. Onlarda qəhrəmanlıq təntənəli ifadə tərzini, alilik sadəliklə uzlaşırdı. Bir sıra şeirlərdə ingilis kilsəsinin “Psalomlar kitabı”na müraciət müşahidə olunur. Hər halda Filip Freno da öz şeirlərini “vərəqlər” şəklində bu ad altında çap etdirmişdi.

Vətənpərvərlik nəğmələrinə ən yaxşı misal “Volontyor oğlanlar”dır (“Volunteer Boys”, 1780). Nəğmə könüllülər dəstəsinə yazılanların şəninə qoşulub. O, süfrəarxası sağlıq şəklində yazılıb: hər bənd nümayəndəsi sanki könüllülərə qoşulub, azadlıq uğrunda həyatından keçməyə hazır olan müəyyən bir peşənin şəninə qaldırılan sağlıqdır: “Öz əməyi uğrunda vuruşacaq tacirin şəninə”, “Xitabət kürsüsünü tərk edib qeyrəti çağıran yerə gedən hüquqşünasın şəninə”, “bir çox müharibələrin yaralarını unutmağa hazır olan əsgərin şəninə”, “qeyrət bəhrəsi uğrunda sevinclə hücuma cumacaq fermerin şəninə”. Beləliklə, bütövlükdə yekdilliklə döyüşə qalxan ölkənin mənzərəsi yaradılır və eyni zamanda onun bəyan etdiyi dəyərlər mədh edilirdi. (2, s. 81). “Balaca misterlər və missislər üçün əlifba” (Alphabet, 1775) da oxşar struktura malikdir. Bu, yalnız balacalara deyil, gələcəyini quran bütün amerikalılara ünvanlanmış balladadır. “A-qul olmayacaq amerikalılardır; B-qeyrətin azadlığı

xilas etdiyi Bostondur” və b.k. Sonda çağırış səslənir: “ A-dan Z-tə möhkəm durun : and içirik əbədi azad olaq” (4, s. 998).

İnqilab dövrü qadınlara da xeyli nəğmə həsr olunub. “Vətənpərvər qadınlar şəninə nəğmə”, “Qocanın nəğməsi” belələrindəndir. İkinci nəğmə qoca koloniyacıların müharibənin əziyyətlərinə sinə gərən qadınlara dediyi sağlq şəkildədir.

Müharibənin gedişində çoxsaylı əsgər və matros nəğmələri yarandı. Süjet sayına görə əsas yeri 1775-1777-ci illərdə ingilis generalı Con Berqoyna qarşı kampaniyaya həsr olunmuş nəğmələr tutur. Bunlar əsasən satirik məzmununda idi. Bu kimi nəğmələr daha çox inqilabın ən ağır dövründə, koloniyacıların Cənubda və Şimalda bir sıra məğlubiyyətlərə uğradığı, general B.Arnoldun satqınlıq etdiyi 1780- ci illər radələrində yaranmışdı. Corc Vaşinqtonu mədh edən silsilə nəğmələr də var idi. Ən vacibi də budur ki, bu nəğmələrdə real tarixi şəxsiyyət tədricən folklor qəhrəmanına çevrilir.

Bununla yanaşı hər iki ordu əlbəttə ki, köhnə əsgər mahnılarının sədaları altında yürüş edə bilirdilər. Bunlarda ingilis ənənələri üstünlük təşkil etsələr də, britaniyalılar koloniya dövrünün nikbinlik və enerji dolu əsgər mahnılarından da istifadə edə bilirdilər. (Məsələn, “Britaniya qrenadyorları”). Bu eynilə dəniz mahnılarına da aid idi. Onlar Britaniya folklorundan koloniyacılar da keçirdilər. İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə onların çoxu yeniləndi.

Müharibənin sonuna yaxın hər iki tərəfdən anonim sülh çağırışları səslənməyə başladı və onlar öz əksini “ minnətdarlıq himnləri” ndə (thanksgiving) tapdı. Onlarda mənəvi poeziya və moizələrin ənənələri yeni cür istifadə olunurdu. Hazırda bu nəğmələr ənənəvi folklor formulları üzrə (“Comeallye...”, “Comeunto te, yeheroes”) başlayır, sonra bəndlərdə süjetin özü verilir. Nəğmənin, bəzən isə bütün dövrün ruhunu ifadə edən əsas sətirlər nəğmədən nəğməyə təkrarlanır.

İnqilab dövründə ballada janrına xüsusilə daha çox müraciət olunurdu. Yeni balladalar çox vaxt hamıya tanış olan köhnə melodiyların müşayiəti ilə ifa olunurdular, və ya mahnıların süjetlərinə yazılırdılar. İnqilab ərəfəsinin hadisələri – xüsusilə də fransız – hindu müharibələrinin hadisələri “Qoçaq Vulf”, “Əvvəlki yaxşı koloniya dövrü”, “Amerika müharibələri” ndə öz əksini tapmışdı. Amma inqilab dövründə köhnə hərbi süjetlər yeni həyat tapdı, burada artıq vətənpərvərlik duyğuları önə çıxırdı.

Balladalar konkret hadisə haqqında təhkiyyəyə meylli olduğundan onlarda konkret qəhrəmanlar qalereyası formalaşır. Məsələn, 1780-ci ildə ingilis casusu mayor Andrenin tutulması balladalarda geniş yer almışdı. Məhz ona səbəb Arnoldun inqilaba və respublikaya xəyanətinin üstünün açmışdı. Bu haqda “Qoçaq Poldinq və casus “ balladasında bəhs olunur. Amerika kəşfiyyatçısı Nataniel Heylinin 22 sentyabr 1776-cı ildə tutulub, yerindəcə qətlə yetirilməsi də məşhur süjetə çevrildi. Bu mövzuda ən məşhur ballada “ Natan Heyli” dir (“Nathan Hale”). Bu ballada formaca çox sadə qalmaqla yüksək bədiiliyi və ritmik quruluşunun heyratəmiz ekspressivliyi ilə səciyyəlidir.

İngilis balladalarının zəngin ənənələri də Amerika ərazisində mənimsənilmiş və bu “vəhşi sahilə” (“Vəhşi sahil” qədim pirat balladasının adıdır) ikinci həyat adını almışdı. Özü də koloniyalarda yeni redaktə alaraq onlar əsas etibarilə bu günə gəlib çatmışlar.

Amerika inqilabının ballada yaradıcılığına irland ənənələri güclü təsir etmişdi. Bu, xüsusilə əsgər balladalarında bariz görünür. Bu da onunla bağlı idi ki, öz ölkələrindən kütləvi şəkildə sıxışdırılan irlandiyalılar ya zorla əsgərliyə cəlb olunur, ya da dolanmaq üçün hələ fransız-hindu müharibəsi dövründən ingilis ordusuna könüllü yazılırdılar. Bu da yerli materiala qədim melodiya və süjetlərin gətirilməsi ilə nəticələndi. İnqilab dövründə məhz onlar ən fəal anti-loyalistlər sırasında oldular. ABŞ-ın məşhur donanma komandanı Con Pol Cons irlandiyalı idi. Onun haqqında bir neçə ballada dövrümüzə qədər gəlib çatmışdı. Massaçusets alaylarının şəxsi heyətinin siyahısında, folklorçu Alan Lomaksın dediyinə görə, 75, bütün orduda isə 236 O’Brayen var idi. O yazırdı: “ İrlandiyalı rekrutlar yürüşlə döyüş tütüsündən keçib, müharibənin acılığını daddı və balladanı təkmilləşdirdilər” (1, s. 33).

İrland mənşəli əsgər balladasının zirvəsi “Conni əsgər getdi” dir. (“Johnny is Gone for a Soldier”). Onun melodiyası və sözləri metropoliya dövründən gəlsə də, ballada süjetinə görə Amerika situasiyasına çox uyğun gəldi və məhz Amerika variantında görünməmiş şöhrət qazandı. Onda irlandiyalıların tarixdə, sonra isə Amerika ədəbiyyatında ümumi xidmətləri ilə bağlı dramatik element gücləndi. Bu kimi ballada və nəğmələr Amerika mənşəli irlandiyalının – cəsur döyüşçü və itirməyə heç nəyi olmayan qorxmaz insan və onun sadıq sevgilisinin folklor obrazının yaranmasına rəvac verdilər.

I`ll sell my clock , Q11 sell my reel,
I`ll sell my flax and spinning wheel,
To buy my love a sword of steel,
Johnny has gone for a soldier.
Shoo lie, shoo lie, shoo lie roo,
Sholie shoo lie, sackababba coo,
When I return to the sally babba coo,
Shiver an a boo ahilory.
(Saatımı sataram, qarqaramı sataram,
Sataram ipliylim, cəhrəmi də sataram-
Sevgilimə poladdan möhkəm qılınc alaram,
Conni əsgər gedəcək , onu yola salaram.)

Dəfələrlə ifa və mənanın adaptasiyası nəticəsində ilkin nəqəratın mənası çox vaxt itir, bu parçanın sonunda olduğu kimi , ritmik söz yığımına çevrilirdi. Motivi və ümumi ideyası isə, əksinə, ən müxtəlif nəğmələrin (dənizçi nəğmələri, frontir nəğmələri vəs.) ifaçıları tərəfindən həvəslə istifadə olunurdu.

Məhz inqilab poeziyası Amerika mədəniyyətinə milli ruhu, milli xarakteri və demokratiya əks etdirən, Amerika yumurunun daşıyıcısı olan qəhrəmanı vermişdir. Bu, Yanki Dudldur. Ədəbi arenada bu qəhrəmanın peyda olması gənc milətin folklor obrazlarında özünüdərkini başlamasının göstəricisi idi.

Bu adın nə vaxt meydana gəldiyi dəqiq məlum olmasa da, artıq inqilab dövründə koloniyacıları öz adları qismində işlətməyə başladılar və o, tezliklə ən böyük milli simvol oldu.

Hər iki tərəfin poeziyasında bu obraz ətrafında özünəməxsus dava qızıqıydı. İngilis ruhlu, “monarxik” balladalar və satiralarda Yanki Dudl “ törpü dəyməmiş” sadələvh kimi təsvir olunurdu. Amma onun “ törpüsüzlüyü” aşağı təbəqədən, “üçüncü zümrədən” olması ilə izah olunur. Buna görə də məhz o həmin zümrənin ideyalarının ifaçısıdır. Buna görə də koloniya nəğmələrində o, ruhdan düşməyən, enerjili, qoçaq oğlandır. Burada Dudl artıq başqa mənə kəsb edir, başqalarını axmaq vəziyyətdə qoyan qəhrəmana çevrilir.

İnqilab dövründə Yanki Dudl haqqında süjetlər böyük şöhrət qazanmışdılar. Loyalist ruhda yazılanlarda, məsələn, “Yanki Dudlun Rod-Aylendə ekspedisiyası” nda olduğu kimi, o , kəskin neqativ şəkildə təsvir olunur. Maraqlıdır ki, bu əsər ballada deyil, “ təqlidçiliklə” yazılmış müəllif əsəridir (1, s. 34). Vətənpərvərlik dördlüklərdə isə o, əksinə, ruhdan düşməyən qoçaq kimi təzahür edir. Məsələn, Vaşinqton ordusunun 1775-1776-cı ilin sərt qışında Velli–Foreda qışlamasından bəhs edən dördlükdə olduğu kimi :

Cəhənnəm, bax, Yanki Dudl
“Çox sərin di doğrusu”.
Velli –Forcu görən
Buradan nə qorxusu. (7)

Maraqlıdır ki, Yanki Dudl haqqındakı nəğmələrin çoxunun məzmunu düşməni düşərgələr tərəfindən tamamilə fərqli qavranıla bilirdi. Məsələn, “ Yanki hərbi düşərgədən gəlir ” nəğməsi Vaşinqtonun ordusuna sadələvh dəhşətlə baxan gənc oğlan tərəfindən ifadə olunarsa, həm loyalist parodiya, həm də vətənpərvərlik nəğməsi kimi qavranıla bilər:

Yankee Doodle, keep it up,
 Yankee Doodle, dandy,
 Mind the music and the step,
 And with the girls be handy.

(Yanki Dudl,cəhd et sən,
 Yanki Dudl dendisən,
 Addımların düzgün at,
 Qızlara da bir əl qat.)

Zahirən biz Britaniya yeniyetməsinin baxışını görürük, respublika ordusuna kinayə, əslində, yalançıdır. Yeniyetmə çoxlu əsgər, “ bütün millətə atəş açan” top, “ hər tərəfdən qaçıb gələn camaatı çağırən” baraban, nəhayət Vaşinqtonun özünü görür.

Bu kimi bəndlər oxunanda, deyilənlərə görə, general Berqoynun ingilis orduları silahı yerə qoymuşdular. Hopkinsonun yuxarıda adı çəkilən “ Çəlləklərin döyüşü” də “ Dudl” un motivində oxunurdu.

Bu obraz bir çox balladada, o cümlədən dəniz balladalarında işlədilmişdi. Bu janrda da pəhrəman bir çox macəralardan keçmişdi.

Beləliklə, Amerika inqilabı poeziyasının ədəbi irsi xeyli rəngarəngdir. O, öz dövrünün xeyli zəngin sosial mənzərəsini yaratmış, demokratiyanın ruhu və ideallarının gerçəklikdə bərqərar olmasına rəvac vermiş, maarifçilik ideologiyasının yayılmasına xidmət etmişdi. O, güclü vətənpərvərlik əhəməsini yaratmış, milli səviyyədə müstəqilliyi bəyan etmiş və onun ideyalarını xalq obrazlarında ifadə etmişdir. Bədii baxımdan bu poeziya həmişə yüksək səviyyədə olmasa da, məqsədyönlülüyü, bitkinliyi və mübarizədə əldə olunan vahid tale hissi ilə fərqlənirdi.

Əgər koloniya dövründə çoxsaylı janr formaları regional mənə daşıyırdılar və ayrıca mövcud idilərsə, ədəbiyyat və folklor ümummilli kimi qovuşmamışdırsa, indi onlar bir-birinə qovuşdular və onun nəticələri tezliklə özünü göstərdi. Müəllif başlanğıcının xalqın idealını ən sıx şəkildə əks etdirdiyi inqilab poeziyasının dərinliklərində milli simvol və obrazlar doğuldu. Bunlardan Millətlər Liqası və Azadlıq Ağacı, ulduzlu-zolaqlı bayraq və Yanki Dudlu gös-tərmək və ilk dəfə bilavasitə Amerika folklorunun yaranmağa başlamasından danışmaq olar.

İnqilabi poeziyanın Yeni İngiltərə istiqaməti, onun azadlıqsevər yönümü öz inkişafını romantizmin epik poeziyasında, o cümlədən Uityer və Lonqfello yaradıcılığında tapdı.

Ədəbiyyat

1. Lomax A. Folk Songs of North America. N.Y., 1960.
2. Moore F. Songs and Ballads of the American Revolution. N.Y., 1956.
3. Philbrick, Thomas. The American Revolution as a Literary Event. Columbia Literary History of the United States. N.Y., 1988.
4. The Heath Anthology of American Literature. Gen ed. Paul Lauter. Lexington, Mass., 1990, v. I.
5. The New American Songster. Tradition of Ballads and Songs of North America* Comp., ed. by Charles W. Darling. London, 1985.
6. Tyler, Moses C. The Literary History of the American Revolution, 1763-1783. N.Y., 1957, v. I.
7. Николоюкин А.Н. Становление американской национальной поэзии в эпоху Войны за независимость. В кн.: Проблемы истории литературы США. М., 1964, с. 5-72

А.З.Сабитова

Поэзия эпохи американской революции Резюме

В статье рассматривается американская поэзия последней трети XVIII века, которая, живо откликаясь на происходящие в стране события, прежде всего связанные с войной за

независимость, в поэтической форме отражала позицию противостоящих друг другу лагерей – стремящихся к независимости колоний и лоялистов. Поэзия этой поры, опираясь в основном на имеющиеся жанровые формы письменной, а еще больше устной литературы (в том числе британской и ирландской), являла собой большей частью отклики на конкретные события. Поэзия это характеризуется тесной связью с мелодикой, т.к. предназначалась обычно для устного исполнения. Не отличаясь высокой художественностью, она демократизировала язык литературы и оставила заметный след в развитии американской литературы.

A.Z.Sabitova

Poetry of the American Revolution Era
Summary

The article deals with the American poetry of the last third of the XVIII century, which, responding vividly to the events taking place in the country, primarily related to the war for independence, in poetic form reflected the position of opposing camps independence striving colonies and loyalists. Poetry of this period, relying mainly on the available genre forms of written, and even more oral literature (including British and Irish), was largely a response to specific events. This poetry is characterized by a close relationship with the melody, because it was usually intended for oral execution. Unlike high artistry, it democratized the language of literature and left a notable mark on the development of the American literature.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2017

V.A.TAHIROVA

E-mail: bonanzbonanza7@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AFROAMERİKALI KİMLİYİN TONİ MORRİSONUN "CAZ" ƏSƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: caz, bluz, kimlik, kimliyin formalaşması

Ключевые слова: джаз, блюз, идентичность, формирование личности

Key words: jazz, blues, identity, identity evolvement

I. Postmodern dövündə öz kimliyin formalaşması.

Kobena Merserin xüsusilə vurğuladığı kimi, öz kimliyin tənəzzülə uğradığı dövrdə sabit, davamlı və stabil bir varlıq hesab edilən "şəxsiyyət" anlayışı "şübhə və qeyri müəyyənliyin doğurduğu səbəblərdən" etirazlara məruz qalmışdı. Essensialist kimlik konspeziyası müasir nəzəri sahədə aktuallaşmadığı halda, post-müstəmləkəçi feminist və ya solçu tənqidçilər "var olma səbəbi"ndən daha çox əhəmiyyət kəsb edən öz kimliklə bağlı problemlərin öhdəsindən necə gələ bilirdilər? Paul Gillroyun da qeyd etdiyi kimi, şəxsiyyətlə bağlı "anti-anti essensialist" anlayış üçüncü sahə, aralıq və keçid sahələr kimi qeyd edilən nəzəri anlayışların mahiyyətini açıqlayır. Kimlik "sabit qalmayan, daim dəyişib yenilənən" məfhum hesab edilə bilər.

Müstəmləkə dövrü sonrası tənqidçilərin çoxu, o cümlədən də Gilroy nə "dəyişilməyib sabit qalmaq" anlayışını təsdiqləmiş, nə də postmodernist dövrün tənqidçilərindən biri olan Fransua Lyotardın təklif etdiyi "müqayisə edilməyən yerli fərqlər" ideyasını təbliğ etmişdir. Onlar öz kimliyin essensialist konsepiyası ilə post modernist və ya postkulturalist dövrə aid olan dil xüsusiyyətləri arasındakı uyğunluqları tapmağa çalışırdılar. Nəzəri cəhətdən postkulturalizm dövrünün nəzəriyyələrini öz kimliyin essensialist konsepiyası ilə əvəz edərək məni məsəyirdilər. Bu isə öz kimliyin "anti-anti-essensialist" konsepiyasının formalaşmasına gətirib çıxarır, beləliklə də, öz kimlik anlayışı müxtəlif, heterogen, hibrid və demək olar ki, əks komponentlərdən ibarət olan amorf varlığa çevilməklə yanaşı, eyni zamanda, heç vaxt tamamlanmayacaq, daim natamam olan "düşüncə tərzinin" tərkib hissəsi olan "törəmə" mahiyyəti daşıyır.

Stüart Holun öz kimlik anlayışı haqqında nəzəri fikirləri "anti-anti-essensialist" və ya dəyişdirilmiş postkulturalist modeli ilə bağlıdır. Stüart Hol fərdin müstəqilliyini tələb etməklə yanaşı, "Ön söz: Kimin öz kimliyə ehtiyacı var" əsərində Alusserin "interpeziyasiya" anlayışı ilə Mişel Fukonun "diskursiv təcrübə" anlayışlarını uyğunlaşdırmaqla şəxsiyyətin tərifini açıqlamışdır. O, öz kimlik anlayışını həm özümüzü sorğulamağa vadar edən, bizimlə danışan və ya xüsusi müzakirələr tələb edən sosial mövzulara diqqətimizi yönəldən fikir mübadilələri ilə təcrübə arasındakı, həm də biza subyektiv xarakterləri təqdim edən, bizi haqqında "danışılan" mövzular olaraq göstərən bir növ kəsişmə nöqtəsi, birləşmə nöqtəsi adlandırır. Beləliklə, öz kimlik fikir mübadiləsi nəticəsində qazanılmış təcrübələrin yönləndirdiyi predmetə müvəqqəti olaraq bizi bağlayan bir vasitədir.

"Səmərəli birliyin" in əldə edilməsi üçün şəxs yalnız sorğulanmamalı, eyni zamanda da "öz mövqeyində qalması üçün ona imkan da verilməlidir" (Hol, 1996: 6). Yəni, Holun fikrincə, mühakimə ilə fərdə "yanaşdıqda", psixoloji mexanizm və daxili proseslərin eyni anda çalışdığına şahidi olarıq. Holun irəli sürdüyü arqument fərdin müqavimət göstərməsinin mümkünlüyünü üzə çıxarır: belə ki, bu zaman fərd mühakimələrin qarşısını almaz olub olmadığına fikir vermədən, müəyyən məsələlərlə bağlı mühakimələrə qarşı müqavimət aparmaq bacarığına yiyələnir. Hol həyat təcrübələrinin ümumi mənsəyi və ya ümumi strukturu kimi öz kimliyin də daxili elementlərinin mövcudluğuna inanmadığından, öz kimliyin formalaşması

prosesinə "məhz köklərə qayıdış yox, gedəcəyimiz yollarla barışmaq" kimi düşüncələri də qəbul etmir. Beləliklə də, "mənlilik duyğusunun təhkiyyələşməsindən şəxsiyyət doğur" .

Stuart Holun şəxsiyyətlə bağlı nəzəri fikirləri naməlum təhkiyyəçisi, travmalı personajları və fraqmentləşdirilmiş sujet xətti olan Toni Morisonun "Caz" əsərindəki afroamerikalıların mənlilik şüurunun formalaşması prosesinin izah olunmasına yardım edə bilər. Əsərin iki baş qəhrəmanı Violet və Co Treysizin keçdiyi həyat yolu ağdərili, irqçi cəmiyyətdə öz kimliyin formalaşması prosesinin mürəkkəbliyinə nümunədir. Violetin öz kimliyinin formalaşması gözəllik və xoşbəxtliklə bağlı yaranan dominant fikirləri ilə yanaşı onun uşaqlıq illərindən psixologiyasına yerləşmiş mübarizə əzminin olub-olmamasından da asılı idi. Co isə öz kimliyini dağınıq keçmişini yenidən xatırlayaraq, gedəcəyi yollarla barışdıqdan sonra qazana bilmişdi.

Orta yaşlarda olan Violet isə ikili kimliyi arasında qalmışdı - Gah cılığın Violet, gah da ağılı başında, ancaq yorğun Violet olurdu. Bu Violet uşaq oğurlayan, küçənin ortasında yerdə oturan, cənazə zamanı ölmüş qızın üzünü cırmağa çalışan Violetə təəccüblə baxırdı. Onun kimliyinin bu cür bölünməsinə səbəb isə nənəsinin danışdığı "Qızılı Boz" hekayələrin inernalizasiyası olmuşdu.

Belə ki, bu hekayələrdə dəri rəngi və standart gözəlliklə bağlı dominant fikirlər yer almaqda idi. Hekayənin sonunda isə Violet Dorkasin ən yaxın dostu olan on yaşlı qız Felisə "Qızılı Boz" hekayələrin onun təxəyyülündə necə mənfə izlər buraxdığından danışır:

Mən nənəmin sarı uşaq haqqındakı hekayələri ilə böyümüşəm. O, oğlan olsa da, bəzən onu qız təsəvvür edir, bəzənsə qardaşım və ya sevgilim kimi təsəvvür edərdim. O hər zaman mənim düşüncələrimdə sakit bir köstəbək kimi yaşayıb. Ancaq, buraya gələndə qədər bunun fərqləndə deyildim. İkimiz də bundan qurtulmağa çalışırdıq (Morison, 1992a: 208).

Violetin başına gələn bu hadisə onun daxilindəki yalnız kimliyin fərqlinə varıb, ondan azad olmasına səbəb oldu. Violetlə söhbətində Felisin keçmiş xatırlaması Violetin artıq olmaq istədiyi və rahatlıq hiss etdiyi kimliyə sahib olduğunu göstərmək üçün iztirabl xatirələrə üz tutmasına səbəb olur.

"Bəs həmin kimlikdən necə qurtula bildin?

- **Öncə onu, sonra isə onu öldürən məni öldürdüm.**

- **Bəs geriye kim qaldı?**

- **Sadəcə özüm.**

Heç nə demədim. Saç ustası "mən" dedikdə, onun məhz o cür baxış tərziindən sonra mən düşünməyə başladım. Sanki, o bu sözü ilk dəfə eşidirdi".

"Ən mavi gözlər" əsərindəki gücsüz və cəmiyyətdən təcrid edilmiş obraz olan Pekolanın əksinə, Violet canı bahasına olsa da, irqçi düşüncələri parçalaya bilmişdi. Sadəcə o, məcazi mənada verilən "xanım"ı (onun olmaq istədiyi başqa biri - ağ dərili, zərif və gənc qadın) öldürərək öz qara dərili kimliyini yenidən bərpa edə bilmişdi.

"Violetin parçalanmış daxili aləmi anıdan bərpa olunmuşdu, Conun isə dəyişkən kimliyi tədricən formalaşdı". Co 18 yaşlı sevgilisi ilə qarşılaşmamışdan öncə bəlkə də "yeddi dəfə yeni bir kimliyə sarılmışdı", bu qarşılaşmadan sonra isə artıq onda özünə inam yaranmışdı. Conun həyat yolundakı yeddi yeni başlanğıcın mənası onun ilk dəfə məktəbə başladığı vaxt özünə verdiyi soyadla, Ovçuların Ovçusu ləqəbi verilən Henri Lez Troyla tanış olub onunla məşq etməsi ilə, zorla vətəninə çıxarılması ilə, yandırılıb kül edilən Viena ilə, həyat yoldaşıyla şimala köçməsi ilə, Sütünin yuxarı əyalətinə yerləşməsi ilə, 1917-ci il qiyamında qısa müddətlik qaçışı ilə əlaqədar idi. "Yeddi dəfə yenidən dəyişilmə"nin qısaltdılmış forması olan "yeddi dəfə yenidən doğuş" kimi ifadə etdiyi xatirələr onun həyatında həm yaxşı həm də pis izlər buraxmışdı. Belə ki, Henri Lez Troyla məşqləri xəyalında yaxşı xatirələr kimi qalsa da, yalanla ittiham olunması, ölkədən çıxarılması, ölkəsini tərk etməsi kimi bir çox hadisələr də pis xatirələr kimi yaddaşında dərin izlər buraxmışdı. Co dağınıq xarakterini birləşdirməkdə çətinlik çəkirdi. Valideynlərinin heç bir iz buraxmadan yox olmaları və ondan imtina etmələri xatirələrində xüsusilə travmatik bir iz

buraxmışdı. O, sifətində cızıq izləri olan qızla tanış olarkən özünə belə danışmadıqlarını bu qıza danışmağa başlayır.

Dilə gətirilməyən bu hadisələr onun dərrakəsiz, ağılı başından çıxmış anasını axtardığı zaman cəhdlərinin boşa çıxması, anasının ondan imtina etməsi səbəbindən yaranan hisslərlə bağlı idi. Yaşadığı yarımçıq xatirələrini öz-özünə danışması Conun öz kimliyinin bərpasına səbəb oldu. Qısa müddətli olsa da, bu xatirələri dilə gətirməklə, onları anmaqla, onlara məna verməklə Co artıq "bütöv" kimliyini qazana bilmişdi.

II. Populyar Musiqi və Mədəni Kimlik.

Simon Frisə görə "musiqi insanın həm özünə, həm də digərlərinə qarşı kollektiv içərisində subyektivlik hisslərini dərinədən aşıladiğından, o, şəxsiyyətin açarı hesab edilir". Ralf Elison isə caz haqqında bildirdiyi məşhur mülahizəsində fərdin özü ilə digərləri arasındakı qarışıq əlaqələrini belə izah edir: Əsl caz qrup daxilində və ya ona zidd olan fərdi ifadə tərzidir. Sadəcə ticari məqsədlə yazılmış, ilhamsız ifalardan fərqli olaraq, əsl caz momentlərinin hər biri ifaçıların tək-tək digərlərini rəqabətə səslədiyi bir mühitdən doğur, rəssamın uğurla çəkdiyi kanvas əsərləri kimi hər bir təkbaşına ifa və ya improvizasiya isə həm fərdi olaraq, həm qrupun bir üzvü kimi, həm də ənənələr zəncirinin bir bağı kimi onu ifa edən kimliyini göstərən bir güzgüdür.

Elisonun fikrincə, "əsl caz momenti" fərdi ifaçını həm ansamblın daxilində, həm də ondan kənarında özünü ifadə etməsi üçün bir vasitədir. Mənlik şüurunun qrup daxilində formalaşması ilə bağlı fikirlər Ceyms Baldvinin daha çox antologiyadan təşkil olunmuş "Saninin blüzü" adlı qısa hekayəsində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Əsərdəki orkestr rəhbəri olan Kreol vaxtiylə yolunu azmış və narkoman olan Saninin özünü ifadə edə bilməsinə yardım etmiş, sonda isə o, digər musiqiçilərin də köməyi ilə öz kimliyini bərpa edə bilmişdi. "Onların hamısı Saninin ətrafına toplaşdı və o, ifa etməyə başladı". Onlardan birinin vaxtaşırı "bax belə" dediyini eşitmək mümkün idi. Sanki Sani öz barmaqları ilə tək öz həyatını yox, bütöv həyatı canlandırmağa başladı.

Musiqini ifa etdiyi zaman solo ifaçısı ilə digər musiqiçilər arasındakı bağlılığı geniş çərçivədə fərdlə onun aid olduğu cəmiyyət arasındakı bağlılığa bənzətmək olar.

Bir ifaçı improvizasiyasıyla ətrafındakı musiqiçilərə özünü ifadə etməsiylə yanaşı, həm də məhz onların vasitəsilə kənardakılara özünü ifadə etdiyi kimi, hər bir fərd də aid olduğu cəmiyyətdə özünü ifadə etməsiylə yanaşı, elə o cəmiyyət vasitəsilə digərlərinə özünü ifadə edir.

Sadəcə kimlik anlayışını izah edən bədii ifadə vasitələri yox, o cümlədən populyar musiqilər də kimliyin formalaşmasına səbəb ola bilər. Simon Frisin fikrincə, musiqi kollektiv kimliyin bilavasitə təcrübələrini simvolikləşdirib, təqdim edən vasitədir. Musiqiyə gəlinə, o, fərdlə, onu ifa edən və dinləyicilərlə emosional bağlılıq yaradır. Musiqidəki öz kimlik anlayışı sadəcə təxəyyül məhsulu olmayıb, real və musiqi yaradıcılığında canlandırılan bir məvhumdur. Musiqi dinləmək və musiqi bəstələmək də "insan sağlamlığı" baxımından həyati önəm daşıyır. Musiqi həzzi sadəcə təxəyyül məhsulu deyil, eyni zamanda da əhəmiyyətli şəkildə təcrübənin də məhsuludur. Buna baxmayaraq, musiqidəki öz kimlik anlayışının "özəyi" və ya "məhiyyəti" fərdin onu müəyyənləşdirməsini gözləyən sabit və obyektiv kimlik olmayıb, əksinə dəyişkənliyi və hibridliyi qəbul edərək, "dəyişsə də eyni qalan" bir kimlikdir. Keys Nequsun da dediyi kimi, məhnlər və musiqi növləri sadəcə dinləyici kütləsi və musiqiçilərin həyatına təsir etmir, həm də ya onlarla "danışır", ya da onların həyatları ilə bağlı "bir fikir bildirir".

Kimlik düşüncəsi musiqinin təsiri ilə, yəni musiqi ilə bütünləşmə nəticəsində və ya bu prosesdən kənarında formalaşa bilər.

Musiqi ifaçıların dinləyicilərin bir-birilərinin daxili aləmlərini anlamaları üçün bir platforma rolunu oynayır. İfaçılarla dinləyicilər arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində isə mədəni və ya kollektiv kimlik yaranır.

"Caz" əsərində Violetin şəhərli qaradərililərə olan bağlılığı onun caz musiqisinə getdikcə pərəstiş etməsinə səbəb olur. Əsərin başlanğıcında ağır həyat şəraiti olan Violet

"ölmüş bir qızın vaxtilə etdiyi rəqs hərəkətlərini" təqlid etməklə həyat yoldaşının rəğbətini qazanmağa çalışırdı. Ancaq onun bu hərəkətləri kənardan çox qərribə, ikrah verici və gülünc görünürdü: "Sanki yaşlı küçə göyərçininin pişiklərin yemədiyi sardina sandviçinin qırıntılarını dimdikləsinə baxırsan". Həmin vaxt ona şəhərli qaradəriliyərin düşüncə tərzi qərribə görünürdü. O, bəzən sanki boşluqların arasında ilişib qalaraq sosial cəmiyyətdən təcrid olunurdu. Onu mühakimə edən musiqi ilə bağlı fikirlərə önəm vermədiyindən, caz dünyasına hələ tam daxil ola bilməmişdi. Ancaq "Qızılı Boz" hekayələrində üstüörtülü şəkildə verilmiş irqçi düşüncələrə bəraət qazandırdıqdan və öz qaradərili kimliyinə geri qayıdacağına söz verdikdən sonra o, caz dünyasına daxil olmağı və həyat yoldaşı ilə də dil tapmağı bacarmışdı. Felis şahid olduğu bu səhnəni belə danışır: Küçənin o biri tərəfində kimsə valı işə saldı və açıq pəncərədən süzülən mahmı səsi eşidilməyə başlandı. Cənab Treys başını səs gələn tərəfə çevirdikdə həyat yoldaşı barmağını dişlədi. O, dərhal həyat yoldaşının qarşısında dayandı, həyat yoldaşı isə ona gülümsəməyə başladı. Onlar birdən rəqs etməyə başladılar. Çox gülməli idi. Kənardan sanki iki yaşlı insan rəqs edirmiş kimi görünürdü. Və mən özümü tuta bilməyib gülməyə başladım. Öz-özümə "orada olmamalı idim, onların rəqslərinə baxmamalı idim" deyə düşünməyə başladım.

Onlar bu cür bədən hərəkətləri ilə ictimai, mədəni və qaradərili kimliklərini formalaşdırmaq üçün özlərini şəhərli qaradəriliyə oxşatmağa çalışırdılar. Musiqili meydanlarda qaradəriliylə ünsiyyət qurduqları kimi, bir-biri ilə də sıx əlaqə və bağlılıq yaratmışdılar. Felis də öz-özünə "burada olmamalı idim" dediyinə görə, deməli onların arasındakı bağlılığı anlaya bilməmişdi. Araqarışdıran Dorkasdan fərqli olaraq, Felis səmimi ailə dostu olmağa çalışırdı. Əvvəllər başaçılmaz üçlük olan Co-Dorkas-Violet daha sonra xeyirsevər Co-Violet-Felis üçlüyü ilə əvəz olundu.

Romanın sonlarına yaxın Co ilə Violetin rəqsi, Debora Barnesin dili ilə desək, iyirmi il bundan öncə Sitiyə gəldikləri zaman yoldakı "qatar rəqsini", mühacirlərin sığınma dövründəki "bal ayı mərhələsini" xatırladırdı. Başqa yerə köçməyin həyəcanını yaşayan bu yurdsuz-yuvasız cütlüklər "çaşbaş" qalmış, kimlikləri artıq məhv olmağa başlamış, özlərini darmadağın olmuş, yad və heç bir işə yaramayan şəxslər kimi görürdülər. Onlar bu böhran dövrünü arxada qoyduqdan sonra, "kimlik hissi formalaşmış bir cəmiyyəti" yenidən qurdular. Bu rəqs eyni zamanda Co ilə Violetin "uyğunlaşma mərhələsi" kimi də adlandırılır. Artıq onlar qaradəriliyərin yaşadığı şəhərli cəmiyyətdə məskunlaşmışdılar. Həmin dövr isə dördüncü və sonuncu mərhələ olan mühacirlərin sığınma mərhələsi və ya "uyğunlaşma mərhələsi" də hesab edilirdi.

III. Toni Morrisonun "Caz" əsərində kimlik anlayışının formalaşması və cazın quruluşu.

Morrisonun "Caz" əsəri 1926-cı il Harlemi ilə bağlı olsa da, əsərdə Harlem İntibahı dövründəki afroamerikalı ziyalıların nəzərə cərpacaq nəliyyətlərindən yox, 1920-ci illərdə şəhərlilərin caz dünyasında yer tutmuş sadə, dürüst insanlardan bəhs olunur. Əsərin baş qəhrəmanları lisenziyasız çalışan saç ustası çılğın Violet Treys və gözəllik məhsulları satan Co Treysdir. Qaradəriliyərin Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Milli Assosiasiyanın Nyu-Yorkdakı nümayişləri ilə nəticələnən və 1917-ci il Sent Luis üsyanı kimi yadda qalan bir çox tarixi hadisələr qəhrəmanların retrospeksiyasında arxa planda verilmişdir (Matus, 1998). Hər halda, 1920-ci illərin Nyu-Yorklu qaradəriliyərin cəmiyyətinə nüfuz edən populyar caz musiqisi özü də, şübhəsiz, romanda diqqət mərkəzində yer alır.

Qaradəriliyərin dini nəğmələrinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən caz musiqisi qarışıq olduğundan çox adam onu anlaya bilmir. Çoxları bu musiqinin əsrin əvvəllərində Yeni Orleans ştatındakı fahişəxanadan törədiyini düşündüyündən onda əxlaqsızlığın tərən-nüm olunduğunu hesab edirlər. Kalamu ya Salaam isə cazın əslində Nyu Orleansdakı afro-amerikalılar tərəfindən küçə və parklarda yarandığını sübut etməyə çalışmaqla onun haqqında deyilən bu yalnış düşüncələri düzəltmək üçün əlindən gələni etdi. Lakin caz dinləyiciləri hələ

də bu musiqi növündə əxlaqsızlıq və şəhvət tonlarını hiss etdikləri fikrini irəli sürdülərindən, ya Salamın ona bəraət qazandırma cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi. Ağla qeyri-əxlaqi düşüncə gəlsə də, Col Auqustus Rocer cazın təsirinin dinləyicilərin təlabatına bağlı olduğu fikrini irəli sürür:

"Şübhəsiz ki, caz zəhmətkeş insanların nəzərində bir sənət əsəri, ciddiyyətsiz insanların nəzərində enerjinin israfı, güclülərin nəzərində bir içki, zəiflərin nəzərində isə bir zəhər olaraq daim qalacaq".

Harlem İntibahı dövründə bəzi ziyalıların caza qarşı yaranan əks fikirləri sonlandırmaq üçün cəhd etdiklərini, bəzi ədəbi xadimlərin isə bu musiqi növünün provokativ hissələr oyatdığını hesab etmələri ilə əksər tarixçilər razılaşırlar (Oqren, 1989). Klod Makkey, Lenston Hyuz və Zora Nil Hyuston kimi yazıçılar öz əsərlərində cazdan ikinci planda və ya əsas mövzu obyektini kimi yox, həm də onu "ədəbi təxəyyülün ifadəsi və afroamerikalıların ümumi cəmiyyət düşüncələrini açıqlamalarına imkan verən bir dil" kimi istifadə ediblər. Bu dövrün yazıçıları yalnız "Caz dili" ifadəsini öz əsərlərinə daxil etməklə deyil, eyni zamanda cazın ritmini, modelini və ifadə vasitəsini də daxil edərək çox sayda afroamerikalı ədəbi əsərlərinin imic, sujet xətti, quruluş və mövzu baxımından da tanınmasına səbəb olmuşlar. Morrisonun "Caz" əsərinə üslubi yanaşması məhz elə "caz" əsəbiyyəti ənənəsi ilə bağlı idi.

Əsərdə qaradəriliyə musiqisi olan caz Situdə cazibədar və erotik atmosfer yaradır. Bu musiqinin Sitiylə oxşar xüsusiyyətləri var idi. Çünki hər ikisi də həm sehirli, həm də təhlükəli idi. Cinsi zorakılığa məruz qalmış Elis Manfredə görə isə caz "qurşaqdan və düyünlənmiş kəmərdən aşağı süzülən" və "ağasına itaət edən, pəncərələri qapaması üçün məcbur edilən bir kəsi və yazda süzülən təri" xatırladan şəhvəni bir musiqi növüdür.

"Hər kəsin qurşaqdan aşağı həyat tərzini" olduğunu hesab edən Dorkas isə özünü bu başdan çıxarıcı musiqiyə təslim etmişdi.

Sevgidən ümidini üzmüş Violetə görə isə caz həyat yoldaşının rəğbətini qazandıracaq sevgi iliksiri idi. Qəhrəmanların cazla bağlı fərqli düşüncələri bir tərəfdən cazın müxtəlif mənə verən bir ifadə tərzini kimi rol oynamasına səbəb olmuş, digər tərəfdən isə ona qulaq asanların şəxsi keyfiyyətləri, arzu və maraqları haqqında bizə dolğun məlumat vermişdir. Qıssası, personajların cazla bağlı düşüncələrinin verilməsi onların şəxsi keyfiyyətləri haqqında da təsəvvür yaradır.

Ancaq əksər tənqidçilərin də fikrincə, bu romanda cazın ən əsas funksiyası Morrisonun cazın xüsusiyyətlərini əsərdəki hekayələrin dili ilə verməsidir.

Məsələn, Henri Luiz Geytz Morrisonun romanındakı caz strukturunun əhəmiyyətini belə vurğulayır: "bir çox qaradərili yazıçılar öz əsərlərində musiqi və musiqiçilərdən mövzu obyektini və ya bədii ifadə vasitələri kimi istifadə etsələr də, onlardan heç biri hələ cazdan bütün roman boyu strukturlaşdırma prinsipi kimi istifadə edə bilməmişdir". Barbara Uiliamz Luizin fikrincə isə, Morrisonun əsərindəki caz strukturuna çox az mahiyyət kəsb edən və uzun-uzadı təkrarlar daxildir" (2000). Əsərin əsas mahiyyəti elə romanın birinci paragrafında özünü göstərir:

Mən bu qadını tanıyıram. O, Lenoks prospektində bir dəstə quşla yaşayırdı. Həyat yoldaşını da tanıyıram. O, 18 yaşlı qıza dəli kimi aşiq olmuşdu, bu tük ürpədicisi sevgi onu həm bədbəxt, həm də xoşbəxt etdi. Nəhayət, öz hissələri ilə başa çıxmaq üçün o qızı atəş açaraq qətlə yetirdi. Violet adlı xanım isə həmin cənazə mərasiminə gəldiyində bu xanımın cənazəsini görüb üzünü cırmaq istədi, ancaq onu itəliyə yerə yıxdılar, daha sonra isə kilsədən uzaqlaşdırdılar. O, qarlı havada sürətlə qaçıb evinə gəldi və qəfəsi açıb quşlarını, həmçinin "Səni sevirəm" deyən tutuqşunu belə ya uçub getmələri, ya da donub ölmələri üçün azad etdi.

Conun 18 yaşlı gənc sevgilisini qətlə yetirməsi ilə bağlı olan əsas hekayənin naməlum şəxs tərəfindən nəqlindən sonra, əsərin baş qəhrəmanları olan Violet, Co, Dorkasın xalası Elis Manfred və ən yaxın dostu Felis, hətta Dorkas belə həyata öz baxış tərzlərini göstərən hadisələri növbə ilə danışmağa başlayırlar (Luiz, 2000). Xeyli sayda, dövr edən,

bəzən də təkrarlanan bu hekayələr eyni hadisəyə birdən çox baxış tərzinin olduğunu göstərməklə yanaşı, bu qəhrəmanların özləri haqqında da təsəvvürlər yaradır.

Onlar özləri haqqında hadisələri danışdıqda bir az geriyyə qayıdib boşluqları dolduraraq qaranlıq qalan yerlərə izahat gətirirlər. "Elə həmin vaxt onlar öz keçmişlərini improvizasiya olunmuş ritmlərlə xatırlamağa başlayırlar". Yalnız assimilə olmamış keçmişlə bağlı fraqmentləri xatırlaya bildikdə onlarda bütöv kimlik hissləri formalaşırdı

İki baş qəhrəman - Co və Violet kimi Elis Manfred də keçmişdə yaşadıkları ilə barışaraq özünə yeni bir "kimlik" qazanır. Elisin yasından bəhs olunan bölmədə tez-tez keçmiş xatirələrdən fraqmetlərin yada düşməsindən və bunun mövcud vəziyyətə də mənfi təsir etməsindən, bacısı ilə yəznəsinin vəhşicəsinə qətlə yetirildiyi 1917-ci il üsyanından, valideynlərinin köhnə fikirlə düşüncələrinə görə onu sıxışdıraraq böyütmələrindən, bacısı qızı Dorkasın cinsi baxımdan sıxışdırılmasından, ərinə əlindən alan qadından intiqam almaq arzusunun basdırılmasından da bəhs olunur. Bu hörmətəlayiq qadın Violetlə söhbətindən nəticə çıxarıb unuduğu və özünü küləşdirə bilmədiyi xatirələrini bərpa etdikdən sonra, nəinki cinsellik qorxularını, həmçinin zorakılıq qorxularını da azalda bilmişdi. Özünü daha da yaxından tanıdıqdan sonra Elis həyat yoldaşının ona xəyanət etdiyi yer olan Sprinqfildə geri qayıtmaq cəsarətini özündə tapa bilmiş və "gecəni keçimək üçün ona lazım olan hər şeyi verəcək həyat dolu bir sevgili axtarmaq qərarına gəlmişdi".

Əsərdəki personajların, demək olar ki, hamısının keçmişləri ağla sığmayan və insanı çaşbaş salan hadisələrin xatırlanmasıyla müşayiət olursa da, Dorkasın həyat hekayəsi xüsusilə fərqlənirdi. "Daxilində heç bir hissləri" olmayan Dorkas Şərqi Sent Luis üsyanı zamanı çox ağır travmatik uşaqlıq illəri keçirmişdi.

Üzgüçülük salonu sahibi olan atası tramvayın altına atılaraq, daha sonra isə anası yandırılaraq öldürülmüşdü (Morison 1992a). Onun yaşadığı bu cür travmalar Elis və Conun xatirələrində dolay olaraq verilmişdir. Elis bu xatirənin Dorkasla bağlı ən ağırlı hissəsinə gəldikdə öz-özünə düşünməyə başladı: "Yəqin ki o, bu atəşləri görmüşdü... Ancaq bu haqda heç vaxt danışmayıb. Heç bir kəlmə də deməyib". Co isə Dorkasın anasını və kağızdan kuklasını itirdiyinə görə onun qollarında ağlamasına nəzakətlə tamaşa edirdi. Dorkas improvizasiya olunmuş monoloqunda keçmişləri ilə bağlı travmalı xatirələrini yada salmasına deyil, yeni sevgilisinə qarşı olan ehtiraslı məhəbbəti, Conun onun arxasınca sürünməsi, güllələndikdən sonra başına gələn və ölüm ayağında olduğu gecə baş verən hadisələrə daha çox fikrini yönəltdiyi. Bu kimi xırdalıklar bütün əsərin inkişafı baxımından əhəmiyyət kəsb etsə də, onun dərin düşüncəli olmadığını da göstərirdi. Kimlik duyğuları olmadığından, Dorkas sadəcə insanların xəyalında bir kabus kimi yaşayırdı.

Dorkas kimi gənc və həyat təcrübəsi olmayan Felis də improvizasiya olunmuş monoloqunda əsasən Treys ailəsinə qonaq getməsi də daxil olmaqla, son illərdə başına gələn hadisələri danışır. Violetin "mən" anlayışı ilə bağlı düşüncələrinə baxmayaraq, Felis özünün əsl kimliyini araşdırmağa cəhd göstərir. "Heç vaxt rəhminin gəlmədiyi, uğrunda mübarizə aparmadığın sirlə bir şəxs. Anasının ağdərillərdən qisas almaq üçün üzüyü oğurlayıb ona verdikdən sonra "bu mənə onların hədiyyəsidir" yalanını danışa bilməyən şəxs". Həqiqi kimliyi ilə üzləşdiyi zaman Felis keçmiş həyat tərzini xatırlamağa başlayır - sevgi səhnələri xəyal edərkən başqa biri kimi özünü aparması, anasının Tifani adlı müdirindən onu heçə saydığına görə intiqam almaq məqsədi ilə opal üzüyünü oğurlaması.

Artıq həqiqi kimliyi ilə üzləşmək qərarına gəldiyindən o, ağ dərillələrin mistik mənə verdiyi opal üzüyü axtarmaq qərarından daşınmış, əvəzinə isə Treys ailəsigilə növbəti səfərində bir neçə caz valı aparacağını özünə söz vermişdi. Felisin bu cür oyanışı ona tamamilə yeni və özünə güvənən bir kimlik qazandırdı.

Əsərin cəza bənzər strukturu nəinki onun natamam, dövrü və təkrarlanan hekayələrdən ibarət olmasına, eyni zamanda da adları verilməyən təhkiyəçilərin özlərini təhlil etmələrinə səbəb olur. Katerin Meyberinin dili ilə desək, hekayədəki təhkiyəçi əslində "hər şeyi bilən,

anonim və birinci şəxs təhkiyyəçidir". Bu əsərdəki təhkiyyəçi nə məhdud, nə də hər şeyi bilən üçüncü şəxs təhkiyyəçi deyil. Əslində o, Amerika ədəbiyyatındakı standard təhkiyyəçilərdən fərqlənən vasitəçi təhkiyyəçidir. Təhkiyyəçinin cinsi, yaşı və hansı irqdən olması haqda əsərdə heç bir məlumat verilməyib. Təhkiyyəçinin əsərdəki qəhrəmanları təsvir edərkən həyatdakı uğursuzluqlarını qəbul edərək ("Diğərlərinin düşüncələrini onların da düşünməsi, hiss etdiklərini onların da hiss etməsi və xəyalını belə qurmadığı bir tərzdə həyatlarını birləşdirmələri heç vaxt ağılıma gəlməzdi" və sözü digər qəhrəmanlara verməklə (Məsələn 5-ci bölmədə birinci şəxs təhkiyyəçi Sitidəki həyatı haqqındakı düşüncələrindən sonra Co Treysin Monoloqu gəlir) müəyyən nüfuzə malik olan öz kimliyini təhlil etməsi daha çox ixtilafə səbəb olmuşdur. Təhkiyyəçi oxuyucuları dinləyicilərin də iştirakını tələb edən caz musiqisi ənənələrini davam etdirərək əsəri "ərsəyə gətirməyə" dəvət edir. Təhkiyyəçinin sevgi ilə bağlı güclü arzularından bəhs olunan sonuncu paraqrafda oxuyucuları birlikdə əsəri tamamlamağa təşviq etmək üçün daha çox jestlərdən istifadə olunub.

Ancaq bunu mən yüksək səslə deyə bilmərəm; Bütün həyatım boyu bunu gözləyəcəyimi və gözləyə biləcəyimi üçün də mənim seçildiyimi heç kimə deyə bilmərəm. Kaş ki bunu deyə biləydim. Kaş ki ona "Məni yarat. Məni yenidən yarat. Sən bu addımı atmaqda, mənə sənə izin verməkdə azadam. Çünki, bax, gör əllərin haradadır. Elə indi!" kəlmələrini deyə bilərdim.

"Caz" əsəri öz oxucularını onu yaratmağa, yenidən yaratmağa dəvət edən natamam bir romandır. Bu qeyri-ənənəvi təhkiyyəçi öz yerini oxuyuculara verir.

IV. Koda - "Caz" romanında birinci planda verilən Afrikalı personajlar.

"Caz" əsərində antifoniya, improvizasiya və svinqdən istifadə edilməsi, habelə sinkop edilmə və natamamlıq kimi caz musiqisinə aid olan xüsusiyyətlərdən istifadə edilməsi onun qərb mədəniyyəti musiqisinin qanunlarına tabe olmadığını göstərir. Afroamerikalıların musiqi janrını və radikalizmini qəbul etməklə Morrison Amerika ədəbiyyatına meydan oxuyub. Caz strukturu, natamam və dövr edən hekayələr, vasitəçi təhkiyyəçi kimi xüsusiyyətlərin hamısı Amerika ədəbiyyatı ənənələrinin ziddinə olan xüsusiyyətlərdir. Dirk Ludixkəit əsərin müxaliflik xüsusiyyətini belə qiymətləndirir: "Morrisonun təbiətində afroamerikalı ədəbi irsinin olması və xüsusilə onun müxtəlifliyə açıqlığı "Caz" əsərini güclü bir siyasi çıxış halına gətirir". Onun bu cür müşahidələri Morrisonun siyasətçi olması ilə bağlı açıqlamalarını özündə əks etdirir: Əgər nəşə edə bilsəydim... O, nə bu kəndlə, nə bu cəmiyyətlə, nə də səninlə bağlı olardı. Deməli, bu heç nə ilə bağlı olmayacaqdı. Sadəcə istəklərimdən doğan şəxsi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı bəzi xüsusi və gizli məsələlərə özümü qapdırmaq istəmirəm, yəni gördüyüm iş siyasətlə bağlı olmalıdır.

Morrisonun siyasi proseslərə müdaxiləsinin tək yolu onun ikinci planda verilən, söz hüququ verilməyən və təhrif olunmuş afrikalı personajları ön plana çəkməsi idi. Bu əsərdə də elə o, qaradəriliyə kimliklərinin formalaşmasından bəhs edir. İmprovizasiya olunmuş təkrarlar vasitəsilə şəhərin əhəmiyyət verilməyən bu sakinləri növbə ilə öz düşüncələri baxımından eyni hadisəni, yəni Conun gənc sevgilisini qətlə yetirməsini danışır. Bəzən geriye, bəzən irəliyə qayıtmaqla, bəzən baş verən yeni hadisələrə toxunmaqla, bəzən keçmişdəkiləri xatırlamaqla onlar undulmuş, ya da qəbul edə bilmədikləri keçmiş xatirələri yenidən anaraq, getdikcə özlərində "bütöv" bir kimlik hissələrini formalaşdırırdılar. Əsərin sonunda isə onlar artıq keçmiş kabuslarına ilişib qalmaq yerinə, özlərini daha yaxşı anlamaları üçün cəsarətlə, hətta sevinclə öz gələcəkləri ilə üzləşirlər. Bundan başqa, musiqi ifası zamanı fərdlə musiqi qurupu arasındakı qarışıq və mürəkkəb əlaqələri misal göstərməklə caz musiqisi çərçivəsində bir və ya iki şəxs haqqında verilən hekayələr həm də daha çox bu qrupla bağlıdır. Violet, Co, Elis, Dorkas və Felisin özləri ilə bağlı hekayələri daha çox 1920-ci illərdəki caz mühitində yaşamış qaradərili şəhərlilərin həyatlarından bəhs edir. Vaxtilə söz hüququ əllərindən alınan afroamerikalılar məhz bu əsərdə ön planda verilir.

Ədəbiyyat

1. Ceymz Bolduin "Saninin blüzü" (2005). Cozef Çarlz Kenedi və Dana Coia "Romana giriş" (səh. 63-76). Nyu York, NY: Pirson (Əsli 1957-ci ildə nəşr olunmuşdur).
2. D. H. Barnes "Müvəffəqiyyətin əldə olunması: Toni Morisonun "Caz" əsərindəki miqrasiyanın çılğınlığı" (2000), D.L.Midleton, "Toni Morisonun romanı: Müasir tənqidçilik" (səh. 283-295). Nyu York və Biləmiş Krallıq London, Qarlend. Homi Bhabha "Kimliyin mühakiməsi: Frantz Fanon və müstəmləkə dövründən sonra müstəsna hüquqların əldə olunması"(Redaktor Bhabha).
3. "Mədəniyyətin məkanı" (səh. 40-65). Nyu York və London, Rutlec
4. Batler-Evans "İrq, cins və arzu: Toni Keyd Bambara, Toni Morison və Elis Ualkerin romanlarındakı təhkiyə strategiyaları". Filadelfiya, Templ Universiteti Nəşriyyatı.
5. R. Elison "Kölgə və hərəkət" (1972) Nyu York; Vintaj. Simon Fris "Musiqi və kimlik" (1996); Styuart Hol və Paul Dü Gey (redaktorlar) "Suallar və mədəni kimlik" (səh. 108-127) London, SAGE nəşriyyatı.
6. Henri Luiz Geytz "Caz" (1993); Henri Luiz Geytz və Hvame Antoni Apia (redaktorlar) "Toni Morison: Keçmiş və indi ilə bağlı tənqidi düşüncə tərzləri" (səh. 52-55).
7. Paul Gilroy "Qaradərili Atlantikalı: Müasirlik və ikili şüur" (1993), London və Nyu York, Verso.
8. Loriens Qrozberq "Kimlik və mədəni elmlər- Elə bu qədərmi?"; Stuart Hol və Paul Du Geyin redaktorluğu ilə " Mədəni kimliklə bağlı suallar" (səh. 87-107). London, SAGE.
9. Stuart Hol "Mədəni kimlik və diaspora" (1990); Redatoru C. Rezerford " Kimlik anlayışı: İctimaiyyət, mədəniyyət və müxtəliflik" (səh 222-237), London, BK, Loriens və Vişart.
10. Stuart Hol "Giriş: "Kimin kimliyə ehtiyacı var?" (1996), Stuart Hol və Paul dü Geyin redaktluğu ilə "Mədəni kimliklə bağlı suallar" (səh 1-17), London BK: SAGE.
11. Karolin Conz "İzlər və boşluqlar: Toni Morisonun "Caz" əsərində kimlik və təhkiyə". Afroamerikalıların rəyi ilə, 31-ci cild,3-cü nömrə (səh 481-495).
12. Barbara Uiliamz Luiz "Toni Morisonun "Caz" əsərində cazın funksiyası" (2000).
13. Devid.L. Midltonun redaktorluğu ilə "Toni Morisonun romanı: Müasir tənqid" (səh. 271-281). Nyu York və London,BK, Qerland.
14. Dirk Ludixkait "Toni Morisonun "Caz" əsərində kollektiv improvizasiya və hekayənin quruluşu. Ədəbi təfsir nəzəriyyəsi", 12-ci cild, 2-ci nömrə (səh. 165-187).
15. Cil Matus "Toni Morison" (1998), BK və Nyu York: Mançestr Universiteti Nəşriyyatı. Kobena Merser "Cəngəlliyə xoş gəldiniz: Postmodern siyasətdə kimlik və çeşitlilik" (1990).
16. Conatan Rezerford (redaktor) "Kimlik: İctimaiyyət, mədəniyyət və müxtəliflik" (səh. 43-71). London, BK: Loriens və Vişart.

В.А.Тахирова

Проявление афроамериканской идентичности в романе «Джаз»

Тони Моррисона

Резюме

История и культура афроамериканцев отражается в их музыке. По словам музыканта и критика Макс Роачна блюз и джаз отражает «ад чернокожего человека на земле». Несмотря на то, что «белые» люди эксплуатировали «чернокожих людей», благодаря этой музыке они могли остаться в живых и найти спокойствие. В 1920-х годах индивиды, считающие себя отстраненными от основной культуры начали заниматься джазом. Эта музыка дала им возможность свободно выражать свое творчество и личность.

V.A.Tahirova

African American Identity in the Novel "Jazz" by Toni Morrison

Summary

The history and culture of the African American people are embodied in their music. Blues and jazz music expresses "the black man's hell on earth" to use musician and critic Max Roach's words,

and in music “the black man” finds comfort and courage to survive, despite the white man’s exploitation of him. Individuals who felt alienated from the central culture in the 1920s were attracted to jazz. It promised them “greater freedom of expression, both artistically and personally”.

*Rəyçilər: f.e.d., dos. S.Zeynalova
ADU-nun Xarici dillər kafedrası
(29.03.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №07)).*

Redaksiyaya daxil olub: 31.03.2017

С.А.АБУШОВА

E-mail: sevinj@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЭЗИЯ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ

Ключевые слова: поэзия, перевод, современный, русский, коннотация.

Açar sözlər: poeziya, tərcümə, müasir, rus, konnotasiya.

Key words: poetry, translation, modern, Russian, connotation.

Поэзия XX в. по праву и сегодня считается современной. Причина кроется не только в самих стихах, заслуживающих эпитета *современный*, но и в самом содержании понятия «современный», «современность». Поэзия вообще явление достаточно вневременное и внепространственное. Не случайно Осип Мандельштам называл стихи письмом, брошенным в вечность. Когда и для кого они окажутся современными, тот и окажется их адресатом.

Творчество Нигяр Рафибейли занимает особое место в истории азербайджанской поэзии XX в. Несколько литературных и нелитературных факторов определили исключительность статуса поэтессы. Дочь Худадат бека Рафибекова, министра здравоохранения Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920 гг. и генерал-губернатора Гянджи, подвергалась гонениям в советское время, но до конца осталась верна гуманистическим идеалам азербайджанской поэзии, не «трансформировалась» в пролетарского поэта. Вышла замуж за Расула Рза, которого можно назвать продолжателем традиции пролетарского стиха в новой азербайджанской поэзии. Остается добавить, что Нигяр Рафибейли – мать народного писателя Азербайджана Анара. В сознании азербайджанцев сложился очень обаятельный образ Нигяр ханум, женщины и поэтессы. Стихи ее пользуются большой популярностью. Поэзия Нигяр Рафибейли проникновенна, глубоко лирична и чувственна. Это очень правдивые и искренние стихи. Человечность и высокий гуманизм поэзии Нигяр Рафибейли обеспечил ей бессмертие. Пройдут века, XX столетие станет глубокой историей, стихи Нигяр Рафибейли будут упоминать в одном ряду со стихами ее великой предшественницы и землячки Мехсети ханум Гянджеви. В XX в. сложилась традиция перевода азербайджанской поэзии на русский язык. Традиция перевода восточной поэзии на русский язык появилась значительно раньше. Достаточно вспомнить переводы А. А. Фета из Хафиза. Разумеется, в этих переводах отражались представления русских людей о Востоке. Иными словами, не Восток как таковой представлен в русских переводах, а русские стандартные когнитивные модели, в которых представлены фрагменты русской картины мира. В данном случае фрагменты восточного характера.

В этой статье будет проведен анализ перевода одного стихотворения Н.Рафибейли, выполненного известным переводчиком В.Портновым. С самого начала следует отметить информационную точность перевода. В случае поэзии информационная точность непосредственно связана с используемыми символами, характером создаваемых образов. Эти символы воссоздаются на лексико-семантическом уровне или субституируются в соответствии со знаками, используемыми в подлиннике. При этом переводчику не удастся воспроизвести коннотации. Дело тут не в уровне переводческого мастерства, не в том, что ему удалось, а что осталось за гранью его возможностей. Суть проблемы в том, что разные языки насыщены различными

символическими представлениями о мире, которые не совпадают и не могут совпасть. Конкретика коннотаций складывается на протяжении столетий. Разумеется, совпадения исключать полностью нельзя, но во всяком случае рассчитывать на них также не приходится. В случае же сохранения переводчиком символики подлинника создается впечатление, что эта реальность. На самом деле такая реальность обманчива.

Для анализа избрано широко известное и очень популярное стихотворение Н.Рафибейли “Neyləyim”. Стихотворение подвергается сопоставительному анализу с переводом В. Портнова. Первое четверостишие звучит следующим образом: “Ala gözlüm, səndən aygı gecələr Bir il kimi uzun olur neyləyim? Vağçamızda qızıl güllər hər səhər Tezdən açır, vaxtsiz solur, neyləyim?” В переводе: «Мой сероглазый, ночи без тебя Проходят, словно годы, – что мне делать? Увяли розы ранние, скорбя, Такая уж порода – что мне делать? (1, с. 269). В переводе стихи называются «Что мне делать».

Как отмечалось выше, информационная точность перевода налицо. Если исходить только из фактора адекватности передачи информации, смыслового содержания стиха, то можно однозначно утверждать, что перевод удался. В этой статье мы ставим перед собой задачу выяснить, насколько соответствует перевод подлиннику в плане передачи коннотаций, экспрессивно-образного и соответственно когнитивного содержания. Важно и то обстоятельство, что в поэзии смысловое содержание значительно интенсивнее связано с коннотациями, чем в прозе. Следовательно, проблема восстановления коннотаций выдвигается на передний план.

В отмеченном плане характерна и знаменательна субституция названия. Иными словами, название перевода в плане передачи информации полностью адекватно, с точки зрения же коннотаций подлинник значительно богаче. Кроме того, название подлинника значительно объемнее с точки зрения вертикального контекста. Например, вопрос в подлиннике даже не риторический, это вообще не вопрос, а междометие, крик души, слово, обозначающее состояние души. В переводе это вопрос, реальный вопрос, сопровождаемый соответствующим графическим знаком – вопросительным. В подлиннике азербайджанское слово идиоматично. Конечно, реальны и ситуации, в которых вопрос актуализируется, но важно и то, что в случае актуализации вопроса он и звучит иначе. Например, *bəs mən indi neyləyim*. Характерно, что даже в случае расширения конструкции эмоциональность доминирует над семантикой. Ср. также в азербайджанском языке использование этого формального вопроса в значении «а мне-то что». В названии стихотворения Н. Рафибейли выражение *neyləyim* это что-то вроде русского «как же быть», когда важен не вопрос и вопросительная форма, а эмоциональный всплеск. Возможно, выражение *без тебя*, вынесенное в название, больше соответствовало бы духу оригинала.

В оригинале очень большой эмоциональной нагрузкой выделяется слово *uzun*. Оно насыщено предметным содержанием, и читатель воспринимает буквально эту «долготу». С точки зрения передачи смысла оно избыточно, поскольку сравнение с годом достаточно для передачи значения «долго». Слово *uzun*, несмотря на то, что оно лишено коннотации, в контексте важно именно с точки зрения выполнения эмоциональной функции. Сопоставление азербайджанского выражения *bir il kimi* с русским *проходят, словно годы* также способно выявить существенные различия. Азербайджанское выражение с точки зрения эмоциональной структуры строится на актуализации числительного *bir*. Если попытаться перевести его на русский язык, то следует выбрать не буквальный субститут *один*, а эмоционально насыщенный – *целый*. Именно семантика слова «целый» и организует эмоциональное содержание всего высказывания. Здесь даже ощущается протяженность во времени этого «целый». В выражении *bir il kimi* экспрессия связана не с понятием «год», а со словом *bir*, которое актуализирует долготу, протяженность, нескончаемость этого года.

В подлиннике особое звучание приобретает и слово *ayrı*, которое нельзя смешивать со значением, придаваемым различным словам формантом *-siz*, например, *sənsiz*. Конечно, по-русски и то и другое передается как *без тебя*. Это и означает информационную точность, т.е. оба азербайджанских выражения на русский язык переводятся одинаково. Однако сами эти выражения отличаются оттенками, которые способны приобретать актуальность в различных контекстах. В одном случае подчеркивается лишенность чего-либо, в другом – факт одинокого существования. Чтобы объяснить разницу можно обратиться к следующему примеру. Существование человека до любви и соответственно в ожидании любви – это одиночество одного порядка, ср. это одинокий человек. Существование человека после любви, лишенного любви, – это одиночество иного порядка. Конечно, можно сказать, что в стихотворении как раз подчеркивается лишенность, однако слово *ayrı* актуализирует семантику «вне». Ср. в английском языке *motherless child*, но *child without mother*.

Анализ показывает, что в следующем фрагменте переводчик опускает слова оригинала и в переводе добавляет слова, отсутствующие здесь. Если учесть, что каждое слово, особенно в поэтическом произведении, нагружено особым смыслом и соответственно специальной функцией, то становится понятно, что как сокращение, так и увеличение количества знаков не оставляет стих равнодушным. Если сравнить заключительные слова первого куплета, то выпукло представлено несоответствие в словосочетании *Увяли розы ранние, скорбя. Такая уж порода, – что мне делать?* В оригинале: “Bağçamızda qızılğüllər hər səhər Tezdən açır, vaxtsiz solur, neyləyim?”

Возможно, такого рода несоответствия и не столь значительны, но сопоставительный анализ способен выявить невосполнимые коннотации. Например, существенную роль в подлиннике играет слово *bağçamızda*. Сад (наш сад, твой и мой) олицетворяет родное и поэтому осиротевшее пространство. Это вовсе не случайное слово, вставленное ради рифмы (как обычно говорят, интерпретируя то, что не поддается интерпретации). Поскольку слово-знак продолжает смысловую динамику стиха, оно становится важнейшим символом, выполняющим в тексте одну из ключевых функций. В переводе упоминание о цветущем нашем саде отсутствует, соответственно сама конфигурация становится нейтральной, здесь речь идет о цветах вообще. Но важно даже не это. Несоответствие увеличивает фраза о породе роз – такая уж порода. Здесь не только эмоциональное, но и когнитивное несоответствие. Ведь если у роз такая порода, что они быстро вянут, то причем здесь отсутствие *сероглазого*. В подлиннике, как это понятно, «все беды» связаны с тем, что нет любимого. Поэтому и *сад-наш сад* выполняет функцию олицетворения, и ночи длинные как целый год, и розы вянут. На самом деле в переводе совершенно смещены акценты, т.е. что мне делать с этими розами, такая уж у них порода. В подлиннике использовано очень сильное азербайджанское слово *vaxtsiz – vaxtsiz solur*. Кроме того, что слово *vaxtsiz* характеризуется отрицательной коннотацией (ср., например, русское *безвременно ушедший* о человеке), оно полностью противоположно предлагаемому в переводе смыслу. Так, в переводе, как мы видели, нас пытаются убедить, что розы таковы по природе (может только сероглазый сможет изменить их). В оригинале же, напротив, использование слова *vaxtsiz* говорит о том, что трагедия цветов в неожиданном противоречии природе. Предметно-логическая информация также согласуется с оригиналом и противоречит переводу. Иными словами, розы остаются в цветущем состоянии несколько дней. Конечно, в природе существуют и розы-однодневки, но не о них речь у Нигяр ханум.

Второе четверостишие звучит следующим образом: *Nəgizlərin gözü yaşla dolanda, Vənövşələr baxıb gəmgin olanda, Gərənfilin gözü yolda qalanda, Yasəmənələr saçın yolur neyləyim*. В переводе: В слезах нарциссы, от души их жаль, В глазах фиалок – синяя печаль, Гвоздики неотрывно смотрят вдаль, Тоскует вся природа, – что мне делать? (1, 270).

В этом фрагменте обращают на себя внимание переводческие находки, которые, тем не менее, вызывают возражение. Конечно, только большой удачей можно объяснить возможности семиотических систем, проявляющиеся в адекватности сразу в нескольких планах, и смысловом, и образном, и коннотативном. В любом другом случае переводчик оформляет перевод «по-своему», чтобы получилось что-то похожее на языке перевода. Поэтому он и дополняет текст, вводит в него новые элементы, отсутствующие в подлиннике, но, с его точки зрения, соответствующие создаваемой ситуации. Именно этому критерию и отвечало выражение *такая уж порода* – что мне делать, рассмотренное выше. Во втором четверостишии также обнаруживаются такого рода дополнения. Например, совершенно лишними и ненужными выглядят слова *от души их жаль*: «В слезах нарциссы, от души их жаль». Несмотря на фразеологизм *от души*, подчеркивающий экспрессивное начало в стихе, он выглядит здесь тривиальным и простонародным выражением. В смысловом отношении фразеологизм также неуместен, поскольку создает дистанцию между нарциссами и поэтом. Поэту их от души жаль, но если ему кого-то от души жаль, следовательно, он с ним не отождествляется. Ему жаль, да и только, не более того. Как отмечалось выше, в стихе Нигяр ханум сад и цветы отождествляются с самой девушкой, адресантом, цветы олицетворяют человека, его внутреннее состояние.

Второе четверостишие очень богато в языковом плане. Состояние каждого цветка раскрывается посредством коннотативно насыщенных выражений, своеобразных топосов в системе азербайджанского языкового мышления. Конечно, передать соответствующие коннотации на другом языке крайне сложно, если не невозможно. Можно буквально сохранить лексико-семантические конфигурации оригинала, но ведь они, как это понятно, не будут воспроизводить коннотаций оригинала. Кроме того, такой буквализм, как и всегда, будет искажать поэтическую форму, противоречить ей. Поэтому переводчик и в этом случае идет своим путем, но в этом случае стих многое теряет в плане коннотации. Например, в предложении *Nərgizlərin gözü yaşla dolanda* выделяется устойчивое словосочетание *gözü yaşla dolmaq*. В переводе эта фраза звучит следующим образом: В слезах нарциссы, от души их жаль (1, с. 270). Как уже отмечалось, фразеологизм *от души* здесь неуместен. *От души их жаль* означает, что *их искренне жаль*. Фраза выглядит как текст некролога. Кроме того, *gözü yaşla dolmaq* вовсе не означает «обливаться слезами». Выражение подчеркивает особое состояние человека, когда он испытывает сильнейшее волнение, но не плачет. Кстати, плач сам по себе означает нервную разрядку.

В глазах фиалок синяя печаль – вторая фраза второго четверостишия. В подлиннике – *Bənövşələr baxıb gəmgin olanda*. Следует отметить, что в данном случае переводчик использует очень сильное экспрессивное средство – *синяя печаль*. Напротив, нейтральным является выражение в оригинале.

Третий стих в оригинале *Gərənfilin gözü yolda qalanda* переводится как *Гвоздики неотрывно смотрят вдаль* (1, с. 270). Это еще один пример смысловой точности при трансформации коннотации. Так, русское выражение *неотрывно смотреть вдаль* вовсе не адекватно азербайджанскому *gözləri yolda qaldı*. Азербайджанское выражение является фразеологическим. Конечно, можно предположить, что образная основа выражения *gözləri yolda qaldı* способна актуализироваться, но в принципе здесь мы имеем дело с единицей вторичной номинации. Это обстоятельство и делает значение неоднозначным. Так, фразеологизм *gözləri yolda qaldı* означает тоску, разлуку. В Азербайджанско-русском фразеологическом словаре А.А.Оруджева фразеологизм *gözü yolda qalmaq* объясняется следующим образом: «ждать не дожидаться, все глаза посмотреть, томиться в ожидании» (2, с. 175). Наиболее точной семой в данной дефиниции, придающей точность (или относительную точность) всей словарной статье,

является сема «томление». Надо сказать, что русские выражения *ждать не дожидаться* и *все глаза проглядеть* характеризуются даже комическим оттенком.

Столь же сильным является и выражение *saçlarını yolmaq*. Оно соответствует азербайджанскому или, возможно, общевосточному стандарту, когда женщины распускают волосы и выдирают их, что означает проявление сильного горя. Конечно, в русском языке также употребительно выражение *рвать на себе волосы*, но оно полностью фразеологизировано и означает «сильное отчаяние» (3, с. 459). В азербайджанском фразеологизме влияние образной основы является более сильным. Кроме того, нередки случаи употребления в совмещенной функции и актуализации образа. В стихе Н.Рафибейли это как раз тот случай.

В переводе не делается даже попытка хоть как-то передать стих *Yasəmənələr saçın yolur*. Вместо этого по неизвестной причине вводится предложение *Тоскует вся природа, – что мне делать?* (1, с. 270). Как говорится, не о природе речь.

В заключении можно еще раз сказать, что рассмотренный перевод можно считать вполне удовлетворительным с точки зрения передачи информационного содержания. Что касается коннотаций, то они не затронуты. Проблема также в том, как воспринимает такие стихи русский читатель, воспитанный на традициях русской поэзии. Соответствует ли такого рода псевдовосточный стиль русским представлениям о восточной поэзии. На наш взгляд, если сегодня существует необходимость в русских переводах азербайджанской поэзии, то они должны быть выполнены вновь.

Литература

1. Антология азербайджанской поэзии в 3 томах. Том 2. Баку: Нурлан, 2009.
2. Оруджев А.А. Азербайджанско-русский фразеологический словарь. Баку, 1976
3. Фразеологический словарь русского языка. СПб., 2013.

S.Ə.Abuşova

Müasir Azərbaycan poeziyası rus tərcümələrində Xülasə

Məqalə Azərbaycan poeziyasının rus tərcümələrinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində Nigar Rəfibəylinin V.Portnov tərəfindən tərcümə olunmuş bir şeəri dayanır. Tərcümənin informativ dəqiqliyi qeyd olunur. Eyni zamanda tərcüməçi konnotasiyaları verə bilmir. Konnotasiyaların məzmununa uyğun gəlməməsi gənunauyğun səciyyə daşıyır və tərcüməçinin mahərətindən asılı deyil. İnformasiya universal səciyyə daşıyır, konnotasiya – milli və özəl. Əgər bu hal təbiidirsə, deməli, poeziya ümumiyyətlə tərcüməyə gəlmir, burada yalnız orijinalın motivləri ilə bağlı müstəqil şeirlər ola bilər.

S.A.Abushova

Modern Azerbaijani Poetry in Russian Translations Summary

The article deals with the translation of Azerbaijani poetry in Russian. The translation of one poem by Nigar Rafibeyli made by V.Portnov is the center of attention. The informational exactness is mentioned. In this case, the translator can not convey the connotations. This discrepancy of connotations to the semantic content of the verse is logical and does not depend on the skill of the translator. The information is universal, the connotation is nationally specific. If this is natural, then we must assert that poetry in general does not lend itself to translation, and there can be only own verses on the motives of the original.

Rəyçi: prof. A.M.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2017

И.К.АЛЕСКЕРОВА*E-mail: aleskerova.i@gmail.com***Западный университет**

(г. Баку, ул. Истиглалият, 27)

РАССКАЗЫ С.МОЭМА И Дж.ФАУЛЗА В СВЕТЕ СИНТЕЗА ИДЕЙ РЕАЛИЗМА И МОДЕРНИЗМА

*Ключевые слова: реалист, рассказы, существование, модернизм.**Açar sözlər: realist, hekayələr, varlıq, modernizm.**Key words: realist, short stories, existence, modernism.*

Сомерсет Моэм является автором многих романов, пьес и критических очерков. Но особое место в его творчестве занимают рассказы. Их критический анализ свидетельствует о том, что С.Моэм следует объективно отнести к представителям критического реализма. Нет, пожалуй, в таких случаях важнее и достовернее, чем собственная оценка художественного метода. Так, С.Моэм сам недвусмысленно подчеркнул: «...я ведь как-никак реалист и в своих произведениях всегда стараюсь оставаться верным жизни. Я тщательно и решительно избегаю всего фантастического и причудливого, равно как и писательского произвола» (6, с. 112). Суровый взгляд на общественные связи между людьми разных классов и сословий в Англии, трезвая оценка событий, ясная и чёткая фабула, нетерпимое отношение к любому негативу, намеренная локализация центральных событий лишней раз подтверждают это.

Между тем некоторые русские и европейские исследователи осторожно высказываются в отношении ясной приверженности английского писателя реализму. В.Днепров, к примеру, полагает, что творчество Моэма лежало в стороне от магистральных тенденций в литературе и искусстве середины XX столетия. Г.Д.Жангиева считает, что в большинстве своих рассказов С.Моэм не сумел подняться до «сияющих высот реализма, каких достигли некоторые его великие современники – Бернард Шоу, Джон Голсуорси и Герберт Уэллс». Одновременно с тем она подчёркивает, что «он, бесспорно, не лишён большого таланта, остроумия и весьма острой наблюдательности» (2, с. 57). Так или иначе, мы собираемся показать в настоящей статье, что в этих и других суждениях есть «белые пятна». Можно ли брать за основу в буквальном смысле, скажем, вышеприведённое высказывание Г.Д.Жангиевой? Вряд ли, ведь «большого таланта, остроумия и острой наблюдательности» никоим образом не лишены и некоторые передовые писатели-модернисты. Джон Фаулз среди них – вообще в первых рядах.

Но эти определения в то же самое время говорят нам одновременно и о самобытности рассказов С.Моэма. Эта самобытность, как один из наиболее ярких признаков синтеза реализма и модернизма, на наш взгляд, проявляется в том, что писатель всегда старался придерживаться сдержанной и до предела отточенной прозы. В своих рассказах он часто обнаруживает умение находить «единственно возможные слова и единственно возможный порядок их размещения в предложении. Я хотел, - писал С.Моэм, - излагать только сухие факты, вовсе стараясь при этом не употреблять прилагательных» (5, с. 32). И в самом деле, сложный и неординарный мир его «малой прозы» не расцвечен красками. Поэтому можно утверждать, что он в известной степени лишён метафоричности. Рассказы его в большинстве своём лаконичны, а ход повествования даже несколько скуповатый.

Синтезированный мир идей стал предметом научного исследования в критической литературе разных исторических периодов. Так, М.Злобина цитировала мнение Джеймса Олдриджа по этому поводу. Он писал: «Они (рассказы Моэма) есть нечто немаловажное для всей истории английской литературы, прямо и непосредственно примыкают к направлению критического реализма. И это при том очевидном факте, что Моэм не сумел-таки выработать собственной социально-политической точки зрения, не сплавил свой оригинальный ум и нестандартные взгляды в убедительный социальный, идеологический и политический комментарий, выраженный в наиболее ярких художественных образах» (3, с. 73). Вероятно, английский критик выразился слишком категорично, но это суждение, как представляется, недалеко от истины. Писатель пояснял: «В моих произведениях «малой формы» нет, да и вообще быть не может особенной сердечной теплоты, широкой человечности и душевной ясности, которую мы находим разве что у самых величайших писателей России и Европы» (9, с. 99-100). Как бы не лукавил английский писатель, зерно истины в этом признании есть. С.Моэм, скорее, создавал свои лучшие рассказы на стыке реализма и модернизма, нежели являлся приверженцем одного художественного метода. Синтез идей, принадлежащих писателям разного миросозерцания – это его излюбленный приём. В.Днепров указывал, что в ряде его рассказов немало таких моментов, которые явно не соответствуют традиционному принципу реалистического искусства – «изображать отрицательную действительность при всей её отрицательности, но при свете красоты и разума» (1, с. 309).

Как и слова Г.Жантиевой, их также нельзя воспринимать прямолинейно. В той же работе критик сделал упор именно на критериях красоты и разума. Панацеей творчества С.Моэма, по его же мнению, всё-таки следует считать «красоту и добро, прозу культурную, вполне естественную, отточенную и сдержанную, без каких-нибудь искусственных попыток специально удивлять читателя необычными словоупотреблениями» (1, с. 309-310). Недаром С.Моэм слыл у себя на родине блестящим стилистом. Это содействовало тому, что прозаик был бесконечно далёк от разного рода экспериментаторских новшеств, нередко выступал в периодике против так называемых в европейской литературе XX века «атак на традиционность».

В чём же заключается этот синтез идей, где первое понятие как бы противоречит последующему? По нашему мнению, некоторые его рассказы из циклов «Трепет листа» и «Маленькие истории» отличаются богатством реалистического содержания, демонстрируя остроту критической мысли, в частности, определённый социологический анализ душевного состояния героев. Они же, то есть рассказы-новеллы, бесспорно, представляют собой ценный информативный материал для изучения наиболее общих тенденций современной литературы Великобритании.

Например, рассказ «Завод» определённно отличается драматизмом ключевой ситуации. Он строго реалистичен по характеру отражения естественной психологии поведения центрального героя Лоусона. Автор не скрывает многочисленных странностей и противоречий в его натуре. Но характер главного действующего лица выдержан в лучших традициях европейского критического реализма. В то же время острая драматическая напряжённость неожиданно и неоправданно снята традиционным ритуалом чаепития, которое здесь обставлено по старинным национальным законам. Несложно было довести определённый фрагмент текста до накала, учитывая неприязненные отношения между некоторыми героями. Но С.Моэму тут же мешает некая разнеженность героев на свободе. Многие из них сознательно отстраняются от цивилизации, страшатся её и потому выбирают тихий и размеренный образ жизни. Так, Лоусона по ходу повествования «раздражала цивилизация». Он всей душой полюбил прекрасный остров Самоа и «мечтал быть как можно ближе к ласковой плодородной

земле. От одного общения с примитивными существами Лоусон чувствовал себя более свободным, чем прежде» (6, с. 106). Социальный анализ тем самым приглашен, а герой, всецело погружённый в экзотику края, которому оказывается он предан всей душой, всё больше временами начинает походить на персонаж из экзистенциальных произведений.

Примечательно, что это своеобразие пера С.Моэма оказывается сродни его младшему современнику – Д.Фаулзу. Выдающийся английский писатель, парадоксалист по складу мышления, как и С.Моэм, прославился прежде всего своими романами «Маг», «Коллекционер», «Волхв», «Любовница французского лейтенанта» и некоторыми другими. Но не менее популярным на Западе стали его рассказы в сборнике «Башня из Чёрного Дерева». В ней пять новелл, и каждая из них являет собой причудливый сплав реализма и модернизма. В них поднят ряд острых и волнующих человечество проблем глубоко нравственного содержания. Д.Фаулз неизменно стоит на стороне «обиженных и оскорблённых». Он далеко не безразличен к судьбам тех, кто в силу объективных, то есть независящих от собственной воли, и в то же время субъективных (роковых) причин не смог реализовать себя. Вместе с тем все пять новелл указанного сборника отличает таинственная, магическая или мистическая атмосфера, проникновение в глубины человеческого подсознания и т.п.

Во второй половине XX в. в Великобритании трудно найти ещё такого писателя, который представляет собой, образно выражаясь, тип всемирного «боления» за людей. Как и С.Моэм, он пишет о том, что в современном ему европейском обществе гармония внутреннего мира у людей разъята. Вместе с тем прозаик, склонный в названном сборнике рассказов к реалистическому отражению характеров и обстоятельств, сквозь дебри всеобщего разброда и хаоса показал болезненную реакцию человека на текущие события. Эти типичные черты творчества писателя-модерниста соприкоснулись с умением воспроизвести цельную личность, подтвердив свои намерения однозначными и твёрдыми реалистическими выводами и обобщениями. Философия Фаулза в рассказах сложна и внутренне противоречива. Кто-то (Д.В.Затонский) видел в них зрелого мастера-реалиста, которому вовсе не чужды людские страдания. Другие (например, А.Залите) основные методы проникновения в психологию личности приравнивали к умственному труду холодных аналитиков, которые с высоты модернистского видения зорко, но и пристрастно вглядываются в картины социального бытия с магических или мистических позиций.

Первые считали, что в рассказах «Гуча», «Элидюк» и других названного сборника Дж.Фаулз попытался выразить свои религиозно-этические взгляды. Предполагали, что совесть без Бога – это самое ужасное, что есть на свете, и она может привести личность к безнравственности. В этом и можно увидеть европейский «тип боления» за человека. Вторые же отрицали этот аспект, полагая, что Дж.Фаулз предлагает читателю не «веру в Бога», но лишь «игру в него». Поэтому одни критики относили Фаулза к «истинному христианину» и видели в его рассказах манеру письма зрелого реалиста. Другие, напротив, отрицали наличие в его творчестве христианской добродетели, записывая в актив писателей-модернистов. В любом случае при столь явно расходящихся оценках считаем верным мнение Т.Красавченко, который, пытаясь гармонизировать различные точки зрения, подчёркивал: «Творчество Джона Фаулза адекватно и понятно мироощущению современного человека. Писатель, отнюдь не подстраиваясь под читателя, порой открывая нелюбезную правду о человеке, затрагивает живой нерв жизни, расширяет представление о ней и об искусстве (4, с. 6).

Нам важно подчеркнуть, что в рассказах С.Моэма лучшие представители европейской интеллигенции нередко сталкиваются с миром лжи, косности и стяжательства. В этом смысле большинство критиков сходится во мнении, что его «малую прозу»

целесообразно называть «интеллектуальной». Характерно, что цикл рассказов «Башня из Чёрного Дерева» Джона Фаулза тоже является ярким образцом интеллектуальной «малой прозы». Однако направленность художественного изображения характеров общая, а тактические подходы к реализации поставленной цели разные. Д. Фаулз очень любит играть словами, помещать читателя в лабиринт словесной путаницы, чтобы привести к неожиданному и непредсказуемому финалу. Так, «рабочее название сборника рассказов первоначально было «Вариации». «В будущей «Башне...» мне самому хотелось указать на определённые вариации как некоторых тем моих предыдущих книг, так и установить манеру повествования...» (11, с. 3)

Насколько нам удалось выяснить, в рассказах С. Моэма такая связь как на уровне лингвистических ухищрений, так и художественного текста особо не просматривается. Занимательность – вот его конёк. Недаром Р. Олдингтон свидетельствует о том, что у С. Моэма «необыкновенный дар рассказчика, отсутствие формальных ухищрений и претенциозности» (8, с. 10). А. Уилсон к тому же добавлял: «строгое совершенство формы» (1, с. 112).

Рассказы Моэма в этом отношении лишний раз подтверждают верность идеи синтеза двух методов. С одной стороны, герои действуют в локальном пространстве, их внутренний мир строго ограничен сжатыми временными рамками. Это стойкая черта писателей-реалистов. К примеру, подробная проработка бытовых деталей никогда не являлась его самоцелью, писателю также чужда замедленность действия в откровенно гипертрофированном психологическом микромире своих героев. С другой стороны, автор не прочь прибегнуть к искусственно создаваемой пространственной и временной масштабности широкого эпического повествования. Тогда поведение героев словно отделяется от образа их мыслей, они начинают жить и действовать вне пределов авторского мышления, то есть сами по себе, подчиняясь логике событий, которые чаще излагаются в более крупных жанровых формах (прежде всего, романых). А. А. Палий по этому поводу подметил, что мир рассказов С. Моэма с его разношёрстным населением сосуществует как бы отдельно от многочисленных философских раздумий героев его же, кстати, романов. Это структурное нарушение (или противоречие) ближе, конечно же, мировидению писателей-модернистов.

Напротив, о тесном единстве романного и новеллистического жанров в творчестве Джона Фаулза упоминали очень многие исследователи. Между новеллами сборника и романами Фаулза нетрудно разглядеть прямые и косвенные аналогии, как идейно-проблематические, так и сюжетные. Так, практически все рассказы «Башни из Чёрного Дерева» строятся по модели, во многом напоминающими его нашумевший роман «Волхв». Композиция и тональность повествования рассказа «Бедняжка Коко» приводит на память «Коллекционера»; ощутимы также фабульные аналогии между его рассказом «Облако» и известным романом «Любовница французского лейтенанта». «При пристальном чтении обнаруживается не столь очевидное сходство мотивов и образно-стилевого строя «Элидюка» и «Загадки», как отмечает видный исследователь Н. Пальцев (7, с. 14). Как видим, противоречие структурного плана, которое свидетельствует о своеобразном симбиозе реализма и модернизма, при сравнении с аналогичным явлением в рассказах Фаулза отсутствует.

Итак, реалистические и модернистские черты в творчестве С. Моэма и Фаулза, чередуясь между собой, следуют, как говорится, «рука об руку». Но индивидуальное своеобразие их рассказов, в основном раскрывающееся в их теоретических исканиях, говорит нам об индивидуальности их почерка.

Литература

1. Днепров В. Черты романа XX века. М.-Л.: Советский писатель, 1965.
2. Жантиева Д.Г. Некоторые «итоги» и «точки зрения». Эстетические взгляды и творческий путь Сомерсета Моэма // Иностранная литература, 1960, № 2.
3. Злобина М. Сюрпризы Сомерсета Моэма // Новый мир, 1961, № 9.
4. Красавченко Т. Коллекционеры и художники // Фаулз Дж. Коллекционер. М.: Известия, 1991.
5. Моэм С. Подводя итоги. М.: Художественная литература, 1957.
6. Моэм С. Человек, у которого была совесть. В кн.: Собрание сочинений в четырёх томах. Т 4. Статьи и письма.
7. Пальцев Н. Суть творчества, суть чудотворства ...// Fowles J. The Ebony Tower. Eliduc. The Enigma. М., 1980.
8. Aldington R.W. S. Maugham. Novelist. Essayist. Dramatist. New-York, 1939.
9. Maugham W.S. A Writer's Note book. Heinemann. Melbourne. London. Toronto. 1952, pp. 99-100.
10. Maugham W.S. Twelve stories selected and with an introduction by Wilson A. London, 1966, P. IX.
11. Fowles J. The Ebony Tower. Eliduc. The Enigma. М., 1980.

I.K.Ələsgərova

Realizm və modernizm ideyalarının sintezi işığında S.Moemin və C.Faulzun hekayələri Xülasə

Bu məqalədə hər iki yazıcının yazı metodları fərqləndirilir. Əvvəlcə S.Moemin hekayələrində göstərdiyi realist ideyalarını təsvir edilir. Sonra isə Faulzun novellalarında modernist ideyalarının istifadə olunduğunu göstərməyə cəhd olunub. Məqalədə hər iki yazıcının bir neçə hekayəsi təhlil olunmuşdur.

I.K.Alasgarova

S.Moem and J.Faulza's Stories in the Light of the Synthesis of Ideas of Realism and Modernism Summary

In this article we tried to compare the both writes' manner of writing. At first, we described S. Maugham's short stories and the main realistic arguments given in them by the writer. Then we showed using of the same ideas in Fowles' novels. Finally, we noted that S. Maugham used realistic picture of characters but Fowles preferred using modernist manner of writing.

Rəyçi: prof. N.C.Məmmədخانова

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2017

И.А.ИСАХАНЛЫ

доктор философии по педагогике

Институт Литературы им. Низами НАНА

(г. Баку, пр. Г. Джавида, 31)

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСТВА СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА НА АЗЕРБАЙДЖАНО-РУССКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

Ключевые слова: Сергей Есенин, Есенин и Азербайджан, азербайджано-русские литературные связи, проблемы азербайджанского литературоведения

Açar sözlər: Serqey Yesenin, Yesenin və Azərbaycan, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının problemləri

Key words: Sergei Yesenin, Yesenin and Azerbaijan, Azerbaijani-Russian literary relations, problems of literary criticism in Azerbaijan

Отдельные формы литературных связей всегда широко использовались и продолжают использоваться в мире для соприкосновения различных культур, разных народов. Хотя после восстановления в 1991 году Азербайджаном своей независимости, на протяжении небольшого периода времени в азербайджано-русских литературных связях и наблюдался некоторый застой, с XXI века эти связи, межнациональные отношения в различных областях жизни в целом, стали проявляться в еще более рациональной форме. Огромная роль в продуктивности таких связей между народами, в их систематическом развитии, несомненно, принадлежит общению и взаимопониманию между ними. Неоспорима в этом вопросе и роль литературной деятельности выдающихся мастеров пера разных народов, а также их личных связей в плане этой деятельности.

Вне всякого сомнения, важную роль в развитии азербайджано-русских культурных связей, а также в усилении интереса русских поэтов и писателей к Азербайджану сыграли дружеские отношения между представителями передовой интеллигенции наших народов – Бакихановым и Грибоедовым, Бакихановым и Пушкиным, Бестужевым-Марлинским и Ахундовым, Зардаби и Толстым.

В первой половине XIX века в Азербайджане побывали такие знаменитые представители русской интеллигенции, как Грибоедов, Пушкин, Лермонтов, Бестужев-Марлинский, во второй половине века Полонский, Островский, Чехов, Горький.

В начале XX века, до революции Баку посетили В.Брюсов, А.Куприн, а после революции целый ряд знаменитых русских поэтов и писателей – М.Горький, В.Иванов, В.Хлебников, С.Городецкий, В.Каменский, Н.Тихонов, А.Фадеев, Д.Бедный, С.Есенин, В.Маяковский, В.Киршон, И.Уткин, Н.Асеев, П.Антокольский, К.Симонов, М.Алигер, В.Луговской, А.Адалис, Ю.Долматовский и др. Хотя большинство упомянутых русских поэтов и писателей посетили Баку с кратковременными визитами, некоторые из них, например, В.Иванов, С.Городецкий, В.Хлебников, С.Есенин некоторое время жили и творили здесь.

В.Иванов жил в Баку почти на протяжении 5 лет, преподавал в Бакинском университете. Именно здесь он получил ученую степень доктора филологических наук и ученое звание профессора.

Проживавший в Баку некоторое время С.Городецкий, в период существования Азербайджанской Демократической Республики (май 1918 - апрель 1920) был членом нескольких литературных обществ, написал ряд стихов, посвященных жизни рабочих-нефтяников.

Несколько раз побывал в Баку серьезно интересовавшийся восточной тематикой В.Хлебников. Под впечатлением от поэмы великого Низами «Лейли и Меджнун» он даже написал поэму «Лейла и Мадлум». В конце своей жизни В.Хлебников вновь приехал в Баку и некоторое время жил здесь.

А Бакинский период жизни, великого русского поэта Сергея Есенина, можно сказать, был самым плодотворным и одним из самых интересных периодов его творчества. Это творчество невозможно представить без Баку. Неслучайно, что исследователи Есенина называют Бакинский период «золотым периодом» в творчестве поэта, сравнивая его с «Болдинской осенью» творчества Пушкина.

В азербайджанском литературоведении азербайджано-русские литературно-культурные связи, традиционно, рассматривались на примере творчества разных поэтов и писателей. В данном плане, исследование этих связей в контексте творчества С.Есенина, является, также, одним из важных направлений в азербайджанском литературоведении.

Связь С.Есенина с литературным процессом в Азербайджане, использование его творчества азербайджанскими поэтами и переводчиками, в целом, проблема поэтического освоения и пр. изучены в азербайджанском литературоведении в различных аспектах С.Турабовым, А.Халиловым, Р.Новрузовым, Я.Гулузаде, Г.Гурбановой, П.Мамедовой, Г.Шипулиной и другими. В их статьях, диссертациях и монографиях исследованы связи С.Есенина с Азербайджаном, его культурой, литературной общественностью, прессой, предприняты попытки определить место и роль переводов из поэзии С.Есенина и всей его поэзии в целом, в развитии азербайджанской литературы.

Когда, на фоне происходивших в 80-е и начале 90-х годов прошлого века политических событий, ослабли азербайджано-русские литературные связи и, естественно, возник застой и в изучении творчества С.Есенина, его взаимосвязей с Азербайджаном. Но после издания в 1995 году Президентом Азербайджана указа в связи со 100-летием со дня рождения поэта (1), стала проводиться более интенсивная работа в этом направлении, значительно возросло количество связанных с творчеством С.Есенина статей, исследований, переводов поэтических произведений поэта на азербайджанский язык. Не случайно, за последние два десятилетия произведения С.Есенина заново переведены в Азербайджане многочисленными переводчиками, предприняты попытки рассмотрения связанного с Азербайджаном периода его творчества в новом свете. Начавшийся достаточно давно, продолжающийся и сегодня процесс пристального внимания литературной общественности Азербайджана к творчеству и личности С.Есенина, переводы его произведений и опубликованные в печати стихотворные посвящения А.Назима, С.Рустама, М.Рагима, Р.Зяка, Ф.Годжа, А.Зиятая, М.Араза, Н.Кесеменли, Р.Ровшана, Анара, А.Кюрчайлы, А.Джамиля, Дж.Новруза, Н.Хазри, М.Исмайыла, С.Мамедзаде, Э.Борчалы и десятков других известных азербайджанских поэтов расцениваются, естественно, как выражение огромного интереса, любви, уважения и почтения к великому поэту. В своих монографиях (2; 3) и других отражающих связи С.Есенина с Азербайджаном статьях и книгах, автор этих строк постарался как можно полнее представить читателям эти посвящения, переводы, информацию о том, где они были напечатаны и прочие сведения.

Связи С.Есенина с Азербайджаном, бакинский период его жизни и творчества настолько богаты, разнообразны, интересны и привлекательны, что необходимо всестороннее и глубокое исследование всех деталей этих связей. Все это еще раз свидетельствует о наличии многих еще не раскрытых страниц в азербайджанском есениноведении и в данном плане, тема «Сергей Есенин и Азербайджан» может считаться вечно живой и актуальной.

Если учесть, что с момента первого посещения С.Есениным Азербайджана прошел уже почти целый век, станет еще более актуальным изучение существовавшей в этот большой промежуток времени литературной среды, имевших место фактов на основе беспристрастного, далекого от популизма анализа, а также рассмотрение и представление развития азербайджано-русских литературных связей в объективном плане на примере творчества русского поэта.

Известно, что первое обращение в азербайджанской литературе к лирике С.Есенина состоялось после смерти поэта в конце 20-х годов, а точнее, в 1928 году, продолжилось на протяжении десятилетий и имеет место по сегодняшний день. После первого перевода из поэзии С.Есенина на протяжении, примерно, 30 лет – вплоть до 1955 года в азербайджанской литературе отсутствуют обращения к творчеству поэта. Это вовсе не свидетельствует о безразличии в Азербайджане к творчеству поэта, а явилось процессом, связанным с отношением в стране Советов к С.Есенину, в целом.

Не секрет, что жизнь и творческий путь Есенина были полны успехов и неудач, взлетов и падений. Наряду со славой, не доставшейся другим в его возрасте, поэт удостаивался иногда справедливой, а чаще неуместной, злонамеренной критики, невыносимых оскорблений в свой адрес и даже политических преследований. Эти вопросы не только лишь при жизни поэта, но и после его смерти не уменьшились, а наоборот, получили более широкий размах в высших политических кругах. Так, статьей, опубликованной членом Политбюро ЦК ВКП(б) Н.Бухариным 12 января 1927 года в центральной газете Москвы «Правда» (в то время главным редактором газеты был сам Н.Бухарин), под названием «Злые заметки» (4), фактически, по всей стране началась «Есенинщина» - предвзятая и целевая кампания против личности и творчества С.Есенина, и влияние этой кампании продолжалась почти до середины века. В целом эта статья, с одной стороны, если и была «литературным» ответом статье, опубликованной в той же газете примерно год назад Л.Троцким (5), положительно относящимся к Есенинской поэзии, то с другой стороны, было открытым проявлением, происходящего в те годы, политической борьбы Бухарина-Троцкого, завершившегося временной победой первого. Все это, с одной стороны, доказывало неоднозначное восприятие творчества Есенина, как в мире литературы, так и в высших политических кругах, а с другой стороны, явилось свидетельством того, что его творчество навечно останется негаснущей звездой на поэтическом небосклоне.

Начиная, примерно, с 60-х годов прошлого века, отношение к творчеству Есенина и в стране Советов, и в Азербайджане приобрело новый характер. Началась эпоха усвоения творчества поэта в широком плане и азербайджанские переводчики, мастера слова, деятели искусства, литературы стремились постоянно держать его в центре внимания. Одно из важнейших ответвлений этого усвоения – доведение творчества поэта до азербайджанских читателей посредством поэтических переводов стало приобретать все более широкий размах. В разные годы поэзию Есенина на азербайджанский язык переводили А.Зиятай, И.Солтан, Ш.Садиг, Р.Зяка, А.Кюрчайлы, Анар, А.Джамил, М.Гудялчайлы, Н.Кесеменли, С.Мамедзаде, М.Гараев, Г.Халид, Р.Ровшан, Г.Исаханлы, К.Аслан, Ф.Мустафа, Э.Борчалы, Ф.Годжа, Т.Кяримли и другие. Несмотря на наличие определенного количества работ научно-исследовательского и монографического характера, где изучаются эти переводы на теоретико-практическом плане, изыскания, опирающиеся на творчество С.Есенина, связи и взаимовлияние недостаточно систематизированы и изучены. По нашему мнению, привязанность Есенина к Азербайджану, к нашей литературе прекрасно доказывает и творческая работа наших поэтов посвятивших ему десятки оригинальных стихотворений. Это является свидетельством и однозначного влияния Есенина на нашу поэзию и на его

творческих представителей. Сегодня изучение взаимных причин этого влияния также является одной из задач, стоящих перед азербайджанским литературоведением.

Азербайджано-русские литературные связи, взаимное влияние этих двух литератур расширяется и углубляется. Это открыто проявляется в различных направлениях, в том числе в позиции азербайджанских литераторов в русской литературе, и наоборот, русских литераторов в азербайджанском литературоведении, в исследовании вопросов перевода произведений азербайджанских поэтов и писателей на русский язык, переводов произведений представителей русской литературы, включая, представителей русской поэзии XX века на наш язык, в постепенно растущем интересе к анализу и исследованию этих переводов. Сюда же можно отнести изучение определенных сторон творчества С.Есенина параллельно и в сопоставлении с творчеством азербайджанских поэтов (6), сравнительно-типологическое исследование поэтических переводов из русской поэзии, в частности из творчества Есенина (2; 7-14) и в ряде других вопросов. Этот приведенный нами неполный перечень свидетельствует о том, насколько интересно и актуально отношение азербайджанского литературоведения к русской литературе, к ее различной проблематике, а в отдельном случае, к связям С.Есенина с азербайджанской литературной общественностью.

Таким образом, всестороннее исследование тех или иных аспектов поэзии С.Есенина – это важное звено процесса изучения взаимодействующих русской и азербайджанской литератур и их связей.

Знакомое азербайджанским читателям еще с 20-х годов XX века творчество Сергея Есенина, привнесенные им в литературу поэтические традиции оказали в последующие годы положительное влияние на развитие азербайджанской поэзии, и в целом всей азербайджанской литературы. В различное время наши мастера пера успешно воспользовались, созданными богатейшим поэтическим наследием С.Есенина возможностями и сегодня мы с уверенностью можем говорить о положительном влиянии творчества Есенина на азербайджанскую литературу. Само влияние творчества Есенина на азербайджанскую литературу, как процесс сам по себе, должно изучаться в плане связанности с главными направлениями литературоведения, что означает, что Сергей Есенин и азербайджано-русские поэтические связи, а в более широком смысле, Сергей Есенин и азербайджано-русские литературно-культурные связи достаточно важны, обширны и разветвленные.

Направления, стоящие перед азербайджанским литературоведением, в вопросе рассмотрения различных аспектов русско-азербайджанских литературных связей, в плане контактов Сергея Есенина с Азербайджаном, в основном, можно сформулировать следующим образом:

- Анализ бакинского периода жизни и творчества Есенина на основе ряда исторических фактов и материалов, малоизученных исследователями или вообще не удостоенных внимания;
- Исследование бакинских адресов и встреч Сергея Есенина на основе фактических материалов, в том числе, воспоминаний современников Есенина, общавшихся с ним людей;
- Создание объективной картины, связанной с предысторией ряда стихотворений Сергея Есенина, в том числе и вошедших в цикл «Персидские мотивы», также людей, которым они были посвящены;
- Сохранение идейно-содержательных нюансов стихотворений в переводах из поэзии Есенина азербайджанских переводчиков;
- Передача в переводах поэтико-стилистической системы, средств художественного выражения и художественно-эстетических красок оригинала;

• Обнародование в переводах стихотворений Сергея Есенина, с одной стороны, художественных особенностей русской поэзии, с другой стороны, специфических особенностей азербайджанского национального стихосложения;

• Исследование вопросов влияние творчества Сергея Есенина на формирование и развитие школы переводчества в Азербайджане.

Эти и другие вопросы, в различные времена были на повестке дня азербайджанского литературоведения, были проведены многочисленные исследования, обнародованы различные подходы и суждения. Однако, наряду с этим, все еще существует множество ожидающих своего решения вопросов в контексте «Есенин и Азербайджан». Наряду с указанием на влияние творчества Есенина на азербайджанскую поэзию и литературу, необходимо также еще глубже и всесторонне изучить поэтическое наследие Есенина в целом, с целью продемонстрировать влияние данной темы на развитие литературных связей двух народов.

Литература

1. Газета «Азербайджан», 1995, 5 сентября.
2. Исаханлы И. «Неповторимый цветок поэзии – Сергей Есенин». Баку: Хазар Университети, 2010.
3. Исаханлы И. Незадаром ему мигнули очи. Есенин в Баку. Баку: Хазар Университети, 2012.
4. Бухарин Н. Злые заметки. Газ. «Правда», М., 1927, 12 января
5. Троцкий Л. Памяти Сергея Есенина. Газ. «Правда», М., 1926, 19 января; Газ. «Бак. рабочий», 1926, 20 января
6. Курбанова Г. Фольклорные мотивы и традиции в поэтическом творчестве (на материале поэзии С.Есенина и С.Рустама). Дисс. докт. филос. по филол. Баку, 1996.
7. Халилов А. Сергей Есенин: Золотая осень и весна Мардакяна. Баку: Азербайджан, 1996.
8. Халилов А. Есенин на азербайджанском языке. Ученые записки. Серия языка и литературы. Издание Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова. 1975, №5, стр.17-19.
9. Халилов А. Есенин и Азербайджан. Баку: Гянджлик, 1977.
10. Махмудова Ш.А. Алиага Кюрчайлы и вопросы поэтического перевода. Дисс. канд. фил. наук. Баку, 2009.
11. Исаханлы И. О некоторых переводах произведений Есенина на азербайджанский язык. Сергей Есенин и Искусство. Сборник научных трудов. Серия «Есенин в XXI веке». Выпуск 2. Москва-Константиново-Рязань, 2014, с.434-450.
12. Мамедова П. Азербайджанские переводы произведений С.Есенина и их исследование. Дисс. канд. фил. наук. Баку, 1998.
13. Мамедова П. Сергей Есенин на азербайджанском языке. Баку: Мутарджим, 2003, 132 с.
14. Новрузов Р.М. Поэзия С.А.Есенина в переводах А.Кюрчайлы // Темат. сбор. науч. статей посвященный 100-летию со дня рождения С.Есенина. Баку, 1995, с.10-14.

İ.A.İsaxanlı

Serqey Yesenin yaradıcılığının Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafına təsiri

Xülasə

Məqalədə Serqey Yesenin poeziyasının bu və ya digər aspektləri rus və Azərbaycan ədəbiyyatının, onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi prosesinin mühüm bir həlqəsi kimi tədqiq edilir. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin müxtəlif tərəflərinin Serqey Yesenin Azərbaycanla ünsiyyəti müstəvisində nəzərdən keçirilməsi məsələsində, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı qarşısında duran əsas istiqamətlər müəyyənləşdirilir.

I.A.Isaxanlı

**Sergei Yesenin's Influence on the Development
of Azerbaijani-Russian Literary Relationship**
Summary

This article explores some aspects of Yesenin's poetry as a significant link in the study of Russian and Azerbaijani literature and the interaction between them. Main directions of Azerbaijani literary criticism are defined for a study of the interaction of literary traditions from Azerbaijan and Russia in the context of Yesenin's connection with Azerbaijan.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ə.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2017

Ф.А.МАМЕДОВА*доктор философии по филологии*
*E-mail: mamedova_farah86@mail.ru***Бакинский государственный университет**
(г. Баку, ул. 3.Халилова, 23)**ОБРАЗЫ ВРЕМЕНИ И СМЕРТИ В СОНЕТАХ ШЕКСПИРА**

Ключевые слова: Сонета, природа, время, любовь поэзия, значение, стихотворение, чувство, человек, образ

Açar sözlər: Soneta, təbiət, zaman, məhəbbət poeziya, məna, şer, hiss, insan, surət

Key words: Sonnet, nature, time, love poetry, meaning, poem, feeling, human, character

Стих Шекспира мелодичен и в прямом смысле слова. Недаром он заслужил у современников прозвища “сладостного” и ”медоточивого”. Шекспировский стих певуч, но его мелодия-не мелодия простой песенки, в нем много тонких каденций, требующих медленного и тщательно отработанного произнесения стиха; паузы и ударения имеют большое смысловое значение, но они важны и в музыкальной партитуре стиха.

Звукопись шекспировской поэзии возвращает нас к сравнению с живописью. Звучание слов подобно краскам на полотне. Достаточно сравнить 66-й сонет с любым из начальных стихотворений этого цикла чтобы услышать, как звуками определяется лирический колорит: в одном случае гнев, страсть, в другом-спокойная уравновешенность. Конечно, и другие компоненты стиха, в частности ритм, играют в этом свою роль. Ритмическое мастерство Шекспира звучания жесткой и постоянной строфике сонета.

В сонетах, где затрагивается тема Времени, больше всего раскрываются философские взгляды Шекспира. Он видел жизнь в Ее постоянной изменчивости и быстротечности. Человек бессилен в борьбе против Времени. Но если ему не дано физического личного бессмертия, есть все же две возможности победить Время. Одна-это то, о чем поэт без конца твердит своему молодому другу в первых сонетах :иметь потомство, которое продолжит род (1, с.13-14)

Другая возможность - искусство, поэзия. Стих навеки запечатлевает образ человека:

Not marble, nor the gilded monuments
Of princes, shall outlive this powerful rhyme;
But you shall shine more bright in these contents
Than unswept stone besmear'd with sluttish time...

Замшелый мрамор царственных могил
Исчезнет раньше этих веских слов,
В которых я твой образ сохранил.
К ним не пристанет пыль и грязь веков

(Перевод С.Маршака)

Поэзия для Шекспира - не забава, не лёгкое развлечение, а одно из важнейших творений человека. Истина и красота, воплощённые в поэзии и произведениях искусства, переживают века. В творчестве - истинное бессмертие человека.

Эти мысли, кажущиеся нам теперь такими очевидными, имели во времена Шекспира особое значение. Проблема бессмертия человека решалась Шекспиром не в религиозном духе, а в соответствии с принципами гуманистического свободомыслия. Человек сам творец своего бессмертия. Он увековечает себя в потомстве и в творчеством труде.

Особенно приметная черта мировосприятия Шекспира -слитность человека с природой. Если, с одной стороны, он одушевляет природу, очеловечивает Ее, то, с другой ,и человек предстает в его стихах как часть природы, притом самая прекрасная. Для гуманиста Шекспира человек, говоря словами Гамлета, (1, 2, с.304).В сонете 98поэт воспекает своего друга как образец совершенства. Все прекрасное в природе ,пишет Шекспир ,всего лишь подражание красоте друга.

Сначала «Сонеты» рисуют нам в лице безымянного друга образ человеческого совершенства. И уж совсем далека от совершенства смуглая возлюбленная поэта. Но есть нечто в «Сонетах», что выше несовершенства людей, окружающих поэта. Это-его душа ,наделённая способностью любить безмерно. Любовь поэта приносит ему не только радости, но и горе. И все же чувства его всегда прекрасны. Недаром они отличаются в стихи дивной красоты.

Пусть факты, послужившие толчком для возникновения "Сонетов", почти полностью скрыты от вас, но зато нам открывается поистине великая душа их творца. Тот, кто написал эти стихи, был человеком, скромно оценивавшим себя. Ему казалось, сто он не менее значителен, чем его друг. Он жаловался на свою судьбу и признавался:

When,in disgrace with fortune and men's eyes,
I all alone beweepe my outcast state
And trouble deaf heaven with my bootless cries
And look upon myself and curse my fate,
Wishing me like to one more rich in hope,
Featured like him,like him with friends possess'd,
Desiring this man's art and that man's scope...
With what i most enjoy contented least
Когда в раздоре с миром и судьбой,
Припомнив годы, полные невзгод,
Тревожу я бесплодную мольбой
Глухой и равнодушной небосвод
И,жалуюсь на горестный удел
Готов меняться жребием своим
С тем,кто в искусстве больше преуспел,
Богат надеждой и людьми любим,

(Перевод С.Маршака)

Значительное влияние оказал на поэзию Шекспира эвфуистический стиль Лили. Одной из его характерных особенностей является поэтическая игра антитезами. Правда, не Лили выдумал её, она была уже в поэзии Петрарки, но вероятнее всего, что к Шекспиру этот прием пришел через эвфуизм Лили. Типичным примером этого является сонет 43:

Смежая веки, вижу я острей.
Открыв глаза, гляжу, не замечая...

(Перевод С.Маршака)

Уплатив дань традиции, Шекспир пошел своим путем. Рядом с привычными поэтическими ассоциациями мы находим у него образы и сравнения неожиданные и на первый взгляд непоэтичные. Это образы, взятые из повседневной жизни, сравнения и уподобления с фактами, которые сами по себе ничуть не поэтичны.

В сонете 23 поэт, оправдываясь, что он молчит и не находит слов для выражения чувств, уподобляет себя актеру, забывшему роль, и этот образ напоминает нам о профессии самого Шекспира. В следующем сонете (24) он уподобляет свои глаза художнику-граверу, который на дощечке сердца запечатляет облик любимого

существа. В сонете 30 основу образа составляет судебная процедура: свою память поэт уподобляет сессии суда, на которую в качестве свидетелей вызывается воспоминания, и эта процедура воссоздает облик отсутствующего друга. В сонете 47 сердце и глаза заключают договор на условиях наибольшего благоприятствования, как мы сказали бы теперь, выражаясь дипломатическим языком. Договор состоит в том, что; когда сердце жаждет увидеть любимого друга, глаза доставляют ему эту радость, а когда глазам недостает лицемерия друга, сердце зовет их на пир и угощает воспоминаниями о том, как он прекрасен. В сонете 48 любовь сравнивается с сокровищем: поэт не позаботился запереть его в шкатулку, и вор похитил его. В сонете 52 другой вариант того же сравнения: поэт, как богач, хранит сокровища своих чувств в шкатулке и в любое время может отомкнуть её. Чтобы насладиться зрелищем хранящихся там драгоценностей. В сонете 74 смерть уподобляется аресту, от которого нельзя освободиться никоим образом-ни выкупом, ни залогом, ни отсрочкой. Может быть, самый неожиданный по прозаичности тот образ, на котором построен сонет 143:когда у хозяйки убегает одна из домашних птиц, она опускает на землю ребенка, которого держала на руках, и начинает ловить беглянку, ребенок же плачет и просится на руки; себя поэт уподобляет покинутому и плачущему ребенку, а свою возлюбленную, которая гонится за убегающей от нее надеждой на иное, больше счастье, сравнивает с крестьянкой, ловящей домашнюю птицу.

Шекспир расширяет круг тем поэзии, вводит в нее образы из разных областей жизни и тем самым обогащает традиционные формы стиха. С течением времени поэзия Шекспира все более утрачивала условность и искусственность, приближаясь к жизни, и мы особенно видим это в метафорическом богатстве его сонетов. В сонетах преобладание получает метафора

То время года видишь ты во мне,
 Когда один-другой багряный лист
 От холода трепещет в вышине-
 На хорах,где умолк веселый свист.
 Во мне ты видишь тот вечерний час,
 Когда поблек на западе закат
 И купол неба,отнятый у нас,
 Подобьем смерти-сумраком объят.
 Во мне ты видишь блеск того огня,
 Который гаснет в пепле прошлых дней,
 И то,что жизнью было для меня,
 Могилою становится моей.

(Перевод С.Маршака)

Многие из сонетов представляет собой либо цепь метафор, как в только что процитированном стихотворении, где поэт уподобляет себя сначала осеннему лесу, затем сумеркам и, наконец, догорающему огню, либо одну развернутую метафору. Множество образов, возникающих в каждом сонете, спаяны внутренним единством. Чем же оно достигается? Слитностью идеи и образа. Итальянцы называли это словом "concetti", англичане "conceit", и буквальное русское соответствие этому термину - "концепция".

Концепция эта является художественной. Сущность её в том, что мысль, чувство, настроение, все неуловимые и трудно выразимые душевные движения выражаются через конкретное и наглядное, и тогда оказывается, что между духовным и материальным миром существует бесконечное количество аналогий. В поэмах кончетти

построены на обычных поэтических символах. Так, мысль о том, что Лукреция будет защищать свою добродетель, Тарквиний выражает следующим образом:

Я знаю, что меня подстерегает,
Я знаю, что шипы-защита роз,
Что пчелы жалом мед свой охраняют...

(“Лукреция”)

В сонетах также немало подобных метафор. Так, мысль о том, что друг должен иметь потомство, поэт выражает в сонете 1 говоря:

Мы урожая ждем от лучших лоз,
Чтоб красота жила, не увядая.
Пусть вянут лепестки созревших роз,
Хранит их память роза молодая.

(Перевод С.Маршака)

Здесь Шекспир действительно “сладкозвучен” и “медоточив”, как во многих других строфах своих поэм, но по-настоящему интересным он становится тогда, когда поражает нас неожиданными метафорами, сложившимися в кончетти. В сонете 124 говорится: любовь может быть случайной прихотью, и тогда она-незаконное дитя; но любовь бывает истинной страстью, и тогда она-дитя законное. Незаконные дети зависят от превратностей судьбы, законным уготована судьба определенная, и их право никем не может оспариваться. В этом странном сравнении нетрудно увидеть отражение социальных условий эпохи Шекспира” (2, с. 17). В сонете 134 кончетти построено на имущественно-правовых понятиях тогдашнего времени. Владелец имущества мог заложить его и получить под него деньги. Вернув залог, он получал свое имущество обратно. При этой операции необходимы были всякого рода формальности, в том числе поручительства лиц, обладавших достаточным доходом, дававшим гарантию сделке. И вот мы читаем в сонете:

Итак, он твой. Теперь судьба моя
Окажется заложным именем,
Чтоб только он-мое второе я-
По-прежнему служил мне утешеньем.
Но он хочет, и не хочешь ты.
Ты не отдашь его корысти ради.
А он из бесконечной доброты
Готов остаться у тебя в закладе.
Он поручитель мой и твой должник.
Ты властью красоты своей жестокой
Преследуешь его, как ростовщик,
И мне грозишь судьбою одинокой.
Свою свободу отдал он в залог,
Но мне свободу возвратить не мог!

(Перевод С.Маршака)

В сонете 8 развернутая метафора построена на уподоблении друга музыке и тем настроениям, которые в ней звучат:

Ты-музыка, но звукам музыкальным
Ты внемлешь с непонятною тоской.

Нам же, когда читаем “Сонеты”, открывается, что душевно их автор был бесконечно выше тех, кому он дарил свои чувства. Он тоже не идеальное существо, а живой человек со слабостями и, может быть, даже пороками (сонет 110). Мы узнаем в характере лирического героя “Сонетов” ту многосторонность, которая присуща многим героям драм Шекспира. Лирический герой поэзии не может быть без оговорок

приравнен к личности автора. Здесь перед нами не портрет поэта, каким он представал своим близким в повседневном быту. Но способность открыть в процессе творчества высокие душевные возможности человека доступна только людям, обладающим прекрасными духовными качествами. Вот почему, если стихи Шекспира не автобиографичны в прямом смысле, все же они очень много говорят нам о том, каким человеком был их автор.

Если поэмы в основном еще пребывают в сфере романтической идеальной традиции поэзии Ренессанса, то сонеты характеризуются довольно значительным отходом от этой традиции. По все же и они представляют собой поэтическое искусство сложного и во многом условного характера. Это было связано с общей концепцией поэзии, характерной для ренессансного гуманизма. Уже античность сдружила поэзию с философией, и, как известно, Аристотель утверждал в своей Поэтике, что поэзия философичное истории. Великий мыслитель древности указывал тем самым, что задача искусства не ограничивается изображением действительности, оно должно давать осмысленное воспроизведение её, в котором обнаружатся закономерности, управляющие жизнью. В средние века поэзия, как и другие виды интеллектуальной деятельности, попала в подчинение к богословию. Даже любовная лирика испытала на себе некоторое влияние средневековой схоластической мысли, что особенно заметно, например, у Данте. Духовное раскрепощение, происшедшее в эпоху Возрождения, сказалось и на поэзии, которая прониклась светским духом.

Но философская традиция сохранилась и в гуманистической поэзии, обретая новую идейную направленность, обусловленную духовными стремлениями, характерными для ренессансного мировоззрения.

Если в рыцарской поэзии трубадуров любовь воспевалась как чувственная радость, то у Данте и поэтов "нового сладостного стиля" земная любовь оправдывается в той мере, в какой она выражает стремление человека к высшей духовности.

Борьба земного, чувственного начала и духовности пронизывает как философию, так и поэзию эпохи Возрождения. Три тенденции характеризуют решение проблемы любви в ренессанской литературе. Эта проблема стала средоточием всех вопросов, связанных с природой человека, его физического и духовного естества. Если одно из течений гуманистической мысли характеризовалось стремлением реабилитировать плоть, то в противовес ему неоплатоническая философия Возрождения подчеркивала в человеке его духовные способности. Между этими двумя крайними позициями находилась та тенденция, которая искала синтеза духовного и физического в человеке. Поэзия английского Возрождения отражает эти тенденции. Начиная с первых английских лириков Уайета и Серрея до Спенсера можно наблюдать, как чувственно-сенсуалистическое понимание любви все более уступает место неоплатоническому спиритуализму. У величайшего из поэтов английского Возрождения-Эдмунда Спенсера-борьба земного и небесного, чувственного и духовного завершается победой именно духовного начала. Лирика и повествовательная поэзия 1580-1590-х годов на все лады варьируют тематику, связанную с этой проблемой. Поскольку тема любви связана с вопросом о природе человека, то естественно, что в рассмотрение ее входило и все то, что составляет сущность жизненного процесса. Поэтому вопрос о земном и духовном началах сплетается отношением человека к Природе вообще, а его жизненный путь определяется соотношением с Временем.

И, наконец, философская постановка всех этих вопросов неизбежно подводила и к вопросу о значении Смерти для бытия человека. Вот почему в кругу проблем любовной лирики эпохи Возрождения мы находим не только темы Любви, но и темы Природы, Времени и Смерти.

Философская трактовка этих тем в поэзии эпохи Возрождения привела к выработке соответствующих художественных приемов. Вся образная и метафорическая система поэзии проникнута концепциями, связанными с этими понятиями. Смысл поэтических произведений раскрывается не столько в сюжете, сколько в философско-лирических вариациях названных здесь идейных проблем. Только через это лежит путь к пониманию поэм и сонетов Шекспира.

Литература

1. Персина А.С. Образные средства объективизации концепта «время» (на материале сонетов Шекспира). Автореферат. СПб., 2006, С.:13-14
2. Комарова В.П. Метафоры и Аллегии в произведениях Шекспира. СПб., 1989, С.:17
3. Crutwell P, The Shakespearean Moment and its place in the Poetry of the 17-th Century. N.Y., 1960
4. Персина А.С. Концепт 'время' и образные средства его выражения в сонетах У. Шекспира. Автореферат. СПб., 2006.

F.Ə.Məmmədova

Şekspirin sonetlərində zaman və ölüm obrazlarının təsviri

Xülasə

Məqalə “Şekspirin sonetlərində zaman və ölüm obrazlarının təsviri” adlanır. Şekspir ingilis ədəbiyyatı tarixinin ən böyük dramaturqu və şairi kimi tanınır. Şekspirin şeirləri ifadə vasitələrinin qeyri-adi zənginliyi ilə məşhurdur. Şekspirin sonetlərində təbiət, zaman və məhəbbət konseptlərinin ifadəsinə geniş yer verilir. İngilis və rus dillərində olan tərcümələrə məqalədə xüsusi yer ayrılışıdır. Bu sonetlər İntibah mədəniyyətinin ən gözəl nümunələri hesab olunur.

F.A.Mammadova

Shakespeare's Sonnets Where the Concept Time and Death

Summary

The article deals with Shakespeare's sonnets where the concept time and death is mainly pointed. Shakespeare's sonnets are melodic. Shakespeare is renowned as the English playwright and poet whose body of works is considered the greatest in history of English literature. There are also concepts of nature, time and love in William Shakespeare's sonnets. There are also emphasized sonnets both in Russian and English. All these sonnets are considered good examples of Renaissance.

Rəyçi: filol.e.d., prof. B.S.Musayeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2017

Г.Р.МЕДЖИДОВА*доктор философии по филологии, доцент
E-mail: Mec.yusif@gmail.com***Бакинский славянский университет**
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)**ОСОБЕННОСТИ «ЖЕСТОКОЙ ПРОЗЫ» В РОМАНЕ В.МАКАНИНА
«АНДЕГРАУНД, ИЛИ ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ»***Ключевые слова: свобода, трагедия, личность, одиночество, выбор**Açar sözlər: tənhalıq, azadlıq, faciə, şəxsiyyət, seçim.**Key words: loneliness, freedom, tragedy, personality, choice.*

Художественный уровень литературы, как это было и ранее, определяет «реалистическая проза», но отличительная особенность литературного процесса нового времени состоит в том, что рядом с реализмом возникает новая, альтернативная литература, сориентированная на отечественные и мировые авангардистские традиции. Разных по содержанию и поэтике своих произведений писателей, таких как Л.Петрушевская, Т.Толстая, Вен. Ерофеев, В.Нарбикова, Вяч.Пьецух, В.Маканин, О.Ермаков, С.Каледин, М.Харитонов, Вл.Сорокин, Л.Габышев и др.объединяли такие качества, как неприятие догм соцреализма, полемичность пафоса, маргинальность персонажей, детализация изображения и т.д. Однако современем эти писатели разошлись по эстетическим принципам своего творчества по разным течениям.

Одним из течений современной русской реалистической прозы является «жестокая проза» («другая проза», «новый реализм», «проза сорокалетних»). От традиционных реалистических и модернистских течений и постмодернизма «жестокую прозу» отличает стремление авторов активно воздействовать на общественное сознание, что порой приобретает сенсационные формы, форму «шоковой терапии». Основные особенности прозы «жестокости реализма»: непредвзятое изображение как положительных, так и отрицательных сторон жизни родного народа. В центре произведений «жестокости реализма»: судьба героя-одиночки, человека жесткого, подчас жестокого, бросающего вызов обстоятельствам, вступающего в борьбу с произволом и несправедливостью, всецело себя отдающего делу своей жизни. Часто в прозе «жестокости реализма» выступает образ человека-праведника, носителя коренных нравственных ценностей, народного гуманизма, который дополняет образ центрального героя.

По мнению С.Чупринина, представители «жестокости прозы» «прехладнокровнейше воспроизводят... такое, что читателя волосы на голове встают дыбом» (3, с. 97). Этот эффект достигается крайней детализацией изображаемых бытовых реалий, стенографичностью изложения, отказом от морализаторства и назидательности, поэтическим своеобразием речи. Однако этот «честный реализм» не приводит к натурализму, так как детализация быта, погружение в быденность благодаря своей предельной обобщенности приобретают сказочно-символический характер. Отсутствие высшего смысла в жизни, бытовая неустроенность, одиночество и отчужденность героя придают художественному миру произведений трагическую, но не безысходную, тональность. «Жестокая проза» как одно из эстетически выделившихся течений современной русской прозы была представлена произведениями таких писателей, как В. Маканин («Андеграунд, или Герой нашего времени»), Т. Толстая («Сомнамбула в тумане», «Поэт и муза»), «Серафим», «Соня»), В. Пьецух («Новая московская философия»), Л. Петрушевская («Свой круг», «Новые робинзоны») и др.

Новую, особую веху в творчестве В.С. Маканина обозначил роман "Андеграунд, или Герой нашего времени" (1). Роман "Андеграунд, или Герой нашего времени" написан в 1998 году. Это самое на сегодняшний день значительное произведение писателя. Роман стал своеобразным откликом писателя на изменяющийся мир. В центре книги - человек и время, или человек во времени. Как видим, роман во многом перекликается с сюжетными мотивами и образами русской классической литературы XIX века. Но критически переоценивая наследие классической эпохи русской литературы, Маканин считал возможным на путях нового искусства пересоздать, творчески преобразить мир. В.Маканин в романе "Андеграунд, или Герой нашего времени" поднимает вечные философские вопросы о трагедии нового творческого человека, не находящего себя в современном мире, о его свободном осознанном выборе и ответственности за этот выбор. Новаторской является и художественная концепция человека в романе. Сюжет романа составляют сцены и истории из жизни «российской общаги» и портреты ее социальных типов. Именно с этим, рисуя общагу жесткими натуралистическими красками, Маканин постоянно подчеркивает своеобразность этого жизненного уклада для всего советского и постсоветского мира. Использование всего личного, когда драма двоих становится «общей всекоридорной тайной», замена любви простым совокуплением, которое всеми однозначно воспринимается как вещь, которой можно расплатиться за услугу. Неслучайно Маканин выделяет взаимозаменяемость людей, которое делает унижение нормой существования. В этом смысле предельным олицетворением общажного духа становится психушка, где людей насильственно превращают в безличных и безразличных к унижениям «овощей». Утверждается активная жизненная позиция героя, отказ от идеи смирения, способность его деятельно противостоять как ударам судьбы, так и творящейся вокруг несправедливости, сохраняя свое лицо. Автор поставил перед собой цель, где определяющим звеном в романе показать мироощущения героев. Стилистически яркий текст Маканина высвечивает тягу к свободе. Подобно любви, она приобретает в романе конкретные параметры: эквивалентом свободы стала здесь жилплощадь. И, следовательно, борьба за жилплощадь произвольно исполнена подлинно накала: в буквальном смысле - свобода или смерть, а главное, ненависть к чужаку, претендующему на квадратные метры, - все эти эмоции, сплывающие общагу в единый кулак, на самом деле оказываются уродливым выражением идеи свободы без личности. Но и обретенная жилплощадь (свобода) не приносит успокоения героям: либо продолжается борьба за расширение территории, либо мучительно тянет в коридоры, прочь из добытых таким трудом камер. Герой романа - несостоявшийся писатель Петрович, человек без определенного местожительства. Он зарабатывает на жизнь тем, что сторожит чужие квартиры. Петрович не представляет социальный андеграунд, который при смене власти становится истеблишментом, он явление андеграунда настоящего - экзистенциального. В романе воссоздается характер пишущего человека, не известного ранее литературе при всем ее внимании к творческой интеллигенции, характер интересный как представитель социального дна, который как показывает Маканин, видит и все то, что происходит на поверхности. И, поскольку особую роль в прозе Маканина играет затянущаяся и, вместе с тем, рушащаяся на глазах «общажная жизнь в России», именно здесь близкий Маканину герой — «человек творящий» находит житейское тепло, источник вдохновения и спасение от более страшного непримиримого врага — Системы: репрессивного государства с его лагерями и сменившими их в эпоху брежневщины «психушками», мира официальной лжи, официальной литературы и науки (2, с. 45). Но стоит отметить, что в целом творчество Владимира Маканина тяготеет к реалистичности. Есть в нем место и фантастике, которую автор использует в своих целях, не всегда традиционно и в плане формы, и в плане содержания. В произведениях

писателя можно выявить множество переключек, сходных моментов, образов и мотивов из мифологии. Фантастика у Маканина основополагается на мифологии, где он дает картину иной действительности, суть которой порождает нереальные, причудливые образы. Писатель демонстративно использует фантастику с целью раскрытия более глубинного смысла образов, с целью исследования реальности.

Литературный процесс конца XX - начала XXI веков можно считать наиболее сложным и непохожим на предшествующие. Состав литературных произведений меняется, отпадают всякие рамки, авторы стараются дать верную оценку современной жизни, пытаются переосмыслить мир, время в котором они живут. Уходит норма, нормой становится реальность без правил - жизнь без запретов. Это приводит человека к непонятному состоянию нигилизма, депрессии, всеобщего отрицания. Это реальная сторона жизни, запрещенная ранее для автора, но активно растущая в обществе. Пройдя длительный путь развития, литература отразила в себе важные исторические события, происходящие в стране. В настоящее время для литературы XXI века нет преград и авторы создавая свои произведения, изображают современный мир, раскрывая самые актуальные проблемы человечества. Являясь основным жанром в современной прозе, реализм претендует и на дальнейшее развитие в литературе.

Литература

1. Маканин В.С. Андеграунд, или Герой нашего времени. Роман. М.: Вагриус, 1998.
2. Роднянская И.Б. Маканин под знаком «новой жестокости» // Новый мир, 1999, №4, с.41-53
3. Чупринин С.И. Русская литература сегодня. М.: Время, 2007, 782 с.

Q.R.Məcidova

V.S.Makaninin “Andeğraud, yada Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanında “sərt nəsrin” xüsusiyyətləri Xülasə

Məqalədə “sərt nəsrinə” xas olan xüsusiyyətlər və meyarlar araşdırılır və rus yazıçısı V.S.Makaninin “Andeğraud, və ya Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanı əsasında təhlil edilir. İlk mərhələdə “sərt nəsrin” siyasi proseslərlə bağlılığı, milli özünəməxsusluğu, spesifik xüsusiyyətləri şərh olunur. V.S.Makaninin əsərlərində siyasi, sosial problemlərə maraq artır və onun bu dövr yaradıcılığının əsas mövzularından biri sosial ədalətsizliyin tənqidi olur.

G.R.Majidova

“Specility of Cruel prose” in the Novel V.S.Makanin “Underground or the Hero of Our Time” Summary

The features and criteria common to the “specility of cruel prose” publishments being searched in the article and is analysed on the basis of the writer V.S.Makanin novel “Underground or the Hero of Our Time”. In initial stages we can see the relation of “specility of cruel prose” with political process, and spesific artistic peculiarities. There rises an interest to the political and social problems in Makanin works and one the main subject of his activities was criticism of social unjustice.

*Рецензенты: доц. Т.Т.Ибраимова
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrası
(15.02.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2017

С.Дж. НОВРУЗАЛИЕВА

доктор философии по филологии

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ТРИ ПЬЕСЫ О ВОЙНЕ ВОЕННЫХ ЛЕТ: ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТА И ХАРАКТЕРОВ

Ключевые слова: военная драматургия, «военный» конфликт, характер, В.О.война, «военные» пьесы, театр, военная тематика.

Açar sözlər: hərbi dramaturgiya, "hərbi" konflikt, xarakter, Böyük Vətən müharibəsi, "hərbi" pyeslər, hərbi tematika.

Key words: war dramaturgy, "military", conflict, karakter, the Great Patriotic War, "military" plays, theater, military subjects.

Начало войны ознаменовало и положило начало новому периоду, как утверждают авторы одного из учебных пособий, «подпериоду» в развитии не только русской литературы, но и литературы всех народов, населяющих бывший союз. Он охватывает годы Великой Отечественной войны, а именно, 1941-45-е годы (2, с. 69). Произведения различных родов и жанров включились в борьбу с фашизмом» (6, с. 368.) Наряду с поэзией и прозой, драматургия и театр также стали с удвоенной силой выполнять свою миссию – служить нуждам фронта. Театры и театральные коллективы спешно составляли новый репертуар, ставили спектакли прямо на фронтах, перед бойцами и в тылу. «В искусстве преимущественно использовались формы и приёмы, соответствующие особым условиям и задачам военного времени» (4, с. 53).

Драматурги за годы войны написали рекордное количество (около девятисот) коротких пьес, как правило, состоящих из одного акта. Эта мобильность и оперативность была продиктована требованиями военного времени. В результате театрам были представлены в самом начале войны такие пьесы о войне, как «Война» В. Ставского, «Накануне» А. Афиногенова, «Навстречу» К. Тренева, «Испытание» К. Федина, «Дом на холме» В. Каверина, «Батальон идет на запад» Г. Мдивани и др. Сюжет этих пьес был прост. В них показывалась мирная жизнь, которая внезапно обрывается в связи с началом войны. Это были первые, не совсем удачные опыты освоения военной тематики в русской драматургии военных лет.

Среди произведений, которые исследователи считают классическими образцами военной прозы периода Великой Отечественной войны, можно назвать, прежде всего, «Русские люди» К. Симонова, «Фронт» А. Корнейчука, которые печатались на страницах газеты «Правда» наряду с военными сводками, и «Нашествие» Л. Леонова. Они появились в печати почти одновременно, летом 1942 года, и оказали большое влияние на всю последующую драматургию о войне и военных событиях. Лучшие театры страны обратились к ним, и это принесло им широчайшую известность, причём, не только в нашей стране, но и за её пределами.

Правда о войне, рассказанная этими писателями, принесла им огромную популярность. Интересно, что посвященные одним и тем же событиям, написанные в одно и то же время, все три пьесы очень сильно отличались друг от друга. Сыграла роль сила творческой индивидуальности писателей, которые избрали самые различные стилистико-интонационные звучания для своих произведений. В целом, они «соединяли панорамность изображения войны с психологизмом, романтической героикой и сатирой» (3, с.368). В основном, это коснулось конфликта, положенного в

основу этих произведений, и характеров. Каждый из драматургов выбирает свой путь постановки и раскрытия военного конфликта, своих характеров, свою интонацию, свой арсенал художественно-образительных средств для полного раскрытия авторского замысла. Все эти различия определили индивидуальные особенности каждой из этих пьес и в то же время положили начало трём основным линиям развития военной драматургии периода войны и даже последующих лет. Это патриотически окрашенная, пафосно-эпическая линия, начатая К.Симоновым, остро публицистическая с сатирической интонацией линия пьесы Корнейчука и психологически наполненная, повествующая о буднях войны линия Симонова.

Наиболее значимой из этих трёх пьес является «Нашествие» Л.Леонова, которая относится специалистами «к числу самых значительных произведений о войне» (3, с. 248). Она ставилась во многих театрах, в том числе и за рубежом. Глубоко обеспокоенный первыми неудачами на фронте, Леонов пишет свою пьесу, пытаясь найти ответ на вопрос о том, в чём причина наших неудач на фронте. Но на поверхности – ненависть к врагам, которых надо безжалостно уничтожить, с одной стороны, и любовь к Родине, которую надо защищать всеми силами, не жалея себя и своих близких, с другой.

Действие пьесы происходит в оккупированном немцами «маленьком русском городе». Но название говорит об эпическом замысле драматурга. Пьеса Л. Леонова построена как бы на двух конфликтах – внешнем и внутреннем. Внешний конфликт – это противостояние немецких оккупантов, фашистской Германии и народа, защищающего свою Родину от захватчиков. Внутренний конфликт затрагивает историю семьи и судьбу главного героя из народа – Фёдора Таланова и его жены Анны Николаевны.

Но народ представлен не только образом главного героя Таланова, а множеством самых различных характеров, психологически достоверных, содержательных, выписанных с художественным мастерством. Особое место в этой галерее образов занимает Демидьевна, простая русская женщина. Она представитель народа и выступает в двух ипостасях. В семье она – «свой человек», но в то же время она является носителем народной точки зрения на всё происходящее. С её образом связана сама идея духовного сопротивления фашизму.

В целом, в пьесе Л.Леонова «Нашествие» создан обобщенный национальный характер, который реализован в различных образах. Среди них можно назвать, наряду с Демидьевной, конечно же, центральную фигуру пьесы –врача Ивана Тихоновича Таланова, а также его семью: мать Федора и Ольги Талановых Анну Николаевну, которая будучи очень мягким, добрым человеком, проявляет, когда необходимо, недюжинную силу, и многих других. Не менее ярко изображены люди из другого лагеря, враги.

Но, несомненно, особый интерес вызывает образ Федора Таланова. «блудного» сына, который стрелял в женщину на почве ревности, но родины не предавал. В создании этого образа отразились сложные поиски автора. Федор первоначально был задуман как человек, незаслуженно обиженный и ожесточенный несправедливостью, которую испытал на себе. Такая предпосылка многое объясняет в характере героя. Но в окончательном варианте этот замысел не нашел воплощения.

По большому счёту, сущность характера Федора не изменилась. Главной, решающей силой, заставившей его взглянуть на мир по-иному и полюбить то, что он презирал, была всенародная война против захватчиков. В огне войны из нравственно ущербного человека рождается народный герой, и семья Талановых выступает против врага единой и сплоченной. Судьба Федора, конечно же, необычна, можно сказать, исключительна. Но в данном случае исключительность и необычность лишь ярче подчеркивают новый характер героического у русского человека. Надо отметить, что критика упрекала Леонова в том, что он часто делает центральной фигурой ущербную личность. (1, с. 180-191).

«Нашествие» Л. Леонова основано на страстном гимне любви к Родине и не менее страстной ненависти к врагу. «Убивайте убийц, ворвавшихся в наш дом». Такой призыв звучал в пьесе и отражал чувства многих людей, в чьи дома вторглись захватчики. Отчётливо представлен в пьесе публицистический пафос. Этот же пафос характеризует и следующую пьесу Л. Леонова, написанную годом позже – пьесу «Лёнушка» (1943), в которой также подчёркивается, теперь уже в образе русской девушки, студентки Лёнушки, готовность отстаивать свою родину, свою землю.

Главная тема этих пьес Л. Леонова о войне – тема трагических потрясений, вызванных фашистским нашествием, тема безмерной горечи невосполнимых утрат, пережитых Родиной, и одновременно, – тема преодоления боли, тема всепоглощающей ненависти к захватчикам и неудержимой воли к победе» (2, с. 46). Так определялась главная тема пьес Л. Леонова времён войны. Но нужно добавить, что сильно звучит в них также тема подъема национального самосознания, осознания своей причастности к судьбам родины, народа. Это характерно как для Фёдора Таланова, так и для Лёнушки.

«Фронт» Корнейчука отличается коренным образом по своей структуре и интонации от пьесы Л. Леонова. Эта пьеса откровенно публицистична. Корнейчук словно даёт свой оперативный ответ, откликаясь на неудачи первых лет, труднейшего периода войны. События охватывают осень 1942 года. А. Корнейчук в качестве основы для своего произведения избирает внутренний конфликт и стремится ответить на вопрос, что мешает нашей армии в борьбе с врагом.

По идее пьесы, именно командующий фронтом генерал Горлов и такие, как он, военачальники, оказываются «помехой», так как они окружают себя непрофессиональными людьми, вроде Хрипуна, Удивительного, Крикуна. Противостоит Горлову молодой и энергичный генерал Огнев. Вместе с ним показаны разделяющие его методы член Военного совета Гайдар, старый генерал Колос, Мирон и Сергей Горловы. Таким образом, намечается конфликт между Горловым и Огневым, который и составляет основное содержание пьесы Корнейчука «Фронт».

Конфликт пьесы «Фронт» несмотря на то, что носит внутренний, как бы локальный характер, но он достаточно острый. Этот конфликт, положенный в основу пьесы Корнейчука, позволил ему в самые трагические дни войны с большой публицистической силой разоблачить зло, которое мешало успешной борьбе с врагом. Горлов и «горловщина» стали именами нарицательными.

Пьеса Корнейчука помогала практически изживать существенные недостатки в управлении армией. Субъективно честный, действительно преданный партии Иван Горлов, герой гражданской войны, искренне убежден, что служит своему отечеству. Но на деле он безнадежно отстал, превратился в догматика. Его консерватизм слишком дорого обошелся армии, фронту. Победа над «горловщиной» стала одним из необходимых и первоочередных условий для успешной борьбы с врагом. Своевременность и актуальность пьесы Корнейчука невозможно переоценить. Критике подвергались выведенные в пьесе образы военачальников, которые не хотели учиться воевать по-новому, овладевать новой техникой, а потому их армии несли поражения.

Конфликт, как и во всех других «военных» пьесах периода войны, строится на столкновении фашизма с мирным народом, захватчиков с людьми, земли которых они хотят отнять. Но вместе с тем основной упор сделан на внутренний конфликт, основанный на столкновении двух типов военного руководства. Так, генерал Горлов, который уверовал в свой талант военачальника из-за былых заслуг в годы гражданской войны, становится причиной многих бессмысленных жертв, тяжелых поражений, неудачных военных операций. Противостоящий ему генерал Огнев является талантливым полководцем. Он успешно смело осваивает новые подходы к ведению войны, что неизбежно ведёт к ощутимым успехам.

Совершенно в другом интонационном ключе написана пьеса Симонова «Русские люди». Этой пьесе свойственна простота, подчеркнутая естественность интонаций. Так, например, К. Симонов не ставит в своей пьесе чисто собственно военные проблемы. Его герои, хотя и являются профессиональными военными, но он больше показывает их человеческие качества, стремится проникнуть в их внутренний мир. Для него его герои – это не воины армии, а сражающийся народ. Это подчёркивали все исследователи с момента появления пьесы К.Симонова в печати. Таковы военфельдшер Глоба, кадровый офицер Васин, комбат Сафонов, показанные вместе с представителями народа – «русскими людьми».

Большое внимание уделяет писатель внутренним переживаниям героев. Это наиболее психологически глубокая пьеса периода войны. Вновь в центре глобальный конфликт – столкновение сил фашизма, нацистской Германии и народа, борющегося за свою свободу, отстаивающего свои земли. На первый план выдвигаются характеры людей, каждый день встречающихся со смертью. Но эти люди не воспринимают свою борьбу с врагом как исключительный подвиг. Для них война – это повседневный труд. Таким образом, можно сказать, что пьеса К.Симонова «Русские люди» построена на внешнем конфликте. Непосредственное столкновение обыкновенных русских людей с фашистскими захватчиками составляет суть этого конфликта и в целом содержания пьесы, ее основного содержания.

Симонов ищет основы подвига народа на войне и находит их в простых проявлениях характеров выведенных им в пьесе людей. Они действуют в условиях повседневного фронтового быта, не совершают, казалось бы, никаких героических подвигов, но они с честью выходят из нечеловеческих испытаний, которые выпали на их долю. Существо героики для Симонова не в ярких, исключительных подвигах, а в преодолении трудностей, в достойном поведении, осознании своей ответственности за всё происходящее. Но несмотря на это пьеса Симонова также эмоционально воздействует на читателя и зрителя, как и другие произведения о войне, в которых изображена неприкрытая героика, романтическая возвышенность подвига. Это основано на том внутреннем напряжении, которым обладает конфликт и которым живут герои этой пьесы.

В целом, Великая Отечественная война породила новые конфликты, дала литературе новых героев, новые характеры. Главным конфликтом стало столкновение двух сил фашистских захватчиков и народа, отстаивающего свою родину. Постигание характера происходит в экстремальных условиях. На первый план выдвигаются такие качества, как героизм, мужество, готовность на подвиг, верность родине, самопожертвование. Экстремальные условия войны отодвигают на задний план классовый аспект, размежевание новой и старой власти, присущее литературе предшествующего периода – 1920-30-х годов. Расколотасть народа в процессе революции и гражданской войны сменяется на единение народа, которое становится основной характеристикой состояния общества в тот период. После окончания войны «военный» конфликт продолжает оставаться в поле зрения драматургов, но внутри него появляются новые акценты. Вопрос осмысления уроков войны, разные интерпретации этого вопроса создают почву для новых конфликтов и порожденных ими характеров.

Но нужно помнить, что начало этому было положено тремя пьесами о войне, появившимися в первые годы войны. Это пьесы Леонова «Нашествие», Корнейчука «Фронт», Симонова «Русские люди». В них средствами драматургии каждый из авторов по-своему, в совершенно индивидуальной манере, передал горькую правду о войне. При этом, все эти авторы были едины в одном – они призывали людей к патриотизму, к ответственности за судьбу Родины. Каждый из них при этом хотел ответить своим произведением на вопрос, в чём причина наших неудач, почему мы

отступаем. «Русские люди», «Фронт», «Нашествие» вписали в историю советской драматургии славную страницу. В них с новой силой проявились такие коренные ее черты и свойства, как высокая гражданственность и народность, единство формы и содержания, многообразие конфликтов и характеров. В то же время в них были намечены три самые разные жанрово-стилевые разновидности драматургии о войне.

Интересно отметить также, что некоторые пьесы военного времени, написанные русскими драматургами, были переведены на азербайджанский язык и шли на сценах театров наравне с пьесами азербайджанских авторов. Это «Фронт» Корнейчука, «Нашествие» Леонова, «Русские люди» Симонова и др (6, с. 243). Значит, нельзя исключать и вопросы взаимовлияния, взаимообогащения между драматургией России и Азербайджана военной поры. И это не случайно, ведь в Великой Отечественной войне участвовали все народы, населяющие тогда страну под названием «Советский союз». А потому многие темы, проблемы, конфликты и характеры в пьесах этой поры имеют явную перекличку, конечно же, с учетом национальной специфики каждой из литератур.

Литература

1. Богуславский А.О., Диев В.А. Русская советская драматургия. Основные проблемы развития. 1935-1945. М.: Наука, 1965.
2. История русской литературы XX века. Основные имена. М.: МГУ, 2008,
3. История русской советской литературы (40-70-е годы). Учебное пособие / Под ред. А.И.Метченко, С.М.Петрова. М.: Просвещение, 1980.
4. Литература. Под ред. Г.А.Обернихиной. М.: Академия, 2006.
5. Роговер Е.С. Русская литература XX века. СПб., М.: САГА: ФОРУМ, 2008.
6. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Dərslik, I cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.

S.C.Novruzaliyeva

Müharibə illərinə aid üç hərbi pyes: konflikt və xarakterlərin xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə Böyük Vətən müharibəsi illərinin hərbi nəsrin klassik nümunəsi sayılan pyeslər nəzərdən keçirilir. Leonovun “Hücum”, Korneyçukun “Cəbhə”, Simonovun “Ruslar” pyeslərinin nümunəsində müharibə nəticəsində doğulan yeni konfliktlər, yeni xarakterlər meydana çıxır.

Bu pyeslərin müəllifləri müharibə haqqında acı həqiqətləri oxuculara özünə məxsus şəkildə çattırmağa çalışmışlar. Lakin onlar bir fikirdə həmrəydir - onlar insanları vətənpərvərliyə, vətənin müqəddaratı üçün mübarizəyə çağırırdılar.

S.J.Novruzaliyeva

Three Plays about War of Military Years: Features of the Conflict and Characters

Summary

Plays which were considered as classical samples of military prose of the period of The Great Patriotic War are studied in the current article. On the example of Leonov's plays "Invasion", Korneychuk "Front", Simonova "The Russian people" reveal the new conflicts, new characters which war has generated The Great Patriotic War.

The authors of these plays in its own way passed the hometruth about war. But they were single in one – they called people to patriotism, to responsibility for the fate of Motherland.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.A.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2017

Н.Э.СУЛЕЙМАНОВА

кандидат филологических наук

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬД И «ЭПОХА ДЖАЗА»

Ключевые слова: джаз, эпоха, мировая война, Америка, молодёжь.

Açar sözlər: caz, dövr, dünya müharibəsi, Amerika, gənclik

Key words: jazz, age, World war, America, youth.

Первые десятилетия XX века вошли в историю США как «эпоха джаза». Век джаза – это десятилетие между первой и второй Мировыми Войнами, хронологические рамки-1919-1929гг., второе название - «ревушие двадцатые». Это было бурное, очень непростое десятилетие. Как писал Ф.С.Фицджеральд, один из самых ярких представителей века джаза в литературе: «Это был век чудес, век искусства, век крайностей и великой сатиры» (2, s. 225). Век джаза глубоко связан с последствиями Первой Мировой Войны, в США было особое отношение к войне.

В период 1910 – 1930х гг. джаз стал своего рода ярким символом времени, отразившим в полной мере напряжённый пульс эпохи и психологию современников.

В литературу «эпоха джаза» вошла под названием «потерянное поколение». Этим термином обозначили группу некоторых американских и европейских писателей, творивших в период между двумя мировыми войнами. Так называемые представители «потерянного поколения» - писатели Эрнест Хемингуэй, Френсис Скотт Фицджеральд, Уильям Фолкнер, Джон Дос Пассос – стали своеобразным и противоречивым явлением американской литературы 20-х годов. Для них характерно обращение к теме бессмысленности войны и к судьбе молодого интеллигента в послевоенной Америке.

Конечно, каждый из вышеперечисленных писателей индивидуален, не похож на другого, но, тем не менее, термин «потерянное поколение» может быть применён к ним всем: их объединила общая эпоха после первой мировой войны, крах прежних идеалов и поиски новых ценностей, происходивших под выразительные ритмы джазовой музыки.

Нередко «эпоху джаза» называют самым беззаботным и радостным периодом в истории США. Считается, что термин «джазовый век» был введён Фицджеральдом: в 1922 году писатель выпустил сборник новелл под названием «Рассказы джазового века», тем самым дав своё альтернативное понятие эпохе «потерянного поколения». Век джаза-это проявление особого умонастроения, которое сложилось в узком кругу американского общества, культура элиты, культура избранных. «Спешите взять свое, все равно завтра умрем» (2, s.67). Недолгий расцвет творчества автора пришёлся именно на эту пору, когда, говоря его словами, «Америка затевала самый массовый, самый шумный карнавал за всю свою историю». Но за болезненной поэзией «века джаза» Фицджеральд всегда чувствовал драматизм его социальных конфликтов. А джаз воспринимался как «искусство, в котором выразилась, быть может, самая примечательная черта эпохи – её динамичность и вместе с тем скрытая за её хаотичной активностью психологическая надломленность».

Фицджеральд принадлежал к числу тех, кто, по выражению его сверстников, писателя Б.Шульберга, «был оглушен взрывами, даже не побывав на фронте» (1, s.518). Ощущение необратимого распада былых связей и кризиса традиционных ценностей было обострено у этой молодежи, поминутно чувствующей свою неприкаянность в

растрезоженной войной мире. Фицджеральд стал рупором ее настроений и расплывчатых идей. Устами героя своего первого романа - «По эту сторону рая»-он объявил, что пришло поколение, для которого «все боги умерли, все войны отгремели, всякая вера подорвана», а остались только «страх перед будущим и поклонение успеху». (1, s.517)

Ко времени появления романа «Великий Гэтсби» писатель и эпоха, в которую вошла его звезда, настолько отождествились в массовом представлении, что и книгу, оказавшуюся высшим завоеванием Фицджеральда, читали как еще одну грустную «сказку века джаза», хотя ее проблематика намного сложнее. Вобрав в себя гамму распространенных тогда настроений, «Великий Гэтсби» резко выделился на фоне всего написанного историзма мышления, что позволило автору связать кризис веры, который происходил в 20-е гг., с драматической эволюцией давнего национального мифа «американской мечты». Роман, построенный как история преступления по бытовым мотивам, перерастал в философское повествование, касающееся болезненной проблематики, сопряженной с деформациями американского нравственного идеала личности, утверждающей самого себя в борьбе за счастье и этой целью оправдывающей собственный индивидуализм.

Золотой Берег Лонг-Айленда «ревуших двадцатых», начинающий становиться роскошным и престижным, – место действия романа. Книга, как и почти все книги Ф.С.Фицджеральда, вписана в жестокую социальную историю Америки – процветающей, взрывающей удивительным джазом, неслыханной свободой женщины, легендарной и завораживающей в своей беспощадности преступности. Реалистическая литература научила ФСФ вниманию к деталям, приметам и символам эпохи, но они служат ему для другой магии. Начиная с одной из самых культовых вещей американца – с автомобилей, он увлекает читателя куда более значительной темой – культурой преступления, оплатившей самодовольную в своей роскоши машину Гэтсби «цвета густых сливок» и весь его дворец с бассейном, розарием, розовые костюмы и тысячу рубашек с монограммами. Одна из загадок близости Фицджеральда нашему времени именно в том, что кричащая роскошь 1920-х в этом романе постепенно теряет специфику – она перекликается с любым веком, в том числе и с нашим, его контекст становится контекстом эры, а не эпохи.

«Великий Гэтсби»- пример «двойного видения», которое сам автор определял как способность одновременно удерживать в сознании две прямо противоположные идеи, вступающие одна с другой в конфликтные отношения, тем самым создавая драматическое движение сюжета и развитие характеров. Повествование насыщено метафорами, своим контрастом подчеркивающими эту двойную перспективу происходящих в герое событий. Хрупкая поэзия «века джаза» и его обратная сторона – разгул стяжательских амбиций, порождающий аморализм, - переданы писателем в произведении.

Отношение к писателю как к рупору идей и выразителю душевной настроенности «потерянного поколения» предопределялось не столько установившимся в критике подходом к его книгам, сколько стилем жизни Фицджеральдов, особенно в Париже и на Ривьере, где они проводили с 1925 г. все лето. Для падкого на сенсацию обывателя Фицджеральд и Зельда являли воплощение «нового мироощущению», замешанного на гедонизме и непризнании каких-либо моральных запретов. Легенда о Фицджеральде как баловне судьбы, одарившей его шумной, с оттенком скандала славой, оказалась редкостно устойчивой, заслонив собой происходившую в те же годы драму саморазрушения, о которой будет рассказано в очерках «Крах», полностью опубликованных уже после смерти писателя, в 1945 г. По формуле самого Фицджеральда, «мы не хотели просто существовать, мы хотели вечно изменяться», однако это изменение носило характер необратимых потерь, оборачиваясь трагедией, которую не до конца поняли даже такие мемуаристы, как Э. Хемингуэй и Э.

Главным героем литературы этого периода явилась послевоенная американская молодёжь. В центре повествования произведений «потерянного поколения» - молодые люди, юноши и девушки, вернувшиеся с полей первой мировой войны, познавшие её ужасы, хаос и разруху. Выжив на войне, возвратившись домой, эти люди, тем не менее, были искалечены войной или физически, или морально. Они стали свидетелями распада былого миропорядка, «взорванного» войной, утратили смысл своего существования, свои ценностные ориентиры и, тем самым, окончательно потерялись в жизни. Пытаясь заполнить душевную пустоту, они начали искать забвения в бездумных развлечениях, танцах и алкоголе. На фронте они ежедневно видели бессмысленную и безвременную смерть, они сами мучительно ощущали отсутствие твердой почвы под ногами в послевоенное время, и они, как никто, умели быть счастливыми, но их счастье часто было мимолетным, потому что война разводила людей и ломала судьбы. А обостренное чувство трагического и художественное чутье, свойственные "потерянному поколению", диктовали их обращение к предельным ситуациям человеческой жизни.

Писатели "потерянного поколения" никогда не составляли какой-либо литературной группы и не имели единой теоретической платформы, но общность судеб и впечатлений сформировала их сходные жизненные позиции: разочарование в социальных идеалах, поиски непреходящих ценностей, стоический индивидуализм. Вместе с одинаковым, обостренно трагическим мироощущением, это определило наличие в прозе "потерянных" ряда общих черт, очевидных, несмотря на разнообразие индивидуальных художественных почерков отдельных авторов.

Таким образом, «эпоха джаза» дала новую оценку послевоенной Америки: она выразила ощущение неустойчивости, сиюминутности жизни молодыми людьми, спешившими жить и тем самым хотя бы иллюзорно убежать от своей потерянности. «Американская мечта», которой жило всё общество Соединённых Штатов несколько веков, оказалась развенчанной, молодёжь утратила былые ценности, идеалы и веру в капиталистическое общество. И литература этого периода изобразила реально существующие общественно-исторические противоречия, в частности, отчуждение человека в буржуазном обществе не только от его общественных функций, но и от самого общества. Первая мировая война явилась своеобразным толчком к осознанию молодыми людьми утраты идеалов прошлого и неведению по поводу новых ценностей, что делало это поколение «потерянным».

Литература

1. Засурский Я.Н. Американская литература XX века. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984.
2. Лидский Ю.И., Скотт Фицджеральд. Творчество. Киев: Наукова Думка, 1982.
3. Фицджеральд Ф.С. Избранные произведения: В 3-х т. М., 1977.

N.E.Süleymanova

F.S.Fitsceraldın yaradıcılığında “Caz dövrü” Xülasə

Məqalədə “Caz dövrü” və “caz dövrü” terminin əsasını qoymuş F.S. Fitsceraldın yaradıcılığı araşdırılmışdır. Caz dövrü Birinci və İkinci Dünya Müharibələri arasındakı zaman kəsiyində mövcud olmuşdur. Bu dövr təkcə iqtisadi və siyasi sahələrdə yox, həm də ədəbiyyatda özünü göstərmişdir. Caz dövrü mədəniyyət sahəsindəki hərəkət kimi qiymətləndirilir. Həmçinin, o, ədəbiyyatın və incəsənətin hər bir aspektinə təsir göstərmişdir. Bu zaman Cazz dövrü haqqında mədəni ideallar və normalar dünyanın bir çox sahəsinə nüfuz etdi. Caz dövrü ədəbiyyatda əsasən ümitsizlik, biganəlik və satirik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunurdu.

N.E.Suleymanova

“The Jazz Age” in the Literary Legacy of F. S. Fitzgerald

Summary

This article is overviewed jazz age and creation of F. S. Fitzgerald, as a founder of term «the jazz age». The Jazz Age is a decade between World War I and World War II. It was wild decade which was reflected not only in economics and politics but also in literature. Thus it influenced every aspect of the art and literature. In the period, the effect that it had on cultural ideals and norms was worldwide. The Jazz Age was characterized by disillusionment, glut and satire.

Rəyçilər: f.f.d., dos. P.Əliyeva

*ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(07.02.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №08)).*

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2017

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

T.B.BAĞIROVA

e-mail: bagirova.taira@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ APARILAN TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞLƏRİNİN ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDAKI ROLU

Açar sözlər: şəxsiyyətin formalaşmasında məktəbin rolu, humanist yanaşma, şəxsiyyətyönlü yanaşma.

Ключевые слова: роль школы в формировании личности, гуманистический подход, личностно-ориентированный подход

Key words: the role of school in the formation of the personality, human approach, personal approach.

Sosial-iqtisadi həyatın intensiv və sürətli inkişafı təhsilin də keyfiyyət səviyyəsinin artırılması və dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması baxımından bütün tədris müəssisələri qarşısında ciddi vəzifələr qoyur. Belə ki, təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda da deyildiyi kimi, “təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir” (1).

Deməli, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşa, milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəyə bilən, öyrəndiyi bilikləri həyati bacarıqlara çevirməyi və dövlətimizin maraqlarına xidmət etməyi bacaran, cəmiyyətin fəal və hərtərəfli inkişaf etmiş məhsuldar üzvünə çevrilə bilən şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması məktəblərdə aparılan təlim – tərbiyə işlərinin nə dərəcədə uğurlu olmasından birbaşa asılıdır. Belə ki, bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsindən başqa təlim – tərbiyə həm də gənc nəslin nitqinin, təfəkkür və təsəvvürünün, iradi, emosional, fiziki və əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında məktəbin, təlim-tərbiyənin nə kimi imkanları var? Əslində deyə bilirik ki, ciddi təlim fəaliyyətinə daxil olmuş şagird artıq yeni bir aləmə düşür. Müəllim şagirdin artıq dünənki uşaq olmadığını ona xatırladır, bu gün onun məktəbli, şagird olduğunu ona başa salır. Şagird də anlayır ki, verilən tapşırığı yerinə yetirməyə borcudur. O, bunun üçün məsuliyyət daşıyır. Tədrisən şagirdlər müəllimin onlardan nə və necə olmağı tələb etdiyini anlayırlar. Təlim prosesində məktəblinin biliyi artır, həyat təcrübəsi, maraq dünyası inkişaf edir, elmi dünyagörüşü genişlənir. Məktəblidə yüksək şüurluluq, intizam, məsuliyyət hissi, fəal həyat mövqeyi formalaşır. Məktəbli artıq bir şəxsiyyət kimi yetişir. Müəllim birinci sınıfdən başlayaraq şagirdlərə təlim prosesində biliyin həm özü, həm də cəmiyyət üçün ictimai faydalılığını, güc və imkanlarına müvafiq təlim, əmək tapşırıqlarını yerinə yetirməyin əhəmiyyətini başa salır.

Sözsüz ki, bu gün yüksək intellektual hazırlığa malik, milli və mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan, müstəqil qərarlar qəbul edə bilən yaradıcı şəxsiyyətin yetişdirilməsi ümumtəhsil məktəblərin qarşısında duran başlıca vəzifədir. Məhz, bu baxımdan, “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda da qeyd edildiyi kimi, “ölkənin modernləşməsi üçün zəruri olan insan kapitalını inkişaf etdirmək və bununla Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək; məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək; milli – mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş şünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabətqabiliyyətli kadrlar hazırlamaq; sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və əlavə təhsili təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq” təhsil sisteminin başlıca vəzifələridir (1).

Müasir dövr yetişən nəslin formalaşması və inkişafı istiqamətində yeni tələblər irəli sürür. Bu məqsədlə yaradılan və şəxsiyyətyönümlülüyü, nəticəyönümlülüyü ilə seçilən təhsil proqramları təlim –tərbiyənin metodlarını yeniləşdirməyi, məktəblidə müstəqil fikir, tənqidi düşüncə, idrak fəallığı yaradan, onun elmə, biliyə maraq və həvəsini inkişaf etdirən yanaşmaya, üsul və vasitələrə üstünlük verməyi zəruri edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasına, inkişafına ən mükəmməl təsiri ailə və məktəb göstərir. İlkin mənəvi keyfiyyətlərin başlanğıcı ailədə qoyulsa da, məktəb yetişən nəslə sistemli, məqsədyönlü fəaliyyətin təşkilinə istiqamətləndirir. Psixoloq U. Qlasserin fikrinə görə, “Müvəffəqiyyətə doğru gedən yolu davam etdirmək üçün uşaq özündə olmayan zəruri keyfiyyətləri məktəbdə almalıdır... Məhz, məktəb hər bir uşağın vacib həyatı tələbatına - şəxsiyyətinin qiymət və dəyərinin dərk edilməsi gerçəkliyinə yol açmalıdır.” (2, s. 29-30)

Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi şagirdlərin idrak-tədris və praktik fəaliyyətinə geniş imkanlar açır. Lakin ənənəvi təhsil sistemində uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşması imkanları, meyl, maraq və tələbləri, müstəqil düşüncə və əməli fəaliyyət imkanları yetərincə nəzərə alınmamış, özünüreallaşdırmaya, özünüinkişafa lazımı şərait yaradılmamış, şagirdə münasibətdə avtoritar, avtokratik iş üsulları qabarıq şəkildə təzahür etmişdir. Bilikyönümlü ənənəvi təhsildə əsas məqsəd - məktəblidə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, diqqət və yaddaşın inkişaf etdiirilməsi olmuşdur.

Məlumdur ki, təlim təhsil məqsədlərini həyata keçirən, təhsilin keyfiyyətinə və inkişafına təsir göstərən mühüm vasitədir. Təlimi humanistləşdirmədən, demokratikləşdirmədən dialektik təfəkkürə, müstəqil mühakiməyə malik, müasir zamanın tələblərinə cavab verə bilən yaradıcı şəxsiyyəti formalaşdırmaq mümkün deyil. Məhz, buna görə də, müasir dövrdə şəxsiyyətyönümlü paradiqm tərəfdarları təhsildə və məktəbdə demokratik mühit yaradılması, şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişafı üçün onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabərhüquqlu subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə kimi qarşıya qoyur, bütün prosesi onun maraq, meyl, tələbat və fərdi xüsusiyyətlərinin üzərində qurmağı dəstəkləyir. Burada ənənəvi iş üsullarından fərqli olaraq, şagirdlərə öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etməyə, yaradıcılıq qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyə şərait yaradılır, eyni zamanda cəmiyyətin tələblərinə uyğun mənəvi keyfiyyətlərin inkişafı və yüksək ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması məsələləri daha da aktuallaşır. Deməli, şagirdlərin göstərilən istiqamətdə formalaşmalarına nail olmaq üçün müəllimin fəaliyyəti yalnız əxz olunan biliklərin həyatla əlaqəsinin dərk olunmasını, yaradıcı bacarıqların və müstəqil öyrənmə vərdişlərinin qazanılmasını təmin etməklə məhdudlaşmır. Müəllim həm də şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdırır, onların müstəqil öyrənməsini və işləməsini dəstəkləyir və ən əsası, yetişən nəsildə obyektiv aləmə, əməyə, ictimai həyata fəal vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirmək bacarıqları formalaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, məhz, şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar şagirdi əməkdaşlığa sövq edir, yaradıcılığına və özünüifadəsinə şərait yaradır. Pedaqoji əməkdaşlığı özündə ehtiva

edən “humanist – şəxsi yanaşma təlim prosesinin mərkəzinə uşaqların şəxsi keyfiyyətlərinin tam şəkildə inkişafını qoyur... Belə yanaşma məktəbi uşaq şəxsiyyətinə, onun o qədər inkişaf etməmiş daxili aləminə, imkan və bacarıqlarına, mənəvi azadlıq potensialına və ədalətliliyinə, xeyirxahlığına və xoşbəxtliyinə üz tutmağa istiqamətləndirir. Məktəbin məqsədi – bu qüvvə və imkanları üzə çıxarmaqdan, onlardan şəxsiyyətin tam və azad şəkildə inkişafında istifadə etməkdən ibarətdir” (3, s. 205).

Humanist – şəxsi yanaşmanın əsas göstəricisi müəllimin şagirdlə pedaqoji əməkdaşlığıdır. Bu əməkdaşlıq həm də kollektiv münasibətlərdə özünü biruzə verir. Kollekti üzvlərinin təqdiri və məzəmməti, sağlam tənqidi şəxsiyyətin inkişafına müsbət təsir edir, qüsurların aradan qaldırılmasına səbəb olur. Odur ki, müəllim və tərbiyəçilər şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında kollektivin imkanlarından istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Düzgün təşkil olunmuş şagird kollektivində ictimai həmrəylik, ictimai fikrə hörmət, yoldaşlıq və dostluq, yüksək ideya inamı, humanizm və s. kimi yüksək əxlaqi hisslərin formalaşmasına geniş imkan yaranır. Burada şagirdlərin bir-birinə qarşı həssaslığı, qayğıkeşliyi xüsusi yer tutur, nəticədə həmin şagirdlərdə onları əhatə edən yoldaşlarına qarşı əsl humanist münasibətlərin yaranmasına səbəb olur.

Yeni hərtərəfli insan yetişdirmək, onları həyata hazırlamaq, əqidəli, mətin, dözümlü, fədakar, bir sözlə insani keyfiyyətləri özündə əxz etdirən şəxsiyyət formalaşdırmaq müəllimdən, onun verdiyi təlim və tərbiyədən çox asılıdır. Müəllim şagirdləri zəruri məlumatı tapmağa sövq etməyi, onların fəaliyyətini səfərbər edə bilməyi, şagirdlərin yaradıcı inkişafına təkan verməyi bacarmalıdır. Müəllim təlim-tərbiyənin şəxsiyyətyönümlü müasir metodlarından istifadə etməklə şagirdlərdə mənimsənilən biliyə maraq oyatmalı və onların motiv və maraqlarını daim öyrənməli, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq təlim – tərbiyə metodlarını tapmağa çalışmalı və onları düzgün məqsədə istiqamətləndirməlidir. Bu kimi keyfiyyətləri şagirdlərə aşılamaq üçün, müəllimin təkcə pedaqoji qabiliyyəti, zəngin biliyi kifayət deyil, o bütövlükdə bir valideyn, böyük dost, təcrübəli yoldaş kimi hərəkət etməli, hər bir şagirdinə mehriban rəftar, hörmət və qayğı göstərməlidir. Bu kimi vəzifələr yerinə yetirilmədən şəxsiyyətin inkişafına və tərbiyəsinə təsir etmək olmaz.

Unutmaq olmaz ki, insanın şəxsi fəallığı onun qabiliyyətlərinin inkişafının, təlim - tərbiyədə və həyatda uğur qazanmasının əsas şərtidir! Şəxsi fəallıq şagirdin əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərinin tez və düzgün formalaşmasını stimullaşdırır, sosial təcrübəni müvəffəqiyyətlə mənimsəməyə kömək edir, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Deməli, düzgün qurulmuş təlim-tərbiyə şagirdi səmərəli fəaliyyətə yönəldir, onu öz inkişafının iştirakçısına çevirir.

Təlim - tərbiyə o zaman məqsədinə çatmış olar ki, cəmiyyətin sonrakı inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyacaq bugünkü gənclərin milli və ümümbəşəri dəyərlərə hörmət bəsləyən əsl vətəndaş, həyatda özünə və insanlara sevinc gətirən fəal, təşəbbüskar, yaradıcı, çətin situasiyalardan baş çıxara bilən cəsur və mərd şəxsiyyət kimi yetişməsi işini düzgün təşkil edə bilək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı.
2. Глассер У. “Качественная школа”, М., 1991.
3. Əhmədov H., Zeynalova N. Pedaqogika. Dərslik. B., Elm və təhsil, 2016.

Т.Б.Багирова

Роль учебно-воспитательной работы в общеобразовательных школах в формировании личности Резюме

В статье «Роль учебно-воспитательной работы в общеобразовательных школах в формировании личности» отражена важность оценки вопросов формирования активной и

всесторонне развитой личности в школе и педагогической практике на современном этапе с точки зрения новых требований. В статье оцениваются психолого-педагогические основы актуальности применения личностнонаправленных воспитательных и образовательных технологий, отражающих гуманистический подход к развитию и формированию личности учащегося в общеобразовательных школах, а также подчеркивается значимость учета современных тенденций.

T.B.Bagirova

**The Role of the Work about Training and Education Held in the Secondary Schools
in the Formation of the Student`s Personality**

Summary

The article dedicated to "The role of the work about training and education held in the secondary schools in the formation of the student`s personality" reflects the importance of raising comprehensively developed personality from the point of view of new demands. The article deals with the basis of human approach in the formation and development of the student`s personality in the secondary schools. It also reflects the application of the technology of teaching and training. The actuality of using the pedagogical and psychological basis and the significance of modern approach are evaluated in the article.

Rəyçi: p.f.d., dos. V.P.Bəşirov

Redaksiyaya daxil olub: 05.04.2017

N.Z.ÇƏLƏBİYEV

dosent

E-mail: n_chelebiyev@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)

(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

YENİYETMƏLİK VƏ ERKƏN GƏNCLİK YAŞLARINDA HƏYATI ÖZÜNÜTƏYİNƏT MƏNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: özünütəyinetmə, həyat planları, peşə seçimi, sərvət meyli, psixososial identiklik, özünüreallaşdırma

Ключевые слова: самоопределение, жизненные планы, выбор профессии, ценностная ориентация, психосоциальная идентичность, самореализация

Key words: self-determinations, plans for life, profession choice, psycho-social identity, self realization, prone to wealth

Müasir texnogen sivilizasiya, ictimai münasibətlərin xarakterində baş verən hadisələr gənc nəslin həyata baxışlarında, həyat planlarında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar yeniyetmə və gənclərin sərvətə meyində, yönəlişliklərində, həyatda öz yerini tapmaq, özünütəsdiq, həyati özünütəyinetmə motivlərinin aktuallaşmasında aydın ifadə olunur.

“**Özünütəyinetmə**” termini elmi ədəbiyyatlarda ən müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu barədə söhbət edərkən ilk növbədə, şəxsiyyətin sosial, həyat, peşə, mənəvi və ailə kimi sahələrdə gələcək yönəlişliklərini əks etdirən əqidə və idealları nəzərdə tutulur. “Şəxsiyyətin özünütəyinetməsi problemləli vəziyyətlərdə insanın öz mövqeyini təsdiq etməsini və özünü aşkar etməsini ifadə edən şüurlu aktdır. Özünütəyinetmənin xüsusi formaları kollektiv özünütəyinetmə və peşə özünütəyinetmədir. (3, s.313)

Bununla belə, “özünütəyinetmə” terminini kifayət qədər dəqiq təhlil etmək və onun sosial və psixoloji yanaşmalar əsasında bitkin və vahid elmi izahını vermək olduqca vacibdir. Bir sıra hallarda bu terminin sosioloji və psixoloji anlamda mənaları qarışdırılır ki, nəticədə onun məxsusi psixoloji məzmunu itir.

Son 40 ildə elmi dövriyyədə olan özünütəyinetmə probleminə psixoloji yanaşmanın metodoloji əsasları ilk dəfə S.L.Rubinşteyn tərəfindən qoyulmuşdur. Özünütəyinetmə problemi onun tərəfindən determinləşmə problemi kontekstində nəzərdən keçirilmiş, xarici səbəblərin daxili şərtlərə çevrilməsi kimi izah olunmuşdur. O, qeyd etmişdir ki, əməliyyat effekti obyektin daxili xüsusiyyətlərindən asılıdır. Özünütəyinetmə kimi istənilən daxili determinləşmə digər xarici determinləşmələr kimi zəruridir. (8, s.359)

Özünütəyinetməni S.L.Rubinşteynin şərh etdiyi psixoloji planda nəzərdən keçirdikdə, onun xarici determinləşmədən fərqi aşkar görünür və o, “**özünüdeterminləşmə**” anlayışı kimi üzə çıxır. Beləliklə, “daxili şərtlər”in xarici təsirlərdən kənara çıxan aktiv təbiəti bəlli olur.

S.L.Rubinşteyn ilk dəfə özünütəyinetmə anlayışını psixoloji planda şüur səviyyəsində, determinizm prinsipi ölçüləri ilə səciyyələndirmiş və qeyd etmişdir ki, insanın mövcudluğunun spesifikliyi özünütəyinetmə və başqalarını təyinetmənin qarşılıqlı nisbəti ilə tamamlanır. (8, s.260)

Şəxsi özünütəyinetmə insanın özünün özünə onun necə bir insan olduğu, gələcək həyat planlarının nədən ibarət olduğu barədə verdiyi suallara cavab axtarmaq cəhdidir. Özünüdərketmə və öz imkanlarını götür-qoy etmək yolu ilə gənclər həyatda öz yerlərini müəyyənləşdirmək, cəmiyyətin bir üzvü kimi başqaları arasında öz mövqeyini tutmaq təşəbbüsü ilə çıxış edirlər.

ABŞ psixoloqu E.Erikson özünün geniş klinik təcrübələrini ümumiləşdirərək özünü-təyinmə anlayışına analogi olaraq **“psixosial identiklik”** anlayışını elmi dövriyyəyə gətirmişdir. Onun fikrincə bu nəzəri mürəkkəb konstrukt, yəni özünü-təyinmə identiklik axtarışıdır.

Sosiologiya və psixologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərə baxmayaraq bu elmlərin hər birində özünü-təyinmə anlayışı fərqli mənalarda işlədilir. Sosiologiyada özünü-təyinmə dedikdə, fərdin və ya qrupun hər hansı sosial struktura daxil olması və bunun nəticəsinin fiksasiyası (təsbit edilməsi), psixologiyada isə fərdin hər hansı sosial struktura daxil olmasını şərtləndirən psixoloji mexanizmlər nəzərdə tutulur. Məhz buna görədir ki, özünü-təyinməyə aid elmi ədəbiyyatların əksəriyyətində bu anlayışa sosioloji yanaşma üstünlük təşkil edir. Psixoloji anlamda özünü-təyinməyə aid ədəbiyyatlar isə olduqca məhdud saydadır.

Qeyd etdiyimiz kimi, özünü-təyinməyə psixoloji yanaşmanın elmi əsası S.L.Rubinstein tərəfindən qoyulmuş, sonralar K.A.Abdulxanova –Slavskaya öz əsərlərində bu ideyanı inkişaf etdirmiş, özünü-təyinmənin əsas məqamları kimi **özünü-determinləşdirmə, şəxsi fəallıq, müəyyən mövqeni əldə etməyə dərk edilmiş cəhd** kimi mənalandırmışdır.

Özünü-təyinmə problemini konkret psixoloji nəzəriyyə səviyyəsində izah edərkən ilk növbədə “xarici şərait” və “xarici determinləşmə” sosioloji anlamda isə **“sosial şərait”** və **“sosial determinləşmə”** anlayışları ilə analogiya təşkil etdiyini söyləmək olar. Beləliklə, özünü-təyinmə problemi fərdin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin qovşağı problemidir. Burada sosial determinləşmə ilə fərdi determinləşmədə şəxsi fəallığın rolu üzə çıxarır. Bu qarşılıqlı təsirlər müxtəlif səviyyələrdə özlərinin spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məsələn, fərd və qrupun qarşılıqlı təsiri səviyyəsində bu problem rus psixoloqu A.V.Petrovski tərəfindən ətraflı öyrənilmiş, şəxsiyyətin qrupda özünü-təyinməsinə və ya kollektiv özünü-təyinməyə dair bir sıra əsərlər yazılmış və bu fenomen fərdin **“qrup təzyiqinə qarşı reaksiya üsulu”** kimi mənalandırılmışdır. (6, s.29)

Yeniyetmə və gənclik yaşlarında özünü-təyinmənin ümumi nəzəriyyəsinin qurulmasında iki əsas məqam nəzərdən qaçırılmamalıdır:

- özünü-təyinmə sərvətlərə münasibət əsasında formalaşır;
- o, düşünülmüş iradi aktlar vasitəsilə həyata keçir:

Rus psixoloqlarından V.F.Safin və Q.P.Nikov şəxsiyyətin özünü-təyinməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarında **“özünü-təyinedən şəxsiyyət”**, **“sosial yetkin şəxsiyyət”** anlayışlarını elmə gətirmişlər. Onlar belə şəxsiyyət dedikdə, ilk növbədə hər hansı cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları gözləyən, müəyyən qruplarda və kollektivlərdə təmsil olunan, ictimai sərvətlərə yönəlişlikləri ilə fərqlənən şəxsiyyəti nəzərdə tuturdular. (9)

Onların fikrincə “özünü-təyinmənin ümumi amilləri və şərtləri sosiallaşmanın amilləri ilə analogidir. (9, s.69) Özünü-təyinmənin xüsusi formaları isə rol davranışı, sosial özünü-təyinmə və ailə-məişət sahəsində özünü-təyinmə kimi anlaşılır.

Özünü-təyinmə problemi yaş aspektində daha dərinlən və tam şəkildə rus psixoloqu L.İ.Bojoviçin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. (2) **Yeniyetmə və gənclərin** inkişafının sosial situasinyaı xarakterizə edərkən o, göstərirdi ki, gələcək həyat yolunun seçilməsi, bu yaş dövründə həyat şəraitinin affektiv mərkəzini təşkil edir. L.İ.Boyoviç böyük məktəb yaşında özünü-təyinmənin bir sıra komponentlərinin adlarını qeyd etmişdir: “gələcək həyat yolunun seçilməsi”, “əməkdə, cəmiyyətdə, həyatda öz yerini tapmaq təlabatı”, “öz mövcudluğunun mənasını və məqsədini tapmaq”, “həyatın ümumi axarında öz yerini tapmaq təlabatı” və s. Sonrakı tədqiqatlarında L.İ.Boyoviç özünü-təyinməni böyük məktəb yaşı dövrünün şəxsi, yeni, törəmə xüsusiyyəti kimi təqdim etmiş, onun yaşlı adamın daxili mövqeyinin formalaşması, özünü cəmiyyətin üzvü kimi anlaması və öz gələcək problemlərini həll etmək zərurəti ilə bağlı olan xüsusiyyəti kimi səciyyələndirmişdir. (2, s.380-388)

L.İ.Boyoviçin tədqiqatlarında özünü-təyinmənin psixoloji təbiətini aşağıdakı cəhətləri ilə fəqlənir:

- özünütəyinetməyə təlabat ontogenezin müəyyən mərhələsində, böyük yeniyetməlik və erkən gənclik yaş dövrlərinin sərhəddində meydana gəlir;

- özünütəyinetməyə təlabat insanın həyatın mənasını dərk etməyə olan təlabatı ilə şərtlənir, insanın dünya və özünün özü haqqında, öz şəxsi mövcudluğunun mənasının dərk etməsi cəhdləri ilə bitişik xarakterlidir.

- özünütəyinetmə yeniyetmə və gənclik yaşının gələcəyə yönəlmiş baxışları sıx şəkildə bağlıdır.

- özünütəyinetmə peşəseçmə, peşə özünütəyinetmə ilə bağlıdır.

L.İ.Bojovincin irəli sürdüyü bu prinsipial müddəalar sonralar psixologiyada özünütəyinetmə nəzəriyyəsinin elmi əsasları üçün açar rolunu oynamışdır. (2)

Peşəseçməni “sosial seçim” adlandıran S.P.Kryaqjdenin fikrincə, sosial özünütəyinetmə gəncləri müəyyən peşə əhatəsi ilə məhdud, ümumiləşmiş variantlar içərisindən seçim aparmaq zərurəti ilə üzləşdirir ki, bu da daha aşağı səviyyəli, natamam, mükəmməl olmayan peşəseçmədir.

Psixologiyada **həyati özünütəyinetmə** probleminə həsr olunmuş tədqiqatların müəlliflərinin bəzilərinin (Soxan L.V., Kirillova M.V, Ginzburq M.P.) fikrincə, özünütəyinetmənin psixoloji mahiyyətində **“gələcəyə can atma”, “zaman perspektivi”, “həyat planı”, “həyat proqramı”, “həyat perspektivi”, “həyat yolu”** və s. kimi konkret anlayışlarla ifadə oluna biləcək cəhdlər dayanır. (10)

“Şəxsiyyətin həyat yolu” anlayışını elmə ilk dəfə Ş.Büler gətirsə də, onunla demək olar ki, eyni vaxtda fransız psixoloqu P.Jane **“həyat yolu”** anlayışının mahiyyətini açmağa cəhd göstərmiş və onu şəxsiyyətin özünün təkamülü, onun inkişaf mərhələlərinin bioqrafyası kimi mənalandırmışdır. (1, s.25)

Sonralar bir sıra müəlliflər (P.Qerstmann və b.) həyat planları ilə **dəyərlər** arasında əlaqə olduğunu qeyd etmiş, həyat planının tərkibində iki tip məqsədin: son(ideal) və köməkçi (real, konkret) olduğunu qeyd fərqləndirmişlər. P.Qerstmana görə, son məqsədlər insanın dəyərlər kimi anlaşılan ideallarını əks etdirir və onlar sabitdir. Real məqsədlər isə konkretliyi və əlçatanlığı ilə səciyyələnir, uğur və uğursuzluqdan asılı olaraq dəyişə bilər.

Şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi cəmiyyətdəki dəyər-məqsəd determinləşməsi ilə şərtlənir. B.V.Zeyqarnik və B.S.Bratusun qənaətinə görə, şəxsiyyət üçün “əsas hərəkət məkanı mənəviyyat-dəyər məkanındır” (14, s.122)

Rus psixoloqu M.M.Şibayeva, D.İ.Feldşteyn, D.B.Elkoninin tədqiqatlarında **böyük yeniyetməlik və erkən gənclik** yaş dövrlərində şəxsiyyətin münasibətlər sisteminin qurulmasının spesifik xüsusiyyətləri, ünsiyyət dairəsinin genişlənməsinin yaş dinamikası, şəxsiyyətin sosial inkişafı, özünə və cəmiyyətə münasibətin formalaşması xüsusiyyətləri araşdırılmış və əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir. Onlar müəyyən etmişlər ki, böyük yeniyetməlik və erkən gənclik yaş dövrlərində özünütəyinetmənin əsasını “dəyər-məqsəd” təbiətli şəxsi özünütəyinetmə, cəmiyyətdə öz mövqeyini axtarma təşəbbüsləri təşkil edir.

Şəxsi özünütəyinetmə şəxsiyyətə müəyyən səviyyədə sosial münasibətlər sisteminə qoşulmaq üçün tələblər verir, insanın fərdi həyat üslubunun və gələcək həyat tərzini haqqında düşüncələrini əks etdirir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, həyati özünütəyinetmə insanın öz həyat mövqeyinin ayrılmaz hissəsidir, onun şəxsiyyətinin formalaşmasının əsas elementidir. O, hər hansı oxşar situasiyalarda tətbiq edilən şablon qərarların toplusu yox, onun şəxsiyyət xarakteristikasının - məsuliyyət dərəcəsini, psixikanın davamlılığını, reallığı adekvat qavramaq və s. kimi xüsusiyyətlərin inteqral xarakteristikasıdır. D.U.Feldşteynə görə, həyati özünütəyinetmə insanın sosial yönəlişliyini, sərvət meylini müəyyənləşdirir, onun fəallığına və özünü reallaşdırmasına yol açır. O, insanın həyat seçimi, fəaliyyət strategiyasının əsasıdır, özünütəyinetmə insanın həyatın mənası haqqında düşüncələrindən və digər yönəlişliyindən asılı olaraq neqativ və pozitiv mahiyyət kəsb edə bilər. Onun

şəxsi, peşə və sosial özünütəyinetmə kimi formaları mövcuddur və fasiləsiz xarakter daşıyır. Özünütəyinetmə emosiya və motivlərlə, əqidə və dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. (16)

Təhlillərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, özünütəyinetməyi bacaran insan təşəkkül tapmış kamil şəxsiyyət, müxtəlif situasiyalarda doğru qərar qəbul etməyi bacaran yetkin vətəndaşdır. Özünütəyinetmə insanın formalaşmasında, şəxsiyyət kimi təşəkkülündə fəal, çoxmərhləli və mürəkkəb prosesdir.

Şəxsi özünütəyinetmədə insan “**necə olmalı?**”, peşə özünütəyinetmədə “**kim olmalı?**”, həyatı özünütəyinetmə mərhələsində isə “**necə yaşamalı?**” sualları ilə üzləşir. Bu bölgü şərti olsa da, onlar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə var və biri-birini möhkəmləndirir, özünüaktuallaşdırmaya və özünüreallaşdırmaya yol açır.

Yeniyyətlik və erkən gənclik yaşı dövründə həyatı özünütəyinetmənin tərkib hissəsi kimi özünü göstərən peşəyönümü probleminin psixoloji əsasları rus psixoloqları F.R.Flippov və S.P.Kryaqjdenin tədqiqatlarında mükəmməl şəkildə işlənmişdir. Peşəseçmə problemini nəzərdən keçirən S.P.Kryaqjde yazırdı: “ya psixoloji, ya da sosioloji ədəbiyyatlarda peşəseçmədə romantik istiqamətdən real seçimə doğru keçidin necə baş verməsi barədə suala cavab yoxdur”. (4, s.61)

İnsan həyatının **yeniyetməlik və erkən gənclik yaşı dövründə** özünü göstərən taleyüklü məqamlardan biri olan peşə özünütəyinetmə və ya peşə seçimi daha çox ətraf şəraitdən asılı olduğu halda, şəxsi özünütəyinetmə daha çox insanın özündən, onun maraqlarından, qabiliyyətindən asılıdır. “Peşə seçimi şəxsi iddiaların müəyyən səviyyəsini əks etdirir. 15-17 yaşlı oğlan və qızlarda iddia səviyyəsi yüksək qeyri-adekvat olur”. (7, s.215)

Yeniyyət və gənclərin həyat planları integrativ səviyyə kəsb edən mürəkkəb hadisədir. Buraya peşə maraqları, stereotip və yönümlər, qabiliyyətlər, sərvət meylləri, motivlər sahəsi və ya şəxsiyyətin istiqaməti kimi psixoloji komponentlər aid edilə bilər. “Həyat planları özünü gəncin məqsəd və motivlərinin, ümumi dünyagörüşünün formalaşmasında peşə seçmək meyllərində göstərir”. Məlumdur ki, peşələr aləmi dəyişkən və dinamikdir. Müasir dövrdə mütəxəssislər 7000 peşə, təxminən 500 əmək növünün adını qeyd edirlər. Yaşadığımız bazar münasibətləri şəraitində peşəseçmə probleminə münasibət xeyli dəyişmişdir. Bir çox peşələr sıradan çıxır, əmək bazarının tələbləri əsasında yeni peşələr yaranır, sosial rollar bir-birini əvəz edir. Danılmaz həqiqətdir ki, düzgün peşəseçmədən insanın gələcək həyatı və rifahı birbaşa asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, düzgün seçilmiş peşə insanın özünə hörmət hissini yüksəldir, sağlamlıqla bağlı fiziki və psixi problem risklərini azaldır. Müstəqil həyatın astanasında “özünütəyinetməyə tələbat böyük məktəbli özü haqqında biliklərini sistemləşdirməyə və ümumiləşdirməyə təhrik edir”.

Psixoloqların “idektivlik böhranı” adlandırdıqları 15-17 yaşlar normal böyümə üçün zəruri olub, özünüdərk etmə səviyyəsinin coşğun artımında təzahür edir.

Məlumdur ki, dünyagörüşü insanın dünyaya bütövlükdə baxışları, varlığın əsasları, prinsipləri haqqında təsəvvürləri sistemi, insanın həyat fəlsəfəsi, onun bütün biliklərinin məcmuyu və yekunudur. Lakin dünyagörüşü biliklərin məntiqi sistemi olan əqidə qədər insanın dünyaya münasibətini, sərvət meylini ifadə edən bilməz. Gənclik yaş dövrü dünyagörüşünün təşəkkülündə həlledici mərhələdir. Məhz bu dövrdə insanın koqnitiv, şəxsi-emosional aləminin əsasları yaranır. Dünyagörüşü özündə şəxsiyyətin sosial yönəlişliyini, yəni onun sosial birliyin elementi, bir hissəciyi kimi dərk etməsini əks etdirən, insanı öz gələcək sosial vəziyyətini və ona nail olmağın üsullarını seçməyə yönəldir.

“Erkən gəncliyin xarakterik xüsusiyyəti həyat planlarının formalaşmasıdır. Həyat planı bir tərəfdən şəxsiyyətin öz qarşısına qoyduğu məqsədin ümumiləşməsi, onun motivlər “piramidası”nın qurulması, sərvət meylinin dayanıqlı nüvəsinin yaranması nəticəsində meydana gəlir. Yetkin gənclik üçün səciyyəvi olan, illüziya elementlərindən uzaq ideallar yaşlı adam üçün praktik fəaliyyətdə bələdçi olur”. (5, s.190)

Son illər yaş və pedaqoji psixologiyada məktəbli şəxsiyyətinin “zaman perspektivi və şəxsi özünütəyinetmə” aspektində öyrənilməsi təşəbbüsləri diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan rus psixoloqu T.N.Sineqireva böyük məktəb yaşı dövründə şəxsi özünüyənütəyinetmə problemini eksperimental tədqiqi nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, “mən”in təşəkkül tapması gərgin mənəvi problematikadır. Bu prosesdə fərdi mənəvi dəyərlər inkişafın və özünütəkmilləşdirmənin motivi rolunda çıxış edir. (11, s.34)

Bir çox (xüsusilə ziyalı ailələrində) valideynlər birbaşa psixoloji təzyiq və təkidlə (“Hə, nəhayət ki, sən bir qərara gələcəksənmi?”) “Mən sən yaşda olanda...” və s.) gənclərdən gələcək həyat planları barədə rəy öyrənmək, qəti fikirlərini bilmək istəyirlər.

S.K. XI sinifdə oxuyur. Müstəqil həyatın astanasında olan bu gənc qız ali təhsil almaq istəyir. Lakin doğru seçim aparmaqda tərəddüd içindədir. O, “dizayner”lik, yoxsa memarlıq? Sualı qarşısında iki ildir ki, doğru seçim apara bilmir. Orta təhsilin başa çatması müddəti get-gedə azaldıqca, onda motivlər mübarizəsi daha kəskin hal alır. Valideynlərin və müəllimlərin tövsiyə və məsləhətləri də onun qəti qərara gəlməsinə təminat verə bilməmişdir.

Erkən gənclik yaşı dövrü orta ümumi təhsilin tamamlanması ilə eyni dövrə təsadüf etdiyindən, bu yaş dövründə həyat planları və ya həyatı özünütəyinetmə xüsusilə aktuallaşmağa başlayır və təxirəsalınmaz problemə çevrilir. Bu isə əksər gənclərin daim gərgin, narahat və qayğılı görünməli ilə müşayiət olunur. Təhsilini aii məktəbdə davam etdirmək istəyində olan gənclərdə bu cəhət özünün daha qabarıq təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir. Onlar valideynlərin, yaxın qohumların və müəllimlərin onlara bəslənilən ümidləri doğrulda bilib-bilməyəcəklərindən həyacanlanır, qəbul imtahanlarında əldə edəcəkləri nəticələrə görə məsuliyyət hissənin doğurduğu sitreslərdən əziyyət çəkirlər.

Məlumdur ki, yeniyetməlik yaş dövrü uşaq yaş dövrləri içərisində ən çətin və ən mürəkkəb, böhranlı, eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasının həssas dövrüdür. Bununla belə, bu məsuliyyətli dövrdə mənəviyyətin əsasları, sosial ustanovkalar, özünə, insanlara, cəmiyyətə münasibətin əsasları formalaşır. “Erkən gənclik yaşı dövründə bir çox uşaqlarda yüksək nevrotiklik halları diqqəti cəlb edir. Bu yaş insanın daxili aləmini səciyyəlandırən spesifik psixoloji kontrastları və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə təzahür edən cəhətləri ilə fərqlənir.

Yeniyetməlik və gənclik yaş dövrlərinin əsas psixoloji törəmələrindən biri özünütəyinetmə olduğu üçün, valideynlər, müəllimlər və məktəb psixoloqları hər şeydən əvvəl onlara psixoloji dəstək verməli, özlərini özünütəyinetmənin subyektivi kimi dərk etmələrinə, öz hərəkətlərinə və davranışlarına görə məsuliyyət hissəsinə yiyələnmələrinə nail olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Абдулханова-Славская А.К. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991, 299 стр.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968, 464 стр.
3. Краткий психологический словарь /Сост. Л.А.Карпенко: Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Я.Ярошевского. М.: Политиздат, 1985, 431 стр.
4. Крягжде С.П. Психология формирования профессиональных интересов. Вильнюс, 1981, 196 стр.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989, 255 стр.
6. Психологическая теория коллектива./Под ред. А.В.Петровского, М., 1979, 239 стр.
7. Популярная психология для родителей. /Под ред. А.А.Бодалева. М.: Педагогика, 1989, 256 стр.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии М., 1973, 423 стр.
9. Соафин Б.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения личности. // Психологический журнал. М., 1984, Т.5. № 4, стр.65-73
10. Сохан Л.В., Кириллова М.В. Жизненная программа личности как способ сознательной организации ее жизнедеятельности. // Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. Киев, 1982.

11. Синегирева Т.В. Личностное самоопределение в старшем школьном возрасте // Вопросы психологии, 1989, № 2, стр.27-35
12. Cabbarov R.V. Şəxsiyyətin özünüqençəkləşdirməsi və həyat planları. Təhsil Problemləri İnstitutunun Əsərləri, 2010, N 4.
13. Зейгарник Б.В., Братус Б.С. Очерки по психологии аномального развития личности. М., 1980, 157 стр.
14. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе // Вопросы психологии, 1985, № 6, стр. 26-37.

Н.З.Чалабиев

**Психологические аспекты жизненного самоопределения
в подростковом и в раннем юношеском возрасте**

Резюме

Автор с своей статье, отметив что жизненное самоопределение является судьбоносной проблемой, отметил психологические аспекты еще большей актуализации этой проблемы в подростковом и в раннем юношеском возрасте. Проанализирован подход различных психологов к проблеме, идентичный поиск самоопределения для человека. Автор статьи специально акцентировал внимание на мотивационной роли для самореализации и самоактуализации.

N.Z.Chelebiyev

Psychological Aspects of Vital Self-Determination at the Early Youth Age and as a Teenager

Summary

The author notes the psychological aspects of the importance of vital self-determination at the early youth age and as a teenager. The author notes how important the vital self-determination is and shows the physiological aspects of the problem, as it becomes more actual at the early youth age and as a teenager.

The essence of vital self-determination, deferent psychologists' approaches to the problem have relatively been analyzed, the author mentioned the identification of personality problems, and the persons self-realization, self-actualization for fist motivation.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. F.N.İbrahimov
ADPU-nun (Şəki filialı) Ümumelmi fənlər kafedrası
(14.02.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05))*

Redaksiyaya daxil olub: 17.03.2017

M.İ.ƏLƏKBƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AİLƏDƏ UŞAQLARIN MƏNƏVİ İNKİŞAFININ FORMALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, asudə vaxt, ictimai qurumlar, mənəvi keyfiyyətlər, gənc nəsil, mənəvi inkişaf

Ключевые слова: семейное воспитание, свободное время, государственные учреждения, духовные качества, молодое поколение, духовный рост

Key words: family decency, leisure time, social organization, moral qualities, young generation, moral improvement

Böyüyən nəslin təlim-tərbiyəsi işinin məqsədyönlü təşkilində onların asudə vaxt məsələsi mühüm yer tutur. Önəmli cəhət odur ki, bu gün gözəl ailə mühitinin təsir imkanları ilə püxtələşən hər bir uşaq öz səmərəli fəaliyyətini ailədən qaynaqlanan mənəvi keyfiyyətlər üzərində qurur. Bu iş uşaqların tərbiyəsində ailə ilə yanaşı, məktəb tərəfindən də həyata keçirilir.

Birmənalı olaraq qeyd etməliyik ki, ailədə uşaqlarla asudə vaxt işinin səmərəli təşkilindən çox mətləblər asılıdır. Odur ki, bu məsələ bütün dövrlərdə aktual hesab edilmişdir. Hazırki dövrdə müstəqil, suveren Azərbaycan dövlətinin təşəkkül zamanında bizim üçün daha böyük aktualıq kəsb edir.

Çünki müstəqil Azərbaycan dövləti yeni, azad, demokratik, düşüncəli, öz yurduna, adət və ənənəsinə sadıq, işgüzar, öz sərvətlərinin sahibi ola bilən, Vətəniyə göz bəbəyi kimi qoruyan, ölkəsinin inkişafında yüksək peşə-sənətkarlıq qabiliyyəti ilə seçilən, yüksək sivilizasiya mövqeyində dayanıb, öz dəsti-xəttini tanıda bilən nəsil yetişdirmək missiyasına malikdir.

Bu missiya ailədə bütün tərbiyə prosesində, məktəbdə tədris prosesində və dərslərdən kənar, məktəbdən xaric tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə cəmiyyətdə gedən proseslər, qloballaşma və inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya, təhsil islahatları uşaqların tərbiyə modelinə də diqqəti tələb edir. Bu model uşağın üzərində nəzarətə deyil, onu inkişaf etdirməyə, şəxsiyyətini formalaşdırmağa, ailədə tərbiyəvi keyfiyyətləri, o cümlədən uşaqlarda mənəvi inkişaf xüsusiyyətlərini formalaşdıran nəcib hisslərin formalaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilməlidir:

a) Uşağın yaşadığı mühitə nikbin əhval-ruhiyyədə xoş ovqatlı baxması, cəmiyyət hadisələrinə sadıqlıq inamının yüksəldilməsi təmin olunmalıdır.

b) Ailə-uşaq şəxsiyyətinin mənəvi yetkinliyi üçün hərtərəfli nümunə göstərməlidir.

c) Uşağın mənəvi-psixoloji və sağlam fərdi xüsusiyyətləri maksimum səviyyədə nəzərə alınmalıdır.

ç) Ailədə uşaq şəxsiyyətini formalaşdıran dolğun və sistemli bilik, bacarıq, vərdiş və mənəvi keyfiyyətlərə başlıca rol oynayan didaktik vəsülə kimi baxmaq lazımdır.

d) Uşaqlarda mənəvi inkişafı təmin edən sosial-mədəni, intellektual-iradi səyləri təmin edən vətəndaşlıq şüuru təlqin etməklə valideyn-övlad münasibətlərini yüksək, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşdırmaq istiqaməti əsas götürməlidir.

e) Ailədə valideynlər uşaqlarla ünsiyyətə girərkən dialoqa üstünlük verməlidirlər, çünki uşaqlar bu prosesdə daha çox cilalanır, fərdi-mənəvi inkişaf xarakterini bu əks-əlaqə görüntüsündə daha çox əks etdirməyə çalışırlar.

f) Ailədə uşaqların asudə vaxt büdcəsindən səmərəli istifadə olunmalı, bu zaman valideyn tövsiyələrindən, fəxarətverici bir hiss olan vətənə sədaqət, yurda bağlılıq, öz millətinin şərəf və ləyaqətini uca tutmaq, qalibiyyət rəmzi olan nəcib adət və ənənələrdən,

milli atributlarımızdan, gerb-himn və bayrağımızdan bir mənəvi inkişafa təkan verən bir qürur mənbəyi kimi istinad olunmalıdır.

Bu vəzifələr zəmnində ailə mühitində uşaqların mənəvi inkişafını qoruyub- saxlamağın ən başlıca keyfiyyətlərinə valideynlərin bələdliliyi də vacib şərtidir.

Biz bu məqsədə ailə tərəfindən uşağın görüş dairəsini mənəvi inkişaf baxımından öyrənməklə bir daha yəqin etdik ki, həmin davranış və fəaliyyət prosesində uşaqlarla aparılan tərbiyələndirici iş məzmunu əməli (tövsiyə, nəsihət) yol ilə yox, mərhələlər üzrə aparılırsa, daha çox səmərə verə bilər. İlk olaraq aşılmalı mənəvi dəyər (bizim araşdırmada bu iş-uşağın görüş dairəsidir) üzrə tərbiyə olunanlarda həmin keyfiyyətin səviyyəsi təqribi də olsa üzə çıxarılır. Tərbiyəvi iş bu zəmindən aparılmalıdır.

İkinci mərhələdə valideyin başlıca qayğısı (buna ehtiyac olduqda) uşağın görüş dairəsi üzrə onlarda ilkin təəssürat yaratmaqdan, onların diqqətini belə bir mənəvi dəyərin varlığına yönəltməkdən ibarət olmalıdır.

Üçüncü mərhələdə valideyn çalışmalıdır ki, həmin dəyəərə, yəni uşağın görüş dairəsinə dair tərbiyə olunanlarda müəyyən anlayış (şüurlu başa düşmə) formalaşsın, onun mahiyyəti və əhəmiyyəti başa düşülməli və buna əməl olunmalıdır.

Dördüncü mərhələdə valideynlər uşaqlarda formalaşdırdıqları anlayışa, milli-mənlik şüuruna uyğun olaraq onların praktik bacarıqlarının təşkili istiqamətində iş aparılmalıdır.

Nəhayət, beşinci mərhələdə isə valideynlər bu prosesin icrasına yekun vurur, valideynlər bir qayda olaraq uşaqların görüş dairəsini formalaşdırma əməliyyatının onların idrak dərəcəsinə, qazandıqları anlayışa uyğun necə fəaliyyət göstərdiklərinə özlərinin münasibətlərini bildirməli və bu işin son nəticəsini sözlə də olsa qiymətləndirilməlidir.

Buradan belə bir nəticə hasil olunur ki, bu işdə valideynlərin maariflənməsi çox vacib məsələ olaraq bu gün də öz dəyərliliyini saxlayır. Yəni, bütün zaman kəsiklərində olduğu kimi bu gün də ailədə uşaqların mənəvi inkişaf amilinə diqqət yetirməsi cəmiyyət üçün faydalı olan keyfiyyətlər zəmnində aparılırsa, uşaq şəxsiyyət bu yönümdən daha sağlam və əqidəli məzmun kəsb edə bilər.

Ailədə “nümənəvi hərəkəti, davranışı, işi, yazını, tələffüzü və s. cəhətləri görənlər şəxs, (bizim misalda ailə də formalaşmış uşaq-M.Ə) daxilən düşünməli olur; o cür hərəkət etməyi, işləməyi, yazmağı, ifadə etməyi arzulayır. Bu mənada atalar haqlı deyib: “Görən görüb götürür”; “Yaxşı timsal yönsüz sözdən yaxşıdır;”, “Gözü ilə görənlər tanrıdan çox bilər;”, “Qonşu qonşuya baxar canını oda yaxar” və s.” (3, s.62).

Ailədə uşaqlarla mənəvi inkişaf əlaqədar dinamik iş sisteminin qurmağın bir yolu da onların asudə vaxtından maksimum səviyyədə faydalanmaqdır. Hər bir valideyn ev-ailə mühitində öz övladlarının düşüncə tərzini, istedadlılıq səviyyəsi, maraq dairəsi, iddia səriştəliliyi, şəxsi keyfiyyətləri ilə maraqlı olduğundan bu işə yararlı övladının püxtələşməsi yolunda qazanılan uğurlu təcrübə kimi baxmalıdır. Çünki, şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin ilkin sturktur vahidi ailədir. O, qan və qohumluq münasibətləri ilə ər-arvadı, uşaq və valideynləri birləşdirir. Ailə uşaq doğulduqdan sonra yaranır. İnsan nəslinin yaradılmasında, uşağın doğulmasında və tərbiyəsində ailənin əsas funksiyası özünü biruzə verir (2, s.35).

Bu mənada yaxşı, ideal ailədə valideyn və övlad arasında səmimi və dostluq münasibəti olur. Uşaqların asudə vaxtını düzgün bölməsinə, gün rejiminə nəzarət etməli, bütün hallarda valideynlər asudə vaxt zamanı uşaqlarla maraqlanmalı yeri gəldikcə birgə hərəkət etməli, uşaqların ona göstərilən köməkdən tam istifadə etməsinə şərait yaratmalıdırlar. Asudə vaxt üçün lazım olan vaxtı gün rejimində nəzərə almaq, bu münasibətlə onları bəzi vəzifələrdən azad etmək lazımdır.

Ailədə uşaqlara, onların mənəvi inkişaf ilə əlaqəli asudə vaxtda tərbiyəsinə kifayət qədər qayğı göstərilərsə, valideynlər uşaqları formalaşdırarkən cəmiyyətlə ayaqlaşsalar, nəinki onların intizamlılıq səviyyəsi yüksələr, hətta, ən çətin məsələlərdə fəallıq və müstəqillik söylərini də artırmış olurlar. Belə hallarda da valideynlərin köməyi lazımdır. Onlarının

istirahətinin, sərbəst və müstəqil fəaliyyətinin məzmunu ilə maraqlanmaları, asudə vaxt üzrə səmərəli oyunlardan, təmrinlərdən, görüş və müşavirələrdən, idman məşğələlərinə münasibətdən, mətbuat, kitab müəlləsi, əyləncəli işgüzar oyunlara qoşulması imkanlarından hali olmaları milli tərbiyə və təhsilimizin, istərsə də milli ideologiyamızın qarşısında duran ən vacib, tələyüklü məsələlərindən xəbərdar olmalarına rəvac verən mədəni-kütləvi tədbirlər silsiləsindən də fəallaşdırıcı zəmindən istifadə edilməlidir. Belə məqamlarda birmənalı olaraq ailədə uşaqların mənəvi inkişafı ilə bağlı sosial hazırlığa verilən tələblər də xeyli dərəcədə yüksəlir, hər bir uşaq yaşları və böyüklərlə ünsiyyətdə mədəni davranış qaydalarını öyrənir, yüksək əxlaqi dəyərləri və vətəndaşlıq hisslərini də formalaşdırır. Onlar bu yolda valideynlərinin tövsiyəsi ilə xalqımızın yaddaşında əbədi iz salmış tarixi hadisələri heç vaxt unutmur, işğal olunmuş doğma torpaqlarımızın, müqəddəs şəhidlərimizin, itkin və əsir düşmüş insanlarımızın və o qanlı günlərin canlı şahidi olmuş, xəsarət almış vətən oğul və qızlarının qisasını alacaqlarına özlərində güvənlik və böyük inam hissi yaradırlar.

Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, müasir mərhələdə ailə tərbiyəsi işinin ən aktual məsələsi olan valideyn-övlad münasibətləri üzrə mənəvi inkişafa dair yeni nəzəriyyələr sisteminin mahiyyəti qabardılır.

Məqalənin praktiki cəhətdən əhəmiyyətliyi isə, ondan ailə mühitində mənəvi inkişafı zəruri edən əməli təcrübi yollar, xarakterik bacarıqlar göstərilmişdir.

Nəticə olaraq problemdən irəli gələn bir çox məsələləri elmi-pedaqoji əsasda ümumiləşdirməklə uşaqların mənəvi inkişafını stimullaşdıran novator ideyalar üzə çıxarılmışdır. Bu məqsədlə yeni metodik iş sistemi öyrənilmiş, ailə həyatı üçün xarakterik olan ümumpedaqoji amillər təsbit olunmuşdur.

Ulu öndər gənc nəslin mənəvi inkişafı ilə əlaqədar öz müdrik tövsiyələrinin birində söyləmişdir: “Bizim xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, mənəvi dəyərlərini uşaqlara öyrətmək, çatdırmaq, uşaqları məhz, həmin ənənələr ruhunda tərbiyə etmək hər kəsin müqəddəs borcudur” (4, s.163).

Beləliklə, tam yəqinliklə demək olar ki, uşaqların ailə tərbiyəsi işinin təkmil metodlarla aparılmasından asılı olaraq uşaq mənəviyyatını zənginləşdirən bütün pedaqoji və sosial münasibətli iş sistemindən təkə tərbiyəçi-müəllimlər deyil, həm də vəzifələrin önəmli daşıyıcısı olan valideynlərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Ədəbiyyat

1. Ailə tərbiyəsi: Valideynlər üçün lüğət. Bakı: Maarif, 1970
2. Hüseynzadə R.H. Ailə pedaqogikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2016
3. Kazimov M.M. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi. Bakı: Əlfərül, 2007
4. Mərdanov M.C., Quliyev Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı: Çəşioğlu,

2003

М.И.Алакбарова

Вопросы формирования духовно-нравственного развития детей в семье

Резюме

Статья посвящена актуальной проблеме семейного воспитания. Анализируется потенциал семьи в плане создания условий для духовно-нравственного развития личности ребёнка. Для того, чтобы привить детям любовь к родному краю, формировать у них чувства патриотизма, уважения к национальным ценностям, почтения семейных традиций, необходимо воспитать их на почве национальных и общечеловеческих ценностей. В этом отношении очевидна возрастающая роль родителей в формировании духовно-нравственных основ подрастающего поколения.

M.I.Alakbarova

The Problems of Forming the Moral Development of Children in a Family

Summary

The article investigates the problems of forming the moral development of children in a family. The educational tendency of parents in this field have been touched upon too. The article states that it is necessary to bring up the children teaching them to their teaching them to love their country, respect the native country, national symbols and family traditions on the basis of national and world-wide values. The special role of parents and new pedagogical mind have also been dealt in the article.

Rəyçi: ped.f.d., dos. V.P.Bəşirov

Redaksiyaya daxil olub: 05.04.2017

S.T.ƏLƏKBƏROVA

E-mail: alakbarovasolmaz@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏ ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI

Açar sözlər: əxlaq, etiqad, sinifdənxaric, söhbət, disput, müzakirə, kinofilmlər və tamaşalar

Ключевые слова: мораль, вера, внеклассные, разговор, общественные дебаты, фильмы и спектакли

Key words: morality, belief, class, talk, public debate, movies and performances

Böyüməkdə olan nəslə elmlərin əsasları üzrə dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək vərdişləri və bacarığı aşılamaq, cəmiyyət üçün əxlaqlı vətəndaşlar hazırlamaq kimi mühüm vəzifənin müvəffəqiyyətli həlli üçün yalnız məcburi dərslər saatları ilə kifayətlənmək olmaz. Bu işdə də sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin əlverişli imkanlarından maksimum istifadə edilməli və onlara təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır.

Dərsdənkənar tədbirlər şagirdlərin boş vaxtının səmərəli keçməsinə təmin etməklə bərabər, onların müstəqil düşünmək qabiliyyətini artırır, dünyagörüşünü formalaşdırır, mənəvi aləmini zənginləşdirir. Bu işdə yüksək nəticələrə nail olunması yalnız pedaqoji kollektivdən, məktəb rəhbərlərindən asılı olmayıb, ictimai təşkilatlar, baza müəssisəsi, əmək kollektivləri, valideyinlərlə birgə fəaliyyət nəticəsində mümkün olur. Məktəb təcrübəsi və aparılan müşahidələr göstərir ki, müasir gənclərin davranış və tərbiyəsində pozğunlarla rastlaşdıqda bunu yalnız məktəblə bağlamağa çalışırlar. Dərsdənkənar tədbirlər şagirdlərin boş vaxtının səmərəli keçməsinə təmin etməklə bərabər, onların müstəqil düşünmək qabiliyyətini artırır, dünyagörüşünü formalaşdırır, mənəvi aləmini zənginləşdirir. Bu işdə yüksək nəticələrə nail olunması yalnız pedaqoji kollektivdən, məktəb rəhbərlərindən asılı olmayıb, ictimai təşkilatlar, baza müəssisəsi, əmək kollektivləri, valideyinlərlə birgə fəaliyyət nəticəsində mümkün olur. Məktəb təcrübəsi və aparılan müşahidələr göstərir ki, müasir gənclərin davranış və tərbiyəsində pozğunlarla rastlaşdıqda bunu yalnız məktəblə bağlamağa çalışırlar (1, səh. 49).

Dərsdənkənar tədbirlərin mütəşəkkilliyinə nail olmaq üçün onun keçirilməsində məsuliyyət və intizam başlıca şərtədir. “İntizam-cəmiyyətin irəli sürdüyü tələblərə uyğun davranmaq deməkdir. O “məsuliyyət “ anlayışı ilə sıx bağlıdır. Məsuliyyət insanın öz hərəkətlərini cəmiyyətin tələbləri ilə müqayisə etməsi, zəruri nəticə çıxarmasıdır” (3, səh. 315).

Dərsdənkənar məşğələlərin bəzi növləri dərnlər, bülletenlər, divar qəzetləri, söhbətlər və s. –yalnız bir qrup şagirdi birləşdirdiyi halda, bəzi növləri bir neçə sinfin şagirdlərini əhatə etmək baxımından kütləvi xarakterə malikdir. Disputlar, müzakirələr, konfranslar, fənn axşamları, xatirə görüş gecələri, ekskursiyalar, idman yarışları və s. tədbirlərə misal ola bilər. Yuxarı sinif şagirdlərində əxlaq tərbiyəsini inkişaf etdirib qüvvətləndirmək baxımından dərsdənkənar tədbirlərin bəzi formalarını nəzərdən keçirək.

Disputlar-yuxarı sinif şagirdlərini daha çox maraqlandıran və cəlb edən səmərəli iş formalarından sayılır. Bu iş forması haqqında pedaqoji-metodik ədəbiyyatda M.Mehdizadə, Ə.Qarabağlı, Y.Talıbov və b. dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu haqda M.Mehdizadə yazırdı: “Disput nisbətən məhdud şəkildə işlədilən metoddur. Buna müəllim o zaman müraciət edir ki, şagirdlərdə bu və ya başqa elmi məsələlər haqqında müxtəlif rəylər əmələ gəlsin”. Disput-mübahisə, müzakirə, münaqişə deməkdir (4, səh 7).

Disputun hansı deviz altında keçirilməsi də şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə səsləyir və onları aydın fikir yürütməyə istiqamətləndirir. Deviz üçün müdrik xalq deyimlərindən, şairlərin, yazıçıların əsərlərindən götürülmüş lokanik ifadələr qapının girəcəyində və tədbirin keçiriləcəyi otağın divarlarında şüar şəklində vurulmalıdır.

Müşahidə edilən məktəblərdə “Həqiqi vətəndaş necə olmalıdır”, “Sənin həyat idealın”, “Əxlaqsız bir şəxsi vətəndaş hesab edirsənmi?”, “Vətəndaşlıq borcu necə yerinə yetirilməlidir?”, “Yoldaşlarında hansı əxlaqlı keyfiyyətləri görmək istərdin?”, “Düşməne aman vermək ləyaqətli hərəkətdirmi?” və s. mövzularda maraqlı disputlar keçirilmişdir. Həmin disputlar şagirdlərdə vətənə bağlılıq, vətəndaşlıq, əkəməsevərlik, məqsədyönlülük hisslərinin, eləcə də əxlaqlı olmaq, şərəfli, vicdanlı ömür sürmək kimi mənəvi keyfiyyətlərin qüvvətlənməsinə və inkişaf etməsinə kömək etmişdir (2. Səh, 135).

Şagirdlərin nəzəri hazırlığına istiqamətləndirici kömək məqsədi ilə qabaqcadan onlara Z.Göyüşovun “Daxilə pəncərə”, “Əxlaqi sərvətlər”, “Fəzilət və qəbahət”, M.Süleymanlının “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim”, S. Rüstəmxanlının “Ömüt kitabı”, Ə.Ağayevin “Həyatın astanasında”, “Vətəndaş olmağa borclusan”, N.Həsənzadənin “Kimin sualı var?”, və s əsərlərindən bəhrələnmək məsləhət görülmüşdür. İl ərzində iki-üç disput keçirilməsi məqsədəuyğundur. Çünki disputun tez-tez keçirilməsi şagirdlərin ona marağını azaldar, tədbirin səmərəliliyini və sanbalını azalda bilər (4, səh. 8).

Söhbətlər - şagirdlərdə əxlaqi sifətlərin və mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasında böyük rol oynayır. Belə söhbətlər zamanı səriştəli müəllimlərin köməyi ilə şagirdlərə İslam dininin tarixi kökləri haqqında dürüst məlumatlar verilir. Onları Qurani-Kərimin müasir həyatımızla səsləşən xeyirxahlıq, yoldaşlıq, ana və vətən haqqında, ədəb-ərkan, insanlıq və ləyaqət haqqında kəlamları ilə tanış etmək tərbiyə işində əlaqə imkanlarının fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirir. İslamı yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən ləyaqətli, dəyanətli şəxslərin tərbiyə məktəbi adlandıran Y.Talıbov yazır: “İslam öz kökü üzərində bitən, özünün hikmətlərindən qidalanan, bəslənən və buna görə də daim artan qüvvətlənən, yaşıllaşan, çiçəklənən və bəhrə verən nəhəng həyat ağacıdır” (3, səh. 55).

Şagirdlərə izah edilir ki, məlum oktyabr çevrilişindən sonra kilsənin dövlətdən, maarifin dindən ayrılması ilə əlaqədar İslamın yayıldığı respublikalarda xüsusən də Azərbaycanda İslam dəyərlərindən istifadə edilməsinə qadağalar qoyuldu. Xalq milli mədəniyyətin əzəli hissələrindən olan dini görüşlərdən güclə uzaqlaşdırıldı. Bunun əvəzində 90 ildən bəri bu xalqın gənc övladlarının beyninə məktəblərdə zorla ideya-siyasi, əqli, estetik, mənəvi və fiziki vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik tərbiyəsini özündə birləşdirən saxta, yalan, lovğa və uydurma kommunist tərbiyəsi sisteminin müddəaları yeridilmişdir. Bununla belə, xalqın canına, qanına hopmuş, iliyinə işləmiş İslamın ümumbəşəri, mənəvi dəyərləri əsərlərdən-əsərlərə, nəsilərdən-nəsilərə yol taparaq malik olduğu üstünlükləri qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bu üstünlüklər üç qrupda birləşib: 1.Etiqad 2.İbadət 3.Əxlaq.

Etiqad və ibadətlə məşğul olmaqdan başqa, İslam dininin əsas vəzifəsi əxlaq tərbiyəsi aşılamaqdır. İslam əxlaqının başlıca vəzifəsi isə insanları şər əməllərdən çəkəndirmək, ləyaqətli vətən oğulları və qızları tərbiyə etməkdir (5. səh, 40).

Müzakirələr - qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq bu və ya digər əsərə həsr oluna bilər. Bədii əsərlərin müzakirə edilməsi gənclərdə vətənpərvərlik, yüksək mənada dərk edilən vətəndaşlıq, xeyirxahlıq, vicdan, ədalət, şəxsi ləyaqəti, hissi Vətənə, xalqa təmənnəsiz xidmət etmək borcu və s. insanı keyfiyyətlərin bütün üstün cəhətlərinin kriteriyalarını aşılamağa xidmət edir. Şagirdlərin özlərinin arzu etdikləri əsərin müzakirəsinin keçirilməsi və müzakirə zamanı onlara bədii təhlil üçün tam sərbəstlik verilməsi səmərəli nəticə verir. Çünki “Biz şagirdi daim yedəkdə saxlaya bilmərik. Lazımdır ki, şagird özü bədii əsəri təhlil etməyi bacarsın, onun düzgün qiymətləndirsin. O zaman hər hansı vecsiz bir əsərin təsadüfən onun əlinə keçməsi bir o qədər də böyük dərd deyildir. O, bu vecsiz əsərin zərərli təsirindən qorunmuş olacaqdır” (6.səh, 275).

Kinofilmlər və tamaşalar- Güclü bədii təsir vasitəsi olmaq etibarını ilə incəsənətin digər növlərinə nisbətən daha aktual əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl məktəblərdə pedaqoji kollektivin incəsənətin bu növünə ictimai tərbiyə vasitəsi kimi yanaşdıqları gənclərin bu sahəyə böyük həvəslə maraq göstərdikləri müşahidə edilmişdir. Gəncləri hadisələrin təsiri altına salmaq, onları daxilən təsviredilən hadisələrin bilavasitə iştirakçısına çevirmək baxımından kinonun imkanları daha genişdir.

Müşahidə olunan məktəblərdə tədqiq olunan mövzunun məqsədinə müvafiq olaraq “Dədə Qorqud”, “ Babək”, “Nəsimi”, “Atları yəhərləyin”, “ Qaçaq Nəbi”, “ Qatır Məmməd”, “ Onu bağışlamaq olarmı?”, “ Arxadan zərbə” və s. kinofilmlərin müzakirəsi keçirilmişdir. Həmin kinofilmlər gənclərdə qəhrəmanlıq, mərdlik, mətnlik, dönməzlik, alicənablıq, xeyrxahlıq və s. kimi əsl vətəndaşa layiq insani keyfiyyətlər formalaşdırır. Bu baxımdan sənədli filmlərin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müxtəlif hərbi mərasimlər, cəbhə həyatı, milli Qəhrəmanlar, Qarabağ hadisələri, 20 yanvar faciəsi, dəhşətli Xocalı qırğını və s. aktual mövzularla bağlı sənədli filmlərə, video xronikalarda kollektiv baxışlar keçirilməsi gənclərin vətəndaşlıq yanğısını və milli təəccübkeşlik hissini gücləndirir, onları hazırda düşmən tapdaqları altında inildəyən Vətən torpaqlarını namus və əxlaqlı müdafiə etməyə səsləyir. Müxtəlif tarixi günlər tarixi hadisələrlə bağlı keçirilən yığıncaq və gecələr şagirdlərin həmin tarixi hadisələrlə birgə yaşamasını təmin edir Şəhidlərin ildönümü münasibəti ilə təşkil edilən xatirə gecələri bu tədbirlərin ən təsirlisi sayıla bilər.

Hər bir vətəndaşın qədir-qiyəti onun cismən mövcudluğu ilə deyil, öz yurddaşlarına, əsrdaşlarına, Vətəninə, torpağına gərəkliliyi ilə bilinir. Artıq tarixə çevrilmiş 1990-cı ilin 20 yanvar şənbə gecəsi yalnız əllə hərbi texnikanın yolunu kəsən, bir baş sinəsinə, ürəyinə sıxılan güllələrdən çəkinməyən igid oğul və qızlarımız öz nakam ömürlərini doğma torpağın, xalqın azadlığına bəxş etdilər. O müdhiş qaranlıq gecədən bu günə kimi neçə-neçə ananın- atanın, bacı və qardaşın, sevgilinin göz yaşları qurumur. Xalqımız öz doğmalarına qoşularaq o vaxtdan əzizlərinə, günahsız şəhidlərinə ağı deyir, yas saxlayır (1. Səh, 18).

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalqının həyatı milli ruha qida verən, insanı mənəvi təmizliyə səsləyən belə mütərəqqi adət-ənənələrlə zəngindir. Belə qədim adətlərdən biri də uzun müddət bədxahlarımız tərəfindən dini don geyindirilərək millətçilik damğası vurulduğundan yalnız evlərdə gizli şəkildə qeyd olunan Novruz bayramıdır. Bu gün Novruzun ümumxalq miqyasında kütləvi şəkildə təntənə ilə keçirilməsi, Baharın ilk günü-21 martın qeyri-iş günü elan edilməsi milli-mənəvi yaddaşımıza qayıdışın təsdiqidir (3. səh, 225).

Dərsdənkənar tədbirlər zamanı bu milli bayram münasibəti ilə təşkil edilən xalq tamaşaları, səhnəciklər, oyunlar, xalq deyimləri, səməni göyərdilməsi gənclərin torpağa bağlılığını, Vətənə vurğunluğunu daha da artırır. Çərşənbə axşamları məhəllələrdə qalanan iri tonqalların sarı-qırmızı alov dilləri hər bir insanın qəlbində bir dünya sevinc, ocaq məhəbbəti, torpaq müqəddəsliyi hissləri aşılayır. Hər bir əxlaqlı vətəndaş vətən torpağında özünü o vaxt azad hesab edə bilər ki, şəhid övladların axıdılan qanları yerdə qalmasın, müqəddəs torpaqlarımız mənfur düşmən çəkmələrinin tapdağından tamamilə azad edilsin.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.A. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyət haqqında. Bakı, Maarif, 1976, 255 s.
2. Mehtizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, Maarif, 1982, 310 s.
3. Talibov Y.R. Şagirdlərdə sosialist humanizm tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1976, 95 s.
4. Talibov Y.R. Məktəbdə disputların təşkili və keçirilməsi. Bakı, 1970, 150 s.
5. Zeynalov S. M. Şagirdlərdə fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması. Bakı, Maarif, 1988, 220 s.
6. Krupskaya N.K. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, I cild. Bakı, Maarif, 1983, 450 s.

С.Т.Алекберова

**Нравственное воспитание учащихся и привитие им национально-духовных ценностей
при организации внеклассных и внешкольных мероприятий**

Резюме

В статье рассказывается о различных формах внеклассной и внешкольной работы, об их значении в нравственном воспитании учащихся. Анализируются такие виды работ, как диспуты, беседы, дебаты, способствующие привитию детям определённых национально-духовных ценностей.

S.T.Alakbarova

**At the Class and After-School Activities in the Moral Education Use
of National and Moral Values**

Summary

The article says by applying the knowledge to the younger generation, to bring well-behaved and polite citizen for the community be content with only compulsory school hours is of no any importance. It is noted that because of this in class and after-school activities opportunities should be used. In this case, the students along with leisure time more effectively but also shaped their perspectives. As a result of Various debates, conversations, film and performances, discussions young people's commitment of the land and country admiration is growing.

Rəyçi: t.e.d., prof. M.İ.Əmrahov

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2017

İ.M.ƏLİYEV

dosent

E-mail: islam.eliyev@mail.ru

M.N.ƏSGƏROV

E-mail: askarov.muhammad@mail.ru

S.B.YOLÇUYEV

E-mail: sabir.eldar@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

FİZİKİ TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: təlim prosesi, ünsiyyət, davranış, kollektiv, tərbiyəvi tədbirlər, müəllim-şagird münasibətləri.

Ключевые слова: процесс обучения, общение, поведение, коллектив, отношения между учителями и учениками.

Key words: learning process, communication, behavior, collectivity, the relationship between teachers and students.

Məlum olduğu kimi, fiziki tərbiyə müəlliminin peşə fəaliyyəti sosial-pedaqoji və psixoloji proseslərlə birbaşa əlaqə təşkil edir. Müəllim davranışı ilə şagird kollektivində mənəvi-psixoloji mühitin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Buna görə də müəllimin mədəni səviyyəsi yüksək qiymətləndirilir. Təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyətin təlim tərbiyəsinin qanunauyğunluqlarını öyrənən pedaqoji psixologiyanın böyük rolu vardır.

Tərbiyə prosesi geniş, mürəkkəb və çoxamilli bir prosesdir. Buna görə də onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi və nəticələnməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Bunlardan biri də tərbiyə prosesinin psixoloji cəhətdən təmin olunmasıdır. Sosial-psixoloji tamliq tərbiyənin daha uğurlu və məzmunlu aparılmasına səbəb olur. Pedaqoji ünsiyyət də məhz sosial-psixoloji qarşılıqlı təsir prosesi kimi meydana çıxır və özünü göstərir.

Müəllimin pedaqoji ünsiyyəti, ilk növbədə onun ayrıca şagirdlərə münasibətindən deyil, ümumi kollektivə münasibətindən, onlarla ünsiyyətindən yaranır, formalaşır. Lakin kollektiv də ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət olduğu üçün burada müəllimin şagirdlərlə ayrıca ünsiyyəti də mühüm yer tutur. Yəni bunlar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayaraq sinifdə pedaqoji ünsiyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Buna görə də pedaqoji ünsiyyət zamanı bu komponentlərin hər birinin özünün funksiyası olduğunu unutmaq və nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Tərbiyəvi işlər prosesində müəllimin ayrıca şagirdlərlə səmimi ünsiyyət yarada bilməsi, onlarla qarşılıqlı münasibətdə olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir şagirdə qarşı müəllimin həssaslığı, mədəni rəftarı, üz-göz ifadəsi, pedaqoji taktı, ədəbi-mədəni münasibət göstərməsi, yüksək nitq mədəniyyətinə malik olması, nitqin düzgünlüyü, emosionallığı, diqqətliyi və s. şagirdin ünsiyyət zamanı özünü daha sərbəst və daha fəal göstərməsinə gətirib çıxarır və müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşmasına səbəb olur.

Bədən tərbiyəsi müəllimin ayrı-ayrı şagirdlərlə ünsiyyətdə olmasının mühüm üstünlüklərindən biri onun ayrı-ayrı fərdlərlə, müxtəlif temperamentli şagirdlərlə ünsiyyəti zamanı onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilməsi imkanlarının geniş olmasıdır.

Aydın ki, müəllim-tərbiyəçi şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə nə qədər dərindən bələd olarsa, onun apardığı tərbiyə işləri də bir o qədər elmi və hərtərəfli şəkildə aparıla bilər. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşnskinin dediyi kimi: “Əgər pedaqogika insanı hər-

tərəfli tərbiyə etmək istəyirsə, onda insanı hərtərəfli öyrənməlidir". Buna görə də müəllimlər şagirdlərlə tərbiyəvi işlər zamanı onların fərdi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq tərbiyəvi tədbirlərdə müəllim-şagird ünsiyyətinin yüksək səviyyədə qurulmasına çalışmalıdırlar.

Belə ünsiyyət şagirdlərdə məktəbin davranış qaydaları, yoldaşlıq, dostluq münasibətləri, sadə ədəb və nəzakət qaydaları haqqında məlumatların və davranış normalarının yaranmasına və formalaşmasına səbəb olur. Şagirdlərlə ünsiyyət zamanı onlara aşılana keyfiyyətlər, bir sıra müsbət adət və vərdislər formalaşdırır ki, bunlar da yuxarı siniflərə keçdikcə daha da möhkəmlənir və şagirdlərin əqidəsinin və davranışının vəhdətinə gətirib çıxarır. Buna görə də bədən tərbiyəsi dərslərində tərbiyəvi işlər apararkən, onlara ünsiyyət mədəniyyəti haqqında biliklərin aşılmasına da ciddi yanaşılmalıdır.

Ünsiyyət mədəniyyəti haqqında şagirdlərin aşağıdakıları bilməsi vacibdir:

- məktəbdaxili qaydalara əməl etmək;
- salamlama qaydalarını mənimsəmək;
- səliqəli geyinmək, məktəbdə səliqə-səhmanı gözləmək;
- böyüklərlə ünsiyyət qaydaları (konkret nümunələr göstərmək, məsələn, böyüklərə qulaq asmaq, onların sözündən çıxmaq, qocalara kömək etmək, yanındakı adam danışıqda sözünü kəsməmək və s.)
- ədəb və nəzakət qaydaları;

Müəllimin tərbiyə işləri zamanı ayrı-ayrı şagirdlərlə yaxından ünsiyyət saxlaması olduqca mühümdür. Onun ayrı-ayrı şagirdlərə müraciət tərzini, verdiyi məsləhətlər, açdığı müzakirələr ünsiyyətin etik və emosional normalarına uyğun olduqca onun səmərəliliyi də artır və şagirdlər müəllimlərlə daha yaxın ünsiyyətdə olurlar. Bunun nəticəsində də aparılan tədbirlərin təsirliliyi və səmərəliliyi artır.

Müəllimin kommunikativ təsir vasitələrindən istifadə etməsi təkcə sinifdə xoş ovqat yaranmasına deyil, eyni zamanda söhbətdə, hətta zəif şagirdlərin də iştirakına səbəb olur. Onun ayrı-ayrı şagirdlərlə ünsiyyəti, ümumiyyətlə, sinifdə mehriban, gərginsizlik bir əhval-ruhiyyə yaradır.

Müəllimin şagirdlə ünsiyyət saxlaması, səmimi ünsiyyət yaratması kollektivlə yaxından ünsiyyətə də səbəb olur. Yəni ayrıca şagirdlə ünsiyyət genişlədikcə, bu ünsiyyət kollektivlə olan ünsiyyətə çevrilir və sinifdə yüksək emosional iqlim yaranmış olur. Bəzən ayrı-ayrı şagirdlərlə yaranan ünsiyyətə bütün sinfi-kollektivi qoşması da ünsiyyətin daha da möhkəmlənməsinə və genişlənməsinə təsir göstərir. Ona görə də müəllim tək-tək şagirdlərlə ünsiyyətdə olarkən bütün şagirdləri ora cəlb etməyə çalışmalı və onların da fəal rolunu təmin etməlidir.

Faktlar göstərir ki, tərbiyəvi tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı, xüsusilə də sinifdən-kənar tədbirlər prosesində müəllim ilə şagirdlər arasında olan ünsiyyət münasibətləri daha dərin və geniş xarakter alır. Bu zaman təlim prosesində özünü göstərən avtoritarlıq öz yerini sıx əlaqə münasibətlərinə verir və şagirdlər müəllim ilə daha yaxından ünsiyyətdə olurlar.

Eyni zamanda təlim prosesinə nisbətən burada ünsiyyətin forma və üsulları da çoxalır, müxtəlif xarakter alır. Müəllim şagirdlərlə münasibətlərində müxtəlif forma və üsullardan istifadə edir ki, bu da bir tərəfdən, ünsiyyət münasibətlərinin genişlənməsinə, digər tərəfdən, isə keçirilən tədbirin daha məzmunlu və səmərəli olmasına səbəb olur.

Tərbiyə prosesinin sosial-psixoloji cəhətdən təmin olunması müəllim-şagird ünsiyyətinin formalaşması işində mühüm yer tutur. Bunun üçün eyni zamanda aparılacaq tərbiyəvi tədbirlərin məzmununu və xarakterinə də ciddi yanaşmaq tələb olunur. Müəllim bu məqsədlə elə tədbirlər hazırlayıb həyata keçirməyin qayğısına qalmalıdır ki, həmin tədbirlər kollektivdə münasibətlərin daha da dərinləşməsinə və yaxınlaşmasına səbəb olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir-biri ilə sıx əlaqəsi olan və biri o birini tamamlayan bu keyfiyyət və tələbləri bədən tərbiyəsi müəllimləri üçün çox vacib və zəruridir. Müəllim şagirdlərlə ünsiyyət zamanı mehribanlıq göstərməsi, onların fikir, hiss və istəklərinə, arzu və

maraqlarına səmimi yanaşması, onların qəlbinin dərinliklərini duya bilməsi, onlara canyananlıq göstərməsi, yaxşı cavabları və cəhətləri yüksək qiymətləndirməsi, müvəffəqiyyət və uğurları tərifləməsi və s. məsələlər bu baxımdan olduqca faydalıdır.

Siniflərdə istər təlim prosesində verilən tərbiyə/təlim tərbiyəedici funksiyasının reallaşması, istərsə də sinifdənkənar aparılan tərbiyə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Tərbiyə işlərinin təsirliliyi məhz bu prosesin sosial-psixoloji cəhətdən təmin olunması ilə sıx surətdə bağlı olur.

Tərbiyə prosesinin sosial-psixoloji cəhətdən təmin olunması xüsusilə iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan əlamətlərdə özünü göstərir: 1) keçiriləcək tərbiyəvi tədbirin məzmununun sosial-ictimai xarakterə malik olması; 2) bu tədbirin psixoloji təminatı, yəni onun şagirdlərin psixikasına təsir göstərəcək səviyyədə olması.

Bu baxımdan sinifdə aparılan tərbiyəvi işlərin sosial-psixoloji təminatı aşağıdakı bir sıra nəticələrin alınmasına əlverişli şərait yaratmış olur:

- şagirdlərlə səmimi, mehriban ünsiyyətin yaranması;
- şagirdlərin öz fikirlərini açıq, sərbəst ifadə etməsi;
- ayrıca şagird vasitəsi ilə bütün kollektivlə ünsiyyətin yaranması;
- kollektiv vasitəsi ilə tək-tək şagirdlərlə ünsiyyətin yaranması;
- keçirilən tədbirin şagirdlərin emosional və rəşional əlamətlərinə təsir etməsi;
- şagird şəxsiyyətinin inkişafına nail olunması.

Təlim-tərbiyə işi sosial-psixoloji baxımdan mürəkkəb bir prosesdir. Kollektivdə şagirdlər arasında olan münasibətlər kifayət qədər mürəkkəb olmaqla yanaşı, müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bir tərəfdən, onlar oyun və yarış prosesində bir-biriləri ilə rəqabət aparırlar, digər tərəfdən isə bir yerdə oxuyur və asudə vaxtlarını bir yerdə keçirirlər. Bu məsələləri müəllim öz peşə fəaliyyətində nəzərə almalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında. Bakı: Maarif, 1966, 76 s.
2. Батракова И.Н. Основы профессионального-педагогического общения. Ярославль, Яр.Гу, 1986, 80 с.
3. Грехнев В.С. Культура педагогического общения. М.: Просвещение, 1990, 144 с.

И.М.Алиев, М.Н.Аскеров, С.Б.Ёлчиев

Педагогическо-психологическая деятельность учителя

в процессе физического воспитания

Резюме

Учитель физического воспитания по роду своей деятельности – вдумчивый философ, социолог и психолог, хорошо разбирающийся в вопросах общественной и государственной жизни страны. Учитель своим поведением влияет на формирование нравственно-психологического климата учебных групп. Поэтому большое значение придается уровню его личной культуры. В учебно-воспитательном процессе немаловажную роль играет педагогическая психология, которая изучает закономерности обучения и воспитания личности.

В статье большое внимание уделяется индивидуальной работе и личному общению учителя физического воспитания с учащимися.

I.M.Aliyev, M.N.Askerov, S.B.Yolchuyev

Pedagogico-Psychological Activity of the Teacher During Physical Education

Summary

The teacher of physical education due to his professional activity is a thoughtful philosopher, sociologist and psychologist, well-versed in matters of social and political life of the country. The teacher affects with a very good pattern of behavior to the formation of the moral and psychological

climate study groups. Therefore, great importance is attached to the level of his personal culture and politeness. Educational psychology, which studies the patterns of training and education of the personality, plays an important role in the educational process.

R y i: dos.  .X.Ramazanov

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2017

N.Ə.ƏLİYEV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*
*E-mail: bsu7272@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**AXTARIŞ METODLARININ MƏKTƏB TƏCRÜBƏSİNDƏ
PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ***Açar sözlər: metod, təcrübə, tədqiqat, ibtidai siniflər**Ключевые слова: метод, практика, исследовательская, начальные классы**Key words: method, practice, research, primary classes*

Axtarış metodları, bir qayda olaraq, problemlə təlimlə əlaqədardır. Bu metodlar şagirdləri bilik axtarışına, bilik kəşfinə təhrik edir. Təlim prosesində bu metodlar təfəkkür və təxəyyülün inkişafını intensivləşdirir, axtarış tapmağa təhrik edir, şagirdləri məntiqi surətdə düşünmək, sübut etmək, öz mühakimələrini, özünün çıxardığı nəticələri əsaslandırmaq üçün mövcud biliyini səfərbərliyə almaq bacarığı ilə silahlandırır. Bununla bərabər axtarış təlim metodlarının təxmini əsası məktəblinin emosional sahəsi ilə əlaqədardır. Hesablama, sezmə və aparılan bütün axtarış təkcə zehni gərginliyə deyil, emosional gərginliyə də səbəb olur, insanın özünün etdiyi hətta kiçik bir kəşf də onda razılıq hissi yaradır (burada əlbəttə, tədrisdəki kəşfdən söhbət gedir) ona fərəh gətirir. Bu metodların köməyi ilə əldə edilən bilik keyfiyyətcə də fərqlənir. Daha şüurlu surətdə əldə edilən bu biliklər mütəhərrik və kifayət dərəcədə möhkəm olur.

Bu metodların bütün mahiyyətlərini etiraf etməklə bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, məktəblinin yaş imkanları ilə onun fərdi təcrübəsinin azlığı ilə əlaqədardır, bu metodlardan məhdud istifadə olunur. Başqa bir cəhət də ondadır ki, intuisiyaya, təxəyyülə əsaslanan axtarışların idarə edilməsi xeyli çətinidir.

Axtarış metodları şagirdlərdən zehni bacarıqlara yiyələnmək cəhətdən daha yüksək səviyyəyə malik olmağı tələb edir.

Butün axtarış metodları indiki məsələlərin həllinə xidmət edir. Burada metodu müəllimlə şagirdin birgə fəaliyyəti, idraki məsələnin həllinə yönəldilən bu fəaliyyətin xarakteri müəyyən edir. Belə ki, idrak məsələsi evristik müsahibə, disput, laborator axtarış işi, tədqiqat prosesində həll edilə bilər. Metod məsələnin məzmunu, axtarış fəaliyyəti üçün şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi və mövcud avadanlığa əsasən müəyyən olunur.

Bu metodlar öz daxili strukturlarına görə də digər qrup təlim metodlarından fərqlənir.

Problemlə təlimdə tədqiqat metodu mühüm yer tutur. Bu metod təlim prosesini elmi tədqiqat prosesinə oxşar şəkildə qurmağı, tədqiqat prosesinin əsas mərhələlərinin sadələşmiş, şagirdlərin başa düşəcəyi formada reallaşdırılmasını nəzərdə tutur: tədqiq edilən məlum olmayan faktların müəyyən edilməsi; problemin dəqiqləşməsi və ifadə olunması; fərziyyələr irəli sürülməsi; tədqiqat planının tərtib edilməsi; tədqiqat planının həyata keçirilməsi, məlum olmayan faktların və onların dəyərləri ilə əlaqələrinin tədqiqi, irəli sürülən fərziyyələrin yoxlanılması; alınan yeni biliklərin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi, onun tətbiqi imkanları.

Tədqiqat metodunun mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir problemin həlli prosesində həmişə yeni problemlər meydana çıxır. Tədris tədqiqatı elmi tədqiqatlardan bəzi mühüm xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

1. Problemi təlimdə tədqiq olunan və doğru olan həqiqəti şagirdlər «kəşf» edirlər, lakin bu «kəşf» elm üçün yeni deyildir. Tədqiqat nəticəsində şagirdlərin «kəşf»i onlar üçün yeni olsa da, bu, elmə çoxdan məlumdur. Təlim prosesində şagirdlər özlərini ilk «kəşf» edənlər kimi aparırlar və bununla fərhələnirlər.

2. Tədqiqatın aparılmasına şagirdin marağı ilə tədqiqat aparən alimin marağı arasında fərqlər mövcuddur. Tədris tədqiqatı şagird tərəfindən müəllimin rəhbərliyi, şəxsi iştirakı və köməyi ilə aparılır. Bu kömək elə olunmalıdır ki, şagirdlər məqsədə müstəqil nail olduqlarını hesab etsinlər.

3. Təlimin digər metodları kimi tədqiqat metodu da universal təlim metodu deyildir.

Məktəblilərin təlimi prosesini tədqiqat prosesinə oxşar şəkildə qurmaq, pedaqoji situasiyalar yaratmaq, şagirdlərin yaradıcı axtarışlarını idarə etmək üçün müəllimin özünün şəxsi tədqiqatçılıq təcrübəsi olmalıdır. D.Poyanın sözləri ilə desək, «müəllim özü axtarışın gərginliyini və kəşfin sevincini hiss etməlidir».

Tədqiqat metodunun mahiyyətinə gəldikdə deməliyik ki, bu metod hər yerdə və hər zaman deyil, şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirib inkişaf etdirmək, onlarda müstəqil olaraq problemi araşdırıb həll edə bilmək bacarığı yaratmaq məqsədilə tətbiq olunur. Belə ki, problem, təlim prosesində müəllim tərəfindən qarşıya qoyulur, onun həlli isə şagirdlərə (ya ayrı-ayrı qruplara, ya da bütün sinifə) tapşırılır. Bu vaxt müəllimin rolu problemin həllində məqsədi aydınlaşdırmaqdan, şagirdlərin isə onu araşdırmaları üçün istiqamət verməkdən ibarət olur. Nəhayət, həll olunmuş problemin hesabatını qəbul edib, qiymət verir. Problemin həllində əsas ağırlıq şagirdlərin üzərinə düşür. Onlar problemin həlli üçün iş planı tərtib edir, zəruri ədəbiyyatı, mənbələri, obyektləri müəyyənləşdirir, lazım gələn faktları, materialı toplayır, müşahidə aparır, analiz, sintezə meydan verir, irəli sürdüyü fərziyyənin doğruluğunu isbat edir və nəhayət, problemin həlli haqqında müəllimə hesabat verirlər. Bu metodun tətbiqi müəyyən dərəcədə həm işin metodikası, həm də onun icrası və nəticənin alınması baxımından elmi idrakın tədqiqinə bənzəyir, lakin onunla bütövlükdə eyniləşə bilməz. Çünki, elmi-tədqiqat işində elmə məlum olmayan tədqiqat artıq az-çox məlum olan həqiqətlərin araşdırılmasına həsr olunur. Lakin onu da qeyd edək ki, təlim tədqiqatlarında bəzən şagirdlər elmə hələ məlum olmayan həqiqətlərin açılmasına da nail ola bilirlər.

Tədqiqat metodu, demək olar ki, fənlərin hər birinin tədrisində, xüsusən orta, daha çox yuxarı siniflərdə və habelə sinifdən xaric işlərdə tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat metodu şagirdlərin mürəkkəb bir sistem əsasında hazırlaşdırılmasını tələb edir. Müəllim dərslərdə özünün problemləli şərh prosesində şagirdləri ayrı-ayrı qanunauyğunluqları kəşf etməyin elmi üsulları ilə tanış edir. Evristik müsahibə prosesində faktları təhlil etməyi, ümumiləşdirməyi, müqayisə etməyi onlara öyrədir. Laborator işlərinin gedişində axtarış işlərinin ayrı-ayrı ünsürləri: təcrübə keçirmək, müşahidə aparmaq, xüsusi ədəbiyyatdan, soruq kitablarından istifadə etməyin yolları öyrənilir.

Tədqiqatın gedişində şagirdlərin fəaliyyətinə müəllimin rəhbərliyi nəinki azalmır, əksinə, şagirdlərin axtarış fəaliyyəti mürəkkəbləşdiyi üçün müəllimin bu işə rəhbərliyi daha müxtəlif şəkil alır və daha dolğun olur.

Əgər müəllim hazır elmi həqiqətləri (teoremin ifadəsi, onların isbatı və s.) şərh etməyib şagirdləri bu biliklərin «kəşfi» yolunu tapmağa istiqamətləndirərsə, onda belə təlim metoduna problemləli şərh metodu deyilir. Mahiyyət etibarilə müəllim şagirdlər qarşısında axtarış, tədqiqat və yeni biliklərin kəşfi yolunu açır, bununla da onları gələcəkdə müstəqil axtarışa hazırlayır.

Tədqiqat metodu kimi, problemləli şərh metodu da müəllimin elmi hazırlığına yüksək tələblər verir. Müəllim nəinki tədris materialını sərbəst ifadə etməyi, həm də elmi həqiqətləri açmaqla hansı yolla getdiyini bilməlidir.

Problemləli şərh evristik metodun tətbiqi üçün, evristik metod isə tədqiqat metodunun tətbiqi üçün baza hazırlayır. Tərbiyəvi baxımdan problemləli təlim metodlarının xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək zəruridir: onlar şagirdin yaradıcı idrak fəaliyyətini formalaşdırır və inkişaf etdirir, dünyagörüşü problemlərinin düzgün izahına imkan verir.

Müasir didaktikada problemləli şərh metodu ilə əlaqədar üç anlayış mövcuddur: problemləli təlim, problemləli vəziyyət (situasiya), problemləli şərh. Təəssüf ki, bunları, həm pedaqoji ədəbiyyatda, həm də məktəb praktikasında çox zaman qarışdırır, eyniləşdirirlər. Halbuki bunların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi didaktik vəzifəsi vardır.

Problemləli şərh axtarış metodları sırasına daxil olan müstəqil bir metoddur. Problemləli vəziyyət dedikdə təlim prosesində, şagirdlərin bilikləri həqiqətlərlə, öyrənmək istədikləri yeni həqiqətlər arasında əmələ gələn ziddiyyət, şagirdləri öyrənməyə sövq edən, yeni yaranan vəziyyət, yaranan tələbat nəzərdə tutulur; problemləli təlim dedikdə təlim növlərindən biri nəzərə alınır.

Problemləli şərhin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəllim problem qoyur, onu özü də həll edir, onun ziddiyyətlərlə həll edilməsi yolunu şagirdlərin başa düşəcəkləri dərəcədə açır, həll olunma yolu ilə hərəkətdə təfəkkürün gedişini aşkara çıxarır. Bu metodun vasitəsilə müəllim elmi idrakın nümunələrini, problemin elmi yolla həll edilməsini, «biliyin embriologiyasını» göstərir, şagirdlər isə bu hərəkətin inandırıcılığına nəzarət edirlər, tamlıqla problemin həll edilməsi mərhələlərinə yiyələnməklə, onun məntiqini düşüncə ilə izləyirlər.

Problemləli təlim metodu olan problemləli şərhin əvəzsiz pedaqoji imkanları vardır. O, şərhə daha inandırıcı etməklə, şagirdlərdə elmi axtarıcılıq vərdişləri yaradır, onların elmə marağını artırır. Problemləli şərh metodunu tətbiq edərkən müəllim şərhini elə qurur ki, şagirdlərin bildikləri ilə biləcəkləri arasında ziddiyyətlər əmələ gəlir, şagirdlərdə yeni həqiqətləri bilmək tələbatı oyanır, onlar düşünməyə vadar edilir. Yaranan problemləli vəziyyətin şərhinə, əsasən müəllimin özü yol verir, ziddiyyət yüngül olduqda isə müəllimin şagirdlərlə birgə mühakiməsi nəticəsində açılır.

Didaktikada evristik müsahibə və bir də müsahibə metodundan istifadə olunur. Bu metodların müştərək cəhətləri vardır. Belə ki, hər ikisində müəllimin bu və ya başqa təlim materialı üzrə ardıcıl verdiyi suallara şagirdlərdən cavablar alınır, onlar düşünməyə sövq edilir, yeni elmi həqiqətlərin açılmasına yönəldilirlər. Lakin bunları heç də eyniləşdirmək olmaz, çünki. Hər biri müstəqil metod olmaqla mahiyyət etibarilə müxtəlif didaktik vəzifələrin həllində istifadə olunurlar.

Müsahibə metodu informasiya metodları qrupuna daxil olmaqla şagirdlərin bilikləri və həyatı təcrübələrinə əsaslanaraq yeni məlumatların verilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev B.Ə. Riyaziyyat tədrisi metodikası. Bakı, 1961
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs, Bakı, 2002
3. Гусев В.А. Как помочь ученику полюбить математику? М: Авангард, 1994
4. Методика обучения математике в средней школе/ Г.И. Саранцев. М.: Просвещение, 2002, 224 с.

Н.А.Алиев

Педагогическая значимость методов исследования в школьной практике

Резюме

В статье речь идет о педагогической значимости и полезности методов поиска в школьной практике. Методы поиска развивают интеллектуальные способности учащихся. Все методы поиска направлены на решение когнитивных проблем. В связи с этим статья включает в себя исследования по методам поиска.

N.A.Aliyev

Pedagogical Importance of Teaching Research Methods in School Practice

Summary

The article is about the pedagogical relevance and usefulness of search methods in school practice. Search methods develop students' intellectual abilities. All search methods aimed at solving cognitive problems. In this regard, the article includes a study on the search method.

Rəyçi: ped. e. d., prof. S. Həmidov

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2017

İ.B.ƏMİRƏLİYEVƏ

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

TƏHSİLDƏ MULTİKULTURALİZM STRATEGİYALARI

Açar sözlər: *multikulturalizm, multikultural təhsil, qloballaşma, strategiya, təhsil sistemi, pozitiv etnik kimlik*

Ключевые слова: *мультикультурализм, мультикультурное образование, глобализация, стратегия, система образования, позитивная этническая идентичность*

Key words: *multiculturalism, multicultural education, globalization, strategy education system, pozitiv ethnic identity*

Müasir dövrdə çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə mədəniyyətlərarası strategiyalar problemi gündəmdə duran məsələlərdəndir. Ayrı-ayrı insanlar və qruplar etnik mədəniyyətləri inkişaf etdirilərək tərəqqiyə nail olmaq arzusundadırlar. Azərbaycan Respublikası bir çox xalqların, etnik qrupların əsrlərlə sülh, tolerantlıq şəraitində bir arada yaşadığı dövlət olaraq, müxtəlif mədəniyyətlərə istiqamətlənmiş strategiyaları dəstəkləyir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Bakıda “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda demişdir: “Multikulturalizm başqa xalqın nümayəndəsinə hörmət, başqa dinə hörmətdir. Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Multikulturalizm ayrı-seçkiliyə yol vermir, əksinə bütün xalqları birləşdirir.”

Avropa ölkələrində liderlərin söylərinə baxmayaraq, multikulturalizm siyasəti mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı sabit, səmərəli, müsbət nəticələr vermədi. Bəzi Avropa liderləri multikulturalizmin özünü doğrultmadığını açıqcasına bəyan edirlər. Bir çox qərb cəmiyyətlərində baş verən bu uğursuzluqların səbəblərinin təhlili göstərir ki, bütün dünyada problemlərin baş verməsinə bəzi praqmatik xarakter daşıyan dünya təhsil sisteminin böhranıdır. Dünyada müasir təhsil peşə sənətliliyinin formalaşmasına yönəldiyindən əsas, mədəni, multikultural sənətlilər arxa planda qalır.

Multikulturalizmin cəmiyyətdə daha səmərəli nəticə verməsi üçün onun təhsildə həyata keçirilməsi vacibdir. Tolerantlığı təcəssüm etdirən multikulturalizmin təməl daşlarından biri humanizmdir. Əxlaqi dəyərlər arasında humanizmin öz mövqeyi və xüsusi yeri vardır. Müasir dövrdə elan olunur: “İnsan insana dost, yoldaş və qardaşdır” (1, 139). Bu fikir yüksək humanizmin ən parlaq ifadəçisidir, təzahürüdür.

Multikulturalizm biliklərinin gənclərə ötürülməsi, hər kəsdə multikultural mədəniyyətin formalaşdırılması üçün bu işə kompleks pedaqoji təsirlərlə yanaşılmalıdır. Siyasi, fəlsəfi, iqtisadi, mədəni-mənəvi məzmunu malik multikulturalizmin böyüyən nəsillərin dünya görüşünə, həyat tərzinə çevrilməsi üçün təlim-tədris prosesindən, tərbiyəvi təsirlərdən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir (2).

Eyni zamanda ümumtəhsil məktəblərində azlıq təşkil edən etnik qruplardan olan uşaqlar öz etnik dəyərlərini mənimsəməlidir, onlarda pozitiv mənada etnik kimlik formalaşdırılmalıdır. Etnik kimliyin bir neçə növü var: pozitiv, etnosentrik, etnodominant, etinasız, etnoinkarçı, etnofanatik, təzadlı.

Təhsildə pozitiv etnik kimliyin formalaşdırılması vacibdir. Uşaqlar öz etnosunu müəyyənləşdirərkən, etnomədəni dəyərlərə yiyələnir, eyni zamanda çoxluq təşkil edən və digər mədəniyyətlər öyrənilir, təhsilçilərdə onlara hörmətlə və tolerant yanaşma tərbiyə olunur.

Təhsildə multikulturalizm başqa mədəniyyətlərə tolerant münasibətlə yanaşı, etnik özünüməyyənetmə bacarığı olan multi-mədəni səriştəlilik kimi həyata keçirilə bilər.

Multikultural təhsil böyük cəmiyyətdə müxtəlif etnosların nümayəndələrinin özünüməyyənetməsinə təmin edən və onların assimilyasiyasının qarşısını alan bir quruluşdur.

Multikultural təhsili təhlil edərkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Pedaqoji anlamda mədəniyyət özündə ümumbəşəri, pedaqoji, bədii-estetik, sosialyönlü dəyərlərin yaradılması, qavranılması və inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş çoxkomponentli şəxsiyyətyönlü təhsili ehtiva edir.

- “Multikultural” anlayışı mədəniyyətlərin birgəyaşama mövqeyindən qarşılıqlı əlaqəsi, təsiri, bir-birinə nüfuz etməsinə göstərmək üçün işlənir. Multikultural təhsil isə gənc nəslin mənəvi zənginləşməsi məqsədilə çoxmədəniyyətli mühitdə yaşamağa hazırlığını formalaşdırıran, qlobal şüuru inkişaf etdirən, etnik ümummilli və dünya mədəniyyətlərilə tanış edən təhsil strategiyasıdır.

- Müasir ümumtəhsil məktəbində multikultural təhsilin məqsədi güclü anlama və başqa mədəniyyətlərə hörmət hissəinə malik, müxtəlif inanclardan, irqlərdən və millətlərdən olan insanlarla sülh və anlaşma şəraitində yaşamağı bacaran, çoxmillətli və coxmədəniyyətli mühitdə səmərəli həyat fəaliyyətinə qabil şəxsiyyət formalaşdırmaqdır.

- Mədəniyyətlərlə tanışlıq dialoq vasitəsilə həyata keçirilir. Yəni şəxsiyyətin zaman və məkan sərhədlərində mədəni mühitə daxil olması yolu ilə baş verir. Bu isə müxtəlif mədəniyyətlərin özünəməxsusluğu və vəhdəti, mədəni müxtəlifliyin şəxsi və ictimai inkişafın mənbəyi və şəxsiyyətin çoxmədəniyyətlilik kimi solumda özünü təsdiqi kimi anlaşılır.

Coxmədəniyyətli mühitdə şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün təhsilin məzmunu müəyyən multikultural meyarlara cavab verməlidir. Belə ki:

- təlim materiallarında humanist ideyalar öz əksini tapmalı;

- dünyada və Azərbaycanda yaşayan xalqların ilkin, bənzərsiz milli, etnik cəhətləri səciyyələndirilməli;

- ölkəmizdəki xalqların tolerantlıq, harmoniya, anlaşma və sülh şəraitində yaşamağa imkan verən ənənələrin ümumi cəhətləri açılmalı;

- şagirdləri dünya mədəniyyəti ilə tanış edərək, qloballaşma prosesini araşdıraraq, ölkələrin və dünya xalqlarının bu prosesdə iştirakının zəruriliyini əsaslandırılmalı;

- müxtəlif millətlərin, xalqların dinlərin dəyərlərinə, adət-ənənələrinə, digər baxışlara dözümlülük və tolerantlıq yaradılmalı;

- səriştəlilik, şagirdlərin biliklərin əldə olunması sahəsində xüsusi bacarıqlarının formalaşdırılmasının vacibliyi, çoxmədəniyyətli mühitdə yaradıcı xarakterli məsələləri həll etmək qabiliyyətinə malik intellektli şəxsiyyət tərbiyə etmək;

- əsas mədəni dəyərlərə söykənən, şəxsiyyətyönlü yaşamağa malik coxmədəniyyətli təhsilin məzmunu müəyyənləşdirilməli;

- Azərbaycanda qədim tarixi kökləri olan, bu gün də uğurla həyata keçirilən multikultural ənənələr barədə şagirdləri sistemli olaraq məlumatlandırılmalıdır.

Bütün bunların təhsilimizdə əks olunması üçün güclü bazamız vardır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yeni müstəviyə çıxardığı multikultural ənənələri respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev müvəffəqiyyətlə davam etdirir. “Bakı prosesi” adlandırılan, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun gücləndirilməsi baxımından görülən bütün işlər multikulturalizmin daha geniş vüsət almasına yol açır. Təşkil olunan dünya miqyaslı tədbirlər, 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili”, 2017-ci ilin “İslam həmrəyliyi ili” elan olunması bir daha sübuta yetirir ki, dövlətimiz tolerantlıq, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun möhkəmləndirilməsi, multikulturalizm ideyalarını dəstəkləyir və inkişaf etdirir.

Məqalənin aktuallığı. Mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun mərkəzlərindən olaraq, Azərbaycan təhsilində də bu məsələlərin nəzərdən keçirilməsi aktualıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Təhsildə multikulturalizmə daha sistemli yanaşılması göstərilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Humanist, multikultural dəyərləri özündə birləşdirən şəxsiyyət formalaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı: Mütərcim, 2016.
2. Ağayev Ə. Multikulturalizm və təhsil. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2015, 24 oktyabr
3. Батарчук Д.С. Развитие личности в поликультурном образовательном пространстве.

И.Б.Амирлиева

Стратегии мультикультурализма в образовании

Резюме

В статье описаны стратегия мультикультурализма в образовании, модель формирования мультикультурной компетентности учащихся.

Организация поликультурного образовательного пространства представляет собой систему условий, способствующих развитию поликультурности личности в этническом многообразии общества.

I.B.Amiraliyeva

Strategies of Multiculturalism in Education

Summary

The article has described a multiculturalism strategy in education. A model of multicultural competence formation among learners.

Organization of multicultural education space is represented as a system of conditions contributing to the development of multicultural personality in the society ethnic diversity.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped.f.d. L.A.Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2017

İ.M.ƏSƏDOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA ÖZÜNÜAUDİTİN KOMPONENTLƏRİ

Açar sözlər: *özünüaudit, auditor, daxili audit, səmərəli fəaliyyət, qiymətləndirmə, təhsil sferası, şəxsi keyfiyyət, cari planlaşdırma*

Ключевые слова: *самоаудит, аудитор, внутренний аудит, эффективная деятельность, оценивание, сфера образования, личное качество, текущее планирование*

Key words: *of self-audit, the auditors, the internal audit, effective work, the assessment, the education sector, personal qualities, this planning*

Cəmiyyətin inkişafının xidmətində olan bütün sahələrdə yüksək keyfiyyətin əldə olunmasına təsir edən amillərdən biri idarəetmənin səviyyəsi və idarəedənlərin səriştəsindən asılıdır. Səmərəli idarəetmə fəaliyyəti isə idarəedənin elmi və praktik təcrübəsilə yanaşı, cəmiyyətin tələbləri baxımından mütərəqqi və yeni idarəetmə strukturunun təşkili və planlaşdırılmasından başlayır. Bu zaman hər bir sahənin ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, özünəməxsus cəhətlər də nəzərə alınır. Təhsil sferası cəmiyyətin aparıcı sahələri sırasında olduğundan, günün tələblərilə ahəngdar dinamikaya malik idarəetmə strukturu yaradılması və əvvəlki proseslərə yeni yanaşmalar tələb edir.

Gələcək nəslin həyatda və cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazırlanmasına, müstəqil, yaradıcı düşüncə, ümumi mədəniyyətə malik milli mənəviyyətli şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət etmək, şüurlu olaraq peşə seçməyə hazırlamaq, dövlətin mənafeyinə uyğun vətəndaş tərbiyə etmək kimi mühüm işlərin öhdəsindən gəlmək üçün ümumtəhsil məktəblərinin düzgün idarə olunmasına yeni yanaşma həlli vacib məsələdir. Məktəblərinin idarə olunmasında əsas istiqamətlərdən biri də daxili nəzarətdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, özünüaudit daxili nəzarətin modernləşmiş variantlarındanır. Özünüaudit qurumu ümumtəhsil məktəblərində yaradılsa, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və onun bütövlükdə idarə olunmasına şərait formalaşar. Bu söz termin kimi beynəlxalq dillərdə müxtəlif cür səslənir. Özünüaudit “self-audit”, “internal audit”, “self-audit”, “iç denetim”, “öz denetim” kimi işlənməkdədir.

Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının üçüncü strateji istiqaməti təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir (3-cü istiqamət, 3.1.1., 3.1.4., 3.2.3.).

Ümumtəhsilin məzmunu təhsil alanın əldə etməli olduğu Dövlət standartlarına uyğun bilik, bacarıq, vərdislərlə formalaşdırılması nəzərdə tutulan şəxsi keyfiyyətlərlə və dəyərlər sistemi ilə müəyyən edildilir. Məktəbin fəaliyyət planında şagirdyönlülük ön plana çəkilir. Bu səbəbdən özünüaudit zamanı şagird nailiyyətinin keyfiyyətinə daha çox diqqət ayrılmalıdır. Keyfiyyətin göstəricisi isə dəyərləndirmə prosesidir. Bunun üçün isə mövcud vəziyyətin araşdırılmasına, keyfiyyətin aşkarlanmasına ehtiyac yaranır. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinin yollarından biri məktəbdaxili nəzarətin səmərəli təşkilidir. Təhsilin idarə olunmasında əsas amillərdən olan daxili nəzarətə diqqəti artırmaq yarana biləcək geriləmələrin qarşısını alır. Məktəbin yoxlanılması, nəticələrin təhlili, nöqsanların aradan qaldırılmasına uyğun tövsiyələrin verilməsi, şəffaflığın, aşkarlığın, obyektivliyin təmin edilməsi məqsədilə təşkil olunan özünüaudit məktəbin idarə olunmasında əsas vasitələrindən biridir.

İdarəetmə sistemində özünüaudit metodik fəaliyyətdir, məktəbdə daxili nəzarətin baza elementlərindəndir. Məktəbdə özünüaudit fəaliyyəti bütün sahələrini əhatə etməklə bütövlükdə təftiş prosesini həyata keçirir.

Özünüaudit fəaliyyəti öz komponentləri üzrə sitemli şəkildə aparılır. Bu komponentlər məktəbin bütün sahələrini əhatə etməklə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Komponentlərin hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən istiqamətlər üzrə araşdırılır, təhlil edilir, nailiyyət və çatışmazlıqlar diqqət mərkəzinə çəkilir. Özünüaudit qurumunun üzvləri ictimai auditorlar adlanır. İctimai auditorlar komponent üzrə audit aparır və ayrıca hesabsabat və qabaqlayıcı təkliflər hazırlayır, özünüaudit qurumunun rəhbərinə təqdim edirlər. Özünüaudit qurumunun rəhbəri verilən hesabatlar üzrə ümumiləşdirilmələr aparılaraq yekun hesabat və təkliflər hazırlayaraq məktəb rəhbərliyinə tədim edir.

Özünüaudit qurumu aşağıdakı komponentlər üzrə öz fəaliyyət planını hazırlayır və ictimai auditorlar arasında iş bölgüsü aparır:

1. Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan özünüauditin hüquqi-normativ sənədlər komponenti iki alt komponentdən ibarətdir: qanun, təlimat və göstərişlər; məktəbdə tərtib olunan sənədləşmə.

Qanun, təlimat və göstərişlər alt komponentində özünüauditin ictimai auditoru dövlətin qanunvericilik orqanları və müvafiq icra orqanlarının təlimat və göstərişlərinin məktəbdə mövcudluğunu, tətbiqini aydınlaşdırır. Məktəbdə tərtib olunan sənədləşmə alt komponentində özünüauditin ictimai auditoru məktəbdə qəbul olunmuş qərarların, əmr və əsasnamələrin düzgün tərtib olunmasını araşdırır, ehtiyac olduqda tənzimlənməsinə tövsiyələr verir.

Təlim-tərbiyə komponenti məktəbin başlıca komponentidir. Digər komponentlər məhz ona xidmət edir. Bu komponentlər əsas üç alt komponenti var: təlim, tərbiyə, metodika.

Təlim alt-komponentində ictimai auditor təlimin idarə edilməsinin, məzmununun, fərdin, cəmiyyətin, dövlətin maraq və tələbatını, milli və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməsinin, humanistliyin, dünyəviliyin, varisliyin, inaktivliyin müəyyən edilməsinə araşdırır. Təhsilalanların təlim marağını, potensial imkanlarını, sağlamlığının təhlükəsizliyini, davamlı inkişafını, psixomotor bacarıqlarının səviyyəsini aydınlaşdırır.

Tərbiyə alt-komponentində ictimai auditor təhsilalanların mənəvi-əxlaqi, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, həmrəylik, sosiallaşma, əməksevərlik, peşəyənlük və s. kimi dəyərlərinin yaranması inkişafını dinamikliyini aydınlaşdırır, ictimai-sosial tədbirlərin, ümumxalq mədəni ənənələrin inteqrasiyasının nəticələri araşdırır.

Metodika alt-komponentində ictimai auditor şagirdlərdə həssas ünsiyyətqurma, əxlaqi-mənəvi keyfiyyət, etika və mədəniyyət, əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq, özünütəhlil, idarəçilik, yaradıcılıq və sağlam rəqabət bacarığını, innovativ proqramlarda iştirak etmək qabiliyyətini araşdırır.

Özünüauditin əsas komponentlərindən biri də kadr təminatı məsələsidir. Bu komponent pedaqoji və xidmət alt komponentlərinə bölünür: pedaqoji kadrlar, xidmət kadrları.

Pedaqoji kadrlar alt komponentində ictimai auditor məktəb direktorunun işə qəbul etdiyi pedaqoji kadrların şəxsi işlərini araşdırır, məktəbin kadr təminatının bir qayda olaraq ali təhsilli mütəxəssislərə üstünlük verilməsi, ehtiyac olmadığı halda əlavə kadrların işə qəbununu aydınlaşdırır.

Xidmət kadrları alt komponentində keyfiyyətli ümumtəhsil almaq üçün mühit yaratmaq əsas şərtidir. Bu mühiti texniki personal yaradır. Təhsilin infrastrukturuna, təhlükəsiz şəraitə, zəruri imkanlara texniki xidmətin səviyyəsini aydınlaşdıran ictimai auditor müvafiq strukturun təşkilini də araşdırır.

Ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasında təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərdən biri də “məktəb-valideyn”, “müəllin-valideyn” əlaqələrinin pedaqoji aspektdən düzgün tənzimlənməsidir. Təhsil alanlara pedaqoji prosesin obyekt kimi deyil, subyekt olaraq, qəbul olunması şəxsiyyətin formalaşdırılmasına aparın yoldur. Bu baxımdan

şagird özünü şəxsiyyət kimi hiss edər, onun inkişafı üçün əlverişli şərait yaranar. Təhsilin idarə olunmasında valideynlərin rolu özünüauditin valideynlə iş komponentində öyrənilir və aydınlaşdırılır: icma və şəbəkələrlə iş, validrynlərlə fərdi iş.

Bu komponent iki alt komponentlərdə araşdırılır. Təhsil Nazirliyinin keçirdiyi Məktəb İcmaları Layihəsinə start verilmişdir. Şagird, valideyn və müəllim birliyi məktəb həyatının birlikdə daha yaxşı formalaşdırmağa xidmət edəcəkdir. Məktəb icmasının fəaliyyətini özünüauditin ictimai auditoru araşdırır və təfərrüatı ilə öyrəndikdən sonra tövsiyələr verir. Məktəblərdə yaradılan “məzun şəbəkələri”nin təşkili, fəaliyyəti və əlaqələri haqqında ictimai auditor məlumat toplayır, araşdırma aparır və tövsiyələr hazırlayır.

Valideynlərlə fərdi iş alt komponentində isə valideynlərin tərkib etibarilə müxtəlif olduğu nəzərə alınaraq öyrənilir. Səriştəli, liberal, avtoritar, laqeyid növlərə bölünən valideynlərin məktəblə əlaqələrinin hansı yanaşmalarla təşkili aydınlaşdırılır. Problemlə valideynlərlə işin necə yoluna qoyulması məsələlərini də ictimai auditorlar araşdırır. Səriştəli valideynlərin məktəb işinə yanaşmalarından digər valideynlərin maariflənməsində istifadəsinə də baxılır.

Maddi-texniki baza komponenti də özünüauditin araşdırdığı komponentlərdən biridir. Bu komponent də iki alt komponentə bölünür: əsas vəsaitlərin uçotu, təsərrüfat vəsaitləri.

Əsas vəsaitlərin uçotu alt komponentində məktəbdə tədris laboratoriyaları, emalatxanalar, idman və akt zalları, təhsilalan və təhsilverənlər üçün mebellər, informasiya kommunikasiya, audio-vizual avadanlıqlıqlarından istifadə olunması öyrənilir.

Təsərrüfat vəsaitləri alt komponentində isə dəftərxana ləvazimatları, təlimin əyani vəsaitləri, metodik vəsaitlər, dərslik, elmi-bədii ədəbiyyat fondundan istifadənin vəziyyəti araşdırılır.

Ümumtəhsil məktəblərində özünüaudit qurumunun öyrəndiyi komponentlərdən biri də maliyyə komponentidir. Bu komponent iki alt komponentə ayrılır: maliyyə proqnozu, maliyyə hesabatı.

Maliyyə proqnozu alt komponentində ümumtəhsil məktəblərində maliyyə proqnozlaşdırılması prosesləri mürəkkəb, dinamik xarakter daşılır. Bu proseslərin səmərəli idarə edilməsinin əhəmiyyəti getdikcə artır, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində idrak və təfəkkürün inkişafına əsaslanır. Bu mürəkkəb sistem təhlil və sintezin, müasir metodların tətbiqi əsasında formalaşır. Belə metodlar real idarəetmə proseslərinin əsas xüsusiyyət və tendensiyalarının əks olunmasına imkan verir. Proqnozun tələb və imkanlar üzrə tərtibi ərazi maliyyələşmə mərkəzinə təqdimi prosesinin nə yerdə olmasını ictimai auditor öyrənir və müvafiq tövsiyələr hazırlayır.

Maliyyə hesabatı alt komponentində öyrənilən ümumtəhsil məktəbinin idarəedilməsində əsas amillərdən biri hesabatvermədir. Bütövlükdə məktəbin idarəetmədə keyfiyyətin yüksəldilməsinin əsas formaları proqnozlaşdırma və planlaşdırma dırsa, hesabatvermə isə onun auditidir. Ümumtəhsil məktəblərinin idarəedilməsində hesabatvermə aşağıdan yuxarıya doğru hesabatların hazırlanıb verilməsi proqnozların və planlaşdırmanın icrasının nə dərəcədə həyata keçirilməsindən və proqnozun təhlilində keyfiyyətin yüksəldilməsinə gedən dinamikaya bir baxış xarakteri daşır. Özünüauditin ictimai auditoru bütün bu proseslərin gedişini, ardıcılığını və dürüsləşdirilməsini araşdırır, müvafiq təkliflər hazırlayır.

Ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasında özünüauditin komponentlər və alt komponentlərlə öyrənilməsi və araşdırılması idarəetmədə keyfiyyətin yüksəldilməsinə nail olmağın ən optimal yoludur. Bu zaman məktəb rəhbərliyi sahələr üzrə harada geriləmələrin, nöqsanların olmasını vaxtında görə bilirlər. Bu qüsurların, çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında özünüaudit qurumunun hesabatlarından, tövsiyə və təkliflərindən istifadə edərək aradan qaldırılması üçün müvafiq üsulların, metodların köməyi ilə nail olunur. Özünüaudit işinin məktəblərdə tətbiqi məktəbin idarə olunmasında daha demokratik və şəffaf yanaşmanı təmin edir, daxili koordinasiya proseslərdə effektivlik, məktəbin güclü və zəif tərəflərini əhatə edən fəaliyyətlər aşkarlanır. Məktəbin idarə edilməsində təfəkkür tərzinin

müntəzəm olaraq inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənir. Özünüauditin hesabat və tövsiyələrinə bəhrələnərək peşəkarlığını yüksəltmək imkanı əldə edilir. Beləliklə, özünüaudit tətbiq olunan məktəblərdə keyfiyyətin yüksəldilməsi dinamikası tənzimlənir, təhsilin inkişafı sürətlənir. Təhsildə maraqlı tərəflərin tələbləri bütövlükdə yerinə yetirilmiş olur.

Məqalənin aktuallığı ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə beynəlxalq standartlara əsasən müstəqil, obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyəti olan özünüauditin komponentlər və alt komponentlər üzrə sistemli həyata keçirilməsinə olan tələbatdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ümumtəhsil məktəblərinin idarəolunmasında dövlət–ictimai xarakterli idarəetmənin elementlərini özündə birləşdirən özünüaudit komponentlər və alt komponentlər üzrə təşkil olunmaqla məktəbin daxili auditin yeni modeli kimi təqdim olunmasıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi məktəbin idarəolunmasında daha demokratik və şəffaf yanaşmanı təmin edir, daxili koordinasiya proseslərdə effektivlik, məktəbin güclü və zəif tərəflərini əhatə edən fəaliyyətlər aşkarlanır, hesabat və tövsiyələrindən bəhrələnərək peşəkarlığını yüksəltmək imkanı əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi Nizamnaməsi 13 yanvar 2011-ci il, <http://portal.edu.az/>
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası 2013-cü il 24 oktyabr, <http://www.president.az/>
3. Auditor Xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2011, <http://www.icazeler.gov.az/> 11 fevral 2011-ci il
4. Əliyev P.B. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası əsasında uşaqlar və gənclərin tərbiyəsi sistemi (topluda məqalə). Məktəblilərin tərbiyəsi: problemlər, perspektivlər. Bakı: Mütərcim, 2014.
5. Əsədova İ.M. Ümumtəhsil müəssisələrinin idarə olunmasında özünüauditdən istifadə. "Elman" MMC, Bakı, 2016.
6. İsa Yıldırım, Şükrü Ada Okul müdürlərinin kişilik özəllikləri və denetim odakları ilə okul etkililiyi Inesjournal Uluslararası eğitim bilimleri dergisi, 2015.
7. Mustafa Aydın Başar Çağdaş Eğitim Denetimi: Hatiboğlu Yayınları 2007, <http://www.pdfdirkitap.com/egitim-ynetimi-pdf-kitap-indir/>
8. Важнова О., Голубева Л., Мясоедова Е., Томилина Н. Инновационные проекты в организации управления Москва, 2011.
9. Самоаудит по научно-исследовательской деятельности <http://school13-nov.narod.ru/camoydit.htm>
10. Рывкин Е.Ю. Самоаудит. Как основы управления методической деятельностью. Волгоград: Учитель, 2014.

И.М.Асадова

Компоненты самоаудита в управлении общеобразовательных школ

Резюме

В статье рассказывается о компонентах самоаудита, являющийся одним из элементов системы внутреннего контроля и применяется в общеобразовательных школах. Компоненты и подкомпоненты самоаудита охватывают все области школы. В целом, качество управления школы, подкомпонент каждого компонента самоаудита предлагающего и отчетного характера объясняются в отдельности. Направление каждого подкомпонента отображается в работе общественных аудиторов, интерпретируется широкий круг вопросов.

I.M.Asadova

Components of Selfaudit in the Management of Schools

Summary

The article describes the components of selfaudit, which is one of the elements of the internal control system and is used in educational schools. Components and sub-selfaudit covers all schools in the area. In general, the quality of management schools, a subcomponent of each component of selfaudit of reporting and suggestional character have been explained separately. The direction of each sub-component is displayed in the work of public auditors, interpreted by a wide range of issues that they will explain.

*Rəyçilər: prof. P.B.Əliyev,
p.f.d., dos. M.S.Kazımov*

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2017

İ.ƏSGƏROVA

E-mail: rasimrzaxanov@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

ARTİKULYASIYANIN VƏ MOTOR-ORAL REFLEKSLƏRİN FORMALAŞMASININ POZULMASI

Açar sözlər: artikulyasiya, motor-oral, motor-oral refleksləri, motor-oral reflekslərin formalaşması, nitq aparatı, serebral iflic

Ключевые слова: артикуляция, мотор-орал, моторно-оральные рефлексы, формирование моторно-оральных рефлексий, аппарат речи, церебральный паралич

Key words: articulation, motor-oral, motor-oral reflex, formation of motor-oral reflexion, speech apparatus, cerebral paralysis

Nitq aparatı vacib bioloji funksiyaları icra edən orqanlar sisteminə əsaslanır. Qidalanma və tənəffüs ilə əlaqəli funksiyalar xüsusilə bura aid edilir (əmmə, tüpürmə, çeynəmə, udma).

Bu funksiyaları açıq şəkildə linqvistika önü reflektor əmələgəlmələrə aid etmək olar.

Uşaq serebral İflicindən əziyyət çəkən uşaqlarda oral-motor nahiyənin sensor hazırlığı nitqin inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. Hələ bətdaxili dövrdə döl öz balaca əli ilə simasına doğru dartınır və onu öyrənməyə başlayır. Daha sonra yeni doğulmuş uşaq qida aldığı yerdən – döş və ağızın bələdləşməsindən asılı vəziyyətdə qalır. Ağız boşluğu əvvəl ətraf aləmin tanınmasına və yalnız bundan sonra qida qəbuluna hazırlanır.

Qidalanma funksiyası və artikulyasiyanın inkişafı üçün vacib olan hərəkətlərin formalaşmasında bənzərlik qeyd olunur. Bəzi alimlər qeyd edir ki, bu funksiyalar sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədəirlər və bir-birilərinə müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərilir.

Bu bənzərlik qidalanma prosesi üçün vacib olan imkanların artikulyasiyanın inkişafı üçün əvəzəlməz şərt olmasını sübut etməsə də, artikulyasiya mexanizmlərinin idarə sistemi və qidalanma prosesi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alaraq bu prosesdə iştirak edən oral və motor funksiyaların normal fəaliyyətini aşkara çıxarmaq vacib hesab edilir.

Qidalanma zamanı oral orqanların əksər hərəkətləri nitq səsləri ilə uyğunlaşır. Bundan belə nəticəyə gələ bilərik ki, qidalanma prosesi zamanı bu hərəkətlərin əmələ gəlməsinə qədər uşaqlarda müstəqil vokal oyunlar formasında olan hərəkət sxemləri formalaşmamış olur.

Oral nahiyənin hətta çox da kobud olmayan fizioloji disfunksiyaları belə uşaqda normal qidalanmanın ciddi pozulmalarına gətirib çıxarır. Gələcəkdə isə davranışın və ünsiyyətin qeyri-təşkili şəkildə təzahür edə bilər.

Əmmə yeni doğulmuş körpənin ilkin və əsas funksiyası hesab olunaraq ümumilikdə sensomotor inkişafa və artikulyasiyanın inkişafına böyük təsir göstərir.

Əmmə uşağın davranışını ya ləngidə, ya da əksinə olaraq fəallaşdırı bilər. Adətən əmmə üçün xarakter olan hərəkətlər qığıltı və gülümsünmələr zamanı daha çox diferensiallaşdırılmış olur. Uşaqlarda əmələ gələn ilk samit səslər dodaqların kip şəkildə sıxılmasını tələb edir. Dodaq hərəkətlərinin belə dəqiq diferensiyalaşdırılması həm döş ilə qidalandırma zamanı, həm də butulkadan qidalandırma zamanı əsas çevrilir. Qığıltının maksimal inkişafa çatdığı 6 – 9 aylarına yaxın dodaqların yüngül hərəkətləri döşlə və yaxud da butulka ilə qidalanma zamanı mayenin sovrulması və ya tüpürülməsi zamanı kömək edir. Bundan başqa qaşıqla uşağı yedizdirən zaman da qidanın uşağın ağızında yerdəyişməsinə köməklik göstərir.

Normalda müxtəlif tərkibli qidalanın qəbul edilməsi zamanı qidalanma prosesində uşaq oral orqanların fəaliyyətinin ən yaxşı inkişaf mərhələsinə çatır. Bu mərhələ artikulyasiyanın inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətli öncəlik hesab olunur.

6-8 aylarına yaxın uşaq daha qatı və ya çox da böyük olmayan sərt hissəcikli qidaları uda bilir. O, dilin aşağıdakı hərəkətlərini istifadə edə bilər: dartıb – açmaq və ya protruziya .

1 yaşına yaxın dövrdə uşaq artıq fincandan içir və iri qidaları uda bilir. Dilin çox da nəzərə çarpmayan protruziyası əmələ gələ bilər. Dartıb – açma hərəkəti istisna olunur. Uşaq qidamı dilin köməyi ilə hər hansı bir çətinlik olmadan dilin ortasından kənarlarına doğru hərəkət etdirə bilər. Alt dodağın köməyi ilə istiqamətləndirilmiş qidamı tutmaq üçün üst damaqdan və ya kəsicilərdən istifadə olunur.

1,5 yaşın sonuna yaxın çənənin köməyi ilə fincanın kənarlarının saxlanılmasının sabit vəziyyətinə nail olunur. Üst dodaq fincanın kənarını bağlayır. Bu da öz növbəsində içmə zamanı daha yaxşı yığılmaya kömək edir. Dilin protruziyası yoxdur. Dilin dartılıb – açılması yoxdur. Sərt qidamın udulması lazım olarsa bu zaman uşaq dodaqlarını bir qədər sıxaraq qidamı udur. Udma zamanı dilin ucu bir qədər qalxır. Çeynəmə zamanı , xüsusən də qidamın axması xəbərdarlığı vacib olduğu zaman dodaqlar bağlı vəziyyətdə olur .

2 yaş dövründə tutma zamanı hərəkətin müəyyən motor stereotipi, şənələrin sabit-dayanıqlı vəziyyəti əmələ gəlir. Bununla bərabər uşaq fincanın kənarını dişləmir. Fincanı dişləri ilə saxlaya bilər. Dodaqlardan qidamın götürülməsi zamanı “ sərbəst süpürmə ” hərəkəti vaxtı uşaq dilini işlədir. Dodaqların hərəkəti çənələrin hərəkətindən asılılığını itirərək müstəqil şəkildə hərəkət etməyə başlayır. Qidamı israf etmədən və ağız suyu axıtmadan udur. Udma zamanı dilin ucunu bir qədər yuxarı qaldırır. İstənilən kombinə edilmiş səthli qidaları (müxtəlif sərtlik dərəcəli qidaları) çevik şəkildə udur. Uşaq qidamı orta xətt ilə dilin mərkəzindən bu və ya digər tərəfə keçirtmək iqtidarındadır. Dilin ucunu qaldıraraq dəqiq hərəkətləri istifadə edir. Çeynəmə prosesi zamanı dodaqlarını adekvat şəkildə tərpədir.

Oral avtomatlaşdırma səbəbi ilə əlaqədar olaraq qidalandırma və nitq bir – biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Başqa sözlə desək qidalanmanın reflektor hərəkətlərinin inkişafı oral praksis və ağız quruluşunun təşkilindən asılıdır.

Əmmə və udma refleksləri tələffüzün əsasında dayanır. Bu proseslər olmadan uşaq yaşaya bilmədiyi üçün onlar adətən normanın hədudlarında yerləşir. Lakin onlar spastik və ya atetoz simptomatika səbəbi ilə kifayət qədər pozulmuş ola bilərlər.

Udma refleksinin inkişaf ləngiməsi ağız boşluğuna daxil olan mayenin udulması zamanı çətinliklərə gətirib çıxarır. Uşaq serebral iflicindən əziyyət çəkən uşaqlarda beyin pozulmaları bu refleksin idarə olunmasını pozduğu üçün doğuşdan sonra onlarda əmici reflekslərin olmaması qeyd olunur. Həyatının ilk aylarında Uşaq serebral iflici ilə əlaqədar olan səciyyəvi pozulmalar nəinki əmici və uducu reflekslərin inkişaf kifayətsizliyi ilə, həm də dodaq əzələ zəifliyi, dildə əzələ tonusunun pozulması və onun hərəkət məhdudluğu, yumşaq damaq funksiyasının pozulması ilə, eləcə də ümumi hərəkəti pozulmalar ilə də əlaqəlidir.

Uşaq serebral iflicindən əziyyət çəkən uşaqlar həyatının birinci ayında udqunma zamanı boğulurlar. Bu ya davamlı olur ya da ilk dörd ayında daha da artır. Südəksər hallarda ağızdan xaricə tökülür. Dodaq əzələ sisteminin pozulması səbəbi ilə əlaqədar olaraq uşaq əmziyi götürmək üçün dodaqlarını önə doğru uzada bilmir. Uşaq tez-tez tıxanır, ağız suyunun axını çoxalır. Belə uşaqlar üçün sakit səs xarakterdir. Tənəffüs səthi və aretmikdir. Tənəffüs, əmmə və udma funksiyaları arasında asinxronluq müşahidə olunur.

Serebral iflic zamanı uşaq başını saxlaya bilmir. Qidalanma prosesinə qarşı indiffrent münasibət müşahidə olunur.

Serebral iflicli uşaq adətən dodağını fincana və ya stəkana sıxılmış şəkildə saxlaya bilmir. Dil tez-tez fincanın kənarına düşür və ya onun üzərindən keçir. Butulka ilə yedizdirmə zamanı da eyni hal baş verir: ağız kobud hərəkətlər edir, uşaq içməyə cəhd edərkən dilini bayıra çıxarır.

Uşaq serebral iflicindən əziyyət çəkən uşaqlar 12 ayına yaxın müstəqil şəkildə yemək yemir. O, əlləri ilə fincanı tutmaq əvəzinə borucuq vasitəsi ilə fincandan içir, borucuğu əmərək onu əmzik əvəzi ağızına ötürür, onu dişləyir və fincanı elə yüksəkdən tutur ki, maye

passiv şəkildə ağıza axmağa başlayır. Koordinasiyanın bu çatışmazlığı mayenin qeyri – bərabər axınına səbəb olur. Bunun nəticəndə uşaq öskürür, boğulma – tıxanma yaranır və havanı udur. Oral motorikanın inkişafına dişləmə, çeynəmə, qida qalığının formalaşması funksiyalarının olmaması maneə törədir. Bu işə sensomotor oral sistemi daimi olaraq formalaşmamış vəziyyətdə saxlayır.

Uşaq serebral iflici zamanı uşaq qaşığı vasitəsi ilə yemək yemir. Qida xırdalanır, lakin çeynənilmir. Beləliklə, qida boğaza ötürülən zaman qusma refleksi yaranır və ya uşaq boğulmağa başlayır.

Uşaq serebral iflicindən əziyyət çəkən uşaqlar üçün çeynəmə və yenidən çeynəmə funksiyaları ən çətin və mürəkkəb hesab olunur. Çünki bu funksiyalar çənə əzələlərinin çevirici hərəkətlərini, dilin hərəkətliliyini, dodaq və yanaqların daralmasını (yığılmasını) tələb edir. Bu hərəkətlərin mexanizmi serebral iflicli uşaqlarda pozulmuş olur. Dolayısı yolla artikulyasiyaya təsir göstərən oral motorikaya diqqət yetirmək lazımdır. Ona görə də bütün səyləri uşaqda həyatının ilk ilində əmmənin təşviq edilməsinə istiqamətləndirmək lazımdır. Bu uşağın gələcək inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu zaman yekun məqsəd tək uşağın yedizdirilməsi deyil, həm də yemək zamanı onun davranışlarının yaxşılaşdırılması, qidalanma zamanı onun oral-motor funksiyalarının korreksiya edilməsidir. Qidalanma prosesi nitqin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmasa da, nitq prosesinin inkişafı üçün oral əzələ sisteminin funksional məşqinə gedən təbii yol hesab edilir. Oral-motor inkişaf üçün artikulyasiya üzərində iş həmçinin vacib hesab edilir. Çünki nitq zamanı və qida qəbulu zamanı hissiyyat tamamilə fərqli olur.

Oral-motor sistem müxtəlif təsirlərə çox məruz qalır. Bu da öz növbəsində oral-motor funksiyaların pozulmalarına gətirib çıxarır. Bu zaman tələffüz zərər çəkmiş olur. Çünki nitq hərəkətlərinin sürəti bədənin bütün hərəkət sürətlərindən ən tezidir.

Tonik refleks artikulyasiya aparatının əzələ tonusuna təsir göstərir. Labirint tonik refleksləri dil kökünün əzələ tonusunu yüksəldir. Simmetrik boyun tonik refleksləri dil kökünün və kürəciyinin əzələ tonusunu yüksəldir. Bu refleksin kəskinləşməsi tənəffüsü, səs əmələ gəlməni, ağızı ixtiyarı şəkildə açılmasını, dilin yuxarıya və önə tərəf uzanmasını çətinləşdirir. Asimmetrik boyun tonik refleksləri nitq əzələ sistemində əzələ tonusunun asimmetrik yüksəlişinə səbəb olur: tonus adətən uşağın başının döndüyü istiqamətin əks tərəfində daha çox yüksəlmiş olur. Göstərilən tonik reflekslərin təsiri Uşaq serebral İflici zamanı artikulyasiya pozulmalarının xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Uşaq serebral iflici zamanı artikulyasiya motorikasının pozulma xüsusiyyətlərinin növbəti özəllikləri: anadangəlmə reflekslərin geriyə inkişafının, oral oftamatlaşdırmanın ləngiməsi - əmici, xortumvari və axtarış refleksləri, reflektor udqunma, dişləmə və s. Bu reflekslərin olması ixtiyarı artikulyasiya hərəkətlərinin inkişafına maneə törədir.

Ümumi motorikanın bir hissəsi olaraq artikulyasiya “proprio reseptiv reflektor üzük” prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Burada əks afferentasiya böyük rol oynayır. Başqa sözlə desək, nitq əzələ sistemində dəqiq kinestetik qavrayışa əsaslanan impulsiv reaksiyalar. Mürəkkəb hərəkət aktlarına anadangəlmə şərtsiz reflekslərə əsaslanan hərəkətlər maneə törətdiyi kimi nitq də yeni doğulmuş körpələrin ilk səslərinin əsasında dayanan (doyma, öskürək və s. periferik funksiyalar ilə əlaqədar olan səslərin qışqırığı, gücənməsi) anadangəlmə şərtsiz reflekslər əsasında formalaşır.

Ontogenezdə artikulyasiyanın qurulması oral praksisin formalaşmasına ən bilavasitəli əlaqəyə malikdir. Praksis deyilərkən mürəkkəb analitik-sintetik proseslər kompleksi nəzərdə tutulur. Bu vahid hərəkət aktın təşkilinə yönəlmiş olur. Bir qayda olaraq praksis bir neçə analizatorun iştirakını tələb edir. Çünki heç bir hərəkət reseptor idarəetmə olmadan baş verə bilməz.

Nitqin formalaşmasında praksisə böyük rol ayrılır. 2 yaşlı uşaqda nominativ nitq funksiyalarının formalaşdırılması, elə məhz, nitq-əşitmə qnozis vərdişlərinin, artikulyasiya praksisinin, kinestetik və kinetik vərdişlərin qoyulması hesab edilir.

Serebral iflicli uşaqlarda praksis təhrif olunmuş şəkildə formalaşır. Kinesteziya zəifliyi, dil və dodaqların əzələ gərginliyi, artikulyasiya aparatı əzələlərində parez və ifliclərin olması hesabına onun inkişafı ağırlaşır. Uşaq serebral iflici zamanı, xüsusən də onun ağır formaları zamanı ağız ətrafında kinestetik pozulmalar müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində reflektor patologiya ilə birlikdə praksisin və artikulyasiyanın formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, uşaq serebral iflici nəinki psixomotor, həm də reflekslərin pozulması hesab edilir. Ona görə də inkişafın erkən dövrlərində müalicə perspektiv hesab edilir. Bu həmçinin nitqə də aid edilir. Linqvistika öncəsi mərhələdə əksər müəlliflər loqopedik müalicəni nəinki nitq və artikulyasiya proseslərində iştirak edən, həm də tənəffüs, əmmə, çeynəmə, udma proseslərində iştirak edən əzələ funksiyalarının normallaşdırılmasından başlamağı tövsiyə edirlər.

Korreksiya işinin aparılması zamanı uşaqda əmici və digər reflektor hərəkətləri azaltmaq, artikulyasiya, tənəffüs hərəkətlərini və səs reaksiyalarını ümumi hərəkətlərdən müntəzəm olaraq təcrid etmək vacibdir.

Problemin aktuallığı. Artikulyasiyanın və motor-oral reflekslərin formalaşmasının pozulması hazırda öz aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Artikulyasiyanın və motor-oral reflekslərin formalaşmasının pozulması kimi mühüm əhəmiyyətli məsələlər araşdırılır, faydalı ideyalar diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Artikulyasiyanın və motor-oral reflekslərin formalaşmasının pozulmasının aradan qaldırılması ilə bağlı faydalı fikirlər irəli sürülür.

Ədəbiyyat

1. Why Are Children With Cerebral Palsy At Risk for Oral Health Issues?
<https://www.cerebralpalsyguidance.com/cerebral-palsy/associated-disorders/oral-health-issues/>
2. Козьякин В. Новые подходы в лечении детского церебрального паралича // Украинський вісник психоневрології. Харків, 1993, Вип.2

И.Аскерова

Нарушение формирования артикуляции и моторно-оральных рефлексов

Резюме

Ребенок, страдающий церебральным параличом, к 12-ти месяцам не может самостоятельно есть. Он, вместо того, чтобы держать чашку руками, пьет через трубочку, используя ее вместо соски, кусает ее и настолько высоко держит чашку, что жидкость пассивно течет в рот.

Нарушение этой координации является причиной неравномерной текучести жидкости. В результате этого ребенок кашляет, задыхается и глотает воздух. Развитию оральной моторики мешает отсутствие функций формирования кусания, жевания, поглощения остатков пищи. А это все держит сенсомоторную оральную систему в не сформированном состоянии.

В статье выдвинуты полезные идеи по устранению нарушений формирования артикуляции и моторно-оральных рефлексов.

I.Askerova

The Dysfunction of Formation of Articulation and Motor-Oral Reflexes

Summary

A child suffering from cerebral palsy can not eat by the age of 12 months. He, instead of holding the cup with his hands, drinks through a tube, uses it instead of a nipple, bites it and holds the cup so high that the liquid flows passively into the mouth. The dysfunction of this coordination causes uneven flow of the fluid. As a result, the child coughs, gasps and swallows air. The development of oral motility is hampered by the lack of functions for the formation of biting, chewing, and absorption of food residues. And this all keeps the sensorimotor oral system in an unformed state. In the article,

useful ideas have been put forward to eliminate violations of the formation of articulation and motor-oral reflexes.

*R y il r: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped.f.d. L.A.M mm dli*

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

R.M.ƏSGƏROVA

E-mail: asgerova_82@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

QEYRİ-SİLSİLƏVİ OYUN NÖVÜ KİMİ VOLEYBOLUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: fiziki hazırlıq, texniki-taktiki fəaliyyət, sürət-güc, metod, vasitə, təlim-məşq prosesi.

Ключевые слова: физическая подготовка, технические и тактические действия, скорость, сила, методы, инструменты и процесс обучения.

Key words: physical preparation, technical and tactical action, speed-power, methods, tools, the training process.

Digər idman növləri kimi, voleybol da Olimpiya oyunlarının proqramına və eləcə də peşəkar idman sisteminə daxildir. Hal-hazırda voleybol ən maraqlı və populyar idman növlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də bütün yaş dövrləri üçün səmərəli fiziki təbiiyə vasitəsi kimi hesab olunur.

Fərdi idman oyunlarından fərqli olaraq, voleybolda oyunun nəticəsi bir oyunçudan asılı deyil. Voleybolda bir oyunçunun qələbəsi komandanın qələbəsidir və əksinə. Ona görə də, voleybol məşqi spesifik xarakter daşıyır. Voleybol təbiiyə vasitəsi kimi hər şeydən əvvəl idmançılarda mənəvi təbiiyənin ən vacib sahəsi olan kollektivçiliyi formalaşdırır.

Hərtərəfli və harmonik inkişaf vasitəsi kimi voleybolda eyni zamanda həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdislər də formalaşır. Voleyboldan digər idman növləri üçün ümumi fiziki hazırlıq vasitəsi kimi də istifadə edilir. Burada eyni zamanda idmançılar müvafiq hərəkəti təcrübəyə də yiyələnirlər.

Başqa idman növləri ilə müqayisədə, voleybolda emosional və intellektual vəziyyətlər daha çox təzahür olunur. Bu, ilk növbədə, oyun qaydaları, oyun fəaliyyətlərinin xarakteri və eləcə də idman mübarizəsində mövcud olan obyektiv amillərlə xarakterizə edilir. Burada idmançının fəaliyyətinin tərəf müqabilinin və rəqiblərin fəaliyyətindən birbaşa asılılığı vardır.

Voleybol tez-tez dəyişən şəraitlərlə xarakterizə edilən qeyri-silsiləvi idman növlərinə aiddir. Burada rəqibin fəaliyyətləri əsasən gözlənilməz olduğuna görə idmançıdan vaxtında və dəqiq qərar qəbul etmək tələb olunur. Çoxsaylı oyun vəziyyətlərində ən müxtəlif standart və qeyri-standart, silsiləvi və qeyri-silsiləvi hərəkətlər təzahür oluna bilər.

Oyun prosesi böyük fiziki və sinir-psixoloji yüklərlə xarakterizə edilir. Oyun zamanı aşağı və yuxarı ətrafların gərgin əzələ işi ilə müşayiət olunan və intensiv düşünmək tələb edən çoxlu sayda mürəkkəb koordinasiya hərəkətlərdən istifadə olunur (Y.D.Jelernyak, A.V.Jvolyov, 1991; O.M.Ağayev, E.N.Qədəşov, 2003; A.Q.Furmanov, 2007; E.V.Fomin, A.A.Verbov, 2011, M.K.Karayev, 2014).

Voleybolçuların oyun fəaliyyəti nailiyyət əldə etmək üçün müxtəlif texniki-taktiki fəaliyyətlərin çoxlu sayda istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Məşq prosesində texniki-taktiki və fiziki hazırlıqlar qarşılıqlı əlaqə təşkil edirlər. Yəni texniki və taktiki hazırlığın formalaşması zamanı paralel olaraq fiziki hazırlıq da həyata keçirilir. Voleybolçuların əsas funksiyaları bütün hərəkətləri yüksək texnika ilə yerinə yetirməyi bacarmaqdan, taktiki düşüncəyə malik olmaqdan və rəqibin fəaliyyətini duymaq qabiliyyətindən ibarətdir.

İdmançılar 1,5-2 saat davam edən yarış oyunlarında texniki-taktiki fəaliyyətləri daim fəal şəkildə yerinə yetirmək üçün sabit psixoloji vəziyyətdə olmalıdırlar. Bunun üçün onlar öz tərəf müqabilləri ilə qarşılıqlı münasibətdə olmağı və istiqaməti düzgün müəyyən etməyi,

topu və toru “hiss etməyi” yüksək sürətlə yerdəyişməni bacarmalıdırlar. Bununla yanaşı voleybolçular yüksək tullanma qabiliyyətinə və tullanma dözümlülüyünə malik olmalıdırlar.

Müasir voleybolçulardan texniki-taktiki fəaliyyətləri yerinə yetirərkən unversallıq tələb edilsə də bəzi spesifik funksiyaların yerinə yetirilməsi müəyyən oyunlara həvalə edilir. Bu, ilk növbədə, hücumçuya, əlaqələndiriciyə və liberoya aiddir. Onların hər biri üçün nəzərdə tutulan hazırlıq metodikası diferensial xarakter daşıyır (T.D.Fomin, A.A.Verlov, 2011; S.K.Şlyapnikov, A.A.Krivoşeyin, 2011; O.M.Ağayev, 2013).

Birinci tempə malik olan oyunçular, yəni, sabit nəticəli zərbəsi olan voleybolçuların əsas funksiyası topun oyuna daxil edilməsi, müxtəlif hücum zərbələrinin yerinə yetirilməsi və eləcə də blokqurmada iştirak etməkdir.

İkinci tempdə olan oyunçular isə əsasən yüksək ötürmələrlə olan oyun kombinasiyası yekunlaşan zaman hücum etmək və blokqurmada iştirak etməkdən ibarətdir.

Əlaqələndirici oyunçu (“topu ötürən”, “dispetçer”) qeyri-standart və səmərəli texniki-taktiki fəaliyyətlərin hesabına özünün əsas funksiyası olan ikinci ötürməni yerinə yetirir.

Libero – xüsusi təyinatlı müdafiəçi kimi bir sıra əsas funksiyaları yerinə yetirir: ötürmələrin və hücum zərbələrinin qəbulu, blok quranların və hücumçuların mühafizəsi və hücum zərbələri üçün meydanın dərinliyindən ikinci topların ötürülməsi. Bununla yanaşı libero müəyyən məhdudiyət çərçivəsində arxa xətt oyunçusu kimi də fəaliyyət göstərir. Ona meydanın istənilən yerindən və sərbəst zonadan topu ötürməyə və blok qurmağa icazə verilir. Əgər libero ötürmə zamanı hücum zonasında olarsa onun komanda yoldaşı hücum zərbəsini yerinə yetirə bilməz. Libero ikinci ötürməni qabaq zonadan arxada olan zaman yerinə yetirir və ya ötürməni xətdən kənarında tullanıb yerə enərək icra edirsə bu, səhv hesab olunmur.

Voleybolçu tələbələrin hazırlığından bəhs edən xüsusi ədəbiyyatların təhlili (A.Q.Furmanov, 1983, 2007; Y.D.Jelernyak, A.V.Jvolyov, 1991; O.M.Ağayev, E.N.Qədəşov, 2003; T.S.Jqnatenko, 2008; V.L.Soltaniva, 2008) göstərir ki, fakültativ və ixtisas məşğələlərinin elmi-metodiki əsaslara istinad etməklə planlaşdırmağın böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Bu fiziki və texniki-taktiki hazırlıq prosesində metod və vasitələrdə müvafiq düzəlişlər etməyə və eləcə də hər bir idmançının iş və istirahətinə fərdi qaydada yanaşmağa imkan verir.

Bu məsələnin idmançıların əhval-ruhiyyəsinin və funksional vəziyyətləri-nin, ümumi və xüsusi fiziki hazırlığının dinamikasının, idmançıların texniki-taktiki hazırlıq səviyyəsinin və idman nəticələrinin əsasında həyata keçirilməsi zəruridir (Y.D.Jelernyak, A.V.Jvolyov, 1991; A.Q.Furmanov, 2007; M.Q.Karayev, O.M.Ağayev, 2012). Məsələn, məşğələ prosesində voleybolçu tələbələrin sürət-güc keyfiyyətlərinin inkişafında fiziki hazırlıq və qabarıq şəkildə təzahür olunan assimetriya göstəricilərinin artım dinamikasını müəyyən etməklə hazırlıq metodikasında olan çatışmazlıqları və üstünlükləri üzə çıxarmaq və təlim-tərbiyə prosesinin planlaşdırılmasında müvafiq düzəlişlər aparmaq olar. Məşq yüklərini müvafiq qaydada tətbiq etməklə məşqlili səviyyəsinin və idman nəticələrinin yaxşılaşdırılması ancaq bu halda mümkün ola bilər.

Məlum olduğu kimi, voleybolda məşq yüklərinin yekun həcmi, “zahiri göstəricilərə” görə müəyyən edilir. Bura daxildir: məşqə ayrılan ssatların miqdarı; təlim məşğələlərinin sayı; hərəkət komplekslərinin sayı; yarış oyunlarının sayı və s. yerinə yetirilən hərəkət fəaliyyətlərindən sonra voleybolçu orqanizminin funksional sistemlərinin vəziyyəti dəyişir və müəyyən müddətdən sonra bərpaolunma proseslərinə başlanılır. Hər iki halda idmançıların orqanizmi müvafiq reaksiya göstərir.

Sürət-güc istiqamətinin üstünlüyü ilə yerinə yetirilən müxtəlif hərəkətlərin zahiri effektinin göstəriciləri bilavasitə onların yerinə yetirilməsi üçün olan metodiki şəraitlərdən asılıdır. Metodiki şərait dedikdə intensivlik, yerinə yetirilən müxtəlif hərəkətlərin arasında olan fasilələr və təkrarların ümumi miqdarı nəzərdə tutulur. İş və istirahətin xarakterini dəyişmək üçün müəyyən metodiki islahatlar aparıla bilər. Məsələn, yorulmaya qarşı

davamlılıq, işin qənaətlə yerinə yetirilməsi, funksional potensialdan maksimum dərəcədə istifadə etmək və eləcə də hərəkəti vərdişlərin və vegetativ funksiyaların variativliyi.

İdmançı orqanizminin gərgin əzələ işlərinə uyğunlaşması üçün fiziki keyfiyyətlərin maksimal təzahürünü və səmərəli hərəkət texnikasını tələb edən böyük və adekvat yüklərin qəbul edilməsi zəruridir.

Əgər həcm və intensivlik orqanizmin ehtiyat qüvvələrindən artıq olarsa o zaman xüsusi adaptasiya proseslərini fəallaşdırmaq üçün enerji mənbələri səfərbər edilir. Bu orqanizmin müxtəlif sistemlərində müsbət morfofunksional islahatlara gətirib çıxarır. Yəni, əsas sürət-güc keyfiyyətlərinin artımı idmançının texniki-taktiki fəaliyyətləri effektivlə yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərir (O.S.Çexov, 1979; M.A.Qodik, 1980; Y.D.Jelernyak, A.V.Jvolyov, 1991; A.Q.Furmanov, 2007).

Voleybolçu tələbələrin təlim-məşğələləri rejimində fiziki hazırlıq tədris planları və proqramları ilə nizama salınır. Burada müvafiq bilik, hərəkəti bacarıq, vərdiş və fiziki keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsinin təmin olunması müəyyən edilir. Beləki, ümumi və xüsusi xarakterli fiziki hərəkət məşğələlərində hər semestrə sürət-güc qabiliyyətlərinin və onların dözümlülüyünün təbiiyə edilməsinə ümumi tədris yükünün 50-55%-i sərf edilir. Qalan 40-45%-i isə texniki-taktiki hazırlığın təkmilləşdirilməsinə ayrılır. Bu zaman ürək təqəllüsünün tezliyinə görə müəyyən edilən yük intensivliyi təxminən dəqiqədə 150-180 olur (A.Q.Furmanov, 1983-2007).

Ədəbiyyat

1. Ağayev O.M., Qədəşov E.N. Voleybol. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2003.
2. Фурманов А.Г. Студенческий волейбол. Минск, 1983.

R.M.Askerova

Основные особенности волейбол а как спортивной игры

Резюме

Волейбол как спортивная игра характеризуется очень высокой по сравнению с другими видами спорта эмоциональной и интеллектуальной нагрузкой и особенностями деятельности спортсмена, которые определяются правилами игры, характером игровых действий, а также объективными факторами соревновательной борьбы. Действия спортсмена находятся в прямой зависимости от действий партнеров и особенно противника.

R.M.Askerova

The Main Features of the Game of Volleyball as a Type of Non-Series

Summary

Volleyball as a sport game is characterized by very high compared with other sports, emotional and intellectual load and features of the athlete activities that are determined by the rules of the game, the nature of game action, as well as objective factors of competitive struggle. Actions of the athlete are directly dependent on the actions of partners and especially of the enemy.

Rəyçi: dos. İ.M.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2017

köməkçi olur. A. S. Makarenkonun fikrincə, “tələbələr müəllimlərinin ciddiliyini, quruluşunu, yersiz iradlarını bağışlayırlar, ancaq onların öz işlərini pis bilmələrini heç bağışlamırlar. (4, 116) N.M. Şanskiyə görə isə “xarici dillərin tədrisində mənimsəməni geriyyə aparən əsas cəhət müəllimin nəzəriyyə, tədqiqat və təcrübə arasında əlaqə yarada bilməməsindən irəli gəlir.”(7, 64) Bu problemlə bağlı Van Lierin Tədqiqatçılar müxtəlif nəzəriyyələr işləyib hazırlasa da, onların praktik tətbiqi ilə elə də maraqlanmırlar. Praktikaya önəm verənlər isə nəzəriyyəyə ehtiyac duymurlar. Bu ayrılıq tədqiqat, nəzəriyyə və praktika arasında dinamik əlaqə ilə əvəzlənməlidir” (3, 41) fikri də xüsusi maraq doğurur.

Bundan savayı, ali məktəblərdə tələbələrin gündəlik, yarımillik və illik fəaliyyəti qiymətləndirilməklə təlim prosesinin necə səmərəli təşkil olunmasını dəyərləndirmək də bu işin müsbət tərəflərindən biridir. Bu proses isə əvvəldən birbaşa tələbələrin proqram materialını öyrənməyə başladığı zaman 1) onun asanlıq dərəcəsini, 2) materialı öyrənərkən onun keyfiyyətini, 3) öyrənilmədən sonra mənimsəmə duyumunu, 4) onun istifadəsində inamlılıq dərəcəsini qiymətləndirməkdən asılı olaraq nizamlanır (78).

Tələbələr ilk öncə proqram materialı ilə tanış olur və özü üçün mənimsəməni asanlaşdıran bir sıra məsələləri müəyyən edirlər: “Təqdim olunan mövzu ilə bağlı nələri bilirəm?” və “Nəzərdə tutulan məsələləri öyrənə biləcəyəmmi?”

Daha sonra o, öyrənmə səviyyəsinə “Hansı üsullar öyrənmək üçün mənə daha rahatdı?”, “Mən bu mövzunu yaxşı təqdim edə bilərəmmi?” kimi suallara cavab axtarmaqla qiymət verir. Bu zaman o, eyni zamanda materialı mənimsəmə səviyyəsinə də yoxlamaq imkanı əldə edir. Bu məqsədlə o, özü üçün aşağıdakı məsələləri də aydınlaşdırır: “Materialı öyrənmək üçün onu neçə dəfə oxudum?”, “Onu hissələrə bölməyimin nə kimi faydası oldu?”, “İndi öyrəndiklərimi hafızəmdə canlandırma bilirəmmi?”

Sonda materialı təqdim edərkən tələbə nə qədər inamlı olmasını dəyərləndirir: “O, doğurdanmı materialı şüurlu mənimsəyib, yoxsa onu mexaniki əzbərləyib?”, “O, mövzu ilə bağlı sualları cavablandırarkən nə qədər özünə inamlıdır?”

Tədris prosesində məqsədlərini müəyyən edə bilən, qarşıda duran vəzifələrini yaxşı dərk edən, öz öyrənmə üsulunu təyin edib mənimsəməni qiymətləndirməyi bacaran tələbələrlə işləmək artıq müəllim üçün çətin deyil və bu bilvasitə təlimin səmərəliliyinə müsbət təsir edən başlıca amildir.

Diplomatik yazı fənninin tədrisində öyrənmənin səmərəliliyinə təsir edən aparıcı amillərdən biri də tələbələrdə motivasiyanın yaradılmasıdır. Bəzi alimlər “təlim motivasiyası”nın yaradılmasında müəllimin mövqeyini tələbənin mövqeyindən əsas tutaraq yazırlar: “Təlim motivasiyası öyrənməni səmərəli idraki fəaliyyətə və tədris materiallarının fəal şəkildə mənimsənilməsinə təhrik edən metod və vasitələr toplusudur.”(5, 10-14)

Müasir təlim prosesinin müəllim və tələbənin qarşılıqlı interaktiv fəaliyyəti nəticəsində daha yüksək nəticələr göstərdiyini nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, təlim motivasiyasının yaradılmasında təlim prosesinin əsas subyektləri olan tələbə və müəllimin rolları qarşılıqlı asılılıq formasında danılmazdır.

Tələbəni xarici dil öyrənməyə həvəsləndirən daxili motivlər kimi şöhrət, ətrafdakılardan seçilmə, valideyn və müəllimlər tərəfindən bəyənilmə, nüfuz, maddi qazanc və s. onun dili daha yaxşı öyrənməsinə sövq edir. Bu baxımdan Q.V.Roqova və İ.N. Vereşaqina hesab edirdilər ki, xarici dilə marağın yaradılmasının əsas vasitəsi daxili motivlər olduğu üçün xarici dil müəllimi təlim prosesində bu amili mütləq nəzərə almalıdır. (6, 127-131) Daxili motivlər bilavasitə tələbənin özü ilə bağlı olduğu üçün müəllim tələbənin maraq və meyillərinə, onu nələrin ruhlandırma biləcəyinə, daxili hiss və həyəcanına, digər tələbələr arasındakı mövqeyinə və s. diqqət yetirməlidir. P.M. Yakobson “daxili motivləri” əsas təlim fəaliyyətində qoyulmuş motivlər adlandırdığı halda, əsas təlim fəaliyyətindən kənar qoyulmuş motivləri “xarici motivlər” kimi təqdim edirdi. (8, 67)

Tələbələrdə xarici dil dərslərinə marağ yaratmaq, dərslər zamanı onların fəaliyyətini daim qiymətləndirmək və ideyalarını dəstəkləmək və tərifləmək, dərslər mövzularını və dil materiallarını onların marağ dairəsinə uyğun seçmək, dərslər zamanı edilən tapşırıqların daha interaktiv, əyləncəli və rəqabət şəklində təşkili və s. kimi amillər məhz xarici dil müəllimlərinin yaratdığı xarici motivasiya üsulləridir. Xarici dil dərslərinin tələbələrin maraqlarına nə dərəcədə uyğun olduğunu öyrənmək üçün onların münasibət və marağ dairələrini nəzərə almaq, bu iki ünsürün bir-biri ilə üst-üstə düşdüyü məqamları düzgün dəyərləndirmək olduqca vacibdir. Münasibət mövcud motivasiya səviyyəsini təyin etmək, marağ isə yaradacağımız motivasiyaedici modelin istiqamətlərini müəyyən etmək üçün vacibdir. Bu baxımdan tələbələrin hansı dəyişiklikləri görmək istədiyini, nələrin tamamilə tədris proqramından çıxarılmalı olduğunu və yaxud yeni formatda təqdim olunmasını müəyyən edən sorğuların tələbələr və müəllimlər arasında keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Müəllim həm də çalışmalıdır ki, dərslər zamanı tələbə-müəllim münasibətləri düzgün qurulsun. O, təlim prosesini böyük ustalıqla idarə etməyi bacarmalıdır. Tələbələrlə dostluq mühitində işləməyə cəhd edən müəllim dərslərdə onların idraki fəallığını daha da sürətləndirir, onların müstəqil fikirlər yürütməyinə şərait yaradır, yeni materialı daha yaxşı öyrənməyə həvəsləndirir. Müəllim bütün tələbələrə eyni davranış nümayiş etdirməli, onlar arasında “daha sevimli”, “daha fəal”, “daha savadlı” olanına fərqli münasibət göstərməməlidir. Təlimin yüksək təşkilini təmin edən mühüm bir tərəf müəllimin fəal tələbələrin zəif olanlarla birgə işini təşkil etmək, nisbətən aşağı göstəricisi olan tələbələrin fikirlərini tərifləməklə onları daha da ruhlandırmaqdır. Bu cür davranış görən tələbələr artıq dərslə hazırlıqsız gəlməkdən çəkinir və bacardıqları qədər fəallıq göstərməyə can atırlar. Çünki, öz işində kamil olan müəllim tələbələrinin təlim və tərbiyəsi, onların savadlı, bacarıqlı, cəmiyyətə faydalı şəxs kimi yetişdirilməsində məsuliyyətini yaxşı dərk edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. N. Milli əxlaq və ailə etikas, Bakı: Mütərcim, 2010, 317 s.
2. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V. Didaktika. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005.
3. Lier L.V., *Introducing Language Awareness (Introducing Applied Linguistics)*, Penguin Books Ltd, 1995.
4. Makarenko A. S., *Problems of Soviet School Education*, Progress Publishers, Moscow, 1965.
5. Kazimov N.M. Təlim keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları. Bakı: Maarif, 1966.
6. Roqova Q.V., Vereshagina, İ. N., Yazikova N.V., *Methods of Teaching English*, Prosveshchenie, 2008.
7. Shansky N.M., *The Lexicology of the Contemporary russian language*, 2nd edition, Moscow, 1972.
8. Yakobson P. M., *Psychological Problems of the motivation of human Behaviour*, 1969.

Г.Ч.Гаджиева

Основные факторы эффективности в процессе преподавания Дипломатического письма на этапе высшего образования

Резюме

В статье уделяется внимание необходимости эффективного преподавания предмета «Дипломатическое письмо» на этапе получения высшего образования; автор представляет детальный анализ основных факторов, способствующих данному процессу. Главными характеристиками и условиями успешного процесса преподавания и изучения являются наличие внешней и внутренней мотивации, взаимодействие студента и преподавателя, выбор тем и содержания уроков согласно интересам студентов, прозрачный процесс оценивания и т.д.

G.Ch.Hajiyeva

**The Key Factors of Effectiveness in Teaching Diplomatic Writing Classes
in Higher Education**

Summary

This article deals with the importance of teaching Diplomatic Writing classes effectively in higher education, and the author here gives the detailed analysis of the key factors that directly contribute to this process. Setting extrinsic and intrinsic motivation, teacher-students' adequate interaction patterns, choosing topics on students' interests, transparent evaluation process, etc. are main features to be considered by language teachers for productive learning-teaching process.

*Rəyçilər: f.f.d., dos. A.M.Bayramova,
p.f.d. V.S.Bağirova*

Redaksiyaya daxil olub: 05.04.2017

A.F.HƏSƏNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

BOLONYA PROSESİNƏ QOŞULDUQDAN SONRA ALİ MƏKTƏBLƏRİMİZİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: ali təhsil müəssisələri, Boloniya prosesi, Təhsil Nazirliyi, integrasiya, islahat proqramı.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, Болонский процесс, Министерство образования, интеграция, программа реформ.

Key words: Higher education institutions, Bologna process, Ministry of Education, integration, the reform program.

Mövcud ali təhsil ixtisaslarının təsnifatının təsdiqindən xeyli vaxt keçməsi, respublika iqtisadiyyatının infrastrukturunu və əmək bazarının tələbatının dəyişilməsi, Azərbaycan Respublikası ali təhsil universitetlərinin Boloniya prosesinə qoşulması, ali təhsilin bakalavr səviyyəsində ixtisasların (proqramların) siyahısının YUNESKO-nun qəbul etdiyi müvafiq sənədlərə uyğunlaşdırılması, eyni zamanda, həmin təsnifatda respublikada kadr hazırlığı aparılmayan (təxminən 531 ixtisasdan 264 ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlığı aparılmır) ixtisasların mövcudluğu onun yenidən işlənməsi zərurətini yaradır. Təsadüfi deyil ki, bu sənədin yeniləşdirilməsi məsələsi Təhsil Komissiyasında müzakirə olunub, yaradılan işçi qrupu tərəfindən “Ali təhsilin bakalavr pilləsi ixtisaslarının (proqramlarının) siyahısı” hazırlanıb və ali məktəblərdə müzakirə edildikdən sonra Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 2009-cu il tarixli, 8 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Siyahıya daxil olan və mütəxəssis hazırlığı aparılan bütün ixtisaslar üzrə Dövlət təhsil standartları hazırlanıb və ali məktəblərdə onların tətbiqinə başlanılıb. Boloniya prosesi çərçivəsində diqqəti cəlb edən məqamlardan biri diplomların ekvivalentliyi və qarşılıqlı tanınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən diploma əlavənin hazırlanmasıdır. Diploma əlavənin vahid modeli (nümunəsi) Avropa Komissiyası, Avropa Şurası və YUNESKO-nun ekspertlərinin də daxil olduğu birgə işçi qrupu tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Həmin model üzrə hazırlanan diploma əlavə məzunların akademik mobilliyini və onların əmək bazarında fəaliyyətə başlamasını asanlaşdırır.

Ali təhsil sahəsində proqramın hazırlanması zərurəti ölkə Prezidentinin 31 yanvar 2008-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncamında aydın şəkildə ifadə edilmişdi: “2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olması ölkəmizin Avropa məkanına integrasiyasını sürətləndirmişdir. Bu proseslərin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası Avropa təhsil sisteminə integrasiyası yolunda mühüm addım atmışdır. Azərbaycanın dinamik iqtisadi inkişafı ümumavropa təhsil məkanına integrasiya prosesinin daha da sürətləndirilməsini və bu sahədə həyata keçirilən işlərin intensivləşdirilməsini tələb edir. Ölkənin intellektual potensialının gücləndirilməsinin Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas müddəalarından biri olması ali təhsil sistemində islahatlara dair müvafiq dövlət proqramının hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır”.

Son illər iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təhsil üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, təhsili Azərbaycanın davamlı inkişafının əsas amillərindən biri hesab edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi təhsilin dövlət siyasətində ən mühüm prioritet olmasını bir daha sübut etmişdir. Sərəncamsa ölkənin ali təhsil sisteminin Avropa təhsil məkanına integrasiyası proseslərinin sürətləndirilməsi, ali təhsilin məzmunun Boloniya

prinsiplərinə uyğun qurulması, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf meyillərinə müvafiq olaraq yüksək hazırlıqlı kadrlara tələbatının ödənilməsi, həmçinin əhaliyə müasir standartlar səviyyəsində ali təhsil almaq imkanı yaradan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Səbhəsiz, təsdiq olunmuş Proqram tarixi sənəd olmaqla yanaşı, Azərbaycanda son illərdə həyat keçirilən təhsil islahatlarının məntiqi davamı kimi başa düşülməlidir. Artıq məktəbəqədər təhsil pilləsindən tutmuş ali təhsilədək bütün təhsil pillələrində islahatlar dönməz bir xarakter almışdır.

Şübhəsiz ki, son illərdə ali təhsil sahəsində atdığımız ən mühüm addımlardan biri Bolonya prosesinə qoşulmağımız və bu istiqamətdə həyata keçirdiyimiz tədbirlərdir. Məhz bundan sonra Azərbaycan ali təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərini dünyada, o cümlədən Avropa təhsil məkanında gedən inteqrasiya olunmaqla müəyyənləşdirməyə başladı. Hazırda ali təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərini də məhz bu prinsip təşkil edir (1). Müasir dövrdə Avropa ölkələri təhsil sistemlərinin inteqrasiyası və ümumavropa ali təhsil məkanının formalaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. 2005–ci ildə Bolonya prosesinə qoşulduqdan sonra ötən müddət ərzində ali məktəblərimizdə müəyyən işlər görülsə də, ümumilikdə ali təhsil sahəsində islahatların əsas istiqaməti kimi bəyan edilməsinə baxmayaraq, heç də bütün universitetlərimiz bununla əlaqədar zəruri addımları atmağa kifayət qədər səy göstərmirlər. 13 iyun 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman və həmin Fərmana müvafiq olaraq mülkiyyət formasında və tabeliyindən asılı olmayaraq bütün ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinə nəzarət səlahiyyəti Təhsil Nazirliyinə həvalə edilmişdi. Həmin fərmandan sonra ölkədə vahid təhsil siyasəti həyata keçirilməyə başlanmışdı.

Azərbaycanda təhsilin dünya təhsil sisteminə, xüsusən ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası prosesini, Bolonya Bəyannaməsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi sahəsində işləri sürətləndirmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 31 yanvar 2008-ci il tarixli Sərəncam imzalandı. Sərəncamda deyilir: “2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa şurasına üzv olması ölkəmizin Avropa məkanına inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Bu proseslərin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası Avropa ölkələrinin təhsil nazirləri tərəfindən qəbul edilmiş Bolonya Deklarasiyasını imzalamaqla respublikanın ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası yolunda mühüm addım atmışdır. Azərbaycanın dünyada analoqu olmayan iqtisadi inkişafı ümumavropa təhsil məkanına inteqrasiya prosesini daha da sürətləndirilməsini və bu sahədə həyata keçirilən işlərin intensivləşdirilməsini tələb edir. Öklənin intellektual potensialının gücləndirilməsinin Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas müddəalarından biri olması ali təhsil sistemində islahatlara dair müvafiq dövlət proqramının hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası proseslərini sürətləndirmək məqsədi ilə Prezidentin xüsusi göstərişi böyük əhəmiyyət kəsb edir (2). Prezidentin Sərəncamına əsasən Azərbaycanda ali təhsil sistemi yeni başlanğıca addım atmışdır. Azərbaycan ali pedaqoji təhsili ali təhsilin ayrılamaz hissəsi olduğundan bütün proseslərin təsiri özünü ali pedaqoji təhsildə də qabarıq göstərir. Pedaqoji kadrların yalnız ali məktəbi yüksək elmi göstəricilərlə bitirməsi deyil, Respublika ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kadrlarla tam təminatı dövlət təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla son dərəcə aktual bir problemdir. Məlumdur ki, həmin tələbatın ödənilməsi əsas istiqamətlərindən biri olmaqla son dərəcə aktual problemdir. Məlumdur ki, həmin tələbatın ödənilməsi əsasən ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri tərəfindən məzunların dövlət sifarişinə uyğun real tələbat olan ümumtəhsil məktəblərinə gənc mütəxəsis kimi göngərlməsi və onların pedaqoji fəaliyyətə başlaması yolu ilə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Salahov M.N. Azərbaycanca ali təhsilin inkişafı tarixi (1920-1941-ci illər) fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Bakı, 1990.

2. Sultanov R. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində kurikulumların hazırlanmasının nəzəri – pedaqoji əsasları. Bakı, ADPU, 2012, 249 səh. Məmmədov V. Ali məktəblərdə pedaqoji kadrların hazırlanmasına demografik amillərin neqativ təsirinin aradan qaldırılması yolları. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya. Bakı, 2010.

А.Ф.Гасанова

Развития высших учебных заведений после присоединения к Болонскому процессу

Резюме

В статье описывается история развития высшего образования в Азербайджане после присоединения к Болонскому процессу. Указывается, что после присоединения Азербайджана к Болонскому процессу привязывание списков специальностей по ступеням бакалавра к принятым ЮНЕСКО соответствующим документам создает необходимость пересмотра реестра специальностей на уровнях бакалавриата и магистратуры.

A.F.Hasanova

Development of Higher Education Institutions after the Accession of the Bologna Process

Summary

The article describes the history of the development of higher education in Azerbaijan after joining the Bologna process. It is stated that after joining Azerbaijan to the Bologna process, the binding of lists of specialties on the bachelor's degrees to the relevant documents adopted by UNESCO (out of about 531 specialties in 264 specialties, specialists are trained) and simultaneously, the training of personnel who are not conducted in the republic for the same qualification creates the need for rework of this program.

Rəyçi: ped.e.d., prof. F.Rüstəmov

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

K.Ə.HƏSƏNOVA*E-mail: konul@rambler.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**“FÜYUZATÇI”lar Ə.HÜSEYNZADƏNİN VƏ M.HADİNİN
YENİ TIPLİ MƏKTƏB VƏ TƏLİM HAQQINDA FİKİRLƏRİ***Açar sözlər: “Füyuzatçı”lar, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, yeni tipli məktəb, müasir təlim, pedaqoji fikir.**Ключевые слова: А.Гусейнзаде, М.Хади, школа нового типа, современное учение, педагогическое мнение.**Key words: A.Huseynzada, M.Hadi, new type of school, modern training, pedagogical opinion.*

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifpərvərləri tərəfindən bünövrəsi qoyulan yeni tipli məktəb və təlim ideyası XX əsrin əvvəllərində daha da şaxələndi və gurlaşdı. Maarifçilər, “molla nəsrəddin”çilər və “füyuzat”çılar bu ideyanın layiqli varislərinə və davamçılarına çevrildilər. Mütərəqqi yönümlü mətbuat orqanları ilə yanaşı, “Füyuzat” jurnalı da həmin ideyaların coşğun və ardıcıl tribunası rolunu oynamağa başladı. Bu mövzuda məzmunlu və dəyərli yazılar özünə yer tapdı. Həmin yazılardan bəzilərini xatırlatmaq yerinə düşər: Məhəmməd Hadi Əbdüssəlimgadə – “Almaniyada darülməlulin” (1906, №3), “Dövrü-mədəniyyət” (1907, №13), “Amerikada üsuli-təlim və tərbiyə” (1907, №25); Həsən Səbri Ayvazov – “Təlimi-ətfal məsələsi” (1907, №13); Müəllifi göstərilməyən – “Çində asari-tərəqqi” (1907, №13); Qari ibn Tacəddin – “Ümid” (1907, №15); Əhməd Kamal – “Bolqarıstan” (1907, №19), “İsbati-iştibah” (1907, №23) və s. Bundan əlavə, rəngarəng mövzularda qələmə alınmış bəzi məqalələrdə də bu və ya digər dərəcədə məktəb, müəllim və onun şəxsiyyəti, habelə təlim məsələlərinə də toxunulmuşdur.

“Füyuzat”çıların baş ideoloqu Ə.Hüseynzadə özünün müasir məktəb və təlimlə bağlı ideyalarını hələ daha əvvəl “Həyat” qəzetinin redaktoru olduğu vaxt bu qəzet vasitəsilə oxuculara təlqin etməyə təşəbbüs göstərirdi. Qəzetin 1905-ci il tarixli 116-cı nömrəsində onun “Ə.H.” imzası ilə “Bir balaca intiqad” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə müəllif mühafizəkar ruhanilərin ciddi müqavimətinə, etirazına səbəb ola bilən gərəkli bir məsələyə toxunur. Təklif edir ki, dini elmlər tədris edilən mədrəsələrimizin proqramına həm də təbiət elmləri və riyaziyyat kimi fənlər daxil edilsin. Çünki əgər mədrəsələrdə həmin fənlər tədris edilsə, orada təhsil alıb ruhani kimi yetişən məzunlar daha əhatəli, dolğun elmə və biliyə malik olar, dini kitabları daha gözəl, məntiqli və dürüst şərh edərlər. Əli bəy yazır: “... ülumi-diniyyə tədris edilən mədrəsələrimizin proqramına bir də ülumi-təbiyyə və riyaziyyə kibi ülumi-müsbətə daxil edilməlidir ki, sonra bu mədrəsələrdən yetişən ruhanilərimiz kütubi-islamiyyəmizi daha gözəl şərh və təfsir edə bilsinlər”. (8) Müəllif öz fikrini əsaslandıraraq bildirir ki, mədrəsələrdə dünyəvi elmlər sayılan təbiət fənlərinin, o cümlədən, riyaziyyatın proqrama daxil edilməsi və tədrisi dini kitabların və Quranın ayələrinin daha mükəmməl, elmi şərhinə xidmət edir. Halbuki ruhanilərimiz həmin elmlərdən xəbərdar olmadıqlarından Quran ayələrinin, habelə islamla bağlı kitabların təfsirində böyük xətalara yol verirlər. Bu, əksər ruhanilərə məxsus ümumi bir qüsurə çevrilmişdir: “Öylə də ruhanilərimiz çox dəfə studentin təhsil etməkdə olduğu ülumi-təbiyyəyə vaqif olmadıqlarından əks xətalərə giriftar olurlar. Bu qüsur, demək, ümumidir, iki tərəflidir. Sadə piterburqlu studentdə, ya kürdəmirli alimdə (din alimi nəzərdə tutulur – K.H.) deyildi, həm onda, həm səndə, həm bəndədir!..” (8)

Müəllif məqalədə öz mövqeyini qəti şəkildə ortalığa qoyur və göstərir ki, həm ibtidai dini məktəblərimiz (mollaxanalar), oradakı təlim üsulları və vasitələri, həm də mədrəsələr, orada tədris edilən fənlər, təlim mühiti ciddi islahə möhtacdır. Həm də bu bir nəfərin işi

olmayıb ixtisas sahiblərinin məşvərət yığıncaqlarında, şuralarda kollektiv təkliflər əsasında tənzim olunmalıdır.

“İranda misyonerlər” (“Həyat” qəz., 1905, №19) məqaləsində görkəmli millət xadimi İranda misyonerlərin (məüyyən din və məzhəbi yayın təşkilatlanmış şəxslərin) həyata keçirdikləri son dərəcə təhlükəli bir tendensiyadan danışır. Eyni zamanda öz fikrinin sübutu kimi “Xan Sarabski” imzalı bir müəllifin həmin məsələ ilə əlaqədar “Peterburqskiye vedomosti” qəzetində rus dilində dərc olunan bir məqaləsinin məzmununu verir. Burada qeyd olunur ki, Avropadan və Amerikadan misyonerlər axışib İrana gəlir, orada xristianlığı və cürbəcür məzhəbləri yayır, islam aləminə rəxnə salmaq, onu parçalamaq, zəiflətmək, məzhəb itilafı yaratmaq niyyəti güdür. Bunun üçün məktəblər, seminariyalar təsis edib müsəlman uşaqlarını oraya cəlb edir, onlara öz din və məzhəblərinə uyğun təhsil verir, islamdan uzaqlaşdırırlar. İran hökuməti isə yeni, mütərəqqi ruhlu tədris müəssisələri açmaq, həmin zərərli işin qarşısını almaq əvəzinə ona göz yumur. Müəllif etiraz edərək gələcək təhlükəni nəzərə çatdırır və yazır: “Bu qədər əsrlərdən bəri müsəlmanlar üçün İran özü iki, üç ibtidai məktəb açmaqdan aciz qalmışkən, məzkur misyoner cəmiyyəti 40-a qədər kənd məktəbi güşadından başqa Urmiya civarındakı Sir kəndində yerlilərdən protestant keşişləri yetişdirmək üçün bir seminariya (məktəbi-edadiyi-ruhani) və Urmiya qızların tərbiyə və təhsillərinə məxsus edadi bir ünvan məktəbi bina etməyə müvəffəq olmuşdur”. (7)

Əli bəy xristian dininə mənsub Qərb misyonerlərinin bu cür dini-maarifçilik fəaliyyətinin gələcək fəsadlarından, təhlükələrindən xəbər verir. Bu təhlükənin qarşısını almaqdan ötrü onların “vəsaiti-mədəniyyələrini” (mədəniyyət vasitələrini) öyrənilməsi əxz etməyi məsləhət bilir. Onların “bir cəmiyyətlərinə müqabil on cəmiyyət, 40 məktəblərinə müqabil 400 məktəb, məkatibi-edadiyyələrinə müqabil darüülumlar təsis etməyi” tövsiyə edir. Adam öldürməklə, cinayət törətməklə deyil, yalnız yeni məzmunlu maarif ocaqları açmaqla qərblilərin qarşısına çıxmağın mümkün olduğunu söyləyir.

“Füyuzat” əməkdaşları müasir məktəb və təlim ideyasının reallaşması yolunda mübarizədə, əsasən, Avropa ölkələrinin, habelə Amerika və Yaponiya kimi qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsinə, təhsil sistemlərinin uğurlarına istinad edirlər. Təbii ki, bu mövcud tarixi şəraitdə islam ölkələrində məktəb və təhsilin kifayət qədər zəif, qeyri-qənaətbəxş olması ilə əlaqədar idi. M.Hadi “Dövri-mədəniyyət” (1907, №13) məqaləsində bizdə “təlimi-ətfal” probleminin həlli naminə Yaponiyanın son dövrlərdə gördüyü işi bir təcrübə qaynağı kimi nümunə göstərir. Müəllif qeyd edir ki, hazırkı əsrin bir yeniləşmə və inqilab əsri olduğu həmişə məlumdur. Sivil xalqlar “təkamül və tərəqqi” yolundadır. Fərd və cəmiyyət xüsusunda, “üsuli-təlim və tədris haqqında pək gözəl, pək ali fikirlər meydana qonulur”. Əslində “bəşəriyyətin hal və istiqbalını təmin edən işbu üsuli-təlim və tərbiyə” son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən “bir məsələyi-həyatıyyədir”. (4, 205)

M.Hadi “əsr-i-hazırın” tələbinə uyğun gələn fənləri və elmləri də xatırladır. Doğru olaraq təsbit edir ki, indiki mədəniyyət və tərəqqi dövründə yalnız keçmişdə tədris edilən, mücərrəd elmləri oxumaqla millət yüksələ bilməz. İndi insanların ehtiyaclarını ödəyəcək elmlərin təliminə zərurət vardır və bu yolla gedən xalqlar bəxtiyardır: “İştə ehtiyaci-insaniyyəti təshih və təmin edə biləcək vasitələri təhsil edən millət hür və bəxtiyar millətdir”. Sonra müəllif xalqın inkişafına səbəb olan zahiri, maddiyata xidmət edən elmlər üzərində dayanır və onları üç qrupa ayırır: “Bəlkə də, bir millətin tərəqqisi bizzərurə bu üç maddeyi təhsilə vabəstədir: 1. Sənəət; 2. Ticarət; 3. Maarif.” (4, 206).

Hadi “sənəət” dedikdə sənaye, iqtisadiyyat və təsərrüfatla bağlı elmləri, “maarif” dedikdə humanitar elmləri nəzərdə tutur. Məqalədə daha sonra yaponların bu üç elmin hər üçündə son onilliklərdə qazandıqları nailiyyətlərdən, bunun səbəblərindən söhbət açılır. Qeyd olunur ki, özlərinin geridə qaldıqlarını anlayan yaponlar çıxış yolunu təhsildə tapdılar. “Fünuni-hazirənin şayani-əhəmiyyət olduğunu” dərk edib “məkatibi-elmiyyə və sənaiyyələri zəmanə müvafiq bir tərzdə” qurmağa səy və qeyrət göstərən onun “isləhinə müvəffəq

oldular”. (67, 206) Bunun üçün yaponlar əvvəlcə İngiltərə, Fransa və Almaniya kimi ölkələrdən qabaqcıl müəllimləri, alimləri öz ölkələrinə dəvət edib “müəllimlik vəzifəyimi-qəddəsini onlara həvalə qıldılar”. Eyni zamanda hər il xeyli sayda yapon tələbəni Avropa ölkələrinə və Amerikaya müxtəlif lazımlı ixtisaslar üzrə təlim dalınca göndərdilər. Bu tələbələr oxuyub geri qayıtdılar. Beləliklə, Yaponiyada müasir elmi-bilik və bacarıqlara yiyələnən kifayət qədər müəllim, habelə cürbəcür ixtisaslar üzrə mütəxəssislər, təhsilli peşə və sənət adamları yetişdi. Yaponiyanın maarif ocaqlarında da təlimin səviyyəsi yüksəldi və zamanın tələbinə uyğunlaşdı.

M.Hadinin “Almaniyada darülməlulin” (“Almaniyada əlillər, şikəstlər məktəbi”) məqaləsi Kəlküttədə çıxan “Həblülmətin” qəzetindən iqtibas olunmuşdur. “Füyuzat”ın 1906-cı il 3-cü sayında çap edilmiş bu məqalə Azərbaycan mətbuatında əlillər məktəbi barədə ilk mətbu yazılardan biridir. Burada Almaniyada və bəzi qərbi ölkələrində mövcud olan əlillər məktəbi, onlarda təlim-tərbiyənin mahiyyəti, üsulları, bu cür tədris ocaqlarının həm şikəst adamlar, həm də bütövlükdə cəmiyyət və dövlət üçün faydası şərh edilir. Nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, şərqdə və dünyanın çox yerində bu tipli maarif və sənət müəssisələrinin olmadığı bir vaxtda belə bir məqalənin nəşri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. “Füyuzat” məqaləni çap etməklə yalnız oxucularını bu barədə məlumatlandırmaq məqsədi güdmürdü. Həm də gələcəkdə Azərbaycanda da belə təlim-tərbiyə məkanlarının yaradılması ideyasını dövrüyyəyə gətirir, onun səmərəsini kütləyə başa salırdı. Məcmuənin qaldırdığı bu vacib problemin həlli ilə bağlı dərhal tədbirlər görülməsə də, illər keçdikdən sonra bu sahədə müəyyən addımlar atılmağa başlandı. Tədrisən bu təşəbbüs daha da genişləndirildi. Ancaq unutmamaq olmaz ki, onun ilk toxumlarını mədəni-pedaqoji sahəyə əkən “Füyuzat” jurnalıdır.

M.Hadi məqalədə əvvəlcə şikəstlər üçün yaradılmış məktəblərin tarixindən söhbət açır. Belə məktəbin ilk dəfə 1832-ci ildə Almaniyanın Baver vilayətindəki Münix şəhərində himmətli və varlı bir şəxs tərəfindən yaradıldığını, 1844-cü ildən Baver hökumətinin həmin məktəbi öz himayəsinə götürdüyünü xatırladır. 1876-cı ildən etibarən məktəbə təkcə oğlanlar deyil, şikəst qızlar da qəbul edilir. Təhsilə cəlb edilən əlillərə ehtiramla yanaşılır, onlara “kamali-diqqət və etina ilə tərbiyə” verilir. Belə bir təlim ocağının təsisinə əslində “o qövmin intibah və himmətinin bir nümuneyi-müəssisəsi” idi. Həmin məktəbin nümunəsi əsasında Fransa, İsveç, Norveç, Danimarka və s. ölkələrdə də əlillər üçün təlim-tərbiyə müəssisələri yaradılır və tədrisən onların şəbəkəsi genişlənir.

Məqalədə əlil məktəblərindəki təlim üsullarından, təlimin necə aparılmasından da danışılır. Belə məktəblərin müalicəxana şəbəkəsi olur. Uşaqlar əvvəlcə yoxlanılır, lazımi şəkildə müalicə olunur, sonra “təlimi-sinifə daxil edilir”. Burada “üsuli-tərbiyə” iki qismə ayrılır: 1. Ayrıca tədris olunan lazımi fənlər; 2. Əl işlərinin öyrədilməsi. Onlara məktəbdə dülgərlik, çəkməçilik, şəbəkəsazlıq, cildçilik və s. sənətlər öyrədilir. Sonra onlar məktəbin nəzdindəki emalatxanalarda müxtəlif məişət əşyaları düzəldir və bu əşyalar satışa çıxarılır. Qazanılan maddi vəsait tədris ocağının ehtiyaclarına sərf edilir. Belə məktəblərdən biri – Knüdnerin açdığı təhsil ocağı barədə söz açan məqalə müəllifi qeyd edir ki, “bu tərbiyəxananın səmərəsi budur ki, bunlar (şikəst uşaqlar – K.H.) öz səy və qeyrətlərlə təmini-məişət etməyə kəsb-iqtidar eləmişlərdir” (4, 45).

Məqalədə nəzərə çatdırılır ki, Amerikada lal-kar uşaqlar üçün təlim-tərbiyə müəssisələri mövcuddur. Onlara müəyyən sənətlər öyrədilir və sonra işə qəbul edirlər. Məsələn, bir çox mətbəələr daha çox həmin məktəbləri bitirmiş lal-kar cavanları işə götürür. Çünki onlar başqaları ilə söhbətə vaxt sərf etməyib ancaq öz işləri ilə məşğul olur, daha məhsuldar işləyirlər. Beləliklə, əlil məktəbləri bir neçə mənada əhəmiyyət kəsb edir: şikəst adamlar cəmiyyətə inteqrasiya olunurlar; onlar özlərini tənha və atılmış hesab etməzlər; faydalı vətəndaşlara çevrilirlər; cəmiyyətdə oxumuşların sayı artır; maddi cəhətdən özlərini təmin edib cəmiyyət üçün əlavə yükə çevrilməzlər; cəmiyyət saflaşır və s. “Amerikada üsuli-təlim və tərbiyə” (1907, №25) məqaləsini M.Hadi “Cərideyi-ərəbiyyə” məcmuəsindən iqtibas

etmişdir. Məqalədə ABŞ-da təhsilin xarakteri, məktəblər və onların növləri, burada təlim olunan fənlər, dövlətin maarifə qayğısı, əhalinin təhsilə və mütaliyəyə münasibəti və s. məsələlərdən söz açılır. Göstərilir ki, Amerikada “istər zükür, istər ünas olsun, altı sinnindən etibarən məktəbə verilərək on altı sinninə qədər təhsildə bulunması təhti-məcburiyyətdədir. Bu qayideyi-ümumiyyədən kimsənin inhirafə haqqı yoxdur”. (67, 386) Buradan göründüyü kimi, Amerikada istər oğlanlar, istərsə də qızlar altı yaşından etibarən məcburi şəkildə təhsilə cəlb edilir və 16 yaşına qədər orta məktəbdə pulsuz, yəni dövlət hesabına oxuyur. Doğrudur, M.Hadi bu 10 il təhsil verən təlim ocaqlarını “məkatibi-ibtidaiyyə” (ibtidai məktəblər) adlandırır. Ancaq indiki anlamda biz belə maarif təsisatlarına orta məktəblər deyirik.

Məqalədə qeyd olunur ki, təhsil məcburi və məccani olduğuna görə “bütün ətfali-məmləkət böylə mükəmməl məktəblərdə... təlim və tərbiyə nemətlərindən” faydalana bilir. Elə buna görə də mütaliə əhalinin ümumi və kütləvi məşğuliyyətinə çevrilmişdir. “Bağlarda, bağçalarda, məsirələrdə, tramvaylarda hər kəsin daima kitab və cəridə oxumaqda olduğuna təsadüf edilir. Sərmayədən tutmuş ən axırncı əmələyədək hər kəs işindən fariğ olduğu zaman vaxtını mütaliyə ilə, oxuyub ögrənməklə keçirərək zövqi yabi-elmi-irfan olmağa qeyrət edər. Bəxtəvər millət – demiyəlimmi?..” (4, 386) M.Hadi amerikalıları bu mənada “bəxtəvər” adlandırır və öz həmvətənlərinə nümunə göstərir. Onlara da belə bir uğurun qismət olmasını arzu edir.

Məqalədə izah edilir ki, Amerikada oğlanlar müəyyən ehtiyac və zərurət çərçivəsində 6 yaşdan 14 yaşa qədər, yəni 8 il oxuyub sonra məktəbdən çıxıb bilərlər. Lakin qızların 16 yaşına qədər, yəni 10 il məktəbə davam etməsi məcburi qaydadır və qanunla tənzimlənir. Ölkədə orta təhsil müəssisələrinin sayı kifayət qədər çoxdur. Məsələn, yalnız Nyu-York şəhərində 410 belə məktəb fəaliyyət göstərir. “Məkatibi-ibtidaiyyəyə” (əslində orta məktəblərə) “məclisi-maarif” (maarif məclisi) deyilən şura nəzarət edir.

Amerikada orta məktəblərdən başqa ali təhsil verən “məkatibi-aliyyələr” də vardır. Ali məktəblərdə oxumaq könullüdür və oraya qəbul müəyyən şərtlər daxilində aparılır. Onların əsas hissəsi dövlətin, az bir qismi isə şəxsi adamların və xeyriyyə cəmiyyətlərinin himayəsindədir. Amerikada sənaye və kənd təsərrüfatına aid məktəblərdən əlavə 453 universitet və ali təhsil ocağı vardır. Əlbəttə, bu, kifayət qədər böyük rəqəmdir. Amerikada gündüz fəaliyyət göstərən orta və ali təlim müəssisələrindən başqa bir də gecə məktəbləri (“məkatibi-leyliyyə”) də mövcuddur. Burada, əsasən, ehtiyac ucbatından gündüz işləmək məcburiyyətində qalan insanlar təhsil alırlar. Belə maarif ocaqlarının bəzisi hökumətə, bəzisi isə xeyriyyəçi imkanlı şəxslərə məxsusdur. Haqqında danışdığımız məqalədə bir məsələyə də diqqət yetirilir. Göstərilir ki, Amerikada istər orta, istərsə də ali məktəblərdə bir qayda olaraq, dünyəvi elmlər tədris olunur. Dünyəvi məktəb və fakültələrdə ilahiyat fənləri öyrədilmir. Dini təhsil verən məktəblər, əsasən, kilsələrin nəzdindədir. Bəzi ali məktəblərin də ayrıca ilahiyat fakültələri vardır. Beləliklə, dini təhsillə dünyəvi təhsilin sərhədləri tamamilə ayrılmışdır. M.Hadi bu məqaləni iqtibas və çap etməklə Azərbaycan ictimai-pedaqoji mühitində də onun rəvac tapmasına səy göstərir, ictimaiyyəti bu şərəfli işə doğru səfərbərliyə sövq edirdi. Əlbəttə, bu, “füyuzat”çıların böyük maarifçilik arzu və idealları ilə bağlı idi.

Ədəbiyyat

1. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, 2014.
2. Əbdülov Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda orta təhsilin inkişafı (1900-1920-ci illər). Pedaqoji elm. nam. ...dis. Bakı, 2007.
3. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
4. “Füyuzat” jur., (1906-1907). Tam mətni. (ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi: Bayramlı O.) Təkrarnəşr . Bakı: Çəşioğlu, 2007.
5. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c., Bakı: Elm, 1978.
6. Həsənov F. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə Azərbaycanda xalq maarifi işinin təşkili və məktəb təhsilinin məzmunu: Pedaqoji elm. nam. ...dis., Bakı, 1989.

7. Hüseynzadə Əli bəy. (Ə.Hüseynzadə). İranda misyonerlər. "Həyat" qəz., Bakı, 1905, №19.
8. Hüseynzadə Əlibəy. (Ə.H-zadə). Bir balaca intiqad. "Həyat" qəz., Bakı, 1905, №116.

К.А.Гасанова

**«Фюзатисты» А. Гусейнзаде и М.Хади
о школах нового типа
*Резюме***

А. Гусейнзаде был главным редактором и основным идеологом журнала «Фюзат», тогда как М. Хади являлся одним из активных сотрудников журнала. Они яростно отстаивали в этом журнале идею создания школ нового типа. Они неоднократно отмечали, что прогресс и возрождение народа связаны, прежде всего, с образованием и школами нового типа. В газете «Хаят» и в журнале «Фюзат» опубликованы статьи обоих авторов о школе и о просвещении. В данной статье постараемся дать толкование этих статей и одновременно анализировать мнений А.Гусейнзаде и М.Хади касательно настоящего вопроса.

К.А.Hasanova

**Thoughts of "Fuyuzatists" A.Huseynzada and M.Hadi
about New Type of School and Training
*Summary***

A.Huseynzada was the senior editor and main ideologist of Fuyuzat (1906-1907) magazine and M.Hadi was one of its active employees. They were defending the new type of school and training idea in above mentioned magazine. They repeatedly indicated that, renaissance and progress of people with a new type of school and education. Articles of the both authors in connection with school and enlightenment were published in Hayat newspaper and Fuyuzat magazine. We tried to interpret such articles in this article and to analyze the thoughts of A.Huseynzada and M.Hadi about it.

Rəyçi: prof. F.A.Rüstəmov

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2017

S.HÜSEYNOVA

E-mail: celilli-nuray@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ NAZİM HİKMƏTİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: ədib, dramaturq, publisistik əsərlər, pyes, dastan, kinofilmlər, silsilə, poema

Ключевое слово: литератор, драматург, публицистические произведения, пьеса, эпос, кинофильмы, ряд, поэма

Key words: writer, playwright, publicist works, plays, drama, movies, series, poem

Böyük Türk şairi Nazim Hikmət 1902-ci il yanvar ayının 15-də zadəgan ailəsində anadan olub. Atası Hikmət bəy mətbuat ümumi müdürlüyü və Hamburq konsulu vəzifəsində çalışmış, anası Ayşə Cəlilə xanım, piano çalan, rəsm çəkən, fransızca bilən ev xanıdır. Cəlilə xanım dilçi və müəllim olan Həsən Ənvər Paşanın qızıdır. 1848-ci ildə Həsən Ənvər Paşa Polonyadan savaşı zamanı Osmanlı imperatorluğuna köçmüş və Osmanlı vətəndaşı olmuşdur. Nazim bəyin ata tərəfindən kökü türk, ana tərəfindən kökü alman, fransız, gürcü, polyakdır.

Nazim Hikmət 1918-ci ildə İstanbulda Dənizçilik məktəbinə daxil olmuş, Türkiyənin xarici müdaxiləçilər tərəfindən işğalı əleyhinə şeir yazdığı üçün 1919-cu ildə oradan xaric edilmişdir. “Sərvliklərdə” adlı ilk şeri 1918-ci ildə “Yeni məcmuə” jurnalında dərc olunmuşdur. 1920-ci ildə o, işğal olunmuş İstanbuldan milli azadlıq uğrunda vuruşan Anadoluya getmişdir. 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına gəlmiş, 1922–1924-cü illərdə Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində oxumuşdur. Nazim Hikmət Mavi Gözlü Dev şair, romancı və oyun yazarı idi. O, 1924-cü ildə Türkiyəyə qayıtmış, inqilabi “Oraq-çəkic” qəzetində, “Aydınlıq” jurnalında Lenin ideyalarını tərənnüm edən əsərlərlə çıxış etmişdir. Həmin orqanlar bağlandıqdan sonra təqəd olunan və 1925-ci ildə qiyabi surətdə 15 il həbsə məhkum edilən Nazim Hikmət 1927-ci ildə yenidən gizli olaraq SSRİ-yə gəlmişdir. 1928-ci ildə Bakıda şairin “Günəşi içənlərin türküsü” adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. 1938-ci ildə yenidən Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra həbs olunan Nazim Hikmət 8 ay həbsxanada yatmış və heç bir dəlil sübut olmadığına görə azad edilmişdir.

1929 cu ildə “835 sətir”, 1930-cu ildə “1+1=1”, 1931-ci ildə “Səsini itirmiş şəhər” kitablarındakı şeirlərində xalqın ağır həyatı, inqilabi mübarizəyə çağırış öz əksini tapmışdır. 1924-cü ildə yazdığı “Cokonda və Şi-Ya-u” poeması, 1932-ci ildə yazdığı “Benerci özünü niyə öldürdü” mənzum romanı imperializmin müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmişdir. Onun “Kəllə”, 1932-ci ildə “Bir ölü evi, yaxud mərhumun naləsi”, “Bayramın ilk günü”, 1935-ci ildə “Şöhrət və ya unudulan adam” pyeslərində kapitalizmin quruluşu kəskin şəkildə ifşa edilmişdir. 1932-ci ildə türk kommunistlərini yekdil mübarizəyə səsləyən “Gecə gələn teleqram” şeir toplusuna görə 5 il həbs cəzasına məhkum olmuşdur. Bir ildən sonra amnistiya əsasında azad edilmişdir. Sonralar şair demək olar ki, hər yeni kitabın nəşrindən sonra həbsə məhkum olunmuşdur.

1935-ci ildə yazdığı “Taranta Babuya məktublar” poemasında, 1936-cı ildə qələmə aldığı “Alman faşizmi və irqçiləri” publisistik əsərlərində faşizmin və onun Türkiyədəki tərəfdarları ifşa olunur. Şairin sağlığında 1936-cı ildə Türkiyədə son kitabı “Şeyx Bədrəddinin dastanı” çapdan çıxmışdır.

1938-ci ildə sübut olunmamış ittiham əsasında 28 il 4 ay həbs cəzasına məhkum edilən Nazim Hikmət məşhur “İnsan mənzərələri” epopeyasını, “Həbsxanadan məktublar” silsiləsini, “Məhəbbət əfsanəsi”, “Yusif və Züleyxa” pyeslərini və s. əsərlərini həbsxanada yazmışdır.

1950-ci ildə mütərəqqi dünya ictimaiyyətinin tələbi ilə Türkiyə hökuməti Nazim Hikməti azad etməyə məcbur olmuşdur.

Nazim Hikmətin yazdığı "Yusif və Züleyxa" pyesi Qurani-Kərimin "Yusif" surəsinə istinadən yazılmışdır. Hz. Yusif Züleyxa arasında keçən hadisə mükəmməl bir Quran hekayəsinin və "Yusif" surəsinin 23-35 ayələrində izah edilir. «Yusif və Züleyxa» birinci növbədə, bəşəri eşq, pak məhəbbət dastanıdır. Yusif də, Züleyxa da təmiz və ülvəi eşqin bütün məziyyətlərini duyan, onunla yaşayan və öz məqsədlərinə çatmaq üçün ən ağır imtahanlardan çıxan səciyyəvi qəhrəmanlardır.

"Yusif və Züleyxa" pyesi hər zaman bəşər övladına xas olan ülvəi, təmiz, saf məhəbbət hislərinin tərənnümü ilə müasir səslənir və yəqin ki, insan övladı yaşadığıca bu zərif hisslər tərcümamı olan əsərin təsir dairəsindən kənar qalmaqdadır. Züleyxa surəti əsərdə tamamilə başqa bir planda verilmişdir. Onun ideali yalnız eşqdır.

Yusif təkcə hüsnü ilə dünyanı heyran edən əfsanəvi bir gözəl və eşqi ilə ürəkləri dağlayan bir aşıq deyildir. O, sözün əsl mənasında bir insandır. O, öz həyası, nəfisi, müdrikliliyi ilə insanların qəlbində məhəbbət qazanmışdır. Yusifə Qədim Misirdə Yuzarsif də deyirdilər.

Məlumatlar qısaca belədir: Züleyxa Misirin kralı Potifarın həyat yoldaşı idi. Potifar Hz. Yusifi Kənan diyarından gələn zəvvarlardan qul bazarından satın alır və onu Züleyxaya övlad kimi hədiyyə edir. Potifar və Züleyxanın övladı yox idi. Hz. Yusif uşaq ikən çox müdrik idi. O, öz müdrikliliyi və gözəlliyi ilə sarayda özünü hər kəsə sevdirmişdi.

Züleyxa Hz. Yusifə Yuzarsif adı qoymuşdu. Yusif yetkinlik dövrünə çatınca, evində olduğu Züleyxa onun nəfsindən muradını almaq istədiyinə görə onu otağına çağırır. Yusif, "Allah qorusun" dedi. "Əriniz mənim əfəndimdir; o mənə çox yaxşı baxır." dedi. Qadın ona həqiqətən niyyəti qurmuşdu. Rəbbinin isbatını görmüş olmasaydı, Yusif də ona qarılıb gedəcəkdi. Sonra qapıya qaçırdılar. Bu vaxt qadın onun köynəyini arxasından cırdı. Qapı qarşısında Züleyxanın həyat yoldaşı ilə qarşılaşdılar. Züleyxa bu əməlini Yusifin üzərinə atmaq istədi. Qadın deyir: "Sənin ailənə pislik etmək istəyən birinin həbsdən və ya acı bir əzabdan başqa bir cəzası varmı?" Yusif isə "Əsl o məndən muradını almaq istədi" dedi. Qadının yaxınlarından biri də belə şahidlik etdi: "Əgər onun köynəyi öndən cırılıbsa qadın doğru deyir, o isə yalançıdır. Köynəyi arxadan cırılıbsa qadın yalan deyir, o doğru söyləyir."

Yusifin köynəyini arxadan cırıldığını gördükdə əri, "Görünür ki bu sizin tələlərinizdən biridir. Siz qadınların tələsi isə çox yaman olar. Yusif, sən bunu unut. Qadın, sən də günahın üçün bağışlanma dilə, çünki günahkar olmusan." dedi. Qadın, "Mən ondan muradını almaq istədim lakin o namuslu davrandı. Amma and olsun, dediyimi etməzsə həbsə girəcək və kiçik düşəcək." dedi. Hz. Yusif həbsə atılır, uzun müddət həbsdə yatdıqdan sonra çıxır.

Hz. Yusif həbsə atılır, uzun müddət həbsdə yatdıqda və orada əzab və işgəncələrə məruz qaldıqdan sonra çıxır həbsdən. Hökəmdar qadınları bir yerə topladı "dərdiniz nə idi də Yusifdən muradınızı almaq istədiniz?" deyər soruşdu. Onlar "Haşa, Allah üçün ondan bir pislik görmədik" dedilər. Əzizin xanımı da indi haqq yerini tapdı dedi "Ondan muradını almaq istəyən mən idim o doğruyu söyləyirdi". Yusif dedi ki: "Qiyabında özünə xəyanət etmədiyimi və xainlərin tələsinə Allahın müvəffəqiyyət verməyəcəyini Əziz bilsin istədim."

Quranda hekayə bu şəkildə izah edilir. Züleyxanın aqibəti və Hz. Yusiflə evlənilməyi Quranda iştirak etmədiyi kimi, Peyğəmbərimizin hədislərində də keçməz. Lakin Taberi tarixi və İbn-i Esir'in əl-Kamil kimi İslam tarixi kitablarında bu məlumatlara yer verilir: Züleyxanın əri öluncə, Misir kralı, Züleyxayı Hz. Yusif ilə evləndirir. Bu əsnada Hz. Yusif ilə Züleyxa arasında belə bir dialoq keçir: Yusif Əleyhissalam Züleyxaya: "Sənin vaxtilə məndən istəmiş olduğun şeydən, beləsi daha xeyirli deyilmi?" deyər. Züleyxa: "Ey dost! Məni qınama! Gördüyün kimi mən dövlət və dünya nemətləri içində yaşayan gözəl bir qadındım. Yoldaşımın isə qadınlarla təması yox idi. Allah səni olduğun kimi çox gözəl yaratmışdı. Gördüyün kimi nəfsim mənə qalib gəlmişdi." deyər. Yəni bu qaynaqlarda verilən məlumata görə, Yusif Əleyhissalam Züleyxayı subay olaraq tapmışdır. Bu evlilikdən iki

oğulları olmuşdur. Züleyxa Allah tərəfindən bağışlanmış olmalı ki, bir peyğəmbərin xanımı olmuşdur. Ayədə yazıldığına görə, həyat yoldaşı hadisəyə şahid olduğunda Züleyxaya, Allahdan üzr istəməsini söyləyər ki, tövbə etdiyi aydın olur. Yəni bu hekayədən də məlum olduğu kimi Zülüyxanın Yusifə olan ehtirası içində tərbiyə olunaraq ilahi bir eşqə çevrilir və o Allah qatında əfv edilərək, Hz. Yusifin ikinci xanımı olur.

Nazim Hikmət 1951-ci ildən ömrünün sonunadək ikinci vətəni sayılan SSRİ-də yaşayan və bu dövrdə 1952-ci ildə “Türkiyədə”, 1955-ci ildə “Qərb adam”, 1956-cı ildə “İvan İvanoviç vardımı, yoxdumu”, 1960-cı ildə “Domokl qılıncı” və s. pyeslərini, şeir və poema, poeziyaya və dramaturgiyaya dair məqalələrini yazmışdır. SSRİ-də Nazim Hikmətin senariləri və əsərlərinin süjetləri əsasında kinofilmlər (“ Bir məhəlləli iki oğlan”, “ Sevdalı bulud”, “Yaşamaq gözəldir, qardaşım”, “Məhəbbətim, kədərim mənim”) çəkilmişdir.

Novator şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Onun poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini Nazim Hikmət gətirmişdir. Buna misal olaraq aşağıdakı sərbəst şerə nəzər yetirək.

Dört nala gelip uzak Asyadan
Akdenize bir kısrak başı gibi uzanan
Bu memleket bizim

Bilekler kan içinde
Dişler kenetli
Ayaklar çıplak
Ve ipek bir halıya benzeyen toprak
Bu cehennem, bu cennet bizim

Kapansın el kapıları
Bir daha açılmasın
Yok edin insanın insana kulluğunu
Bu davet bizim

Yaşamak bir ağac gibi tek ve hür
Ve bir orman gibi kardescesine
Bu hasret bizim.

Nazim Hikmət bu şeirində vətən sevgisindən, vətən azadlığından eyni zamanda vətən həsrətindən bəhs edir. Şair bu şeirdə gənc nəsillərə məmləkətlərinə sahib çıxmalarını, kənar qüvvələrə təslim olmamalarını və öz vətənlərini son damla qanlarına kimi qorumaqlarını, insani xüsusiyyətlərini unutmamaqlarını bildirərək öz öyüd və nəsihətlərini vermişdir. Mənim bu məqaləni yazmaqda əsas məqsədim böyük türk şairi Nazim Hikmətin ali və orta məktəblərdə gənc nəsillərə keşməkeşli həyatının, onun şeirlərinin, vətən, torpaq, azadlıq sevgisinin bir örnək kimi gənclərimizə çatdırılmasıdır. Bu hisslər şairin “Bu gün Pazar ” adlı şeirində açıq ifadə olunmuşdur.

Bu gün pazar.
Bu gün beni ilk defa güneşe çıkardılar.
Ve ben ömrümde ilk defa
gökyüzünün bu kadar benden uzak,
bu kadar mavi,
bu kadar geniş olduğuna şaşarak
kımıldanmadan durdum.
Dayadım sırtımı beyaz duvara.
Bu anda ne düşmek dalqalara,

Bu anda ne kavgə, ne hürriyyət, ne karım.
Toprak, günəş və ben...
Bahtıyarım...

Nazim Hikmət "Bu gün pazar" şeirində öz həbs həyatında necə göy üzünə, günəşə, hürriyyətinə, torpağına və ailəsinə olan həsrətindən bəhs edir. O, öz məmləkətinə çox bağlı yazardır. Məmləkəti üçün dəfələrlə mübarizə etmiş və azadlıqdan məhrum olmuşdur, buna baxmayaraq o öz yolundan ömrünün sonunadək dönməmiş, əsərlərində hər zaman insanları azadlığa, doğruluğa, vətəni sevib və ona sahib çıxmağa çağırmışdır.

Onun yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının çoxunun dilinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur.

1951-ci ildə Ümumdünya Sülh Şurası Bürosunun və 1959-cu ildən sonra isə onun Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

Nazim Hikmət Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının yaxın dostu idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu Bir millət iki dövlət deyimi yerində deyilmiş, bizə yaraşdırılmışdır. Qeyri-şərtsiz hamının qəlb açarı, millət təəssübkeşliyidir bu deyim. Bu günün, dünənin, deyil bu təəssübkeşlik. Uca yaratıcının yaratdığı bir millətin ilkindən, yaradılışından qərarlanıb, kök atıb. Bütün dünyaya yayılıb bu "türk" milləti deyimi, "türklük" anlamı.

90-cı illərin əvvəlində Azərbaycana işləməyə getmək təklifi alanda qeyd-şərtsiz, çox böyük həvəslə, istəklə razı oldum. Heç görmədiyim, amma ikinci vətənim, doğma torpağım sandığım, həmişə görmək arzusu ilə yaşadığım Azərbaycana gəldim və elə ilk gəlişimdəcə bu doğmalığın, bu istəyin, bu arzunun qarşılıqlı olduğunu, yanılmadığımı gördüm, hiss etdim, və bir daha əmin oldum ki, canı canımdan, qanı qanımdandır bu torpağın övladları. Hər addımında ay-ulduzlu bayraqları qoşa gördükcə qürurlandım, duyğulandım. "Bir daha yüksələn bayraq bir daha enməz"(Qəbrin nurla dolsun müstəqil Azərbaycan uğrunda canını fəda edən dahi M.Ə. Rəsulzadə) və bu bayrağın bir daha enməyəcəyinə əmin oldum. O, Azərbaycan şair və yazıçılarının bir çoxu ilə şəxsən dost olmuş və onlarla yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Azərbaycana həsr olunmuş şeirləri, Azərbaycan mədəniyyətinə dair məqalə və xatirələri vardır. Əsərləri Azərbaycanda dönə-dönə nəşr olunmuş, pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Bəstəkar A. Məlikov şairin "Məhəbbət əfsanəsi" pyesi əsasında eyniadlı balet yazmış, Azərbaycanın digər digər bəstəkarları şeirlərinə romanslar bəstələmişlər. R. Babayev "Kəllə" pyesinə illüstrasiyalar çəkmiş, M. Rzayeva şairin büstünü yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünastları şairin həyat və yaradıcılığına dair bir sıra sanballı əsərlər yazmışdır. Nazim Hikmət iyun ayını 3-ü 1963 – cü ildə Moskva şəhərində səhər saat 6:30-da qəzetini götürmək üçün ikinci mərtəbədəki mənzilində aşağı enib qapıya yaxınlaşıb tam qəzeti götürmək istəyəndə keçirdiyi qəlb krizindən həyatını itirir. Ölümü üzərinə Sovet Yazıçılar Birliyi salonunda edilən mərasimdə yerli xarici yüzlərlə sənətçi iştirak etmiş və mərasim qara ağ olaraq yazılmışdır. Məşhur Novodeviçi qəbiristanlığında (Новодевичье кладбище) basdırılmışdır. Məzar daşı qara bir granitten olub məşhur şeirlərindən biri olan küləyə qarşı gedən adam fiquru daş üzərində əbədiləşdirilmişdir. Şair Nazim Hikmətin 2008-ci ilin ilk günlərində, həyat yoldaşı Pirayə'nin nəvəsi Kənan Bengü tərəfindən Pirayə'nin sənədləri arasında "Dörd Göyərçin" adında bir şeiri və üç ədəd tamamlanmamış roman layihəsini tapıldı.

Problemin aktuallığı: Nazim Hikmət yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının çoxunun dilinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu haqda müvafiq mütəxəssislərə zəruri məlumat verilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Novator şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Onun poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı, dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini Nazim Hikmət gətirmişdir. Bu haqda spesifik məlumatlar müəllimləri praktik əhəmiyyətə istiqamətləndirir.

Problemin elmi yeniliyi: Nazim Hikmət yaradıcılığı haqqında Azərbaycanın orta və ali məktəblərində ədəbiyyat müəllimlərinə elmi-metodik istiqamət verilir.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Nazim_Hikmet
2. <http://www.gencqelemler.az/nazimhikmetve-azerbaycan-sevgisi>
3. www.NazimHikmet.info
4. Əbdürrəhman Cami, “Yusif və Züleyxa”, Bakı, 2004

С.Гусейнова

Изучение жизни и творчества Назима Хикмета в общеобразовательных школах Резюме

Статья посвящена жизни и творчеству выдающегося турецкого поэта Назима Хикмета. Дана информация о его творчестве и проанализировано несколько произведений поэта. Цель данной статьи – это доведение до внимания школьников сведения о нелёгкой жизни поэта и о его любви к Родине, земле, свободе.

S.Huseynova

Dealing with the Teaching a Nazim Hikmat's Life and Activity in Secondary Schools Summary

The article is dedicated to a famous Turkic writer – Nazim Hikmat's life and activity. A lot of information dealing with his activity was given and some of his poems were analyzed in the article. My aim at writing this article is to deliver young generation a great Turkic writer – Nazim Hikmat's hard life and his love of motherland, land, liberty as a sample which play an important role in his activity.

Rəyçilər: prof. Ş.Mikayılov, dos. A.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2017

A.İ.İSMAYILOVA

dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

GƏNCLƏRİN DÜNYAYA İNTEQRASIYASINDA XARİCİ DİL ƏN GÜCLÜ VASİTƏDİR

Açar sözlər: mədəniyyət, dil, ünsiyyət, təlim, inteqrasiya.

Ключевые слова: культура, язык, отношения, обучения, интеграция.

Key words: culture, language, connection, teaching, integration.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev çıxışlarının birində demişdir: "Bu gün bizim təhsilimizin məqsədi uşaqlara və gənc nəsə bilik vermək, onları gələcəyə hazırlamaqdır. Lakin bununla bərabər ən başlıca məqsəd Azərbaycan cəmiyyətinin layiqli üzvünü, Azərbaycan vətəndaşını formalaşdırmaqdır".

Bu baxımdan, müstəqillik qazanmış respublikamızda həyatın bütün sahələrini əhatə edən və elmi-metodik cəhətdən əsaslandırılmış Konsepsiyaya (Milli Kurikuluma) ehtiyac olduğu kimi, xarici dillər sahəsində də xalqımızın gələcək inkişafına yönələn geniş fəaliyyət proqramını işləyib hazırlamağa böyük zərurət yarandı. Biz bilirik ki, müasir dövrdə dünya səviyyəsinə layiq, hərtərəfli inkişaf etmiş kadrları xarici dili bilmədən təsəvvür etmək mümkün deyildir. İnkişaf etməkdə olan cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi insanların ideya yetkinliyindən və mənəvi zənginliyindən, onların təhsil və peşə səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. İnsanların həmin keyfiyyətlərə yiyələnməsi isə bir çox cəhətdən məktəbin üzərinə düşür. Çünki sabahın qurucuları bu gün məktəbdə yetişirlər. İndi ölkəmizdə ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı çox yüksək səviyyədə həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Xarici dil konsepsiyası da məzmunca respublikamızda xarici dillərin tədrisi, tədqiqi və tətbiqi siyasətindən, bu siyasətin həyata keçməsi üçün fəaliyyət proqramından və nəhayət bu proqramın maliyyələşdirilməsindən ibarətdir.

Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələr ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biridir.

Qloballaşan dünyadakı sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsil prosesinin durmadan inkişafı, müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması tələb olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının XXI əsri "Təhsil əsri"- "İntellekt əsri" adlandırması heç də təsadüfi deyil. Bu son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində daha parlaq şəkildə nəzərə çarpan elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsindən, həyata tətbiqindən irəli gələn zərurətdir. Deməli, hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən qlobal problemlərdən biri "təhsil əsrinin" ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır.

Müasir şagird öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə işlədilən ən yaxşı metodlardan biri "kommunikativ" təlim metodudur. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində şagirdin şifahi şəkildə eşitdiyini və oxuduğunu başa düşmələri, öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmələri, şagird və müəllim arasında danışıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, şagirdlərin verilən dil və nitq materialları üzərində iş apara bilmələri, onları dəyişdirmək, qısaltmaq, genişləndirmək, başqa şəkildə ifadə etmək, dil materiallarının məzmununun necə şərh edilməsi, şəkillər üzrə müsahibə, ekskursiyalar, filmlərin müzakirəsi, bədii əsərlərin təhlili və s. dil vərdisləri əsas rol

oynayır. Bu zaman nitq mədəniyyəti problemlərini: nitqin səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədyönlü, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərə də fikir verilməlidir. Xarici dil milli və bəşəri dəyərlərlə paylaşmaq, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında rol oynayacaq müstəqil bir şəxsi tərbiyə etməyə xidmət edir.

Yüksək insani keyfiyyət göstəricisi isə ancaq və ancaq müəllim-şagird münasibətlərinin uğurla qurulan sağlam mühitdə ola bilər. Sağlam məktəb mühitində hər şeydən əvvəl ən vacib cəhət insani münasibətlərin bərqərar olmasıdır.

Bu baxımdan dilöyrənənlər getdikcə daha çox dəyişdirilən yollarda insan kommunikasiyalarını və qarşılıqlı təsiri başa düşməyi və aydınlaşdırmağı öyrənir və inkişaf etdirirlər. Onlar bunu başqaları ilə əlaqədə olarkən bölüşdükləri hissləri, düşüncələri və fikirləri hiss edən, izah edən, analiz və aydınlaşdıran müşahidəçi və kommunikasiyada iştirakçı kimi edirlər.

Bu zaman onlar özlərinin və digərlərinin məqsədlərini aydınlaşdırmaqla, başqaları ilə münasibətdə özünüməlumatlandırmaqla məşğul olurlar.

Bu o deməkdir ki, müxtəlif mədəniyyətə malik olan, müxtəlif siyasi quruluşlarda yaşayan insanlar təkbəşinə yaşaya bilməz, xalqlar, millətlər arasında inteqrasiya prosesi başlanıb. İnteqrasiya prosesində isə ünsiyyətə ehtiyac yaranır. Ünsiyyətin başlıca vasitəsi isə dildir. Demək, müxtəlif dil daşıyıcıları olan toplumlar, xalqlar, millətlər bir-birilə ünsiyyətə girmək üçün hökmən bir-birinin dilini öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Buradan da xarici dilin öyrədilməsi və öyrənməsi bir zərurət olaraq meydana çıxır.

Bu baxımdan, xarici dili tədris edən müəllim İKT bacarığına özü yiyələnməklə yanaşı, öyrənənlərdən də, müasir avadanlıqlarla işləməyi tələb etməli, dərsi elektron variantda təqdim etməlidir. Müasir müəllim isə öz fəaliyyətini müasir notlar üzərində kökləməyi bacarmalıdır. Çünki, artıq məktəblər və dərslilər "Elektron" fəaliyyət göstərmək əzmindədirlər.

Xarici dil üzrə kommunikasiya canlı danışıqın qurulması, interaktiv fəaliyyətin formalaşmasını tələb edir.

Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu faktor isə həm müəllim, həm də dərslilər və dərslər vəsaitləri faktoru ilə sıx bağlıdır.

Bizim işdə ən vacib məsələ tədris olunan xarici dilə şagirdin böyük marağının yaradılmasıdır. Bu məsələ də əsasən praktik dərslərdə həll edilir. Xarici dilə marağı artırmaq üçün şagirdlərə daha asan, onlara yaxın olan mövzularda söhbətlərin aparılması təqdirəlayiqdir. Bu tip ünsiyyət nə qədər mütəmadi olsa, bir o qədər də effektiv olar.

Nitq danışmanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan söyləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra fikrini izah etməlidir.

Fəal təlim zamanı dialoq ən çox istifadə olunan üsullardan biri olub həm təlim, həm də tərbiyə metodu kimi tətbiq olunur. Əgər dil keçən müəllim sinifdə və ya sinifdənənar məşğələlərdə bir hadisəni tədris etdiyi xarici dildə öyrətmək istəyərkən ziddiyyət tapırsa, dialoq metodunu tətbiq edir. Ziddiyyətdən çıxışı şagird kollektivinin özü müstəqil surətdə axtarır. Bu zaman şagirdlər öyrəndikləri xarici dildə sözləri səhv belə ifadə etsələr də özləri bir-birinə kömək edə-edə müəllimin müdaxiləsi olmadan səhvlərini düzəldərək ziddiyyətdən çıxış yolu axtarırlar. Dialoq o vaxta qədər davam edir ki, həqiqət artıq üzə çıxır. Bu da şagirdlərdə xarici dilə olan marağı daha da artırır.

Buna görə də hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daima işləməli və inkişaf etməlidir. Bu isə müəllimdən açıqlıq və zənginlik, hər şeydən məlumatlı olmaq, seminarlarda, başqa təcrübəli müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq və onların təcrübələrindən bəhrələnməyi, həddən artıq səbrli olmağı tələb edir. Müəllimin əsas açarı onun şagirdləri ilə daima ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmağı bacarmasıdır. Kommunikativ təlimin əsaslarını öyrənilən dildə danışmaq təşkil etdiyindən,

müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və bununla şagirdlərə misilsiz nümunə olmalıdır. Bununla o, şagirdlərdə dilə olan marağı daha da artırmağa nail olmalıdır.

Hazırkı dövrdə hər bir insanın karyerada inkişafı üçün, daha çox mədəniyyətlərlə tanış olmaq üçün, xarici ədəbiyyatı orijinal dildən oxumaq üçün ən azı bir xarici dili bilməsi şərtidir.

Milli və bəşəri dəyərləri, elmi nailiyyətləri böyüməkdə olan nəsle çatdırmaqda müasir təlim texnologiyaları həlledici rol oynayır.

Həyatın, elmin sürətlə inkişaf etməsi, elmi biliklərin differensiasiyasının və inteqrasiyasının daha böyük vüsət götürməsi, geniş şəkil alması, orta ümumtəhsil, ali və orta ixtisas məktəblərində yeni pedaqoji taktların, yanaşma tərzinin, xarici dil fənlərinin tədrisi zərurətinin meydana çıxmasını vacib sayır.

Əgər bu gün müstəqil Azərbaycanımızın təhsil sistemi dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunursa, təhsilimizin ayrı-ayrı mərhələləri təhsilin dünya standartları tələbləri səviyyəsində qurulur və əsaslı təkmilləşdirmə, yeniləşdirmə işləri aparılır.

Təhsilin, dövləti və cəmiyyəti möhkəmləndirməyin prioritet sahələrindən biri hesab edilən Azərbaycanın başlıca məqsədi də demokratik, dünyagörüşlü, bacarıqlı, məsuliyyətli vətəndaşlar yetişdirməkdir. Bütün bunlar uşaqlardan gələcəyə, get-gedə mürəkkəbləşən cəmiyyətə hazırlığı ilə bağlı məsələlərə, xüsusən də, təhsil konsepsiyasına yeni nəzərlə baxmağı tələb edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, adi ünsiyyət yaratmaqdan tutmuş, kiçik iqtisadi layihələr qurub reallaşdırmağa qədər ən müxtəlif qabiliyyətləri özündə əks etdirən bacarıqlar mükəmməl bir sistemin tərkib hissələridir. Təhsil prosesində şagirdlərin qazanıb gündəlik həyatlarında tətbiq edə biləcəkləri bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması həm fənlərin, həm də onların əhatə etdikləri mövzuların əlaqəli-inteqrativ şəkildə tədrisini tələb edir.

Hazırda təhsilin təşkili formaları, məzmunu, təlimin metod və vasitələri, qiymətləndirmə, pedaqoji prosesi idarəetmə və digər məsələlərə elmi və praktik olaraq yenidən baxılır, milli və dünya təcrübəsi dəyərləri nəzərdən keçirilir, nəticələrə gəlinir. Müasir təlim metodlarından istifadə zamanı öyrənmələrin təfəkkürü, idrakı inkişaf edir. Fəal təlim metodlarının əsas məqsədi tələbələrə müasir dünyadakı həyata hazırlamaq, müstəqil düşünmək, sərbəst fikir və rəy söyləmək, qərar qəbul etmək, tənqidi təfəkkürü formalaşdırmaq, onlarda cəmiyyətimizin demokratikləşdirilməsi işində fəal iştirak etməyə lazım olan keyfiyyət və bacarıqları inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Müasir dövrdə baş verən sürətli dəyişikliklər təlimin qarşısında şagirdlərin həyata hazırlanması məsələsini daha kəskin qoyur. Bunun üçün, ilk növbədə, təlim cəmiyyətin inkişafını əks etdirməli və yeni nəsilləri yaxın gələcəkdə təşəkkül tapacaq dünyada fəaliyyətə hazırlamalıdır. Beləliklə, gənclərin dünyaya inteqrasiyasında xarici dilin də rolu danılmazdır. Xarici dili bilmədən dünyaya inteqrasiya etmək mümkün deyil.

Respublikamızda xarici dil konsepsiyası istər ölkə daxilində, istərsə də onun hüdudlarından kənar da xalqımızın dünyanın elmi-texniki, ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi və s. irsinə yiyələnmək, bu yolla da müasir sivilizasiyanın öncül cərəmlərinə çıxmaq məqsədini qarşıya qoymalıdır. Belə ki, xarici dil anlayışı real kontekstə uyğun dəqiqləşdirilməlidir. Yalnız bundan sonra dilöyrənmədə kəmiyyət və keyfiyyət (dərslərin intensivliyi və məzmunu) məsələlərindən danışmaq olar.

Bu baxımdan xarici dil milli və bəşəri dəyərlərlə paylaşmaq, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında rol oynayacaq müstəqil bir şəxsi tərbiyə etməyə xidmət edə bilər.

İndiki dövrdə dilöyrənmənin metodikası çoxsaylı və müxtəlifdir. Dilöyrənmədə qarşıya qoyulan məqsəd əsas rol oynayır.

Dil, insanları sosial hadisələrə dəvət etməkdən, məlumatın araşdırılmasından, dildən istifadənin xüsusi yollarından, insanlara nəzakətli davranışlarına görə minnətdarlıq etməkdən və ya xariciləri salamlamaqdan ibarətdir. Əlavə olaraq dil sistemində həm də nitq daxildir ki,

bu da insanlara nə zaman harada necə danışmağı öyrədir. Dil öyrənmə, öyrənənlərdən müxtəlif dil və mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini danışq zamanı aradan qaldırır onlar arasında əlaqəni tapmağı tələb edir.

Demək, müxtəlif dil daşıyıcıları olan toplumlar, xalqlar, millətlər bir-birilə ünsiyyətə girmək üçün hökmən bir-birinin dilini öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Buradan da xarici dilin öyrədilməsi və öyrənməsi bir zərurət olaraq meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2009.
2. G.Novruzova. Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2011.
3. Миролюбова А.А. Общая методика обучения иностранным языком. М., 1967.
4. Xarici dillərin təlimi metodikasının ümumiməsələləri. Bakı: Maarif, 1967.

А.И.Исмаилова

Иностранный язык самое мощное средство в интеграции молодежи в мире *Резюме*

В этой статье автор рассказывает о роли иностранного языка в интеграции молодежи в мире. По мнению автора, современный ученик, в рамках своего мировоззрения, наряду с родным языком должен уметь общаться и на иностранном языке. В своей статье автор рассказывает о роли иностранного языка в формировании и развитии общества.

A.I.Ismayilova

Foreign Language is the Strongest Method of Youth Integration into the World *Summary*

In this article the author talks about the role of the foreign languages in the integration of our country into the world. The author claims that a modern student in the volume of his or her knowledge and worldview must be able to socialize in their mother tongue alongside with another language. In this article the author points out the importance of a foreign language in the formation of a civil society and their progress.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Ə.Sadıxova

Redaksiyaya daxil olub: 17.03.2017

B.İ.MƏCİDOV

E-mail: mecidov.balaqardash@mail.ru

Ə.İ.İBRAHİMOV

E-mail: ibrahimov.ali@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

ATLETİKA MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ TƏNZİMLƏMƏYİN MÜASİR METOD VƏ FORMALARI

Açar sözlər: psixoloji hazırlıq, pedaqoji proses, bilik, bacarıq vərdiş, məşq prosesi.

Ключевые слова: психологическая подготовка, процесс обучения, знания, навыки, привычки, процесс тренировки.

Key words: psychological preparation, teaching process, knowledge, skills, habits, exercise process.

Atletika məşğələləri pedaqoji proses kimi məşğul olanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlir. Xüsusi təşkil edilmiş atletika məşğələləri məqsədyönlü bir proses kimi xarakterizə edilir. Təlimin digər növləri kimi, atletika ikitərəfli prosesdir. Məşqçi-müəllim öyrədir, məşğul olanlar isə öyrənilir.

Məlum olduğu kimi, bədən tərbiyəsi və idman mütəxəssisinin peşə fəaliyyəti müəyyən psixoloji mexanizmə əsaslanır. Bu mexanizmin mahiyyətinin açıqlanması həmin peşənin sirlərinə nüfuz etməyi asanlaşdırır. Fiziki tərbiyə prosesini idarə etmək üçün atletika mütəxəssisi kifayət qədər psixoloji hazırlığa malik olmalıdır. Psixoloji cəhətcə hazır olmaq üçün müəllim ilk növbədə müvafiq biliklərə yiyələnəlməlidir. Fiziki tərbiyə və idman məşğələlərini səmərəli təşkil etmək üçün müəllimdən fiziologiya, psixologiya və pedaqogika ilə bağlı xüsusi biliklər tələb olunur. Bu biliklər təhsil prosesində və həyat fəaliyyətində formalaşır və getdikcə təkmilləşdirilir.

Hər bir bədən tərbiyəsi və idman mütəxəssisi həyatla ayaqlaşmağı və dövrün tələblərinə uyğun olaraq öz fəaliyyətini qurmağı bacarmalıdır. Bu birbaşa onun vəzifə borcudur. Beləliklə, məşqçi-müəllimin peşə-fəaliyyəti yüksək sosial əhəmiyyətə malik olub cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin yaranmasında mühüm yerlərdən birini tutur.

Atletika üzrə fəaliyyət göstərən məşqçi-müəllimi başqa ixtisas sahələrindən bir sıra psixoloji xüsusiyyətlər fərqləndirir: dediyi sözün, atdığı addımın tərbiyəvi baxımdan faydalı olması; son dərəcə səbirli olması; lazım gələndə güzəştə getməyi bacarması; uşaqları seçməyi və onlara valideyin qayğısı göstərə bilməsi; uşağın nöqsanı ilə yanaşı yaxşı cəhətini də görməyi bacarması; uşağa qarşı göstərilən qayğı ilə tələbkarlığı uzlaşdırma bilməsi; tapşırıqları aydın şərh edə bilməsi və s.

Bu keyfiyyətlər təlim və tərbiyənin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Hər sözünü, hər addımını ətraflı ölçüb-biçən müəllim, uşaqların şıltaqlığını görən, lakin bəzən onların üzünə vurmayan səbirli müəllim şagirdləri öz övladı kimi sevən humanist müəllim şagirdlərin gözündə ucaldır.

Bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, müəllimin özünə münasibətində də səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətlər mövcuddur: yalnız lazım gəldikdə danışması; nitqin əxlaq normaları daxilində və məntiqli olması; geyimi səliqəli və həyatda təvazökar olması; psixoloji çətinlikləri aradan qaldırma bilməsi və s.

Atletika məşğələləri psixoloji hazırlığın mahiyyəti idmançıları məşq və yarış fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilməsidir. Psixoloji hazırlığı olan atlet

fiziki və texniki hazırlıqdan düzgün istifadə etməklə qarşısına qoyduğu vəzifələri uğurla həyata keçirir və ətraf mühitin əlverişsiz şəraitlərinə qarşı müqavimət göstərə bilir.

Psixoloji hazırlığın iki forması mövcuddur: ümumi psixoloji hazırlıq və konkret fəaliyyət üçün xüsusi psixoloji hazırlıq.

Atletlərin psixoloji hazırlığının əsasını iradi-mənəvi keyfiyyətlər təşkil edir. Əsas iradi keyfiyyətlərə təşəbbüskarlıq, qətiyyət, cəsarət, inadkarlıq və özünü ələ almaq qabiliyyəti aiddir. Konkret atletika növündən asılı olaraq bu qabiliyyətlərdən biri aparıcı ola bilər. Məsələn, orta və uzaq məsafələrə qaçışda aparıcı inadkarlıq qabiliyyətidirsə, uzunluğa və hündürlüyə tullanmalarda əsas üstünlük qətiyyət və özünü ələ almaq qabiliyyətinə verilir. İradi keyfiyyətlər eyni zamanda mənəvi və intellektual keyfiyyətlərlə də əlaqə təşkil edir.

Atletika məşqini düzgün təşkil etmək üçün əsas şərtlərdən biri də məşqçi-müəllimin bilikli olmasıdır. A.S.Makarenkaya görə, şagirdlər müəllimin həddən artıq ciddiliyini və yersiz irad tutmasını bağışlaya birlər, ancaq öz fənnini pis bilməsini başlamırlar. Bu məsələ yuxarı sinif şagirdləri üçün daha xarakterikdir. Onlar müəllimin kommunikativ keyfiyyətlərinə qiymət versələr də müəllimin bilik səviyyəsi daim onların diqqət mərkəzində olur.

Bədən tərbiyəsi mütəxəssisinin erudiyası ümumi və xüsusi biliklərdən ibarətdir. Ümumi bilik mütəxəssisin dünyagörüşünə və ümumi mədəniyyətini xarakterizə edir. Xüsusi bilik mütəxəssisin pedaqoji fəaliyyəti üçün zəruridir. Burada mövcud olan xüsusi biliklər psixoloji-pedaqoji, tibbi-bioloji və konkret bədən tərbiyəsi sahələrindən ibarətdir.

Atletlərin psixoloji hazırlığını təmin etmək üçün məşqçidən konstruktiv, təşkilatçılıq, kommunikativ, qnostik və hərəkət bacarıq tələb olunur. Lakin psixoloji hazırlıq prosesində əsasən kommunikativ bacarıqlardan istifadə edilir. Məşqçinin kommunikativ bacarığının əsasını ilk növbədə öz yetirmələri ilə ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti təşkil edir. Məşqdə normal psixoloji atmosfer yaratmaqla idmançıların ruhlandırılması bilavasitə bu bacarıqdan asılıdır.

Məşq prosesində psixoloji vəziyyətin səmərəli qaydada tənzimlənməsi üçün məşqçinin nüfuzu böyük rol oynayır. Öz yetirmələrinin yanında nüfuzu olan məşqçi onlara güclü psixoloji təsir göstərə bilir. Çünki yeni yetmələr nüfuzla daha çox inanır və çalışırlar ki, nüfuzlu məşqçini təqlid etsinlər. Nüfuz oxumaqla deyil, peşəkar ustalığı təkmilləşdirməklə əldə edilir. Nüfuzlu o adam hesab edilir ki, ictimai həyat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsində onun fikirləri ilə hesablaşır və çoxları onu təqlid etmək istəyir.

Məşqçi nüfuzunun bir sıra komponentləri vardır. Onlardan ən vacibi mənəvi komponentlərdir. Məşqçidə mənəvi komponent olmasa onun nüfuz komponentlərinin dəyəti ola bilməz.

Son illər bədən tərbiyəsi və idman sahəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, yeni yetmə və gənclərin fiziki tərbiyəsində əsasən üç amil üstünlük təşkil edir:

- sosial psixoloji tərbiyə;
- intellektual tərbiyə;
- cismani və mədəni mədəniyyətin formalaşması;

Bu amillər bir-biriləri ilə sıx əlaqə təşkil edirlər.

Sosial-psixoloji tərbiyə yeni yetmələrdə hərəkət fəallığına qarşı maraq və tələbat yaratmaqla onlarda müəyyən dünyagörüşü formalaşdırır. Sosial-psixoloji tərbiyənin təşkilində formalizm və yeksənəkliyə yol vermək olmaz. çünki bu amillər yeni yetmə və gənclərin idmana olan maraqlarını aşağı sala bilərlər.

Məşğələ prosesində psixoloji vəziyyəti tənzimləmək üçün əsas şərtlərdən biri də məşğul olanların intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Atletika məşğələlərində intellektual inkişafı təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl tədris materiallarının məzmununu metodiki baxımdan düzgün tərtib edilməlidir. Materialda bədən tərbiyə və idman fəaliyyətində olan sosial-mədəni dəyərlər insanın mənəvi keyfiyyətlərinə göstərdikləri müsbət təsirlər münasibət formada əks etdirilməlidir. Burada verilən əsas biliklər şagirdlərdə bədən tərbiyəsi haqda obyektiv təsəvvür yaratmalı, onun tarix, fəlsəfə, tibbi-biologiya, ekologiya və digər bilik sahələri ilə olan əlaqələri haqda müvafiq məlumatlar verməlidir.

Maarifləndirici istiqamətdə təşkil edilən məşğələlər yeniyetmələrə atletikanın konkret növünü seçməyə kömək edir. Bu zaman uşaqların fərdi maraqları nəzərə alınsa daha yaxşı olar. Çünki gələcək idman fəaliyyətinin səmərəli olmasının əsas şərtlərindən biri də məşğul olanların seçdikləri idman növünə olan maraqları hesab olunur.

Atletika məşğələlərində psixoloji hazırlığın təmin edilməsi üçün planlaşdırılma elə təşkil olunmalıdır ki, burada eyni zamanda funksional və psixofiziki imkanları da inkişaf etsin. Çünki bu amillər qarşılıqlı əlaqə təşkil edir və birinin inkişaf etməsi digərinin formalaşması ilə nəticələnir.

Yeniyetmələrlə aparılan atletika məşğələlərində psixoloji vəziyyəti tənzimləmək üçün ən səmərəli vasitələrdən biri də mütəhərrik oyunlar hesab olunur. Atletikada mütəhərrik oyunlara adi oyun kimi deyil, kollektiv yaratmaq üçün xüsusi sistem kimi baxmaq lazımdır. Atletin idman nailiyyətləri yüksəldikcə onun intellektual hazırlığının rolu da artır. Idman praktikasında belə bir deyim var: qələbə qazanmaq üçün düşünmək lazımdır. Oyun atletə öz emosiyalarını idarə etməyi və rəqibin fəaliyyətinə dərhal reaksiya göstərməyi öyrədir. Bu amillər öz psixoloji vəziyyətinin tənzimlənməsinə birbaşa təsir göstərir.

Oyun vasitəsi ilə atletin iradi keyfiyyətlərini səmərəli şəkildə tərbiyə etdirmək üçün hər şeydən əvvəl oyun qaydalarını yaxşı bilmək lazımdır. Oyun prosesində hərəkəti qabiliyyətlərlə yanaşı qətiyyətlik, inadkarlıq və özünü ələ almaq kimi keyfiyyətlər də inkişaf etdirilir. Psixoloji hazırlığın inkişaf səviyyəsi bilavasitə bu keyfiyyətlərdən asılıdır.

Bəzən yüksək intensivliyin və ya yeksənək hərəkətlərin nəticəsində diqqətsizlik və üzülmə halları baş verir. Təcrübəli mütəxəssislər bu problemləri aradan qaldırmaq üçün mütəhərrik oyunlardan geniş istifadə edirlər. Düzgün təşkil edilmiş mütəhərrik oyunlar iş qabiliyyətini və diqqəti təmin edir. Texniki fəaliyyətlərin mənimsənilməsi və fiziki qabiliyyətlərin inkişafı bilavasitə idmançının əhvalından, yəni, onun psixoloji vəziyyətindən asılıdır. Ona görə də, idmançılarda yaranmış mənfi emosiyalar məşqin səmərəsini müəyyən qədər aşağı salır.

Qaçışların məşqinə daxil edilən mütəhərrik oyunlar konkret qaçış növü üçün xarakterik olan vəzifələrin həll edilməsi istiqamətinə yönəldilir. Bəzi oyunlar start texnikasını və final səyini təkmilləşdirmək üçün hərəkət reaksiyasının tərbiyə edilməsinə yönəldilir. Bəziləri isə döngələrdə qaçış və estafet çubuğunun ötürülməsi hərəkətlərinin mənimsənilməsi üçün keçirilir. Oyunlar qeyri-standart şəraitlərdə keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu, onların psixoloji vəziyyətlərinin tənzimlənməsinə və vərdislərinin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, atletika məşğələlərində psixoloji vəziyyəti tənzimləmək üçün məşqçi-müəllimdən müvafiq pedaqoji ustalıq tələb edilir. Pedaqoji ustalıq əsasını isə müəllimin dünyagörüşünə və intellektual səviyyəsi təşkil edir. Bu xüsusiyyətlərin formalaşması əsasən idman praktikasında və təlim prosesində həyata keçirilir. Qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olmayaraq istənilən məşq prosesində müəyyən psixoloji vəziyyət yaranır və onun tənzimlənməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Озолин Н.Г. Современная система спортивной тренировки. М., 1970.

Б.И.Меджидов, А.И.Ибрагимов

Современные методы и формы регулирования психологического состояния на занятиях по легкой атлетике
Резюме

Среди проблем по воспитанию высококвалифицированных спортсменов немаловажное значение принадлежит проблеме волевой подготовки. Особенно актуальными в ней являются вопросы по разработке методов и средств воспитания воли спортсмена. Успешное же решение этих вопросов во многом зависит от знания структурных особенностей волевых качеств.

Формирование и укрепление уверенности в собственных возможностях, воли к победе и психической устойчивости являются задачами психологической подготовки легкоатлета к данному конкретному соревнованию. Поэтому при психологической подготовке легко атлета надо изучать и раскрывать не только факторы и средства для их формирования и укрепления, но и данные, показывающие наличие их у спортсменов.

B.I.Majidov, A.I.Ibrahimov

**The Modern Methods and Forms of Regulation of the Psychological State
at the Athletics Lessons**

Summary

A strong-willed preparation is considered as the most important problem among the challenges for the education of elite athletes. The issues of the development of methods and means of education will of the athlete are particularly relevant in it. Successful resolution of these issues is largely dependent on the knowledge of the structural features of volitional qualities.

Formation and strengthening of confidence in their own ability, will to win and mental stability are the objectives of psychological preparation of athletes for this particular competition. Therefore, the psychological preparation of the athlete should be easy to learn and to disclose not only the factors and means for their formation and consolidation, but also given details, showing the presence of the athletes.

Rəyçi: dos. İ.M.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2017

K.V.MƏHƏRRƏMOVA*E-mail: kovser_meherremova@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ESTETİK TƏRBIYƏNİN VƏZİFƏLƏRİ*Açar sözlər: estetik tərbiyə, incəsənət, mənəviyyat, şəxsiyyət, gözəllik**Ключевые слова: эстетическое воспитание, искусство, духовность, личность, красота**Key words: aesthetic education, art, spirituality, personality, beauty*

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, çox zaman bu məsələyə də ümumi yanaşılır. Estetik tərbiyənin vəzifələri ya mahiyyətlə əlaqədar şərhlərdə, ya da vasitə və yollar ayrı-ayrı iş sistemi, məzmunla əlaqədar deyilənlərdə göstərilir. Bu cəhətə həm Azərbaycan, həm də rus dilində nəşr olunan dərslik və dərs vəsaitlərində rast gəlmək olur. Qədəmşah Sadıqov “Sovet gənclərinin estetik tərbiyəsi” adlı əsərində yazmışdır: “Estetik tərbiyə insanlarda dolğun qavrayış məharəti yaradır, təbiətdə, ictimai həyatda və incəsənətdə onların gözəlliyi daha dərinlən hiss edib anlamasına kömək edir. Estetik tərbiyə gənclərdə yüksək bədii zövq oyadır, onların ədəbiyyata, musiqiyə, teatra, təsviri incəsənətə həvəs və marağını daha da artırır. Estetik tərbiyə insanlarda yalnız estetik zövqü tərbiyə etməklə bitmir. Bu tərbiyə insanların şüurluluğunu yüksəldir, mənəvi mədəniyyətlərini inkişaf etdirir, onlarda həyata qarşı fəal münasibət yaradır” (3. səh, 4).

Əlbəttə, burada estetik tərbiyənin vəzifələri nəqli formada verilmiş, həyati mövqedən izah olunmuşdur. Məlumdur ki, estetik tərbiyənin mühüm və başlıca vəzifələrindən biri də şəxsiyyəti mənəviyyatca zənginləşdirmək, bu əsasda gənclərin həyatda fəal mövqə tutmasına zəmin yaratmaqdır. Bədii-estetik qavrayışı, mühakiməni, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək də estetik tərbiyənin mühüm vəzifələrindəndir. Bütün bunlar isə yuxarıda göstərilən sitatda öz əksini tapmışdır. Rus dilində nəşr olunmuş elmi-metodik ədəbiyyatda, habelə pedaqogika dərsliklərində də estetik tərbiyənin vəzifələri ümumi şəkildə, ayrı-ayrı məsələlərinin məzmununun şərhində daxilində verilmişdir.

Nəşr olunmuş bəzi “Pedaqogika” və “Pedaqogika şkolı” tədris vəsaitlərində isə estetik tərbiyənin vəzifələrinə dair ayrıca bölmə verilmişdir. Məsələn, “Pedaqogika şkolı” tədris vəsaitində estetik tərbiyənin vəzifələri dörd cür qruplaşdırılmışdır. Kitabda göstərilir ki, estetik tərbiyənin birinci vəzifəsi incəsənətdə, təbiətdə və ictimai münasibətlərdə gözəlliyi qavramaq, mənimsəmək, başa düşmək işində şagirdlərə kömək göstərməkdən ibarətdir. Estetik tərbiyə məktəblilərdə həyat həqiqətlərinin estetik tərəflərini, habelə gözəlliyi hiss etmək və başa düşmək işinə maraq oymalıdır.

Estetik tərbiyənin ikinci mühüm vəzifəsi gözəllik əlamətlərini məktəblilərin mənəvi və fiziki simasında inkişaf etdirməsidir.

Estetik tərbiyənin üçüncü vəzifəsi şagirdlərdə bədii-yaradıcılıq, ən başlıcası isə gözəlliyi onları əhatə edən aləmə- təlim, əmək prosesinə və davranışa gətirmək qabiliyyətini formalaşdırmaqdır.

Haqqında söhbət gedən kitabda estetik tərbiyənin dördüncü vəzifəsi şagirdlərdə eybəcərliyə, davranışın qeyri-estetik cəhətlərinə - xarici görkəmdə, məişət şəraitindəki xoşagəlməzliyə, habelə incəsənətdəki ideyasızlığa, yarımçıqlığa qarşı dözməzlik münasibəti yaratması və formalaşdırmasıdır (5. səh 126).

T.A.İlinanın 1984-cü ildə çap olunmuş “Pedaqogika” tədris vəsaitində də estetik tərbiyənin vəzifələri ayrı-ayrılıqda şərh edilir və göstərilir ki, bunlar bir-birilə üzvi-orqanik

əlaqə şəraitində həyata keçirilməlidir. Həmin kitabda konkret olaraq estetik tərbiyənin vəzifələri aşağıdakı şəkildə göstərilir:

-Estetik tərbiyə şagirdlərdə təbiətdəki, incəsənətdəki, onu əhatə edən mühitdəki - ətraf aləmdəki gözəlliyi duymaq, qavramaq və müəyyən münasibət göstərmək, bunlardan alınan hiss və həyəcanla yaşamaq qabiliyyəti inkişaf etdirməlidir. Bu qabiliyyətlərin inkişafı üçün şagirdlərə mükəmməl estetik təhsil verilməli, bədii fənlərin rolu artırılmalıdır.

-Estetik tərbiyə prosesində şagirdlərin estetik zövqünün inkişaf etdirilib, formalaşdırılması ən mühüm vəzifələrdən biri kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

-Şagirdlərdə gözəlliyə, gözəllik ünsürlərinə şüurlu münasibət hissi formalaşdırmaq, onların dəyərini, ictimai əhəmiyyətini düzgün başa düşmək, qiymətləndirmək, habelə mühafizə etmək səyi inkişaf etdirilməlidir.

Həmin vəzifə ilə əlaqədar əsas diqqət təbiətdəki gözəlliyə, onun ayrı-ayrı obyektlərinə qayğılı münasibət göstərməyə, davranış estetikasına, habelə bu sahədə şagirdlərin iştirakı imkanlarına yönəldilir (4. səh, 150).

Əlbəttə, hər bir dərslərdə, habelə metodik vəsaitdə estetik tərbiyənin vəzifələrinin qruplaşdırılaraq daha aydın şəkildə göstərilməsi təqdirəlayiq sayılmalıdır. Bu, vəzifələrin mahiyyətinin daha konkret və sistemlə öyrənilməsinə, müəllim və tərbiyəçilərin praktik fəaliyyətinə, onların problemlə əlaqədar planlaşdırma işinə çox kömək edir.

Azərbaycan dilində 1964-cü ildə nəşr olunmuş "Pedaqogika" dərsliyi bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Burada estetik tərbiyənin vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Estetik tərbiyə uşaqlarda estetik hislər yaratmalı və inkişaf etdirməlidir;

2. Estetik tərbiyə məktəblilərdə estetik baxışların və mühakimənin yaradılmasına kömək göstərməlidir;

3. Estetik tərbiyə məktəblilərdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətini təşəkkül və inkişaf etdirməli, onları incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırılmalıdır (1. səh, 368).

Bu vəzifələrin mahiyyəti kitabda bir qədər də ətraflı izah olunur, bir sıra zəruri məsələlər müəllimlərin nəzərinə çatdırılır.

Professor M.Muradxanov "Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi" əsərində də estetik tərbiyənin üç mühüm vəzifəsini göstərərək yazırdı ki, valideynlər uşaqların estetik tərbiyəsinin aşağıdakı üç mühüm vəzifəsini bilməlidirlər:

• Incəsənətdə və ətraf mühitdə - cəmiyyətdə, məişətdə, əməkdə, davranışda və təbiətdə gözəllikləri qavrayıb dərk etmək qabiliyyətini uşaqda tərbiyə etmək;

• Uşağın estetik mühakiməsini inkişaf etdirmək, ona estetik təsəvvürlər sistemi aşılamaqla, gözəllikləri qiymətləndirmək üçün hazırlıq vermək;

• Uşaqda incəsənətin bu və ya başqa sahələri üzrə yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, onu yaşadığı mühiti öz davranışı və fəaliyyəti ilə gözəlləşdirməsinə nail olmaq (2. səh, 160).

Estetik tərbiyənin vəzifələrini müəyyənləşdirərkən məsələyə həmin istiqamətdə və müasir mövqedən yanaşmaq daha faydalı olar. Buna görə də indiki şəraitdə ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı daha məqsədə uyğun hesab etmək olar:

▪ Estetik tərbiyə şagirdlərin estetik hissini, həzzini, zövqünü, fəaliyyətini və estetik idealını ahəngdar, kompleks şəkildə inkişaf etdirməlidir;

▪ Estetik tərbiyə şagirdlərdə ətraf aləmə, təbiətə, cəmiyyət hadisələrinə, ictimai münasibətlərə - gözəl davranışa, incəsənətin ayrı-ayrı janrlarına daxili estetik tələbat hissini inkişaf etdirməli, bu zəmində onların əqli-intellektual səviyyəsini yüksəltməli, emosional həssaslığını artırmalı, mənəvi-estetik idealını formalaşdırılmalıdır;

▪ Estetik tərbiyə şagirdlərdə təbiətdəki, ətraf mühitdəki, incəsənətdəki, davranışdakı həqiqi gözəlliyi, ayrı-ayrı predmet və hadisələrin estetik tərəflərini görüb duya bilmək, onların

mahiyyətini düzgün bəşə düşüb qiymətləndirmək, fikir, mühakimə yürütmək qabiliyyətini inkişaf etdirməli, ətraf aləmdə təsadüf olunan eybəcərliyə qarşı mübarizə əzmini gücləndirməlidir;

▪ Estetik tərbiyə şagirdlərin bədii ifaçılıq, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini, habelə yaşadığı mühitdə, onu əhatə edən aləmdə gözəlliyi-gözəllik ünsürlərini, ən başlıcası isə estetik mədəniyyəti yaratmaq naminə onların geniş praktik fəaliyyətini inkişaf etdirib formalaşdırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Muradxanov M.Ə. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1964, 504 s.
2. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1972, 197 s.
3. Sadıqov Q. Sovet gənclərinin estetik tərbiyəsi. Bakı, 1961, 36 s.
4. İlina T.A. Pedaqogika. M.: Prosveşeniye, 1984, 498 s.
5. Pedaqogika şkoli (pod. red. Q.İ.Şukinoy). M.: Prosveşeniye, 1977, 382 s.

К.В.Махерремова

Эстетические задачи обучения Резюме

В статье исследуются цели, методы и способы эстетического воспитания, поощрения своих студентов. Очевидно, что эстетическое образование является важным и одной из главных задач обучения. На этой основе необходимо проложить путь для молодых людей, чтобы занять активную позицию в жизни. Самое главное – это создать культуру ради эстетической формы и разработать широкий спектр практических мероприятий.

К.В.Махерремова

Aesthetic Training of Tasks Summary

The article is investigating objectives of aesthetic education and encouraging methods and ways of his students investigated methods and ways of encouraging his students. It is clear that one of the main and important tasks of aesthetic education enriches the moral identity and on this basis pave the way for young people to take an active position in life. The most important thing is to create a culture for the sake of aesthetic to develop the formation of a wide range of practical activities.

Рəyçi: dos. P.Ş.Səfərov

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2017

L.N.NAĞIYEVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: lamie.7530@gmail.com***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ÜMUMRUSIYA MÜSƏLMANLARININ QURULTAYINDA TƏHSİLİN DEMOKRATİKLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ*Açar sözlər: təhsil, müsəlman, qurultay, qadın təhsili, mədəniyyət.**Ключевые слова: образование, мусульмане, конгресс, женское образование, культура.**Keywords: education, muslims, congress, women's education, culture.*

1917-ci ildə Rusiyada çar üsul-idarəsi devrilərək Müvəqqəti hökumət yarandı. 8 ay müddətində Rusiyada əmələ gələn geniş demokratiya rus imperiyasında yaşayan müsəlman türklərinin yenidən canlanmasına səbəb oldu. Krım türk-tatarları kəndlərdə Bəkir Məhəmməd və İman İbrahiminin başçılığı ilə azadlıq, qardaşlıq, ədalət, bərabərlik şüarları altında nümayişlər keçirdilər. Elə bu vaxt Simferopol şəhərində Rusiyada yaşayan müsəlmaların I-II konqresi, 1917-ci ildə aprel ayının 16-dan 22-ə qədər Daşkənddə Türküstan müsəlmanlarının ilk qurultayı keçirildi. Qurultayın 9 iclası olmuşdur. Onun 7-ci iclası may ayının 8-də müsəlman türklərinin maarif və mədəniyyət məsələlərinə həsr edilmişdi. İclasda ibtidai təhsilin ümumi, icbari, pulsuz olması, orta və ali təhsilin problemləri geniş müzakirə edildi. Qurultayda müzakirə edilən ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də müsəlman qadınlarının təhsili problemi idi. Qurultay sənədlərində göstərilir ki, Qafqaz və Türküstanda müsəlman qadınları İdil (Volqa) və Ural sahillərində yaşayan müsəlman qadınlarından fərqli olaraq din pərdəsi altında ictimai həyata buraxılmır. Bu məsələ qurultayda qızğın müzakirəyə səbəb oldu. Qurultay nümayəndələrindən bir çoxu, o cümlədən Azərbaycan nümayəndəsi Əlimərdan boy Topçubaşov qadınların ictimai-siyasi həyatda kişilərlə bərabər olmasını müdafiə edərək, çoxarvadlılığa qarşı çıxdı. Lakin bir çox mühafizəkar qurultay nümayəndələri və dindarlar belə bir bəyanatla çıxış etdilər: «Biz qurultayı tərki etməyə haqlı olsaq da, bu böyük ali məclisə hörmət göstərərək getmirik və etiraz ərizəsi ilə sizə müraciət edirik». Ərizəni 197 imam, şeyx və molla imzalamışdı.

Qurultayda iştirak edən qadınlar çox kəskin çıxış edərək dedilər: «Biz bura danlanmağa yox, düşündüyümüzü deməyə gəlmişik. Gəlmişik deyək: Nikolay hökuməti xalqının iradəsinə davam gətirə bilmədiyi kimi, mütləq sizin də iradəniniz yıxılacaqdır. Biz sizin iradəninizi şübhəsiz devirəcəyik. Yadda saxlayın: bizə azadlıq vermək istəmirsinizsə, deməli millətin iradəsinə istəmirsiniz. Millət ananın tərbiyə etdiyi uşaqlarla iradəlidir. Sizin bayraqlarınızda ədalət olmasa, iradəli gedə bilməzsiniz. Sizin bizə münasibətiniz isə ədalətsizlikdir. Ədalət yoxsa, şərəflə qaldırmaq istədiyiniz bayraqları aşağı salın» [1, 599].

Azərbaycan maarifpərvərlərinin təşkilatçılığı ilə 1917-ci ildə Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Elə həmin il Peterburqda «Müsəlmanların müvəqqəti mərkəzi bürosu»nun rəisi Əhməd Saleh başçılığı ilə Ümumrusiya Müsəlmanlarının Qurultayı açıldı. Qurultayda aşağıdakı qərarlar qəbul edildi:

- a) şəraitə görə qadınların hüququ kişilərlə bərabərdir;
- b) şəraitə görə qadınlar siyasi-ictimai fəaliyyətə cəlb olunduqları üçün onlar seçkilərdə iştirak edə bilər;
- c) qadınları bərabər hüquqa malik olan millətlər güclüdür;
- ç) qadınlar ali məclis seçkilərinə iştirak etdikləri kimi, özləri də seçilə bilər (1, 399).

Qurultayda Əlimərdan bəy Topçubaşov Rusiyada üsuli-cədid məktəblərinin genişləndirilməsi ilə bağlı məruzə etdi, qadın təhsilini və azadlığını müdafiə edərək əsaslandırdı ki, türk qadını öz milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, təhsil almalı və ictimai həyata qoşulmalıdır. Qurultayda Rusiyada yaşayan müsəlmanlarla bağlı 23 maddədən ibarət qərar qəbul edildi:

1. Maarif və mədəniyyət işləri hər xalqın öz iradəsində olmalıdır.
2. Maarif və mədəniyyət hər xalqın özünün seçdiyi idarəyə tabe edilməlidir.
3. Məktəblərdə oxumaq hər xalqın öz dilində olmalıdır. Orta məktəblərdə türk dili məcburi fənn kimi öyrənilməlidir. Ali məktəblərdə isə tədris türk-tatar dilində aparılmalıdır.
4. Müəyyən yaşa çatmış uşaqlar üçün oxumaq, ibtidai təhsil almaq ümumi, icbari və pulsuz olmalıdır.
5. İbtidai məktəblər eyni tipli olub, din və dünyəvi məktəblərə bölünməlidir.
6. Şagirdlərin ibtidai məktəbdən orta və ali məktəblərə keçməsi imtahansız olmalıdır.
7. Rus dili məktəblərdə ikinci dil kimi tədris edilməlidir;
8. Rusiyanın bütün millətləri üçün eyni fənlər keçilməlidir.
9. Hər xalqın maarif və mədəniyyəti üçün ayrılan xərclər dövlətin və ya məhəllə idarələrinin hesabına olmalıdır.
10. Milli məktəbləri bitirən gənclər Rusiyanın ali məktəblərinə imtahansız qəbul olunmalıdır.
11. Kənd məktəblərinin hər birinə ətraf sahədən ən azı 6 desyatin torpaq ayrılmalıdır.
12. Yerli şəraitdən asılı olaraq qızlar və oğlanlar birgə təhsil almalıdır.
13. Rus məktəblərində oxuyan müsəlman uşaqlarının sayı 8 olarsa, onlara dövlət hesabına ana dili və ilahiyyat dərsləri keçilməlidir.
14. Dini məktəblər ruhani idarələrinə tabe edilməlidir.
15. Hökumət 1917/18-ci dərslər ilində zemstvo, şəhər və məhəllə məktəblərini milli məktəblərə çevirməlidir.
16. Müsəlman məktəblərinə, məktəbəqədər və milli tərbiyə müəssisələrinə müəllim hazırlamaq məqsədilə qadın və kişilər üçün ali təhsil müəssisələri və kursları açılmalıdır.
17. Müsəlmanlar üçün açılmış olan rus məktəbləri, milli seminariyalara və kurslara çevrilməlidir. Onlardan toplanmış pul və binaların mülkiyyət hüququ yerli müsəlmanlara verilməlidir.
18. Bu ildən etibarən müsəlman orta ümumi təhsil və peşə məktəbləri açılmalıdır.
19. 1917/18-ci dərslər ilindən milli məktəblər hüquqi cəhətdən və məzmunca rus məktəbləri ilə bərabərləşdirilməli, vahid tədris planı tətbiq edilməli, dərslər eyni vaxtda başlayıb qurtarmalıdır.
20. Müsəlman məktəblərində oxumaq istəyən qeyri-millətlərin uşaqlarına heç bir maneə törədilməməlidir.
21. Müsəlman xalqlarının milli, mədəni müxtəriyyə və federasiya məsələsi həll olunana qədər zemstvo və şəhər rus məktəblərini idarə etmək üçün milli heyətlər yaradılmalıdır.
22. Müəllimlik hüququ verən müəssisələrin birindən vəsiqə alan və yaxud ali məktəbdə dövlət imtahanı verib məktəbi qurtarmış adamlara müəllim olmaq hüququ verilməlidir.
23. Hərbi-qapalı müəssisələr və müxtəlif sahələr üçün müəyyənlanmış məktəblərə müstəqil olmaq ixtiyarı təsdiq edilməlidir (2, 28).

İrəli sürülən bu maddələr cəmi 23 ay fəaliyyət göstərən ADR dövründə qismən həyata keçirildi. Məktəblər milliləşdirildi, təlim ana dilində aparıldı, ilk ali təhsil müəssisəsi «Bakı Dövlət Universiteti» yaradıldı, təhsilin ümumi, pulsuz və icbari olması təmin edildi, xeyli orta məktəblər açıldı, təhsil almaq üçün xaricə gənclər göndərildi, millətin milli-mənəvi yüksəlişi üçün sistemli və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Lakin XI Qızıl Ordunun Azərbaycan müdaxiləsi bu işləri davam etdirməyə imkan vermədi. Fikrimizi ümumiləşdirərək belə qənaətə gələ bilərik ki, xalqımızın milli oyanışı əsasən XX əsrlə bağlıdır. Azərbaycan

ziyalıları xalqın milli oyanışında, milli azadlıq hərəkatının istiqamətləndirilməsində və onun siyasi mübarizə məktəbinə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu gün respublikamızın yetirdiyi milli siyasətə təsir göstərən həlledici amillər xalqımız milli təfəkkürü ilə bağlı olub XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapıb formalaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 748 s.
2. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyatı, 1992, 276 s.

Л.Н.Нагиева

**Вопросы демократизации образования в конгрессе всех российских мусульман
в начале XX века**
Резюме

Среди вопросов, обсуждаемых в этой статье - вопросы образования мусульман, проживающих в России на конгрессе всех российских мусульман в начале XX века. Утверждается, что на конгрессе было проведено 9 заседаний. 8 мая оно было посвящено образовательным и культурным вопросам мусульманских турок. Обязательные и свободные от начального образования, проблемы среднего и высшего образования широко обсуждались на встрече. Одним из наиболее важных вопросов, обсуждавшихся на конгрессе, была проблема образования мусульманских женщин.

L.N.Nagiyeva

**Democratization Issues of Education in the Congress of All Russian Muslims
at the Beginning of the XX Century**
Summary

One of the issues discussed in the article is about education issues held by the Muslims living in Russia in the congress of all Russian Muslims at the beginning of the XX century. It is stated that the congress had 9 meetings. The 7th meeting of it was dedicated to educational and cultural issues of Muslim Turks on May, 8th. Compulsory and free of primary education, the problems of secondary and higher education were widely discussed in the meeting. One of the most important issues discussed in the congress was the problem of education of Muslim women.

Rəyçi: ped.e.d., prof. F.Rüstəmov

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

R.C.NAĞIYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

İNFORMATİKADAN MƏZMUN XƏTLƏRİNİN ZƏRURİLİYİ, ƏSASLANDIRILMASI VƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: informatika, məzmun xətləri, təlim nəticələri, kurikulum, bilik, bacarıq.

Ключевые слова: информатика, содержательные линии, результаты обучения, учебный план, знания, умение.

Key words: information, content lines, learning outcomes, curriculum, knowledge, skill.

İnformasiya cəmiyyətinin qurulması problemlərinə həsr olunmuş Ümumdünya Sammitində (Tunis, 2005) milli inkişaf naminə bütün sahələrdə, o cümlədən də təhsildə İKT-nin imkanlarından istifadəyə dair tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Planetar təfəkkürə malik, dünyada ən mütərəqqi ideya və bilikləri dərk etməyə və həyata keçirməyə qadir olan vətəndaşların yetişdirilməsinə nail olmaq üçün “hamı üçün təhsil”, “ömür boyu təhsil” konsepsiyaları YUNESKO tərəfindən XXI əsrin təhsilinin əsas prinsipləri elan edilmişdir (1).

Hər bir insan gündəlik həyatda, əməli fəaliyyətdə informatikanın tətbiqi ilə qarşılaşır və informatika üzrə bilik və bacarıqlarından faydalanır. Bu bilik və bacarıqlara malik olmaq müasir texniki vasitələrlə davranmağa, müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və siyasi informasiyaların əldə edilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə imkan yaradır. İnformatika bir elm sahəsi kimi gündəlik həyatda, dəqiq və humanitar elm sahələrinin inkişafında, texnika və müasir texnologiyaların təkmilləşdirilməsi prosesində ortaya çıxan problemlərin həllində insanların yaxın köməkçisinə çevrilir. İnformatika fənni şagirdlərin elmi, praktiki biliklərinin genişlənməsində, yeni ixtisaslara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin I-XI siniflərində bu fənnin tədrisi zəruri hesab edilir (2).

İnformatikadan məzmun xətlərinin zəruriliyi əsasən aşağıdakı suallar qrupunu əhatə edir:

- informasiya proseslərinin mahiyyətinin anlaşılması ilə bağlı, idarəetmədə və müxtəlif növ proseslərdə informasiya əsaslarının tətbiqi ilə bağlı suallar;
- informasiyanın ötürülməsinin, informasiya kanalları haqqında məsələlərin, ötürülən informasiyaların həcmi bərdə təsəvvürləri əhatə edən suallar (şərti olaraq “informasiya prosesləri xətti”);
 - məlumatın təqdim edilmə yolları (şərti olaraq “informasiya prosesləri xətti”);
 - problemin həlli üçün icraçının seçimi və onun xüsusiyyətlərinin təhlili ilə bağlı suallar;
 - qarşıya qoyulmuş məsələnin həllində onun gücü və istifadə səmərəliliyi (bunu xətti şərti olaraq “icraçı xətti” adlandırmaq);
 - formal metod üsulu ilə bağlı, real obyektlərin və hadisələrin kompüterdə modelləşdirməsi ilə bağlı, kompüterdə müxtəlif eksperimentlərin aparılması ilə bağlı suallar (şərti olaraq “formal metod və simulyasiya xətti”);
 - kompüterdə problemlərin həlli mərhələləri, müxtəlif növ proqram təminatlarından istifadə, kompüterdən istifadə etməklə müasir informasiya texnologiyaları haqqında təsəvvürlər (şərti olaraq “informasiya texnologiyaları xətti”).

Təlim materialının məzmununun öyrənilməsi şagirdlərə aşağıdakı imkanları verir:

- informasiya proseslərinin məzmunu, informasiya sistemlərinin əsas elementlərinin məzmunu və tərkibi, əks əlaqə funksiyası, informasiya sistemlərinin qurulmasının ictimai quruluşu və müxtəlif təbiətli sistemlərin çalışması haqqında rəy yürütmək;

- informasiya daşıyıcıları, informasiyanın ötürülməsi və əlaqə vasitələri haqqında bilgiler əldə etmək;
- ötürülən informasiyanın ölçülməsi, onun ədədi sayı barədə məlumatların əldə edilməsi (bit, bayt, kilobayt, və s.).

Bu zaman şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinə aşağıdakı tələblər qoyulur:

- insan həyatında, canlı təbiətdə, cəmiyyətdə, texnikada informasiyaların ötürülməsinə, saxlanılmasına, emalına aid misalların gətirilməsi;
- informasiya sistemləri, onların təbiətindən asılı olmayaraq bu sistemlərin idarəetmə orqanlarının quruluşu və çalışma prinsipləri barəsində anlayışlara malik olmaq;
- qapalı və açıq nəzarət sistemləri, onlarla əks əlaqə haqqında anlayışa malik olmaq;
- informasiyanın miqdarı, onun ölçüsü barəsində anlayışlara malik olmaq.

Təlim materiallarının öyrənilməsi şagirdlərə imkan verir ki:

- kompüter dilinin informasiya təqdim etmək dili kimi qəbul etsinlər;
- ikili formada məlumatın təqdim olunması ilə tanış olsunlar, onun xüsusiyyətləri və üstünlüklərini qavrasınlar;
- ədədi dəyər növləri haqqında məlumatı əldə etsinlər;
- komputerdə informasiya və komandalara verilməsi ilə tanış olsunlar.

Standartların vacibliyi həmçinin onunla bağlıdır ki, təhsil alanlar onlara lazım olan tədris materiallarını asanlıqla tapa bilmirlər, kurs müəllifləri üçün müxtəlif istehsalçıların alət vasitələrini (proqramları) və məzmunu birləşdirmək çətin olur. Həmçinin kurs administratorları hər biri yüzlərlə faydan ibarət olan kursların yerini bir idarəetmə sistemindən digərinə dəyişdirən zaman bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Təhsil materialının məzmunundakı icbari minimum Alqoritmik xətt üzrə təhsil materialının öyrənilməsi şagirdlərə imkan verir ki:

- alqoritm anlayışının mənasını bilsinlər (nümunələrin analizi vasitəsi ilə);
- alqoritm qurulmasının əsasını öyrənmək (təkrarlanma, şaxələnmə, üsullar),
- “alqoritm kitabxanası” haqqında təsəvvürə yiyələnmək, bu kitabxanadan daha mürəkkəb alqoritmlər qurmaq üçün istifadə etməyi bacarmaq;
- proqramlaşdırma dillərindən biri haqqında biliklərə yiyələnmək (VB), bu dildən istifadə etməklə sadə məsələlərin həlli üçün alqoritmlərin yazılışını mənimsəmək.
- kompüterin funksional əsasları haqqında, onun əsas və yardımçı bloklarının işləmə prinsiplərini anlamaq;
- komputerdə proqramların avtomatik icra prinsiplərini başa düşmək;
- kompüterin əsas proqram təminatının adını bilmək və onun haqqında ümumi təsəvvürlərə malik olmaq;
- EHM əsas tipləri və onların xüsusiyyətləri haqqında biliklərə malik olmaq;
- məlumat-hesablama texnikasının əsas inkişaf və onların proqram təminatı mərhələləri ilə tanış olmaq.

İnfomatika və digər fənlərin öyrənilməsində kompüterlərdən istifadə təlimin əyanliliyini artırır, mürəkkəb obyekt və proseslərin modelləşdirilməsinə, tədris materialının daha asan mənimsənilməsinə imkan yaradır, şagirdlərin müstəqil öyrənmə fəaliyyətini genişləndirir. İnsan fəaliyyətinin infomatika ilə bağlı sahəsi elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafının müəyyən edici amilinə çevrilmişdir. İnsanların zəruri informasiya ilə təmin olunması dərəcəsi çoxdandır ki, əmək məhsuldarlığının əsas artım amillərindən hesab olunur. Məhz bu səbəbdən şagirdlərin bilik səviyyəsinə bir çox tələblər qoyulur. Məsələn, bildirilir ki, şagirdlər formalizasiya metodunun mahiyyəti və modelləşdirmə metodu haqqında biliklərə malik olmalı, həmçinin sadə modelləri qurmağı bacarmaq və onları kompüter vasitəsi ilə öyrənməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Towards Knowledge Societies. UNESCO World Report, 2005.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün İnformatika fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (I-XI Sınıflər) Bakı, 2013.
3. И.Семакин, Л. Залогова, С. Русаков, Л. Шестакова. Информатика. Базовый курс. 5-6 классы. М.: Лаборатория Базовых знаний, 2001.
4. Mahmudzadə R. və b. İnformatika 5, dərslik, Bakı, 2016.
5. Mahmudzadə R. və b. İnformatika 5, müəllim üçün metodik vəsait, Bakı, 2013.
6. Mahmudzadə R. və b. İnformatika 6, dərslik, Bakı, 2016.
7. Mahmudzadə R. və b. İnformatika 6, müəllim üçün metodik vəsait, Bakı, 2013.

Р.Дж.Нагиева

Необходимость содержательных линий по информатике, мотивация и результаты обучения Резюме

Данная статья содержит необходимость содержательных линий информатики, основы и результаты их обучения. Основные содержательные линии курса охватывают следующие группы вопросов:

- вопросы, связанные с пониманием сущности информационных процессов, информационными основами процессов управления;
- вопросы, охватывающие представления о передаче информации, канале передачи информации, количестве информации (условно «линия информационных процессов»);
- способы представления информации (условно «линия представления информации»).

R.J.Nagiyeva

The Necessary Content of the Informatics Line, Motivation and Learning Outcomes Summary

This article contains the necessary contents of the informatics line, the basics and the results of their training. The main content lines of the course cover the following groups of questions:

- issues related to understanding the essence of information processes, information bases of management processes and systems of different nature;
- issues covering the information transfer, the information transfer channel, the amount of information (conditionally the "line of information processes");
- ways of presenting information (conditionally the "line of information").

Rəyçi: dos. Z.Ə.Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

N.B.QASIMOVA*E-mail: nqasimova750@gmail.com***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

GƏNCLƏRİN BİR ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞDIRILMASI*Açar sözlər: xarakter, formalaşma, gənclik, şəxsiyyət**Ключевые слова: характер, формирование, молодежь, личность**Key words: character, formation, the youth, personality*

Gənclik dövründə təlim fəaliyyəti bir sıra xüsusiyyətlərinə görə məktəb yaşının əvvəlki dövrlərindən fərqlənir. Bu dövrdə təlim fəaliyyəti həm məzmun, həm də formaca yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Təlim fəaliyyətinin məzmununa yeni anlayışlar sistemi daxil olur. Onlar özlərinin əhatəliyinə görə əvvəlkilərdən fərqlənir. Mücərrəd anlayışların miqdarı artır. Yeni fənlərin və bilik sahələrinin öyrənilməsi tələb olunur. Təlimin formasında da dəyişiklik baş verir. Tədris prosesində müasir texniki vasitələrdən istifadəyə geniş yer verilir. Bütün bunları mənimsəmək böyük yaşlı məktəblilərdən yüksək hazırlıq, nəzəri təfəkkürün inkişafını, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin təşəkkülünü tələb edir. Böyük yaşlı məktəblilər təlimin nə kimi həyatı əhəmiyyət daşıdığını dərk edirlər. Ona görə də məktəblilərdə təlimə münasibət əsaslı şəkildə dəyişilir. Bu dövrdə məktəblilərdə müxtəlif bilik sahələrinə seçici münasibət təzahür etməyə başlayır. Bu qrup məktəblilərin təlim fəaliyyəti onların əqli inkişafına əsaslı təsir göstərir. Bu məktəblilər təlim fəaliyyətinin subyekti kimi daxil olduqları spesifik sosial inkişaf şəraitinin təsiri altına düşürlər. Bu dövrdə təlim fəaliyyəti özünün keyfiyyəti, yeni məzmunu ilə fərqlənir. Tədris fənlərində nəzərdə tutulmuş biliklərə yiyələnmə zamanı şəxsi mənə əhəmiyyəti daşıyan daxili idrak motivləri ilə yanaşı geniş sosial və dar şəxsi xarici motivlər də özünü göstərir. Bunların içərisində nailiyyət, müvəffəqiyyət motivləri xüsusi yer tutur. Təlim fəaliyyətinin özü böyük məktəblilərin gələcək həyat planlarını həyata keçirmək vasitəsi olduğu üçün, təlim motivləri də öz quruluşuna görə keyfiyyətcə dəyişir. Təlimi biliklərə yiyələnməyə yönəlmiş fəaliyyət kimi bir sıra motivlərlə səciyyələndirmək olar, şagirdlərin əksəriyyəti üçün əsas daxili motiv kimi nəticəyə nail olmağa yönəlişlik təşkil edir.

Xarakter şəxsiyyətin gərçəkliyə münasibətini ifadə edib, fəaliyyət və rəftarla özünü göstərən mühüm fərdi xüsusiyyətlərin məcmusudur. Qədim zamanlardan başlayaraq xarakter problemi filosofların, şairlərin, həkimlərin, pedaqoqların diqqətinin cəlb etmiş, orta əsrlərdə, xüsusilə XVI-XVII əsrlərdə Monten, Labryuyer, Laroşfuk kimi mütəfəkkirlər müxtəlif insan tiplərini ustalıqla təsvir etmişlər. N.Tusin "Əxlaqi-Nasir" əsəri də insan xarakteri sahəsində incə müşahidələrlə zəngindir.

Bütün dövrlərdə başqa adamı tanımaq, onun xarakterini müəyyən etmək psixoloji məharətin əsas əlaməti hesab olunmuşdur. İnsanın xarici görünüşü, bədən və üzün xüsusiyyətləri, dərinin rəngi xarakteri müəyyən etmək üçün əsas ola bilməs. Çünki dərinin rəngi, üzün gözəlliyi xarakterlə əlqəsi olmayan xüsusiyyətdir. Adamı onun geyiminə, yerləşinə, danışığı ədasına, nəhayət, özü haqqında yürüdüüyü fikirlərə əsasən xarakterizə etmək də eyni dərəcədə səhvdir. Deməli, adları əsas etibarilə fəaliyyət prosesində öyrənmək və bu zaman necə hərəkət etdiklərinə görə onlar haqqında fikir yürütmək lazımdır. Çünki şəxsiyyətin çox mühüm və mürəkkəb fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən biri olan xarakter ictimai fəaliyyət prosesində təzahür edib, təşəkkül tapır. Bununla yanaşı, insanın öz fəaliyyətinə necə münasibət bəslədiyi, onu necə icra etdiyini də öyrənmək çox vacibdir. İnsanın öz qarşısına hansı məqsədlər qoyması, onlara nail olmaq üçün zəruri olan fəaliyyətin necə yerinə yetirilməsi şəxsiyyəti xarakterizə etmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Xarakter insanın ən başlıca fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biridir. Temperament və qabiliyyətdən fərqli olaraq xarakterdən danışanda insan davranış və rəftarında özünü göstərən xüsusiyyətlərə diqqət yetiririk. Biz xarakter deyəndə bu xüsusiyyətlərin məcmusunu nəzərdə tuturuq. Xarakter anlayışına insanın hər bir xüsusiyyəti daxil edilmir. Əgər hər hansı bir adam ömründə bir dəfə xeyirxahlıq etmişdirsə, buna xarakter əlaməti demək olmaz. Xeyirxahlıq yalnız davamlı xüsusiyyət kimi özünü göstərəndə xarakter əlamətinə çevrilir. Biz hər hansı bir adamın xarakterini bildikdə onun müəyyən bir cisim və hadisəyə necə münasibət bəsləyəcəyini, müəyyən vəziyyət və şəraitdə necə hərəkət edəcəyini, ondan nə gözlədiyimizi əsas etibarilə əvvəlcədən deyə bilərik.

Xarakter fəaliyyət və ünsiyyət prosesində əmələ gəlir. Onun formalaşması müxtəlif sosial qruplarda insan münasibətlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, iki uşaq təsəvvür edək. Onlardan biri küsəyən, digəri isə səmimi və ünsiyyətlidir. Onların böyüdüüyü ailədə ata-ana, ana-uşaqlar, bacı-qardaş və s. münasibətlərin xarakterinə diqqət yetirək. Məlum olacaq ki, birinci ailədə ata-ana münasibətləri, küsəyənlik və s. əsasda uşaqlarda müvafiq xarakter əlaməti formalaşır. İkinci ailədə isə ata-ana münasibətləri səmimi xarakter daşıyır və uşaqlarda da bu xarakter əlaməti formalaşır. İki ailə münasibətlərində çıxardığımız nəticədə bütün uşaqlara eyni dərəcədə aid etmək olmaz. Uşağın küsəyən olub-olmaması onun ailə münasibətlərində tutduğu mövqedən, həmin münasibətləri necə başa düşməsindən, hansı keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirməsindən, küsəynliyi mənfi və s. asılıdır.

Xarakter şəxsiyyətin dünyagörüşü və əqidəsindən bilavasitə asılıdır. Psixologiyada bu asılılığı ifadə etmək üçün münasibət anlayışından istifadə edirlər. İnsanın psixi həyatının bütün cəhətləri bu və ya digər dərəcədə onun münasibətləri ilə bağlıdır. Xarakter əlamətləri də bu zəmində formalaşır və inkişaf edir. İnsanın münasibətləri öz əksini onun xarakter əlamətlərində tapır. Xarakterin özü formalaşdıqdan sonra davranışın təsiri təhrik vasitəsinə çevrilir. İnsan bəzən öz xarakterindən narazı qalsa da, hətta münaqişə şəraitinə düşsə belə, başqa cür hərəkət edə bilir. Onlar bu cəhəti aydın başa düşür “xarakterim belədir” deyərək, özlərinə haqq qazandırırırlar.

1920-1950-ci illərdə Azərbaycanda psixologiya üzrə tədqiqatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, şəxsiyyət psixologiyasına aid müəyyən işlər görülmüş, məqalələr yazılmışdır. Lakin experimental xarakter daşıyan müəyyən bir dissertasiyanın, kitabın və başqa elmi-kütləvi əsərlərin yazılıb nəşr olunmasına rast gəlmədik. Şəxsiyyət psixologiyasına diqqət 1950-ci illərdə başlayaraq daha da artmışdır.

1960-cı illərdən başlayaraq Ə.Ə.Əlizadə şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixologiyasını ardıcıl tədqiq etməyə başladı.

Birinci kitabda “Tələbə gənclərin ictimai fəallığı, onun məzmunu, meyarı, səviyyələri və amilləri”, “Özünüdərkətmə və özünüqiymətləndirmənin tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasında mövqeyi” (C.Təhmasib, səh. 54), “Şəxsiyyətlərarası münasibətlər amilin tələbələrdə təfəkkür müstəqilliyinin təzahürünə təsirin öyrənilməsinə dair” (R. Cavadov, səh.84), “Tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasının genetik kökləri” (S.Bəbirova, səh. 133) və başqa məqalələr verilmişdir.

Şəxsiyyətin mühüm psixoloji keyfiyyətlərindən biri də özünüdərkətmə və özünüqiymətləndirmədir. İnsan özünüdərkətmədən, özünü düzgün qiymətləndirmədən şəxsiyyətə çevrilə bilməz. İnsan özünü və ya başqalarını qavradıqca, özünü onlara müqayisə edir, özünə kənardan nəzər salır, özünü təhlil edir.

Kollektiv daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlər düzgün təşkil ediləndə orada şəxsiyyətin formalaşması, intellektual fəaliyyətinin səmərəli təşkili də istənilən səviyyədə olur. Münasibətlərin düzgün qurulması şəxsiyyətin müstəqil düşüncə qabiliyyətini artırır, onları fəallaşdırır. Bu problem də haqqında danışdığımız məcmüədə şərh edilir, tələbələrin təfəkkür müstəqilliyinin inkişafına qarşılıqlı münasibətlərin yeri göstərilir. Məsələnə ətraflı təhlil etmək üçün müəllif tələbə qruplarında tədqiqat aparmış, münasibətlər sistemi müxtəlif olan tələbə qruplarında təfəkkür müstəqilliyinin fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Müəllifin

gəldiyi qənaət budur ki, “şəxsiyyətlərarası münasibətləri yüksək səviyyədə olan hər bir qrup birgə fikri fəaliyyətin səmərəliliyi və təfəkkür müstəqilliyinin təzahürü üçün əlverişli potensial imkana malikdir”.

Mövzunun aktuallığı. *Gənclik dövründə təlim fəaliyyəti bir sıra xüsusiyyətlərinə görə məktəb yaşının əvvəlki dövrlərindən fərqlənir. Xarakter fəaliyyət və ünsiyyət prosesində əmələ gəlir. Onun formalaşması müxtəlif sosial qruplarda insan münasibətlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.*

Elmi yeniliyi. *Məqalədə gənclərin xarakterinin formalaşmasına şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təsiri ön plana çəkilmişdir.*

Praktik əhəmiyyəti. *Gənclərin həyatda düzgün mövqe tutması, xeyirxah xarakterə malik olması və bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün məqalənin praktik nəticələrinə istinad oluna bilər.*

Gənclik dövründə təlim fəaliyyəti bir sıra xüsusiyyətlərinə görə məktəb yaşının əvvəlki dövrlərindən fərqlənir. Bütün dövrlərdə başqa adamı tanımaq, onun xarakterini müəyyən etmək psixoloji məharətin əsas əlaməti hesab olunmuşdur. Xarakter şəxsiyyətin gerçəkliyə münasibətini ifadə edib, fəaliyyət və rəftarına özünü göstərən mühüm fərdi xüsusiyyətlərin məcmusudur.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
2. Seyidov S. Psixologiya Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün. Bakı, 2007.
3. Petrovski. Ümumi psixologiya. 2009.
4. Bayramov S. Tələbələrin idrak fəaliyyəti və şəxsiyyətinin təşəkkülü. Bakı, 1981.

Н.Б.Гасымова

Формирование молодежи как личности

Резюме

Учебная деятельность юношеского периода отличается от предыдущих этапов. Определение их характера считалось основной особенностью психологического мастерства. Характер является совокупностью значимых индивидуальных особенностей, проявляющихся в деятельности и отношениях личности.

N.B.Gasimova

Formation of Youth as a Person

Summary

Adolescence differs from previous periods of features training activities. During all periods to know other people, to define their character, it was considered the main feature of the psychological skills. The character is a combination of significant individual differences, which manifested in the activities and relationships of the person who helps the individual relationship to reality.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. B.Ə.Cabbarlı,
ped.f.d., dos. Ə.X.Ramazanov*

Redaksiyaya daxil olub: 17.03.2017

Q.QƏHRƏMANOVA*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru**E-mail: asil_zade@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

CİNSİN YENİ PSIXOLOGİYASINA KONSEPTUAL YANAŞMALAR**Açar sözlər:** *gender mahiyyəti, gender fərqləri, natamamlıq kompleksi, cinsi fəaliyyət, cinsi rollar***Ключевые слова:** *гендерная сущность, половое различие, комплекс неполноценности, гендерная деятельность, половая роль***Key words:** *gender entity, sex differences, gender activity, sex role*

80-ci illər keçid dövrü kimi ancaq qadın problematikasının təhlili və kompleks gender tədqiqatlarında kişilərin konstataşiyasının təsdiq edilməsi ilə xarakterizə olunurdu. “Qadın” tədqiqatları tədricən genderyönümlü oldu, bu kontinuumda cəmiyyət, mədəniyyət, qarşılıqlı münasibətlərə gender prizması vasitəsilə baxılırdı. Qadın amilinin təhlili və nəzərdən keçirilməsi aksentlərinin qarışması və kişi üstünlüyünün təsdiq edilməsi təhlili odur ki, gender konstruksiyalaşır, yenidən yaranır, bütün sosial proseslərdə iştirak edir və bu kişilərə və qadınlara təsir edir (1,75). “Cinsin yeni psixologiyasının” bərpasına üç fundamental tədqiqat, cinsin ənənəvi nəzəriyyəsinin inkar edən konseptual yanaşmalar səbəb oldu. Bu cinsi fərqlərin psixoloji təhlilinə həsr edilən K.Ceklin və E. Makkobinin işləri, sosiallaşma səmərəliliyinin qüdrətini göstərən A. Erhardın və E.Makkobinin tədqiqatları, maskulinliyin və feminliyin ənənəvi psixologiyasının qarşıdurma tendensiyasının yararsızlığını göstərən C. Bemın androgeniya konsepsiyası idi. 1990-cı illərdən başlayaraq, gender psixologiyasının güclü inkişafı baş verir: empirik faktların nəzəri dərk edilməsi, kross-mədəni tədqiqatlar, spesifik gender metodunun yaranması (2.21). Bizim ölkədə də gender psixologiyasına maraq artmaqdadır.

1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin başlanğıcında ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə gender tədqiqatları inkişaf etməyə başlayır. Onların fenomenoloji təşəkkülü birinci ilk feminist qrupların, müstəqil qadın təşkilatlarının yaranması ilə, eləcə də bu problemə həsr olunmuş ilk nəşrlər və gender problematikasi üzrə məqalələrin tərcüməsinin yaranması ilə bağlıdır. Ölkəmizdə gender tədqiqatlarının inkişaf səbəblərinin iki mövqeyi mövcuddur: birinciyə əsasən, gender tədqiqatlarının təzahürü cəmiyyətdə qadınların statusunu və vəziyyətini dəyişən ölkədə ictimai və iqtisadi münasibətlərin kordinal yenidənqurması isə şərtləndirilir; ikinci nöqtəyi-nəzərə əsasən, yeni alternativ konsepsiyaların və nəzəri istiqamətlənmənin yaranması və formalaşmasına səbəb olan, həm də elmdə andromərkəzi yanaşmaların tənqidi imkanları ilə, ölkə ictimai elmlər diyarında mövcud dəyişiklərin zəruriliyi ilə bağlıdır (3, 74). Rusiyada gender psixologiyasının yaranmasında geniş xidmətlər Leninqrad-Peterburq məktəbinin psixoloqu B.Q.Ananyevə məxsusdur. Cinsi diformizm prinsipi psixoloji tədqiqatlar prinsipinin əsasını qoyan postsovet məkanın alimi tərəfindən elan edilmişdir. B.Q. Ananyev bu tədqiqatları təkcə təşkil etmirdi, onlara həm də dərin nəzəri qiymət verirdi. Onun tədqiqatlarında qadınlar və kişilərin qlobal fərqləri ayırd edilmişdir: qadın orqanizmi və psixikasının stabilliyi, qadınların xüsusiyyəti və kişilərin orijinallığı. Cinsi diformizm filogenezin, ontogenezin və sosiogenezin ümumi prinsipi kimi araşdırılmağa başlandı. Eksperimental faktların çoxluğuna baxmayaraq, bu günə qədər xarici gender psixologiyasında bu səviyyədə nəzəri ümumiləşmə işi mövcud deyildir. Son illər xarici psixologiyada gender tədqiqatları probleminə maraq artdı:

- uşaqların cinsi böyümə inkişafının xüsusiyyətlərini determinasiya edən faktların öyrənilməsi üzrə işlər yarandı. D.İ. İsayevin, V.Y. Kaqanın (*), T.M. Pankratova, N.P. Fetiskin,

A.A.Cekalina, T.İ. Yuferova və b. - müasir qadının sosial və peşəkar xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirən işlər Y.Y. Alyoşina, A.S. Voloviç, T.V. Bendas, M.V. Burakova, O.A. Qavrilita, S.İ. Yorina, Y.A. Poletayev, Y.Y. Korneyeva, D.S. Jilkin, A.A.Cekalina və b. kross – mədəni gender tədqiqatlarına əsasən O.V. Mitina, V.F. Petrenko və b. mənəvi - əxlaqi dillema anlayışlarının gender xüsusiyyətlərinə əsasən V.V. Znakov və b. - kişilərin gender sosiallaşması xüsusiyyətlərinə görə, Y.Y. Alyoşina, A.S.Volovic, D.V.Vorontsov, V.V. Kozlov, İ.S. Kon və b. liderliyin gender xüsusiyyətlərinə əsasən, T.V.Bendas və b. - dəyərlərin gender xüsusiyyətlərinə görə, M.R. Miniqaniyeva (*),və b.-gender tədqiqatlarının metodologiyası məsələlərinin müzakirəsinə görə, T.V. Bendas, V.V. Znakov, D.Kandioti, İ.S. Kletsina, V.A. Labunskaya, L. P. Popova və b.-gender tədqiqat metodikalarının adaptasiyası və aprobaşiyası üzrə O.Q. Lopuxova, İ.M. Romanova və b. - təhsil sistemində gender yanaşmanın həyata keçirilməsi, İ.S. Kletsina və b. Məsələn, S.İ. Yorinanın rəhbərliyi altında, müasir cəmiyyətdə kişi və qadınların davranış xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verən işlər aparılmışdır. Siyasi aksiyalarda kişi və qadının davranış xüsusiyyətləri öyrənilmiş, siyasi həyatda kişilərin qadınlardan daha yüksək olduğu sübut edilmişdir. Buna görə qadınlar uşaqlara qayğı, işsizlik, aztəminatlılıq kimi məsələləri mühüm hesab edirlər və onların həllində iştirak etməyə hazırdırlar [4.250]. Müəyyən edilmişdir ki, qadınların elmi fəaliyyətlə məşğul olmasının başlıca motivasiya amillərindən biri işə maraq və bunu özündə təzahür etdirmək istəyidir.

O.A. Voronina özünün gender tədqiqatlarında nəzərə aldığı rolları, normaları, dəyərləri, xarakterik əlamətləri sosiallaşma əmək bölgüsü, mədəni dəyərlər və simvollar vasitəsilə ənənəvi gender assimetriyasını və hakimiyyət iyerarxiyasını qurmaq üçün cəmiyyət kişilərə və qadınlara qəbul olunmuş göstərişlər verir. T.A. Klimenkova “Qadın, mədəniyyət fenomeni kimi. Russiyadan baxışlar” işlərində göstərir ki, cinsi münasibətlərin bu və ya başqa mühitinin daxilində yerləşən təbii və adəti fərqlər fəsadı arasında müxtəlif səviyyəli və bioid mövqedən olmayan başqa sistem gizlənilir. T.V. Bendasın monoqrafiyalarında liderliyin gender psixologiyası yeni elmi istiqamətlənmənin əsası və nəzəri, empirik şərtlərin təhlili verilmişdir. Monoqrafiyada liderliyin öyrənilməsində gender mədəni yanaşma kimi araşdırılır, rus və kazax mədəniyyəti nümayəndələrinin liderinin yaş həddi və cins amilinin mühümlüyünün müqayisəsi həyata keçirilir. İ.S. Kletsinanın monoqrafiyası nəzəri və empirik təsəvvürlərin təhlilinə və gender münasibətlərinin psixoloji əsaslarına həsr edilmişdir. Gender münasibətlərinə sosial reallığın müxtəlif səviyyələrində baxılmışdır, cinslərarası qarşılıqlı təsir modeli təqdim edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanda məlumatların interpretasiyası üçün aydınlaşdırıcı model kimi uğurla istifadə edilən androginiya konsepsiyası (S.Bem, D.Spens), əxlaqi inkişafın cinsi fərqləri (K.Qilliqan), uğur qorxusu (M.Horner), eləcə də genderin sosial konstruktivləşmə nəzəriyyəsi (P.Berqer, T.Lukman), gender sxeminin (D.Hamilton, S.Taylor, C.Kroker, S.Bem), gender identikliyinə (Z.Freyd, Y.Makkobi, K.Cekmin), gender konfliktinin (E.Qiddens) konsepsiyaları mövcuddur. Verilmiş konsepsiyalar və nəzəriyyələr bir-biri ilə uzlaşır və bir-birini tamamlayır. Bunun səbəbləri çoxdur. Bizim fikrimizcə, onlardan birinci konseptual vəziyyətin avtomatik ötürülməsidir. Daha bir səbəb gender cəmiyyətinin könüllü özünü-təcrididir, “psixoloji konfortun homososial cəmiyyət və monolist mentalitetin hiss edilməsinin zəruriliyidir”. Bütün bunlar tədqiqat standartlarının aşağı düşməsinə və tədqiqatçılar cəmiyyəti çərçivəsində elmi müzakirələrin olmasına gətirib çıxarır. Təcrübələr çərçivəsində aşkarlanmış gender fərqlərinin interpretasiyası onun refleksləşməmiş seksizmlə müşayiət olunur. Ehtimal olunur ki, ölkə gender tədqiqatlarının hələ hazırlanmamış xüsusi predmet ilə şərtləndirilməməsi səbəb olmuşdur (onun sərhədləri formalaşmağa davam edir). Gender münasibətlərinin müzakirəsinə müxtəlif sosial elmlər daxildir: tarix, psixologiya, kulturologiya, antropologiya, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq, lingvistik, fəlsəfə. Beləliklə demək olar ki, Rusiya gender tədqiqatları marginalılıqdan intizamlılığa qədər mürəkkəb yol keçmişdir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə əsaslandırılmış məsələlər praktik əhəmiyyətə malik olduğu kimi, elmi cəhətdən də əsaslandırılıb. Problemin təhlili və həlli yolları məqalənin elmi yükünü artırır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalə praktik psixoloq və müəllimlər üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Problemin aktuallığı: Məqalədə vurğulanan məsələlər aktuallığı ilə diqqət çəkir və araşdırılması gərəkən mövzulardandır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca gender tədqiqatları. Bakı, 2002.
2. Quluzadə Z. Azərbaycanca gender maarifinə dair // Gendersünaslıq, 2000, № 4.
3. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı, 2007.
4. Ёрина, СИ., Полетаев Ю.А. Интерес к политике и проблемам потенциального избирателя // Социальные трансформации и положение женщины в России: Материалы международной научной конференции. Иваново, 1995.
5. Знаков В.В. Половые, гендерные и личностные различия в понимании моральной дилеммы // Психологический журнал, 2004, т. 25, № 1.

Г.Гахраманова

Концептуальный подход к новой половой психологии

Резюме

В рамках данной статьи, рассматривающей гендерные особенности, наибольшие возможности для решения данной психологической проблемы представляет первый подход, согласно которому гендер понимается как специфический набор культурных характеристик, определяющих нормы поведения и позиций, ассоциирующихся в обществе как мужские и женские.

G.Gahramanova

The Conceptual Approach to the New Sexual Psychology

Summary

As a part of our research addresses gender-singularity of intrapersonal conflicts, the greatest opportunity to address the psychological problems is the first approach, according to which gender is understood as a specific set of cultural characteristics that define norms of behavior and attitudes associated in society as male and female.

*Rəyçilər: psixol.e.d., prof. R.İ.Əliyev,
ped.f.d. S.Q.Həsənlı*

Redaksiyaya daxil olub: 04.04.2017

D.Q.QULİYEV

professor

E-mail: mr.quliyev.d@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

G.M.ASLANLI

E-mail: g.aslanli-85@mail.ru

AMEA-nın Tarix İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

S.K.SADIQOV

E-mail: sadigsadigovofficial@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

YENİYETMƏLƏRİN FİZİKİ İNKİŞAFININ FORMALAŞDIRILMASINDA MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: məktəbdənkənar təhsil, uşaq və yeniyetmə, fiziki tərbiyə, uşaq idman məktəbləri

Ключевые слова: внеклассное образование, ребенок и подросток, физическое воспитание, детские спортивные школы

Key words: extracurricular education, child and teenager, physical training, children's sport schools

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemindəki məktəbdənkənar müəssisə haqqında nümunəvi əsasnamədə göstərilir ki, məktəbdənkənar müəssisə təhsil sisteminin tərkib hissəsi olub uşaqların, yeniyetmələrin, gənclərin mənəvi və fiziki inkişafını, onların müxtəlif yaradıcılıq tələbatını təmin etmək üçün təsis edilir. Bir və çoxprofilli məktəbdənkənar müəssisələr hərtərəfli inkişaf üçün və asudə vaxtlarını düzgün müəyyənləşdirməkdə uşaq və yeniyetmələrə şərait yaradır. Məktəbdənkənar müəssisələrin əsas vəzifəsi uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyl və bacarıqlarının, intellektual səviyyəsi və yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların istirahətlərinin, asudə vaxtlarının, əyləncələrinin mənalı təşkilidir.

Fiziki tərbiyə sahəsində məktəbdənkənar işlər də çoxcəhətli və rəngarəngdir. Bu işləri uşaq idman məktəbləri, uşaq turist stansiyaları, mədəniyyət və istirahət parkları, idman bazaları, könüllü idman təşkilatları, MKİS işçiləri və başqa müəssisə və təşkilatlar təşkil edir.

Məktəbdənkənar təhsil uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyl və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişli şərait yaradır, onların istirahətinin, asudə vaxtlarının mənalı təşkilini təmin edir.

Hər gün yenilənən müasir informasiya cəmiyyətinin tələbləri davamlı və fasiləsiz təhsilin təmin olunması, eləcə də yeniyetmələrin sosiallaşması və fərdi inkişafını təmin edə bilmək zərurəti mövcud təhsil sahələrinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaradır: "Müasir cəmiyyətin, həmçinin müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyası uşaqlara, yeniyetmələrə, eləcə də gənclərə daha sərbəst seçim və azad qərar qəbul etmə imkanları tanıdır. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri bu işdə onların maraqlarını əks etdirən bir platformaya çevrilib. Məktəbdənkənar fəaliyyət, məktəbdənkənar təhsil onların müxtəlif

yaradıcı qabiliyyətlərinin, şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxarıb inkişaf etdirməsində, peşə seçimi zamanı doğru qərar verə bilməsində həm fərd, həm vətəndaş kimi cəmiyyətdə və həyatda yerini tapa bilməsində birbaşa rol oynayır. Uşaq və yeniyetmələrin öz maraq dairəsini tapıb məktəbdə aldığı təhsillə paralel bu sahəni də inkişaf etdirə bilməsi fasiləsiz təhsili təmin edərək həm uşağın dərstdən sonrakı zamanını daha faydalı edir, həm də gələcək həyat təminatı üçün yatırım rolunu oynayır və bunun üçün də biz məktəbdənkənar fəaliyyətin təşkili şöbəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"na uyğun olaraq, Təhsil Nazirliyi tərəfindən məktəbdənkənar müəssisələrimizin fəaliyyətini daha genişləndirmək və müasir standartlara uyğun olması üçün artıq bir çox yenilik və islahatlara başlamışıq". (12)

Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə könüllülük əsasında qurulur, ailə, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, yaradıcılıq birlikləri, cəmiyyətlər, fondlar, əmək kollektivləri ilə birlikdə, həmçinin ayrı-ayrı vətəndaşların köməyi ilə aparılır. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinə aşağıdakılar daxildir: uşaq-gənc yaradıcılıq sarayları, evləri, klublar, bədii, estetik, texniki, ekoloji, turizm və diyarşünaslıq yönümlü mərkəzlər, uşaq-gənclər idman və şahmat məktəbləri və s. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində məşğul olan uşaqlar, şagirdlər, tələbələr məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin xidmətlərindən pulsuz və güzəştə istifadə edirlər. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində işin məzmun və formalarını həmin müəssisələrin şuraları müəyyən edir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: dərnek məşğələləri, Mədəni-kütləvi tədbirlərin, müsabiqələrin, idman yarışlarının keçirilməsi, təlimati-metodiki işlər.

Respublikada 63 Texniki Yaradıcılıq Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərin 5 141 qrupunda 66 909 uşaq məşğul olur və 2 157 pedaqoji işçi çalışır.

Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində əsasən «İbtidai texniki modelçilik», «Radioelektronika», «Elektrotexnika», «Bacarıqlı əllər», «İnformatika», «Texniki estetika», «Əyləncəli fizika», «Texniki ekologiya», «Gənc konstruktör», «Gəmi», «Avto», «Raket», «Təyyarə» modelçiliyi, «Robot texnikası», «Kimya - texnologiya» və s. adlarda dərnekələr fəaliyyət göstərir.

Respublikada mövcud olan 5 Məktəbdənkənar tərbiyə işi mərkəzinin 477 qrupunda 6 472 uşaq məşğul olur və 195 pedaqoji işçi çalışır. Bu mərkəzlərdə əsasən «Bədii qiraət», «Debat» klubu», «Rəsm studiyası», «Uşaq parlamenti», «İnformatika», «Elektrotexnika», «Kimya texnologiya», «Tarix-diyarşünaslıq», «Fortepiano», «Texniki estetika» və s. dərnekələr təşkil olunur. (9)

Respublikamızda 10 Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərin 797 qrupunda 10 835 şagird məşğul olur və 310 pedaqoji işçi çalışır. Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzləri öz işini əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurur: Bizim irs, incəsənət aləmində, Azərbaycan beynəlxalq aləmdə, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə, Azərbaycanın tikintiləri üzrə yürüslərdə, təbiətin sirlərinə doğru, kütləvilikdən turizm ustalığınadək.

Mərkəzlər nəinki uşaqlarla iş aparır, həmçinin metodiki tövsiyələr işləyib hazırlayır, şəhər, rayon təhsil şöbələrinə, təhsil müəssisələrinə əməli köməklik göstərir. Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzləri respublikamızın tarixini, flora və faunasını, mədəniyyət abidələrini şagird və tələbələrə tanımaq, onlara sevdirmək məqsədilə ekskursiya, yürüş və gəzintilər təşkil edir, şagirdlərə milli dəyərlərimizin qorunması, torpağa sevgi, vətənə məhəbbət hissini aşılamaq istiqamətində mütəmadi iş aparır.

Təhsil Nazirliyi sistemində 157 uşaq-gənclər idman və şahmat məktəbi mövcuddur. Məktəblər uşaq və gənclər arasında yarışlar keçirir, respublika və beynəlxalq səviyyəli yarışlarda iştirak edir. UGİM-lərdə 27 idman növü inkişaf etdirilir. Onlardan 20-si Olimpiya idman (atletika, ağır atletika, akrobatika, boks, badminton, baydarka və kanoe, basketbol,

bədii gimnastika, idman gimnastikası, üzgüçülük, velosiped idmanı, voleybol, futbol, həndbol, otüstü xokkey, qılıncoynatma, sərbəst güləş, yunan-roma güləşi, cüdo, sambo, taekvando, karate, kikkboxing, stolüstü tennis, tennis, şahmat, dama) növüdür. İdmanın bu növləri üzrə 4 477 nəfər məşqçi-müəllim işləyir. Onlardan 766 nəfəri qadın, 30 nəfəri «Əməkdar müəllim», 37 nəfəri yüksək, 329 nəfəri I, 160 nəfəri II kateqoriyalı məşqçilərdir. Qeyd olunan 27 idman növü üzrə 7 856 qrupda 97 477 nəfər uşaq və gənc idmanla məşğul olur. Onlardan 16 990 nəfəri qızlardır. İdman məktəblərinin mövcud idman bölmələrində yüksək nəticələr əldə edilməsinə görə həmin məktəblərə 4 il müddətinə (Olimpiya Oyunları dövrü) İxtisaslaşdırılmış Olimpiya Ehtiyatları Uşaq-Gənclər İdman Məktəbi statusu verilir. Hazırda 10 ixtisaslaşdırılmış olimpiya ehtiyatları uşaq-gənclər idman məktəbi fəaliyyət göstərir. Bu idman məktəblərində işləyən məşqçi-müəllimlərdən 12 nəfəri müxtəlif idman növləri üzrə respublika yığma komandalarının məşqçiləridir. (4)

İdman məktəblərində 2 693 nəfər məşqçi-müəllim işləyir. Onlardan 2 393 nəfəri ixtisaslı kadrlardır. Məktəblərdə 5 068 qrupda 63 484 nəfər idmanla məşğul olur. Onlardan 5 571 nəfəri qızlardır. Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən uşaq-gənclər idman məktəblərinin (Uşaq-Gənclər İdman Məktəbləri-93, Onlardan: Kompleks Uşaq-Gənclər İdman Məktəbi-63) əsas vəzifəsi sağlam, fiziki cəhətdən inkişaf etmiş gənc nəsil yetişdirməkdən və respublika yığma komandalarına layiqli ehtiyat qüvvələr hazırlamaqdan ibarətdir. (5)

Yalnız son bir ildə idman məktəblərində 1 653 nəfər I dərəcəli idmançı, 15 nəfər idman ustası hazırlanıb. Son 10 ildə idman məktəblərinin yetirmələri respublika, Avropa, dünya birinciliyi və çempionatlarında, Yay Olimpiya Oyunlarında ölkəmizi layiqincə təmsil edərək yüksək nəticələr əldə ediblər.

Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən idman məktəbləri arasında uşaq-gənclər şahmat məktəbləri xüsusi yer tutur. Bu məktəblərin (Uşaq-gənclər şahmat məktəbləri-66, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış olimpiya ehtiyatları uşaq-gənclər şahmat məktəbi-3) yaradılmasının əsası ötən əsrin 70-ci illərinin sonu, 80-ci illərinin əvvəlində ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. 1998-ci ildə ümummilli liderimizin Azərbaycanın dörd uşaq şahmatçısını-Teymur Rəcəbovu, Vüqar Həşimovu, Qədir Hüseynovu və Rauf Məmmədovu qəbul etməsi, onlara maddi yardım göstərilməsi və uşaq şahmatının inkişafı haqqında sərəncam imzalaması respublikamızda şahmatın inkişafına həlledici təsir göstərib.

Şahmat məktəblərində 2 788 qrupda 33 993 nəfər şahmatla məşğul olur. Onlardan 11 419 nəfəri qızlardır. Bu məktəblərdə 1 684 nəfər məşqçi-müəllim işləyir. Onlardan 471 nəfəri qadın, 1 nəfər yüksək, 45 nəfər I, 48 nəfər II kateqoriyalı məşqçilərdir. Son bir ildə 1 327 nəfər I dərəcəli şahmatçı, 20 nəfər idman ustalığına namizəd, 1 nəfər idman ustası hazırlanıb. (8)

2016-cı tədris ili ərzində məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində və idman məktəblərində Azərbaycan Respublikasında Futbolun inkişafına dair (2005-2015), Şahmatın inkişaf etdirilməsi haqqında (2008-2014), Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümü ilə əlaqədar məktəblilər arasında inşa və şahmat müsabiqəsi, idmanın 8 növü üzrə məktəblilərin XXVI Spartakiadası, "Cırtan" uşaq idman şənliyi, Azərbaycan Tennis Akademiyasında "Tütünsüz həyat" aksiyası keçirilmişdir.

Tədris ilinin ikinci yarımilində Təhsil Nazirliyinin həyata keçirdiyi "Hər kəsə bərabər imkanlar yaradaq" layihəsində könüllülük əsasında məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin və idman məktəblərinin dərnek rəhbərləri, məşqçi-müəllimlər həvəslə iştirak ediblər. Layihə çərçivəsində Bakının 14 internat məktəbində 1590 uşaq əhatə olunmaqla "Şahmat" və başqa idman növləri üzrə keçirilmişdi.

"Hazırda Azərbaycanda ümumilikdə 368 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. "Burada çoxlu sayda şagird və tələbələr məktəbdənkənar təhsillərini davam etdirir. Məktəbdənkənar müəssisələrin fəaliyyəti uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. Bunlar uşaq yaradıcılığı, texniki yaradıcılıq, ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik, gənc turistlər və diyarşünaslıq,

məktəbdənkənar tərbiyə işi mərkəzləri, uşaq-gənclər şahmat və uşaq-gənclər idman məktəbləri adı altında həm mərkəzlərdə həm də məktəblərdə müxtəlif adlarda minlərlə dərnək şəkildə fəaliyyət göstərir. Tipik uşaqlarla çalışan bu mərkəzlərdən əlavə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunması Estetik Tərbiyə üzrə Tədris-Metodiki mərkəzlərimiz, eləcə də təhsil alan gənclərin respublika bədii yaradıcılıq evi fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdə yüz minlərlə şagird və tələbə bacarıq və qabiliyyətlərinə öz arzularına uyğun şəkildə dərsləndirən zamanlarını səmərəli keçirirlər". Həmin müəssisələrə 332 120 şagird cəlb edilib. Onların təlim-tərbiyəsi ilə 11 751 pedaqoji işçi məşğul olur. Onlardan 162-si idman məktəblərinin payına düşür". Uşaq-Gənclər İdman məktəbləri (10 məktəbin ixtisaslaşdırılmış olimpiya ehtiyatları statusu var), 66-sı Uşaq-Gənclər Şahmat məktəbləri (4 məktəbin ixtisaslaşdırılmış olimpiya ehtiyatları statusu var), 1-i isə Uşaq-Gənclər Fiziki Hazırlıq klubudur. (7)

Hazırda (2016-cı il) İdman məktəblərində 29 idman növü üzrə bölmələr fəaliyyət göstərir: "İdman müəssisələrində ümumilikdə 5 515 qrup fəaliyyət göstərir. Qruplar üzrə məşğul olanların ümumi sayı 65 min nəfərdən artıqdır. Bütün idman müəssisələri üzrə ötən il ümumilikdə 2 850 medal (867 qızıl, 869 gümüş, 1114 bürünc) qazanılıb. Beynəlxalq turnir, birincilik, çempionat və s. yarışlarda 564 medal qazanılıb, onlardan 184-ü qızıl, 167-si gümüş, 213-ü bürüncdür. Respublika yarışlarında isə 2 286 medal, onlardan 683-ü qızıl, 702-si gümüş, 901-i bürünc olub".(6)

Hazırda məktəbdənkənar müəssisələrin köhnə tədris proqramının yenilənib müasir təhsil standartlarına uyğunlaşdırılması, müəssisələrdə həmçinin məktəblərdə yeni növde dərnəklərin açılması buraya yeni kadrların cəlb olunması məqsədəuyğundur.

Uşaqların maraq və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin üzə çıxarılmasında, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında və fiziki cəhətdən sağlam böyümələrində məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti danılmazdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeniyetmələrin fiziki inkişafının formalaşdırılmasında məktəbdənkənar tədbirlərin əhəmiyyəti haqqında elmin tarixi açılır, yeniyetmələrin fiziki inkişafının formalaşdırılmasına həsr olunan ilk elmi istiqamət araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirməklə yeniyetmələrin fiziki inkişafının formalaşdırılmasında məktəbdənkənar tədbirlərin əhəmiyyətinin müəyyənləşməsinə imkan yaranır, bədən tərbiyəsi və idman fənninin müasir elmi bilik sistemində yeri, elmi quruluşu və bütövlükdə elmi sistemi aydınlaşdırılır.

Tədqiqat prosesində belə **nəticəyə** gəlmək olar ki, yeniyetmələrin fiziki inkişafının formalaşdırılmasında məktəbdənkənar tədbirlərin əhəmiyyətinin problemi tədqiq olunur. Yeniyetmələrin fiziki inkişafının formalaşdırılmasında məktəbdənkənar tədbirlərin əhəmiyyətinə dair geniş faktoloji və analitik materiallar təhlil edilir. Belə materiallar yeniyetmələrin fiziki inkişafının formalaşdırılmasının genezisini (mənbə, törəmə, mənşə) açıqlayır.

Ədəbiyyat

1. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı,1989.
2. Dotçenko V.S.Uşaqlarla məktəbdən kənar iş. Bakı,1973.
3. Əhmədov H. M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962.
4. Hüseyznadə R.L. Qori Müəllimlər Seminariyasının naxçıvanlı məzunları. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2010. № 2.
5. <http://testlerim.org/senedler/>
6. http://525.az/site/?name=xeber&news_id=48395
7. <http://karabakhmedia.az/main/3854>
8. Quliyev D.Q. Yaşayış massivlərində yeniyetmə və gənclərin idman məşğələlərinin təşkili. Məktəbdə bədən tərbiyəsi jurnalı. Bakı, 1989, № 6, s.37-41.

9. Quliyev D.Q. Şagirdlərin fiziki tərbiyəsində məktəbin ailə ilə işi. Məktəbdə bədən tərbiyəsi jurnalı. Bakı, 1986, № 6, s.39-42.
10. Musayev İ.V.Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına fiziki tərbiyə prosesinin təsiri. Bakı: Maarif, 1993.
11. Məmmədov Q.K. Məktəb, müəllim və ailə. Bakı: 1962.
12. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2010.
13. Vəlixanlı İ., İsmxanov M. Məktəb, ailə və ictimaiyyət. Bakı, 1972.

Д.Г.Гулиев, Г.М.Асланлы, С.К.Садыгов

**Значение внеклассных мероприятий
в формировании физического развития подростков**

Резюме

В этой статье рассматриваются основные задачи внеклассных учреждений, создание благоприятных условий для развития интересов, склонностей и способностей, интеллектуального уровня и творческих способностей детей, подростков и молодежи, содержательная организация их отдыха, свободного времени, развлечения, детские спортивные школы, детские туристические станции, парки культуры и отдыха, спортивные базы, добровольные спортивные организации, внеклассное образование, развитие интересов, склонностей и способностей, интеллектуального уровня, творческих способностей детей, подростков и молодежи, благоприятное условие для физически здорового роста, значение внеклассных мероприятий в формировании физического развития подростков и другие проблемы.

D.G.Guliyev, G.M.Aslanli, S.K.Sadigov

**The Importance of Out-of-School Activities
in Physical Development Formation of the Youngsters**

Summary

The main tasks of out-of-school institutions, formation of favourable conditions for the development of interest, inclination and abilities, intellectual level and creativity of the children, youngsters and the youth, the pithy organization of their rest, leisure time and entertainment, information about children's sports schools, children's tourist stations, amusement parks, sports base, voluntary sports organizations, extracurricular education, the development of interest, inclination and abilities, intellectual levels and creativity of the children, youngsters and the youth, favourable condition for physically healthy growth, the importance of out-of-school activities in formation of physical development of teenagers and the other problems are stated in this article.

*Rəyçilər: ped.f.d., prof. Q.M.Cəfərov,
AzDBTİA-nın İdmanın təkmübarizlik növləri kafedrası
(17.03.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №18)).*

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

N.T.QULIYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

İCTİMAİ FƏALLIĞIN FORMALAŞMASINDA İCTİMAİ FƏALİYYƏTDƏN KƏNARDA QALAN TƏLƏBƏLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: ictimai fəallıq, fəaliyyət, kollektiv, tələbə şurası, komissiya.

Ключевые слова: общественной активности, деятельность, коллектив, студенческий совет, комиссия.

Key words: social activism, action, team, student council, commission.

Gənclər ittifaqı tələbələrin kütləvi, ictimai-siyasi təşkilatıdır və idarəetmənin səciyyəvi formasına malikdir. O, respublika və rayon (şəhər) gənclər təşkilatlarının rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərir. Ali təhsil müəssisələrində tələbə şurası isə tədris ocağının və müəllimlərin rəhbərliyi altında, Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi əsasnaməyə uyğun olaraq öz işini qurur.

Eksperimentə cəlb edilmiş ali məktəblər tələbələrdə ictimai fəallığın meydana gəlməsi, inkişafı və möhkəmlənməsi üçün özünüidarənin elə sistemini yaratmağa səy göstərirdilər ki, bu, istər eyni yaşlı, istərsə də müxtəlif yaşlı tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı ictimai fəallığın inkişafı üçün imkanlar açsın.

Psixologiya elmləri doktoru prof. R.İ. Əliyev ali məktəblər üçün «Psixologiya» dərslər vəsaitində yazır: «...Kollektivin təşəkkülü iki mühüm mərhələdən ibarətdir... Birinci mərhələdə emosional amillər daha cəlbədicidir. Bu dövrdə intensiv şəkildə psixoloji oriyentasiya gedir, pozitiv münasibətlər yaranır. İkinci mərhələdə isə kognitiv proseslər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə hər kəs yalnız potensial və ya real emosional ünsiyyət obyektidir, həm də müəyyən sosial norma və ustanovkaların daşıyıcısı kimi özünü təqdim edir» (1, s. 146).

Bu tipli özünüidarə komissiyaları yaradılarkən aşağıdakı ideya diqqət mərkəzində dayanırdı: «Fərdin, həqiqi mənəvi zənginliyi, onun bütövlükdə həqiqi münasibətlərinin zənginliyindən asılıdır»

A.S. Makarenko bu barədə göstərirdi: «Mən yalnız o kollektivi ən yaxşı kollektiv hesab edirəm ki, o, öz biliyini, vahidliyini, möhkəmliyini hiss etməklə bərabər eyni zamanda başa düşür ki, bu kollektiv sözü bir yerə yığıb toplanmış dostların məclisi deyil, ictimai bir hadisədir, müəyyən vəzifələri, borcu olan, müəyyən məsuliyyət daşıyan bir kollektiv, bir təşkilatdır» (2, s. 180).

Özünüidarə komissiyaları tələbələrdə ictimai fəallığın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı. Komissiyanın hər birinin işinə fərdi rəhbərliyi tələbə şurasının ayrı-ayrı üzvləri həyata keçirirdi. Müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən komissiyaların işinə rəhbərlik tələbələrdən birinə tapşırılırdı. Komissiyaların hər birinin tərkibinə müxtəlif kurslardan 13-16 tələbə daxil idi. Komissiyaların tərkibindəki fəallar gördükləri işlərə görə həm tabe olduqları müvafiq komissiya, həm də tələbə şurası, onun sədri qarşısında cavabdehlik daşıyırdı. Özünüidarə komissiyasının sədrləri isə ayda azı bir dəfə tələbə şurası qarşısında hesabat verirdi. Özünün aylıq bülletenini buraxan özünüidarə komissiyaları da vardı. Bülletəndə görülmüş faydalı işlərə dair məqalələr verilirdi.

Tələbə şurasının işində şüurlu və könüllü surətdə iştirak onlarda ictimai fəallıq üçün vacib olan bir çox keyfiyyətləri inkişaf etdirir. Fərdi iş zamanı müəllim-tələbə münasibətləri, adətən, rəsmi-işgüzar xarakterli olur. Lakin eyni zamanda tələbənin şəxsində bir şəxsiyyəti görmək kimi saf insani münasibətlər də az əhəmiyyətli deyil. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müəllim də xeyirxah, həssas, qayğıkeş, başa düşən insan olmalı, fəaliyyətini bu

istiqlamətdə qurmalıdır. Beləliklə, tələbələrə fərdi işdə rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlərin uzlaşdırılması fərdi işin müvəffəqiyyətinə imkan verən çox mühüm pedaqoji şərtidir.

Yaxşı oxuyan tələbəyə əlavə tapşırıq vermək lazımdırsa, zəif tələbəni də ruhlandırmaq, onun kiçik müvəffəqiyyətini də nəzərə çatdırmaq lazımdır. Qüsurlu davranışa malik tələbəyə də özünüdüzəltməsi üçün kömək göstərilməlidir. Ayrı-ayrı tədbirlərə, verilən tapşırıqlara etinasız yanaşan tələbəni isə bu tədbirin, ictimai tapşırığın vacibliyinə, kollektiv və cəmiyyət üçün faydalılığına inandırmaq lazımdır. Kollektivin tamhüquqlu, layiqli, xoşbəxt üzvü olması öz istedad və keyfiyyətlərini, bacarıqlarını daha əlverişli şəkildə həyata keçirməsi və onları inkişaf etdirməsi üçün tələbələrin hər birinə imkan və şərait yaradılmalıdır.

Bəzən müəllimlər tələbə şurasının, onun ayrı-ayrı üzvlərinin və fəallarının fəaliyyətinə aid fakültə elmi şurasında çıxış edərkən çətin şəraitlərdə tələbələrin özlərini necə apardıqlarından ruh yüksəkliyi ilə danışıq, bu və ya digər barədə: «O, güclü iradəyə malikdir!», «Mən heç bilmirdim ki, o, necə cəsur, qorxmaz və bacarıqlı imiş!» və s. deyirlər.

Tələbələrin bəzilərinin auditoriyaya, dərslə nisbətən auditoriyadankənar vaxtlarda özlərini belə bacarıqlı, qabiliyyətli və nümunəvi aparmalarını nə ilə aydınlaşdırmaq olar? Bu sahədə özünüidarə vərdişlərinə yiyələnmək əhəmiyyətli rol oynayır.

Ümumtəhsil məktəbində olduğu kimi, bir qayda olaraq tələbəni də yaxşı, orta və zəif tələbə kimi səciyyələndirir, onun, hər şeydən əvvəl şəxsiyyət olduğunu isə yaddan çıxarırlar. Çox zaman müəllimlər tələbənin fərdi müsbət xüsusiyyətlərindən, yaxşı keyfiyyətlərindən, bacarıq və qabiliyyətlərindən xəbərdar olmur və yalnız təlim fəaliyyətinə görə onu qiymətləndirirlər. Bir sıra hallarda müəllimlər güman edirlər ki, tələbələrə biliklər verərkən eyni zamanda onları yaxından tanımış olurlar. Lakin bu, bir həqiqətdir ki, əslində auditoriyadankənar tədbirlər keçirilərkən müəllim-tələbə münasibətləri dərslə adət şəklini almış çərçivəsindən kənara çıxır və qarşılıqlı anlaşma baş verir.

Tələbə gənclər öz kollektivlərində – ali məktəbdə, akademik qrupda, tələbə şurasında, gənclər təşkilatında müəyyən mövqeyə malik olurlar. Onlardan bir qismini elə bu mövqə təmin edir: onu gələcəyin yaxşı mütəxəssisi hesab edirlər, öz qabiliyyəti ilə o özünə nüfuz, hamının, o cümlədən müəllimlərin hörmətini qazanmışdır. Bu tələbənin ictimai işlərdə iştirak edib-etməməsi heç kimi maraqlandırmır, bəzən hətta ictimai işdə qeyri-fəal olmasını ona bağışlayırlar.

Və yaxud, digər tələbə kollektivdəki mövqeyindən razı deyil və o, özünün bu vəziyyətini dəyişmək fikrindədir və bunun üçün imkanlar axtarır.

Tələbələrin bir çoxu ictimai fəaliyyətin səmərəli təşkili nəticəsində təlimdəki uğursuzluqlarına son qoyur, digərləri onlara göstərilən diqqətsizlik nəticəsində pis oxumaqda, davranış, rəftar və ünsiyyətində səhflərə yol verməkdə, başqa bir qismi özünə qarılmaqda davam edir, Ali təhsil müəssisələrində ictimai fəaliyyətdən kənarda qalırlar.

Eksperimentə cəlb edilmiş fakültələrdə pedaqoji kollektivin üzvləri tələbələrə iş zamanı onların fərdi xüsusiyyətlərini, xarakterinin əsas cəhətlərini, kollektivə, müəllimlərə, yoldaşlarına, ictimai tapşırıqlara münasibətlərini öyrənir və öz fəaliyyətlərində bunları nəzərə alırdılar. Təربiyəvi təsirdən sonra tələbələrin hər birinin davranışındakı dəyişikliklər qeyd edilirdi. Tətbiq olunan hər hansı metod, təsirsiz qaldıqda, digər, daha səciyyəvi və səmərəli vasitələrə müraciət edirdilər.

Bu və ya digər tələbəyə təsirin xarakteri tələbə kollektivinin mütəşəkkilliyindən və birliyindən xeyli dərəcədə asılıdır. Tələbə şurası, pedaqoji kollektivin üzvləri hər hansı bir tələbəyə vaxtında və düzgün təsir göstərmək üçün müvafiq tiyə mənsub olan tələbəyə fərdi yanaşmaq yollarını yaxşı bilməlidirlər.

Eksperimentə cəlb edilmiş fakültələrdə tələbələrin müvafiq tiplərə bölünməsi nəticəsində onlarda şəxsiyyətin kollektivçilik istiqamətinin formalaşdırılması kimi mühüm vəzifə uğurla yerinə yetirilirdi. Bu da təbiidir. Mənəvi keyfiyyət kimi istiqamətlənmə tələbənin fəal ictimai fəaliyyəti prosesində təربiyə oluna bilər.

Müəllimlər və tələbə şurası fəalları tərəfindən xüsusi şəkildə təşkil olunan tərbiyəvi təsirlər prosesində tələbələr üzərində uzunmüddətli müşahidələr aparılırdı. Bu vaxt ərzində tələbə şurası və müəllimlər həmin tələbələrə fəal kollektiv fəaliyyətə qoşmağa nail oldular. İctimai fəaliyyətdən kənar qalan tələbələrlə işin təşkili prosesində prof. A.V. Zosimovskinin ideyalarına əsaslanırdıq. Belə ki, professor ictimai fəaliyyətdən kənar qalanları bu fəaliyyətdə onların iştirak etməməsinin səbəblərindən asılı olaraq dörd qrupa ayırırdı:

1. Şəxsiyyətin neqativ istiqamətliyi ilə səciyyələnənlər.

2. Mənfi hisslərin təsiri altında olanlar.

3. Xarakterinin bir sıra xüsusiyyətləri (cəsarətsizlik, fleqmatizm, hövsələsizlik və s. ictimai vəzifələri yerinə yetirməyə mane olanlar).

4. İctimai fəaliyyətin bu və digər bacarıq və vərdişlərinə yiyələnənlər (3, 153).

Eksperimentdə iştirak edən fakültələrdə tələbə şurasının fəaliyyəti prosesində bu qruplara daxil olan digər tələbələrlə də iş aparılırdı.

Neqativ istiqamətli tələbələr, ilk növbədə davranışın zəif inkişaf etmiş motivləri ilə səciyyələnirdilər. Onlara müəyyən dərəcədə mənəvi cəhətdən mənfi meyillər xarakterik idi. Bu tələbələr ictimai işdən yayınır, bəzən tənbellik və intizamsızlıq göstərir, bir sıra hallarda isə kollektivin planlarını pozurdular. Adətən bu tələbələr, tədqiqatçıların göstərdikləri kimi, azdavamlı və sabit mənfi istiqamətli olurlar. Eksperimentə cəlb olunan tələbə qruplarında bu gənclərlə iş aparılır, onlara müxtəlif təsir metodları ilə yanaşılırdı. Eyni zamanda həmin tələbələrə, onların hərəkətlərinə tələbə şurasının, gənclər təşkilatının münasibəti və onlarla bağlı hansı tədbirləri nəzərdə tutduğu öyrənilirdi.

Neqativ istiqaməti sabit olmayan tələbələrlə iş aparmaq tələbə şurası, gənclər təşkilatı və müəllimlər üçün çətinlik yaratmırdı. Həmin tələbələrə ictimai işlər tapşırılır, onların fəaliyyəti nəzarətə götürülürdü. Bu istiqamətdə maarifləndirmənin rolu da nəzərə alınır. Nəticədə get-gedə tələbələrdə, ictimai tapşırıq almaq, onu yerinə yetirmək tələbatı yaranırdı.

Neqativ istiqamət sabit xarakter daşıyan tələbələrlə iş isə çətinlik törədirdi. Bu gənclər kollektivin rəyləri ilə hesablaşmır, sərbəst olmağı üstün tutur, görülən işlərdən kənar qalmaqla yanaşı bir çox hallarda kollektivə qarşı dururdular. Eksperimentə cəlb edilən qruplarda mənfi təsir altında olan tələbələr diqqət mərkəzindən kənar qalmırdılar. Həmin tələbələr tərəfindən mənəvi normaların pozulmasına imkan verən amil, hər şeydən əvvəl onlarda öz ifadəsini tapmış qeyri-sağlam emosional vəziyyət (ruh düşkünlüyü, ruhi sıxıntı, frustrasiya və s.) idi. Belə tələbələr səbəbləri sarsıdan bir sıra amillərlə - ağır maddi durum, tələbənin fikrincə, yoldaşlarının ona qayğısız, bəzən hətta ədalətsiz münasibəti, kollektivdə özünə yer tapa bilməməsi ilə, ictimai tapşırıqların yerinə yetirilməsində, təhsildə uğursuzluqlar və s.-lə bağlı narahatçılıq hissi keçirməsi və s. xarakterizə olunurdu.

Eksperimentə cəlb edilmiş qruplarda tələbə şurası ictimai tapşırığa əməl olunmasını belələrindən təkidlə tələb etmirdilər. Onların lazımi bacarıq və vərdişlərə yiyələnmədiyi nəzərə alınır. Odur ki, hər şeydən əvvəl müvafiq bacarıq və vərdişlər bu tələbələrə aşılanırdı. Bu vaxt onların uğursuzluğunun səbəbləri öyrənilirdi. Sonra ictimai tapşırığın yerinə yetirilməsini necə planlaşdırmaq və həmin planı necə həyata keçirmək onlara aydınlaşdırılırdı. Bütün bunlar uğurlu nəticələrin qazanılmasına şərait yaradırdı.

İctimai fəaliyyətdə iştirak etməyən və yaxud zəif iştirak edən tələbələrlə bərabər, həm də yaxşı oxuyan, nümunəvi davranan və fəallıq göstərən tələbələrin də fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır. Eksperimentə cəlb olunan qruplarda tələbə şurasının fəalları və müəllimlər bildirildilər ki, tələbələrdə bir zaman tərbiyə olunmuş qiymətli keyfiyyətlər bir sıra hallarda istənilən səviyyədə möhkəm və sabit olmur və əlverişsiz şəraitdə yoxa çıxır. Onlar təsadüfən bu ideyanı nəzərə almırdılar. Bu da bir həqiqətdir ki, bir sıra ali məktəblərdə aktivin rolu formal xarakter daşıyır. Fəallar kollektivdən ayrı düşür, onlar qeyri-fəal və işi pozan şəxslərə çevrilir. Odur ki, eksperimentə cəlb olunan tələbə şuraları tərbiyə işlərinin təşkili zamanı eyni zamanda öz ictimai fəallığı ilə seçilən tələbələrə təsirin nisbətən səmərəli vasitələrini də müəyyən

edirdilər. Kollektivdə elə psixoloji və mənəvi mühit formalaşdırılırdı ki, fəallar öz bilik və məlumatlarının sahəsini daha da genişləndirə bilsinlər, ictimai fəaliyyət üzrə bacarıq və vərdişlərini getdikcə təkmilləşdirsinlər. Ona nail olunurdu ki, mənəvi baxımdan yetkinləşə və ictimai işdən həzz ala bilsinlər. Fəalların yalnız tərifiyə, tənqiddən isə qorunması, yoldaşları qarşısında məsuliyyətdən azad olunması halları olmurdu. Pedaqoji və tələbə kollektivinin üzvləri fəalların hər birinin zəif və güclü tərəflərini yaxşı bilir, təkmil cəhətləri inkişaf etdirməyə, zəif cəhətləri aradan qaldırmağa səy göstərirdilər. Bu məsələ də diqqət mərkəzində idi ki, bu və digər tələbəyə tərbiyəvi təsir, həm də kollektivin özünə müsbət təsirin göstərilməsi deməkdir. Tələbələrin temperament xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onlara fərdi yanaşma o zaman səmərəli olur ki, tələbələrin fəal və hərtərəfli özünütərbiyəsi unudulmasın, ona əsaslanılsın.

İctimai tapşırıqlar bölüşdürülərkən tələbələrin maraq və meyllərinin, imkanlarının nəzərə alınması mühüm məsələlərdən biridir. Bu məsələnin diqqət mərkəzində saxlanması tələbələrdə ictimai fəallığın formalaşdırılmasına kömək göstərir. İctimai fəaliyyət tapşırığının ictimai əhəmiyyətinin və şəxsi maraqların düzgün uzlaşdırılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R. İ. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Qamma servis, 2003.
2. Макаренко А. С. Сочинения. Е.5. М. Изд-во АРН РСФСР, 1958.
3. Засимовский А. В. Воспитание общественной активности школьников-подростков. М., Просвещения, 2002.

Н.Т.Кулиева

Организация работы в формировании общественной активности со студентами, не вовлеченные в общественную деятельность *Резюме*

В статье определена организация работы в формировании общественной активности со студентами, не вовлеченные в общественную деятельность.

Формирование общественной активности студентов с педагогической точки зрения может быть планированным и контролируемым процессом.

В распределении заданий должны учитываться навыки и умения, интересы и склонности, желания студентов. Для успешного завершения этой работы, во-первых, студент должен осознать общественную значимость данного задания, его необходимость для коллектива. Должен знать механизм реализации задания. Молодой человек, знающий как выполнить работу, а также осознающий все проблемы, с которыми он столкнется, выполнит возложенную на него задачу.

N.T.Guliyeva

Organization of Social Activity in the Formation of the Social Activities with Students Outside *Summary*

The article deals with the formation of social activity in the organization of work with students outside the established social activities. The formation of social activity of students in the teaching process can be controlled and planned.

Distribution of tasks, skills and abilities of students in the public interest and inclinations, desires have been considered. Successful completion of this work in the first place students for the work, the social importance of the task, it is necessary to understand the collective. The assignment must be aware of the mechanism of implementation. Who knows how it will perform the work prior to the end of the work undertaken by young people who understand the challenges to be faced.

Rəyçi: ped. e.d., prof. Ş. Tağıyev
Redaksiyaya daxil olub: 03.02.2017

Z.R.QULIYEVA*E-mail: zumrud.guliyeva@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

EŞİTMƏ ÜNSİYYƏTİN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ*Açar sözlər: ünsiyyət, dinləmə və reaksiya vermə, məlumatın işlənilməsi**Ключевые слова: общение, прослушивание и реагирование, обработка информации**Key words: communication, listening and reacting, processing of the information*

Eşitmə prosesi ünsiyyətin əsas tərkib hissələrindən biridir. Ünsiyyət eşitmə bacarığı olmadan təşkil oluna bilməz. Əlbəttə ki burada fiziki qüsurlu insanlar istisnaqlıq təşkil edir. Ünsiyyətin nə olduğunu anlamasaq eşidib-anlama bir proses olaraq tam qavranıla bilməz.

Ünsiyyətin tərif, məzmunu, məqsəd və vəzifələri. İnsanlar birgə yaşayış və birgə fəaliyyət zamanı daima bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və ya bir-birini qavrayır və anlayırlar. Başqa sözlə ünsiyyətə girirlər. İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesin meydana çıxması üçün ünsiyyətin tərkib hissələri bir araya gələrək, məlumat mübadiləsini reallaşdırır. Buraya aid olan ilkin tərkib hissələri dinləmə və danışma ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Biz əvvəlcə eşidir, sonra eşitdiyimiz məlumata reaksiya verir və həmin reaksiya nəticəsində cavab verir və bu gedişlə qısamüddətli və ya uzunmüddətli məlumat mübadiləsi yaranır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.

Ümumipsixoloji baxımdan nəzərdən keçirdikdə, *əvvəla*, ünsiyyət iki və daha çox şəxs arasında baş verir; *ikincisi*, həmin proses az-çox dərk edilmiş olur; *üçüncüsü*, ünsiyyət insanlar arasında informasiya mübadiləsi olmaqla bərabər qarşılıqlı təsir prosesi, real gerçəkliyi əks etdirmək vasitəsidir; *dördüncüsü*, ünsiyyət dinamik prosesdir, onun müxtəlif forma və vasitələri vardır. Deməli, ümumipsixoloji baxımdan ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi bir növü hesab etmək olar. Ünsiyyət prosesində insanlar arasında fikir, bilik, rəy, təcrübə və hisslər mübadiləsi gedir, onlar bir-birinin inam və əqidəsinə təsiri olan müxtəlif tipli məlumatları əsasən başqaları ilə ünsiyyət prosesində əldə edir, öz bilik və təsəvvürlərini başqalarına aşılayırlar. Aydın ki, ünsiyyət həyat tələbatlarından doğur və demək olar ki, insanın ictimai həyatının gedişini tənzim edir. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar ünsiyyəti insanların bir-birini anlaması başa düşməsi prosesi (S.L.Rubinşteyn), fikirlərin təəssüratların başqalarına verilməsi prosesi (L.S.Viqotski), insanların başqalarına olan tələbatı (Y.L.Kolominski) və s. hesab etmişlər.

Ümumi psixologiyada baxımından ünsiyyət probleminin maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, insanın özünü dərk etməsi, öz məninə nəzər salması, özünü başqaları ilə müqayisə edərək qiymətləndirməsi belə ünsiyyət prosesinin məhsulu kimi qəbul edilə bilər. İnsan yalnız başqaları ilə ünsiyyət prosesində onları dərk edir.

Müasir sosial psixologiyada ünsiyyətin üç mühüm tərəfi, cəhəti qeyd olunur:

- 1) ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi və yaxud ünsiyyətin kommunikativ tərəfi;
- 2) ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi və ya ünsiyyətin interaktiv tərəfi;

3) ünsiyyət insanların bir-birini qavraması, anlaması kimi və yaxud ünsiyyətin perseptiv tərəfi.

Ünsiyyətin özünəməxsus məzmunu, məqsədi və vasitələri mövcuddur (R.S.Nemov). *Ünsiyyətin məzmunu* dedikdə fərdi təmas zamanı bir insandan digərinə ötürülən informasiya nəzərdə tutulur. Məhz öz məzmunundan asılı olaraq insanların ünsiyyəti müxtəlif xarakter daşıya və fərqlənə bilər.

Ünsiyyətin məzmununu, hər şeydən əvvəl, insanın daxili motivasiya və emosional vəziyyəti haqqında məlumat təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcud tələbatları, emosional vəziyyətləri (razılıq, narazılıq, sevinc, kədər, qəm, əzab və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürülməklə şəxsiyyətlərarası tənzim rolunu oynaya bilər.

Ünsiyyətin məzmunu ətraf mühit, orada baş verən hadisələr haqqında məlumatlardan da ibarət ola bilər. Bu zaman ünsiyyətdə olan insanlar bir-birlərinə mövcud təhlükə, həyati əhəmiyyətə malik olan amillər haqqında məlumat verə bilərlər. *Ünsiyyətin məqsədinə* gəldikdə, insanda müvafiq fəallığın nə üçün, nəyin xatirinə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir. İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər (R.S.Nemov).

İnsanda *ünsiyyətin vasitələri* ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyaların kodlaşdırılmasında, ötürülməsində, işləmə və açılmasında özünü göstərir.

İnformasiyaların kodlaşdırılması onun bir canlı varlıqdan digərinə ötürülmə tərzindən ibarətdir. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülür və qavranıla bilər. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir.

Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: maddi ünsiyyət (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); koqnitiv ünsiyyət (bilik mübadiləsi); kondision ünsiyyət (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi); motivlərlə bağlı ünsiyyət (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).

Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar. Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur.

Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt partnyorlar zaman və məkanca bir-birlərindən təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət özünə yer edir. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi partnyorlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyuteri və s. aid etmək olar. Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyini adamlar əlaqə yaratmağa, maraqlandığı mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanını yaradır. Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin *verbal* və *qeyri verbal* növləri xüsusilə diqqətli cəlb edir (bunlar barədə sonrakı bölmədə bəhs olunacaqdır).

Ünsiyyət sahəsində tədqiqat aparmış digər psixoloqlar da onun funksiyalarını ətraflı şərh etmişlər. Bu baxımdan B.F.Lomovun irəli sürdüyü fikirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. B.F.Lomov ünsiyyətin funksiyalarını üç qrupda birləşdirir: məlumatı - kommunikativ, tənzimləyici- kommunikativ, affektiv- kommunikativ.

Göründüyü kimi, B.F.Lomova görə ünsiyyət birinci növbədə məlumatın, informasiyanın verilməsi və qəbul olunması vəzifəsini, başqa sözlə informasiya mübadiləsi funksiyasını yerinə yetirir. Məhz buna görə də, təsadüfi deyildir ki, informasiya mübadiləsini ünsiyyətin əsas cəhətlərindən biri kimi qəbul edirlər.

Lakin ünsiyyət zamanı insanlar yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu prosesdə davranışın qarşılıqlı tənziminə də təsir göstərirlər. Bunun isə əhəmiyyəti öz-özünə aydındır. Ünsiyyət bu funksiyaları yerinə yetirməklə insanlar arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına, qarşılıqlı münasibətləri tənzim etməyə xidmət edir.

Ünsiyyətin affektiv-kommunikativ funksiyasının əhəmiyyəti də az deyildir. Bu funksiya insanların emosional sferasına aid olub, onlarda emosional vəziyyətin determinantı, şərti kimi özünü göstərir.

Ünsiyyət zamanı anlama prosesinin uğurluluğu və bunun fəaliyyətə təsiri

Ünsiyyət psixologiyasında mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən əsas, prinsiplial məsələlərdən biri ünsiyyətlə fəaliyyətin vəhdəti məsələsidir. Lakin bu məsələyə psixoloqların yanaşma tərzi müxtəlifdir. Qərbi ölkələrinin bir sıra psixoloji konsepsiyalarında ünsiyyət və fəaliyyət bir-birinə qarşı qoyulur. Bu konsepsiyalarda ünsiyyət amili davranışın determinantı, şərti kimi qəbul olunsa da, bu zaman fəaliyyətin dəyişdirici rolu nəzərə alınmır. Burada sosial proses mənəvi nitq ünsiyyəti prosesi kimi götürülür. Məhz buna görə də A.N.Leontyevin fikrincə bu kimi hallarda fərd praktik şəkildə fəaliyyət göstərən varlıqdan ünsiyyətə girən varlıq kimi qəbul olunur.

Bunun əksinə olaraq bəzi psixoloqların fikrincə ünsiyyət və fəaliyyət vəhdət təşkil edir. Belə bir nəticə məntiqi olaraq ünsiyyətin real insan münasibəti kimi başa düşülməsindən irəli gəlir. Bu baxışa görə hər cür ünsiyyət forması insanların birgə fəaliyyətinin spesifik formasından ibarətdir. İnsanlar sadəcə olaraq müxtəlif sosial funksiyaları yerinə yetirərkən «ünsiyyətə girmirlər». Onlar həmişə bir neçə fəaliyyət prosesində ünsiyyət saxlayırlar. Buradan isə aydın olur ki, daima işgüzar adam ünsiyyətə girir, onun fəaliyyəti həmişə başqa adamların fəaliyyəti ilə üst-üstə düşür. Lakin məhz fəaliyyətin həmin kəsişməsi işgüzar adamın təkcə öz fəaliyyətinin predmetinə deyil, başqa adamların fəaliyyətinə qarşı da müvafiq münasibət, birgə fəaliyyəti yerinə yetirən fərdlər arasında birlik yaradır. Beləliklə ünsiyyətin fəaliyyətlə vəhdəti faktı psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinə istinad edən bütün psixoloqlar tərəfindən qəbul olunur, lakin bu əlaqənin xarakteri müxtəlif şəkildə başa düşülür.

Bəzən fəaliyyət və ünsiyyətə yanaşı şəkildə mövcud olan proses kimi deyil, insanın sosial mövcudluğunun, onun həyat tərzinin iki tərəfi kimi baxırlar (B.F.Lomov). Başqa bir halda ünsiyyəti fəaliyyətin müəyyən sahəsi kimi başa düşürlər (A.N.Leontyev). Bəziləri isə ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi növü kimi şərh edirlər (A.A.Leontyev).

Psixoloqlar belə bir fikri əsaslandırırırlar ki, ünsiyyətin köməyi ilə fəaliyyət təşkil olunur və zənginləşir. Ünsiyyətə girən tərəflər arasında birgə fəaliyyət planının tərtibi onların hər birindən fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini bilməyi, obyektin spesifikasiyasını, öz imkanlarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Ünsiyyətin bu prosesə daxil olması onun iştirakçılarının «razılıq» və ya «narazılığı» həyata keçirmələrinə imkan verir.

Bütün qeyd olunanlar ünsiyyət və fəaliyyətin bir- biri ilə üzvü şəkildə vəhdət təşkil etdiyini söyləməyə imkan verir.

Təəssüf ki hələ də məktəblərdə akustikanın düzgün nizamlanmasına kifayət qədər diqqət yetirilmir, eləcə də onun şagird və müəllimlərin sağlamlığına vuracağı ziyan da nəzərə alınmır. Şagirdlərə ilk öncə diqqətin düzgün idarə olunması öyrədilməlidir, onlara diqqətlərini əhəmiyyətə malikdir, önəmli olan hissələrə yönəltmələri, lazım olmaya hissələrin buraxılma-

sını izah etmək lazımdır (Hehrens und Eriksson, 2009, S. 52). Düzgün və məqsədyönlü dinləmə bacarığı xarici dil dərslərində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Xarici dilin tədrisi materiallarında rast gəldiyimiz dinləmə tapşırıqları çoxçeşidli və dil səviyyələrinə görə fərqli olur. Məsələn, hər hansı xarici dilin elementar səviyyəsində şagirdlərə təqdim olunan dinləmə tapşırıqları daha yığcam olur. Buraya tanış olma, yaxud kimisə təqdim etmə formalarında baş tutan dialoqlar daxildir. Bu dialoqlar dinlənilməzdən öncə şagirdlərə tapşırıq vərəqləri paylanılır. Həmin vərəqlərdə şagirdlərin dinləyəcəyi dialoqdakı məlumatlara dair suallar və ya yarı, tamamlanmalı olan cümlələr verilir. Dinləməyə başlamazdan öncə şagirdlərə qarşılarında olan materialı diqqətlə oxumaları və “açar” sözlərin altından xətt çəkmələri xahiş olunur. Məhz həmin açar sözlər adlandırdığımız əhəmiyyətli sözlər göstərir ki, şagirdlər eşidəcəkləri materialda nəyi dinləməli, nəyə isə diqqət ayırmamalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Bernius, V., Kemper, P., Oehler, R., Wellmann, K.-H. (Hrsg.) (2007). Erlebnis Zuhören: Eine Schlüsselkompetenz wiederentdecken. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
2. Imhof, M. (2003a). The social construction of the listener: Listening behavior across situations, perceived listener status, and cultures. *Communication Research Reports*, 20, 369–378
3. Das katholische Informationsportal, kath-info.de
<http://www.kath-info.de/hoererleben.html>
4. Eckhard Klieme, (2006). Unterricht und Kompetenzerwerb in Deutsch und Englisch. Frankfurt a. M.: Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung.
5. Sergei Leonidovich Rubinstein, “The principles of general psychology”
6. L. A. Karpenko, Classification of the functions of communication

З.Р.Гулиева

Слушание в качестве основного компонента коммуникации

Резюме

В результате, используя прослушивание и реагирование как функцию коммуникации, атмосфера класса становится более общительной и интересной. Слушание - это способность точно принимать и интерпретировать сообщения в процессе общения. Прослушивание является ключом ко всей эффективной коммуникации. Без способности эффективно слушать сообщения легко неверно истолковываются. В результате связь прерывается, и отправитель сообщения может легко расстраиваться или раздражаться. Если есть один навык общения, вы должны стремиться к мастерству, а затем слушайте.

Z.R.Guliyeva

Hearing as a Main Component of Communication

Summary

As a result, by using listening and reacting as the function of communication makes the class atmosphere more sociable and interesting. Listening is the ability to accurately receive and interpret messages in the communication process. Listening is the key to all effective communication. Without the ability of effectively listening, messages can easily be misunderstood. As a result, communication breaks down and the sender of the message can easily become frustrated or irritated. If there is one communication skill you should aim to master, then this the listening is.

Rəyçi: ped.f.d. G.V.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 24.04.2017

A.O.RƏCƏBOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu**

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

MUSİQİ, RİYAZİYYAT VƏ ÜNSİYYƏT*Açar sözlər: ünsiyyət, istedad, musiqi tərbiyəsi**Ключевые слова: общение, талант, музыкальное образование**Key words: communion, talent, musical education*

Musiqi riyazi, riyaziyyat isə musiqilidir. Hər ikisində rəqəmlərin və münasibətlərin ideyası hökm sürür. Musiqinin elə bir sahəsi yoxdur ki, nəticə kimi sonda riyaziyyatdan istifadə edilməsin. Belə ki, musiqi ladlarında pillələr rəqəmlərlə ifadə olunur; ritm vaxtı vahidlərə bölür və onlar arasında rəqəmli əlaqələr yaradır; musiqi əsərlərinin quruluşu oxşar və fərqli ideyalara əsaslanır; intervallar rəqəmlərlə əlaqəlidir və s.

Riyaziyyatda gözəllik və harmoniya, musiqidə olduğu kimi, yaradıcılıq fikirlərinə gətirir. Riyaziyyatda gözəl olan hər şey həm də düzgündür. Bəstəkarlar çox zaman onların yaradıcılıq metodlarının riyaziyyatçılardan bir o qədər də fərqlənmədiyini söyləyirlər. Dahi dirijor Ernest Anserme də bu fikirdə olmuş və bu haqda belə deyirdi: “Musiqi və riyaziyyat arasında paralellik vardır. Bunların hər ikisi bir praktik həyatın təsadüflərindən azad edən təxəyyülün məhsuludur.”

Məlum olduğu kimi, təxəyyül və təfəkkürün öyrənilməsilə əlaqədar “evristika” adlı bir elm sahəsi məşğul olur.

Tarixdə bir sıra məşhur musiqiçilər riyaziyyat sahəsində də istedadlı olmuşlar. Elə qeyd etdiyimiz Ernest Anserme həm də professional riyaziyyatçı idi.

Musiqi və riyaziyyat üzrə istedadların bir-birinə uyğunluğu psixoloqların da diqqətini cəlb etmişdir. Məlum olmuşdur ki, riyaziyyatla məşğul olanların böyük hissəsi musiqi meyilli olaraq, ya musiqinin bir növü ilə məşğul olmuşlar və tanınmış musiqiçilərin də əksəriyyəti professional olmasalar da, riyaziyyatı yaxşı dərk etmişlər. Bununla əlaqədar məşhur dünya psixoloqlarının apardıqları bir sıra eksperimentlərdən məlum olmuşdur ki, həm musiqiçilərdə, həm də riyaziyyatla məşğul olanlarda musiqi qavranılmasının abstrakt xarakteri daha yüksək olmuşdur.

Məşhur rus psixoloqu E.Artemyeva müxtəlif qrup tələbələrlə işlərkən, onların görünən dünyanı cürbəcür obrazlı kateqoriyalarla təsvir etdiklərini aydınlaşdırmışdır.

Bu haqda müəllif belə yazırdı: “Digər qruplardan, xüsusilə musiqi texnikumunun tələbələri fərqlənirdilər. Burada həndəsi və əşya anlayışlı fikirlərin miqdarı hiss-emosionallıqdan daha çox idi.” (4, s.184).

Məşhur pianoçu, bəstəkar Leonid Sabaneyev eyni zamanda Moskva Universitetinin riyaziyyat fakültəsini bitirmişdi. Bəstəkar Edison Denisov Tomsk Universitetində riyaziyyatdan dərs deyirdi. Dahi violonçel ifaçısı G.Davidov həm də fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdi.

25 min amerikalı şagird arasında aparılan tədqiqat işinin nəticəsində məlum olmuşdur ki, musiqi ilə məşğul olanların əksəriyyəti riyaziyyat sahəsində gözəl nəticələr göstərirlər. İstedadlı şagirdlərlə əlaqədar çoxlu tədqiqat işlərinin müəllifi amerikalı Stenli Steynberq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, musiqi alətlərində ifaçılıqla məşğul olan şagirdlər musiqi ilə təmasda olmayanlardan riyaziyyat sahəsində daha uğurlu nəticələr göstərirlər. Musiqi və riyaziyyat sahələri arasındakı bu əlaqə psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Onlar belə bir

nəticəyə gəlmişlər ki, musiqiçilərin və riyaziyyatçıların eşitmə qabiliyyətləri bir-birinə uyğundur.

Məlumdur ki, qabiliyyətlər şəxsiyyətin keyfiyyətləri olub, müəyyən növ fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi deməkdir. Bu əslində belədir: riyaziyyatçılarda əsasən abstrakt təxəyyül inkişaf edir, lakin onlar eyni zamanda musiqi ilə təmasda olurlarsa, onda abstrakt təxəyyül bədii təxəyyüllə zənginləşir. Deməli, eşitmə qabiliyyətlərinin uyğunluqları haqqında deyil, bədii və abstrakt təxəyyüllərinin bir-birini zənginləşdirməsi fikri ətrafında danışmaq daha düzgün olardı.

1927-28-ci tədris ilində Oksford Universitetinin fizika və riyaziyyat üzrə professorlarının 60%-i, digər fənlər üzrə professorların isə 15%-i eyni zamanda həmin universitetin musiqi klubunun üzvləri olmuşlar. Göründüyü kimi, istedadlı riyaziyyatçılara, fiziklərə musiqi digərlərinə nisbətən daha çox lazım idi.

Dünya şöhrətli fizik Albert Eynşteyn həm də skripka alətində V.Motsartın, L.Bethovenin sonatalarını da məharətlə çalır. İstedadlı Azərbaycan fiziki, akademik Həsən Abdullayev boş vaxtlarında milli muğamlarımızı böyük ehtirasa ifa edirdi. Yuxarıda qeyd olunan təcrübələrdən çıxış edərək belə bir elmi nəticəyə gələ bilirik: musiqi və riyaziyyat əməlləri öz məzmunu və psixoloji cəhətdən qohumdurlar. Musiqi ilə məşğul olan insanın özünün riyazi qabiliyyətlərini də inkişaf etdirməsinin bu gün bizim praqmatik əsrdə inkar etmək olmaz.

Beləliklə, musiqi insanın emosionallığını artırır və tərbiyə edir, musiqi əqli zənginləşdirir, musiqi məntiqi təfəkkür və dillərin öyrənilməsi kimi insani qabiliyyətlərin inkişafına kömək edir.

Bütün bu qeyd olunan qabiliyyətlərlə bərabər, musiqi insan üçün həyatda çox vacib olan iradi qabiliyyətinə də öz müsbət təsirini göstərir. Məlumdur ki, iradə psixi funksiya olub, müəyyən bir məqsədi həyata keçirtmək üçün öz psixikasını və əməllərini şüurlu surətdə idarə etmək qabiliyyətinə deyilir. İradəyə aşağıdakı keyfiyyətləri aid etmək olar: qətiyyətlik, sərbəst dözümlülük, məqsədyönlülük, qorxmazlıq və s. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, iradə – “azadlıq” anlayışı ilə sıx əlaqədə olur.

Demək lazımdır ki, musiqi insanın qiymətli sosial keyfiyyətlərini inkişaf etdirməklə, onun daha liberal olmasına və “özgəsinin” “özünü” kimi qavramasına köməklik göstərir. Çoxlu istedadlı insanlar vardır ki, onlar professional musiqiçi olmasalar da, həyatda digər sahələrdə öz yerlərini tapmaqla bərabər, həm də musiqini sevirlər və boş vaxtlarında müəyyən bir alətdə çalır. Bu insanlar arasında prezidentlər, məşhur diplomatlar, dünya şöhrətli alimlər, biznesmenlər, rəssam və aktyorlar da vardır.

Bir çox tanınmış və nüfuzlu şirkətlər insanları işə götürərkən, onların musiqiyə münasibətlərini də nəzərə alırlar. Bu çox düzgün seçimdir, belə ki, musiqi insanın daxili mənəvi aləmini və intellektual imkanlarını genişləndirir.

Musiqi təhsilini uşaq bağçalarda, ümumtəhsil və ali məktəblərdə geniş tətbiq etməklə, hər bir insanın bütün potensial bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür.

Musiqi və dil qədim zamanlardan bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Onlar ünsiyyət adlanan bir ümumi funksiyaya malikdirlər. Musiqi və dil vasitəsilə insanlar arasında səs formasında intellektual və emosional şəkildə bir-birini başa düşəcəkləri tərzdə dəyişmələr baş verir.

Musiqi və dil vasitəsilə insanlar başqa adamların əhval-ruhiyyələrindən xəbərdar olurlar. Elə bir sosial qrup, tarixi dövr, xalq yoxdur ki, onlar digərlərindən fərqli öz musiqilərini, dilini yaratmamış olsun.

Musiqi ilə məşğul olan insan müxtəlif fikirliliyə, hisslərə, yeddi səsdən ibarət musiqini, mürəkkəb muğamlarımızla əlaqədar nümunələri, sadə və ciddi musiqiləri, ideyalı-mənəli, ideyasız-mənasız, musiqi nümunələri dinləməyi öyrənir.

Tarixən hansı musiqi nümunəsindən, milli, yoxsa bəşəri musiqi nümunələrindən gənc nəslin tərbiyəsində istifadə problemi tədqiqat mövzusu kimi alimləri, metodist və pedaqoqları həmişə maraqlandırmışdır. Bir sıra xarici ölkələrdə, o cümlədən respublikamızda bu problemlə

əlaqədar aparılan tədqiqatların nəticəsindən məlum olmuşdur ki, milli və bəşəri musiqi nümunələrindən vəhdət şəklində tədris prosesində istifadə şagirdlərin zövqünün, təfəkkür və təxəyyüllərinin, emosional hislərinin, bir sıra mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etməsinə səbəb olur.

Eyni zamanda bu tədqiqatların nəticəsində məlum olub ki, musiqi ilə daim ünsiyyətdə olanlar arasında qayda-qanunları pozan, kriminal aləmlə əlaqələri olanlar, demək olar ki, yoxdur.

Azərbaycanda yeniyetmələrin olduğu cəzaçəkmə müəssisələrində professional musiqiçilərin, böyük musiqi zövqünə malik insanların olmadığı da məlum olmuşdur.

Musiqi ilə məşğul olan insanlar əldə etdikləri nəaliyyətlərlə kifayətlənməyərək, həmişə axtarışda olurlar ki, daha böyük nəaliyyətlər qazansınlar. Onlar həmişə axtarışda olduqları üçün bir səviyyədə qalmağı sevmirlər, müxtəlif elmlər arasında oxşar və fərqli cəhətləri görməyə can atırlar.

Belə bir fikir mövcuddur ki, Allah işığı da, suyu da, torpağı da, o cümlədən istedadı da bütün insanlar üçün bərabər yaradıb. Lakin əsas problem odur ki, insanlar bu nemətlərdən necə istifadə edir? Məhz pedaqoqların əsas vəzifəsi odur ki, onlar Allahın verdiyi istedadı vaxtında görsünlər və onun ortaya çıxmasına nail olsunlar. İstedadın növündən asılı olmayaraq, əgər böyüməkdə olan nəsəl həm də musiqi ilə ünsiyyətdə olarlarsa, onda onların istedadları daha keyfiyyətli, mükəmməl və mütləq olur.

Allahın pay kimi verdiyi istedadı qorumaq, onu inkişaf etdirmək çox lazımdır və vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbov O., Rzayeva S. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi fənni kurikulumu (V-IXsiniflər). Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Rəcəbova A.O. İbtidai siniflərdə riyaziyyat fənninin tədrisi metodikası məsələləri (I kitab). Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Rəcəbova A.O. İbtidai siniflərdə riyaziyyat fənni üzrə müəllim hazırlığının problemləri (II kitab). Bakı: Mütərcim, 2015.
4. Артёмева Е. Психология субъективной семантики. М.: Просвещение, 1980.
5. Музыкальные способности. М.: Педагогика, 1973.
6. Раджабов О.М., Рзаева С.Г. Восприятие Азербайджанских народных танцев в процессе музыкальной деятельности учащихся. Баку: Мутарджим, 2011.

A.O.Раджабова

Музыка, математика и общение

Резюме

В статье автор старалась выяснить взаимодействие музыки, математики и общения. Автор статьи приводит много примеров из жизни талантливых математиков, ученых, которые одновременно занимались и музыкальной деятельностью.

Автор статьи показывает на примерах этих талантливых людей, как их музыкальная деятельность повлияла на основную учебную деятельность, а также на общение с людьми.

A.O.Rajabova

Music, Mathematics and Communication

Summary

In the article the author tried to find out the interaction of music, mathematics and communication. The author of the article gives many examples from the life of talented mathematicians, scientists, who are together engaged in musical activity.

The author of the article shows by examples of these talented people how their musical activity influenced the main academic activity, as well as communication with people.

Rəyçi: ped.e.d., prof. O.M.Rəcəbov

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2017

X.E.RÜSTƏMLİ

E-mail: xeyale__92@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**ÇOXŞAXƏLİ ƏQLİ QABİLİYYƏTƏR NƏZƏRİYYƏSİ
SİNFİN İDARƏ OLUNMASINDA BİR VASİTƏ KİMİ***Açar sözlər: çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi, təhsil, müəllim, şagird, sinif**Ключевые слова: теория множественного интеллекта, образование, учитель, учеников, класс**Key words: the theory of multiple intelligences, education, teacher, student, classroom*

Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinə görə, insanlar müxtəlif dərketmə üsullarına malikdirlər, yəni dərketmənin səkkiz forması olub, hər biri əhəmiyyətli sayılır. Qardner nəzəriyyəsinə təhsilə verilən müasir tələblərlə əlaqələndirib, ondan sinfin təşkilində, şagirdlərin maraq və ehtiyacları baxımından diferensiallaşdırılmış təlimin təşkilində istifadə etmək mümkündür. H.Qardner deyir: "Biz şagirdlərimizin müxtəlif üsullarla dərketməsini inkişaf etdirməklə təhsilin keyfiyyətini yüksəldə bilərik". Sinif – şagirdlərdən ibarət vətəndaşların tam bir mikrocəmiyyətidir, onlardan çoxunun bir-birilə rəqabətdə olan ehtiyacları və maraqları var. Nəticədə, rollar rejimlər, qaydalar və əməllər sinfin infrastrukturunun əsas hissələridir. Sinfin idarə olunmasında bəzi qaydaların yerinə yetirilməsi lazımdır. Sinif idarəçiliyində məsuliyyətin çoxu müəllimin üzərinə düşür. Bələ ki, aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, təlim prosesində müəllimin sinfin idarə olunması üzrə bacarıqlara sahib olması təlim-tərbiyyə prosesi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (2, s.7). Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinə əsaslanan sinif idarəçiliyində, hər bir şagirdin qabiliyyətinin səviyyəsinə və ya sahəsinə hörmət göstərilib, bütün təhsil-tərbiyyə tədbirləri də bunlara görə planlaşdırılıb həyata keçirilir. Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinə əsaslanan sinif idarəçiliyi forması ən ideal modellərdən biridir. Çünki artıq müasir təlimdə ənənəvi təlim metodlarından deyil, əməkdaşlığa, təfəkkürün inkişafına, şagirdlərin fəal dərketmə mövqeyinə, biliklərin yaradıcı tətbiqinə və s. əsaslanan fəal təlim üsullarından istifadə edilir. Fəal təlim müəllim-şagird əməkdaşlığına əsaslandığı üçün, bu subyektlərin hər ikisi təlim prosesində əsas kimi iştirak etməlidirlər (4, s.13). Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edən sinif idarəçiliyi modeli irəli sürdüyü üçün, bu nəzəriyyənin şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edən ən yaxşı sinif idarə etmə formalarından biri olduğu deyilə bilər.

Sinifdə şagirdlərin diqqətini toplamaq üçün bir neçə başqa strategiyaları misal çəkək:

Linqvistik strategiya: Lövhədə "Sakit olun!" sözlərini yazın.

Musiqi strategiyası: Əllə qısa ritm çalın və şagirdlərə də bunu elətdirin.

Bədənlə bağlı kinestik strategiya: Sakitlik yaratmaq üçün bir əlinizi yuxarı qaldırmaqla o biri əlinizin barmağını dodaqlarınıza yaxınlaşdırın. Qoyun, uşaqlar sizin jestlərinizi təkrar etsinlər. Lövhəyə diqqətli bir sinfin şəklini asın və sonra şagirdlərə onu göstərin.

Məntiqi riyazi strategiya: itirilmiş vaxtı izləmək üçün saniyə ölçən cihazından istifadə edin və hər otuz saniyəlik fasilələrdə itirilmiş saniyələrin sayını lövhədə yazın. Şagirdlərə bildirin ki, bu, müntəzəm təlim saatından ayrılmış vaxtdır və növbəti gün bunun əvəzini çıxmaq lazım gələcək.

Fərddərsə strategiyası: Şagirdin qulağına pıçıldaın: "Başlamaq vaxtıdır – bu sözləri o biri yoldaşınıza ötürün" və sonra şagirdlərin bu xəbəri bütün sinifə ötürməsini gözləyin.

Fərddaxili strategiya: Dərsi başlayın və davranışlara görə cavabdehliyi şagirdlərin öz öhdəsinə buraxın.

Sənətin bu kiçik fəndlərinə çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, biz sinfin, məsələn, şagirdləri keçidlərə hazırlamaq, fəaliyyətlər üçün təşəbbüslər göstərmək, göstərişlər vermək və kiçik qruplar yaratmaq kimi digər adətləri də qurmaqda istifadə oluna bilən əsaslı bir metodologiyamı aşkar edirik.

Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər yanaşması vasitəsi ilə siz məxsusi bir davranış üçün məktəb və ya sinif qaydalarını ifadə edə bilərsiniz. Bəzi imkanlara aşağıdakılardan daxil etmək olar:

Linqivistik ünsiyyət. Qaydalar yazılır və sinifdən asılır (bu ən səciyyəvi yanaşmadır).

Məntiqi-riyazi ünsiyyət: Qaydalar nömrələnir və sonra onlara nömrələrlə istinad edilir.

Məkanla bağlı ünsiyyət: yazılı qaydalardan sonra nəyi etmək-nəyi etməmək haqqında qrafik simvollar gəlir.

Bədənə bağlı-kinestetik ünsiyyət: Hər bir qaydanın özünəməxsus jesti var: şagirdlər müxtəlif jestlər vasitəsilə qaydaları bildiklərini göstərirlər.

Musiqi ünsiyyəti: Qaydalar mahnı şəklində quraşdırılır, yazılır, ya da mövcud bir mahnının melodiyasına uyğun quraşdırılır.

Fərdlərarası ünsiyyət: Hər bir qayda şagirdlərin kiçik bir qrupuna tapşırılır, sonra onlar həmin qaydanın müsbət və mənfi cəhətlərini bilmək, onu şərh etmək və hətta tətbiq etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Fərddaxili ünsiyyət: İlin əvvəlində şagirdlər sinif qaydaları yaratmağa və bunları başqalarına çatdırmaq üçün öz üsullarını işləyib hazırlamağa cavabdeh olurlar(1, 113).

Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinin sinfin idarə olunmasına başqa bir tətbiqi kiçik qrupların yaradılmasındadır. Əsl amillər əsasında tez-tez qrupların yaradılmasına baxmayaraq, təhsil işçiləri müxtəlif tərkibli qrupların birgə işləməsinin dəyərini getdikçə daha çox görürlər.

Sizin sinif qaydalarını, rejimlərini və prosedurlarını nə dərəcədə səmərəli çatdırmağımızdan aslı olmayaraq, həmişə, bioloji-emosional və idraki fərqlərə və ya çətinliklərə görə onlara əməl etməkdə bir neçə uğursuz şagird olacaq. Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi bu fikri irəli sürür ki, bütün uşaqlar üçün əla olan bir nizam-intizam yanaşması yoxdur (3, 128) Əslində bu nəzəriyyə müəllimlərə məsləhət görür ki müxtəlif cür şagirdlərə yanaşmada müxtəlif nizam-intizam yanaşmalarını uyğunlaşdırsınlar. Yeddi əqli qabiliyyətə uyğunlaşdırılmış nizam-intizam metodlarının geniş çeşidi verilir. Davranış strategiyaları xüsusi çətinlikləri olan şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilər. Yuxarıda sadalanan strategiyalar, əlbəttə, şagirdin emosional problemlərinə və ya davranış çətinliklərinə hərtərəfli professional komanda yanaşmasını əvəz etmir. "Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi" sadəcə olaraq, hər bir fərdin ehtiyaclarının etiraf olunduğu və bütün dərslər günü ərzində nəzərə alındığı bir mühit yaratmaqla sinifdə şagirdlərin davranışına çox təsir edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Armstrong Thomas. "Multiple Intelligences in the classroom". Education the Whole Child, 2009.
2. Durie, Ronnie. "An Interview with Howard Gardner". Zephyr Press, 1997.,
3. Fasko, Jr. D. "An analysis of Multiple Intelligences Theory their use with the gifted and talented". Roeper Review. 23(3), 2001
4. Gardner H and Hatch, T. "Multiple Intelligences Go To School: Educational Implications of the Theory of Multiple Intelligences". CTE Technical Report Issue No.4, 1990

Х.Э.Рустамли

Теория множественного интеллекта как способ управления классом

Резюме

В этой статье показана теория множественного интеллекта в управлении классом. "Теория множественного интеллекта" выдвигает следующую мысль - нет отличного для всех

подхода для соблюдения дисциплины. Теория может очень сильно влиять на поведение учеников создавая в классе обстановку, в которой потребности каждой личности признаются и в течение всего учебного процесса принимаются во внимание.

Kh.E.Rustamli

Multiple Intelligence Theory and Classroom Management
Summary

The aim of this article, the diversified theory of intelligence provided in the class. Diverse intellectual abilities theory thinking it is a disciplined approach that is not good for children. Each individual is in need of all classes given by creating an environment where students can affect the behavior of class during the confession and theory.

*Rəyçilər: t.e.f.d. S.Seyidova,
p.e.f.d. D.Musayev*

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2017

N.B.SALMANOVA

professor

S.Q.QARAYEVA

dosent

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

YENİYETMƏ QIZLARIN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ TƏTBİQİ İDMAN NÖVLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: yeniyetmə qız, mənəvi tərbiyə, təbiiq idman növləri, hərbi-idman oyunları, zehni fəallıq, məşqçinin fəaliyyəti

Ключевые слова: девочки-подростки, нравственное воспитание, прикладные виды спорта, военно-спортивные игры, умственная активность, деятельность тренера

Key words: teen girl, moral education, applied sports, military-sport games, mental activity, trainer activities

Qızlarımızın xoşbəxtliyi təkcə onları əhatə edən mühit və şəraitdən deyil, eləcə də onların qarşıya qoyduqları məqsəddən, seçdiyi həyat yolundan, bu yolda göstərdikləri fədakarlıqdan və çalışqanlıqdan asılıdır. Bu baxımdan, hər bir yeniyetmə qızın dərin zəkali, hərtərəfli inkişafa malik şəxs kimi formalaşmış yetişməsinə, özündə şəxsi məsuliyyət hiss etməsinə, cəmiyyətin ixtiyarlı, xoşbəxt üzvü kimi formalaşmasına çalışmaq lazımdır. Yeniyetmə qız bu ixtiyara və xoşbəxtliyə başqasının vasitəsilə deyil, özünün məqsədyönlü çalışqanlıqla nail olmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, fiziki tərbiyə və idmanla müntəzəm məşğul olan yeniyetmə qızlar digər həmyaşıdlarına nisbətən yüksək tədris müvəffəqiyyətlərinə malik olurlar. Birincilərdə dərslərin əvvəlindən sonuna qədər müvəffəqiyyətin artımı orta hesabla 2-3% təşkil edir. Bu da fiziki tərbiyə və idmanla məşğul olan yeniyetmələrin əqli iş qabiliyyətinin möhkəmlənməsini təsdiq edir.(1, s.38)

Fiziki tərbiyə dərslərinə maraqlı, idmanla məşğul olmaq arzusu, yarışlarda iştirak etmək istəyi, yüksək idman nailiyyətləri qazanmağa doğru inam yeniyetmə qızlara xas olan əsas xüsusiyyətlərdir. Əgər bu xüsusiyyətlərdən tərbiyə məqsədi ilə düzgün istifadə edilsə, ümumtəhsil və tərbiyə məsələlərinin həllində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək olar.(2, s. 15)

Yeniyetmə qızların mənəvi tərbiyəsində bədən tərbiyəsi və idman böyük rol oynayır. Bədən tərbiyəsi və idman gənc qızların mənəvi simasının formalaşmasında, gözəl əxlaqa xas olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində ən əlverişli vasitədir. Müxtəlif idman bölmələrində məşğul olmaqla yeniyetmə qızlar aşağıdakı vəzifələri həyata keçirirlər:

- dərək olunmuş nizam-intizama və əməksevərliyə nail olmaq;
- yüksək fiziki hazırlıq və idman ustalığı nəticələri ilə öz kollektivini tərənnüm etmək;
- bədən tərbiyəsi və idmanı əhalinin gündəlik həyatına daxil etmək üçün təbliğatı iş aparmaq;
- əldə edilmiş idman təcrübəsindən məşğələlərdə yoldaşları üçün istifadə etmək;
- nəcib əxlaq keyfiyyətlərə yiyələnməklə yoldaşlarına, rəqibinə, hakim və azərkeşlərə hörmət etməli və s.

Yeniyetmə qızların əksəriyyəti müxtəlif idman bölmələrində məşğul olurlar. Möhkəm birləşmiş, mehriban kollektivdə məşğul olmaqla, idmançı həmişə onun himayəsini, yardımını, tələblərini duyur, kollektiv əməyin və fəaliyyətin sevincini hiss etməyi və anlamağı öyrənir.

Ciddi məşqlərdə, idman mübarizələrində hisslər kəskinləşir, əxlaqi keyfiyyətlər yoxlanılır və dərinləşir, iradə möhkəmlənir, mənəvi davranış və mərdliyə dair təcrübə əldə edilir.

Mənəvi tərbiyə idmançı qızların daxili aləminin zənginləşdirilməsinə nə qədər düzgün istiqamətləndirilərsə, onun şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında əhəmiyyəti bir o qədər çox olar. Bu baxımdan məşqçi-pedaqoqun hər cəhətdən yetkin, sağlam düşüncəli, nümunəvi şəxsiyyət səviyyəsində durması vacibdir.

İdmanın ayrı-ayrı növlərinin onunla məşğul olan yeniyetmə qızların mənəvi tərbiyəsinə təsiri müxtəlifdir. Onların hər birində mənəvi tərbiyənin bir və ya bir neçə elementi özünü büruzə verir.

Tətbiqi-idman növləri çətinlik dərəcəsinə, məzmununa, spesifik xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölünürlər:

I qrup: təyyarə idmanı, vertolyot idmanı, paraşut idmanı, paraşut çoxnövcürlüyü, sualtı səmt təyini, avtoralli, avtoçoxnövcürlüyü, dəniz çoxnövcürlüyü, çoxgünlük motosikl yarışları, motokross, motobol, hərbi-tətbiqi çoxnövcürlük, rabitəçilərin çoxnövcürlüyü, VMH çoxnövcürlüyü – Poliatlon.

II qrup: dairəvi avtomobil yürüşləri, dairəvi motosikl yürüşləri, buz üzərində motosikl yürüşləri, dağlıq yollarda motosikl yürüşləri, su-mühərrik idmanı, güllə atıcılığı, deltaplaner idmanı, biatlon, avtocıdır yürüşləri, motocıdır yürüşləri.

III qrup: şəxsi motosikllərdə yarışlar, xidməti itlərlə yarışlar, kartinq, trekdə avtomobil yürüşü.

IV qrup: aviamodel idmanı, avtomodel idmanı, sumodeli idmanı, avtomobil və motosiklin fiqurlu idarə olunması, radioqramların qəbulu və ötürülməsi, sualtı atıcılıq, motoxizək yürüşləri.

Tətbiqi-idman çoxnövcürlüyü ilə məşğul olan qızlar qaçış, üzgüçülük, qumbara atmaq, atıcılıq, idmanın texniki növləri üzrə bacarıq və vərdişlərə yiyələnməklə Vətənin müdafiəsinə daim hazır olmaq əzmində püxtələşirlər.

Yeniyetmə qızlarda tətbiqi idman növlərinə maraq, onların hərbi-tətbiqi çoxnövcürlüyə istiqamətlənmiş hərbi idman oyunlarında iştirakından yaranır. Hərbi idman oyunları bir sıra müsbət əxlaqi məzmun daşıyır: Vətəni müdafiə etmək, düşməyə qarşı sayıqlıq, kollektivçilik, yoldaşlıq, məqsədə can atmaq, çətinliklərə dözmək və s. Yeniyetmə qızlar oyunlarda iştirak etməklə bu keyfiyyətləri döndə-döndə təkrar etməli olur və bununla da özündə olan bir sıra zəif cəhətləri aradan qaldırırlar. Əxlaqi keyfiyyətlərin belə təkrar ifadə olunması yeniyetmə qızların beynində müsbət izlər salır, şəxsiyyətinin təşəkkülünə təsir göstərir.

Hərbi idman oyunları yeniyetmə qızları fədakarlığa, müstəqilliyə, axtarışlara sövq edir. Bu oyunlarda qızların mütəşəkkil və fəal iştirakı onların Vətənin sədaqətli müdafiəçiləri olmaları üçün bünövrə yaradır. Yeniyetmə qızların xalqımızın erməni işğalçılarına qarşı ədalətli mübarizəsi ilə tanış olmalarına yollar açır. Hərbi idman oyunları zamanı qızların fiziki qüvvəsi inkişaf edir, əli möhkəmlənir, hərəkətləri çevik, gözü daha iti olur. Yeniyetmə qızın düşüncəsi, çevikliyi, təşəbbüskarlığı inkişaf edir, təşkilatçılıq vərdişləri əmələ gəlir, dözümlü olmaq, şəraiti nəzərə almaq bacarığı və s. inkişaf edir. Bunlardan əlavə, hərbi idman oyunları qızlarda dəqiqlik, məs'uliyət, tapşırığı vaxtında icra etmək kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir, onlara nəzakətli və təvazökar olmaq kimi sifətlər aşılayır. Hərbi idman oyunlarının şərtində verilən tələbləri yerinə yetirərkən kəşfiyyətə çıxmaq, rabitəçilik etmək, yaralılara tibbi yardım göstərmək kimi yoldaşla icra edilən tapşırıqlar nəticəsində qızlar yoldaşları ilə mehriban və səmimi olurlar. Onlar yoldaşlarına göstərdikləri bu təmənnasız yoldaşlıq yardımını səmimi dostluq hissi ilə həmişə təsəvvürlərində canlandırırlar. (3, 22)

Hərbi idman oyunları həm də qızların zehni fəallığı şəraitində keçir. Yeniyetmə qız bütün fərasətini, diqqətini fəaliyyətə qoşur və qarşıya qoyulmuş vəzifəni həll etmək üçün iradəsini səfərbər edir. Belə fəallıq prosesində oyunun daşdığı əxlaqi məzmun yeniyetmə qızın şəxsiyyətinin formalaşmasına qüvvətli təsir göstərir. Hərbi idman oyunlarında ye-

niyətmə qızları oyunun qaydalarına tabe olmağa məcbur edən tələblər olur. Möhkəm qayda və intizamın hərbi idman oyunlarında çoxluğu əxlaq normalarının yeniyetmə qızın şəxsiyyətində möhkəmlənməsinə və xüsusilə də onun iradəsinin təşəkkül tapmasına xidmət edir.

Hərbi idman oyunlarında yaşlıların iştirak etməsinin də tərbiyəvi təsiri böyükdür. Yeniyetmə qızlar oyunda iştirak edən yaşlı nəslin nümunəvi davranışını, kollektivə münasibətini, intizama tabe olmalarını, bir-birinə yoldaşlıq köməyi göstərmələrini onların nümunəsində görür və bu müsbət hərəkətləri təqlid edərək özlərində əxz edirlər.

İdman yarışlarının ədalətlə, yüksək səviyyədə keçirilməsi, yeniyetmə qızların idman göstəricilərinin dəqiq müəyyənəşdirilməsi və obyektiv qiymətləndirilməsi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu zaman qızlar öz idman hazırlıqlarının həddini müəyyənəşdirir, daha yüksək nailiyyətlər qazanmış yoldaşlarının müvəffəqiyyətlərinin səbəb və sirlərini öyrənib dərk edir, yeni keyfiyyətlərə yiyələnməyə çalışır, özlərinə yeni dostlar tapırlar.

Yeniyetmə qızlar məşqçilərlə qarşılıqlı münasibət zamanı insana vacib olan xarakterik əlamətləri müəyyən etmək və qiymətləndirmək, psixoloji anları nəzərə almağı bacarmaq qabiliyyətini əldə edirlər. Məşqçi belə məsələlərə diqqətlə yanaşmalıdır. Çünki şagirdinin fərdi xüsusiyyətini nəzərə almadan onun başqası ilə lazımı səviyyədə münasibət yaratması mümkün deyildir. Sözü geniş mənasında məşqçi yetirməsinin tərbiyəçisidir. O, yeniyetmə qızı nəcib əxlaqlı tərbiyə etməli olan pedaqoqdur. Buna görə də o öz yetirməsinin yalnız fiziki cəhətdən inkişaf etməsi məsələləri ilə kifayətlənməməli, bütün müəllimlər kimi yetirməsinin iradəsinə inkişaf etdirmək və xarakterini möhkəmləndirmək qayğısına qalmalı, nəcib əxlaq uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Məşqçinin bir şəxsiyyət kimi keyfiyyətləri məşq prosesində böyük rol oynayır. Yeniyetmə qızlar çox vaxt öz məşqçiləri ilə fəxr edirlər. Buna görə də məşqçinin sözü ilə əməlləri bir-biri ilə uyğunlaşmalıdır. Söhbətlərində düzlükdən, ədalətlikdən danışan məşqçi, əməllərində də ədalətliliyi gözləməli, məşq və yarışlar zamanı öz ədalətli davranışı ilə yeniyetmə qızlara nümunə olmalıdır.

Tətbiqi-idman çoxnövçülükləri üzrə yeniyetmə qızlarla aparılan məşğələlərdə əsas fikir sistematikeyə və ardıcılığa verilməlidir. Çünki bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri yeniyetmə qızlarda əxlaqi keyfiyyətlərin inkişaf etməsi üçün əlverişli alışıdır. Məşğələlər qızlarda iradənin möhkəmlənməsinə kömək edir. Yeniyetmə qız məşq zamanı bütün çətinliklərə üstün gələrək çalışır ki, məşq yükünü yüksək ustalıqla yerinə yetirsin. Bu isə onda iradənin əsas keyfiyyəti olan məqsəd ardıcılığının tərbiyə edilməsi deməkdir. Eyni zamanda məşğələlər zamanı əziyyətə dözmək kimi əxlaqi sifət tərbiyə olunur. Beləliklə, tətbiqi-idman çoxnövçülükləri üzrə idman məşğələləri iradəni tərbiyə edir və möhkəmlədir.

Tətbiqi-idman çoxnövçülükləri üzrə idman məşğələlərinin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, məşğul olanlarda intizamlılıq tərbiyə edir. Hər bir idman məşğələsində ciddi qaydalar hökm sürür. Bu qaydalara riayət etməklə yeniyetmə qızda intizam tərbiyə edilir.

Tətbiqi-idman çoxnövçülükləri üzrə idman məşğələləri qızlarda kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir. Məşğələlər adətən kollektiv sürətdə təşkil edilir. Məşğul olanlar məşq prosesində birlikdə vaxt keçirir, bir-birinə yaxınlaşırlar. Komandanın müvəffəqiyyəti üçün hər bir yeniyetmə qız öz səy və bacarığını əsirgəmir, komandanın üzvlərinə lazım gəldikdə kömək edir, öz hərəkətlərini yoldaşlarının hərəkətləri ilə uzlaşdırır, bir çox hallarda isə komandanın qələbəsi naminə öz şəxsi mənafeyindən keçməli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, məşğul olanlar komandada baş verən hadisələri görür və ondan nəticə çıxarmağı bacarırlar. Ona görə də komandanın bütün üzvləri ilə səmimi, təbii, sadə, qayğıkeş, ədəbli və nəzakətli olmaq kollektiv münasibətlərin yaranmasında ən vacib amillərdir. Kollektivdə ayrışçılıq, kobudluq, ikiüzlülük, yalançılıq və s. yeniyetmə qızlara daha pis təsir edir. Onlarda başqalarına qarşı mənfi münasibətlərin yaranmasına şərait yaradır, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına maneçilik törədir.

Tətbiqi-idman çoxnövcülükləri üzrə idman məşğələlərinin bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, məşğul olan qızlarda təşkilatçılıq bacarığını tərbiyə edir. Məşğələlər zamanı vəzifələri bölmək, ayrı-ayrı vaxtlarda müəyyən elementlərin öyrənilməsinə nəzarət etmək, məşğələ prosesində tətbiq olunan oyun metodu zamanı ona rəhbərlik etmək məşğul olanlarda təşkilatçılıq bacarığını yaratmağa kömək edir.

Yeniyyətə qızın hərəkətinə məşqçinin verdiyi müsbət və ya mənfi qiymət onu öz hərəkətləri üzərində düşünməyə, onları qiymətləndirməyə sövq edir və bu, nəticə etibarlı ilə ayrı-ayrı əxlaqi keyfiyyətlər haqqında onda müəyyən anlayış və fikirlərin yaranmasına kömək edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tətbiqi idman növləri üzrə məşğələlər yeniyyətə qızların mənəvi tərbiyəsi sahəsində aşağıdakı məsələləri həll edir:

- yeniyyətə qızların əqli və fiziki qabiliyyətlərinin hərtərəfli inkişafına təsir göstərmək, onlarda əxlaqi və iradi keyfiyyətləri tərbiyə etmək;

- yeniyyətə qızların sağlamlığını möhkəmləndirmək, orqanizmin inkişafının düzgün formalaşmasını təmin etmək;

- yeniyyətə qızları bədən tərbiyəsi və idman sahəsində nəzəri biliklərlə silahlandırmaq;

- yeniyyətə qızlarda bədən tərbiyəsi və idmana maraq, məhəbbət tərbiyə etmək;

- yeniyyətə qızlarda müntəzəm olaraq bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq vərdişləri yaratmaq;

- yeniyyətə qızlarda fiziki keyfiyyətləri təkmilləşdirmək;

- yeniyyətə qızların əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlığına təsir göstərmək;

- yeniyyətə qızlarda hərəkətlərin ritm və tempinə yiyələnməyi təkmilləşdirmək;

- yeniyyətə qızlara şəxsi gigiyena, həmçinin fiziki hərəkətlərin gigiyenası bacarıqlarını aşılamaq;

- yeniyyətə qızları kollektiv fəaliyyətə alışdırmaq;

- yeniyyətə qızlara bədən tərbiyəsi və idmana dair təşkilati-təlimatçılıq bacarığı aşılamaq;

- bədən tərbiyəsi və idman amillərindən istifadə etməklə yeniyyətə qızların asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək.

Ümumiyyətlə, tətbiqi idman növləri üzrə hər hansı bir idman tədbiri gerçəkliyin yeni faktlarını açarsa, yeniyyətə qızların onları əhatə edənlərə münasibətinə toxunarsa, onlarda şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətlərini müzakirə etmək doğurarsa, onların müstəqilliyini və təşəbbüskarlığını inkişaf etdirərsə qızlarda nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması prosesində optimallığa nail olmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Salmanova N.B. Poliatlon. Yeniyyətə, idman və ədalət. Bakı: Araz, 2014

2. Станкин М.И. Спорт и воспитание подростков. М.: ФиС, 1988.

3. Fətəliyev X. T. Əxlaq tərbiyəsi və hərbi idman oyunları. Bakı: Gənclik, 1977

Н.Б.Салманова, С.Г.Караева

Роль прикладных видов спорта в моральном воспитании девочек-подростков

Резюме

Исследования показывают, что постоянно занимающиеся спортом девочек-ки-подростки, достигают высших результатов в учебе по сравнению с другими ровесниками. Это утверждает то, что у девочек-подростков, занимающейся физической культурой и спортом укрепляется умственная работоспособность. Девочки, занимающиеся спортивно-прикладным многоборьем, усваивая умения и навыки по метанию гранаты, бегу, плаванию, стрельбе, техническим видам спорта воспитываются в духе готовности к защите Родины. Интересы к прикладным спортивным видам спорта у девочек возникают от участия в военно-спортивных играх направленных на военно-прикладное многоборье.

N.B.Salmanova, S.G.Garayeva

The role of mental efficacy physical education of the girls-teenagers

Summary

The researches show that the girls-teenagers, who are constantly engaged with sports in compare with other but-peers achieve higher results in their studies. It proves that the mental efficiency of the girls-teenagers, who are engaged with physical education and sport is strengthened. The girls who are engaged with sport applied multidiscipline, managing their skills and abilities on throwing the granates, in running, swimming, shooting, technical kids of sports are educated in the spirit of readiness to defend the motherland. The interest of girls to sport applied appear according to the participation, directed to multi-applied military disciplines.

*Rəyçilər: p.e.f.d., prof. Q.M.Cəfərov,
AzDBTİA-nın Kütləvi sağlamlıq idman növləri kafedrası
(03.03.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №06)).*

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2017

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.K.SADIQOV

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

CƏLDLIYIN İNKİŞAF VASİTƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: cəldliyin inkişafı, fiziki hərəkətlər, sürət

Ключевые слова: развитие быстроты, физические упражнения, скорость

Key words: development of quickness physical exercises, speed

Cəldlik dedikdə idmançının hərəkət fəaliyyətini minimal vaxt ərzində yerinə yetirməsini təmin edən funksional xüsusiyyətlər kompleksi nəzərdə tutulur. (1, s.148)

Cəldliyin inkişafı üzrə müvafiq fiziki hərəkətlər, verilən ümumi tələblər, onların orta sürətli və sürətli yerinə yetirilmə imkanından ibarətdir. Buna görə də fiziki hərəkətlər əsəb-əzələ aparatının iş koordinatı üzrə müvafiq olaraq sadə olmalıdır. Buna görə də onların orta sürətli və sürətli yerinə yetirilməsindən əvvəl sabit və submaksimal sürətlərdə əzələlərin iş koordinasiyasının təkmilləşdirilməsinə mütləq fikir verilməlidir. Bu, məşğul olanların diqqətini fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilmə texnikasına deyil onun intensivliyinə cəlb olunması üçün zəruridir. Cəldliyin inkişafı üçün hərəkəti reaksiyaların real hərəkəti fəaliyyəti tənzimləyən fiziki hərəkətlərin tətbiqi vacibdir.

Cəldliyin 3 təzahür forması mövcuddur: 1. hərəkət reaksiyasının sürəti; 2. tək hərəkətin sürəti; 3. hərəkətlərin tezliyi (tempo). (2, s.206)

Cəldliyin başqa, formaları ilə birgə hərəkəti reaksiyaların kompleks inkişafı üçün sadələşdirilmiş qaydalar üzrə və kiçik, nisbi standart meydançalarda mütəhərrik və idman oyunları daha effektivdir.

Hərəkətin tempinin, istiqamətinin, növünün və s. kəskin dəyişilməsi ilə yerinə yetirilən dövrü fiziki hərəkətlər də yaxşı effekt verir. Tək asiklik cəldliyin inkişafı üçün zəruri olan və ona bənzər əsəb-əzələ aparatının iş koordinasiyası üzrə fiziki hərəkətlər tətbiq olunmalıdır. Onları müxtəlif sürətlə (böyük, orta sürətli, sürətli) və müxtəlif şəraitlərdə (standart, sadələşdirilmiş, mürəkkəbləşdirilmiş) yerinə yetirmək lazımdır. Sadə və mürəkkəb şəraitlər (xarici müqavimətin azalması və ya artması) əsas fiziki hərəkətlərin strukturunun pozulmasına gətirib çıxarmamalıdır. Fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilmə prosesinin çətinləşdirilməsi yalnız fiziki cəhətdən hazırlıqlı şəxslərlə (idmançılarla) keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Sadə reaksiyanın tezliyinin tərbiyələndirilməsinin ən geniş yayılmış metodu təkrarlamaqdır, ola bilər ki, ortafdakı vəziyyətin dəyişməsinə, ya da ki, gözlənilməyən siqnala daha tez reaksiya verməkdədir. Məsələn; qaçışda aşağı startın təkrar yerinə yetirilməsi, dəyişilməsi, boksda rəqibin əvvəlcədən məlum olan zərbəsinə qarşı müdafiə hərəkəti və s. Yeni başlayanlarla məşğələlərdə bu metod tezliklə lazım olan nəticələri verir. Əfsuslar olsun ki, getdikcə reaksiya tezliyi çətinliklə stabilləşir və yaxşılaşır.

Mürəkkəb reaksiya tezliyinin tərbiyə edilməsinin xüsusiyyətlərini mürəkkəb reaksiyanın iki növünə görə nəzərdən keçirmək olar: hərəkət edən obyektə reaksiyalar və seçmə (seçim) reaksiyaları.

Hərəkət edən obyektə reaksiya halları daha çox təkmübarizlikdə və topla oyunda rast gəlinir. Belə ki, məsələn; 1) top qapıya vurularkən qapıçı topu görməli; 2) istiqamətin və uçuşun sürətini qiymətləndirməlidir; 3) hərəkət etmə planını seçməlidir; 4) onu həyata keçirməyə başlamalıdır.

Cəldliyin inkişaf etdirilməsi üçün əsas vasitə hədd və həddə yaxın sürətlə yerinə yetirilən hərəkətlər (yəni sürət hərəkətləri) hesab olunur. Bu hərəkətləri şərti olaraq 3 əsas qrupa ayırmaq olar. (3, s.96)

Cəldliyin xasiyyətlərindən bəhs edərək L. P. Matveyev yazır: “Bir çox hərəkətlər ki, maksimum sürətlə yerinə yetirilir, onlar iki fazaya bölünür. 1. sürətin artırma fazası; 2. sürətin stabil fazası. Birinc fazanın xüsusiyyəti startın tezləşdirilməsi, ikinci-məsafənin sürəti. Sürəti artırmaq və yüksək sürətlə hərəkət etmək bacarığı nisbətən biri-birindən asılı deyil. Yaxşı start cəldliyi və yüksək olmayan məsafə sürəti bacarığına malik olmaq olar, ya da ki, əksinə”. (4, s.190)

Asiklik fiziki hərəkətlərdə cəldliyin inkişafına əsəb-əzələ aparatının iş koordinasiyası üzrə əsas sayılan fiziki hərəkətlər müsbət təsir göstərir.

Dövrü hərəkətlərdə cəldliyin inkişafı aşağıda qeyd olunan vasitələrin tətbiqi ilə həyata keçirilir.

1. Mütəhərrik oyunlar.
2. Standarta nisbətən kiçik meydançalarda sadə qaydalar üzrə keçirilən idman oyunları.
3. Estafətlər.
4. Qaçış, üzgüçülük (qaçış iştirakçılarında cəldliyin inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq bir-birindən müəyyən məsafədə startda düzülüş qələbə şansını tənzimləyir).
5. Qaçış üzgüçülük zamanı maksimal və ya variativ tezliklə və müxtəlif çıxış vəziyyətində (ayaq üstə, uzanaraq, oturaraq) əl və ayaq hərəkətlərinin imitasiyası.
6. Maksimal və variativ hərəkət tezliyi ilə qaçış, üzgüçülük.
7. Sürəti artırmaqla qaçış, üzgüçülük.
8. Yerindən qaçış, üzgüçülük ilkin qaçışdan əvvəl maksimal sürətlə (2-4 saniyə arası) qısa məsafənin dəf olunması.
9. Starta başlayanın komandası və komandası olmadan (start qaçışı) startdan dörü fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi.
10. Konkret fiziki hərəkətlərdə fərdi 70-100% maksimum variativ sürətlə qaçış, üzgüçülük.
11. Relyef dalğavari səth üzərində velosipeddə sürətli qaçış.
12. Fiziki hərəkətlərin tempinin, addımın uzunluğunun və istiqamətinin kəskin dəyişilməsi ilə yerinə yetirilən fiziki hərəkətlər.
13. Nisbi yüngülləşdirilmiş adi şəraitlərdə (üzgüçülük və avarçəkmə, küçəyə qarşı və ya dağa qaçış və s.) fiziki hərəkətlər.
14. Nisib çətinləşdirilmiş adi şəraitlərdə (dağa qaçış, hidrotormozla avarçəkmə və s.) sürətli fiziki hərəkətlər. Çətinləşmə əsas fiziki hərəkətlərin hərəkət strukturunu pozmamalıdır.
15. Əlavə əşyaların tətbiqi ilə sürətli fiziki hərəkətlər. Konkret fiziki hərəkətlərin icrasında iştirak edən əzələlərin boşalmasına, əsas yükə aid olmayan əzələ işinin koordinasiyasını təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Məsələn, əgər sürətli qaçışın icrası zamanı yumşaq karton borucuqları götürülsə, o zaman qol əzələlərinin gərginliyini nizamlamaq əhəmiyyətli dərəcədə asan olar. Bu, qol əzələlərinin və çiyin oynaqının həddən artıq koordinasiya olunması və cəldliyin gərginliyindən tez bir zamanda qurtarılmasına və ayaq əzələlərinin gərginlik koordinasiyasının yaxşılaşmasına imkan verir
16. Hərəkət tempinin tətbiqi ilə sürətli dövrü fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi.
17. Sürət-güc fiziki hərəkətləri: ayaqlar üzərində tullanma; bir ayaq üstündə hoppanmalar; müxtəlif məsafədə yerləşdirilmiş doldurulmuş toplaq üzərində tullanmalar; gimnastika skamiyası üzərindən (sola-sağa) hoppanma; yarıoturuşdan tullanma; ip üzərindən hoppanmalar və s.
18. Fiziki hərəkətlərin amplitudasının artırılması üçün əzələlərin, oynaqların dartılması üçün hərəkətlər.

Sonda, cəldliyin inkişafı üçün aşağıda qeyd olunanlar zəruridir.

1. Müxtəlif vasitələrin istifadəsi.

2. Cəldliyin spesifikliyini nəzərə alaraq, cəldliyi inkişaf etdirə bilən fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsində konkret nisbi cəldlik, quruluş və şəraitindən asılı olaraq adekvat hərəkətlərin toplanması zəruridir.

3. Digər fiziki hərəkətlərlə yanaşı cəldliyin inkişaf etdirilməsi.

Sadə reaksiyalarla cəldliyin inkişafının metodikası. Lokal cəldliyin təzahürlərinin inkişaf metodikası (reaksiyanın vaxtı, yalnız hərəkətlər, hərəkətlərin dəqiqliyi) və sürət keyfiyyətinin kompleks təkmilləşdirilməsinin metodikasını mütləq diferensiallaşdırmaq lazımdır. Cəldliyin elementar formalarının hazırladığı sürətin keyfiyyətinin olmasını istiqamətləndirir. Buna görə də insanın sürət keyfiyyətinin inkişafı üçün görülən işlər bit-birinə bağlı olan iki etapa bölmək daha məqsədə uyğun olardı; cəldliyin elementar təzahür formasının difensial inkişaf etdiyi və cəldliyin inteqral inkişaf etdiyi. Aydın ki, bu bölmə müəyyən qədər şəraitdir, lakin cəldliyin inkişafında analitik və sintez yanaşmaların, birgə və qarışıqlıqlı olmasına şərait yaradır (Platonov 1997)

Hərəkət reaksiyasının tezliyi reaksiyanın latent zamanı ilə qiymətləndirilir. Reaksiyalar sadə və mürəkkəb olur. Sadə reaksiya əvvəlcədən məlum olan hərəkətə, lakin birdən gələn siqnala məlum olan hərəkətlə cavabdır. (məsələn; start tapancasının atəşinə qarşı).

Hərəkət reaksiyasının tezliyinin böyük tədbiqi mənası var. Həyatda tez-tez elə hadisələrlə rastlaşırlar ki, hər hansı bir siqnala minimum gecikmə ilə cavab verilir. Məsələn; müasir texnika çox zaman reaksiya tezliyinə böyük tələblər edir.

Sadə reaksiyalar üçün hərəkətin tezliyinin keçirilməsi xarakterikdir: o insanlar ki, bir vəziyyətdə tez reaksiya verirlər, onlar başqa başqa vəziyyətdə də tez reaksiya verir. Müxtəlif sürətli hərəkətlərlə məşğulələr sadə reaksiyanın tezliyini yaxşılaşdırır. Lakin əks istiqamətdə keçirmə baş vermir. Reaksiyanın tezliyində olan hərəkətlər demək olar ki, hərəkət sürətinə təsir etmir. (R. İ. Toomsalu).

Reaksiya ümumi cəldliyin başlanğıc etpında idman və mütəhərrik oyunlarla məşğulələr yaxşı effekt verir. Yüksək emosional vəziyyətin fonunda oyunlara xas olan sürətli hərəkətlər, reaksiyaların və hərəkətlərin cəldliyini inkişaf etdirir

Hərəkətlərin reaksiyasının cəldliyinin inkişafı üçün, idman oyunlarının metodik xüsusiyyətlərinin istifadəsinə aiddir:

1. Çox yormamaq üçün tənəffüsusüz uzun sürməyən oyun(10-15dəq-dək)

2. Məkanın və zamanın az olması şərtlərini təşkil etmək meydançanın ölçülərinin kiçildilməsi; oyunun qaydasına nisbətən iştirakçıların sayının daha çox olması, qaydaların sadələşdirilməsi, əlavə qaydaların yeridilməsi.

3. Lazım olarsa bir neçə qısa taymdan ibarət oyundan istifadə edirlər

4. İş fəaliyyətinin bütövlüklə və tez zamanda (90-100 1dəq 100) bərpa olması üçün taymlar arası istirahətin davamı.

5. İstirahətin xarakteri qarşılıqlıdır. Fəal istirahət kimi tənəffüsün bərpası, əzələlərin boşalması və az dartılması üçün hərəkətlərdən istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. В. Х. Платонов. Теория спорта. Киев, 1987
2. А. М. Максименко. Теория и методика физической культуры. М., 2005
3. Б. И. Лях. Теория и методика физического воспитания. М., 1997
4. Л. П. Матвеева и А. Д. Новикова. Теория и методика физического воспитания. Учебник для ин-тов физ. культуры. М.: Физкультура и спорт, 1976

Я.Б.Самедов, С.К.Садыгов

Об исследованиях способов развития быстроты

Резюме

Статья раскрывает способы развития быстроты. В развитии быстроты раскрываются соответствующие физические упражнения. Особенности быстроты основываются на высказы-

ваниях известных ученых. Анализированы формы проявления быстроты. Описываются использование способов для развития быстроты и задачи претворения их в жизнь.

Y.B.Samadov, S.K.Sadigov

About the Investigation of Meanings of the Development of Quickness

Summary

The article shows the meanings of development of quickness. Appreciating physical exercises of the development of quickness are also given. The special features of the quickness were given in the works of famous scientists. The forms of quickness is analyzed. The forms for the development of quickness and its ways have been described in above mentioned article.

*Rəyçilər: prof. Q.M.Cəfərov,
dos. Ə.M.Xəlfəyev*

Redaksiyaya daxil olub: 18.03.2017

T.Ə.VAHABOVA*E-mail: doktorutamillavahabova@yahoo.com***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ
QADIN TƏHSİLİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ***Açar sözlər: tərbiyə nəzəriyyəsi, qadın təhsili, pedaqoji fikir, qız məktəbi.**Ключевые слова: теория образовательных, женское образование, педагогические идеи, школы для девочек.**Key words: theory of education, women's education, pedagogical ideas, school for girls.*

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı qızların təhsilə cəlb edilməsi, qızların müasir mənada tərbiyəsinin ən mühüm, etibarlı məbədgahı olan təhsil ocaqlarının təsisi istiqamətində də uğurlu addımlar atıldı. Qafqaz regionunda ilk müsəlman qız məktəbi 7 oktyabr 1901-ci ildən rəsmi fəaliyyətə başlayan Bakı rus-müsəlman qız məktəbi oldu. Məktəb xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xərci, uzunmüddətli mübarizəsi (məktəbin təsisi uğrunda mübarizə 1896-cı ildən başlanmışdı), gərgin əməyi və səyi nəticəsində mümkün oldu. Çünki belə bir maarif müəssisəsinin yaradılmasına nəinki siyasi dairələr, rəsmi dövlət orqanları mane olurdular, yerli mühafizəkar, cəhalətpərəst, ruhanilər və onların fitvasına uyan köhnəfikirli, qaragüruhçu kütlə də həmin işi ciddi etiraz və müqavimətlə qarşılayırdı. Bu müqavimətləri dəf etmək üçün Hacı nüfuzlu ruhani Molla Mirzə Məhəmməd oğlunu Məkkə, Mədinə, Kərbala, Qahirə, İstanbul, Tehran kimi dini mərkəzlərə göndərib bir sıra tanınmış, mötəbər üləmalardan, din başçılarından rəsmi kağızlar aldırdı ki, müsəlman qızlarının təhsil almasında şəriətə zidd, dinə xilaf heç nə yoxdur. H.Z.Tağıyev özü də məsciddə camaat qarşısında çıxış edərək dedi: “Camaat, qızlarımızın zəmanə dərsi oxumaları vacibdir. Gözləri açılar, külfətlə rəftarı xoş olar. İngilistana, Firəngistana gedib oxuyan cavanlarımız hərəsi oralarda qollarına bir arvad keçirib gətirirlər. Çünki qızlarımızla məcazları tutmur, dolana bilmirlər. Əcnəbi arvadlardan doğulan uşaqlar bütün varidatımıza vərəsə çıxırlar. İşlər belə getsə, ata-baba ocağımız qalacaq Quransız, namazsız, şəriətsiz... Arvad həkimlərinə, müəllimlərinə ehtiyacımız çoxdur...” (6, 108).

H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə Bakıda yaranan maarif müəssisəsi Qafqaz müsəlmanlarının mədəni-pedaqoji ictimaiyyətini, mütərəqqi meyilli insanların müsəlman qızlarından ötrü təlim ocaqları meydana gətirmək mənasında daha da ruhlandırdı. Bu istiqamətdə nəzərə cərpacaq canlanma müşahidə edildi. “Kaspi” qəzetinin 22-23 sentyabr 1901-ci il tarixli nömrəsində verilən məlumatdan aydın olur ki, Bakı rus-müsəlman qız məktəbinin fəaliyyətə başlamasının reallaşması ərəfəsində İrəvanda da bu tipli təhsil müəssisəsinin yaradılmasına təşəbbüs göstərilmişdir. Artıq 1902-ci ildə İrəvanda məktəbin yaradılması mümkün olmuşdur. Onun açılmasının təşəbbüskarı İrəvanın varlı və nüfuzlu şəxslərindən Məmmədqulu bəy Kərim Soltani idi. Bu tərəqqipərvər, maarifpərvər şəxs daha əvvəllər İrəvanda oğlan məktəbi açıb hər il 10-15 müsəlman oğlan uşağının oxuyub gimnaziyaya daxil olmasına şərait yaratmış. Nəhayət, 1902-ci ildə yaşadığı şəhərdə müsəlman qızları üçün də məktəb açır. Deyilən təfsilatı 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetinə (№14) göndərdiyi mətbu məktubunda ətraflı şəkildə məlumat verən Məmmədveli Qəmərinski hal-hazırda tədris ocağında 19 nəfər müsəlman qız uşağının “öz dilində oxuyub yazmaq və ehkəmi-diniyyəsini öyrənməkdən əlavə rusca dəxi kamali-intizam və tərəqqi ilə təhsil” almaqda olduqlarını sevinclə xəbər verir (7).

Əsrin ilk illərində Gəncə şəhərində də birsinifli iki rus-tatar qız məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Şəhərin Bağbanlar məhəlləsində 1901-ci ildə açılan birinci rus-tatar qız

məktəbində 1904-cü ildə artıq 40-a qədər azərbaycanlı qız oxuyurdu. (4, 151) 1903-cü ildə yaradılan ikinci təhsil ocağında oxuyan qızların sayı 1904-cü ildə 21 nəfər idi. Hər iki məktəb dövlətdən heç bir maddi vəsait almadan şəxsi adamların pulu və bəzi xeyriyyə tədbirlərindən toplanan vəsait hesabına yaşayırdı.

Bu illərdə Naxçıvanda və Tiflisdə də müsəlman qızları üçün təhsil müəssisələri açmaq təşəbbüsləri olmuşdur. Bu barədə “Kaspi” qəzetinin 19 dekabr 1903-cü il tarixli nömrəsində də məlumat verilir. Tiflisdə 1904-cü ildə Aspisovalı soyadlı bir ziyalı qadının da müsəlman qızları üçün məktəb açmağa cəhd göstərdiyi, lakin həmin cəhdin hökumət dairələrinin, Qafqaz şeyxülislamının və müftisinin təqsiri ucubundan baş tutmadığı da məlumdur. Bu barədə C.Məmmədquluzadə Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Vozrojdeniye” qəzetinin səhifələrində oxuculara çatdırılan “Bəs Aspisovalı xanımın müsəlman qızları üçün məktəbi necə oldu?” sərlövhəli məqaləsində də məlumat verir (3). Haqqında söz açdığımız əsrin başlanğıc illərində qadın təhsili sahəsində orta təhsilin, başqa sözlə, gimnaziya və progimnaziyaların vəziyyətində də müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpırdı. Konkret rəqəmlə ifadə etsək, Bakı və Gəncə quberniyaları, həmçinin Dağıstan vilayəti üzrə orta qız təhsil müəssisələrinin mənzərəsi aşağıdakı cədvəldə göstərilən şəkildə idi. Cədvəl Qafqaz Təhsil Dairəsinin 1905-ci ilin yanvarına aid hesabatından götürülmüşdür:

QADIN GİMNAZİYALARI			
Təhsil ocaqlarının adı	Yaranma tarixi	Şagirdlərin sayı	Xərci
Bakı I qız gimnaziyası	1874	718	62605
Bakı II qız gimnaziyası	1903	494	37002
“Müqəddəs Nina” qız məktəbi	1897	493	73717
Gəncə “Müqəddəs Nina” qız məktəbi	1899	386	18544
QADIN PROGİMNAZİYALARI			
Dərbənd qız progimnaziyası	1900	161	8913
MARİNSKAYA MƏKTƏBLƏRİ			
Şuşa Marinskaya qız məktəbi	1894	309	8547
Zaqatala Marinskaya qız məktəbi	1904	161	8913

1905-ci ilə qədər Bakıda 11 qız gimnaziyası təsis edilmiş, Zaqataladakı ibtidai rus qız məktəbi Marinskaya qız məktəbinə çevrilmişdi. (4, 154) Bu dövrdə Gəncədə Marinskaya qız məktəbi açmağa təşəbbüslər olsa da, şəhər Duması buna imkan verməmişdi. Onu da deyək ki, gimnaziya və progimnaziyada oxuyan qızların az bir qismi azərbaycanlılar idi. Məsələn, 1904-cü ildə Bakıda “Müqəddəs Nina” qız məktəbində təhsil alan 466 şagirddən yalnız 6 şagird azərbaycanlı idi.

QTD-nin 1905-ci ilə aid hesabatından bəlli olur ki, əsrin əvvəllərində Bakıda bir neçə xüsusi qız məktəbi də mövcud olmuşdur. Hesabatda 1900-cü ildə Tutovanın 1-ci dərəcəli, Zotikovanın isə 2-ci dərəcəli qız məktəblərinin olduğu, 1-ci məktəbdə 224, 2-cidə isə 43 şagirdin oxuduğu göstərilir (10, 10-15). Əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada qızlar üçün açılan ibtidai məktəblər sırasına 1901-ci ildə Gəncədə açılan 2-ci şəhər ikisinifli qız məktəbini, yenə həmin ildə Göyçayda (İvanovski kəndində), 1902-ci ildə Vartaşendə, 1904-cü ildə Naxçıvanda (Çobanabad kəndi), 1904-cü ildə Dərbənddə açılan birsinifli qız məktəblərini də

göstərmək olar. S.Məmmədovun dediyi kimi, doğrudan da: “XX əsrin əvvəllərində açılmış bu rus qız məktəbləri Azərbaycanda qadın təhsilinin inkişafında, heç şübhəsiz, təsiredici rol oynamışdır. Həmin illərdə açılan bir sıra rus-müsəlman qız məktəblərinin təşkilində bu təhsil ocaqlarının nümunəsindən istifadə olunmuşdur” (4, 156).

1914-1915-ci tədris ilinə aid rəsmi hesabatlardan bəlli olur ki, həmin tədris ilində Bakıda üç qız ali ibtidai və bir qız rus-müsəlman qız ali ibtidai dövlət məktəbi mövcud olmuşdur. Bunlardan 1-cidə 440, 2-cidə 463, 3-cüdə 50, rus-müsəlman ali ibtidai məktəbində isə 104 şagird təhsil almışdır (5, 114). Bundan əlavə xeyriyyə cəmiyyətləri xətti ilə də müsəlman qızları üçün ibtidai məktəblər təsis edilmişdir. Məsələn, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə 1914-cü ildə Balaxanıda iki, 1915-ci ildə Zabratda bir qız məktəbi açılmışdı. Bu məktəblərdə ümumilikdə 123 qız təhsil alırdı (5, 148). 1905-ci ildən sonrakı dövrdə müsəlman qızlarından ötrü xeyli sayda qız məktəbi açıldı. Uzun mübarizə və çətinliklərdən sonra rus qadını Y.D.Aspisova 1906-cı ildə Tiflisdə arzu etdiyi müsəlman qız məktəbini açmağa nail oldu. Lakin təhsil ocağı cəmi 2 il fəaliyyət göstərə bildi. 1907-ci ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində, Şəkiddə (axund Mirzə Cəfər Pişnamazzadənin təşəbbüsü ilə) xüsusi ibtidai qız məktəbləri açıldı. 1909-cu ildə Bakıda ilk dəfə olaraq dövlət tərəfindən 1-ci rus-tatar qız məktəbi təsis edildi. 1913-cü ildə burada 153 nəfər qız təhsil alırdı. (1) Bakıda 1910-cu ildə 2-ci və 3-cü qız rus-tatar məktəbləri də fəaliyyətə başladı. 1914-cü ildə Bakıdakı rus-tatar məktəblərində oxuyan qızların ümumi sayı 378 nəfər idi (2). Təsis edilən xüsusi müsəlman qız məktəblərinin şəbəkəsi tədris genişləndirdi. Ağdaşda (1909 – “Səadət” cəmiyyəti tərəfindən), Ağdamda (1910), Şamaxıda (1911 – Gövhər Şövqiyyə Cəfərzadə tərəfindən), Malıbəyliyə (Şuşa qəzası - 1910) və s.-də belə təhsil ocaqları təsis edilmişdi. Qarğabazarda (1911), Zəyəmdə (1912), Cəbrayılda (1912), Şəkiddə (1912), Qazaxda (1912) isə qarışıq qız məktəbləri yaradılmışdı (4, 250-258).

1917-ci ilə qədər Azərbaycanda açılan qız məktəblərinin sayı bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Bir sıra başqa məktəblər də var idi. Bu dövrdə gündəmdə duran, tez-tez qaldırılan məsələlərdən biri də qız məktəbləri üçün pedaqoji kadrlar hazırlayan seminariya və ya bu tipdə yuxarı səviyyəli təhsil müəssisəsinin yaradılması idi. Dəfələrlə dövlət orqanları qarşısında bu məsələ qaldırılsa da, təəssüf ki, onu reallaşdırmaq mümkün olmadı. Cəmi 23 ay ömür sürən ADR (1918-1920) dövründə milli tərəqqi və yüksəliş naminə görülən və görülməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sırasında diqqət mərkəzində dayanan problemlərdən biri də qadınların təhsil və tərbiyəsi idi. Hələ milli Azərbaycan hökuməti yaranmazdan bir neçə ay qabaq 1917-ci ilin oktyabrında (26-30 oktyabr) Müsavat partiyasının qurultayı keçirildi. Qurultayda qəbul edilən qərarlarda fəhlə və işçi qadınların imtiyazlarının və hüquqlarının artırılması, qorunması, cəmiyyətdə qadınların mövqeyinin yüksəldilməsi ilə yanaşı “Maarif haqqında” qəbul edilmiş 16 maddədən ibarət qərara bu cür maddələr də daxil edilmişdi: “1) Maarif işlərində ümuməhali, din və millət ayırmaqsızın ərək və qadın müsavidir; ... 14) Müəllim və müəllimələr hazırlamaq üçün kafi dərəcədə darülmüəllimin və darülmüəllimat açılmalıdır”. Göründüyü kimi, qərarla ictimai-maarif sistemində həm qadınlarla kişilərin eyni dərəcədə təhsilə cəlb edilməsi, həm də pedaqoji kadr hazırlığında hər iki sahəyə eyni dərəcədə diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanda 1919-cu ilin əvvəllərində mövcud olan 23 dövlət orta təhsil müəssisəsindən 3-ü “Müqəddəs Nina” qız məktəbi (çox keçmədən məktəblərin adından “Müqəddəs Nina” ifadəsi çıxarıldı və onlar sadəcə olaraq qadın gimnaziyaları adlandırıldı), 4-ü isə qadın gimnaziyası idi (8, 54). ADR dövründə parlament iclaslarında maarif məsələlərinə aid 19 qanun layihəsi qəbul edilmişdir. Bu layihələrdə daim Azərbaycan qadınlarının da təhsil hüquqları nəzərə alınır. Ən ciddi ehtiyac, böhran qız məktəbləri üçün milli pedaqoji kadrların yoxluğu idi. Bu çatışmazlıq milli qız məktəblərinin şəbəkəsinin genişlənməsinə əsaslı şəkildə mane olurdu. Ona görə də bu yönümdə faydalı işlər görülməyə, yəni qadınlar üçün pedaqoji kadrlar hazırlayan kurslar açılmağa başlandı. Birinci olaraq belə bir kurs 1917-

ci ilin oktyabrında Bakıda açıldı. 1918-ci ildə Bakıda ikinci belə bir kurs da fəaliyyətə başladı. Qadın gimnaziyalarının aşağı sinifləri milliləşdirildi. Bu, qız məktəblərinin perspektivdə bütünlüklə milliləşdirilməsi üçün atılan addım idi.

Beləliklə, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda qadın tərbiyəsi sahəsində böyük nəzəri və əməli işlər görüldü. Əsaslı baza və bünövrə yaradıldı. Yalnız bunun sayəsində sovet dövründə qadın tərbiyəsi və təhsili sahəsində daha uğurlu nailiyyətlər əldə edildi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası MDTA. Fond 309, siyahı 1, iş 1, vərəq 3, səh.2
2. Azərbaycan Respublikası MDTA. Fond 309, siyahı 2, iş 944, vərəq 6
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985
4. Məmmədov Sabir. Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin II yarısı - 1920-ci ilə qədər). Tarix elm. dok. ... dis., Bakı, 1996
5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə. I c., Bakı, 2011
6. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1989
7. "Şərqi-rus" qəz., Tiflis, 1903, №14,
8. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики. Баку, 1920
9. Газета «Каспий». Баку, 1901, 22-23 сентября
10. Минюкова С.А. Проблема принципов воспитания в отечественной педагогике второй половины XIX-начала XX вв: Кандидат. дисс. по педагогич. наук. М., 1999
11. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа к 1 январь 1905 г. к отчету за 1904 г.

Т.А.Вахабова

Борьба за образование женщин в начале XX века в Азербайджане

Резюме

В статье речь идёт о борьбе азербайджанской интеллигенции за образование женщин в общественно-педагогической среде и культурной жизни в начале XX в. Указывается, что история этой борьбы начинается с середины XIX в., принял более интенсивный характер в 90-е гг. того же века. С инициативой Г.З.Тагиева в Баку открылась школа для девочек с современным содержанием. Все инициативы в этой области дали свои результаты. В статье даются сведения об этих школах, о роли их в общественно-культурной и педагогической жизни, разъясняется роль этих школ в образовании и воспитании женщин в последующих периодах.

T.A.Vahabova

The Struggle for Women's Education in Early XX Century in Azerbaijan

Summary

In this article we are talking about the struggle of Azerbaijani intellectuals of the education of women in the social and educational environment, and cultural life in the early twentieth century. It is stated that the history of this struggle begins in mid XIX century. It became more intensive in the 90s. of the same century. With H.Z.Tagiev's initiative a school was opened in Baku for girls with a modern content. All initiatives in this area have yielded results. The article provides information about these schools, about their role in the socio-cultural and educational life. It also explains the role of these schools in the education and upbringing of women in future periods.

Rəyçi: prof. F.A.Rüstəmov

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2017

А.А.АБАСКУЛИЕВА

**Азербайджанская государственная
академия физической культуры и спорта**

(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

***Ключевые слова:** инновационные методы, интернет-сайты, электронная почта, скайп, информационно-коммуникативные технологии*

***Açar sözlər:** innovativ metodlar, İnternet-saytlar, elektron poçt, skype, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları*

***Key words:** innovation methods, web-sites, e-mail, skype, information and communication technologies*

С распространением интернета и появлением компьютерных технологий при обучении иностранным языкам, в нашем случае английскому, стали применяться разные инновационные методы обучения. Можно даже сказать, что в современной практике обучения английскому языку вся система средств обучения выстраивается в электронный формат. Так, возможности компьютерных технологий позволяют использование компьютерных программ в обучении грамматики английского языка, орфографии, лексике, организацию самостоятельной работы с помощью компьютера, создание и использование электронного учебника, внедрение дистанционных технологий и многое другое.

Что такое инновационные методы обучения? Чтобы ответить на этот вопрос, прежде всего надо уточнить, что следует понимать под инновацией в образовании. Рассмотрим данный момент более подробно.

В 90-ые годы XX века в разных сферах науки весьма актуальным становится вопрос о глобализации и глобальном обществе. Считается, что процесс глобализации предполагает стремление наций к объединению, развитие международных контактов, в том числе языковых, что привело к изменению языковой ситуации в мире, а именно к формированию и распространению единого мирового языка глобального использования – английского языка. Такое объединение наций стало возможным на основе новых коммуникационных и информационных технологий. Новые жизненные условия требовали от системы профессионального образования не только нового содержания, но и применения новых методов. Выходом из сложившейся ситуации стал переход образования на иной, инновационный характер. В настоящее время инновационные технологии при обучении иностранным языкам, в том числе английскому, важны прежде всего для создания позитивной ориентации студентов и магистрантов на образование. Итак, развитие новых методов образования стало настоящей необходимостью. Также в современной образовательной среде, насыщенной образовательными ресурсами нового поколения, принципиально меняется роль преподавателя. Новые педагогические компетенции должны быть адекватны возможностям современных инструментов и технологий.

Международное исследование показало, что чем интенсивнее преподаватели погружаются в усовершенствование своих навыков для овладения информационно-коммуникационных технологий, иначе ИКТ-навыков, тем более эффективным и увлекательным становится учебный процесс. Считается, что степень, в которой студенты владеют «знаниями и навыками XXI века», на 90% зависит от квалификации преподавателя и его умения пользоваться современными информационно-

компьютерными технологиями (ИКТ). Вместе с тем одним из главных препятствий внедрения информационно-коммуникационными технологиями в учебный процесс является недостаточное владение педагогов навыками того, как встраивать в него ИКТ. Однако это выполнимая задача.

Какие же возможности предоставляют компьютерные технологии в обучении английскому языку?

1. **Использование ряда интернет-сайтов в преподавании английского языка.**

Такой метод обучения английскому языку помогает решить целый ряд дидактических задач: формировать умения и навыки чтения, используя материалы глобальной сети; пополнять словарный запас; расширять кругозор студента.

2. **Применение скайпа в обучении английскому языку.** Общение онлайн способствует обогащению словарного запаса студентов; пробуждает интерес к фразеологии и идиомам английского языка; формируется интерес к языковым фактам; развивается умение зорко видеть и слышать, пытливо проникать в смысл встречающихся выражений; способствует появлению стремления к самостоятельному их употреблению. Студенты могут общаться в скайпе с носителями языка. Такое общение предполагает либо обмен мнениями на определенную тему с их сверстниками либо участие в групповых занятиях, проводимых носителями языка.

3. **Поиск студентами дополнительной (к учебнику) информации в Интернете по заданию преподавателя.** Этот метод можно использовать в качестве самостоятельной работы студентов, например, для выполнения домашнего задания по английскому языку. Так, студенты могут подготовить презентации на различные темы в зависимости от специфики специальности: Football in Azerbaijan, The History of development of Swimming, The World of Basketball и др.

4. **Поиск дополнительной (по отношению к данной в учебнике) информации преподавателем в Интернете** для использования ее на занятиях по английскому языку. Интересным в данном случае является подборка веб-станичек с информацией о последних новостях в области спорта, о роли спорта в жизни разных народов и т.п.

5. **Роль электронной почты и блогов для самостоятельного изучения английского языка.** Преимущества использования электронной почты в учебном процессе заключается в следующем:

- обмен письмами по электронной почте является привычным для студентов, тем самым для студентов создается естественная среда применения иностранного языка в реальной жизненной ситуации;

- создается дополнительная возможность применения полученных языковых знаний реальной ситуации общения в письменной речи с последующим обсуждением проделанной работы на занятии;

- способствует развитию письменной речи, в результате чего высказывания постепенно становятся более объемными и содержательными.

Таким образом, компьютерные технологии стали техническим средством обучения, однако использование Интернета не является альтернативой традиционному учебнику. Инновационные технологии делают обучение более интересным и увлекательным, но никак не смогут заменить преподавателя.

Литература

1. Артамонова Л.А., Архипова М.В., Ганюшкина Е.В., Делягина Л.К., Золотова, М.В., Мартыанова Т.В. Инновации в обучении английскому языку студентов неязыковых вузов // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2012, № 2(1), стр. 28-33.

2. Николенко Е.Ю. Электронная лингводидактика. Практическое в преподавании русского языка как иностранного // Материалы Международной практической конференции

«Русский язык – язык межнационального общения», 12-16 ноября 2014 г. Минск, Республика Беларусь. М.: Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2014, стр. 349 – 363;

3. Черкасов М.Н. Инновационные методы обучения студентов // <https://sibac.info/conf/innovation/xiv/30122>.

A.A.Abasquliyeva

Qeyri-dil ixtisaslı ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində innovativ metodlar

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin tədrisində innovativ metodlarının istifadəsindən danışılır. İnnovativ metodlar dedikdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalar nəzərdə tutulur. Məqalədə ingilis dilinin tədrisində müxtəlif İnternet saytların imkanları, skype, elektron poçt, bloqlar və başqa kompüter texnologiyalarının istifadə yolları təhlil olunur. Göstərilir ki, yeni təhsil resursları ilə zənginləşmiş müasir təhsil sahəsində müəllimin rolu da dəyişilir. Beynəlxalq tədqiqatlar onu göstərir ki, müəllimin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalar sahəsində biliklər nə qədər yüksəkdirsə, o qədər tədris prosesi tələbələr üçün effektiv və maraqlı olur.

A.A.Abasquliyeva

Innovative Methods of Teaching English in Non-Linguistic High Schools

Summary

The article deals with innovative methods of teaching English. Innovative methods are connected with the information and communication technologies. We have analyzed the ways of using different web-sites, skype, e-mail, blogs and other computer technologies in teaching English in the article. We have noticed that the role of a teacher in a new education sector that is enriched with modern educational resources has been changing recently. International researches show that the more a teacher's knowledge of modern information and communication technologies is the more effective and interesting the educational process for students is.

*Rəyçilər: dos. S.R.İmanova,
AzDBTİA-nın Sosial elmlər kafedrası
(27.01.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2017

И.Э.ГАСАНОВА

доктор философии по педагогике

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ИЗУЧЕНИЕ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО С ПРИМЕНЕНИЕМ ИКТ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: *информационно-коммуникативная технология, межкультурная коммуникация, разряды прилагательных.*

Açar sözlər: *informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, sifətlərin növləri.*

Key words: *information-communication tools, intercultural communication, level of adjective.*

Современная действительность, характеризующаяся процессом глобализации, многоязычием и поликультурностью, предполагает внесения кардинальных коррективов в процесс формирования и становления вторичной языковой личности, способностей, проявляя толерантность, вступать в межкультурную коммуникацию и принимать деятельное участие в событиях, происходящих в окружающем мире. Для успешной реализации этой проблемы на первый план выдвигается качественная подготовка учительских кадров, умеющих вооружить обучаемых необходимыми для этой работы знаниями, умениями и навыками.

Одним из важных условий практической направленности обучения русскому языку в нерусской аудитории является деятельностный подход – активное участие учащихся в процессе реализации конкретных целей, связанных с овладением русским языком. Основной задачей учителя РКИ – научить нерусских студентов практическому русскому языку.

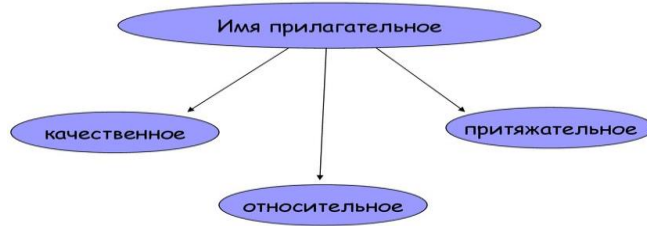
Экономическое и культурное сотрудничество между странами Россией и Азербайджаном, предъявляют новые требования к обучению РКИ. За последние годы методика преподавания РКИ выдвинула ряд плодотворных идей, которые повышают эффективность обучения русскому языку. Все это открывает новые направления использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Одно из главных задач учителя является использование ИКТ, который способствует осуществлению внутрипредметной и межпредметной интеграции при обучении иностранному языку (2). На основном этапе обучения русскому языку предусматривает изучение частей речи. Мы остановимся на такой теме «Изучение имени прилагательного с применением ИКТ на уроках русского языка в азербайджанской школе».

В русском языке существуют три разряда прилагательных, которыми необходимо ознакомить учащихся. Поэтому с нашей точки зрения данная тема актуальна и требует своего разрешения. В своей работе постараемся рекомендовать различные упражнения с использованием ИКТ с целью помощи школьным учителям в их непростой трудной работе.

Имя прилагательное обозначает признак предмета и отвечает на вопрос какой? чей? Имена прилагательные бывают качественные, относительные, притяжательные. Согласуются с существительными в роде, числе, падеже. В предложении прилагательное бывает определением.

Лексико-грамматические разряды имён прилагательных:



В период обучения, учащиеся знакомятся разрядами имен прилагательных.

Качественные прилагательные имеют степени сравнения (добрее – самый добрый). Имеют краткую форму: добр, хорош. Они могут сочетаться с наречиями слишком, очень, необыкновенно. Образуют прилагательные с приставкой не (добрый – недобрый). К ним можно подобрать синонимы и антонимы: (красный – Алый, добрый – злой). (3, с.110).



Относительные прилагательные указывают: 1) на материал, из которого сделан предмет: (золотое кольцо – кольцо из золота); 2) на отношение: к месту и времени (бакинский транспорт – транспорт в Баку, осенние листья – листья осенью); 3) к лицу: детская литература – литература для детей.

Относительные прилагательные не имеют степеней сравнения, краткой формы, синонимов и антонимов. (3, с.110).



Притяжательные прилагательные обозначают принадлежность чего-либо людям или животным и отвечают на вопрос чей? Например: мамин совет, сестрина шуба, отцов дом, заячий хвост, медвежья берлога, волчьи следы, заячье ухо, лисья нора, медвежья походка, дедушкин кабинет. Изменяются по падежам, числам и родам. (1, с.191).



Формированию умения пользоваться прилагательными в устной речи способствуют беседы на волнующие детей темы, участие всех учащихся в разговоре, где нельзя обойтись без прилагательных. Эти беседы активизируют работу учащихся, повышают эффективность обучения.

Ниже мы рекомендуем эффективную систему упражнений, которые помогут учителям русского языка в преподавании имён прилагательных.

Упражнение 1. Исправьте ошибки в определении разрядов имен прилагательных.

Качественные	Относительные	Притяжательные
мамин букет белая роза гордый человек ролевая ромашка лисья шкура	душистый нарцисс ночная фиалка пастушья сумка морской воздух строгий учитель	анютины глазки львиный зев отцов дом приморский город яблочный пирог

Упражнение 2. Распределите имена прилагательные по разрядам.

Весенняя погода, холодный человек, лисья нора, каменный дом, шерстяное пальто, львиный взгляд, сестрин костюм, летний день, дождливая погода, приморский бульвар, собачья шкура, шведский стол, горячее молоко, пасмурный день, волчьи следы, забывчивый человек, куриная память, дядин дом, железная цепь, золотой браслет, бабушкина сумка, вишнёвое дерево, белый платок, заячье горло, старинные часы, сладкий апельсин, овечье стадо, густой лес, зимний вечер, музыкальный слух, театральная афиша, отцовы слова, мирная беседа, театральная касса, морозное утро.

Упражнение 3. При помощи рисунков, помещённых рядом с прилагательными мужского и женского рода, постройте словосочетания «прилагательное + существительное». Запишите их.

Верхний



Горячая



Серая



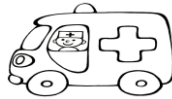
Футбольный



Острый



Скорая



Упражнение 4. Образуйте от данных слов имена прилагательные.

Образец: президент – президентский.

Камень, ласка, школа, журнал, стекло, друг, деревня, сахар, человек, молоко, солнце, сердце, счастье, жизнь, город, чувство, дерево, ветер, мясо, весна, дача, дождь, утро, музыка, клубника, спорт, мороз, море, театр.

Упражнение 5. Отгадайте часть речи.

Со мною ваша речь красива и точна,

Когда же нет меня – она, увы, бедна.

Людей, зверей, мир чувств, понятий, вещь, любую.

Соцветьем дивных слов легко определяю я!

Упражнение 6. Составьте по пять предложений с прилагательными: высокий, морской, осенняя, папин, сестрин.

Упражнение 7. Составьте предложения со словосочетаниями:

Каменный дом, лебяжья подушка, серебряная ложка, белый гриб, медвежья шубка, талантливый художник, волчий аппетит, куриный суп, прекрасный вечер, ненастная погода.

Задание 8. Назовите признаки фруктов.

Например: мандарин – круглый, желтый, сочный.....

груша – ... ; гранат – ... ; слива – ... ; яблоко – ... ; персик – ... ; апельсин – ... ; королёк – ... ; абрикос –

Литература

1. Баранников И.В., Бойцова А.Ф., Карашева Н.Б. Методика начального обучения русскому языку в национальной школе. Л.: Просвещение, 1981.
2. Баранников И.В., Грекул А.И. Методика начального обучения русскому языку в национальной школе. Л.: Просвещение, 1984.
3. Пулькина И.М., Захава-Некрасова Е.Б. Учебник русского языка для студентов-иностранцев. М.: Изд-во «Русский язык», 1975.
4. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. М.: Просвещение, 1980.

İ.Ə.Həsənova

**Rus dili dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə
sifətin öyrənməsi
*Xülasə***

Məqalə Azərbaycan orta ümümtəhsil məktəblərində aktual problemlərindən biri sayılan rus dilinin tədrisi məsələsinə həsr olunub. Sifətin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə öyrənilməsi zamanı qrammatik bacarıqların formalaşması təhlil olunub.

I.A.Hasanova

**Having to Learn the Adjective in Russian Classes by Means of Information Technologies
of Communication
*Summary***

This article is dedicated to one of the actual problems related to study of the Russian language in secondary schools where education is conducted in the Azerbaijan language. The formation of grammatical skills during studies of adjectives via information-communication tools.

*Рецензенты: доц. М.В.Гусейнова,
BSU-nun Pedaqoji fakültənin Rus dili
və mədəniyyətlərarası kommunikasiya kafedrası
(17.01.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №06)).*

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2017

К.Р.ГУЛИЕВА

Азербайджанский государственный
экономический университет

(г. Баку, ул. Истиглалият, 6)

**К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ О НОВЫХ ПУТЯХ РАЗВИТИЯ
ШКОЛЬНОГО И ВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Ключевые слова: инновационные методы обучения, школьное и вузовское образование, интерактивное обучения, кейс-технология.

Açar sözlər: yeni təlim metodları, məktəb və ali təhsil, interaktiv təlim, keys-технологиясы.

Key words: innovative methods of teaching, school and University education, interactive learning, case-technology.

Еще с самого начала XX столетия мировая педагогика признаёт, насколько важны и своевременны инновационные реформаторские методы обучения в школьном и вузовском образовании. Часть передовых учёных – преподавателей-методистов продолжает работать над этим важным вопросом и в нынешнее время [1; 2]. В результате последние годы появились школы новых типов – профильные, национальные, гимназии, лицеи и колледжи. Изменения произошли и самой структуре высшей школы. В частности, сложилась такая многоуровневая система, в которой послевузовское образование не препятствует получению основательных знаний в среднем и тем более высшем профессиональном обучении. В данном направлении действуют как некоторые частные вузы, так международные университеты, но основной приоритет в образовании среди высших заведений всё же остаётся за университетами и академиями.

За инновационными методами обучения объективно будущее, потому что они в общем педагогическом процессе предусматривают некоторые осязаемые новшества, революционные цели, методы, равно как формы и содержание обучения и воспитания. Причём, в этом процессе учёными отмечена совместная деятельность преподавателей и учащихся. Инновации бывают разных видов или уровней: специально спроектированные; заблаговременно разработанные»; воссозданные при вновь открывшихся обстоятельствах. Последнее чаще всего даёт о себе знать благодаря усилиям передовых педагогов.

В целях достижения высокого результата процесса обучения очень часто в современной педагогике применяют современные инновационные методы и технологии. Они включают в себя различные формы (активные и интерактивные). Первые предусматривают такую позицию учащихся, которую в своё время выдающийся педагог и психолог Выготский называл «деятельным подходом» к обучению. Сам же преподаватель как бы учится вместе со своими учениками на разных уровнях обучения. В процессе преподавания любых предметов (гуманитарных или технических), как правило, используется широкий арсенал вспомогательных средств: компьютеры, тетради, учебники и т.п.

Благодаря указанным методам, учащиеся с большим коэффициентом IQ получают новые знания. Этому содействует и тот факт, что они чаще сотрудничают с другими обучающимися. Манифестируемые нами методы относятся к коллективным формам обучения, при этом материализует определённая группа учащихся, и каждый при этом несет индивидуальную ответственность за свою работу. Интерактивные современные методы прежде всего способствуют тому, чтобы учащиеся могли бы с

инновационным подходом приступить к усвоению новой информации. Естественно, повышается и качество обучения. Этому помогает ряд упражнений, который носит творческий характер. А именно: различные задания для целой группы; ролевые, образовательные, игры деловые, имитация под игры. В последние годы в школах активно практикуют такие виды, как уроки-встречи, уроки-экскурсии. Первые ставят своей целью встречи с людьми творческого труда или специалистами широкого профиля. Вторые направлены на расширение географических или этнографических познаний. Есть и такие занятия, которые непосредственно направлены на творческое саморазвитие учащихся. Это: уроки-спектакли или просмотр фильмов. Активируется также выпуск газет и использование интернета, видеоматериалов, всевозможных наглядных пособий. Кроме того в ряд инновационных методов попадают решения сложных и противоречивых проблем, наиболее острых вопросов и задач. Все вышеуказанные методы обучения в школах содействуют развитию профильного интереса у детей, они призваны обобщать и систематизировать новый материал, обсуждать, дискутировать и т.д. Новые знания в процессе преподавания тех или иных предметов первоначально осмысливаются, затем симптоматично последовательно обрабатываются. В результате навыки применения этих знаний на практике помогают в реализации ценного опыта общения. Одним словом, инновационные современные методы обучения имеют целый ряд преимуществ перед традиционными, так как способствуют скорому умственному развитию ребенка и учат его самостоятельно принимать решения.

Общеизвестно, что центральная задача ВУЗов в наши дни – это подготовка высококвалифицированных специалистов. В главную цель инновационных методов входит в первую очередь умение научить детей мыслить нестандартно, своевременно и гибко реагировать на изменения, которые происходят в нашем нестабильном мире. Среди этих методов наиболее важными и значимыми, на наш взгляд, являются: примат проблемного обучения, которое предусматривает формирование ряда навыков соответственно для постановки и решения проблемных задач. Такие задачи, понятно, не однозначны. Далее, особое внимание современных специалистов [2; 3] приковано к интерактивному обучению, направленному на глубокое и активное усвоение нового материала, развитие навыков и умений решать поставленные преподавателем задачи в комплексном виде. Интерактивный вид деятельности – это прежде всего ролевые и имитационные игры, различные дискуссии, которые помогают моделировать соответствующие ситуации.

Весьма действенным методом надо признать обучение посредством сотрудничества. В наши дни оно чаще всего осуществляется в малых группах. Здесь ставится задача эффективного усвоения материала, выработка способности лучше и эффективнее воспринимать различные точки зрения, умение решать конфликты при совместной работе. При таком подходе, кстати, выявляются и нравственные ценности. Они формируются на основе профессиональной этики, более того, содействуют выработке острого критического мышления, умения отстаивать своё мнение. В итоге выясняется следующее: с помощью всевозможных инновационных методов можно и должно изменить также роль самого преподавателя, носителя знаний и наставника, которые прежде всего в процессе обучения инициирует творческие поиски школьников и студентов.

Итак, от инновационных методов в современной педагогике – один шаг к освоению нестандартного мышления. Он диктует поиск новых задач. Путь этот трудоёмкий, требующий от педагога преподавателя дополнительных физических затрат, конечно же, времени. Но достигнутый высокий уровень обучения – лучшая для него награда. Сюда мы относим привитие интереса к предмету, адекватную оценку

учащимися определённого предела для своих умственных возможностей, уменьшение психосоматического напряжения, которое с психологической точки зрения, бесспорно, испытывает учащийся на занятиях, наконец, развитие доверительных отношений между учеником и учителем. Все это достигается посредством так называемой кейс-технологии. Что это означает?

Выделим корень этого термина. В переводе с латинского он звучит, как «казус» [4]. Иные языковеды переводят с английского («case», что означает портфель или чемоданчик). Кейс-технология в процессе обучения – это ряд последовательно исполняемых учебных ситуаций, специально разработанные на основе фактического материала для дальнейшего разбора в границах программных требований на занятиях. Учащиеся осваивают специальную командную работу, иными словами, учатся анализу, умению принимать быстрые, оперативные решения. Сущностью этого метода является изучение сугубо практических ситуаций, которые имели место в прошлом.

Показательно, что в западных СМИ есть нижеследующие названия этих методов: деловые истории; изучение ситуаций; метод «кейсов». В свою очередь в монографиях русских исследователей данный метод характеризуется, как АКС (то есть анализ конкретных ситуаций); кейс-метод; деловые ситуации; ситуационные задачи (источники: работы Й. Уилсона и Дж. Эткинсона в 2001 г.).

Кейс-технология помогает в наши дни квалифицированно организовывать процесс обучения с помощью применения конкретных описаний реальных ситуаций. Кейс-технология предполагает в образовании осмысление обучающимися реальных жизненных ситуаций, отражающих практическую проблему, и соответственно актуализирующих такой комплекс знаний, которые необходимы в ходе решения конкретной проблемы. Причём, в кейсе действия необходимо впоследствии осмысливать или же предлагать специфические способы разрешения. Но в любом случае выработка модели такого действия есть всегда эффективное средство образования и развития профессиональных качеств обучающихся.

Кейс-технология – это своеобразный инструмент, позволяющий применять теоретические знания учащихся к решению практических задач. Это метод на сегодняшний день предоставляет хорошую возможность развивать у студентов умение внимательно выслушать педагога. Он помогает в самостоятельности мышления, а в дальнейшем учитывает альтернативные точки зрения, аргументированно озвучивая свою. Посредством кейс-технологий учащиеся могут проявить и усовершенствовать свои оценочно-аналитические навыки, а также, повторяем, научиться формам командных работ, поиску наиболее рациональных и оптимальных решений различных проблем.

Кейс-технология – это такой пример, который заимствован из реального бизнеса. Он представляет собой важную ступень информационного процесса, дающего возможность осмысливать сложившиеся ситуации. Считается, что эта технология обязана удовлетворять целому ряду требований. Среди них соответствие четко сформулированным целям; иллюстрация ряда аспектов в экономике. Кейс-технология актуальна и потому содействует развитию аналитического мышления. Метод также предлагает выбор разных вариантов решения задач, располагая их по уровням трудности в усвоении. Наконец, он отображает типические ситуации, что в дальнейшем приводит к рационализаторским решениям в научных дискуссиях.

Отличительными признаками этого метода являются коллективные выработки рациональных решений; наличие ясно поставленной цели; учёт эмоционального напряжения обучающихся; определённая модель социально-экономической системы; несколько вариантов решений и т.д.

В качестве важного интерактивного метода, кейс-технология вызывает в образовании преимущественно позитивные эмоции учащихся. Эта технология реально

обеспечивает возможность освоения ими надёжных теоретических познаний и овладение практическими навыками. Она оказывает решающее воздействие на профессионализм обучающихся в целом, способствует их взрослению, формированию позитивных интересов, создаёт дополнительные стимулы к учебе. В то же время кейс-технология в образовании – это ещё и новый образ мышления педагога, своеобразная парадигма, позволяющая обдумывать свои действия, обновляя при этом свой творческий потенциал.

Таким образом, инновационные современные методы обучения открывают новые пути развития школьного и вузовского образования.

Литература

1. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента // Учитель, 2004, № 3, с. 28.
2. Дебердеева, Т.Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества // Инновации в образовании, 2005, № 3, с. 5-13.
3. Загвязинский В.И. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука // Инновационные процессы в образовании: Сборник научных трудов. Тюмень: 1990, с. 8-12.
4. Рапацевич Е.С. Педагогика. Большая современная энциклопедия. Минск: Современное слово, 2005.
5. Слостёнин В.А. Педагогика. М.: Школа-Пресс, 2000.

K.R.Quliyeva

**Məktəb və ali təhsilin inkişafının yeni yolları haqqında:
problemnin qoyuluşu
Xülasə**

Məqalə innovativ təlim metodlarına həsr olunub. Burada məktəb və ali təhsilin inkişafının yeni yolları göstərilir. Qeyd olunur ki, tədris prosesində yüksək nəticələr əldə etmək üçün müasir innovativ metodlar və texnologiyaların tətbiqi mütləqdir. Onlara müxtəlif - aktiv və interaktiv formalar daxildir.

K.R.Gulieva

**Problem Statement about New Ways for Development
of School and University Education
Summary**

The article deals with innovative teaching methods. It specifies the path for the development of school and University education. It is noted that to achieve a high outcome of the learning process it is necessary to apply modern and innovative methods and technologies. They include various forms – active and interactive.

Рецензент: д.ф.ф.н. М.Р.Мустафаева

Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2017

Ш.Ш.КОЧАРЛИ

**Азербайджанский государственный
педагогический университет**
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

СИСТЕМА РАБОТЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Ключевые слова: учебный текст, языковое оформление, связная речь, коммуникативная компетенция.

Açar sözlər: təhsil mətni, dilin formalaşması, nitqin əlaqəsi, kommunikativ səriştə.

Key words: educational text, language processing, connected speech, communicative competence.

Русский язык как иностранный изучается иностранцами, для которых русский язык не является их родным языком. По этой причине существует специальная Методика преподавания русского языка как иностранного.

Успех преподавания русского языка иностранцам зависит от умения общаться с людьми других национальностей и культур. Поэтому каждому преподавателю РКИ необходимо знание не только педагогики и методики преподавания РКИ, но и умение учитывать психологию иностранца, его менталитет.

Отбор текстов в качестве основной составляющей в содержании обучения следует осуществлять с учётом специфической сложности, и многомерности процесса образования, формирующегося на базе взаимодействия нескольких параметров.

Изучение учебных текстов как речевых продуктов в логико-смысловом аспекте позволило установить, что коммуникативная направленность, являющаяся основным признаком текста, проявляется в различных типах речи.

Текст является демонстрацией примеров практического использования конструкций с изучаемым морфолого-синтаксическим и лексико-грамматическим материалом в естественном виде. Учебные тексты, предназначенные для обучения профессиональной русской речи в азербайджанской аудитории, служат образцом функционального стиля, выступают в качестве примера монологической и диалогической речи, являются основой для построения собственных высказываний. Поэтому текст в нашем понимании – это не только компонент в содержании обучения, но и важное средство обучения РКИ. В процессе осуществления учебной деятельности на первый план, в зависимости от целей обучения, выдвигается та или иная функция текста. Принимая во внимание это обстоятельство, при отборе учебных текстов для работы с ними следует отдать предпочтение принципу целесообразности и включать в учебный процесс те из них, которые в наибольшей степени отвечают целям и задачам обучения. Вместе с тем, в ходе отбора и подготовки учебных текстов следует иметь в виду и такие критерии, которые базируются на общедидактических принципах – научность, доступность, актуальность и др., а также лингводидактических (коммуникативно-речевой, ситуативно-тематический, функционально-грамматический) и частнометодических принципах, обусловленных спецификой изучаемого материала и условиями обучения (3).

Тексты, в том числе и художественные, отобранные для учебных целей, могут иметь различное предназначение, важнейшим из которых является то, что они служат средством для практического обучения коммуникативной деятельности на изучаемом языке (1).

Учебные тексты являются способом демонстрации функциональности слов, фраз, а также отработки нужных речевых моделей. Если знание языка элементарное, то и тексты должны быть проще. По мере возрастания способности студентов в овладении русским языком учебные тексты значительно усложняются и в качестве учебного материала используются аутентичные тексты, оригинальные по содержанию и краткие по изложению.

В ходе осуществления работы по отбору текстов следует учитывать, что любой из них не только является носителем определённого грамматического, лексического и культурологического материала, но и служит средством для развития коммуникативных способностей обучаемых. Поэтому текст должен обладать определённой сюжетной линией, содержать в себе элементы для рассуждения и быть удобным для изложения. Тексты, содержащие элементы проблемного характера, служат благодатной почвой для организации беседы по его содержанию. Отбирая тексты для реализации учебных целей, связанных с формированием у обучаемых способности в профессиональном общении, наряду с текстами по специальности, могут оказаться пригодными и художественные тексты. В качестве примера, который бы мог послужить дидактическим источником в обучении профессиональному общению будущих учителей могут явиться рассказы В. Шишкова, В. Белова.

Используя различные методы обучения применительно к занятиям РКИ, необходимо принимать во внимание и условия, в которых происходит реализация учебной деятельности, её цели и задачи, а также возрастные особенности и уровень развития обучаемых, и т.д.

И, наконец, текст выступает как единица контроля, т.е. определить уровень владения языком мы можем только на тексте.

Типология текстов

Тексты классифицируются

- а) по сфере общения – научные, деловые, публицистические, бытовые;
- б) по способу изложения – описательные, повествовательные, рассуждающие;
- в) по форме общения – монологические, диалогические;
- г) по эмоциональной окрашенности – нейтральные, официальные, неофициальные.

Требования к учебному тексту

В комплексе требований к учебным текстам входят:

- 1) требования, обеспечивающие образовательную и воспитательную ценность;
- 2) требования, обеспечивающие их методическую целесообразность;
- 3) требования, обеспечивающие доступность текста;
- 4) требования, обеспечивающие образцовость текста.

Упражнения с опорой на текст

Упражнение 1. Прослушайте текст. Следите за интонацией. Прочитайте и озаглавьте текст. Составьте вопросы к тексту.

Стоял октябрь. Погода направилась свежая, тихая.

Солнце также ярко светило, но уже не было в лучах его прежней ласки. Бодрящим, трезвым оком созерцало оно слегка застывшую землю. Поседали травы, подёрнулись лужи и болота тонким стеклом молодого ледка, и опал лист на кустах и деревьях. Рассветы стали туманны, задумчивы с утра, и тревожно-чутки дни, и угрюмы ночи.

А вверху, по поднебесью, лишь выглянет солнце, тянулись к югу длинными колеблющимися углами запоздавшие журавли.

Грустят ли, покидая север, радуются ли, стремясь в неведомые страны, - как угадать?

Лишь человек, прикованный неволей к земле, провожает их благословляющим взором; только щемящая тоска вдруг схватит его за сердце, а глаза нет-нет да и заволочутся слезой.

И загрустит человек, что нет у него крыльев.

(по В.Шишкову)

Упражнение 2. Прослушайте текст. Прочитайте диалог в лицах, соблюдая правильное произношение числительных.

По улице шёл дедушка с 7 книгами в руках, 1 книга упала на землю. Мимо шла девочка. Ей было 13 лет.

– У вас упала 1 книга, - сказала девочка.

– Да? – спросил дедушка.

– У вас было 7 книг, а теперь осталось 6 книг, - ответила девочка.

– Я вижу, ты хорошо считать умеешь, - сказал дедушка и поднял книгу с земли.

– Я не только считать умею, но и правила знаю, - ответила девочка.

– Одного, однако, правила ты не знаешь, - сказал дедушка.

Скажите, какого правила не знала девочка? Обсудите поведение девочки.

Упражнение 3. Прочитайте, соблюдая правильное ударение в прилагательных.

Люба-любущка

В доме светло, будто ночь ещё не пришла, а только дохнула легонько из-за роици. Под лавками и за печкой словно кто-то притих, а на столе таинственно и музыкально-тоненько поёт самовар. Чего только не слышится в этом напеве! Присядь на лавку за стол, прислушайся, и твою душу ознобит за секунду холодный посвист январской вьюги, потом самовар тихонько прозвенит свадебным колокольчиком, потом затихает и вдруг точно запоёт песню неведомого бабьего хора.

Со двора приходит с подойником в руке мать. Она в сенях, за открытыми дверями разливает молоко, и слышно. Как оно домовито журчит, и кот тяжело спрыгивает на пол, бежит, несмотря на старость, канючит, просит тёплого молока. Поёт самовар. Не допита чашка чая, босые ноги бесшумно ступают по мягким половинкам.

Под утро над полями и роцей угасли последние вспышки зарниц. Спят деревни, спит холодная дымящаяся речка. Тихо в деревне, но тишина не живёт в девичьем сне. Снится Любе большой многолюдный праздник, где переливается множество девичьих лент.

Она сдёрнула марлю с окошечка, и в сеник ударил широкий сноп света раннего утра. Сон прошел, но ощущение сна осталось. И всё так же тревожно и сладко таится что-то в груди. Что ей снилось? Праздник? Много народу? Нет, это не то было что-то другое. Нет лучше не думать, и она, одеваясь старается думать о другом, но волнение и радость, испытанные и пережитые во сне, остались и перенеслись в будущую явь.

(по В.Белову)

Таким образом, упражнения, сопровождающие текст, предполагают выполнение конкретных действий, способствующих развитию механизма речепроизводства. При этом упражнения, используемые на занятиях, служат единой цели – соединить изучение текста и представленных в нём языковых средств с усвоением правил их функционирования в различных ситуациях речи, с обучением речетворческим умениям.

Учебный текст в отличие от текста вообще, чаще всего подвергается специальной обработке и является примером, во-первых, демонстрации функциональных особен-

ностей грамматических средств изучаемого языка (слов, словосочетаний и предложений), во-вторых, служит средством для отработки нужных речевых моделей с целью развития у обучаемых умения использовать их в связной речи. Поэтому в ходе подготовки текстов, принимая во внимание то, что он служит не только важным источником обогащения иноязычной речи, но и является средством грамматических и культурологических знаний, следует разработать к ним специальные упражнения, которые могли бы способствовать реализации учебных задач.

Литература

1. Артёмов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1969. – 216 с.
2. Гинзбург Е.А. Пробст. М.А. К основаниям теории текста. Текст в процессе преподавании я иностранного языка. Пермь, 1979, 150с.
3. Костомаров В.Г. Русский язык в современном диалоге культур. // Русский язык за рубежом. 1999. № 4 с. 77-82.
4. Методика преподавания русского языка в национальной средней школе. Под ред. Н.З.Бакеевой и З.П.Даунене. Л. 1981,- 319с.
5. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 2003, - 303с.

Ş.Ş.Köçərli

Azərbaycan auditoriyasında rus dilinin öyrədilməsi prosesində tədris mətnlərin istifadəsi üzrə iş sistemi Xülasə

Məqalə Azərbaycan auditoriyasında rus dili məşğələrin və mətnlərin istifadə metodikasına həsr olunub. İşdə tədris mətnlərin növləri araşdırılır, mətn üzərində tapşırıq sistemi və rus dilinin hər səviyyədə tədrisində mətnlərin istifadə metodikası verilir.

Sh.Sh.Kocharli

Working System on Application of Study Texts during the Teaching Process of the Russian Language for the Classes of Azerbaijan Department Summary

The article is dedicated to the methods of use of Russian in the classes of Azerbaijan department. Types of the texts for learning, tasks on the texts and the teaching of Russian at each level of the system have been investigated here.

Рецензент: д.ф.н. Л.О.Везирова

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2017

Э.М.КУЛИЕВА*доктор педагогических наук, профессор***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

**ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ
В СОВРЕМЕННОМ СОЦИУМЕ**

Ключевые слова: образовательное пространство, интеграция, гуманитарные дисциплины, социокультурная среда, поликультурное образование.

Açar sözlər: təhsil məkanı, inteqrasiya, humanitar fənnlər, sosial-mədəni mühit, çoxmədəniyyətli təhsil.

Key words: educational environment, integration, humanities, socio-cultural environment, multicultural education.

Современное высшее образование призвано обеспечить подготовку высококвалифицированных специалистов, содействовать культурному, социальному, экономическому развитию общества, воспитывать студенческую молодежь в духе приверженности к ценностям, составляющим основу правового, демократического общества. Новые условия требуют реорганизации высшего образования, перевода его на режим инновационного развития. В последние десятилетия были созданы новые типы высших учебных заведений, осуществлен переход на многоуровневую систему высшего образования, была разработана новая профессионально-квалификационная структура высшего профессионального образования, новые стандарты образования на базе компетентностного подхода, пересмотрены учебные программы, введены новые курсы, отражающие современные достижения науки, техники, культуры, осуществляется интеграция образования и науки.

Инновационная модель профессионально-педагогического образования предусматривает подготовку студентов в избранной предметной области, психолого-педагогическую, методическую подготовку, а также работу, направленную на формирование личности будущего учителя. Система подготовки учителя предусматривает и обновленную духовно-нравственную подготовку, значительную роль отводит общеобразовательной гуманитарной составляющей.

Как известно, мировое образовательное пространство становится поликультурным, направленным на развитие цивилизации и человека, поэтому особую значимость приобретает интеграция личности в национальную и мировую культуру, воспитание готовности к межкультурному взаимодействию. Наиболее значимыми ныне становятся вопросы выработки нового содержания образования, опирающегося как на общечеловеческие ценности, так и национально-культурные.

Особую остроту приобретают проблемы сохранения позитивных народных традиций, возрождение культурных, нравственных ценностей в их национальном и общечеловеческом понимании. Проблема воспитания молодого поколения в духе мира, демократии, прав человека, взаимоотношения и согласия находит свое отражение в документах международного сообщества. Еще в 1998 г. 53-й сессией Генеральной Ассамблеи ООН была принята Декларация о культуре мира, которая провозглашает идею защиты мира, утверждения справедливости и демократии на земле. В этой связи роль педагога в современной социокультурной ситуации существенно изменяется, он должен придерживаться в своей деятельности стандартов в межнациональных, межкультурных отношениях, задаваемых ЮНЕСКО. Особая значимость в воспитательно-образовательном процессе придается воспитанию молодежи в духе терпимости,

доброжелательности, свободы, равенства и солидарности; созданию в учебных заведениях гуманистической социокультурной среды для личностного и профессионального развития будущего специалиста. Социокультурная среда вуза является основой для создания культурного, образовательного, научного и информационного пространства, следовательно, играет исключительную роль в профессиональной подготовке студентов.

В свете вышесказанного, поликультурная подготовка в системе высшего образования призвана формировать у студенческой молодежи многогранное видение мира, содействовать межэтническому сотрудничеству и взаимодействию, преодолению конфликтов на началах приоритета прав личности, равноправия национальных культур.

Так, американский исследователь Дж.Бэнк считает, что раз мы живем во взаимосвязанном мире, то в учебных программах должны находить отражение вопросы, связанные не только с историей и культурой своей страны, но и других стран.

Американские и канадские исследователи К.Грант, А.Гудвин, Дж.Ирвин и др. полагают, что педагогу для организации процесса обучения и воспитания необходимы прежде всего знания культуры своего народа и своей этнической культуры. А.Гарибальди акцентирует внимание в основном на нравственной подготовке будущего педагога, в частности вопросах культуры поведения. М.Кохрэн-Смит считает, что будущий педагог должен учить прежде всего социальной справедливости. Английский педагог Т.Е.Келли при подготовке учителя особую значимость придает толерантности, общественной терпимости, признает право каждого человека на самостоятельность политических взглядов, интересов и суждений (1, с.100, 105).

В США вопросы поликультурного образования разрабатываются в высших учебных заведениях, в исследовательских центрах при университетах. Так, в центре поликультурного образования при университете штата Вашингтон (г. Сиэтл) разрабатываются специальные программы и модули поликультурного обучения (2, с.91).

Исследовательский центр поликультурного образования при университете штата (г. Боулдер) разрабатывает проблемы биллингвального обучения, подготовки учителей для работы с детьми мигрантов. Этой проблемой занимается также национальная ассоциация поликультурного образования, куда входят специалисты и преподаватели из различных учебных заведений. В США в педагогических колледжах, на курсах и семинарах, проводимых для учителей, разрабатываются методические семинары и поликультурные модули (там же). Учебные программы в университетах пересматриваются и обновляются в духе мультикультурализма и, естественно, при их разработке актуальной остается проблема соотношения национального и глобального.

Еще в 1980 г. в университетах и колледжах США изучалось до 250 курсов, посвященных субкультурам афроамериканцев, иноязычных, индейцев, азиамериканцев и др., при вузах были созданы также кафедры по изучению этнических групп.

Программа вузовской подготовки учителей в США включает такие курсы, как «Культурное разнообразие», «Мультикультурное воспитание», «Разнообразие культур и всемирное сознание» и пр. изучается также литература стран Азии, Африки и Латинской Америки. Если в США педагогическая подготовка постоянно дополняется новыми мультикультурными курсами, то в странах Западной Европы данная проблема не представляет актуальности, более того официальные власти в поликультурном воспитании видят угрозу национальной государственности, среди молодежи усиливаются националистические тенденции, тенденции ксенофобии и сепаратизма, подобные убеждения получают развитие и среди ученых, деятелей культуры и искусства. Еще в 1990 г. Американской Ассоциацией колледжей и университетов разработаны были специальные документы, предусматривающие изучение национальных различий в обществе, следовательно, учебные программы призваны были

учитывать расовые и этнические различия в студенческой среде, прививать им уважительное отношение к различным национальностям.

Ныне в практике школ США получили распространение два направления поликультурного образования: 1) освоение учащимися собственной этнической культуры; 2) подготовка учащихся к жизни в поликультурной среде; поликультурное образование осуществляется в процессе преподавания историко-обществоведческого и художественно-эстетического цикла дисциплин. Позитивные результаты имеются в США и в плане подготовки будущего учителя, так мультикультурная подготовка будущего учителя призвана включать следующие аспекты: вопросы, касающиеся многообразия, идеологии, мультикультурной грамотности, педагогической практики, подбора педагогических кадров, места мультикультурных вопросов в процессе решения педагогических задач.

В контексте инновационности мультикультурный педагог, невзирая на национальность учащихся, должен равно относиться к ним, уметь работать с многонациональным составом учащихся, владеть технологиями воспитания для работы в многокультурной среде; формировать у учащихся толерантное сознание, в рамках образовательного процесса воспитывать их в духе плюрализма, международной солидарности, развивать чувство национальной принадлежности на фоне приобщения к культуре других народов и уважения к ней.

В России поликультурной подготовкой учителей занимаются в Московском институте повышения квалификации работников образования, в Хабаровском институте переподготовки и повышения педагогических кадров, на курсах повышения квалификации педагогов дошкольных воспитательных учреждений в Ижевске, Самаре, в Московском государственном университете и т.д. Слушателей здесь знакомят с вопросами поликультурной среды, поликультурного воспитания в различных странах, с культурой народов, населяющих Россию, приобщением к мировой культуре (3, с.426).

Как известно, еще в 90-х годах XX в. российский ученый В.С.Библер, разрабатывая концепцию «школы диалога культур», исходил из необходимости интенсивного сближения воспитательных и образовательных ценностей различных культур, необходимости осуществления межкультурного диалога для сосуществования в эпоху глобализации.

Ведущая роль в поликультурной подготовке будущих учителей принадлежит предметам гуманитарного цикла в высших учебных заведениях, формирующих у обучаемых целостное представление о мире. Совокупность представленных в них знаний о человеке и нормах его отношений к окружающему миру важный источник для целенаправленного формирования взглядов, убеждений и идеалов молодежи. Курсы литературы, истории, философии, социологии, культурологии, политологии, дают представление не только о многообразии культур и осмыслении вопросов мультикультурализма, но и содействуют гуманизации и гуманитаризации педагогического образования.

Определенный потенциал поликультурного образования содержит курс «Общая психология», он позволяет изучать расовые, социокультурные и качественные характеристики индивидуальных субъектов поликультурного воспитания, межэтнического взаимодействия, прививать студентам толерантное поведение. Переориентация современной педагогики на человека и его развитие, возрождение гуманистических тенденций актуализирует роль педагогических дисциплин в поликультурной подготовке будущих учителей.

Так курс «Педагогика» дает представление о том, что основой воспитания и обучения является общенациональная культура, предусматривает воспитание культуры межнационального общения. Курс «История образования и педагогической мысли»

формирует у студентов интернационалистические качества. Известно, что в педагогическом наследии разных народов много общего и это свидетельствует о близости идеалов всего человечества, выраженных через национальное. Курс «Социальная педагогика» рассматривает социум как ведущее условие развития и воспитания личности; изучает социальное воспитание в контексте социализации, формирует у студентов гуманистические социальные установки к личности и процессу социального воспитания. «Сравнительная педагогика» знакомит студентов с сущностью основных идей и концепций в мировой педагогике, особенностями педагогического процесса в современном мире, учит оцениванию идей и практики образования в различных странах, способам инновационной деятельности в образовании, навыкам сравнительного анализа теории и практики.

В условиях интернационализации всех сторон человеческой жизнедеятельности усиливается взаимозависимость стран и наций, что требует формирования у молодежи культуры межнационального общения, воспитания национальной, культурной, религиозной терпимости.

Воспитание молодежи в духе взаимопонимания и согласия, адаптация ее к различным ценностям в условиях существования разнородных культур, ориентация на межкультурное общение и диалог культур остается глобальной проблемой современности.

Современная школа и вуз призваны противостоять деформации в области межнациональных отношений, воспитывать молодое поколение в духе братской солидарности и дружбы, знакомить его как с культурными достижениями собственного народа, так и иных национальностей. При этом немаловажно, чтобы педагог сам с искренним уважением относится к языку, культуре, традициям других народов, оказывал позитивное воздействие на повышение общей культуры обучаемых.

Итак, современные социокультурные условия требуют дальнейшего совершенствования и гуманизации высшего образования, утверждения общечеловеческих ценностей, подготовки учителя к работе в поликультурной учебной среде, умеющего обновлять свою знаниевую структуру, творчески относиться к делу, устанавливать в учебно-воспитательном процессе субъект-субъективные отношения, содействовать личностному и профессиональному становлению студента.

Литература

1. Воробьев Н.Е., Бессарабова И.С. Мультикультурная подготовка учителя в США // Педагогика, 2008, №4.
2. Гаганова О.К. Поликультурное образование в США: теоретические основы и содержание // Педагогика, 2005, №1
3. Джурицкий А.Н. Сравнительная педагогика. М., 2013.
4. Попков В.А., Коржуев А.В. Теория и практика высшего профессионального образования. М., 2004.
5. Руднева Е.Л. Теоретические основы формирования жизненных и профессионально-ценностных ориентаций студентов / Под ред. Б.П. Невзорова. Кемерово, 2002.

E.M.Quliyeva

Müasir cəmiyyətdə gələcək müəllimlərin polikultural hazırlığı

Xülasə

Məqalədə müəllimin çoxmədəniyyətli hazırlığından, onların müxtəlif mədəniyyətlərin dəyərlərinə açıq olmalarından, gənclərdə çoxşaxəli dünyagörüşünün və digər xalqların mədəni irsinə hörmət hissələrinin formalaşdırılmasından bəhs edilir.

E.M.Guliyeva

Policultural Training of Future Teachers in the Active Society

Summary

The article deals with the preparation of multicultural teacher open to the values of different cultures, forming the youth multifaceted vision of peace and respect for cultural diversity.

Рецензент: доц. З.С.Меджидова

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2017

Л.Т.МАМЕДОВА

Азербайджанский государственный
экономический университет

(г. Баку, ул. Истиглалият, 6)

**РОЛЬ ТЕКСТА В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА
В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ**

Ключевые слова: художественный текст, русский язык, методика преподавания, межпредметные связи.

Açar sözlər: bədii mətn, rus dili, tədris metodikası, fənlərarası əlaqələr.

Key words: the literary text, Russian language, methods of teaching, interdisciplinary connections.

В современном обществе в Азербайджане происходят большие изменения, затрагивающие многие сферы жизнедеятельности людей. Это относится также и к области среднего и высшего образования. Как удаётся выяснить по материалам научных исследований, наиболее радикальным изменениям подверглись система образования в республиканских вузах. Реформирование в первую очередь коснулось болонской системы, так как она коренным образом видоизменила процесс преподавания многих предметов в вузах, в частности – русского языка. Из «Пояснительных записок» большинства методических пособий, выпущенных в последние годы в нашей республике, следует, что количество часов, отведённых на преподавание русского языка в многопрофильных институтах, заметно уменьшилось. И это при том очевидном факте, что усиливается внимание к преподаванию в вузах родного языка, а подбор высококвалифицированных кадров в зарубежных компаниях на территории Азербайджана, в особенности после обретения статуса независимости, настоятельно требует хороших знаний иностранных языков. В связи с указанным считаем возможным констатировать: в республике в настоящие дни назрела острая необходимость разрабатывать новые программы по русскому языку и литературе. Причём, они должны быть основаны на взаимосвязанном изучении разных дисциплин.

В современной методической и педагогической литературе данную взаимосвязь следует непременно рассматривать в качестве сложного и неординарного явления; его составными элементами являются такие межпредметные связи, как координация и интеграция.

В современной теории методики преподавания русского языка и литературы в республиканских вузах уже многократно ставился такой вопрос, каким путями и средствами непосредственно в процессе работы наладить тесную взаимосвязь двух предметов. Принципы такой работы, в частности, находят своё отражение в трудах Л.В.Щербы, К.Д.Ушинского, Н.М.Шанского и других педагогов-методистов и лингвистов.

О том, что преподавание русского языка и литературы должно быть взаимосвязанным, в соответствующей критике говорилось давно; это традиционная тема научного и прикладного методического исследования. В свою очередь в качестве прилагаемых текстов служат, как правило, отрывки из различных произведений, которые и составляют необходимый материал на разных этапах обучения в вузах. К наиболее удобной для преподавателей и популяризованной форме относятся упражнения, изложения, работы по картине и диктанты.

В наши дни большинство учёных солидарно в том, что именно текст – это общепризнанная и весьма эффективная форма обучения русскому, то есть неродному для республиканских вузов языку. На его основе, собственно, и формируются, речевые и языковые навыки и умения. В зависимости от разных этапов обучения, в своё время предложенных ещё академиком Л.С.Выготским, они постепенно усложняются, развиваются и совершенствуются.

К тексту лингвисты и методисты вообще относятся как дидактической единице, стремясь к единому воссоединению таких важнейших направлений, как познание системы языка и основных норм, правил общения. Это вполне естественная задача, так как речевое поведение по-разному трактуется в жизненных ситуациях. Но текст, в дополнение к отмеченному, представляет собой ещё и стилевую разновидность речи. Поэтому в теоретических исследованиях их принято подразделять на две группы: нехудожественные тексты (к ним относят разговорно-бытовые, газетные, научные и другие стили) и художественные, то есть непосредственно созданные творцами пера.

Второй пункт в особенности важен и актуален в наши дни, так как педагоги, к сожалению, неизменно отмечают снижение общей языковой культуры на уроках русского языка. Это означает, что болонская система в процессе преподавания названных предметов отчасти страдает недочётами. А именно, не достигает заранее намеченных целей решение учебных и воспитательных задач. Специально отобранные для преподавания тексты, как правило, базируются на образцовых речевых произведениях, что в целом и общем позволяет преподавателям республиканских вузов расширять знания обучающихся по русскому языку и литературе. Эта работа симптоматично ориентирует соответственно на развитие связной речи студентов. Анализ же художественного текста призван обеспечить взаимосвязанное обучение разным видам речевой деятельности, как-то: слушанию, чтению, говорению, письму.

Те современные исследователи, которые специально занимаются различными вопросами преподавания русского языка, в основном делают упор на трёх главных видах компетенции. Это: коммуникативная, языковая и страноведческая. Основные правила и нормы этих компетенций, согласно учебным планам, должны сформироваться в сознании учащихся на последнем этапе обучения.

Коммуникативная функциональная перспектива (или компетенция) способствует развитию способностей обучающихся в первую очередь общению на неродном языке. Языковая – знаниям основных законов системы (то есть его ориентируют на развитие грамматических, лексических и синтаксических познаний). Третья – страноведческая – овладению некоторыми познаниями о тех народностях, которые являются носителями этого языка (то есть сведений об обычаях, быте и традициях). Освоение последней, бесспорно, содействует углублённому развитию компетенцией в области пополнения коммуникативных знаний. Это значительно глубже, чем грамматически верное построение правильных фраз, то есть задача более усложнённая. В свою очередь художественные тексты в процессе обучения русскому языку как неродному для студентов-азербайджанцев радикально решают вопрос о широких возможностях использования необходимого учебного материала в целях приобретения ими вышеуказанных умений. К тому же следует учитывать, что художественные тексты, рассмотренные в аспекте деятельностного подхода, в своё время разработанного такими известными учёными-психологами, как Л.Выготский, С.Рубинштейн, А.Леонтьев и другие, тем более направлены на ускоренное приобретение обучающимися коммуникативных умений.

Важно подчеркнуть, что работа в вузах с художественными текстами способствует скорейшему удовлетворению различных познавательных и интеллектуальных потребностей в зависимости от интересов и психологических мотиваций групп

обучающихся. Такого рода работы должны вестись в вузах не с целью дидактики, а предназначены прежде всего приносить радость в овладении новыми знаниями. Тем самым формируется основа для дальнейшего и устойчивого интереса к овладению русским языком, навыкам чтения и т.д.

Кроме отмеченного, художественные тексты оказывают существенное эмоциональное воздействие, ведь грамотно поставленные учителем вопросы – это стимул, побуждающий к самостоятельному речевому высказыванию, что, естественно, вызывает ответное желание обучающихся принимать деятельное участие в обсуждении тех проблем, которые непосредственно затронуты в том или ином художественном произведении. В таких случаях возникает реальная потребность вступать в беседы или дискуссии со своими товарищами. Всевозможные идеи, которые самым естественным образом возникают в процессе таких бесед или научных диспутов, вызывает в среде обучающихся потребность в изучении всё новых языковых средств. Текст, по понятным причинам, становится дополнительным стимулом в деле освоения функций речевых единиц, параллельно способствуя решению центральной проблемы в преподавании русского языка в национальных аудиториях – квалифицированного усвоения основ иноязычной лексики.

Как подмечено некоторыми исследователями, в процессе выполнения различного рода страноведческих работ художественный текст выполняет две следующие функции: во-первых, объект изучения как факт национальной культуры; во-вторых, источник главных сведений о национальной культуре, который охватывает ее всевозможные проявления, коренящиеся в особенностях быта, обычаев и т.д.

Вопрос о возможности и целесообразности применения художественного текста как средства в формировании языковых умений заставляет учёных-методистов обращаться к проблемам соотношения языка и литературы. Об этом есть большая критическая литература прошлых десятилетий (труды А.Пешковского, В.Виноградова, Н.Шанского и других). В этих работах, главным образом, указывается, что язык художественной литературы с его многозначностью, стилистической неоднородностью некоторым образом затрудняет усвоение литературного текста. Тем не менее, именно он наилучшим образом отражает основы народной культуры, так как писатель непременно производит тщательный отбор всех тех средств, которые, собственно говоря, и характерны для данного языка. Так что художественная литература – это подлинная языковая школа.

В таком векторе исследования настоящей проблемы важное место отводится также тесной связи между языковой и литературоведческой компетенцией. Анализ, который проводит преподаватель, с попутным лингвистическим комментированием позволяет снять некоторые языковые трудности. Соответственно повышается и смысловой уровень произведения. Но учащиеся при этом изучают новые слова в контексте, их лексический состав органично пополняется за счёт словесно-художественных образов, созданных писателями. Весь этот комплекс приёмов направлен на овладение спецификой искусства.

Стремление опытных педагогов к тому, чтобы полнее использовать нормы и правила в том или ином художественном тексте, при объективных условиях, сложившихся в республике (изменения в языковой ситуации, заметное сокращение часов т.п.), ребром ставят вопрос о необходимости разработки интегрированных курсов. Они в первую очередь призваны способствовать одновременному решению задач как языкового, так и литературного развития студентов-азербайджанцев.

Итак, выясняется, что данная проблема ещё недостаточно изучена в современной филологической науке. Более того, изучение художественных текстов требует системности. В её основе в процессе изучения русского языка и литературы должен лежать

переход от одного рода текстов к другим Конкретнее: отне художественных – к художественным. Так, по нашему мнению, легче формировать у обучающихся речевые навыки, развивать речевые умения и усваивать лингвистические и литературоведческие понятия.

В этом плане важным представляется правильный отбор текстов. Здесь могут быть активно задействованы внешние причины (например, коммуникативные потребности, читательские запросы для студентов, фоновые знания, приобщенность учащихся к различным с тем, чтобы корректнее оформлять высказывания и т.д.); внутренние (особенности структурной и смысловой целостности, текстовая связанность, принадлежность к определенным жанрам, учитывая факторы их доступности в воспитательных целях) критерии.

Отбор художественного текста должен проводиться с методических, психологических, лингвистических и экстралингвистических позиций. Учёт этих факторов, диктуется воспитательными и образовательными целями, требованиями методико-педагогической направленности, возможностью связанного обучения русскому языку и литературе.

Работа с художественным текстом на уроках русского языка и литературы, бесспорно, поможет студентам-азербайджанцам в развитии чувства языка, расширения своего лексического запаса, будет способствовать совершенствованию эстетических вкусов, формированию речевых навыков в процессе чтения, говорения и письма.

Итак, художественный текст на уроках русского языка и литературы способен повысить эффективность усвоения материала, стимулируя при этом обучающихся новые знания.

Литература

1. Адабаев Х.М. Художественный текст как средство обучения русскому языку в национальной (узбекской) школе. Дис... по пед.наук. М., 1998.
2. Барышникова Е.Н. Особенности использования художественного текста в преподавании русского языка иностранным студентам-психологам // Теория и практика преподавания РКИ: достижения, проблемы и перспективы развития: материалы международной научно-методической конференции. 12-13 мая 2006 г., Минск, изд. центр БГУ, 2006,
3. Текст как единица обучения русскому языку и речи в национальной школе // О путях совершенствования обучения в национальной школе России, ИНПО. – М., 1996.
4. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Высшая школа, 2003.

L.T.Məmmədova

Milli auditoriyada rus dilinin tədrisində mətnin rolu *Xülasə*

Məqalədə mətn rus dilinin tədrisi zamanı səmərəli vahidlərdən biri kimi təhlil edilir. Göstərilir ki, mətnin əsasında nitq və dil bacarıq və vərdişləri formalaşır, inkişaf edir və təkmilləşir. Mətnlər, ədəbi əsərlərdən bədii parçalar çox zaman çalışma və imlalar üçün dil materialı qismində çıxış edir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, rus dili və ədəbiyyatın tədrisi bir-birilə sıx bağlı olmalıdır. Dilin tədrisində istifadə olunan bədii mətnlər tələbələrin nəinki marağını təmin edir, həmçinin dilin qavranılmasında böyük rola malikdir.

L.T.Mammadova

The Role of Text in Teaching Russian for a National Audience *Summary*

The article discusses the text as the most effective unit when teaching the foreign language. Speech and language skills are formed, and developing and improving on the basis of the text. Texts –

extracts from works of fiction often make the linguistic material for exercises and dictations. It is especially emphasized that the teaching of the Russian language and literature should be interrelated. Work with literary texts contribute to addressing the cognitive needs of students, and also plays an important role in language learning.

Рецензент: д.ф.ф.н. М.Р.Мустафаева

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2017

С.М.МАМЕДОВА

E-mail: sdu.hazirliq@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Пустама, 25)

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ – АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ*Ключевые слова:* интеграция, инновация, дидактика, компетенция.*Açar sözlər:* integrasiya, innovasiya, didaktika, səriştə.*Key words:* integration, innovation, didactics, competence.

Как известно, в конце XX и в начале нового века значительно возросла образовательная значимость изучения иностранных языков. Резко возросла также их профессиональная функция на рынке труда, что повлекло за собой вполне объяснимое усиление мотивации в их изучении. Существенно изменился также социокультурный контекст изучения русского языка как иностранного во всех странах, интегрирующих в мировое сообщество, включая нашу независимую республику Азербайджан. Формирование МКК у студентов-азербайджанцев предполагает овладение ими культурным компонентом коммуникативной компетенции, что в свою очередь предусматривает знание и понимание студентом собственной культуры, осмысление картины мира иной социокультуры, позитивное отношение к изучаемому языку и его носителям, умение видеть сходство и различие между разными культурами, проявление толерантности и отказ от предрассудков, умение справляться с неясными моментами в речи носителей языка и т.д. Дидактическим требованием формирования у студентов межкультурной коммуникативной компетенции (МКК) является разработка и реализация в высшем учебном заведении специального комплекса организационно-педагогических и методических условий. При этом преподавателю в ходе организации процесса обучения студентов межкультурной компетенции необходимо учитывать следующее: 1) в межличностной коммуникации часто появляются преграды, зарождающие определенные конфликты, которые преподаватель должен помогать разрешать; 2) решение ряда вопросов часто становится возможным только совместно с обучаемыми, являющимися носителями знаний и обладают практикой общения на родном языке; 3) в процессе коммуникации часто возникают проблемные вопросы, на которые даже опытный преподаватель не может дать исчерпывающий, убедительный и однозначный ответ. В таком случае будет правильной такая практическая деятельность преподавателя, когда он, благодаря критической наблюдательности, сможет идентифицировать проблему и попытается ее решить в сотрудничестве с обучаемыми; 4) тематическое содержание процесса обучения МК имеет ярко выраженный двусторонний характер, а именно, содержит знания и сравнения двух культур - своей и чужой культуры; 5) для дидактического обеспечения обучения преподаватель должен обладать приемами прикладной лингвистики (2).

Современное общество нуждается не только в профессиональных специалистах, но и в коммуникабельных творческих личностях, умеющих в условиях глобализации общаться с представителями разных культур. Данная задача может быть успешно решена благодаря целостной инновационной системы коммуникативного образования, которое должно быть построено на основе языковой подготовки студентов – азербайджанцев. В связи с этим, становится актуальной разработка стратегии воспитания

современной личности, владеющей как минимум двумя или тремя языками, обладающей широким кругозором и уважающей культуру и традиции народов мира.

Как видно, данное понятие состоит из двух слов: «коммуникация» и «компетенция». В определении данного понятия различают два подхода. Если **первый подход** рассматривает средства информации как единственный стимул и источник социального развития, **то второй** исходит из того, что основным результатом коммуникации является понимание человека другим человеком, т.е. взаимное понимание (3). "Словарь русского языка" С.И.Ожегова содержит несколько значений слова «коммуникация»: 1) путь сообщения, линия связи; 2) сообщение, общение (книжн.). В толковом словаре русского языка под ред. Д.Н.Ушакова термин «компетенция» определяется как круг вопросов, явлений, в которых данное лицо обладает авторитетностью, признанием, познанием, опытом. В словаре иностранных слов «компетенция» означает: 1) круг полномочий какого-либо учреждения или лица; 2) круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями, опытом. В словаре синонимов понятия «компетенция», «полномочия», «знание», «опыт», «осведомленность» синонимичны.

Следовательно, компетенция - способность применять знания и умения, успешно действовать на основе практического опыта при решении задач общего рода, также, в определенной широкой области, подразумевая круг вопросов, в которых данное компетентное лицо осведомлено. При определении дидактических предпосылок формирования МКК у студентов следует учитывать тот факт, что суть коммуникативного процесса заключается не просто во взаимном информировании о чем-то, а в совместном постижении явления или предмета, т.е. в познании. Г.М.Андреева выделяет в структуре общения три взаимосвязанные стороны: коммуникативную, интерактивную и перцептивную. Первая состоит в обмене информацией между общающимися лицами. Интерактивная сторона заключается в организации взаимодействия между общающимися индивидами, т.е. в обмене не только знаниями, но и действиями. В реальной действительности каждая из названных сторон не существует изолированно от двух других и выявляется в условиях непосредственного контакта между людьми. В психолого-педагогических исследованиях способность человека к коммуникации определяется как умение межличностного отношения.

Межличностная коммуникация включает в себя использование вербальных и невербальных средств общения. Владение комплексом умений обеспечивает коммуникативное общение (3). Опираясь на психолого-педагогические исследования, отметим, что коммуникативная компетенция состоит из следующих компонентов: эмоциональный, когнитивный и поведенческий. Перечисленные компоненты позволяют человеку создавать информационное, эмоциональное взаимодействие, в процессе которого реализуются его коммуникативные умения.

Как известно, существуют различные виды коммуникаций: педагогическая, деловая, массовая, межличностная и т.д. В зависимости от вида коммуникаций определяются цели коммуникации, источник информации. Но, несмотря на перечисленные разновидности, в учебном процессе источником информации и организатором общения, взаимодействия коммуникантов, несомненно, является преподаватель, организующий учебный процесс в соответствии с коммуникативным подходом обучения, в основе которого должна лежать модель реального общения. Такое понимание коммуникативного подхода позволяют выделить следующие основные принципы обучения: 1) использование на практических занятиях коммуникативных заданий, активизирующих учебную деятельность студентов; 2) использование личностно-ориентированного подхода к обучению, включающего в себя учет индивидуальных интересов, потребностей и возможностей студентов; 3) использование

методико-теоретической литературы и педагогического опыта в решении учебных задач.

Успех обучения зависит не только от перечисленных принципов коммуникативного подхода, а также от выбранной стратегии обучения, методов и приемов, которые в конечном итоге способствуют развитию МК студентов и воспитанию самостоятельной творческой личности. В этой связи особенно актуальными становятся организация и проведение таких нетрадиционных занятий, как занятие-конференция, занятие-конкурс, занятие-исследование и т.п. Использование элементов занимательности и новизны в учебном процессе, применение игровых заданий, создание различных речевых ситуаций, проведение дискуссий и дебатов, применение современных технологий, благодаря которому процесс обучения становится интересным, эффективным и познавательным. Коммуникативная направленность содержания обучения русскому языку как иностранному, совершенствование методов обучения, оптимизация познавательной деятельности студентов требуют определенную переориентировку целей и задач с точки зрения соотношения языка и речи. Работа над содержанием текста на занятиях русского языка, содержащая предварительную беседу преподавателя, ответы на вопросы после прочтения учебного текста, выводы, а также выполнение студентами различных упражнений на текстовой основе, в конечном итоге способствует пониманию и восприятию новой информации, выработке коммуникативных умений и навыков. В процессе языковой подготовки преподавателю важно развивать у студентов и способности научной коммуникативной компетенции. Но опыт педагогической деятельности свидетельствует о низком уровне сформированности у студентов навыков сравнения, сопоставления, противопоставления, обобщения. Поэтому развитие научной речи требует от преподавателя особых усилий и дополнительного времени. В этой связи необходимо подчеркнуть важность использования преподавателями инновационных методов: 1) методов формирования интереса к обучению (защита творческих работ, проектов, создание проблемных моментов и поиск оптимальных решений, проведение научных конференций, дискуссий, связанных со специальностью, научной деятельностью и т.п.); 2) методов стимулирования в обучении (поощрение, одобрение и порицание);

3) внедрение в образовательный процесс компьютерных технологий, активизирующих процесс языкового обучения. Это организация и проведение конкурсов, фестивалей, а также выполнение студентами различных самостоятельных работ, которые стимулируют научное творчество студентов и активизируют их научно-исследовательские способности. Проведение такого рода мероприятий способствует не только достижению образовательных целей, но и расширению кругозора студентов, повышению уровня их общей культуры, а также культуры мышления, общения и речи, т.е. коммуникативной компетенции (4, 35). Развитие МК студентов в процессе языкового обучения является приоритетным и проявляется в готовности их как будущих специалистов содействовать налаживанию межкультурных и научных связей, способности представлять свой вуз, страну на международном уровне, относиться с уважением к духовным ценностям своего и других народов. Что развитие коммуникативной компетенции на аудиторных занятиях и во вне учебное время происходит постепенно и в течение определенного времени. Этот поэтапный процесс включает в себя как организацию общения, так и развитие коммуникативных способностей и коммуникативных умений студентов. На первоначальном этапе предполагается проведение диагностики реального уровня умений и навыков студентов, необходимых для совершения акта коммуникации, создание условий для полноценной и многоязычной коммуникативной среды. Второй этап заключается в осуществлении общения, использовании запланированных приемов и методов

обучения и установлении тесного контакта и взаимодействия между коммуникантами, представляющими разные культуры. Формирование и развитие коммуникативных способностей студентов осуществляется на основе усиления речевой практики. Заключительный этап представляет собой подведение итогов работы, когда сферы коммуникаций и речевая тематика расширяются, улучшаются коммуникативные способности и умения студентов. Важное значение имеют установление тесного сотрудничества преподавателя и студента, проявление с обеих сторон терпения и творческого подхода к процессу изучения языка. Одной из важнейших дидактических и социокультурных предпосылок формирования МКК у студентов-азербайджанцев является реализация принципов взаимосвязанного и интердисциплинарного обучения русскому языку как иностранному. Данная цель может быть достигнута лишь при наличии специальной методики, включающей в себя эффективные приемы, средства, способы и формы организации учебного процесса, интегрирующего русский язык как иностранный с другими предметами учебной программы.

Литература

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект-пресс, 2004, 366 с.
2. Вилькицкая Е.А.// Эйдос: Интернет-журнал. 2007, 12 мая.
3. Алифанова Е.М. // Дис. ... канд. пед. наук. Волгоград, 2001
4. Касенова Н.А.//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2011, № 12, с. 182-185.

S.M.Məmmədova

Azərbaycanlı tələbələrdə mədəniyyətlər arası ünsiyyət vasitələrinin formalaşması *Xülasə*

Müasir metodiki elmdə - "Mədəniyyətlərarası rabitə" geniş ümumi anlayışdır. Bu gün xarici dil kimi rus dilini öyrənmək real tələb və mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün lazımdır. Məqalədə rus dilinin tədrisində yeni metodlardan, texniki vasitələrdən və didaktik materiallardan istifadə formaları göstərilmişdir.

S.M.Mamedova

Fundamentals of the Formation of Intercultural Communicative Competence among Students – Azerbaijanis *Summary*

In modern methodological science – intercultural communication is a fairly widespread team. Today the goal of teaching of Russian as a foreign language is preparing for real and demanded intercultural communication. The purpose of this article is to reveal the didactic and socio-cultural approach, methods and forms of organization of the educational process.

Rəyçi: prof. A.H.Şahbazova

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2017

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

E.H.CƏFƏROVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İ.M.MƏMMƏDOV

Mingəçevir Dövlət Universiteti

(Mingəçevir şəh., AZ 4500)

MÜASİR ETNİK-MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ İNTEQRATİV ROLU

Açar sözlər: *ideya, ideologiya, azərbaycançılıq, etnik-millî birlik, ümumi rifah konsepsiyası, millət, milli kimlik*

Ключевые слова: *идея, идеология, азербайджанизм, этнополитическое единство, концепция всеобщего благоденствия, нация, национальная идентичность.*

Key words: *idea, ideology, Azerbaijanism, ethnopolitical unity, the concept of universal prosperity, nation, national identity.*

Ontoloji baxımdan insan varlığının nəzəri əsaslarını ideya və onun yüksək təşəkküllü və sistemləşdirilmiş forması olan ideologiya təşkil edir. İdeya fərdin, şəxsiyyətin və bəşəriyyətin mövcudluğuna mütərəqqi məzmun verən, onu bu gündən sabaha aparan, insan həyatına dəqiq və cilalanmış stimül gətirən məfhum kimi təzahür edir. Geniş mənada ideya hər hansı hərəkətin, predmetin və hadisənin düşünülmüş arxetipidir. Qədim yunan filosoflarından başlayaraq müasir dövrə qədər bütün mütəfəkkirlər ideya haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Onların tərənnüm etdiyi baxışlar vahid və dəyişməz bir etalonun ifadəsi idi: “İdeya – reallığın, həqiqətin əbədi praobrazıdır”. Klassik alman fəlsəfəsinin şah əsərlərini yazmış Vilhelm Hegel (1770-1831) ideyaya son dərəcə orijinal tərif vermişdir: “İdeya bütün inkişaf prosesinin tacı olan obyektiv həqiqətdir, subyektlə obyektin, düşüncə ilə reallığın uyğunlaşmasıdır” (1, s.214).

İdeya keyfiyyət cəhətdən ideologiyaya transformasiya olunaraq sistemli və nizamlı baxışlar kimi müxtəlif sosial qrupların, təşkilatların, etnosun və siyasi sistemin maraqlarını ifadə etmək vəzifəsini öz üzərinə götürür. “İdeologiya” anlayışı XVIII əsrdə fransız filosofu Antuan Destyut de Trasi (1754-1836) tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (2, 146-149). Marksizm fəlsəfəsində ideologiya neqativ dəyərlər sistemi, yanlış şüur forması, təhrif olunmuş dünyagörüşü kimi qiymətləndirilirdi. Görkəmli Sovet və rus filosofu Teodor Oyzermanın (1914) fikrincə “marksizm fəlsəfəsinin “ideologiya” anlayışına belə mənfi münasibəti, marksizmin, əzəli olaraq fəhlə sinfinə sidd olan bütün əvvəlki ideologiyaları neqativ cizgilərdə qəbul etməsi ilə bağlıdır” (7, s.36).

XX əsrin ən böyük dühalarından biri olan Karl Popper (1902-1994) iddia edirdi ki, “cəmiyyət çoxlu sayda nəzər nöqtələri və mədəniyyətlər üçün açıq olmalı, yəni plyuralizm və multikulturalizm əlamətlərinə malik olmalıdır” (4, s.40-48). Belə məlum olur ki, “ideya” və “ideologiya” anlayışları ilə bağlı məsələlər min illər əvvəl olduğu kimi bu gün də lokal və qlobal miqyasda mübahisə obyektinə olaraq qalır. Məzmun cəhətdən ideologiyalar sosial-siyasi,

etnik-milli və sinfi mahiyyət kəsb edir. Xarakter cəhətdən isə onları mütərəqqi və mürtəcə kimi iki kateqoriyaya ayırmaq olar. Ümumbəşəri dəyərləri ifadə edən ideologiyalar (plyuralizm, liberalizm, humanizm, multikulturalizm) mütərəqqi, bəşəri prinsiplərə zidd olan ideologiyalar (nasionalizm, rasizm, faşizm, anarxizm) isə mürtəcə ideologiyalardır.

Müasir dövlətlərin idarəçilik prinsipləri, bir qayda olaraq sivil, yaxud dini ideyalara əsaslanır. Hər iki halda onlar mövcud etnosun siyasi hakimiyyətinin davamlı və uzunömürlü olmasına, yaxud titul millətin dövlət yaratmaq və onu qorumaq istiqamətində birləşdirici və tənzimləyici funksiyasını uğurla həyata keçirməsinə, potensial separatizm təhlükəsini minimuma endirməsinə xidmət edir. Bununla bağlı olaraq ideyaların sistemləşdirilmiş və nizamlanmış məcmusu siyasi ideologiya kimi təzahür edir. Qədim yunan mütəfəkkirləri Platonun (e.ə. 427-347) və Aristotelin (e.ə.384-322) xarakterizə etdikləri kimi “siyasət dövləti idarə etmək sənətidir”. İdeya və ideologiya isə bu sənətin nəzəri əsaslarıdır. Orta əsr siyasi sistemlərinin ənənəvi formalarının monarxiya xarakterli olması, mövcud ideologiyaların kütlənin maraqlarına kifayət qədər cavab verməməsi, o dövrün mütəfəkkirlərinin siyasi hakimiyyətə neqativ münasibətinin formalaşmasına səbəb olmuşdu. Məşhur İtaliya filosofu Nikkolo Makiavelli (1469-1527) “Hökmdar” əsərində belə bir fikir irəli sürmüşdü ki, “hökmdarın öz hakimiyyətini qoruyub saxlaması, onun ədalətdən və xeyirxahlıqdan üz döndərməsi bacarığı ilə əlaqədardır” (3, s.344-345). Mütəfəkkirin bu sözləri orta əsr tarixinin mütləqiyyət ruhuna qarşı qiyamını ifadə edirdi. Təlatümlər, böhranlar və qlobal problemlər əsri olan XX əsrdə isə destabilliyə, anarxiyaya, ekstremizmə yol açan mürtəcə ideologiyalara cavab olaraq etnik birliklərin, siyasi qurumların və bütövlükdə bəşəriyyətin davamlı mövcudluğunu və inkişafını təmin etməyə hesablanmış plyuralizm, liberalizm, pasifizm, kosmopolitizm və multikulturalizm kimi mütərəqqi ideyalar da inkişaf etməyə başladı. XX əsrdə təşəkkül tapmış etnik-siyasi birliklər, qloballaşan etnik-siyasi və ictimai-mədəni münasibətlər sistemində öz varlıqlarını qoruyub saxlamaq üçün, əsrlərin sınağından çıxmış ideologiyaları özlərinə bayraq seçdilər. XX əsrdə yaranmış belə etnik-siyasi birliklərdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycan tarixi, “Azərbaycan” adı, “Azərbaycan milləti” kimi məfhumlar müasir dünyanın etnik-mədəni və geosiyasi nəzəriyyəsində ən çox müzakirə olunan məsələlərdəndir. Onlarla bağlı həm ölkə daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarında çoxlu sayda ciddi və ölkədə etnik-siyasi tarazlığı pozmağa çalışan qüvvələr mövcuddur. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dövləti prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında üzdənirəq siyasi opponentlərin və Azərbaycana tarixən üzvi olaraq xas olan etnik-siyasi birliyə qibtə, paxıllıq və hətta düşmənçilik münasibəti nümayiş etdirən xarici qüvvələrin qarşısında “Azərbaycançılıq” məfkurəsinə əsaslanan multimedəni siyasət faktorunun real və alternativini olmayan ifadəsini nümayiş etdirir.

Bəs azərbaycançılıq və multimedəniyyət ideyalarının sarsılmaz gücü nədədir? İlk növbədə o, Azərbaycan siyasi millətinin ümumi əxlaqi, mədəni və etnik-siyasi doktrinasıdır. O, tolerantlığa, dialoqa, kompromisə, qarşılıqlı yardıma, vətənpərvərliyə, mərhəmətə və birgəyaşayış qaydalarına əsaslanan mənəvi dəyərlər sistemidir. Bu sistem eyni zamanda ictimai inkişafın ənənəvilik və fasiləsizlik prinsiplərini, təbii-hüquqi dəyərlərin toxunulmazlığını dəstəkləyir və cəmiyyətin normal inkişafı üçün zəruri şərait yaradan, insanın bütün fəaliyyət sferalarında mütləq suverenliyini əsas şərt hesab edən liberallığı və davamlı islahatlar yolu ilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və ictimai-mədəni strukturunun dəyişdirilməsini təsdiq edən reformizmi və modernizmi reallaşdırır. Bir sözlə azərbaycançılıq vəhdaniyyət və mədəni plyuralizmin spesifik sintezindən yaranan, bütün mütərəqqi və yaşamaq hüququ olan ideyalara hörmət ruhunda formalaşan müqəddəs bir məcmuə kimi təzahür edir.

Əvvəlki tarixi dövənlərdə olduğu kimi müasir dövrdə də dini ideologiyanın siyasətə aktiv şəkildə nüfuz etməsi və bununla bağlı “etnik renessansın” etnik-milli zəmində çıxışlarla və hərəkətlərlə “partlaması” baş verir (6, 448-450). Belə bir şəraitdə isə azərbaycançılıq ideyasının, ölkədə yaşayan bütün xalqların mütləq birliyini təmin etməyə qadir olan ideya kimi

təntənəsi nümayiş etdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ XX əsrin 70-ci illərində əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideyası bu gün bizi birləşdirən ən müqəddəs dəyərdir. O, ulu öndərin Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə daha real məzmun kəsb etməyə başladı və multimedənəniyyət məfkurəsi ilə sinkretik vəhdət təşkil edərək sosial praktikada millətə və cəmiyyətə yüksək dividendlər gətirdi. Müasir etnik-siyasi münasibətlər sistemində ümumi rifah konsepsiyası ilə tənzimlənən birgəyaşayış qaydalarının stimulu kimi təzahür etdi.

Azərbaycançılıq ideologiyasında “vahid polietnik millət” anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ideya Azərbaycanda yaşayan titul xalqın və milli azlıqların birgə dövlət yaratmaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək kimi ümumi məsuliyyətini və maraqlarını əks etdirir. Bu məsuliyyətin və maraqların praktikada ifadəsi isə XX əsrdə etnik-siyasi səhnəyə “Azərbaycan milləti” kimi əxlaqi-mədəni məfhum çıxarmışdır. Millət etnik-siyasi və sosial birliyin ali formasıdır. O, insanları, ilk növbədə vahid milli əlamətə görə birləşdirir. Ümumi iqtisadi həyat, ümumi dil, ümumi ərazi, xalqın mədəniyyətinin spesifik cizgilərində təzahür edən psixoloji keyfiyyətlər millətin əsas əlamətləridir. Ümumi tarixi yaddaş və milli özünədərketmənin yüksək inkişaf həddi isə milli birliyi formalaşdırın amillərdir. Etnik-milli birlik kontekstində “tarixi yaddaş” müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi yaddaş – keçmiş haqqında, milli mədəniyyətin ən yaxşı nailiyyətləri, elm, siyasət, incəsənət sahəsində millətin ən dəyərli nümayəndələri haqqında bilgilər, həmçinin milli tarixin ən yaxşı nümunələrinə uyğun yaşamaq və fəaliyyət göstərmək cəhdləridir (5, 11).

Millət (lat. natio – qəbilə, xalq) – industrial cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, mədəni-siyasi və əxlaqi-mənəvi birlik kimi təzahür edən fenomendir. Adətən, millət tarixin və taleyin qovuşdurduğu çoxlu sayda etnosların bazasında yaranır. Belə birliklərdə “milli kimlik” məsələsi ən ciddi məqam kimi ortaya çıxır. Milli kimlik, insanın konkret etnosa, millətə mənsubluq hissi ilə bağlı olan fenomendir. İnsanın milli kimliyi anadangəlmə əlamət deyil. O, fərdin müəyyən insan qrupu ilə dil, tarix, mədəniyyət baxımından bağlılığının dərk olunması ilə formalaşır. Bu prosesdə, həmçinin fərdin konkret dövlətə mənsubiyyət hissi, onun dövlət kimliyi, milli ideyaya və dövlət rəmzlərinə bağlılığı iştirak edir. Milli kimlik mürəkkəb fenomendir. O, müxtəlif hədlərdə və mürəkkəb tərkiblərdə təzahür edir. Azərbaycan Respublikasında təmsil olunan bütün azsaylı xalqların, etnik qrupların, həmçinin dövlət yaradan millətin lokal milli kimliyi və “Azərbaycançılıq” məfkurəsi ilə sıx bağlılığı Cənubi Qafqazda “Azərbaycan” adlanan etnik-siyasi məkanın bütövlüyü və davamlı inkişafı üçün başlıca şərtidir.

Hər bir etnik birliyin hansı tarixlə və mədəniyyətlə assosiasiya olunması, Şərqi, yaxud Qərbi, dünyəvilik, yaxud dindarlığa, Avropaya, yaxud Asiyaya mənsubiyyətinin təyin edilməsi son dərəcə vacibdir. Lakin dünyada elə etnik-milli kimliklər var ki, tarixən sivilizasiyaların qovşağında yerləşməsi ilə əlaqədar, onlara qoşa, hətta daha artıq mahiyyət xasdır. Azərbaycan kimliyinin gücü və qüdrəti məhz onun müxtəlif cəhətlı olmasındadır. Bu gün Azərbaycan kimliyi öz gücünü şanlı tarix ilə ruhani əlaqədən alır. Bu əlaqə daha düşünülmüş və məqsədyönlü olduqca, şüurlarda hökm sürən kaos aradan qalxır, mütərəqqi ideoloji konstruksiyanın formalaşdırılması daha xoşbəxt gələcəyə can atan mədəni kimlik yaradır - etnik müxtəliflik üzərində qurulmuş sarsılmaz vəhdət. Bu Azərbaycan kimliyində ən ali ruhani vəziyyətdir. Bu ruhani məqam “Azərbaycan” məfkurəsi naminə bütün etnik-milli kimlikləri bir müqəddəs bayraq altında birləşdirir.

XX əsrdə yaranmış demokratik dövlətlərin sosial-iqtisadi konsepsiyasının əsasını azad şəxsiyyətləri mütləq rifaha çatdırmaq prinsipi təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin prioritetləri və perspektivləri son dərəcə pozitiv mənərə və yüksək təşəkküllü rifah vəd edir. Hələ əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramı bu gün Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçirilir. Beləliklə, Azərbaycançılıq məfkurəsinin ümumi rifah konsepsiyası ilə üzvi sintezi baş verir və vahid polietnik millətin sarsılmaz birliyi kimi tarixi vəzifə reallığa çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Гегель Г. В. Ф. Соч. Т. 6. М., 1939
2. Иванова А. С. Начала «идеологии»: Антуан Дестют де Траси и его наука об идеях // Вопросы философии. 192 с. - 2013, № 8
3. Макиавелли Н. Избранные произведения. М., 1982
4. Овчинников, Н. Ф. Карл Поппер - наш современник, философ XX века // Вопросы философии. 1992. № 8
5. Репина Л. П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). М., 2003
6. Санджиев Н.Д. Этнический ренессанс: причины и следствия. Элиста, 2009
7. Теодор Ильич Ойзерман. Прогресс-Традиция, 2003, 568 с.

Э.Г.Джафарова, И.М.Мамедов

Интегративная роль идеологии азербайджанизма в современной системе этнополитических отношений

Резюме

Статья посвящена особенностям образования и существования этнополитических общностей в эпоху индустриализации. В статье особо подчеркивается роль национальной идеи и политической идеологии в формировании наций и политических объединений. Аналитический подход к сущности идеи азербайджанизма выступает как основной мотив статьи.

E.H.Jafarova, I.M.Mammadov

Integrative Role of the Ideology of Azerbaijanism in the Modern System of Ethnopolitical Relations

Summary

The article is devoted to the peculiarities of formation and existence of ethno-political communities in the era of industrialization. The article highlights the role of the national idea and political ideology in the formation of nations and political associations. Analytical approach to the essence of the idea Azerbaijanism acts as the main motive of the article.

Rəyçi: t.f.d. Ş.N.İsmaylov

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2017

M.A.ƏHMƏDOV

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

"İNSAN KAPİTALI"nın İNKİŞAFI KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ƏSAS VƏZİFƏSİ KİMİ

Açar sözlər: modernləşmə, KİV, jurnalistika, "insan kapitalı" nəzəriyyəsi, təhsil, kəmiyyət və keyfiyyət.

Ключевые слова: модернизация, СМИ, журналистика, теория "человеческого капитала", образование, количество и качество.

Key words: modernization, media, journalism, "human capital" theory, education, the quantity and quality.

Əgər modernləşməyə mənəvi-dəyər seçimi kimi baxılsa, onda modernləşmə problemi etik və dəyər seçimi kimi hər şeydən əvvəl insanın dövlət üçün ən gərəkli kapital olduğunu və insanların bir-birinə olan dəyərli münasibətlərini, eləcə də bunun ailə münasibətlərinə də aid olmasını qeyd etmək lazımdır. Bu məsələlərlə bağlı cəmiyyəti bilgiləndirmək və maarifləndirmək üçün əsas işlər isə sözsüz ki, kütləvi informasiya vasitələrinin üzərinə düşür.

İnsana kapital kimi olunan münasibət elitadan aslıdırsa, onda insanların bir-birinə münasibəti onların özlərindən və ictimai proseslərdə şüurlu şəkildə iştiraklarından aslıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, bizə neft kapitalını insan kapitalına çevirmək lazımdır (1). Neftdən gələn - "qara qızılı", "insan kapitalı qızılına" çevirmək bu, dövlətin marağına tam uyğun gəlir. Çünki neft tükənən təbii sərvətdir, amma intellekt tükənən deyil, onun verəcəyi bəhrə gələcək inkişafa və tərəqqiyə malikdir.

Məlum olduğu kimi iqtisadçılar kapitalı üç növə ayırırlar - fiziki, təbii və insan. Fiziki kapital - birbaşa istehsalatda istifadə olunan istehsalat vasitələridir. Fiziki kapital dairəvi hərəkət edir: başlanğıc kapital - istehsalat - hazır məhsul. Təbii kapital - bioloji sahə olaraq minerallar, bitkilər və heyvanat aləmini təşkil edir. İnsan kapitalı - insanın, o cümlədən bütövlükdə cəmiyyətin çoxşaxəli tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün, bilik, bacarıq və vərdişlərin vəhdətidir.

İnsan kapitalı (*human capital*) iqtisadi inkişaf üçün mühüm şərtlərdən biridir. İqtisadi təhlillərin ayrıca bölməsi kimi insan kapitalı nəzəriyyəsi yalnız XX əsrin 50-60-cı illərində formalaşmışdır. Bu ideyanı ilk dəfə Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı Teodor Şuls irəli sürmüşdür. O, "İnsan kapitalına sərmayə" adlı məqaləsində qeyd edir ki, bilik və bacarıq kapital forması deməkdir (2). Xüsusilə, bu məqalənin "İnsan kapitalından iqtisadi artım" adlı ikinci hissəsində o, təsdiq edir ki, insanların mənəfəti arasındakı fərq onların təhsilə və səhiyyəyə çıxışlarının fərqi ilə əlaqədardır. Cəmiyyət, əsasən qida və sığınacaqdan ötrü narahat olduğundan bu problemləri həll etmək üçün qısamüddətli sərmayələrin yatırıma üstünlük verir.

Lakin, əsas ehtiyacları təmin olunmuş inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə isə təhsilə, səhiyyəyə və miqrasiyaya uzunmüddətli sərmayə yatırımı imkanı daha rahat olur ki, bu da, təhsil və təlimin yüksəldilməsinə kömək edir, eləcə də yeni iş yeri tapmağa şərait yaradır.

O vaxtdan başlayaraq iqtisadiyatın yüksəldilməsinin mənbəyi kimi başqa sahələrə ayrılan sərmayələrlə yanaşı, insana yatırılan sərmayələrin də vacib olduğuna daha çox diqqət ayrıldı.

Teodor Şuls, kəmiyyət etibarını ilə təhsilə yatırılan sərmayənin iqtisadi artımını qiymətləndirərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, XX əsr ərzində insan kapitalına yatırılan sərmayənin gəliri, fiziki kapitala qoyulan sərmayənin gəlirindən artıq olmuşdur. Honqonq,

Sinqapur və Cənubi Koreyanın təcrübəsi təsdiq etdi ki, təhsilə yatırılan sərmayə iqtisadi inkişaf strategiyası üçün daha səmərəli hesab olunur.

Amma ötən əsrin 70-ci illərində "insan kapitalı" nəzəriyyəsi, özlərini "filtr nəzəriyyəsi" adlandıranlar tərəfindən hücumə məruz qaldı. Bu tənqidçilərdən biri məşhur iqtisadçı, C.Stiqliçdir. O, hesab edir ki, daha yüksək məhsuldarlıq işinin təhsil alması ilə deyil, onun şəxsi bacarıqları ilə bağlıdır. Sadəcə olaraq bu bacarıq onda əvvəldən mövcud olsa da, amma o, bunu indi aşkar edir. "Filtr nəzəriyyəsi" ayrıca hansısa bir fərdin diploma malik olmasının xeyirli olmasına şübhə ilə yanaşmır. Amma bütövlükdə cəmiyyət üçün bu cür bahalı "siqnal cihazı"nın (*burada o nəzərdə tutulur ki, təhsil iş yerinə ərizə verənin və ya iddia edənin, işəgötürən tərəfindən güman edilən intellektual imkanlara malik olması barədə "siqnal" verir*) mahiyyəti təhsil sistemini səmərəsiz edir. Çünki iş bacarığı keyfiyyətlərini aşkar etmək üçün daha sadə və ucuz yoxlama üsulları məlumdur (3). O vaxtdan təhsil nöqtəyi-nəzərdən insan kapitalına yanaşma bir qədər azalmışdır və burada iki yanaşma arasında balans tərəfdarları yaranmışdır.

Amma buna baxmayaraq cəmiyyət əsas üstünlüyü təhsilin yüksəldilməsinə verir və hesab edir ki, bu kapitala nə qədər çox sərmayə qoyulsa, o qədər də iqtisadi nəticə əhəmiyyətli ola bilər.

Lakin, siz təhsilə tam sərmayə qoya bilsəniz də, ədalətsiz rəqabət mühitinə düşərək elə bir vəziyyətə düşə bilərsiniz ki, təhsilə xərclədiyiniz pul, vaxt, intellekt və mənəvi əziyyətiniz hədəf gedə bilər. Bu halda sizin savadlı olub-olmamağınızdan asılı olmayaraq, aldığınız təhsil işəgötürən üçün formal hesab olunacaq. Sizə qarşı edilən bu ədalətsiz münasibət yalnız subyektiv səbəblərdən deyil, formal göstərici olaraq qala bilər. Təhsilin formal statusunun qorunması, xüsusi şəraitdə keçid iqtisadiyyatında obyektiv səbəblərdən bu təhsili tətbiq etməmək üçün kömək edə bilər. Bu, əsasən, qərbdə təhsil alıb vətənə dönüb və bu cür iqtisadi şəraitdə işləyənlərə aid edilir. Məsələn, kiminsə iqtisadiyyat kontekstində qərbdə aldığı təhsil nümunəsi, onun yerli miqyasda fəaliyyət göstərməsi üçün tam gücü ilə işlək olmur. Lakin təhsil, həm də o səbəbdən formal göstərici ola bilər ki, diplom sahibinin ixtisasına uyğun olaraq bilik və bacarığı olmasın. Amma əslində isə o, buna malik olmalı idi.

Belə hallar çox olur, işə qəbul olunmuş şəxslər öz formal peşələrini layiqincə icra edə bilmədiklərindən özlərini doğrultmurlar. Bu artıq formal təhsilin (*burada, diplom formal göstəricidir*) digər bir növüdür. Hərdən digər hallar da olur, məsələn, "formal göstərici" olmadığı halda, işi yerinə yetirmək üçün çox yaxşı bacarıq nümayiş oluna bilər. Halbuki, belə bir işi yerinə yetirmək üçün ən azı ali təhsilin olması vacibdir. Bu hallar Cozef Stiqliçin müdafiə etdiyi ilkin mövqeyə yaxındır. Çünki bu, bir daha onu təsdiq edir ki, insanın bacarığı təhsilə qədər və təhsildən əlavə mövcud olur.

Bundan əlavə, heç bir ali məktəb və ya test imtahanları bütövlükdə bir şəxsin qabiliyyətini hərtərəfli olaraq tam təfərruatı ilə aşkar edə bilməz. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, insanları onların real bacarıq və qabiliyyətinə görə işə götürmək olar. Amma biz onu da bilirik ki, bir çox insanlar öz peşələrinə məhz təcrübədə yiyələnirlər. Məsələn, ölkəmizdə İqtisadiyyat Universitetini bitirmiş iqtisadçı və mühasiblər adətən öz peşələrini təcrübədə, belə demək mümkündürsə, "ikinci cəhddə" öyrənirlər. Bu kimi nümunələri çox gətirmək olar, çünki belə ixtisaslar kifayət qədərdir. Ona görə də, insan kapitalına hazırlıq kursu və treninqlər qismində sərmayə qoyuluşu vacibdir. Belə sərmayələr bir qayda olaraq özünü doğruldur və işçiləri motivasiya edir.

Bu kimi normal və adi hallarda təhsil, eləcə də hazırlıq mənfəətə öz təsirini göstərə bilər. Lakin, burada yaş həddi və sosial aspektlərlə bağlı müəyyən xüsusiyyətlər vardır. Təhsil almış gənc kadr, bir qayda olaraq onun təcrübəli həmkarına nisbətən daha az maaş alır. Çünki o, sosial yaşa malikdir və başqa insan kapitalının daşıyıcısı hesab olunur. Burada o, yalnız nəzəri təhsil prosesində deyil, həm də uzun müddətli xidməti vəzifəsini yerinə yetirərək və ixtisasını artıraraq formalaşır.

Əlbəttə ki, insan kapitalının inkişafı birmənalı olaraq təhsilin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Bunun üçün Azərbaycanda demək olar ki, hər cür şərait mövcuddur. Hazırda ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar imkan verir ki, bütün humanitar sahələrə - xüsusən də, təhsil və səhiyyəyə yeni texnologiyaların alınıb tətbiq olunması bu işin inkişafına əsaslı şəkildə təkan vermiş olsun. Doğrudur, son illər bu istiqamətdə nəzərə çarpacaq dərəcədə bir çox işlər aparılır. Məsələn, "Müasir dövrdə təhsilin inkişafı məqsədilə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən, dövlət proqramları həyata keçirilməkdədir. Buna misal olaraq "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsili üzrə Dövlət proqramı", "Azərbaycan respublikası ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təmini proqramı (2005-2007-ci illər)", "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasına dair Dövlət proqramı" göstərilə bilər. Bütün bunlarla yanaşı, 2009-cu ildə ölkə prezidentinin "Azərbaycan Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu"nun yaradılması ilə bağlı sərəncamı da yuxarıda qeyd olunanların sırasına əlavə oluna bilər" (4).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu sahədə çalışan insanların maddi-rifahının yaxşılaşdırılması məsələsi, hələ də öz lazımı həllini tapmadığından problem olaraq qalır.

Bu problemi həll etmək üçün, Çin, Qazaxstan, Türkiyə və bir çox digər ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaq olar. Məsələn, Çində səmərəli fəaliyyət göstərən alimlərə dövlət normal əmək haqqı verməklə yanaşı, onların bir çoxuna hər il xüsusi qaydada 25000 ABŞ dolları və daha çox qrant da ayırır. Postsovet ölkələrindən olan qonşu Qazaxıstanda da dövlət hər il 200 alimə obyektiv təhlil əsasında 15000 ABŞ dolları həcmində qrant verir.

Sözsüz ki, Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələri bu problemi mütəmadi olaraq nə qədər gündəmə gətirsə də, hələ ki bu problemin həlli istiqamətində istənilən nəticəyə nail olunmayıb.

Bu məsələyə bilavasitə cavabdeh olan müvafiq şəxslər isə, "dünyanın çox ölkələrində müəllimlərin məvacibi azdır" - deyərək işlərini sanki bitmiş hesab edirlər. Əlbəttə, ola bilər ki hansısa ölkədə bu belədir, amma o ölkələrdə müəllimin, alimin aldığı məvacib mənecerin, hüquqşünasın qazancından az olsa da, bu, həmin ölkələrdəki minimum istehlak səbəbindən dəfələrlə yüksəkdir. Digər cavabdeh şəxslərin fikirlərinə görə isə, professor-müəllim heyətinin və alimlərin sayının çox olduğundan, bu qədər insanın məvacibinin birdənbirə qaldırılması inflyasiyaya gətirib çıxara bilər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, əgər dövlətin iqtisadi siyasəti düzgün aparılırsa belə problemlər ola bilməz. Əksinə, alimlərin məvacibinin artması gələcəkdə büdcənin elmtutumlu, texnoloji inkişaf hesabına artmasına, büdcənin neftdən asılılığının azalmasına imkan verə bilər. Bu, dünyanın bir çox ölkələrində belədir. Müəllim vəzifəsi bir sıra ölkələrdə dövlət qulluğu hesab edilir, müəllimlər xeyli imtiyaz və güzəştlərə malikdirlər. Müstəqil respublikanın davamlı inkişafı insan potensialının inkişafından, insan potensialının inkişafı keyfiyyətli təhsil sistemindən, təhsil sisteminin inkişafı isə professor-müəllim heyətinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsindən asılıdır (5).

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi təsdiq edir ki, iqtisadi artım və ölkəni bütün dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərin yeni səviyyəsinə qaldırmaq bacarığı, əsasən insan kapitalına söykənir. İnsan kapitalının mahiyyəti azad ticarətin tələblərinə uyğun və öz növbəsində bu münasibətləri inkişaf etdirməyə qadir olmalıdır.

KİV-in üzərinə düşən iş, insan kapitalının inkişafına bütün formalarda dəstək vermək və onun uğurlu inkişafını təmin etməkdir. Məlumatlandırmaq, ictimai rəyi qərəzsiz və ədalətli qiymətləndirərək lazımı məcraya istiqamətləndirmək jurnalistin əsas vəzifəsidir. Burada, qarşıya qoyulan məsələ jurnalistin birbaşa olaraq öz vəzifəsini yerinə yetirərkən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına riayət etməsi prioritet məsələ sayılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Adiloğlu, 2007, 96 s.
2. Schultz T.W. «Investment in human capital» - «The American Economic Review», 1961, 1 (2), 1-17.
3. Stiglitz J. «The theory of “screening”, education and the distribution of income» - Cowles Foundation discussion papers, 354, Yale University, 1973.
4. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=27100>
5. <http://banker.az/insan-kapitalinin-inkisafi-keyfiyy%C9%99tli-t%C9%99hsil%C9%99-%C9%99saslanir/>

M.A.Ahmadov

«Человеческий капитал» главная задача СМИ

Резюме

Человеческий капитал является важным условием для экономического развития. В Азербайджане превратить нефтяной капитал на человеческий, это вполне соответствует интересом государства. Потому, что нефть - конечна, интеллект - бесконечен, в том смысле, что плоды его деятельности устремлены в будущее, способствуют развитию и прогрессу.

В этой сфере задача СМИ - поддерживать развитие человеческого капитала во всех его проявлениях, с тем, чтобы способствовать его успешному развитию. Информировать, направлять общественное мнение в необходимое русло без предвзятости и несправедливой оценки эта главная задача журналиста.

M.A.Ahmadov

“Human capital” is the main task of the media

Summary

Human capital is an important condition for economic development. Turning the oil capital into a human is quite consistent with the state's interest in Azerbaijan. Because oil is finite, intellect is infinite, in case that the results of intellect activity are directed to the future, contribute to development and progress.

In this sphere, the task of the media is to support the development of human capital in all its manifestations in order to contribute to its successful development. Informing, directing public opinion in the necessary direction without bias and unfair evaluation is the main task of the journalist.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2017

N.H.ƏHMƏDOV

iqtidad elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universiteti

(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIĞIN SƏMƏRƏLİ FƏALİYYƏTİNİN TƏMİN OLUNMASI İMKANLARI

Açar sözlər: sahibkarlıq, səmərəlilik, kənd təsərrüfatı, məşğulluq, regional inkişaf.

Ключевые слова: предпринимательство, эффективность, сельское хозяйство, занятость, региональное развитие.

Key words: entrepreneurship, efficiency, agriculture, employment, regional development

Azərbaycan Respublikasında milli sahibkarlıq strategiyasının əsasları ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və sonralar isə onun siyasi kursunun davamçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Keçən əsrin sonlarında yeni bir sistemə keçən ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşmasına mühüm təkan verilmiş, iqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi iqtisadi bazası tədricən möhkəmlənmiş və milli sahibkarlıq təbəqəsinin formalaşması istiqamətində səmərəli işlər görülmüşdür.

Ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün bir çox qanunlar qəbul edilmiş və onun hüquqi bazası yaradılmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2), “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (3) və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda (4) da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü və emalı sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi, aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə, fərdi sahibkar (fermer) təsərrüfatlarına dövlət maliyyə yardımı tədbirlərinin davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə lazımi infrastrukturun yaradılması və digər istiqamətlərdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi olaraq vurğulanmış və bu sahədə işlər hazırda uğurla davam etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahə məşğulluğun ən önəmli təminatçısıdır və ölkənin iqtisadi diversifikasiyası üçün açaqdır. Eyni zamanda aqrar sahibkarlığın səmərəli fəaliyyətində kənd əhalisinin məşğulluğu problemləri həll edilir. Əlbəttə ki, son illərdə aqrar sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq, hələ də xeyli əlavə işlərin görülməsi və təkmilləşdirilməsi vacibdir. Onu da demək lazımdır ki, ölkənin regionlarında kənd təsərrüfatının potensialı güclüdür. Lakin istehsal və səmərəlilik artımının keyfiyyətə əsaslanan davamlı olması isə zəruridir. Etiraf edilməlidir ki, əksər fərdi sahibkarlıq təsərrüfatları məhsulu hələ də daha çox daxili istehlak üçün istehsal edirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili emalı isə hələ də yetərli şəkildə deyildir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 26 oktyabr 2005-ci il tarixli 1068 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)”, yuxarıda göstərilən problemlərin həlli baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Strategiyanın əsas məqsədi əmək ehtiyatlarından daha dolğun istifadə etməklə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin olunmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (5):

- sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın, əhalinin özünü məşğulluğunun inkişafı üçün zəruri şərait yaratmaq;

- məşğulluğun səmərəli inkişafını təmin edən investisiya fəallığını dəstəkləmək;
- işaxtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsini gücləndirmək, qeyri-formal əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək;
- əmək bazarında tələb və təklif arasında dinamik uyğunluğun gücləndirilməsinə yönəldilmiş institusional infrastrukturunu təkmilləşdirmək;
- kadr hazırlığı sisteminin, o cümlədən peşə hazırlığı və ixtisasartırma şəbəkəsinin fəaliyyətini dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq.

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində, ilk növbədə sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul edilmişdir. Ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında müxtəlif təsərrüfat formalarının yaradılması, sahibkarlıq təşəbbüsünün reallaşdırılmasına əlverişli şəraitin formalaşdırılması bu sahədə inkişafa səbəb olmaqla yanaşı əhalinin də məşğulluğuna müsbət təsir göstərməkdədir.

Ölkə başçısının imzaladığı sərəncama əsasən regionlarda yeni tədarük-satış bazaları və saxlama anbarları istifadəyə verilmişdir. Bu tip müasir tələblərə cavab verməklə sabahkı inkişafa da uyğun gələn modern soyuducu anbarların tikintisi aqrar sahibkarların ilboyu keyfiyyətli məhsul ixracına da imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən soyuducu anbarlardan bir neçəsi də Naxçıvan Muxtar Respublikasında tikilib istifadəyə verilmişdir. Təkcə 2016-cı ildə muxtar respublikada daha 4 soyuducu anbar tikilib istifadəyə verməklə bütünlükdə istismar olunan soyuducu anbarların sayı 29-a çatdırılmışdır. Hazırda istismar olunan soyuducu anbarların ümumi tutumu 13 min 280 ton təşkil edir.

Muxtar Respublikada tədarük olunan taxıl məhsulları aqrar istehsalçılardan sərfəli qiymətə alınaraq, Taxıl Eytiyatı Anbarlarında saxlanılır. Buradakı ehtiyat anbarının tərkibinə 18 min ton tutuma malik uzunmüddətli, 20 min tona malik qısamüddətli taxıl anbarları daxildir. Uzunmüddətli taxıl anbarı hər biri 3 min ton tutumu olan 6 bunkerdən ibarətdir. Müəssisədə qurulan elevator 150 ton taxıl qəbuletmə, 750 ton yükləmə və 100 ton ələmə gücünə malikdir.

Damazlıq və toxumçuluq təsərrüfatlarının inkişafı da regionlarda ən vacib məsələlərdən sayılır. Bu baxımdan xarici ölkələrdən dövlət vəsaiti hesabına damazlıq heyvanlar və toxumlar alınıb gətirilir, büdcədən subsidiyalar verilir. Lakin xaricdən alınıb gətirilən damazlıq heyvanlar pərakəndə formada lazımi şəraiti olmayan xırda təsərrüfatlara verildiyindən bu heyvanlar arasında ölüm hallarına yol verilir. Buna görə də məhsuldarlığın artımında əsaslı dəyişikliyə maneə törədir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə fikrə gəlmək olar ki, damazlıq heyvanların yüksək peşəkarlıqla, yüksək şəraitdə idarə olunması damazlıq təsərrüfatlarına maddi-texniki və metodiki yardım göstərilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Aqrar sahədə əlverişli maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşdırılması zəruriyyəti sahənin emal müəssisələrinin xammal təminatçısı olan kənd təsərrüfatı vahidlərində pulun daxil olması ilə onun xərclənməsi müddətlərinin bir-birinə uyğun gəlməməsidir. Digər tərəfdən aqrar istehsalçıların maddi-texniki bazasının zəif olması səbəbindən potensial məhsuldarlıq səviyyəsindən xeyli az məhsul əldə etmələri, əksər hallarda məhsul satışından əldə olunmuş vəsaitin əmtəəlik məhsulların faktiki istehsal və tədavül xərclərindən az olması ilə əlaqədar geniş təkrar istehsal üçün vəsait ayırmaq imkanlarının məhdud olması faktı da kompleksin emal və xidmətədiçi sahələri arasında səmərəli münasibətlərin yaradılmasını tələb edir.

Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, regionlarda emal sənayesinin ahəngdar işləməsinin təmin olunması aşağıda göstərilən bir çox məsələlərin həllinə şərait yarada bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına və onların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına;

2. Torpaqların əkin dövriyyəsinə cəlb olunmasına, kənd əhalisinin məşğulluğuna, aqrar sektorunda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalına, bunların əmtəlik səviyyəsinin artmasına;

3. Kəndçi ailələrinin pul gəlirlərinin artmasına, büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün əlavə gəlir mənbələrinin axtarılmasına, əlavə kredit ehtiyaclarının formalaşmasına, kənd əhalisinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına təkan verir;

4. Emal müəssisələrinin sifarişlər əsasında istehsalın təşkili, xammal istehsalçılarından tədarük ediləcək emal məhsulları üçün onlara istehsalı təşkil etmək üçün avans formasında vəsait verilməsinə şərait yarada bilər və s.

Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafı üçün ilk növbədə dövlət aqrar bölmənin əmtə istehsalçıları xarici bazarların mənfəətə təzahürlərindən qorunması sahəsində ciddi tədbirlər görməlidir. Hazırda ölkənin ərzaq bazarında xarici dövlətlərin kənd təsərrüfatı məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir və bu əmtəələr keyfiyyət parametrlərinə görə yerli əmtəələrdən geri qalsalar da xarici görünüşlərinə görə istehlakçıların zövqünə cavab verirlər.

Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və bu zəmində aqrar iqtisadiyyatın dinamik inkişafına nail olmaq məqsədilə dövlət kənd təsərrüfatı üçün xüsusi, vahid investisiya proqramı işləyib hazırlamalıdır. Vahid investisiya proqramı aqrar bölmədə bazar infrastrukturunun formalaşmasına, dövlət və özəl qurumların qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə, respublikanın coğrafi və təbii-iqlim zonalarının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi kimi mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına mane olan səbəblərdən biri də infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin lazımi səviyyədə olmamasıdır. İnfrastruktur obyektlərinin inkişafı, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəliliyinin artırılmasının əsas amili kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının mütərəqqi strukturu, orada infrastruktur obyektlərinin kompleks toplusunun mövcudluğu təkcə ölkə investorları üçün deyil, həm də xarici investorlar üçün də cəlbedici amillərdir.

Mülkiyyətində torpaq sahəsi olan kəndli ailələrinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmalarına köməklik göstərmək və onları maraqlandıрмаq məqsədilə dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı istehsalında geniş istifadə olunan sənaye məhsulları resurslarının qiymətləri arasında düzgün nisbət təmin olunması üçün ciddi tədbirlər görülməlidir. Əlbəttə ki, belə tədbirlərin həyata keçirilməsi sahibkarların kənd təsərrüfatı texnikası ilə müxtəlif mineral kübrələr, zəhərli-kimyəvi preparatlar, yanacaq-sürtkü materialları, ehtiyat hissələri, tikinti materialları və s. maddi resurslarla təminatını yaxşılaşdırar, özəl təsərrüfatlarda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının əmtəlik səviyyəsi yüksələr, məhsuldarlığın yüksəlməsi hesabına məhsul vahidinin istehsalına çəkilən xərclər azalar, sahibkarlar öz fəaliyyətlərini gəlirlə başa vururlar ki, bu da onların sabit maliyyə fəaliyyətinin təmin olunmasına şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması güclü büdcənin formalaşdırılması üçün çevik, səmərəli vergi sisteminin yaradılması tələb olunur. Dövlət büdcəsinin əsasını təşkil edən vergi sistemi elə qurulmalıdır ki, vergilərdən yığılmış vəsait bir tərəfdən dövlətin bütün xərclərini ödəsin, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərini vergitutma obyektlərini müəyyən edən göstəriciləri bilərəkdən gizlədilməsindən çəkindirsin.

Təcrübə göstərir ki, vergi sistemi yalnız o halda səmərəli hesab olunur ki, o, istehsalçıların və digər vergi ödəyicilərinin maddi marağını təmin etmiş olsun.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995, Bakı: Qanun, 2009.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Respublika qəzeti, 2004, 13 fevral.

3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər), İqtisadiyyat qəzeti, 2009, 29 aprel, 5 may.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər), Xalq qəzeti, 2014, 24 sentyabr, 5 may.
5. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 20 oktyabr 2005-ci il.
6. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı, Sabah, 2008.

Н.Г.Ахмедов

**Возможности обеспечения эффективной деятельности предпринимательства
в сельском хозяйстве**

Резюме

В конце прошлого века, после завоевания Азербайджанской Республикой независимости, стали создаваться новые имущественные отношения. После формирования частной собственности начало развиваться предпринимательство.

В статье речь идёт о развитии предпринимательства в сельском хозяйстве, анализируется его эффективная деятельность.

N.H.Ahmadov

Opportunities for Provision of Efficient Activity of Entrepreneurship in Agriculture

Summary

New property relations arose after independence in the Republic of Azerbaijan at the end of the last century. Entrepreneurship started to develop after occurrence of special property.

This article deals with development of entrepreneurship in agriculture and its efficient activity is analyzed.

Rəyçi: iqt.e.d., prof. Ə.Nuriyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2017

S.Ə.ƏLİYEVƏ

E-mail: siniguricka@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

MƏZDƏKİZM HƏRƏKATI DÜNYA TƏDQIQATI MÜSTƏVİSİNDƏ

*Açar sözlər: məzdək hərəkatı, məzdəkin zühuru, Işah Qubad, şərq-qərb alimləri**Ключевые слова: движение маздакидов, воскрешение Маздака, шах Губад I, восточные и западные ученые.**Key words: Mazakits movement, resurrection of Mazdak, Shah Qubad I, the East and West scientists.*

XI əsr Səlcuqilər dövlətinin inkişaf edərək imperiyaya çevrilməsində əvəzsiz rolu olan Xacə Nizamülmülk didaktik janrdə yazdığı “Siyasətnamə”nin qırx beşinci fəslində “Məzdəkin xüruçu, onun məzhəbi və adil Nuşirəvan tərəfindən öldürülməsi haqqında” məlumat verir. Tədqiqatçılar Məzdəkin anadan olması haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Bəziləri onun İstəxr, Nisa, Təbriz, bəziləri də Məzriyyə şəhərində dünyaya göz açdığını qeyd etmişlər. Lakin Nizamülmülkün Məzdək haqqında verdiyi məlumatlarda tarixi faktlar və hətta bədi əsərlərdə verilən faktlar arasında biri-digərini inkar edən məqamlara rast gəlmək olur. Məzdək V əsrin 80-ci illərində feodal istismarına qarşı qalxmış xalq üsyanının başçısı olmuşdur. O, insanlar arasında tam bərabərlik ideyasını təbliğ etmiş və bu hərəkat tarixdə “Məzdək hərəkatı” adı altında məşhur olmuşdur. Sasanilər sülaləsi (III-VII əsrlər, 224-652) hakimiyyəti dövründə Məzdək hərəkatı din bayrağı altında meydana gəlmişdir. Məzdəkilər hərəkatı I Qubadın hakimiyyəti illərində (488-531) İranda və ona tabe olan Atropatendə başlanmışdır (1, s.123-124).

Feodal münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı öz torpaq və azadlığını itirən kəndli kütləsinin narazılığı günbəgün artırdı. Bunun nəticəsində Məzdəkilər hərəkatı ilə sıx bağlı, geniş xalq üsyanı baş verdi. Üsyanın yaranmasına səbəb demək olar ki, bütün İran ərazisini əhatə etmiş aclıq, quraqlıq, qıtlıq oldu. Bu hərəkat tez bir zamanda kütləvi xarakter aldı. Bu hərəkat əsasən böyük torpaq sahiblərinə malik olan din və hərbi xadimlərə qarşı etiraz çıxışı idi. Zadəganların bir hissəsi öldürülmüş, onların torpaqları və mülkləri isə kəndlilər tərəfindən zəbt edilmişdir. Üsyançılar zadəganların mülklərinin bölüşdürülməsini və ümumi bərabərliyi tətbiq etməyi tələb edirdilər (3, s.97). Sahibkarlar kəndli icmalarını daim sıxışdıraraq hərəkatı zəiflətməyə cəhd edirdilər. Torpaq sahibkarlarından asılı olan iranlılar üçün bu hərəkat ağır feodal zülmündən qurtarmaq üçün bir təşəbbüs idi (9, s.57).

İlk növbədə bu hərəkata zadəgan təbəqəsinə nifrət edən kiçik torpaq sahiblərinin bir hissəsi qoşulmuşdu. Yalnız sonra onlar məzdəkilərin bərabərləşdirilmə tələblərindən qorxaraq üsyançılardan uzaqlaşdılar. Məzdəkilər hərəkatının nəticəsində öz torpaqlarında feodal istismarı ilə yanaşı qul əməyindən istifadə etmiş çoxlu zadəganlar müflisləşərək məhv oldular. Bu hərəkat zadəganların gücünü və təbəqə quruluşunu zəiflətmişdi (3, s.98-99).

Əslində bu kütlə və inqilabi hərəkat idi. Bu istismarçıların istismarına qarşı qəti etiraz idi. Bununla da onun gücü və mənası ifadə olunmuşdur. Lakin bu hərəkatın nümayəndələri mənsəcə iranlı olub əhalisinin yalnız zəhmətkeş hissəsini əhatə etmişdi. Bu da son dərəcə genişlənmiş hərəkatı zəiflətdi və onun məğlubiyyətə uğramasına səbəb oldu. Məzdəkiçilər onlarla mübarizədə müttəfiq ola bilənlərdən özlərini təcrid edirdilər və öz əhatə dairələrinin genişlənməsini məhdudlaşdırırdılar. Məzdək hərəkatının başqa ölkələrdə yaranması üçün bütün zəminlərin olmasına baxmayaraq ondan nümunə üçün də istifadə olunmadı. Çünki, Məzdək hərəkatı feodalizm prosesinin qarşısını almaq gücünə malik deyildi (5, s.93).

Müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçılar Məzdək hərəkətinə öz münasibətlərini bildirmişlər. Tənqidçi tədqiqatçılarından bəzilərinin fikrinə görə, Qubadın Məzdəkin məzhəbini qəbul etməkdə əsas məqsədi o vaxtlar qüdrətləri xeyli çox olan ruhani və əyan təbəqəsini zəiflətmək olmuşdur. Məzdəkiçilərin Qubad tərəfindən müdafiə olunmasının səbəbləri tarixçiləri çoxdan maraqlandırır. Orta əsr ərəb-fars tədqiqatçıları hələ o dövrdə bu suala cavab axtarırdılar. Sasaniilər dövrünün ən məşhur tədqiqatçılarından biri olan danimarkalı A.Kristensen belə hesab edir ki, şah Qubad məzdəkiçilərə rəğbət bəsləmiş və sonda isə onlara tərəfdar çıxmışdır (4, s.138).

Ərəb tarixçilərindən Təbəri yazır: “Padşahın azyaşlı olması, İramın Həyatele, dövləti ilə əlverişsiz və ağır sülh bağlaması nəticəsində məmləkətdə ixtişaşların yaranmasına və hərəmərcliyə səbəb olmuşdu. Bu hərəmərclik nəticəsində əyanların qarşısızalmaz özbaşınalığı, ölkəni ədalətsizliyə, zülmə və əziyyətə sürükləmişdir. Ruhanilərin və böyüklərin zülmü getdikcə artmışdı. Şah Qubad elə bir hadisəni gözləyirdi ki, ruhani və əyanların qüdrəti azalsın. O, ruhanilərin, böyüklərin, qədim, köklü zadəgan ailələrinin və dövlətilərin ədalətsizliyinin nəticəsi olan Məzdəkin zühurunu lazımi nemət bildi” (10, s.42).

Məşhur rus tədqiqatçısı V.V.Bartold V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində yaranmış olan Məzdək hərəkətini kommunist hərəkəti adlandırır. O, müasir kommunizmlə Məzdək nəzəriyyəsi arasında olan fərqi müəyyən edərək məzdəkiçilikdə elmi nəzəriyyənin olmamasını sübut edir. Onun fikrincə, bu yalnız dini nəzəriyyə olmuşdur. O da bu dünyada ədalətin qələbə çalması üçün insanlar arasında əmlak bərabərliyinin olmamasındadır (2, s.441-442).

Rus tədqiqatçısı N.V.Piqulevskaya şah Qubadı ağıllı, incə siyasətçi, hər cür vəziyyətdən çıxış yolu tapan igid döyüşçü və mahir diplomat adlandırır. O, qeyd edir ki, şah Qubad ağır siyasi məqamda öz hakimiyyətini qoruyub saxlamağı və dövləti dünya səviyyəsinə qaldırmağı bacardı (8, s.292-295).

Alimin fikrinə görə, şah Qubad genişlənmiş xalq hərəkətinin tərəfdarı olmuş və onun qarşısını almamışdır. O, məzdəkiçilərin köməyi ilə zadəganları zəiflətməyə və kahinlərin qarşısını almağa çalışmışdı. Çünki onların dövlət işinə, xüsusilə də vəliəhdlik məsələsinə qarışmaları məhvedici xarakter daşıyırdı. Onun siyasi mülahizəsi ondan ibarət idi ki, nəcabətli zadəgan ailələri və dövlət idarəçiliyində yüksək mövqe tutmuş kahinlər öz tələblərində məhdud olsunlar. Onlardan aşağı təbəqədə dayanan “alicənab torpaq sahibləri” şahın dayağına çevrilsinlər (9, s.58).

A.Kristensen sonrakı illərdə yazdığı “Məzdək tarixinin iki variantı” məqaləsində Məzdək hərəkətində iki variantın olduğunu iddia edir. Bu variantlardan biri farsların “Farsnamə”sində yerləşir. Digəri isə ümumi ənənəsi mövcud olan bir sıra yazılı abidələrlə bağlı olaraq fars rəvayətində saxlanmışdır. Alimin fikrinə görə bu iki rəvayət itirilmiş pəhləvi dilində yazılmış “Məzdək-namə” kitabını bərpa etməyə imkan verir (8, s.280).

Kristensen mənbələrə istinad edərək belə bir fikir irəli sürüb ki, məzdəkiçilərin nəzəriyyəsi mani dini ilə bağlı olmuşdur. Buna əsasən tədqiqatçılardan F.Altheym və R.Stil hesab edirlər ki, Məzdək nəzəriyyəsinin əsası hələ tam müəyyən olunmayıb. Ona görə də, onlar mənbələrdə Məzdəkin özündən və yaxud onun ən yaxın davamçıları tərəfindən verilən izahları tapmağa çalışırdılar. Onların fikrincə A.Şahristanın mətni məhz belə bir mənbədir. Bu mətnə keçən əsrlərin bütün tədqiqatçıları müraciət edərək onu birinci dərəcəli mənbə kimi yüksək qiymətləndirmişdilər.

Bu baxımdan A.Kristensen Məzdəkin dini sisteminin təhlilində III mənbədən istifadə olduğunu xüsusilə qeyd edib. Bu mənbədən istifadə olunan sözlərin məhz Məzdəkin özünə aid olduğu iddia olunur. Məzdək hərəkəti haqqında məlumat verən mənbələr çoxsaylıdır, yalnız onlar eyni əhəmiyyətə malik deyillər. Bu mənbələrin bir hissəsinin müəllifləri o dövrün müasirlərinin şahidləri idilər və bu hərəkətdə qarşı mənfi münasibət bəsləyirdilər. 518-ci ildə tərtib olunmuş İeşu Stilitanın “Suriya salnamə”si, Prokopi Kesariskinin və Aqafiyanın VI əsrin Yunanıstan yazıçıları, həmçinin İoanna Malalı adında, məşhur olan xalq salnaməsinin məlumatları belə bir yazılı abidələrin sırasındadır.

Suriya və Yunanıstan mənbələrində məzdəkiçiliyə və bu dinin nəzəriyyəsinə «küfr» kimi baxırdılar. Məxəzlərdə məzdəkiçilərin hərəkətləri üsyankar, əmlakı talan edənlər, həyatın normal axarını pozanlar kimi xarakterizə olunurdular. Pəhləvi (orta fars) dilində yazılan mənbələrdə Məzdək və onun tərəfdarları haqqında az məlumat verilir. Mənbələrin bir hissəsində məzdəkilər hərəkətinə o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir. Onları əsasən Qubadın həm tarixi, həm də onun romantik, macəralı həyatının xüsusiyyətləri maraqlandırır. Mənbələrin digər qrupu isə hökmran sinfinin nifrət və qəzəbinə səbəb olmuş məzdək hərəkətinə qarşı çox mənfi münasibətlə səciyyəlidir. A.Kristensenin fikrinə görə, ərəb-fars mənbələrində əks olunan ziddiyyətlər “Xoday-namə”dən irəli gəlmişdir. Əsasən pəhləvi dilində yazılmış mənbədə Məzdəkin və Qubadın bu hərəkətdə oynadığı rolların müxtəlif anlayışları öz əksini tapmışdır. Yalnız rəvayətləri bir-biri ilə müqayisə etdikdə, qeyd etmək olar ki, bəzi hissələrdə eyni sözlər təkrarlanmışdır və bu sözlərin təkrar olunması təsadüfi deyil. Sözlərin mənalarının bir-birinə yaxınlığı müşahidə olunur.

Məzdəkiçilərin özləri tərəfindən verilən məlumatlar ən böyük maraq doğururdu. Belə məlumatların azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, bunların sırasında Şahristaninin məlumatlarını da qeyd etmək lazımdır. Əslən fars olan Şahristani (1085-1153) din və fəlsəfə məktəblərinin təsvirini ərəb dilində yazmışdır ki, bunlar da bizim dövrümüze gəlib çatmışdır. Bu məlumatlarda məzdək nəzəriyyəsi də öz əksini tapmışdır. Şahristaninin “Kitabu-l-milal val-nihal” adlı kitabının II fəslinin I paragrafi mani dininin tərəfdarlarına, II paragrafi isə məzdəkiçilərə həsr olunmuşdur. VI əsrdə pəhləvi dilində “Qubad haqqında roman”, “Məzdək haqqında roman” əsərləri yazıldı. Bu qəbildən olan nəsr əsərlərinin izləri həm “Qubad-namə”, həm də “Məzdək-namə”də son dövr ərəb-fars əsərlərinin tədqiqatçıları tərəfindən aşkar olunmuşdur. Bunlar uydurma təfsilatlar, maraqlı epizodlar, Qubadın hökmranlığının tarixi, onun məzdəkiçilərə yaxınlaşması, Məzdək haqqında məlumatlarla birbaşa bağlıdır. Ona görə də, sonrakı müəlliflərin əsərlərində saxlanılmış romantik, ədəbi elementlərdə məzdək hərəkətinin tarixində olan əsas məqamları ayırmaq o qədər də asan deyil. Bu Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərində, Təbəri tərəfindən üzü köçürülmüş Taalibinin yazdığı «Tarix» əsərində və müxtəlif rəvayətlərdə öz əksini tapmışdı (8, s.282-284).

Məzdək insanlara bir-birinə qarşı mübarizə, nifrət və ədavət saxlamağı qadağan etmişdir. Belə hadisələrin əksəriyyətinin səbəbi qadınlar və maddi təminat olmuşdur. Məzdək qadın, mülkiyyəti müharibə və düşmənciliyə səbəb saydığından müharibə əleyhinə olmuşdur. Şərq tarixçisi Rəşid əd-Din onların qanunları ilə bağlı öz mülahizələrini irəli sürürdü. Məzdəkiçilərin qanununa əsasən kiməsə pislik etmək, hətta heyvanlara və bitkilərə ziyan vurmaq qadağan edilmişdi. Torpağı incitməmək və ağrıtmamaq üçün mıx vurmaq da qadağan idi (7, s.73-77).

Təbəri Qubad haqqında yazır: “O yaxşılıqdan dəm vuran və qan tökülməsinə nifrət edən zındıq idi və buna görə də, düşmənlərlə ehtiyatla davranırdı. Ət yemir və qan tökülməsini halal saymırdı. Elə bir dinə malik idi ki, ona dünyanı fəth etməyi qadağan edirdi”. İran tədqiqatçılarından Səalebi də bu barədə yazırdı ki, adamlar Qubadı süstlük və iradəsinin zəifliyinə görə “Qubad-e bərizadəriş” - “Zəif iradəli Qubad” (S.Əliyeva) adlandırırdılar. Buna görə də, ona nifrət edib məsxərəyə qoyurdular. Təbərinin sözlərinə görə, məzdəkiləri məhv edəndən sonra onların yazılarını da yandırdılar və ya başqaları vasitəsilə aradan götürdülər. Buna görə də məzdəkilərin öz yazılarından əldə heç bir mənbə qalmamışdır (10, s.21, 50). Rus tədqiqatçısı A.Krımiski İranın “Hökmdarlar kitabı” (“Xoday-name”) daha doğrusu fars şahlarının İran hökmranlığı tarixi haqqında yazılan kitabını Şərqin ən mühüm məxəzlərindən biri saymışdır. Bu kitabın pəhləvi dilində yazılan variantı təəssüf ki, bizim dövrümüze gəlib çatmamışdır. Şah I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) tapşırığı ilə bu tarixi külliyyat pəhləvi dilində tərtib olunaraq nəslə yazılmışdı. Ondən sonra ərəblərə qarşı mübarizə aparən sonuncu sasani hökmdarlarından III Yəzdqord, Xosrov II Pərvizə qədər bu iş davam etdi (590-628).

Tədqiqatçı göstərir ki, bu kitaba ən qədim dövrdən İran şahları haqqında əfsanələr daxil olmuşdur. Təbii ki, külliyyata daxil olan qədim şahlar haqqında əfsanələr təmiz uydurma idi. Yalnız “Xoday-namə” sasanilər dövrü haqqında dəqiq məlumat verir. “Hökmdarlar kitabı”nın itirilmiş pəhləvi orijinalı bizim dövrümüzdə iki yeni nüsxə vasitəsi ilə çatmışdır. Onlardan ən yaxşısı yeni fars şeiri ilə Firdovsinin “Şahnamə”sində (1020), digəri isə ərəblərin daha ilk çağlarında İbn-Koteybinin “Xəbərlər mənbələri” (889), yenə də ərəblərin “Taibariyanın tarixi”ndə (923) əks olunmuşdur.

Firdovsinin məşhur poetik yaradıcılığı pəhləvi mətni olan “Xoday-namə”yə əsaslanır. Müəllifin sasanilərin yaratdığı “Xoday-namə”dən bəhrələndiyinə baxmayaraq, onu poetik epos olan “Şahnamə”də tam dəqiqliyi ilə əks etdirə bilməmişdir (6, s.6-8). Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Məzdək hərəkatının qatı düşməni olan şah I Xosrov Ənuşirəvanın tapşırığı ilə yazılan tarixi külliyyat təbii ki, Məzdək və onun tərəfdarlarının əleyhinə yazılmalı idi. Çox güman ki, tarixçilər də bu külliyyatdan məxəz kimi istifadə etmişlər. Əsəri rus dilinə tərcümə edən Zaxoder Nizamülmülkün “Siyasətnamə”sində Məzdək haqqında yazılan hekayəni kafirlərə həsr olunmuş ilk hekayə adlandırır. Güman etmək olar ki, Nizamülmülkün şəxsən özünün Məzdək hərəkatına olan nifrəti o dərəcədə güclü idi ki, o bütün kin və küdurətini toplayaraq, orta əsrlər İranının ilk çağlarında əhalinin inanaraq arxasınca getdiyi görkəmli xalq rəhbərlərindən biri kimi tanınmış Məzdəki şarlatan, fırıldaqçı, hiyləgər kimi göstərmişdir. Məzdək möcüzə iddiası edir və onun sübutu üçün atəşgədənin divarında yeraltı keçid qazdırır. Bir adam o keçiddə oturub Məzdəkin suallarına cavab verirdi. Məzdək də iddia edirdi ki, səs qeybdən gəlir.

“Siyasətnamə”nin Məzdək haqqında hekayəsini araşdırarkən A.Kristensen göstərir ki, Məzdəkin hiyləgərliyi, yəni alovu danışmağa məcbur etmək süjeti Məzdəkin zühur etməsinə qədərki dövrdən qabaq bu əsnə artıq pəhləvi ədəbiyyatına məlum idi. Nizamülmülk “Siyasətnamə”də fakta əsaslanmadan dini təəssüb baxımından əfsanəyəbənzər müfəssəl bir şərh vermişdir. Məzdək hərəkatı ilə bağlı yeganə Firdovsidir ki, “Şahnamə” əsərində Məzdəki ağıllı, bilikli bir şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1970-ci illərə qədər”. Bakı, 1996.
2. Бартольд В.В. Сочинения, т. VII. М.: Наука, 1971.
3. Всемирная история, том III. М., 1957.
4. Дьяконов М.. История древнего Ирана. М.: Вопросы истории, №1, 1946.
5. Заходер Б.. «Иран при Сасанидах», «Исторический» журнал, Изд-во ЦК ВКП (б). Правда, 1938.
6. Лекции А.Крымского «История сасанидов и завоевание Ирана Арабами». Выпуск XXI, издание второе, М., 1905.
7. И.П.Петрушевский «К истории Маздакистов в эпоху господства ислама», «Народы Азии и Африки». История, экономика, культура, 1970, №5.
8. Н.В.Пигулевская «Города Ирана в раннем средневековье», М-Л., 1956.
9. Н.В.Пигулевская и др. «История Ирана о древнейших временах до конца XVIII века». Изд-во Ленинградского Университета, 1958.
10. ص. ۵۰، ۶۲، ۲۱ تکر دیس یاء یدهم یوقت «دیاقع مز د ک» اب دقم م ی ا زا داتسا دیس دمحم یاء لامج هداز ، ۱۳۵۳، چاپ چهارم، نارهند

S.A.Алиева

Движение Маздакистов в свете мировых исследований Резюме

В статье речь идет о начале движения Маздакистов в V веке в годы правления шаха Губада I. В частности отмечается, что в период Сасанидов движение Маздакидов переросло в широкий народный бунт. В статье дается обзор научных трудов различных ученых, посвященных исследованию движения Маздакистов.

S.A.Aliyeva

Mazdaks Movement in the Light of the World Researches

Summary

The article deals with the beginning of Mazdaks movement in the V century during the government of Shah Qubad I. It is emphasized that during the period of Sassanis the Mazdaks movement grew into the wide people rebellion. The article contains the review of the different scientists' works dedicated to the study of Mazdaks movement.

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.M.İbrahimov

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2017

Y.M.RƏSULOVA

E-mail: rasulova76@gmail.com

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 115)

FOLKLOR: TARİXİ YADDAŞ VƏ SOSIAL-MƏDƏNİ TRANSFORMASIYA KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: tarixi yaddaş, folklor yaddaşı, transformasiya, etnik-antropoloji zaman, mif, ritual, reaktuallaşma, akkulturasıya, solum

Ключевые слова: историческая память, фольклорная память, трансформация, антро-этническое время, миф, ритуал, реактуализация, аккультурация, социум

Key words: historical memory, folk memory, transformation, Entre-ethnic time, myth, ritual, reactualization, acculturation, society

Giriş

Tarixi yaddaşa diskret yanaşma onun sinxron və diaxron strukturunu bütün aydınlığı ilə ortaya qoya bilər. Tarixi yaddaş bütün hallarda zamanla bağlı olan anlayışdır. Obrazlı desək, tarixi yaddaş zamanda mövcud olur və o çərçivədə məzmun kəsb edir. Onu vurğulayaq ki, etnosun yaşam təcrübəsi konkret məkan-zaman çərçivəsində reallaşır. Bu zaman o, iki mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə “etnik-antropoloji zaman” modeli formalaşır. İkinci mərhələdə isə artıq “tarixi yaddaş” olmaq statusu qazanır. Buna qədər fərdin, yaxud sosial qrupun yaşam təcrübəsi “şəxsi-fərdi” təcrübə olaraq qalır. Bu təcrübə ənənəvi düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə etnosun total düşüncə modelində mövcud olan tarixi yaddaş formulları baxımından dəyərləndirilir. Dəyərləndirmədən keçən təcrübə tarixi yaddaşın struktur elementinə, səviyyəsinə və s. çevrilə bilər. Beləliklə, üç komponentdən ibarət tərkib alınır. Onlar cəmiyyətin gündəlik yaşamında qazanılan təcrübədən, cəmiyyətin total düşüncə modelində mövcud olan tarixi yaddaşdan (bankı) və qazanılan təcrübənin tarixi yaddaşa çevrilməsini təşkil edən mexanizmlərdən ibarətdir.

Bu komponentləri prosesual struktur şəklində düzsək, belə bir dinamik sxem alınır:

Əvvəlcə, cəmiyyətin praktiki bilikləri qazanılmış cari yaşam təcrübəsinə çevrilir;

Sonra, cəmiyyət həmin praktiki bilikləri xüsusi mexanizmlər vasitəsilə tarixi yaddaşa sublimasiya edir.

Folklor tarixi yaddaş forması kimi

Ənənəvi düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlər üçün xarakterik olan və tarixi yaddaşın yaranması, yaşaması və ötürülməsini nəzərdə tutan bu prosesi terminoloji olaraq aşağıdakı kimi işarələmək olar:

1. Gündəlik həyat təcrübəsi – **qazanılmış cari biliklər;**

2. Tarixi yaddaş bankı – **mif və folklor;**

3. Qazanılmış cari biliklərin tarixi yaddaşa çevrilməsi mexanizmləri – **rituallar.**

Göründüyü kimi, ənənəvi cəmiyyətlərdə qazanılmış cari biliklər ayin və mərasimlər vasitəsilə miflərə və daha sonrakı mərhələdə folklorə çevrilir. Bizim bu gün primitiv estetikaya malik bədii mətnlər hesab etdiyimiz miflər, əfsanələr, nağıllar, dastanlar və s., əslində, ənənəvi cəmiyyətlərdə total-etnik yaşam təcrübəsinin daşındığı və fasiləsiz olaraq funksionallaşdığı tarixi yaddaş bankıdır. Ənənəvi cəmiyyətlərdə də mif-folklor mətnlərindən təşkil olunan tarixi yaddaş bankı dinamik struktura malikdir. O, bir tərəfdən etnosun təcrübəsinə sözlü yaddaş universumlarına (əfsanələrə, rəvayətlərə, nağıllara və s.) çevirir, digər tərəfdən isə cəmiyyəti fasiləsiz olaraq etnik enerji ilə təmin edir.

Beləliklə, ənənəvi cəmiyyətlərdə düşüncə fenomeni olan bədii-tarix yaddaş öz varlığını sözlü mətnlər vasitəsilə reallaşdırır. Cəmiyyətin bütün sözlü mətnləri total şəkildə onun eposunda sistemə çevrilir. Ənənəvi cəmiyyətlərdə bədii-tarixi yaddaş bilavasitə eposlarda yaşayır, daşınır və ötürülür.

Eposun ən ümdə vəzifəsi qazanılmış təcrübəni sözlü mətnlər vasitəsilə bədii-tarixi yaddaşa çevirməkdən və bu yaddaş vasitəsilə etnosun yaşamını fasiləsiz şəkildə təmin etməkdən ibarətdir. Bu prosesi Azərbaycan eposunun təcrübəsində modelləşdirmiş Seyfəddin Rzasoy “epos”un əsas mahiyyətinin “yaddaş” və “etnoenergetika” anlayışları ilə bağlı olduğunu göstərərək yazır: **“Epos – etnosun yaşamasının bütün genetik struktur sxemlərini özündə qoruyan bədii düşüncə sistemi və etnosu düşüncə enerjisi ilə təmin edən milli energetik sistemdir” (4, s. 31).**

Belə çıxır ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə bədii-tarixi yaddaşın sosial-mədəni transformasiyalarla qarşılıqlı əlaqəsi məhz eposlar vasitəsilə həyata keçir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, “epos” anlayışı üç mənə səviyyəsini əhatə edir:

“1. **Paradiqmatik səviyyə:** etnosun gerçəklik haqqında epik təsəvvürlər sistemi – epik dünya modeli;

2. **Sintaqmatik səviyyə:** epik dünya modelini gerçəkləşdirən sözlü mətn – dastan;

3. **Janr səviyyəsi:** bütün epik janrları birləşdirən sistem” (4, s. 74).

Buradan aydın olduğu kimi, şüura müəyyən mənada etnosun dünya haqqında təsəvvürlərini ümumiləşdirən dünya modeli kimi baxa bilərik. Bu keyfiyyətdə eposun birbaşa bədii-tarixi yaddaşla bağlı olduğunu deyə bilərik. Həmin kontekstdə prof. Azad Nəbiyev yazırdı ki, epos yararıdır ki, əski dünyanın inkişaf etmiş sivil yüksəlişinin yaddaşda əks olunmuş bədii modeli idi. Bu modeldə bir çox estetik, mənəvi-əxlaqi, etik və hüquqi dəyərlər cəmləşmişdir. Hər bir etnosun tarixi bu mənəvi dəyərlərlə sıx bağlı olub, onun sivil səviyyəsinin istiqamətləri və hüdudlarını ifadə edir. Bu düşüncə isə tarixən daha əvvəlki törəniş qatları üçün ənənəvi olub, bizim əcdadlarımızın özünəməxsus inkişaf istiqamətlərini əks etdirən türk mifologiyasından bəhrələnir (2, s. 482-483).

Türk alimi Əbdülqadir İnağa görə, hər bir xalqın milli tarixi, onun milli düşüncə və yaddaş sistemi birbaşa miflər, əfsanələr, dastanlarla, başqa sözlə, eposla bağlıdır. “Məlumdur ki, hər millətin tarixi milli dastan və əfsanələrlə başlar. Böyük dövlətlər quran xaqanların və onlara yardım edən milli tanrıların mənşələrinə dair söylənən əfsanələr, ayinlərdə oxunan dua və ilahilər, qəhrəmanların sərgüzəştlərini təənnüm edən epopeyalar, nağıllar, xalq fəlsəfəsindən ibarət olan atalar sözü, bu gün bizim üçün mənasız kimi görünən xurafat yalnız bir millətin deyil, bütün bəşəriyyətin təfəkkür tarixini və onun müxtəlif təkamül səhifələrini öyrənmək üçün çox qiymətli materialları təşkil edir” (7, s. 191).

Yuxarıda vurğulanan məqamlardan baxdığımız mövzu üçün əhəmiyyətli olan bir nəticə çıxara bilərik: **folklor yaddaşının tarixi yaddaşın struktur səviyyəsi kimi əlahiddə keyfiyyəti onun modernləşmə prosesində tarixi yaddaşla sosial-mədəni transformasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinin daim fəvqündə durmasıdır.** Folklorun tarixi yaddaşın struktur səviyyəsi kimi bu xüsusiyyəti onun kollektiv reallıq üçün aktual olan sosial funksiya yerinə yetirdiyini göstərir. Burada əsas sual ondan ibarətdir ki, hansı səbəblərdən folklor cəmiyyətin köklü yeniləşmə mərhələsində belə yaddaş keyfiyyətində özünün dəyişməzliyini saxlaya bilər? Folklorun yaddaş kodları niyə dəyişməz? Bu suallara cavab vermək üçün folklor, müasirlik və reaktuallaşma anlayışlarına qarşılıqlı əlaqədə və müqayisədə nəzər salmaq.

Sosial-mədəni transformasiyalar: reaktuallaşma və akkulturasıya kontekstində

Folklorun mahiyyəti haqqında yuxarıda müəyyən fikirlər ifadə edilib. Bütövlükdə onun anlayış kimi məzmunu məlumdur. Onlar üzərində dayanmadan müasirlik və reaktuallaşdırılmaya diqqət yetirək. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “müasirlik” anlayışı hər bir konkret nümunədə problem situasiyanı ifadə edir. Yəni müasirlik birbaşa situativlik xarakteri daşıyır. Bu, onun məzmununun kifayət dinamik olması anlamına gəlir. Konkret ifadə edilsə, müasirlik

cəmiyyətdə mövcud olan ali dəyərlərin legitimliyini təmin edən düzənin pozulması və dağılmasını əks etdirir. Həmin dəyərlər cəmiyyət üzvlərinin “ümumi dünya mənzərəsi”ni dərk etmə üsulunu və dinamikasını təmin edir. Cəmiyyətin üzvləri həmin dəyərləri yüksək və obyektiv “ontoloji” reallıq kimi qavrayır (9, s. 587). Onu vurğulayaq ki, burada “ontoloji” reallıq ifadəsi “təbiətin universal əxlaq qanunları” kimi təqdim edilən mifoloji və dini təsəvvürləri də əhatə edir. Deməli, müasirlik anlayışı ontoloji olaraq özündə mifoloji, dini və folklor təsəvvürlərini də ehtiva edir. O halda müasirləşmə dolayısı ilə folklorun bu prosesdə rolunu avtomatik olaraq nəzərə almağı tələb edir. Məhz həmin baxımdan dəyişməzliyi ilə fərqlənən folklorun yeni situasiyaya mətn olaraq adaptə olunmaq imkanları fəlsəfi-elmi aktuallıq kəsb etməkdədir. Bu xüsusda onu da unutmayaq ki, indi işlənən “müasirlik” anlayışı Yeni Dövr Avropa cəmiyyətlərində yaranmış situasiyadan qaynaqlanır. Həmin bağlılıqda folklor-müasirlik qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində daha iki vacib özəlliyi qeyd etmək istərdik. Yəni yuxarıdakı fikirlərdən müasirliyin iki qütbü olduğu aydındır. Onlardan biri fərdin subyektiv azadlığı ilə əlaqəlidir, digəri isə sosial nizamlılığın təmin olunması ilə.

Müasirlik kontekstində burada vəziyyət belədir ki, əgər cəmiyyətdə ümumi nizamlılığı “obyektiv reallıq” kimi təqdim edə bilən ümumi konsepsiya yoxdursa, onda fərd-kollektiv münasibətlərində ziddiyyətli situasiya yaranır. Həmin ziddiyyət onlardan biri yaxud hər ikisinin yeniləşmə zərurətini meydana çıxarır. Bu müstəvidə G.V.Hegelin “Ruhun fenomenologiyası”nda vurğuladığı bir fikrin əhəmiyyəti vardır. Böyük alman filosofu yazırdı: “fərd...özünün özünə birbaşa təsdiqidir və... bununla mütləq varlıqdır” (7, s. 2). Ancaq bu “mütləq müstəqillik” sərhədi olmayan, məhdudiyyət tanımayan özünə vurğunluğa, eqoizmə aparıb çıxarır. Bax, həmin təhlükə sosial-mədəni aspektdə həmişə fərqli vasitələrlə aradan qaldırılır. Özü də onların sərhədini hər bir konkret tarixi-mədəni mərhələdə müasirlik müəyyənləşdirir və hətta onu korrektə edir. Bu funksiyanı yerinə yetirən alətlər kimi institusional təsisatlar və mənəvi dəyərlər çıxış edə bilirlər. Məhz o sırada folklorun özəl və əvəzedilməz bir yeri vardır. Yekunda bu üsulla cəmiyyətdə ictimai nizam, müəyyən qaydalar sisteminin sosial-siyasi və psixoloji legitimliyi təmin edilir.

Deməli, **müasirlik tarixin bütün dövrlərində sosial-siyasi və mədəni nizamı təmin etməkdə birbaşa rol oynayır.** Bu bağlılıqda B.Q.Kapustinin bir qeydi çox maraqlıdır. Rusiyalı alim yazır: “prinsipcə, müasirliyin bütün tarixini fərdin “mütləq özgürlüyü” ilə qarşılaşan müxtəlif cəmiyyətlərin tarixi qismində ictimai qaydanı təmin etmənin uğurlu və uğursuz cəhdləri seriyası kimi təsəvvür etmək olar” (bax: 8, s. 587). Bu cür mürəkkəb müasirləşmə dinamikasında folklorun konkret hansı rolu oynaması, əlbəttə, böyük elmi aktuallıq kəsb etməkdədir. Tədqiqatçıların fikrincə, burada folklorun reaktuallaşma (təkrar yaranma) xassəsi əsas rol oynayır. Yəni folklor mətni hər dəfə danışılarda özünü yenidən yaradır. Onun dəyişməzliyi bu məqamla sıx bağlıdır. Ancaq bizim baxdığımız mövqedən daha əhəmiyyətli ondan ibarətdir ki, həmin sabitlik daim yeniləşməni ifadə edən situasiyada özünü yenidən yaratmaqdadır. Obrazlı desək, folklor cəmiyyətin sabit mənəvi-psixoloji “guşəsində” hərəkətsiz dayanmış bir faktor deyil – o, həmişə sosial həyatın, kollektiv reallığın qaynayan aktiv sahəsində öz sosial-psixoloji funksiyasını yerinə yetirən dinamik sistemdir. Bu mənada folklor müasirləşməni zəruri edən situasiyalarda üzərin ciddi rol götürür, kollektiv reallığını formalaşmasında çətin missiyanı yerinə yetirir. O, bir tərəfdən müasirliyin toplumun mənəvi-psixoloji sistemində aktuallaşmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə mövcud sistem bütövlüyünü saxlayan əsas sosial-mənəvi mexanizm rolunu ifa edir. Hər bir konkret tarixi situasiyada bunun dəqiq məzmunu olur. Məsələn, folklorun modernləşmə prosesində tarixi yaddaşa sosial-mədəni transformasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinin fəvqündə durması onu bəzən etnosun taleyüklü problemlərinin həllində fəvqəladə faktora çevirir. Bu gün millətin özgürlük, müstəqillik uğrunda Qarabağ savaşında hər bir azərbaycanlıyı yenilməz qəhrəmana çevirən, onu düşmən qarşısında məğlubedilməz edən məhz onun yaddaşında yaşayan qəhrəman arxetipləridir. Düşmənlə üz-üzə gələn azərbaycanlının yaddaşında Oğuz xanın, Salur Qazanın,

Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin obrazı oyanır. Bu obraz yaddaş mexanizmi kimi azərbaycanlın qəhrəmana çevirir. Folklorşünas Yeganə İsmayılovanın yazdığı kimi, epos xalqın ruhunun ifadəsidir. Xalqın ruhu etnos üçün təhlükə zamanı azadlığa, mübarizəyə, qəhrəmanlığa köklənir. Xalq təkcə öz qüvvəsi ilə deyil, eyni zamanda öz epik qəhrəmanı vasitəsi ilə vuruşur (bax: 1).

Yuxarıda vurğulanan müddəalardan belə nəticə çıxır ki, reaktuallaşma konkret ifadəsini fərdin müəyyən situasiyalarda özü ilə dialoq formasında həyata keçə bilər. Burada kollektiv reallıq konteksti də mütləq surətdə nəzərə alınmalıdır. Çünki hər bir fərd yalnız kollektiv reallıq fonunda özü ilə dialoq qura bilər. Bu dialoqun alınması fərdin tərbiyəsi ilə yanaşı etnosun keçdiyi tarixi təkamül yolundan birbaşa asılıdır. Əgər bir azərbaycanlı ekstremal savaq situasiyasında tarixi qəhrəmanlarını yaddaşında canlandırma bilirsə, bu onun tarixi yaddaşı ilə folklor yaddaşının harmoniyasından xəbər verir. Bu iki yaddaş arasında ziddiyyətin olduğu halda reaktuallaşma tam gücü ilə özünü göstərə bilmir. Deməli, folklor yaddaşının daim özünü təkrara yaratması sosial hadisə olaraq fərdin öz tarixi keçmişini haqqında konkret biliklərə malik olmasını tələb edir. Məhz bu məqam folklorun həmişə şifahi ünsiyyətdə, danışılarda reaktuallaşma bildiyinin izahını tapmağa yardımçı ola bilər. Həmin kontekstdə folklorşünas-alim Sərxan Xavərinin bir qənaəti çox maraqlı görünür.

S.Xavəri yazır ki, keçən əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan milli mədəniyyəti “əsasında dayanan mədəni stixiyanın dünyanın ən modern ideya-estetik axınları ilə uzlaşması” prosesi müşahidə edilməyə başladı. Burada “mədəniyyət sisteminin alt sistemləri statusundakı subkulturaların vahid tənzimləyici mədəni paradigma statusunda olan folklor əsasında mükəmməl təşkili” və “ərqli mədəni istiqamətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin sistemin özünü təşkil prinsipi əsasında tənzimlənməsi” kimi maraqlı əlamətlər özünü göstərdi” (5, s. 29). Özü də bunlar Azərbaycan mədəniyyətinin “Qərb mədəniyyəti ilə münasibətlər kontekstində yaranan yeni akkultural situasiyada” baş verir (5, s. 29). Xatırladaq ki, akkulturasıya “əmələ gəlmə”, “inkişaf etmə” mənasını verir və məzmunca mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini ifadə edir. Burada bir xalqın başqa xalqın mədəniyyətini tam yaxud qismən qəbul etməsi halı mümkündür. Ancaq ümumi olaraq, söhbət ərqli mədəniyyətlərin bir-birini qarşılıqlı surətdə zənginləşdirilməsindən gedir. Bu isə dialoqu və ərqli mədəni sistemlərin avtonomluğunu tələb edir. Vurğulanan kontekstdə S.Xavərinin aşağıdakı qənaəti bizə olduqca aktual, elmi cəhətdən sanballı və maraqlı görünür. Alim yazır: “XX əsrin 60-80-ci illəri Azərbaycan mədəniyyətində folklorun əsas tənzimləyici parametrlər funksiyası aşağıdakı mexanizm əsasında reallaşmışdır: əsas xüsusiyyəti etno-integrativ funksionallıq olan folklor yeni akkultural situasiya yarandığı anda sistemə daxil olan elementlərin yeni düzümünü təmin etmək məqsədilə aktivləşmiş, onları sistemin özünün semantik strukturuna tabe etdirmiş, başqa sözlə ifadə etsək, etnodiferensial funksiyamı reqlamentləşdirmişdir” (5, s. 29).

Nəticə

Deməli, folklorun etno-integrativ funksionallığı onu həm dəyişməz edir, həm də müasirləşmənin intensiv dinamikasında bu missiyamı yerinə yetirməyə tam əsas yaradır. Bu məqamı qısa da olsa, izah etməyə ehtiyac vardır. Onun üçün alman filosofu Yurgen Habermasın bir fikrinə müraciət edək. O yazır ki, SSRİ dağıldandan sonra, respublikalarda cəmiyyəti toparlamaq üçün etnik-milli dəyərləri aktuallaşdırdılar ki, bu da cəmiyyəti integrasiya etməyə imkan yaratdı [10, s. 198]. Bu fikri azərbaycanlı tədqiqatçının yuxarıdakı tezi ilə müqayisə etsək, onda belə alınır ki, keçmiş sovet respublikalarında etnik-milli dəyərləri qoruyan və zəruri halda aktuallaşdıran bir mexanizm mövcud olub. Həmin mexanizm folklor yaddaşındadır. Folklor tarixi yaddaşın struktur səviyyəsi kimi sosial, siyasi və digər integrativ faktorların olmadığı halda etnosun kollektiv reallığını yaratmaq funksiyasını öz üzərinə götürə bilər. Bəs niyə məhz folklor bu rolu yerinə yetirməli olur? Görünür, burada sosial-mədəni transformasiya prosesi müəyyən mərhələdə cəmiyyətin sərbəstlik dərəcəsini məhdudlaşdırmağı tələb edir. Belə bir vacib mərhələdə folklorun bütövlükdə cəmiyyəti nizamlama prosesində təşəbbüsü tarixi yaddaş forması olaraq üzərinə götürməsi prinsiplial elmi məqamdır. Çünki bu

o deməkdir ki, tarixin bütün dövrlərində folklor yaddaşı cəmiyyətin yeniləşməsində ciddi rol oynayıb. Müasir sosial-mədəni şərtlər daxilində bu, son dərəcə maraqlı analizlərə yol açır. O isə başqa tədqiqatın mövzudur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. İsmayılova Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Turan, 2002.
3. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
4. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan.
5. Xavəri S. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan mədəniyyətində akkulturasıya və folklorun etnointegrativ funksionallığı/ “Ədəbiyyat” qəzeti, 17.12.2016, № 50 (5069), s. 29.

Türk dilində

6. İnan A. Epepe ve Hurafe Motiflerinin Tarix Bakımından Önemi / Abdulkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 3. Baskı, I cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 191-194.

Rus dilində

7. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. Философия истории. М.: Наука, 2007.
8. Капустин Б.Г. Современность/Новая философская энциклопедия: Т. 3. М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина, 2010, с. 587-588.
9. Новая философская энциклопедия: Т. 3. М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина, 2010.
10. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической истории. СПб: Наука, 2001.

Е.М.Расулова

Фольклор: в контексте социокультурной трансформации и исторической памяти

Резюме

В статье фольклор как структурный составляющий исторической памяти рассматривается в динамике социокультурной трансформации. Автор анализирует основные отличительные черты фольклора как форма исторической памяти. Выдвигает тезис о взаимосвязи реактивизации и аккультурации. Показывает, что фольклор играл главную интегрирующую роль в процессе самоорганизации обществ постсоветского пространства после распада СССР. Это конкретно проявлялся в процессе этноинтеграции, то есть в становлении новой формы социальной интеграции.

Y.M.Rasulova

Folklore: in the Context of Socio-Cultural Transformation and Historical Memory

Summary

The article shows folklore as a structural component of the historical memory is seen in the dynamics of social and cultural transformation. The author analyzes the main features of folklore as a form of historical memory. The thesis about the relationship reactivated and acculturation. It shows that folklore played a major role in the process of integrating the former Soviet Union self-society after the Soviet collapse. This is particularly manifested in the process of ethnointegration, i.e. in the development of new forms of social integration.

Rəyçi: f.e.d. F.M.Qurbanov

Redaksiyaya daxil olub: 25.04.2017

M.K.TAJDEHİBONAB*E-mail: mehpara@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MACAR BAYRAMLARI VƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ*Açar sözlər: Macarıstan, bayram, adət-ənənə.**Ключевые слова: Венгрия, праздник, обычаи и традиции.**Key words: Hungary, holiday, customs and traditions.*

Adət və ənənələr xalqların mentalitetini xarakterizə edir. Onlar xalqların özlərini dərk etməsinə, keçmişlə indiki zaman arasında körpü yaratmağa kömək edir. Xalqların milli bayramlarda öz adət və ənənələrini daha yaxşı göstərmək imkanları olur. Bu bayramlarda iştirak etməyin, al-əlvan milli geyimlərdə rəqs edən insanları seyr etməyin, xüsusi təşkil olunmuş yarmarkalardan müxtəlif suvenirlər almağın ayrı bir zövqü var. Avropanın müasir etnik tərkibi, uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesində və bir-birindən antropoloji əlamətlərinə görə, dil və mədəniyyətə fərqlənən çoxsaylı xalqların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranmışdır (2, s.443). Digər Avropa xalqları ilə müqayisədə macarlar öz adət-ənənələrinə daha çox bağlıdırlar. Müasir dövrdə bəzi adətlərin keçmişdə qalmasına baxmayaraq macar xalqının həyat təzi adət-ənənələrlə çox zəngindir. Macarların ənənəvi mənəvi mədəniyyətində, ailə adətlərində xristianlığa qədərki inamla əlaqədar olan elementləri – totemizmin, magiyanın, şamanizmin izlərini göstərmək olar. Regionlarda milli bayramlarla bağlı adətlər, mərasimlər, geyimlər arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Hər bayramın özünəməxsus adətləri vardır.

Macarların xristian katolik olmalarına baxmayaraq, onlarda xristianlığa qədərki dini mərasim və adətlərin izləri nağıl və əfsanələrdə daha çox qalmaqdadır. Məsələn, nəsil totemizmi haqqında Emeşin yuxusunu göstərmək olar. Burada göstərilir ki, Arpadlar nəslitivil quşundan əmələ gəlmişdir. Əfsanəyə görə, macar nəsilərindən birinin əcdadı gözəl bir maral olmuşdur və o, macarlara köç zamanı vətənlərinin yolunu göstərmişdir (2, s.499).

Macarıstanda yaz bayramı və adətləri xüsusilə maraqlıdır. Orta əsrlərdən bəri yazın gəlişi burada təntənəli şəkildə qeyd olunur. Farşanq adlanan yaz bayramı həm şah sarayında, həm də sadə insanlar, kəndlilər arasında qeyd olunurdu. Bu bayram almanlara məxsus olmasına baxmayaraq tezliklə Macarıstan ərazisində də böyük şöhrət qazana bildi. Bayram maskaları İtaliyadan gətirilirdi. Hal hazırda ən təntənəli və möhtəşəm farşanq bayramı Budapeşt opera teatrında keçirilir. Burada məşhur siyasətçilər, elm adamları iştirak edirlər. Bayramın dramatik tamaşa şəklində təqdim olunan hissəsində qışın gedişi bir yas mərasimini xatırladır. Sonra isə kukla tamaşası şəklində təqdim olunan hissədə isə yazın gəlişi böyük sevinclə qarşılır. Moxaç şəhərində isə bu bayram daha fərqli şəkildə keçirilir. XV-XVI əsrlərdə Kral ordusunun Moxaç məğlubiyyətindən sonra ölkənin mühüm hissəsi Osmanlı hakimiyyəti altına keçdi. 1541-ci ildə ölkə üç hissəyə parçalandı. Cənub və mərkəzi hissə türklərin, Şimal və Qərb hissə Habsburqların hakimiyyəti altına keçməklə, Şərqdə isə məhdud müstəqilliyi saxlanılmaqla Transilvaniya knyazlığı yarandı (7, s.360).

Moxaç şəhərində qışı yola salmaq məqsədilə bir həftəlik gəzintilər təşkil olunur. Bundan sonra Buşoyaraş karnavalı ilə mərasim sona çatır. Qoç dərisindən geyimlər geyinən kişilər, üzlərinə vahiməli maskalar taxaraq qayıqlarla Dunay çayını keçərək qorxulu səslər çıxarırlar. Əfsanəyə görə, düşmən işğalından sonra ümitsiz xalq Moxaç qalasına sığınır. Bir gün tonqal qalayıb kənarında əyləşən insanların yanında bir qoca peyda olaraq, onları ümitsizliyi bir kənara ataraq ağacdan vahiməli maskalar və döyənəklər düzəltməyə və döyüşə

hazır olmağa çağırır. Bu hadisədən bir müddət sonra bir gün adada bərk tufan qopur. Qəribə bir atlı peyda olaraq hər kəsi ardınca getməyə çağırır. Düşmən əllərində döyənək vahiməli, maskalı qəribə məxluqları görərək qaçmağa üz qoyur. Bu mərasim hər il turistlərin və yerli əhalinin də iştirakı ilə təntənəli şəkildə qeyd olunur.

Macarıstanda keçirilən digər bayram pasxadır. Dini bayramlarda xristianlıq pərdəsi altında bütpərəst adətlər hələ də qalmaqdadır (2, s.499). Əhəmiyyətinə görə milad bayramından sonra 2-ci olan pasxa Macarıstanda da digər Avropa ölkələrində olduğu kimi təntənəli şəkildə qeyd olunur. Bu bayramla bağlı adətlər xalqın yaddaşında hələ də qalmaqdadır. Pasxa aprel ayının 8-də qeyd olunur. Bayramın dini ayinləri qışdan sonra təbiətin oyanması ilə bağlıdır. Yumurta boyanması və qadınların su ilə isladılması bu bayramın ən maraqlı hissəsidir. Bayramdan bir gün sonra kişilər əllərində su qabları ilə qadınları islatmağa başlayırlar. Əfsanəyə görə bu qədim dini mərasim Yerusəlimdə Məsihin dirilməsini yayan qadınları susdurmaq üçün təşkil olunmuşdu. Qədim zamanlarda bu mərasim gənclər arasında daha çox sevilirdi. Gənc oğlanlar qızları quyu başında vedrələrə doldurduqları su ilə isladardılar. Müasir dövrdə isə su vedrələrini ətir şüşələri əvəz etməyə başladı. Hal hazırda su əvəzinə qadınları ətirli islatmaq daha məqsədə uyğun hesab olunur. Bu qədim macar adəti Çexiya, Slovakiya və Polşada da icra olunur. Pasxa bütün xristianların bayramı hesab olunur. Amma bu bayram müxtəlif vaxtlarda qeyd olunur. Birinci ümumdünya kilsə məclisində bütün kilsələrdə Pasxanın eyni gündə keçirilməsi üçün də cəhd göstərildi. Lakin XV əsrdə Roma papası XIII Qriqorinin islahatları nəticəsində Yuli təqvimini Qriqori təqviminə əvəz edildikdən sonra şərqi pravoslav kilsəsi ilə qərbi katolik kilsəsi arasında təqvim fərqi meydana gəldi. Bu gün katolik və protestant kilsələri, habelə bəzi pravoslav kilsələri Qriqori təqviminə görə fəaliyyət göstərirlər. Ancaq rus pravoslav kilsəsi Yuli təqvimindən imtina etməmişdir (11).

Bütün katolik ölkələrində olduğu kimi Macarıstanda da ən mühüm Milad bayramı hesab olunur. Bu bayrama dörd həftə ərzində hazırlıq gedir. Advent adlanan bu müddət ərzində bir neçə vacib günlər vardır ki, onlardan biri Luka günüdür. Dekabrın 13-də qeyd olunan bu gündə qadınlara iş görmək qadağan olunur. Bu gündə iş görən qadınların Luka tərəfindən cəzalandırılması haqqında müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Bu gün fala baxmaq üçün daha uyğun gün hesab olunur. Bunlardan ən məşhuru “Lukanın dairələri” adlanır. Qızlar ağ kağıza oğlan adları yazaraq, dairəvi şəkildə büküb qaynayan suyun içinə atırdılar. Dairələrdən biri boş saxlanılmalı idi. İlk suyun üzünə qalxan kağızda kimin adı yazılıbsa demək gənc qız onunla ailə quracaqdı. Əgər boş kağız suyun üzünə qalxardısı demək gənc qız bu il ailə qura bilməyəcəkdi. Bu günün maraqlı inanclarından biri də “Lukanın stulları” – dır. Ayın 13-dən düzəldilməyə başlayan stul Milad bayramına qədər bitməli idi. Milad bayramı gecəsi hər kim öz düzəldiyi stulun üzərinə çıxsa mütləq cin görəcəkdə. Sonra isə stul yandırılaraq qara qüvvələr evdən uzaqlaşdırılacaqdı.

Milad bayramının ilkin mənbəyi hər il qış günəşinin duruşu zamanı (21-25 dekabr) “xilaskar allahın doğulması” ilə əlaqədar keçirilən qədim bütpərəst mərasimi olmuşdur. Milad bayramını ilk dəfə Roma xristian icmaları keçirmişdir. Bu bayram 431-ci ildə qanunlaşdırılmışdır (1, s.7). Ölkədə xristianlığın yayılmasında böyük əməyi olan Macarıstanın I Kralı Müqəddəs İştvanın məhz bu gün taxta çıxdığı güman edilir. Roma papası Qriqorinin Kral İştvanı Müqəddəs elan etdikdən sonra bu bayram qeyd olunmağa başladı. 1848-ci ildə Macarıstan inqilabı yatırıldıqdan sonra bu bayramın keçirilməsinə qadağalar qoyuldu. Hal hazırda bu bayram Budapeştin baş məbədi hesab olunan Müqəddəs İştvan soborunda hər zaman təntənəli şəkildə keçirilir. Bu gün ölkədə həm də Konstitusiyaya günü kimi qeyd olunur. Həmin gün Budapeşt şəhərində möhtəşəm bayram keçirilir, Dunay çayı üzərində su və hava göstərişləri nümayiş etdirilir. Axşam isə atəşfəşanlıq olur. Hər il həmin gün Debresen şəhərində gül karnavalı keçirilir. Gül kompozisiyaları ilə bəzənmiş avtomobillər şəhərdə yavaş sürətlə hərəkət edərək çıxışlarını stadionda başa vururlar (12).

Ümumiyyətlə, macarlar sakit, təmkinli, səbrli olmalarına baxmayaraq bayram günlərində sanki başqa insana çevrilirlər. Onlar bayramları daha səsli-küylü, aktiv, təntənəli qarşılayırlar. Gündəlik həyatda qaradınmaz təsiri bağışlasalar da, bayram günləri həddən ziyadə sevincli, gülərlü, mehriban olurlar. Bu da onların adət-ənənələrinə, bayram mərasimlərinə nə qədər dəyər verdiklərinin sübutudur.

Ədəbiyyat

1. Əlamətdar və tarixi günlər təqvimi – 2009. Bakı, 2008. 389 s.
2. Həvilov H.A. Dünya xalqlarının etnoqrafiyası. Bakı: Altay, 1999, 506 s.
3. Брук С.И. Население мира. М.: Наука, 1986. 832 с.
4. Народы мира. Историка – этнографический справочник. М., 1988. 624 с.
5. Портреты народов мира. М.: Белый город, 2011. 272 с.
6. Страны и народы. М.: Мысль, 1980, 350 с.
7. Энциклопедия стран мира. М.: Экономика, 2004. 1331 с.
8. Этнография. М.: Высшая школа, 1982. 320 с.
9. Ю. Бромлей, Р. Подольный. Человечество – это народы. М., 1990. 392 с.
10. Ю. В. Бромлей. Очерки теории этноса. “Либроком”, 2012. 440 с.
11. <http://www.ensiklopediya.az/>
12. <http://ruskajavengerka.blogspot.com>

М.К.Таждехибонаб

Венгерские праздники, обычаи и традиции

Резюме

В статье представлена информация о венгерских национальных праздниках и традициях. Анализируются преданность венгров по отношению к традициям по сравнению с другими европейскими странами. Кроме того, автор рассматривает уникальность традиции каждого праздника.

М.К.Таждехибонаб

Hungarian Holidays, Customs and Traditions

Summary

Information about Hungarian national holidays and traditions are presented in the article. Compared with other European states Hungarians' loyalty to the traditions are analyzed. Besides, the author touches on unique traditions of the holidays.

Рәyçi: dos. А.Ş.Şahmuradov

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2017

А.И.ДАЩАМИРОВ

кандидат экономических наук, профессор

Я.Б.ГУСЕЙНОВ

кандидат экономических наук, доцент

**Азербайджанский государственный
экономический университет**
(г. Баку, ул. Истиглалият, 6)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА ПОД СИСТЕМУ ЭЛЕМЕНТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Ключевые слова: *НСБУ-1. Основные принципы: непрерывность деятельности организации, метод начисление и обобщение, сравнимая информация, обратная связь.*

Açar sözlər: *1 saylı MMUS. Əsas prinsiplər: fəaliyyətin fasiləsizliyi, hesablama metodu, qarşılıqlı əvəzetmə, müqayisəli informasiya.*

Key words: *SBUH. Basic principles: activities, computational method, clignity and synthesis, mutual substitution information level.*

В современных условиях хозяйствования, организация бухгалтерского учета регламентируемая законом «О бухгалтерском учете» и НСБУ, базируемого на Международные Стандарты финансовой отчетности, сводится под систему показателей финансовой (бухгалтерской) отчетности с целью составления соответствующих форм отчетности, достижения реальности и полноты их показателей.

Так, исходя из этого, организация учета состояния и движения имущества (активов) и изменения обязательств организации строится на балансовых счетах, систематизированных в 1-5 разделах плана счетов под систему статей финансовой отчетности, отчетного бухгалтерского баланса. Учет движения денежных средств и их эквивалентов построен применением счетов для учета наличных денежных средств и их эквивалентов под систему показателей формы отчетности о движении денежных средств по операционной, инвестиционной и финансовой деятельности, а учет состояния и изменения капитала по его видам под систему показателей отчетности «Об изменениях в капитале», на счетах третьего раздела плана счетов «Капитал».

Организация учета произведенных расходов, полученных доходов и их результатов построена по видам деятельности организации на счетах 6-9 разделов плана счетов бухгалтерского учета систематизированных под систему показателей отчетности о прибылях и убытках. При этом организация учета расходов основной операционной деятельности построена по соответствующим процессам – снабжения, производства и реализации, а также их результатов и обобщается в соответствии с показателями отчета о прибылях и убытках по характеру затрат и систематизированно по их функциональному назначению.

По процессу снабжения заготовленные материальные ценности и связанные с ними расходы, учитываются по счету 201 «Материальные запасы», где обобщаясь исчисляется себестоимость заготовленных материалов, относимых в затраты производства основной производственной деятельности, отражаемые в отчете «О прибылях и убытках» (по характеру затрат).

Система учета процесса производства, вытекающая из принципа построения отчета «О прибылях и убытках», построена по элементам (характеру) затрат отражаемые по кредиту счетов, учитывающих эти расходы и дебету счета 202 «Произ-

водственные затраты» как основные производственные расходы, систематизировано учитываемые в аналитическом разрезе по их видам, как использованные основные и вспомогательные материалы, расходы по амортизации, расходы на оплату труда работников и отчисление на их социальное страхование занятых в основном и вспомогательном производствах, и соответственно обобщаемые в отчете «О прибылях и убытках».

Накладные расходы, связанные с организацией производства и его управлением - заработная плата управленческого персонала цехов, отчисления на их социальное страхование, амортизация машин и оборудования, зданий и сооружений цехов, расходы на их текущий ремонт и др. относимые в основные затраты, учитываются по дебету счета 202 «Производственные затраты», и включаются в производственную себестоимость продукции.

Другая часть накладных расходов в качестве административных, связанные с организацией и управлением предприятия учитываются по счету 721 «Административные расходы» и исходя из рекомендаций МСФО и в соответствии с этим, - требованием НСБУ, относятся на финансовый результат деятельности организации.

Такая систематизация и учет расходов и отнесения их на производственные затраты и административные расходы в процессе производства, создает достоверные условия для организации контроля за совершенными расходами, исходя из их сущности и назначения. Одновременно такая систематизация затрат создает благоприятные условия для составления отчета «О прибылях и убытках». Так, в конце отчетного периода затраты, учтенные по дебету счета 202 «Производственные затраты» посредством счета 204 «Готовая продукция» списываются на счет 701 «Себестоимость продаж», отражаемую в отчете «О прибылях и убытках», а данные счета 721 «Административные расходы» списываются на счет 801 «Общая прибыль (убыток)» и отражаются в данной отчетности по функциональному назначению.

Одновременно кредитовые показатели счетов 201 «Материальные запасы», 533 «Обязательства перед персоналом по оплате труда», 102 «Нематериальные активы - Амортизация», 112 «Земля, строение и оборудование - Амортизация» и др. отражают элементы затрат (т.е. что, и в какой сумме затрачено), которые используются как основные операционные расходы для составления отчетности «О прибылях и убытках» по характеру затрат.

Таким образом, двойственный характер отражения совершаемых хозяйственных операций, обеспечивает определение элементов затрат по кредиту счетов их учитывающих, т.е. что и в какой сумме израсходовано (характер затрат) и систематизацию их по функциональному назначению, по дебету счетов учитывающих расходы, т.е. на какие цели они израсходованы, что создает условия для составления отчетности «О прибылях и убытках» в двух направлениях, - по характеру затрат и функциональному назначению затрат.

Хозяйственные операции, связанные с процессом реализации учитываются на счетах 601 «Продажа», 701 «Себестоимость продаж», 711 «Коммерческие расходы» и 211 «Краткосрочные дебиторские задолженности покупателей и заказчиков».

По кредиту счета 601 «Продажа» отражается выручка (основной операционный доход) от продажи продукции выполненных работ и оказанных услуг в корреспонденции с дебетом счета 211 «Краткосрочные дебиторские задолженности покупателей и заказчиков», показывающий образование дебиторской задолженности, подлежащий оплате и отражается в отчете «О движении денежных средств». Для учета уцененных и возвращенных товаров применяется счет 602 «Возвращение и уценка товаров», а продажи товаров с предоставленной скидкой счет 603 «Предоставленные скидки».

Данные этих счетов, связанных с продажей продукции используются для определения суммы основного операционного дохода. Для этого из общей суммы выручки, отраженной по кредиту счета 601 «Продажа» вычитают данные счетов 602 «Возвращение и уценка товаров» и 603 «Предоставленные скидки», чем определяется доход операционной деятельности, который отражается в статье 60 «Основной операционный доход» отчета о прибылях и убытках.

По дебету счета 601 «Продажа» отражается себестоимость проданной продукции в корреспонденции с кредитом счета 701 «Себестоимость продажи», по дебету которого отражаются расходы, связанные с полученными доходами от реализации продукции, выполненных работ и оказанных услуг основной операционной деятельности как фактическая производственная себестоимость реализованной продукции, отнесенная сюда в корреспонденции с кредитом счета 204 «Готовая продукция» и коммерческие расходы связанные с реализацией, формирующие себестоимость продажи, которая отражается в статье 70 «Себестоимость продажи» отчета о прибылях и убытках, составленного по функциональному назначению.

На практике по счету 701 «Себестоимость продажи» наряду с затратами, определяющими полную себестоимость продажи продукции, учитывают также сумму начисленного НДС, что неправомерно, поскольку этот налог не является расходом подлежащим включению в себестоимость, а является частью чистого дохода общества, определяемого как разница между стоимостью реализованной продукции и ее полной себестоимостью подлежащих учету на счете 601 «Продажа», который распределяется между государством в качестве НДС и предприятиям как финансовый результат его деятельности.

Исходя из такого теоретического и научного обоснования НДС подлежит отнесению на счет 601 «Продажа» куда до этого следует списать себестоимость продажи и на базе этих данных выявить финансовый результат деятельности организации.

Практики себестоимости продажи списывают в дебет счета 801 «Общая прибыль (убыток)», в кредит которого относят доход от реализации, учтенный по кредиту счета 601 «Продажа», и, таким образом, по счету 801 «Общая прибыль (убыток)» выявляют финансовый результат деятельности организации, что неправомерно. (6, с.239) При этом допускается повторная запись полученных доходов в обоих счетах 601 и 801 чем искусственно увеличивается итоговая сумма хозяйственного оборота, нарушающая полноту учетной записи и приводящая к несоответствию итоговой суммы графы «оборот» оборотной ведомости итогу хозяйственного оборота отраженного в журнале регистрации или других учетных регистрах, которая возможна при допущении ошибок в записях. Одновременно нарушается назначение счетов. Сопротивоположный, операционно - результативный счет 601 «Продажа» принят для учета реализации продукции, а финансово - результативный счет 801 «Общая прибыль (убыток)», - для учета финансовых результатов.

На счете 801 «Общая прибыль (убыток)» сводятся также полученные однотипные доходы учтенные на счетах шестого раздела плана счетов, - 611 «Прочие операционные доходы», 621 «Прибыль от прекращения деятельности», 631 «Финансовые доходы» и 641 «Чрезвычайные доходы» - с произведенными соответствующими расходами, учтенными на счетах седьмого раздела, - 731 «Прочие операционные расходы», 741 «Убытки от прекращения деятельности», 751 «Финансовые расходы» и 761 «Чрезвычайные расходы», что приводит к загромождению данного счета с одной стороны и неясности их результатов с другой. Исходя из этого с целью разгромождения этого счета и использования его по назначению т.е. учета конкретных результатов такого рода доходов и расходов, нами рекомендуется взаимное покрытие отдельных

видов расходов соответствующими доходами по счетам их учитывающим и отражения их результатов по счету 801 «Общая прибыль (убыток)».

По счету 611 «Прочие операционные доходы» учитываются в аналитическом разрезе систематизированно по видам доходы, полученные от реализации долгосрочных активов, суммы от увеличения их стоимости в результате переоценки, стоимость безвозмездно полученных активов, доходы прошлых лет, полученные штрафы, пени, неустойки, восстановленная сумма безнадежных долгов и др. Доходы, учтенные по кредиту этого счета в конце отчетного периода списываются на счет 801 «Общая прибыль (убыток)» и отражаются в отчете «О прибылях и убытках» по статье 61 «Прочие операционные доходы».

В отчете «О прибылях и убытках» по характеру затрат отражаются также отдельной статьей выполненные и капитализированные работы предприятия, которые состоят из капитализированных работ научно-исследовательского характера по направлению создания нематериальных активов, учитываемых по дебету счета 103 «Капитализация затрат, связанных с нематериальными активами» и капитализированных работ по возведению основных средств, учитываемых, по дебету счета 113 «Капитализация затрат, связанных с землей, строением и оборудованием».

Расходы, связанные с реализацией продукции подразделяемые на постоянные и переменные учитываются в аналитическом разделе дебету счета 711 «Коммерческие расходы», из которых постоянные относятся на финансовый результат основной операционной деятельности, а переменные на себестоимость продажи и подлежат отнесению в отчет о прибылях и убытках, составленного по функциональному назначению затрат.

В отчете «О прибылях и убытках» по функциональному назначению отражаются также накладные расходы связанные с организацией производства и его управлением, учтенные по дебету счета 721 «Административные расходы», относимые на финансовый результат основной операционной деятельности организации бухгалтерской проводкой: Д^т счета 801 «Общая прибыль (убыток)» К^т счета 721 «Административные расходы» и отражаются по статье 72 «Административные расходы».

На финансовый результат относятся так же прочие операционные расходы, учтенные по дебету счета 731 «Прочие операционные расходы», к которым относятся убытки от реализации долгосрочных активов, расходы по переоценке, регулировки по уменьшению балансовой стоимости активов, штрафы, пени и неустойки уплаченные, расходы по обмену иностранной валюты, убытки от обесценения и др., оформляемые бухгалтерской проводкой: Д^т счета 801 «Общая прибыль (убыток)» К^т счета 731 «Прочие операционные расходы». Эти расходы отражаются в отчете о прибылях и убытках, по статье 73 «Прочие операционные расходы».

В последующем в отчете о прибылях и убытках отражается статья «Прибыли (убытки) от прекращения деятельности», где отражается полученная прибыль или убыток от продажи определенной части организации (цеха). При этом полученная прибыль учитывается по кредиту счета 621 «Прибыль от прекращения деятельности» и относится на финансовый результат бухгалтерской проводкой: Д^т счета 621 «Прибыль от прекращения деятельности» К^т счета 801 «Общая прибыль (убыток)».

Полученный убыток от продажи части организации учитывается по дебету счета 741 «Убытки от прекращения деятельности» и относится на финансовый результат бухгалтерской проводкой: Д^т счет 801 «Общая прибыль (убыток)» К^т счет 741 «Убытки от прекращения деятельности».

Таким же образом, результат полученный от реализации определенной части организации, - прибыль или убыток формируется на счете 801 «Общая прибыль (убыток)» как разница показателей счетов 621 «Прибыль от прекращения деятельности»

и 741 «Убытки от прекращения деятельности» и отражается в отчете о прибылях и убытках по статье «Прибыль (убытки) от прекращения деятельности».

На основании данных, учтенных на вышеуказанных счетах, отражаемых в соответствующих статьях отчета о прибылях и убытках, определяется операционная прибыль (убыток) отчетного периода и записывается в статью «Операционная прибыль (убыток)».

В отчете о прибылях и убытках находит свое отражение и финансовая деятельность организации, - связанные с ним полученные доходы, учитываемые по счету 631 «Финансовые доходы» и отражаемые по соответствующей статье 63, и расходы произведенные с целью получения доходов, учитываемые по счету 751 «Финансовые расходы» и отражаемые по статье 75 «Финансовые расходы», вычитаемые из полученных доходов.

В последующей статье отчетности о прибылях и убытках отражается доля организации в прибылях и убытках зависимых и совместных предприятий, учтенных по счету 811 того же наименования. Таким образом, в совокупности получают отраженную в данной отчетности общую прибыль (убыток) до налогообложения.

Таким образом, полученная в отчетном периоде прибыль отражается по кредиту счета 801 «Общая прибыль (убыток)» в корреспонденции с дебетами счетов шестого раздела плана счетов - 601, 611, 621, 631, 641, предназначенные для учета полученных доходов, отраженных по их кредиту.

Произведенные расходы по соответствующим видам деятельности, а также непредвиденные, как чрезвычайные расходы, убытки от прекращения деятельности учитываются в дебете счетов 701, 711, 721, 731, 741, 751 седьмого раздела плана счетов. В конце отчетного периода эти расходы и убытки относятся в дебет счета 801 «Общая прибыль (убыток)», в корреспонденции с кредитами указанных счетов.

Таким образом, в конце отчетного периода вычитая от полученных доходов учтенных по кредиту счетов шестого раздела и отнесенных в кредит счета 801 «Общая прибыль (убыток)», произведенные расходы и полученные убытки, отнесенные в дебет данного счета со счетов седьмого раздела плана счетов, учитывающих эти расходы и убытки, получают финансовый результат деятельности организации, - прибыль, сформированную как разница превышающая показатель кредита данного счета (прибыли) над показателем дебета счета 801 «Общая прибыль (убыток)». Если же произведенные расходы и полученные убытки превышают, полученные доходы, отраженные по кредиту данного счета, получают дебетовые сальдо, показывающее полученный убыток за отчетный период деятельности организации. Данный финансовый результат, - прибыль или убыток отражается в отчете «О прибылях (убытках)» по статье «Прибыль (убыток) до налогообложения».

Исходя из величины полученной прибыли определяется сумма налога на прибыль, признаваемая по НСБУ - 3 и НСБУ - 4, подлежащая оплате в бюджет, учтенная по счетам 901 «Расходы по текущему налогу на прибыль» и 902 «Расходы по отложенному налогу на прибыль», отражаемая по статье 90 «Налог на прибыль». Путем вычитания данной суммы налога от полученной прибыли, определяется величина полученной чистой прибыли от хозяйственной деятельности в отчетном периоде. К данной прибыли, плюсуется полученные непредвиденные чрезвычайные доходы и вычитываются чрезвычайные расходы, чем получают сумму чистой прибыли отчетного периода, отражаемую в разделе 80 отчета о прибылях и убытках.

Литература

1. Закон «О бухгалтерском учете А.Р»
2. Концептуальные основы Национальных стандартов бухгалтерского учета для коммерческих организаций.
3. Национальные стандарты бухгалтерского учета для коммерческих организаций.
4. Гражданский Кодекс А.Р
5. Vergi Məcəlləsi Bakı, 2010.
6. Aydın Kərimov «Mühasibat uçotu, vergilər», Bakı 2012, стр. 239, 241

Ə.İ.Daşdəmirov, Y.B.Hüseynov

Maliyyə hesabatının ünsürlərinə uyğun mühasibat uçotunun təşkilinin bəzi məsələləri *Xülasə*

Məqalədə maliyyə hesabatının ünsürlərinin dürüstlüyü əsasında formalaşmasında mühasibat uçotunun təşkilinə diqqət yetirilir.

Eyni zamanda pul vəsaitlərinin gəlirlərin və xərclərin hərəkətinin və hesabatda əks etdirilməsinin uçotu metodikasına mühasibat uçotunun Hesablar Planının 1-5 və 6-9 bölmələrinin hesabları üzrə maliyyə nəticəsinin aşkar edilməsi və onların uçotunun düzgün təşkil edilməsi məqsədilə elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür.

A.I.Dashdamirov, Y.B.Huseynov

Some Elements of Organization of Accounting According to the Elements of Financial Reports *Summary*

The attention has been paid to the organization of accounting on the basis of the accuracy of the elements of financial reports in the article.

Simultaneously the accounting method is reflected and the reflection of movement of necessary means, income, expenditures of financial results on the account of 1-5 and 6-9 chapters of calculation plan of accounting and the scientifically based on supply for the accurate organization of accounting.

Рецензент: доц. С.М.Сулейманов

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2017

R.GURBANOV*E-mail: rqurbanov@qu.edu.az***Kyiv National Taras Shevchenko University**

(Ukraine, Kiev, Volodymyrska street, 60)

THE FUNDAMENTALS OF CORPORATE GOVERNANCE**Key words:** *Corporate Governance, post-Soviet states, shareholder rights***Açar sözlər:** *korporativ idarəetmə, post-sovet dövlətləri, səhmdarların hüquqları***Ключевые слова:** *корпоративное управление, постсоветские государства, права акционеров*

Corporate Governance, in its simplest form, means the ways in which suppliers of finance to corporations assure themselves of getting a return on their investment (Schleifer & Vishney, 1997: 1). The need for corporate governance comes from the fact that modern corporations are major enterprises where the stakeholders don't control the company but instead need a professional set of managers to do so.

Thus, it can be seen as a set of mechanisms-both institutional and market-based-that encourage the managers of a company who are motivated by self interest to take decisions that will increase the value of the company to investors (Denis and McConnell, 2003: 3). From a management perspective the Australian Securities Association defines it as "the framework of rules, relationships, systems and processes within and by which authority is exercised and controlled in corporations" (ASX Corporate Governance Council, 2007: 3).

However, in a diametrically opposite manner it can be seen as a form of protection for investors. Thus it has been defined, in a rather confrontational way, as "a set of mechanisms through which outside investors protect themselves against expropriation by the insiders" (La Porta, et.al, 2000: 4). They see corporate governance as a constant conflict between management "insiders" and stakeholders, "outsiders" who risk losing their investments.

The purpose of this article is to frame the literature and the current research to lay the groundwork for the empirical evidence for applying the concept of corporate governance to any case study. In Azerbaijan too the key problem is the conflict between the interests of the shareholder and management. However, in an ex Republic of the Soviet Union that gained independence only in 1991, similar to other ex Soviet states there are additional problems (King and Stuckler, 2012). While in developed economies shareholders are often economically wise, in Azerbaijan shareholders are often ignorant about their rights (Ibadoglu, 2005). Among the transitional economies share holder protection is the weakest and there is no clear legislation to govern corporate governance and shareholder rights (International Finance Corporation, 2011).

Thus, the very question of what the essence of corporate governance introduces us to many of the main debates of what the essence of corporate governance is. It is difficult to define as the issue is not black and white but cuts across many areas: What does effectiveness mean? Does it mean the delivery of profits? Fair management practices? The preservation of jobs? The answers to these questions vary from country to country and corporate culture to culture. What would be seen as effective corporate governance in the United States may not translate into effective corporate governance in Japan.

Research into Corporate Governance

When research into corporations began in the 1970s, the focus was the American company. Later, when research into corporate governance expanded, first into firms in the developed world, and now into those in the developing world this question has become more complex. One of the most important debates is if there is a "right" mode of corporate

governance or in other words *can there be an universal definition of corporate governance?* Empirical evidence shows that there are different norms of governance in different countries so the question can be more effectively phrased as “what would be the most effective system of corporate governance given the particular circumstances in a particular country?”

The research agenda into corporate governance reflects this preoccupation. Though issues of corporate governance have been important from the early 20th century, there was very little research into it in the 1940s or 1950s. In the 1970s mounting distrust of corporate power led to the first systemic studies, confined to the United States, into corporate governance (Loomis & Rooban, 1979). The literature in the earlier phases, that is in the 1980s and the 1990s focused on questions such as board structure, executive compensation, equity ownership, or external control mechanisms with a few studies on an individual company outside the United States.

A lot of corporate governance research focuses on the composition and effectiveness of the board, and how executive compensation reflects or does not reflect the interests of stakeholders (Denis and McConnell, 2003: 3). However, in the 1990s the field was broadened. For example La Porta et.al, (1998) made a sterling contribution to the field of corporate governance research when they shifted the research direction away from studies of firms to the legal mechanisms that keep them in check. They wanted to look at, in various countries, the extent to which the legal system affects corporate governance. Their key argument is that corporate governance can be understood only in broader context.

They argued that, no matter how efficiently a company was organized, without an effective legal framework efficient corporate governance would fail. They argued that the effectiveness of corporate governance in a country had a lot to do with the extent to which a country's laws protect investor rights and the extent to which those laws are enforced. This led to increasing research that compared the legal systems of different countries with reference to corporate governance and the extent to which legal norms were enforced. Therefore, to come to a clear understanding of the essence of corporate governance, it is essential to see how various authors have treated the concept.

The Australian governance council reduces corporate governance to eight principles, all of them equally important. These can be summarized as the need for a balance of skills experience and independence on the board that reflect a capacity to face challenges, integrity in corporate governance marked by responsible and ethical decision making that respects both law and the interests of stakeholders, the rapid diffusion of important information to the stakeholders so that investment can be raised, the timely reporting of all relevant material, a commitment to respecting the rights of stakeholders, effective oversight and control of the risks that the company takes and finally the willingness to give out adequate rewards that will attract skills that would maximize shareholder returns, (ASX Corporate Governance Council, 2007,3).

While in theory these goals are ideal in reality they are difficult to maintain. For example, in the Board of Directors, the internal governance mechanism that is supposed to be neutral and represent shareholders often senior levels of management have undue influence on the board or are even part of the board, as for example when the CEO is the chairman of the board, or by the strong influence that management has on who will be part of the board (Denis and McConnell, 2003: 3).

There have been calls for the definition of corporate governance to be expanded. For example, Williamson (1988) argues that, unlike the usual practice, both corporate finance and corporate governance come under the definition with debt and equity seen not as alternate ways of financing but as differing governance structure. In other words the focus is not on the management but on the source of revenue that the company has.

In practice, this would mean a project could be financed by either debt or through equity depending on the character of the assets. This type of transaction cost reasoning holds that debt can be used to finance redeployable assets whereas non redeployable assets are financed by equity. This introduces a new dynamic into funding issues, or, in other words, the transaction cost approach is contrasted with the agency approach to the study of economic organization. (Williamson, 1988)

Ownership Issues in Corporate Management

One way of looking at the issue is to look at the key areas of conflict in corporate governance is ownership. While in theory both ownership and management should be completely separated this is not the case. Most owners have some form of control over the company, and often owners, by the sheer scale of their equity stake have complete control or majority control over a firm; for example the Walton family, the richest in the United States, and one of the richest in the world. They own more than 50 percent of the stock and are the company's largest shareholders.

This shows how any definition of this must look at the challenging issue of how to draw the exact line between stakeholder ownership and control by professionals. This demonstrates one of the major challenges and research issues in the definition of corporate governance.

This tussle over control is at the core of many disputes and issues about corporate governance today. In fact, as Lin points out, "The modern corporation is owned by its shareholders, but governed by its directors and officers. This inherent dissonance between ownership and management creates many advantages, but also presents many corporate governance challenges." (Lin, 2011: 352).

Problems with corporate governance are nothing new. In a major article that was written in 1932, Berle and Means pointed out that shareholders and management had drifted apart with shareholders having increasingly less say over corporate decisions. Bemoaning the increasing concentration of the American economy they wrote that as more and more people invested in the stock market:

"An overwhelming majority of these are "little people," that is, members of the investing public who own small blocks of stock, who know little or nothing about the corporate activities; whose advice is not sought in running the corporation and probably would be worth little if it were given" (Berle, 1931, Quoted in Loomis and Rooben 1979: 143).

The pattern of ownership is crucially important. In US corporations since ownership is dispersed with thousands of shareholders holding small fractions of equity the incentive to band together and hold management accountable is weak. This means a collective loss of power or influence on decision making.

Decades after Berle described how stakeholders had become powerless in 1930s America, Alfred Chandler, in 1977, said that America had created a system of "Managerial Capitalism" in which management, not shareholders, controlled the corporation. In other words, individual investors had lost any say in the way decisions were taken (Lipton & Lorsch, 1992: 60). This tussle between the owners, namely the stakeholders, and the management is at the heart of corporate governance issues.

This is all the more important today as many of the regulations that kept rouge corporate behavior in check were removed in the 1980s. These included the lifting of federal restrictions on corporate activity such as the creation of regulations in the public interest; the encouragement of collective bargaining to protect workers and the use of fiscal policy to bring about full employment (Blair, 1995). The 1980s also saw the weakening of unions all of which contributed to the problems of the corporate sector that is at the heart of corporate governance.

One of the dangers of high stakes in equity for the owners is that this frees management to pursue their own interests without much respect for what stakeholders want, or in other words it can lead to the entrenchment of managers. In fact, one of the signs of effective corporate governance is the extent to which the interests of the stakeholders are aligned with that of management. (Denis and McConnell, 2003: 3)

A possible solution to this are shareholders who hold many shares, however such “block holders” (Denis and McConnell, 2003: 3) or outsiders who have significant interest in keeping management in line. Again, it is something that works better in theory than in practice. Block holders, while they can hold management responsible might use their power to make management do things that may not be in the interests of all shareholders--for example they could force the company to get rid of long term assets for short term profit. This has been the pattern in the United States after the 1980s when many of the laws passed in the 1930s, such as the New Deal and restrictions on corporations by Franklin D. Roosevelt were repealed.

In fact, many of the problems that corporate governance confronts today, such as the correct role of the government in corporate governance, proxy solicitation, the role and responsibility of the corporation's board of directors are nothing new. They were intensely discussed in the 1920s and the 1930s, and given the political climate of that time resulted in the federal legislation that protects shareholders.

However, today block holders such as pension funds, mutual funds or hedge funds that hold gigantic blocks of shares demand the highest returns possible in the shortest time possible, and would rather sell the stock than try to influence the company. Thus CEOs come under tremendous pressure to show profit in any way possible (Sparks, 1995).

In fact one study showed that corporate governance had a major role to play in the way that short term decisions were taken. Thus (Harford et al 2006) found that firms with weaker corporate governance have smaller cash reserves and spend them far more quickly than companies that had stronger corporate governance even though holding on to the cash would have produced better results in the long term. The authors argue that self-interested managers choose to spend cash quickly rather than gain flexibility through stockpiling it (Harford et al 2006). This is just one example where the self interest of managers conflict with the long term needs of stakeholders. Thus, for example, Jensen (1986) showed how the decision to deploy internal funds was crucial to the conflict between shareholders and managers as managers preferred to spend rather than invest.

Another external mechanism that has an influence on corporate governance is the threat of a takeover which happens when the potential of a company is see as far higher than its actual value. Hostile takeovers have long been part of the corporate landscape in the United States. While such threats may influence management often such takeovers ultimately affect stakeholders.

Another possible way of control is the government having a controlling share. In this case, in firms where the government is the major block holder such as a single entity, state-owned corporations ownership is concentrated and the state. However, this may not serve stakeholders as in the case of private block holders the interests of the state may not contribute to minority stakeholders' interests. The government can also step in directly. As Sharpe points out, “corporate power is a rough game, played by rough men who do not take kindly to advice from the outside. That is why it can only be reformed by a greater power than itself, and there is only one greater power, namely, the federal Government” (Sharpe, 1995, 63).

Effective corporate governance

However, in general, corporate governance decides the objectives and goals of the company, the estimation of risk, and how maximum performance can be achieved. Effective corporate governance tries to create value for the company, encourages innovation, product

development, helps the company to explore new sources of revenue and development, and is also accountable and has a good system of control (ASX Corporate Governance Council, 2007: 3)

One of the key elements of corporate governance is the role of the governing board. There are six major roles for governing boards that are in line with six different schools of academic thought in academics. Thus the role of linking is connected to resource dependence theory, coordination to stakeholder theory, control to agency theory, strategic management to stewardship theory, maintenance to institutional theory, and support roles to managerial hegemony (Hung, 1998, p.101). The key role of the board is to make sure that the company makes profits, and to protect shareholder interest.

How can corporate governance be improved? Many scholars assert that the best way to do this is to improve practices rather than try to introduce new regulations. Thus, (Lipton & Lorsch, 1992, p.63) suggest that the individual board and not broad company law should be the focus of change for the reform of corporate governance. Therefore, changes in board practices should be implemented by individual boards, with no changes in laws, stock exchange rules, SEC regulations, or new court decisions.

Factors influencing corporate governance

There are many factors that influence corporate governance. Among these are the prevailing political and economic climate, the personality of the individual leader or CEO, changing concepts of what is important and what is not, corporate scandals like Enron, and the increasing concentration of economic power in the hands of fewer and fewer people.

There are cross cultural variations too. For example, in a study of East Asian countries, that looked at the separation of ownership and control patterns for 2,980 corporations in nine East Asian countries, Djankov et.al (2000) found that unlike the direct and professional control over corporate ownership exercised in Western countries, in all the East Asian countries studied voting rights were structured using pyramids and cross holdings. They found that more than two-thirds of the firms were controlled by a single shareholder and often managers of closely held firms tend to be relatives of the controlling shareholder's family. Another study in Japan found that outside succession in Japan is more likely for firms with large shareholders and a main bank relationship (Kang & Shivdasani, 1995).

In another study that looked at a sample of 398 firms from Indonesia, Korea, Malaysia, the Philippines, and Thailand, during the East Asian financial crisis of 1997–1998, it was found that firms that had indicators of higher disclosure quality (ADRs and auditors from Big Six accounting firms), were not family owned but had greater ownership from outside had a better stock price performance (Todd, 2002)

However, cultural factors alone cannot be blamed. The label of Western breaks down because while in the United States newer and newer companies--Google, Yahoo! and Facebook have emerged in the last few decades becoming the most powerful companies in the United States, the pattern is strikingly different in Germany where most prominent companies--Siemens, Mercedes Benz, or BMW are nearly or more than a century old. In the same way, many western corporations like Walmart or Koch Industries and Cargill are predominately owned by a single family (Weinmann and Groth, 2011).

Ownership patterns vary even within western countries. Wymeersch (1998), for example, looks at the structural constitution of large business corporations in Europe, mainly on the European continent. He points out how the factual structure of the corporate world in Western Europe, is very different from the United States, both in the way legal definition is given as well as in the way there are major differences in the way the public securities markets is used. Thus even within similar corporate cultures there are fundamental differences in ownership.

He also shows how the legal structure of the board of directors is different in most European states, where the role of the board of directors is not clearly defined in law. Further, the primary task of the European board is not shareholder wealth maximization. In fact, even within Europe there are major differences. Wymeersch contends that the British, Swiss, and Belgian systems are the most committed to shareholder welfare.

He also shows how there are structural differences in even such essential elements of corporate governance as the Board of Directors. Just like in the United States, the unitary board is the most frequently found model while less frequently there is the two-tier board, mandatory in some countries, e.g., Germany and Austria, and optional in others, e.g., France and Finland. Such boards generally consist of a managing board, made up of executives, and a supervisory board. However, in Germany, representation of employees on the supervisory board, termed co-determination, is mandatory.

There are also differences in ownership structure. Different European countries have different concentrations of ownership. There is also a huge difference between the economic landscapes of the two continents. Unlike the United States, institutional are not predominant. Instead shares are mainly owned by other companies, by individuals, or by foreign investors. In addition there are different roles for equity markets. The role of the equity markets is completely transformed depending on whether the markets are used as a financing source.

The legal climate

Another important factor in ownership patterns is the legal climate. The stronger the legal climate the less important firm level corporate governance provisions were in countries. (Klapper & Love, 2004). There are several legal provisions to protect stakeholders, for example legal protection of minority investors (including voting rights), the use of boards of directors to keep a watch on senior management, security regulations, corporate law, and corporate bylaws, charter provisions, and other rules (at the firm level) (Ishii & Metrick, 2003). However, as modern business become more and more complex there is a real research gap in corporate governance, especially into areas such as governance structures and mechanisms that best serve organizational functioning (Daily.et.al, 2003)

Entrepreneurship

It is important to not confuse corporate governance with successful businesses. In fact, some entrepreneurs look at corporate governance with disdain. Many start ups, for example, have a flat hierarchy and an ethos that goes against traditional corporate structures. However, many scholars argue that one of the most important ingredients for successful companies is good and flexible corporate management that is willing to adapt in the face of challenges. Another issue that is important is the line between entrepreneurship and governance. Many successful companies have eschewed traditional ownership structures in favor of more entrepreneurship.

One study found that unless companies constantly reinvented themselves--a key element of entrepreneurship--they could not survive. Analyzing data from 127 Fortune 500 companies Zahra (1998) found that executive stock ownership and long-term institutional ownership encouraged entrepreneurship while on the other hand if the ownership was short term, or the board of directors were predominately from outside, or in other words, there was no long term commitment to the company then there was no incentive for entrepreneurship. This is because the key to success is often new product development which demands long term commitment. All of this shows that the structure of corporate governance has tremendous influence on how firms perform.

At the same time, it is hard to define the essence of corporate governance, for as this section shows corporate governance is dynamic and influenced by various factors including culture, corporate history and prevailing norms.

Literature

1. "Lin-Hi, N., & Blumberg, I. (2011). The relationship between corporate governance, global governance, and sustainable profits: Lessons learned from BP. *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 11(5), 571-584." https://scholar.google.de/scholar?hl=en&q=Lin%2C+2011+Corporate+Governance&btnG=&as_sdt=1%2C5&as_sdtp=.
2. Aras, Güler; Crowther, David (2010): A handbook of corporate governance and social responsibility. Farnham: Gower (Corporate social responsibility series).
3. ASX Corporate Governance Council: Corporate Governance Principles and Recommendations.
4. ASX Corporate Governance Council (2007): Corporate governance principles and recommendations. 2nd ed. Sydney: ASX Corporate Governance Council.
5. Bebchuk, Lucian; Cohen, Alma; Ferrell, Allen (2009): What Matters in Corporate Governance? In *Rev. Financ. Stud.* 22 (2), pp. 783–827. DOI: 10.1093/rfs/hhn099.
6. Blair, Margaret M. (1996): Ownership and control: Rethinking corporate governance for the twenty-first century: JSTOR.
7. Claessens, Stijn; Djankov, Simeon; Lang, Larry H.P (2000): The separation of ownership and control in East Asian Corporations. In *Journal of Financial Economics* 58 (1-2), pp. 81–112. DOI: 10.1016/S0304-405X(00)00067-2.
8. Daily, C. M.; Dalton, D. R.; Cannella, A. A. (2003): Corporate Governance: Decades of Dialog and Data. In *Academy of Management Review* 28 (3), pp. 371–382. DOI: 10.5465/AMR.2003.10196703.
9. Denis, Diane K.; McConnell, John J. (2003): International Corporate Governance. In *The Journal of Financial and Quantitative Analysis* 38 (1), p. 1. DOI: 10.2307/4126762.
10. Dodd, Peter; Warner, Jerold B. (1983): On corporate governance. In *Journal of Financial Economics* 11 (1-4), pp. 401–438. DOI: 10.1016/0304-405X(83)90018-1.
11. Freeman, R. Edward; Reed, David L. (1983): Stockholders and Stakeholders. A New Perspective on Corporate Governance. In *California Management Review* 25 (3), pp. 88–106. DOI: 10.2307/41165018.
12. Glyn, Andrew (2007): *Capitalism unleashed. Finance, globalization, and welfare.* Oxford: Oxford University Press.
13. Ibadoglu, Gubad (2005) *Corporate Governance in Azerbaijan Research Project.* Central European University. Available online at <http://pdc.ceu.hu/archive/00003824/01/Governance.pdf>, checked on 10/1/2016.
14. Hart, Oliver (1995): Corporate Governance. Some Theory and Implications. In *The Economic Journal* 105 (430), p. 678. DOI: 10.2307/2235027.
15. International Finance Corporation (2011): *Azerbaijan Corporate Governance Project. The State of Corporate Governance in Azerbaijan 2011: Project and Survey Results.* World Bank. Baku. Available online at <https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/20d3e8804b194a2f8b269fd9d0e6d969/Project%26survey%2Br eport.pdf?MOD=AJPERES>.
16. Jensen, Michael C. (1986): Agency cost of free cash flow, corporate finance, and takeovers. In *Corporate Finance, and Takeovers.* *American Economic Review* 76 (2).
17. Jensen, Michael C.; Ruback, Richard S. (1983): The market for corporate control. In *Journal of Financial Economics* 11 (1-4), pp. 5–50. DOI: 10.1016/0304-405X(83)90004-1.
18. Jensen, Michael C.; Ruback, Richard S. (1983): The market for corporate control: The scientific evidence. In *Journal of Financial Economics* 11 (1), pp. 5–50.
19. Kang, Jun-Koo; Shivdasani, Anil (1995): Firm performance, corporate governance, and top executive turnover in Japan. In *Journal of Financial Economics* 38 (1), pp. 29–58. DOI: 10.1016/0304-405X(94)00807-D.
20. Karpoff, Jonathan M.; Malatesta, Paul H.; Walkling, Ralph A. (1996): Corporate governance and shareholder initiatives. Empirical evidence. In *Journal of Financial Economics* 42 (3), pp. 365–395. DOI: 10.1016/0304-405X(96)00883-5.

21. Klapper, Leora F.; Love, Inessa (2004): Corporate governance, investor protection, and performance in emerging markets. In *Journal of Corporate Finance* 10 (5), pp. 703–728. DOI: 10.1016/S0929-1199(03)00046-4.
22. La Porta, Rafael; Lopez-de-Silanes, Florencio; Shleifer, Andrei; Vishny, Robert (2000): Investor protection and corporate governance. In *Journal of Financial Economics* 58 (1-2), pp. 3–27. DOI: 10.1016/S0304-405X(00)00065-9.
23. Lin, Tom C. W. (2011): Corporate Governance of Iconic Executives, The. In *Notre Dame L. Rev.* 87, p. 351.
24. Mitton, Todd (2002): A cross-firm analysis of the impact of corporate governance on the East Asian financial crisis. In *Journal of Financial Economics* 64 (2), pp. 215–241. DOI: 10.1016/S0304-405X(02)00076-4.
25. Moreck, Randall (2007): A history of corporate governance around the world. Family business groups to professional managers. Chicago, Ill.: University of Chicago Press; National Bureau of Economic Research (A National Bureau of Economic Research conference report).
26. Shleifer, Andrei; Vishny, Robert W. (1997): A Survey of Corporate Governance. In *The Journal of Finance* 52 (2), pp. 737–783. DOI: 10.1111/j.1540-6261.1997.tb04820.x.
27. Van den Bergh, Lutgart; Levrau, Abigail; Chambers, Naomi; Lenssen, Joris-Johann; Lin-Hi, Nick; Blumberg, Igor (2011): The relationship between corporate governance, global governance, and sustainable profits: Lessons learned from BP. In *Corporate Governance: The international journal of business in society* 11 (5), pp. 571–584.
28. Weinmann, Karlee and Aimee Groth (2011): The 10 Largest Family Businesses in the US. In *Business Insider*, 11/17/2011. Available online at <http://www.businessinsider.com/the-10-largest-family-businesses-in-america-2011-11?IR=T>.
29. Williamson, Oliver, E. (1988): Corporate Finance and Corporate Governance. In *The Journal of Finance* 43 (3), pp. 567–591. DOI: 10.1111/j.1540-6261.1988.tb04592.x.
30. Wymeersch, Eddy, A Status Report on Corporate Governance Rules and Practices in Some Continental European States. *Comparative Corporate Governance: The State of the Art and Emerging Research* Klaus J. Hopt, Hideki Kanda, Mark J. Roe, Eddy Wymeersch, and Stefan Prigge, eds., Clarendon Press, Oxford 1998. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=159565>
31. ZAHRA, S. A. (1996): Governance, Ownership and Corporate Entrepreneurship. The Moderating Impact of Industry Technological Opportunities. In *Academy of Management Journal* 39 (6), pp. 1713–1735. DOI: 10.2307/257076.

R.Qurbanov

Корпоратив идарəтмəнин əsasları

Xülasə

İnkişaf etmiş ölkələrdə korporativ idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsi yüksək inkişaf etmiş anlayış olsa da, Azərbaycan kimi keçmiş sovet respublikalarında bu anlayış zəif inkişaf edir. Səhmdarlar öz hüquqlarından xəbərdar deyil, tez-tez aldadılırlar və onların hüquqlarının qorunması üçün heç bir müvafiq qanunvericilik yoxdur. Əslində, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə səhmdarlar ən az qorunur və səhmdarların hüquqlarını tənzimləmək üçün heç bir aydın qanunvericilik yoxdur. Məqalə korporativ idarəetmənin əsas xüsusiyyətlərinə diqqət çəkməklə, onun tərifini verir.

Р.Гурбанов

Основы корпоративного управления

Резюме

В то время как корпоративное управление является высокоразвитой концепцией, как в теории, так и в практике в странах с развитой экономикой, в постсоветских республиках, таких как Азербайджан, концепция развита слабо. Акционеры не знают о своих правах, их часто обманывают, нет соответствующего законодательства, которое бы защищало права акционеров. На самом деле, в странах с переходной экономикой держатели акций наименее защищены и нет четкого законодательства для регулирования корпоративного управления и прав акционеров. В

данной статье дается определение корпоративному управлению, сосредоточив внимание на существенных его признаках.

*Rəyçilər: iqt.f.d., dos. M.İsgəndərov,
iqt.f.d. E.Süleymanov*

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2017

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

Y.M.ABBASOVA MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞU VƏ İNKİŞAFI.....	3
F.B.ABDULLAYEVA QEYDLƏR TƏRCÜMƏDƏ YARDIMÇI VASİTƏ ROLUNDA.....	7
K.A.ALIRZAYEVA MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MƏHDUD DİSTRİBUSİYALI FONEMLƏRƏ DAİR	14
G.R.CAHANGİROVA DİLÇİLİKDƏ VARIANT VƏ DUBLETLƏRİN DIFFERENSİALLIĞI PROBLEMİ.....	18
Ə.Ə.ƏSƏDOVA DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFINDA ALINMA SÖZLƏRİN ROLU...	21
Z.Y.ƏZİZLİ FRANSIZ DİLİNİN (FRANSIZ DİLİ XARİCİ DİL KİMİ) TƏDRİSİNDƏ OYUNUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ.....	24
M.Z.HACIZADƏ DİL VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ.....	27
G.HÜSEYNOVA MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNTENSİVLİK ƏLAMƏTİNİN MÜQAYİSƏSİ	31
Ş.İ.İBRAHİMOVA KOHEZİYA ƏSAS MƏTN KATEQORİYASI KİMİ	35
Ş.N.İSMAYİLOV, G.QURBANOVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ÖLÇÜ VAHİDLƏRİNİN TƏXMİNİ LÜĞƏTİ....	39
X.N.QASIMOVA İNGİLİS DİLİNƏ MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏN KEÇMƏ ALINMA SÖZLƏRİN TƏLƏFFÜZ QAYDALARI	45
P.Ş.QAZAXOVA MODAL FEİLLƏR VƏ ONLARIN ÇOXMƏNALILIĞI.....	49
T.S.QULİYEV TƏRKİBİNDƏ ‘HƏYAT’ VƏ YA ‘ÖLÜM’ ELEMENTLƏRİ OLAN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında)	52
F.S.SƏLİMOVA MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏXSLİ VƏ ŞƏXSİZ FORMALARININ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	56
R.O.ŞİRƏLİYEVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏRİN ALTERNATİV İŞLƏNMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	60
İ.Ə.ŞİXİZADƏ SƏNƏT, PEŞƏ, MƏŞGULİYYƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR ƏSASINDA FORMALAŞAN ETNONİMLƏR	64
L.H.ZƏRBƏLİYEVA İNDONEZİY A DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ƏRƏB DİLİNİN ROLU	68

G.F.ZEYNALOVA DOLAYI NİTQ AKTLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	74
Б.Т.АГАЕВА СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ АНГЛИЙСКОГО ПРОСТОРЕЧИЯ НА РУССКИЙ ЯЗЫК ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ	78
Р.А.АМИРОВА БИБЛЕЙСКАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В ЯЗЫКАХ МИРА	82
С.Ф.МАМЕДОВА К ПРОБЛЕМЕ СРЕДСТВ СВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ ТЕКСТА	87

ƏDƏBİYYAT – LİTERATURA

G.AĞABƏY MƏTLƏB NAĞI SATİRASINDA İCTİMAİ PROSESLƏRİN TƏSVİRİ	92
Ə.Ç.AĞAMİRZƏYEV PUBLİSİSTİKANIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	98
N.X.AL-ABBASI "NİBELUNQLAR HAQQINDA NƏĞMƏ" AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYA ELMİNDƏ	110
N.H.CƏBRAYİLOV PYER BEZUXOV VƏ ONUN HƏQİQƏT AXTARIŞLARI (L.N.Tolstoy. "Hərb və sülh")	116
T.Ə.ƏBDÜLHƏSƏNLİ POSTMODERNİZM VƏ JANRSIZ POETİK ÖRNƏKLƏR MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA	123
G.M.HÜSEYNLİ POSTMODERNİST ƏDƏBİYYATDA "OXUCU" AMİLİ	127
F.M.MƏMMƏDOV SERGEY KRUTİLİNİN "KÖHNƏ SIĞIRÇIN YUVASI" POVESTİNİN LİRİZMİ VƏ "SƏRT REALİZMİ"	132
R.N.MİRZƏFƏROVA ANARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ FƏLSƏFƏ	138
N.MUSTAFAYEVA ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN YARADICILIĞI TÜRKİYƏ ELMİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ	141
L.E.QOCAYEVA BAYRON ƏDƏBİ İRSİNDƏ ŞƏRQ KONSEPSİYASI	148
A.Z.SABİTOVA AMERİKA İNQİLABI DÖVRÜNÜN POEZİYASI	151
V.A.TAHİROVA AFROAMERİKALI KİMLİYİN TONİ MORRİSONUN "CAZ" ƏSƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ	158
С.А.АБУШОВА СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЭЗИЯ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ	167
И.К.АЛЕСКЕРОВА РАССКАЗЫ С.МОЭМА И Дж.ФАУЛЗА В СВЕТЕ СИНТЕЗА ИДЕЙ РЕАЛИЗМА И МОДЕРНИЗМА	172
И.А.ИСАХАНЛЫ ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСТВА СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА НА АЗЕРБАЙДЖАНО-РУССКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ	177

Ф.А.МАМЕДОВА ОБРАЗЫ ВРЕМЕНИ И СМЕРТИ В СОНЕТАХ ШЕКСПИРА.....	183
Г.Р.МЕДЖИДОВА ОСОБЕННОСТИ «ЖЕСТОКОЙ ПРОЗЫ» В РОМАНЕ В.МАКАНИНА «АНДЕГРАУНД, ИЛИ ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ».....	189
С.Дж.НОВРУЗАЛИЕВА ТРИ ПЬЕСЫ О ВОЙНЕ ВОЕННЫХ ЛЕТ: ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТА И ХАРАКТЕРОВ.....	192
Н.Э.СУЛЕЙМАНОВА Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬД И «ЭПОХА ДЖАЗА»	197

PEDAQOQİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

T.B.BAĞIROVA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ APARILAN TƏLİM-TƏRBİYƏ İŞLƏRİNİN ŞAĞIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDAKI ROLU.....	201
N.Z.ÇƏLƏBİYEV YENİYETMƏLİK VƏ ERKƏN GƏNCLİK YAŞLARINDA HƏYATI ÖZÜNÜTƏYİNƏT MƏNİN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ.....	205
M.İ.ƏLƏKBƏROVA AİLƏDƏ UŞAQLARIN MƏNƏVİ İNKİŞAFININ FORMALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ ...	211
S.T.ƏLƏKBƏROVA SİNİFDƏN XARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏ ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI.....	215
İ.M.ƏLİYEV, M.N.ƏSGƏROV, S.B.YOLÇUYEV FİZİKİ TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ-PSİXOLOJİ FƏALİYYƏTİ.....	219
N.Ə.ƏLİYEV AXTARIŞ METODLARININ MƏKTƏB TƏCRÜBƏSİNDƏ PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ.....	223
İ.B.ƏMİRƏLİYEVA TƏHSİLDƏ MULTİKULTURALİZM STRATEGİYALARI.....	227
İ.M.ƏSƏDOVA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA ÖZÜNÜ AUDİTİN KOMPONENTLƏRİ.....	230
İ.ƏSGƏROVA ARTİKULYASIYANIN VƏ MOTOR-ORAL REFLEKSLƏRİN FORMALAŞMASININ POZULMASI.....	235
R.M.ƏSGƏROVA QEYRİ-SİLSİLƏVİ OYUN NÖVÜ KİMİ VOLEYBOLUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	240
G.Ç.HACIYEVA ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ DİPLOMATİK YAZI FƏNNİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ TƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN VACİB AMİLLƏR	243
A.F.HƏSƏNOVA BOLONYA PROSESİNƏ QOŞULDUQDAN SONRA ALİ MƏKTƏBLƏRİMİZİN İNKİŞAFI...247	
K.Ə.HƏSƏNOVA “FÜYUZATÇI”lar Ə.HÜSEYNZADƏNİN VƏ M.HADİNİN YENİ TİPLİ MƏKTƏB VƏ TƏLİM HAQQINDA FİKİRLƏRİ.....	250

S.HÜSEYNOVA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ NAZİM HİKMƏTİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ TƏDRİSİNƏ DAİR	255
A.İ.İSMAYILOVA GƏNCLƏRİN DÜNYAYA İNTEQRASIYASINDA XARİCİ DİL ƏN GÜCLÜ VASİTƏDİR....	260
B.İ.MƏCİDOV, Ə.İ.İBRAHİMOV ATLETİKA MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ TƏNZİMLƏMƏYİN MÜASİR METOD VƏ FORMALARI	264
K.V.MƏHƏRRƏMOVA ESTETİK TƏRBİYƏNİN VƏZİFƏLƏRİ	268
L.N.NAĞIYEVA XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ÜMUMRUSİYA MÜSƏLMANLARININ QURULTAYINDA TƏHSİLİN DEMOKRATİKLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	271
R.C.NAĞIYEVA İNFORMATİKADAN MƏZMUN XƏTLƏRİNİN ZƏRURİLİYİ, ƏSASLANDIRILMASI VƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİ	274
N.B.QASIMOVA GƏNCLƏRİN BİR ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞDIRILMASI	277
Q.QƏHRƏMANOVA CİNSİN YENİ PSIXOLOGİYASINA KONSEPTUAL YANAŞMALAR.....	280
D.Q.QULİYEV, G.M.ASLANLI, S.K.SADIQOV YENİYETMƏLƏRİN FİZİKİ İNKİŞAFININ FORMALAŞDIRILMASINDA MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ	283
N.T.QULİYEVA İCTİMAİ FƏALLIĞIN FORMALAŞMASINDA İCTİMAİ FƏALİYYƏTDƏN KƏNARDA QALAN TƏLƏBƏLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ	288
Z.R.QULİYEVA EŞİTMƏ ÜNSİYYƏTİN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	292
A.O.RƏCƏBOVA MUSİQİ, RİYAZİYYAT VƏ ÜNSİYYƏT	296
X.E.RÜSTƏMLİ ÇOXŞAXƏLİ ƏQLİ QABİLİYYƏTƏR NƏZƏRİYYƏSİ SİNFİN İDARƏ OLUNMASINDA BİR VASİTƏ KİMİ.....	299
N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA YENİYETMƏ QIZLARIN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ TƏTBİQİ İDMAN NÖVLƏRİNİN ROLU.....	302
Y.B.SƏMƏDOV, S.K.SADIQOV CƏLDLİYİN İNKİŞAF VASİTƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR	307
T.Ə.VAHABOVA XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ QADIN TƏHSİLİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ	311
A.A.АБАСКУЛИЕВА ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ	315
И.Э.ГАСАНОВА ИЗУЧЕНИЕ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО С ПРИМЕНЕНИЕМ ИКТ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЕ	318

К.Р.ГУЛИЕВА К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ О НОВЫХ ПУТЯХ РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНОГО И ВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	323
Ш.Ш.КОЧАРЛИ СИСТЕМА РАБОТЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ	327
Э.М.КУЛИЕВА ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ СОЦИУМЕ	331
Л.Т.МАМЕДОВА РОЛЬ ТЕКСТА В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ	336
С.М.МАМЕДОВА ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ – АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ.....	341

İSTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Е.Н.СƏFƏROVA, İ.M.MƏMMƏDOV MÜASİR ETNİK-MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ İNTEQRATİV ROLU.....	345
M.A.ƏHMƏDOV "İNSAN KAPİTALI"nm İNKİŞAFI KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ƏSAS VƏZİFƏSİ KİMİ	349
N.H.ƏHMƏDOV KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIĞIN SƏMƏRƏLİ FƏALİYYƏTİNİN TƏMİN OLUNMASI İMKANLARI	353
S.Ə.ƏLİYEVƏ MƏZDƏKİZM HƏRƏKATI DÜNYA TƏDQİQATI MÜSTƏVİSİNDƏ.....	357
Y.M.RƏSULOVA FOLKLOR: TARİXİ YADDAŞ VƏ SOSİAL-MƏDƏNİ TRANSFORMASIYA KONTEKSTİNDƏ.....	362
M.K.TAJDEHİBONAB MACAR BAYRAMLARI VƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ.....	367
А.И.ДАШДАМИРОВ, Я.Б.ГУСЕЙНОВ НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА ПОД СИСТЕМУ ЭЛЕМЕНТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ.....	370
R.GURBANOV THE FUNDAMENTALS OF CORPORATE GOVERNANCE	376

Nəşriyyat redaktoru: *Əliş Ağamirzəyev*
Kompyuter tərtibatı: *Günəl Muxtarova*

Çapa imzalanıb: 22.06.2017. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 24,5 ç.v. Tiraj: 300.



TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

«**Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri**» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərilməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərilməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125**

tel.: 596 21 44; 497 06 25

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

